

Серія
«ПОЛІТИЧНІ ПОРТРЕТИ»

Парламентське видавництво

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМ. І. Ф. КУРАСА

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ СЕРІЇ ВИДАНЬ
«ПОЛІТИЧНІ ПОРТРЕТИ»

Олег РАФАЛЬСЬКИЙ
(голова)

Юрій ШАПОВАЛ
(заступник голови)

Ольга БАБКІНА

Ярослав ГРИЦАК

Леонід ГУБЕРСЬКИЙ

Володимир КИСЛЯК

Олександр МАЙБОРОДА

Микола РЯБЧУК

Валерій СМОЛІЙ

Ігор ЩУПАК

Валерій Смолій
Валерій Степанков

**БОГДАН
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ**

*Полководець,
дипломат,
державотворець*

Київ
Парламентське видавництво
2020

Серія
«Політичні портрети»

Заснована в 2018 році

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
(протокол № 4 від 19 червня 2018 року)*

ВСТУПНЕ СЛОВО

Перехідні між цивілізаційними епохами періоди виводять на політичну арену сили, репрезентовані як соціальними групами, так і окремими неординарними особистостями, що мають здатність абстрагуватися від притаманних своїй добі стереотипів мислення та поведінкових моделей й, вловивши виклики часу, своєю діяльністю кардинально змінювати весь плин суспільного життя. На рубежі XVI–XVII ст. в Україні у сфері соціальних відносин такою новою силою стало козацтво, яке відбивало основні тенденції суспільного розвитку. Найбільш повно ці тенденції, як і прагнення українського соціуму до незалежності і самоствердження, акумулювалися в політичній програмі й діяльності гетьмана Війська Запорозького, фундатора Української держави раннього нового часу, видатного політичного діяча, блискучого дипломата й полководця європейського масштабу Богдана-Зиновія Хмельницького.

Людина надзвичайної обдарованості, організаційних здібностей, наділена яскравою харизмою, він був однією з найвидатніших постатей в українській історії – відбиваючи загальнонаціональні інтереси, зробив справжній прорив у формуванні внутрішньої політики, згуртував у єдиному протестному потоці найрізноманітніші суспільні сили, організував і повів їх на виборення незалежності України, збагатив її політичну культуру виробленням

Смолій В., Степанков В.

С51 Богдан Хмельницький: Полководець, дипломат, державотворець. — К. : Парлам. вид-во, 2020. — 752 с. — Іл., ім. пок. — (Серія «Політичні портрети»).

ISBN 978-966-922-165-0

На ґрунтовних документальних матеріалах автори простежують основні віхи життєвого шляху Богдана Хмельницького, показують обставини, що зумовили формування його світоглядних настанов та ціннісних орієнтацій, вплинули на політичний вибір. Гетьман, державотворець, політичний діяч, полководець, дипломат, людина – всі ці його іпостасі знайшли висвітлення на сторінках книги. Постать Б. Хмельницького змальована на широкому історичному тлі, де живуть і мислять десятки історичних осіб, доля яких так чи інакше переплітається з долею фундатора і володаря Української держави ранньомодерної доби.

УДК 32-051(477)(092)Хмельницький“17”

засадничих принципів української державної ідеї та соборності в національному державному тілі всіх історичних земель, здавна населених українським етносом.

Життя й діяння Богдана Хмельницького викликають незгасаючий інтерес у все нових і нових поколінь українців. Неординарність його постаті незмінно привертає до себе увагу суспільного загалу далеко за межами нашої батьківщини.

Ось уже понад три століття навколо його імені вирують пристрасті, точаться гранично напружені суперечки, висловлюються діаметрально протилежні думки та оцінки. Це й не дивно, коли йдеться про особистість такого масштабу, яка вже за життя стала символом незалежності й самостійності Української держави. В очах старшин, представників владних структур і духовенства (попри негативне ставлення до гетьмана серед частини населення українських земель, що залишилися за межами козацької республіки) Богдан Хмельницький був «Богом даним» визволителем з-під влади Речі Посполитої, суворим володарем створеної ним держави, волю якого нікому не дано порушити. Користуючись незаперечним авторитетом у колах своїх прибічників, гетьман сприймався молодією українською елітою як особа, наділена надзвичайною божественною силою. Запорожці називали його «нашим добродієм і господарем», «найяснішим», «великим гетьманом». Навіть через десятиліття після своєї кончини у свідомості українців Богдан Хмельницький продовжував залишатися месією, визволителем, пророком. Борці за національну справу наступних поколінь поважали й цінували його як людину, що знайшла в собі сили перетворити нищівний, кривавий і сліпий селянський бунт у конструктивний державотворчий процес, завдяки чому український народ після багатьох сторіч поневолення знову увійшов у коло європейських історичних націй.

Володар України змусив говорити про себе не лише своїх сучасників – соратників чи опонентів в конкретних діях та заходах, обумовлених українськими реаліями середини XVII ст., представників королівських династій, дипломатичних й урядових кіл Європи, але й своїх нащадків – політиків, науковців, митців наступних поколінь. Однак при цьому мало хто прагнув з'ясувати внутрішні й зовнішні чинники, сутнісні мотиви, що зумовлювали той чи інший його стратегічний вибір, рішення або вчинок.

Як правило, історіографічні характеристики цього непересічного політичного лідера ранньомодерної доби визначалися особистим ставленням до нього дослідників, пануванням певних світоглядних та наукових парадигм, станом джерельної бази тощо. На сьогодні історична наука збагатилася новими документальними фактами, новими джерелами, що дали змогу нового прочитання окремих сторінок української історії зламу середньовіччя – раннього нового часу, зокрема, Української національної революції XVII ст. Чималою мірою прислужилися до цього і автори пропонованої книги, розвинувши закладені в попередніх її варіантах концептуальні підходи та погляди в циклі своїх наукових розробок наступного за її появою друком десятиліття. Новий формат життєпису великого гетьмана доопрацьований з урахуванням досягнень сучасної історичної думки.

У своїй спробі детально висвітлити багатогранну суспільно-політичну діяльність гетьмана ми використовували комплексний методологічний підхід, без якого, на нашу думку, неможливо об'єктивно та якнайповніше розкрити основні аспекти піднятої проблеми. При цьому ми намагалися вписати життєпис Богдана Хмельницького в широкий контекст його епохи, подати розвиток подій в точній хронологічній послідовності (останньому надаємо особливого значення, оскільки вважаємо, що лише за такої умови відкривається можливість з'ясувати внутрішню логіку, мотивацію тих або інших його вчинків і дій, простежити динаміку еволюції його поглядів).

Зазначимо, що питань, пов'язаних з особистим життям Б. Хмельницького та його родини, ми торкаємося лише побіжно, оскільки основне авторське завдання – дати комплексний соціально-політичний портрет великого гетьмана України. Отже, в праці багато уваги присвячено суспільно-політичній ситуації напередодні революції, головним подіям визвольної боротьби українців, в яких Хмельницький брав особисту участь, або які просто не могли не вплинути на розвиток його самосвідомості. Широко висвітлюється величезна роль Богдана Хмельницького у процесах формування Української національної держави, функціонування її уряду, розробки та проведення соціально-економічної політики. При цьому автори намагалися відтворити цілісну картину соціального підґрунтя здійснюваних гетьманом

перетворень, визначити комплекс суспільних чинників, що зумовлювали ті чи інші повороти в його внутрішньополітичній діяльності.

Характеризуючи гетьмана як полководця, ми поставили собі за мету детально проаналізувати хід і наслідки основних операцій, здійснених під його проводом, співставити стратегічні і тактичні задуми обох супротивних сторін та на основі цього аналізу скласти якомога повніше уявлення про його здібності як воєначальника.

Автори книги намагалися зрозуміти мотиви дій гетьмана на міжнародній арені, простежити його дипломатичну діяльність крізь призму мінливості, складності і суперечливості відносин між країнами центрально-східного регіону Європи, з'ясувати її стратегічний напрям і зміни, спричинені тактичними міркуваннями, а також показати її вплив на внутрішню політику українського уряду.

Виносячи на розсуд читача свою книгу, автори далекі від думки, що нею сповна вичерпується все коло аспектів багатогранної й широкомасштабної наукової проблеми. Певна річ, не можна також розглядати як доконечну істину й авторські міркування, положення, висновки. Ми будемо вдячні за всі критичні зауваження й побажання колег, за всі ті роздуми й дискусії, які нам хотілося б збудити серед наукового і громадського загалу.

Автори висловлюють щиру подяку всім науковим інституціям, як українським, так і зарубіжним, колегам – фахівцям в царині української історії раннього нового часу, які своєю підтримкою сприяли реалізації нашого задуму.

Розділ I

ВИБІР ДОЛІ

*Минуле кожної країни і кожної нації
ототожнюється в історичній пам'яті поколінь
з епохальними періодами і подіями, які
з плином часу не втрачають своєї актуальності,
виховного і повчального значення.*

*Такою наймасштабнішою, найвеличнішою
й водночас найтрагічнішою подією в історії
визвольних змагань українців за незалежність
є Національна революція 1648–1676 рр.
Своєї кульмінації вона досягла у 1648–1657 рр.,
коли керівні вателі були зосереджені в руках
великого гетьмана Богдана Хмельницького.
Враховуючи колосальний вплив його особистості
на результативність революції, історики
часто називали й продовжують називати
цей період Хмельниччиною.*

Важливим, однак ще недостатньо розробленим в історіографії, етапом української історії стала остання третина XVI ст. Процеси, які відбувалися на українських землях у цей час, далеко неоднозначно оцінювалися на різних періодах розвитку історичної науки. Вони й сьогодні продовжують викликати гострі дискусії між старшим і молодшим поколіннями вчених, між представниками різних наукових напрямів, фахове становлення яких відбувалося в різних суспільно-політичних умовах та світоглядних парадигмах. Ми не будемо вдаватися в причини появи такого досить широкого оціночного спектру. В контексті нашого дослідження важливе інше — саме наприкінці 1560-х — в 1570-х роках у суспільному житті започатковується той комплекс суперечностей у політичній, соціальній, економічній та культурно-духовній сферах, які на середину наступного, XVII ст. набули настільки високого ступеня концентрації своєї критичної маси, що спричинилися до небаченого ще в ранньомодерній Європі за своїми масштабністю і наслідками соціального та політичного вибуху.

Люблінська унія* 1569 р., яка передбачала об'єднання Великого князівства Литовського з Польським королівством у федеративну польсько-литовську державу — Річ Посполиту, не лише поширила на більшість українських земель, що опинилися під зверхністю Польської Корони (ще до укладення цієї унії, а саме навесні згаданого року польський сейм затвердив акти короля про відторгнення від Литви та приєднання до Польщі Волині,

* Унія — об'єднання держав під владою одного монарха; союз держав. В історії відомі також церковні унії, як-от Берестейська (Брестська), про яку йтиметься далі.

Брацлавщини й Київщини), чинність польської політичної системи та юрисдикції, впровадила притаманні польському суспільству соціальну та економічну моделі. Значно більш далекосяжним наслідком такого політичного кроку стало те, що в межах об'єднаного королівською владою територіального утворення вступили в суперечність дві відмінні світоглядно-духовні цивілізації — репрезентована католицизмом (пануюча на власне польських територіях релігія) західна і заснована на православ'ї східна (саме в її силовому полі протягом кількох попередніх століть формувалися засади суспільного життя української спільноти). В умовах несекуляризованого на перехідному від середньовіччя до нового часу періоді соціокультурного простору, коли «у всіх ділянках тогочасного суспільно-політичного та культурного життя винятково важливу роль відігравало духовенство», саме «складність стосунків різних християнських конфесій» виявилася фатальною для державно-політичної єдності Речі Посполитої. На українських теренах, де православ'я виступало символом не лише релігійної, а й національної ідентичності, конфлікт між прихильниками латинського та візантійського обрядів, підсилюваний офіційним курсом Варшави на беззастережну підтримку католицьких спільнот, досить швидко вийшов за межі полемічних диспутів. Релігійна нетолерантність, культивована в суспільному житті Речі Посполитої, спричинилася до консолідації православного українського етносу навколо православної церкви та козацтва як захисника її інтересів та традиційної віри предків. Тим самим фактично — через мілітарність козацької спільноти — відкидалися будь-які інші, окрім силового, варіанти розв'язання, здавалося б, на перший погляд, локальної міжконфесійної проблеми.

Натомість зворотній процес спостерігається в середовищі української еліти. Українські магнати й шляхта одержали такі ж самі права та привілеї, що й польські та литовські, а тому в основному безболісно й порівняно швидко інтегрувалися разом із ними у панівну верству Речі Посполитої. Як слушно зауважував М. С. Грушевський у своїй праці «Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці», «українське панство Волині, Побужжя, Полісся починає рішуче прощатися зі своєю патріархальною старосвітчиною, старається себе, а коли не себе, — хто старший був і уважав свою життєву кар'єру скінченою, — то своїх дітей способити до

нових вимог, втручатися в круг політичних і культурних інтересів, якими жила польська шляхта, входили в ближчі зв'язки й зносили з репрезентами польських фамілій, впливовими магнатами, з королівським двором, з коронним трибуналом».

Логічним наслідком подібної інтеграції став перехід традиційної української еліти у католицьку віру. Так, упродовж останньої третини XVI — початку XVII ст. у католицизм перейшли майже всі князівські родини українського чи білоруського походження: Пронські, Слуцькі (Одольковичі), Збараські, Вишневецькі, Масальські, Острозькі, Ружинські, Заславські, Чарторийські, Корецькі та ін. Відомо, що на початку XVII ст. із 29 польських сенаторів «руського» походження тільки один був православним, а решта — протестантами (сім) і католиками (21). Трагізм цієї ситуації полягав у денаціоналізації економічно найпотужнішої, політично найвпливовішої та найкраще організованої верстви українського суспільства, яка задля збереження й подальшого зміцнення своїх власних позицій не лише не підтримала боротьбу українського посільства за національне визволення (не кажучи вже про те, щоб стати на чолі повсталих мас), а й відкрито виступила на боці її противників. Характерно, що процес денаціоналізації охопив не лише ту частину знаті, що сповідувала католицизм, а й православних, позиції яких залишалися досить міцними на Брацлавщині й Київщині.

У поширенні католицизму на українські землі особливо велику роль відігравали єзуїти, котрі з'явилися в Польщі в 1560 р. Досить швидко, здобувши тут надзвичайний вплив у вищих колах, вони розгорнули активний наступ на позиції православної церкви. З цією метою значно активізували місіонерську діяльність своїх навчальних закладів — колегій у Вільно, Любліні, Несвіжі, Ярославі. В 1608–1609 рр. такі школи з'явилися у Львові, Луцьку, Кам'янці-Подільському. В них навчалися сотні дітей української шляхти й міщан, яких уміло наворачали в лоно католицької церкви. Рішуче виступили проти наступу католицизму, єзуїтської пропаганди, за збереження й розвиток національної культури українські письменники-полемісти, Острозька школа та братства. У 80–90-х роках XVI ст. Острозька школа фактично перетворилася на вищий навчальний заклад України і справляла значний вплив на роботу перших братських шкіл (зокрема, львівської, що виникла

в 1568 р.). Братства не лише намагалися розширити мережу освітніх установ, а й створювали свою систему виховання дітей і навіть свою науку, щоб на ґрунті освіти об'єднати православних навколо ідеї захисту батьківської віри.

Вищий православний клір — митрополит Михайло Рогоза, львівський єпископ Гедеон Балабан, луцький — Кирило Терлецький, холмський — Діонісій Збируйський, турівський — Леонтій Пелчицький, володимирський — Іпатій Потій, перемишльський — Михайло Копистенський — всіяко прагнув добитися рівних прав із католицькими єпископами, звільнитися від підлеглості константинопольському патріархові. З цією метою частина православних священників, заохочувана польським урядом, зголосилася на унію православної церкви з католицькою. В грудні 1595 р. К. Терлецький та І. Потій від імені «всіх русинів» присягнули на вірність папі римському Климентієві VIII, після чого була урочисто проголошена унія. Всупереч спротиву різних прошарків українського та білоруського населення Берестейський (Брестський) церковний собор 9 жовтня 1596 р. офіційно засвідчив її чинність. Вкрай зацікавлена в поширенні уніатства серед православних підданих Речі Посполитої, королівська влада всебічно сприяла зміцненню сили та впливу уніатських священників.

Українська шляхта виступила проти унії нерішуче й інертно. Що ж стосується письменників-полемістів (з-поміж яких особливо вирізнявся своїм талантом Іван Вишенський) і братств, то вони одразу ж перейшли до неї в опозицію. В 1614 р. уніатський митрополит Іосиф Рутський змушений був визнати: «Великою перешкодою для унії є нове братство, засноване в Києві три роки тому схизматиками* без дозволу короля... Якщо це братство не буде скасоване, то важко сподіватися на щось добре». Від початку XVII ст. на захист православної віри дедалі активніше ставало козацтво.

Друга половина XVI ст. стала важливим етапом у формуванні суспільно-політичної організації козацького стану в Україні та генеруванні на території, де проживали козаки, елементів національної державності. В усьому цьому величезне історичне значення відігравала Запорозька Січ, процес утворення якої, очевидно, в основному завершився в 60–70-х роках на дніпровському острові

* Схизматами в Польщі називали звичайно православних.

*Запорожці в засідці.
Гравюра з літографії
Р. Штейна
1885 р.*

Томаківка (Буцький), розташованому на 60 км південніше острова Хортиця*. З виникненням Січі дух козацької вольниці почав стрімко ширитися всією Україною. На нашу думку, саме протягом 60–90-х років XVI ст. в середовищі запорозького козацтва утверджуються демократичні принципи: заперечення кріпацтва й станової нерівності; формальна рівність у праві користуватися земельними та іншими господарськими угіддями; право вступу до лав козацтва будь-кого, незалежно від його соціальної, етнічної чи релігійної належності; право участі кожного козака в січових органах самоуправління. За спостереженням О. Компан, запорозьке козацтво «більшою мірою, ніж будь-хто до нього, опустило ідею свободи з небес на землю».

На відміну від Дону, де майже одночасно відбувалися аналогічні українським процеси, Запорозький Кіш** вийшов далеко за типові для подібного роду структур межі та став, по суті, органом

* Хортиця розташована на 15 км південніше останнього дніпровського порога (Вільного) й на 2,5 км нижче Кічкаської переправи через ріку. Під ім'ям Хортиці відомі два острови — Мала й Велика Хортиця. В середині 50-х років XVI ст. князь Дмитро Іванович Вишневецький (Байда) збудував на Малій Хортиці замок і водив звідтіля козаків у походи на кримських татар. Так виникла перша Запорозька Січ, яка була зруйнована татарами в 1557 р.

** Кіш (татар. — укріплений табір) — військовий табір на Русі (XI–XVI ст.); козацький табір в Україні (XVI–XVIII ст.); центральний адміністративний орган Запорозької Січі, що відав адміністративними, військовими, фінансовими, судовими та іншими справами.

української державності. Оскільки всі керівні військово-адміністративні посади на Січі були виборними й усі без винятку козаки мали право обирати й бути обраними на ці посади, за формою правління Січ від самого початку свого існування була республікою. Австрійський посол Еріх Лясота, який улітку 1594 р. побував на Запорозжжі, підкреслював великий вплив рад простих козаків («черні») на ухвалення старшиною й гетьманом* тих чи інших політичних рішень. Як неодноразово зазначалося в історіографії, в політичній еволюції Запорозжжя істотно випередило організацію козацтва «на волості»** й стало, за словами М. Грушевського, «огнищем козацької сили, солідарності, організованості». Тому, на думку Д. Бойка, в південному пристеповому регіоні, де з часом оформилися полки реєстрового козацтва, елементи державотворення утверджувалися набагато повільніше, ніж на Запорозжжі. В цілому ж однією з найхарактерніших особливостей цього процесу в загальноукраїнському вимірі була провідна роль козацького стану за цілковитої байдужості, якщо не протидії, переважної більшості української шляхти.

Після укладення Люблінської унії уряд польського короля Сигізмунда II Августа, прагнучи уникнути загострення відносин із Туреччиною й добитися «спокою» в південних районах Київщини та Брацлавщини, зробив спробу взяти під свій контроль українське козацтво. В 1570 р. великий коронний гетьман*** Юрій Язловецький оголосив, що підпорядковує його своїй владі, призначив «старшим» і суддею над усіма козаками білоцерківського шляхтича Яна Бадовського та прийняв на королівську службу 300 козаків. 5 червня 1572 р. король підтвердив ці заходи коронного гетьмана. В історіографії немає одностайної думки стосовно того, чи «нові порядки» торкалися всіх козаків, і в тому числі січових,

* Гетьман (від нім. Hauptman, пол. hetman — начальник) — у Польщі з кінця XV по XVIII ст. — командуючий військами; в Україні з XVI по середину XVII ст. — воєначальник козацького війська; з середини XVII по XVIII ст. — правитель України та головнокомандуючий українського війська.

** Волость — так у джерелах другої половини XVI й першої половини XVII ст. нерідко називали південні пристепові райони Київського та Брацлавського воєводств.

*** Гетьмани в Польщі поділялися на коронних (головнокомандуючий усіма військами) та польних (командуючий на театрі воєнних дій). Із кінця XVI ст. посада коронного гетьмана стала довічною.

чи лише тих, котрі потрапили на державну службу та після внесення до особливого списку (реєстру) дістали назву реєстровців. Д. Яворницький («Історія запорозьких козаків») і М. Грушевський («Історія української козащини») вважали, що під адміністративні рішення королівського уряду підпав увесь козацький стан, В. Голобуцький же («Запорозьке козацтво») висловив міркування (яке поділяємо й ми), що офіційно визнані були тільки реєстровці.

Наступними роками козаки успішно воювали з татарами й усіляко допомагали молдавському народові в його збройній боротьбі проти турецьких загарбників. Так, у 1574 р. на запрошення господаря Івана Вода Лютого 1200 козаків на чолі з гетьманом Іваном Сверчовським (Свірговським) прибули до Молдавії та взяли тут участь у боях проти турків. У 1575 р. загін козаків під проводом гетьмана князя Богдана (Євстафія) Ружинського здійснив успішний похід на Крим. Навесні 1576 р. Ружинський організував напад на татарські замки в пониззі Дніпра, але під час штурму одного з них (Іслам-Керменя) загинув. Обравши своїм ватажком Івана (Никоаре) Підкову Крецула, який називав себе двоюрідним братом Івана Лютого, запорозжці надали йому допомогу в боротьбі проти турецького ставленика господаря Петра Мірчича (Кривого). Розгромивши військо свого супротивника, Підкова наприкінці листопада 1577 р. здобув молдавську столицю — Ясси й був проголошений господарем Молдавії, однак, не витримавши натиску об'єднаних сил турків і вороже настроєних до нього молдавських бояр, на початку 1578 р. повернувся зі своїм загоном в Україну. За наказом польського короля Стефана Баторія брацлавський воєвода Микола Сенявський (Ян Збаразький?) заарештував козацького гетьмана в Немирові й відправив його до Львова. Не бажаючи ускладнення стосунків із турецьким султаном Муратом III, який вимагав або видати Підкову, або скарати його на горло, король після тривалих вагань виніс бранцеві смертний вирок.

День страти призначили на понеділок 16 червня 1578 р. Стефан Баторій перебував тоді у Львові, але, відчуваючи докори сумління, зранку вирушив із міста начебто на «королівське полювання». За свідченням усіх, хто спостерігав розправу над Іваном Підковою, він тримався гідно й заявив з ешафота, що «завжди мужньо боровся, як чесний лицар, проти ворогів християнства і завжди

сприяв добру й користі своєї батьківщини». Смертельний удар ката він прийняв, за словами очевидця, «з великим спокоєм».

Широкі кола польської громадськості не схвалили рішення короля стратити звияжного козацького ватажка й господаря Молдавії. Папські нунції Лаурео та Калігарі інформували Ватикан, що смерть Івана Підкови «справила на всіх погане враження».

Стефан Баторій прагнув також поліпшити взаємовідносини із Кримським ханством, посла якого вимагали, щоб «на Низу* не було жодного козака». Навесні 1578 р. він наказав київському воєводі князеві Василю-Костянтинові Острозькому «зганяти низовців з Дніпра». Спеціальним універсалом прикордонних старост** зобов'язували в усьому допомагати Острозькому, не переховувати в себе козаків, не пропускати їх «на волості», не постачати їм пороку, свинцю, харчів.

Цей захід польського уряду зазнав цілковитої невдачі, тому, готуючись до війни з Росією, король змінив свої наміри й замість репресій почав добиватися підтримки у частини українського козацтва. Восени 1578 р. він збільшив число реєстровців до 600. Їм підвищили платню, передали у володіння м. Терехтемирів (на правому березі Дніпра, напроти Переяслава) із Зарубським монастирем (тут мав розташуватися шпиталь для поранених і немічних козаків), кілька гармат, королівський прапор (корогву) й литаври. Реєстровці одержали наказ «вгамовувати, ловити й знищувати як ворогів Корони» всіх «непокірних». За вірну службу король обіцяв рахуватися з ними, як «із заслуженими людьми». Йшлося, як наголошував М. Грушевський в «Історії української козащини», про підтвердження «козацьких вольностей», визнаних у 1572 р. Сигізмундом II Августом. Із пізнішого (1582) універсалу Стефана Баторія видно, що «українські уряди» не повинні були поширювати свою владу та юрисдикцію на козаків, особливо тих, які перебували на польській державній службі; ці «уряди» не мали права без відома «старшого» над козаками карати останніх, ув'язнювати,

* Низ — у XVI–XVII ст. назва пониззя Дніпра, де селилися запорожці.

** Староста — управитель адміністративно-територіальної й господарської одиниці (староства) в державних володіннях корінної Польщі та на колонізованих нею землях. До складу староства входили одне або й більше міст і містечок, а також кілька сіл.

судити «безправно в звичайних справах», збирати податки й реквізувати майно «по умерших».

У той самий час, коли реєстровці у складі польських військ брали участь у воєнних діях проти Росії під час Лівонської війни, запорозькі козаки продовжували боротьбу проти Кримського ханства та Порти. В 1583 р. вони здійснили сміливий рейд на турецькі міста-фортеці в Молдавії, взяли штурмом Бендери (Тягинь), а наприкінці наступного року спалили Очаків. У 1585 р. січовики під проводом гетьмана Яна Оришовського двічі нападали на татарські улуси* в Криму, здобувши при цьому понад 40 тис. коней і багато іншої худоби. Навесні 1586 р. козаки перешкодили ханському війську форсувати Дніпро біля Таволжаного острова. В 1587 р. запорожці з'явилися під Варною, де захопили 13 тис. голів худоби, атакували та зруйнували турецьку фортецю Усіани, діяли в околицях Бендер. У 1588 р. вони знову ходили в Молдавію й удруге забрали Очаків. Згадаємо й про успішні напади козаків у 1589 р. на Козлов, Аккерман (Білгород) та Азов.

Розлючений султан на початку 1590 р. звернувся з вимогою до польського короля Сигізмунда III Вази знищити козаків «усіх до одного, щоб і пам'яті про них не залишилося і щоб ніколи й на згадку їхнього імені не було». Отже, виникла реальна загроза початку воєнних дій Туреччини проти Речі Посполитої. Становище останньої ускладнювалося ще й тим, що в другій половині 80-х років XVI ст. на українських землях почастішали напади козаків на маєтки шляхти, виступи селян і міщан. Це було відповіддю місцевого населення на посилення соціального тиску, що виявлялося, зокрема, в зміцненні фільваркової системи господарства. Зацікавлені в розширенні хлібного експорту, польські й українські магнати в другій половині XVI ст. активно запроваджували панщину по всій Україні, посилювали визиски й покріпачували селян.

Прийнятий у 1588 р. Третій Литовський статут** узаконував кріпосне право на території Брацлавського та Київського воєводств. Через рік польський сейм надав королеві право роздавати

* Улус (*монг.*) — держава; народ, люди. Тут — землеволодіння знаті.

** Литовські статuti — кодекси середньовічного права Великого князівства Литовського, що діяли на українських землях.

шляхті й магнатам «українські пустки», розташовані за Білою Церквою. Спонукуваний згаданою вище вимогою турецького султана знищити козаків «усіх до одного», цей же сейм 1590 року ухвалив постанову, спрямовану на запровадження жорсткого контролю над українським козацтвом.

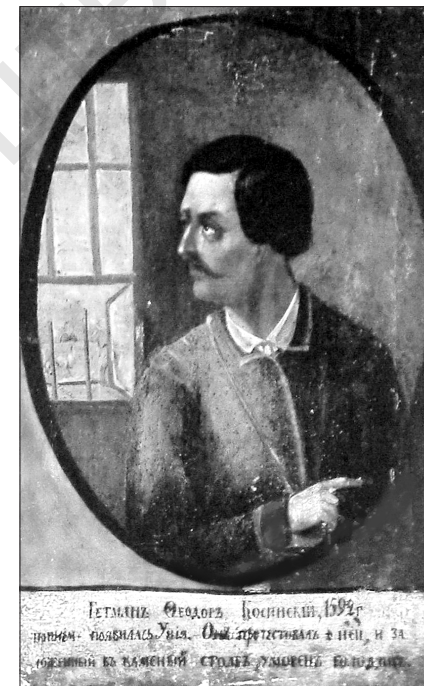
Великий коронний гетьман мав вирушити із військом на Запорозжя, щоб залишити там лише внесених до реєстру січовиків. За сеймовою ухвалою, козацькими полковниками та сотниками могли бути лише шляхтичі. Без дозволу польського уряду козакам заборонялося переходити кордони сусідніх держав, а без відома «старших» чи гетьмана — приймати до свого товариства нових людей. На допомогу коронному гетьманові призначалися два комісари (дозорці), які повинні були наглядати у своїх округах за реєстровими та нереєстровими козаками й повідомляти гетьмана про все, що відбувалося в їх межах. Місцеві урядники, і серед них сільські війти та отамани, зобов'язувалися не допускати, щоб із їхніх сіл і міст будь-хто «ходив на Низ», у степи чи до інших держав і не повертався без «паспорта» від свого сотника. Урядовцям заборонялося продавати низовцям припаси, купувати в них військові трофеї. Запорозжці, прибулі з Низу зі здобиччю, підлягали арешту та покаранню. Тим урядникам, котрі не виконували цього розпорядження сейму, загрожувала страта. Отже, маємо підстави вважати, що сеймова ухвала 1590 р. стала першою спробою керівництва Речі Посполитої держави ліквідувати козацтво як суспільний стан.

Однак репресивні заходи щодо січовиків не могли, певна річ, нейтралізувати зрослу небезпеку для Польщі з боку традиційно войовничої Порти. Тому королівський уряд доручив коронному гетьманові набрати якомога більше козаків на державну службу. За підрахунками М. Грушевського, тодішні фінансові можливості Варшави дозволяли найняти близько 1 тис. кінних і 2 тис. піших козаків. У липні 1590 р. було видано універсал, за яким чисельність реєстровців в Україні збільшувалася до 1 тис.

Посилення соціальних та економічних визисків на території Брацлавщини й Київщини, репресії проти запорожців до краю загострили тут суспільно-політичну обстановку. Наприкінці 1591 р. загін козаків, очолюваний гетьманом (шляхтичем за походженням) Криштофом Косинським, оволодів резиденцією

білоцерківського старости князя Януша Острозького. Так розпочався перший в історії України великий козацький виступ, спрямований проти порядків, які існували на той час у Речі Посполитій. Особливої сили він набув наприкінці 1592 – на початку 1593 р., охопивши, крім Київщини, ще й частину Брацлавщини та Волині. Під впливом успіхів повсталого козацтва відбувалося масове пошкодження місцевих селян і міщан, що відбивало їхнє прагнення утвердитися в статусі вільних виробників. Косинському вдалося підкорити Старокостянтинів, Любартив, Остропіль, Красилів, Кузьмин та деякі інші міста Південно-Східної Волині. Лише після поразки, завданої йому шляхетським військом під проводом київського воєводи Василя-Костянтина Острозького наприкінці січня 1593 р. (під містечком П'ятка на Волині), козацький проводир змушений був припинити військові дії, укласти мирну угоду з воєводою та відступити на Запорозжя. Проте відмовитися від дальшої боротьби гетьман не збирався. У травні 1593 р. він на чолі двотисячного загону козаків вирушив на Черкаси та обложив їх. Під час переговорів із черкаським старостою князем Олександром Вишневецьким Криштофа Косинського було підступно вбито.

Магнати та київський воєвода В.-К. Острозький не виконували умов перемир'я, укладеного ними з січовиками наприкінці січня 1593 р. Тому восени запорожці пішли на Київ та взяли його в облогу, однак незабаром отримали звістку про зруйнування Січі татарською ордою й змушені були повернутися на Низ. Того ж року козаки збудували нову Січ — на острові Базавлук, розташованому

*Криштоф Косинський.
Невідомий художник XIX ст.*

Князь
Костянтин
Василь
Острозький.
Яблонський М.
XIX ст.

в 20–30 км південно-західніше Томаківки, в місці, де в Дніпро впадають одразу три притоки — Чортомлик, Підпільна та Скарбана. Тут були зведені земляні вали та дерев'яні укріплення, оточені глибоким ровом.

У першій половині 1594 р. січові козаки налагодили зв'язки з австрійським імператором Рудольфом II, який намагався умовити їх воювати з Туреччиною. Це свідчило про зростання міжнародного авторитету козацтва як серйозної військової сили.

Восени 1594 р. в Україні спалахнуло нове грізне козацьке повстання. Очолив його Семерій Наливайко — сотник надвірних козаків* В.-К. Острозького. Семерій виявив себе здібним політиком і полководцем. Розпочавши боротьбу в районі Брацлава — Бара на Поділлі, на початку 1595 р. він контролював уже й Подніпров'я та південну частину Волині.

За даними польського історика XVI ст. Йоахіма Бельського, у війську повстанців налічувалося приблизно 12 тис. осіб. Однак серед них не було єдності. Заможні козаки, згуртовані навколо гетьмана Григорія Лободи, повсякчас вагалися, погодилися разом

* Надвірні козаки — залежні міщани й селяни, що служили у військових загонах шляхти й магнатів та одержували за це платню.

із поляками взяти участь у поході в Молдавію й урешті-решт наприкінці лютого 1595 р. покинули Наливайка. Тим часом вірні своєму провіднику повстанці здобули Остропіль і пішли в Білорусію, де за допомогою місцевих селян і міщан захопили Слуцьк, Бобруйськ, Могилів та інші міста. Уникаючи відкритого бою з литовцями й довідавшись про підхід коронного (королівського) війська під командуванням польного гетьмана Станіслава Жулкевського, Наливайко в січні 1596 р. відступив в Україну (маючи, вочевидь, намір з'єднатися з Лободою та запорозькими козаками). Йому вдалося випередити Жулкевського та зустрітися в Білій Церкві з Матвієм Шаулою, обраним замість Лободи гетьманом. Звідси Наливайко вирішив перейти в Лівобережну Україну. Жулкевський наздогнав його, і в урочищі Гострий Камінь сталася битва, під час якої Шаула був тяжко поранений. Повстанці обрали своїм гетьманом Наливайка, після чого форсували Дніпро й отаборилися у трьох верстах від Лубен, в урочищі Солониця. Обложені поляками, вони мужньо відбивали всі приступи, однак 30 травня заможні козаки, змовившись, підступно захопили Наливайка, Шаулу, Шостака та інших козацьких проводирів і передали їх жовнірам. Однак, незважаючи на це, ті наступного дня раптово напали на козацький табір і вирізали майже всіх, хто там був (і в тому числі дружин та дітей повстанців). Наливайка відправили до Варшави, де його після жаклих катувань на початку квітня 1597 р. четвертували, а частини тіла повісили на майдані.

Гадаємо, цей стислий огляд стрижневих подій суспільно-політичної історії України (і в першу чергу процесу утвердження козацького стану) на зламі XVI і XVII ст. дасть читачеві змогу якнайповніше уявити собі умови, в яких формувалася особистість майбутнього керівника революції та творця Української держави раннього нового часу, а також складалося підґрунтя для розвитку боротьби українського народу за волю й незалежність у першій половині XVII ст.

На жаль, до нас дійшло обмаль відомостей про батька Богдана — дрібного українського шляхтича Михайла Хмельницького. Й досі не поталанило з'ясувати, з якого саме населеного пункту — Хмельника, Хмелева, Хмельіва, Хмельного чи Хмельівки — походив його рід. Припущення І. Крип'якевича, що Хмельницькі вийшли із с. Хмельник, розташованого в Перемишльській землі, потребує

переконливішої аргументації. Наявні джерела дають лише підстави більш-менш упевнено твердити, що предки великого козацького гетьмана походили із західного регіону України (Руського, Белзького або Волинського воєводства).

Надто мало ми знаємо також про молоді літа Михайла Хмельницького. Відомо, що він отримав непогану як на той час освіту, не виключено, що якийсь час перебував при дворі вже згаданого польського магната (з 1588 р. — польного гетьмана) Станіслава Жулківського в м. Жовква (на Львівщині), де виконував його незначні доручення. Тут на молодого енергійного шляхтича звернув увагу близький приятель Жулківських, власник м. Олесько Ян Данилович. Вочевидь, Михайло перейшов до нього на службу. На думку І. Крип'якевича та Я. Качмарчика, Данилович, ставши між 1592 та 1594 рр. корсунсько-чигиринським старостою, направив туди Хмельницького. Попервах Михайло був осадчим* на Чигиринщині, а згодом дослужився до посади підстарости (помічника старости, в даному разі Даниловича).

Отже, появу батька майбутнього гетьмана в козацьких краях дослідники датують початком 90-х років XVI ст. На перший погляд, ця версія видається досить переконливою. Однак про інше свідчить привілей польського короля Владислава IV, виданий у липні 1646 р. Богданові Хмельницькому на підтвердження його прав володіти Суботівом. У цьому документі вказується, що чигиринський підстароста Михайло Хмельницький, який загинув у 1620 р. в бою під Цецорою, Суботів «лет с 40 и болши без измешки держал». Навіть якщо тут і є певне перебільшення у строках, можна вважати, що вже у другій половині 80-х років XVI ст. Михайло Хмельницький господарював у заснованому ним поселенні й лише згодом, набувши чималого досвіду практичної роботи, почав виконувати обов'язки осадчого на користь Яна Даниловича.

У разі, якщо наше припущення слушне, й Михайло Хмельницький з'явився на Чигиринщині раніше за Даниловича, виникає запитання: що ж змусило його шукати щастя на сповненому

* Осадчий — засновник нових поселень на «пустках»; серед його обов'язків було забезпечення організаційних і технічних заходів при заснуванні нових містечок і сіл (розчищення та вимірювання ділянки під поселення, «осадження» поселенців на нових місцях тощо).

небезпек прикордонні Дикого Поля*? Уривчасті відомості про його спосіб життя на новому місці не засвідчують у нього схильності до авантюри, пригод, «непосидючості». Навпаки, він був дбайливим господарем, людиною тверезого розуму, яка без нагальної потреби не ризикувала власним життям і долею своєї сім'ї. Тому мала існувати якась украй важлива причина, що спонукала його залишити Жовкву чи Олесько. Натяк на таку причину знаходимо в повідомленнях венеціанського посла Альберто Віміні та шведського — Самуеля Грондського, котрі, відповідно в 1650 та 1656 р., зустрічалися з Богданом Хмельницьким. Вони твердили після зустрічей, що батько гетьмана був покараний судом чи то на «баніцію», чи то на «інфамію»**. Подібні вироки королівські суди виносили шляхтичам за напади на маєтки сусідів, свавільство, відмови коритися судовим ухвалам, за борги, переховування злочинців тощо. Не виключено, що Михайло Хмельницький скоїв щось подібне до цього й, рятуючись від ув'язнення, а то й смерті, втік в українські степи, де вироки судів Речі Посполитої не мали чинності. Можливо, втекти йому допомогли Станіслав Жулківський або Ян Данилович.

Прибувши на Чигиринщину, Михайло Хмельницький розгорнув активну господарську діяльність і незабаром заснував власний хутір (слободу?) Суботів. Не хизуючись своїм шляхетним походженням, не зраджуючи православну віру, він зближується з місцевими козаками й разом із ними боронить край від нападів татарських чамбулів (кінних загонів). Десь на початку 90-х років Михайло, знехтувавши становими передсудами, одружується з юною козачкою, ймовірно, на ім'я Агафія (принаймні, такий висновок зроблено на основі аналізу «Помянника» Михайлівського Золотоверхого монастиря від 1667 р. про рід Хмельницького, який складено людиною, добре обізнаною з життям його сім'ї). Цей шлюб сприяв дальшому зміцненню його зв'язків із козацтвом.

На жаль, джерела, виявлені науковцями, не містять точних відомостей про час і місце народження майбутнього українського

* Дике Поле — історична назва українських і російських південних степів від Подністрів'я до Подоння.

** Баніція — покарання шляхтича через суд, яке вважалося в середньовічній Польщі найжорстокішим і передбачало інфамію (знеславлення й обмеження в громадянських правах) та вигнання покараного за межі батьківщини.

державника. Історики давно дискутують із цього питання. Не зупиняючись на розгляді існуючих версій (аналіз основних із них уже зроблений у сучасній історіографії), зазначимо, що в історичній літературі з легкої руки О. Максимовича утвердилася, як найбільш вірогідна, дата 27 грудня (за ст. ст.) 1595 р. (6 січня 1596 р. за н. ст.). Отже, згідно з нею його народження припадає на день Теодора Начертаного. Хлопчики, які народжувалися в цей день, одержували ім'я Богдан (народна форма церковного імені Теодор, точніше — Феодот). І. Крип'якевич звернув увагу на той факт, що духовенство й козацька старшина в урочистій обстановці називали Богдана Михайловича Зиновієм (у ті часи подвійне ім'я було звичайним явищем), хоча сам він себе так ніколи не іменував. Пізніше К. Когтянц та С. Плохій висловили припущення, що саме це ім'я й було першим, хресним іменем Хмельницького, а отже він міг народитися 2 листопада 1595 р. (ст. ст.) й, згідно з християнськими звичаями, бути охрещеним на восьмий день — 10 листопада, у день св. Феодота. Хоча подібна версія є досить цікавою, вона, однак, не дає відповіді на питання: чому сам гетьман святкував свій день народження саме 27 грудня за ст. ст.

Що ж до місця народження Богдана, в літературі як імовірні називаються Чигирин, Переяслав, Черкаси. Однак, на нашу думку, найвірогідніше, це був Суботів.

Історикам невідомо, скільки дітей (окрім, звісно, Богдана) мало подружжя Хмельницьких. У джерелах згадується про брата гетьмана, який восени 1648 р. був полковником у м. Сосниця, однак підтверджень тому, чи був він рідним Богданові, поки не знайдено. На думку І. Верби, рідними його братом і сестрою були Іоанн (Іван) та Палагея. В. Кривошея схильний вважати, що гетьман мав двох сестер, імена яких не збереглися, і двох братів, можливо, Захарія та Юська.

Хоч як це дивно на перший погляд, в історіографії досить гостро дискутувалося питання про соціальну належність майбутнього гетьмана. Одні вчені визнавали його шляхетське походження, інші заперечували. При цьому кожна версія детально обґрунтовувалася. Я. Качмарчик розглянув усі докази й дійшов висновку, що через брак переконливої аргументації цю проблему розв'язати не можна. За його словами, Богдан Хмельницький відчував себе козаком і неодноразово це підкреслював. Погоджуючись із цим,

додамо: гетьман не забував про своє шляхетство й у разі необхідності нагадував про нього. З огляду на це вважаємо, що до питання про станова належність Богдана Хмельницького доцільно підходити з дещо іншого боку. Передусім зазначимо відсутність жодної більш або менш серйозної підстави для сумнівів у тому, що його батько був шляхтичем, а мати — козачкою. Далі: чи могла станова нерівність батьків вплинути на соціальний статус їхньої дитини? Виявляється, що так, адже за статутом 1505 р. шляхтичем визнавався лише той, хто походив від матері-шляхтянки. Коли шляхтич брав шлюб із плебейкою, він автоматично позбавляв свого майбутнього спадкоємця шляхетських прав. Це по-перше. По-друге, Михайло Хмельницький, нагадаємо, за вироком суду був засуджений на інфамію, а це, окрім усього іншого, передбачало втрату шляхетства. Отже, виходячи із середньовічних правових норм, соціальний статус Богдана Хмельницького як шляхтича був дуже непевним. Однак не слід забувати й того, що в повсякденному житті такі юридичні тонкощі далеко не завжди бралися до уваги, а тому син чигиринського підстарости міг вважати себе (а коли йому було треба, й прилюдно називати) повноправним шляхтичем.

Час народження Богдана Хмельницького припав на період найвищого піднесення козацького виступу на чолі з Семерієм Наливайком. Дух вільної козаччини, що ним була охоплена Чигиринщина наприкінці XVI — на початку XVII ст., не міг лишити байдужою родину Хмельницьких. Напевне ж, Михайло значною

*Богдан (Зиновій) Михайлович
Хмельницький.*

Невідомий художник XVII ст.

мірою поділяв козацькі настрої, обурювався жорстоким винищенням польськими жовнірами повстанців, їхніх дружин і дітей в таборі Наливайка при Солониці, засуджував рішення сеймів 1596 і 1597 рр., спрямовані на ліквідацію козацтва, виступав проти посилення позицій католицизму, Берестейської унії, вважав своїм святим обов'язком захищати край від нападів татар тощо. І малий Богдан із молоком матері вбирав у себе любов і шану батьків до рідної землі, духовної спадщини українського народу, його мови...

Інформатори XVII ст. повідомляють про холеричний темперамент Богдана Хмельницького. В дитинстві він був запальним, непокірним, гордим і водночас уразливим хлопчиком. Можливо, від батька перейняв рідкісний дар холодного розуму, здатність за будь-яких обставин тверезо зважувати ситуацію й знаходити найоптимальніші рішення. Все це блискуче виявилось згодом, у період його гетьманування.

Помітивши в сина великі здібності до навчання, Михайло Хмельницький вирішив дати йому добру освіту. Нам невідомо, в якій українській школі навчався Богдан. І. Крип'якевич у своїй монографії «Богдан Хмельницький» переконливо довів безпідставність твердження В. Коховського про те, що це була Київська братська школа (вона відкрилася в 1617 р., коли Богдан мав уже 22 роки). Разом із тим палеографічний* аналіз власноручно написаних гетьманом листів та універсалів вказує на почерк, характерний саме для Київської школи.

Отже, хоча територія, на яку поширювався цей тип письма, точно не з'ясована, можна вважати, що хлопець навчався в якомусь із навчальних закладів Києва з його багатими традиціями красного письменства. В. Замлинський у своїй книзі «Богдан Хмельницький» висловив міркування, що Богдан спочатку навчався вдома, а згодом в одній із київських приходських шкіл. Справді, першим учителем сина міг бути сам батько або ж котрийсь із православних священиків Чигирини. Десь у 1605–1607 рр. Богдан, очевидно, продовжив навчання, найімовірніше, у школі при одному із київських монастирів, де оволодів літературною українською мовою, отримав знання з історичного минулого українських

* Палеографія — спеціальна історико-філологічна дисципліна, яка вивчає історію письма, писемні знаки, особливості правопису у різні історичні епохи тощо.

(«руських») земель, довідався про ущемлення православної віри з боку інших конфесій, польських та ополячених українських шляхтичів.

Тим часом Михайло Хмельницький, виконуючи різноманітні доручення Яна Даниловича, виявив себе здібним організатором й адміністратором. Його авторитет серед мешканців Чигирини та навколишніх містечок і сіл помітно зріс. Поліпшилося й матеріальне становище сім'ї (за повідомленням анонімного автора кінця XVII ст., Михайло, перебуваючи на службі в корсунсько-чигиринського старости, «не забував» і про себе). Його ділові якості та вміння доходити згоди з козаками не залишилися поза увагою Даниловича, і Хмельницький незабаром стає чигиринським підстаростою. Це була на той час висока посада. Особа, що обіймала її, ставала фактичним управителем старостинського замку й усього староства, бо сам староста (як правило, магнат або заможний шляхтич) рідко коли постійно мешкав у своїй державній резиденції. У відсутність старости підстароста чинив також суд, командував військовим загоном. Значні прибутки, забезпечувані новою посадою, дали Хмельницькому змогу кількома роками пізніше заснувати на суботівських землях слободу* Новосельці.

Задоволений шкільними успіхами сина, чигиринський підстароста вирішив навчити Богдана польської й латинської мов, без знання яких у Речі Посполитій годі було й сподіватися на успішну кар'єру. Для цього батько обрав єзуїтську колегію, засновану в 1608 р. у Львові Станіславом Жулкевським (можливо, з цього питання він порадився із самим польним гетьманом). Богдан навчався в цій колегії десь із 1609 (1610) по 1615 (1616) р., успішно пройшовши класи граматики, поетики та риторики, опанувавши польську й латинську мови. Джерела зберегли ім'я одного з його вчителів — Андрія Гонцеля Мокрського — доктора богослов'я, відомого проповідника, автора панегіриків**. Характерно, що єзуїтам не вдалося повернути юнака до свого віровчення, підкорити його душу та розум, примусити зректися свого народу, віри предків.

* Слобода — вид поселення в Україні, мешканці якого після його заснування тимчасово звільнялися від виконання повинностей на користь землевласника.

** Панегірик — твір, що вихваляє дії та життя тієї чи іншої особи (як правило, можновладної).

*Чарка з гербом гетьмана
Богдана Хмельницького.
XVII ст.*

це сталося? Відомо, що Михайло Хмельницький брав його із собою в небезпечний похід польського війська в Молдавію в 1620 р. З цього можна зробити висновок, що на той час Богдан уже мав чималий воєнний досвід, бо ж розсудливий підстароста ні в якому разі не наважився б ризикувати життям «необстріляного» сина. Отже, вихованець єзуїтської колегії потрапив на козацьку службу незабаром після повернення зі Львова, приблизно в 1617–1618 рр., і з цього часу назавжди поєднав свою долю з козацтвом.

Із перших же років свого козакування Богдан був свідком, якщо не безпосереднім учасником, постійних сутичок різних угруповань козацтва, що негативно позначалося на консолідації козацької спільноти, боротьбі козаків за національне визволення. Правлячі кола Речі Посполитої тривалий час використовували ці суперечності, щоб перешкодити єднанню різних соціальних прошарків і станів українського суспільства. І можливо, саме тоді молодий козак почав замислюватися над цими проблемами. Ми не маємо джерел, які б проливали світло на його тогочасне ставлення до відстоювання козацтвом прав православної церкви, проте наступна діяльність Богдана Хмельницького дає підстави стверджувати, що він змолоду цілковито схвалював подібні заходи.

Навпаки, можна припустити, що саме в стінах колегії він спочатку інтуїтивно, а потім і свідомо відчув і загострив у собі до них неприязнь. Ставши гетьманом, він, як відомо, добився від польського уряду заборони діяльності єзуїтської общини на території Української держави.

У час бурхливого становлення козацького стану молодий Богдан не без допомоги батька вступає до Чигиринської сотні. Коли

Не виключено, що в цей час Хмельницькому доводилося зустрічатися із славетним запорозьким гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним, під керівництвом якого січовики в 1614–1616 рр. здійснили добре організовані й надзвичайно ефективні морські походи на Османську імперію. Тоді були успішно атаковані Кафа, Синоп, Трапезунд, околиці Стамбула, двічі зазнав нищівної поразки турецький флот. У цих походах повною мірою розкрився військовий талант Сагайдачного, й наступними роками його неодноразово обирали гетьманом Війська Запорозького.

Один із найвидатніших діячів козащини першої чверті XVII ст., Сагайдачний справив величезний вплив на суспільно-політичне життя тогочасної України. В його внутрішній і зовнішній політиці можна виділити два основні моменти. По-перше, Сагайдачний завжди виступав найпослідовнішим і найрішучішим захисником української православної церкви. За свідченням сучасників, він «обряд і релігію грецьку» увінчував «культу надзвичайно гарячим, більш ніж забобонним, і для тих, що перейшли в лоно римської церкви, був він ворогом дуже завзятим і запеклим». Будучи гетьманом, Петро Конашевич разом з усім Військом Запорозьким вступив до створеного в 1615 р. Київського Богоявленського братства, яке протистояло поширенню католицизму й уніатства в Києві та його окрузі. А в 1620 р., коли Сагайдачний обіймав посаду козацького полковника, гетьман Яцько Бородавка доручив йому охороняти єрусалимського патріарха Феофана (Теофана), що повертався через українські землі з Москви на батьківщину. Сагайдачний блискуче скористався з цієї нагоди, щоб відновити в Україні церковну православну ієрархію, незадовго до цього ліквідовану поляками (з 1610 р. на всіх українських землях залишався один-єдиний православний єпископ — львівський владика Тисаровський). Полковник та його однодумці умовляли патріарха висвятити для України вищих православних ієрархів. Після тривалих вагань (бо ж побоювався «короля і ляхів») Феофан восени 1620 р. та зимою 1621 р. висвятив ігумена Київського Михайлівського монастиря Іова Борецького на київського православного митрополита, а ще шість осіб — на православних єпископів.

По-друге, Сагайдачний належав до тих козацьких діячів, котрі були лояльними до Речі Посполитої й прагнули легальними

політичними засобами добиватися від її уряду визнання за козацтвом станових прав, аналогічних шляхетським. Він сподівався, що вірна служба Польській Короні дасть козакам змогу досягти своїх цілей. Такий політичний курс Петра Конашевича викликав невдоволення радикально настроєних козацьких кіл, які не вірили польському урядові й наполягали на застосуванні крайніх — аж до збройної боротьби — засобів впливу на нього. Саме через це козаки кілька разів скидали Сагайдачного з гетьманства, замінюючи його Дмитром Барабашем та Яцьком Бородавкою. Після того, як українське військо зробило Польщі чимало цінних послуг під час походу польсько-козацької армії в 1618 р. на Москву, Сагайдачний сподівався, що Варшава піде назустріч козацьким проханням. Однак, як показали переговори наступного року з польською комісією, уряд Речі Посполитої й гадки не мав у чомусь поступатися Україні. Вочевидь, через це ошуканий козацький гетьман вирішив на початку 1620 р. посольство Петра Одинця до Москви.

А тим часом наближалися події, трагічні для родини Хмельницьких. Усупереч умовам мирного договору 1619 р. з Портою, уряд Речі Посполитої вирішив послати свою армію на територію Молдавії, щоб у такий спосіб допомогти Габсбургам зламати опір повсталих чехів та угорців. Північніше Могилева-Подільського Станіслав Жулкевський розпочав збирати військо. Йому не вдалося заручитися підтримкою значної частини козаків. За образним висловом автора Львівського літопису Михайла Гунашевського, роздратований коронний гетьман «без Козаков войну точил, мовил так: “Не хочу я з Грицями воєвати, нехай ідуть до ролі, альбо свині пасти”». У складі 9-тисячного польського війська налічувалося приблизно 1,2 тис. козаків, і серед них — сотня під проводом Михайла Хмельницького. Важко збагнути, чому він наважився взяти участь разом із сином у цій небезпечній політичній авантурі. Можливо, причиною тому став особистий наказ від самого Жулкевського.

Прибувши до польського обозу, Богдан уперше дістав можливість зблизька ознайомитися з похідним життям жовнірів, підмітити сильні й слабкі сторони їхньої підготовки до воєнних дій.

Дочекавшись прибуття полків під командуванням польного гетьмана магната Станіслава Конєцпольського й князя Кароля Самуеля Корецького, коронний гетьман віддав наказ 22 серпня

виступити в похід. Проте поява татар під Чернівцями дещо затримала форсування Дністра, й воно відбулося лише 24 серпня. Прикордонні молдавські фортеці з турецькими залогами, і серед них Хотин, не встояли перед їх натиском. Господар Молдавії Каспер Граціані порвав із Портою й через кілька днів на чолі 600 воїнів (замість обіцяних раніше кількох тисяч) з'явився в польському обозі, який зупинився біля с. Лозова.

29 серпня Жулкевський скликав військову раду, де Граціані запропонував дещо авантюристичний план: вирушити проти одного з найкращих турецьких полководців — Іскандер-паші та розгромити його до підходу татарської орди, а потім і саму орду. Досвідчений коронний гетьман відхилив цей план і зажадав походу на столицю Молдавії Ясси. Там можна було б укріпитися в обозі й очікувати на турків. Рада погодилася з цією пропозицією. Наступного дня армія пішла в напрямку с. Цецора, розташованого на лівому березі Прута (на відстані 18 верст від Ясс). Разом із польською кіннотою Богдан зробив блискавичний рейд. Пройшовши 120 верст, під вечір 2 вересня військо Жулкевського зайняло під Цецорою старі окопи, вириті жовнірами ще в 1595 р. На цей час чисельність війська становила вже понад 10 тис. жовнірів при 16–20 гарматах. Коронний гетьман не сподівався, що справа дійде до битви, а тому не збудував переправу через ріку. Як виявилось, це було величезною помилкою.

Армія Іскандер-паші складалася з 4–6 тис. турків і молдаван, 5 тис. буджацьких і добруджських татар під проводом Кантемір-мурзи і 6–8 тис. кримських татар, що підійшли 5 вересня на чолі із старшим братом хана — калга-султаном* Девлет-Гіреєм.

Уранці 8 вересня розпочалася запекла битва, яка не виявила переможця. Під час бою наступного дня молдавани перейшли на бік Іскандер-паші, внаслідок чого польське військо зазнало поразки, втративши вбитими 1 тис. жовнірів. Найімовірніше, саме в цей день загинув і Михайло Хмельницький. Згодом Богдан згадував: батько «голову свою поклав» на Цецорі. Щоправда, В. Пепа висловив думку, що Михайло Хмельницький не поліг на полі бою під Цецорою, а потрапив до турецької неволі, де й помер

* Калга-султан — перший спадкоємець престолу в Кримському ханстві; під час походів, в яких не брав участі хан, калга-султан командував військом.

Константинополь.
Листівка початку
XX ст.

у листопаді 1627 р. Однак при цьому він не навів переконливих доказів на користь своєї версії.

Невдача викликала панічні настрої серед жовнірів. У ніч із 10 на 11 вересня в таборі поширилася чутка, нібито гетьмани втекли; хтось підпалив намети й вози. В цей час молдавський господар, кам'янецький староста та інші пани розпочали переправу через Прут. За ними ринули жовніри. Чимало їх потонуло. А на тих, хто переплив ріку, на протилежному березі вже очікували татари. Мало хто залишився живим... За свідченням кам'янецького літописця Аксента, майже всі вцілілі вояки опинилися в татарському полоні. Загинуло ж близько 2 тис. осіб. Серед полонених, імовірно, був і Богдан Хмельницький.

Трагічною виявилася доля всієї польської армії. Переговори, розпочаті з Іскандер-пашею 12 вересня, були зірвані 18 вересня Жулкевським, який зажадав у заложники Кантемір-мурзу. Наступного дня польське військо почало відступ у напрямку Могилева-Подільського. Переслідуване турецько-татарською кіннотою, воно за тиждень пройшло з боями 165 верст. До Дністра залишалося вже близько 10 верст, коли біля с. Савки в таборі Жулкевського 26 вересня сталася якась смута, з котрої негайно скористався Іскандер-паша. Одним ударом він знищив військо супротивника. Врятувалося лише трохи більше 2 тис. жовнірів і слуг. Решта загинули або потрапили в полон. Жулкевський був убитий; Іскандер-паша надіслав його голову султанові. Син

Пам'ятник на місці
Цецорської битви.

коронного гетьмана Ян Жулкевський, польний гетьман Станіслав Конєцпольський, магнати Микола Потоцький, Януш Тишкевич та інші опинилися в полоні.

Доля закинула Богдана до Константинополя, де, за повідомленням турецького літописця Наїма Челебі, він перебував у неволі в одного із офіцерів (адмірала?) султанського флоту (він проживав у кварталі Касим-паші). Як згадував потім Богдан, він пережив «два роки суворого ув'язнення». Є підстави твердити, що протягом цього часу він опанував основами турецької мови, знання якої пізніше не раз ставало йому в пригоді. Поза всяким сумнівом, суворі випробування загартували волю молодого козака, навчили володіти собою, мужньо зносити удари долі. Яким чином йому поталанило вирватися на волю, сказати напевне не можна. За одними даними, він був викуплений матір'ю, за іншими — козаки обміняли Богдана, «вдячно згадуючи його батька», на турецьких бранців. Я. Качмарчик звернув увагу, що, згадуючи в листі від 5 серпня 1649 р. до короля Яна Казимира про своє перебування в полоні, український гетьман нічого не говорить про свій викуп: «Після того як мене *Господь Бог з цієї неволі визволити зволив* (курсив наш. — Авт.), я завжди був при вірному війську Речі Посполитої...». Тому Качмарчик припускає, що бранець утік із турецького полону.

Повернувшись до рідної домівки, Богдан зайнявся господарством. Адже його овдовіла матір знайомиться із дрібним білоруським шляхтичем Петрикіївського повіту Василем Ставецьким,

незабаром виходить за нього заміж і, вочевидь, залишає Суботів. Через деякий час у неї народжується син, названий Григорієм; ставши дорослим, він із невідомих причин узяв собі прізвище не батька, а Хмельницьких, 1649 р. переселився до Білгорода, де одружився із українкою — вдовою, яка мала четверо дітей.

Богдан поновлює свою службу як реєстровий козак Чигиринського полку, хоча, як слушно зауважував І. Крип'якевич, він, будучи сином загиблого в бою чигиринського підстарости, мав можливість обійняти якусь із посад в адміністрації Чигиринського староства. Одружився він досить пізно — десь у 30-річному віці — з Гафією Сомко з родини заможного переяславського козака (міщанина?). Вони побралися, ймовірно, в середині 20-х років. Можливо, це був його уже другий шлюб. Але поки що це лише припущення, не підтверджене джерелами.

Знову ставши козаком, Богдан не міг не відчувати наростання невдоволення козацьких мас політикою правлячих кіл Речі Посполитої, намаганням магнатів і шляхти звести нанівець козацькі права та вольності. Не міг він також не помітити зростання самоусвідомлення козацтвом своїх сил, своєї ролі в житті Польщі. Зміцненню таких настроїв великою мірою сприяла знаменита Хотинська воєнна кампанія восени 1621 р. Як відомо, тоді під Хотином зішлись 35-тисячна польська й 100-тисячна турецько-татарська армії. На допомогу полякам прибули українські козаки. Саме завдяки їм турецько-татарське військо після запеклих боїв зазнало поразки, й народи Східної Європи були врятовані від загрози османського поневолення.

Особливу роль у цій кампанії відіграв Петро Сагайдачний. Направлений у червні 1621 р. керівником козацького посольства до Варшави, 11 серпня він з'явився до обозу польського війська під Хотином і, довідавшись про затримку козацької армії, яку вів через територію Молдавії гетьман Бородавка, вирушив йому назустріч. Однак в одній із сутичок із ворогом він був поранений в плече.

В історіографії існує усталена думка, що по прибутті до козацького табору під Могилів-Подільський Сагайдачний був обраний козаками, невдоволеними Бородавкою, гетьманом й успішно привів 35–40-тисячне козацьке військо до Хотина на з'єднання з поляками. Втім, дані «Кам'янецької хроніки» ставлять під сумнів

вірогідність цієї версії. За цими даними, саме Бородавка з'явився 21 або 22 серпня з козаками під Хотин і лише 2 вересня внаслідок змови, організованої Сагайдачним, був усунутий від влади, а згодом таємно вбитий. Отже, потрібен пошук нових джерел, щоб об'єктивно розв'язати цю проблему, віддавши при цьому належну оцінку заслугам у Хотинській війні як Бородавки, так і Сагайдачного.

Так чи інакше, але Сагайдачний очолив українську армію й під час боїв із 100-тисячним турецько-татарським військом виявив себе блискучим полководцем. Завдяки його талантові й залізній стійкості козаків, мужності польських жовнірів нарешті вдалося завдати поразки султанові Осману II та змусити його підписати мирний договір із Річчю Посполитою. Герой Хотинської війни ненадовго пережив свій тріумф: від поранення стан його здоров'я щодалі погіршувався, й 10 квітня 1622 р. він помер у Києві. Перед смертю гетьман заповів передати своє майно на потреби шпиталів, монастирів, шкіл, церков тощо.

Після Хотинської перемоги польський уряд постав перед необхідністю зробити серйозні поступки Україні: визнати козацтво як стан дрібних землевласників (тобто зрівняти його у правах із шляхтою); зберегти його органи управління на місцях, які одночасно були органами влади української державності (й таким чином надати їй автономію); нарешті, наважитися на ліквідацію унії та надання православній церкві рівних прав із католицькою. Позитивне вирішення цих проблем могло істотно вплинути на

*Гетьман Петро
Конашевич-Сагайдачний.
Невідомий художник XVIII ст.*

дальшу історичну долю Речі Посполитої. Однак її правлячі кола, виражаючи інтереси шляхти, виявилися неспроможними реально оцінити політичну ситуацію й запобігти наростанню руху українців за національне визволення. Прийнявши козацьких послів із зазначеними вище вимогами, король Сигізмунд III погодився лише на виплату винагороди козакам, а інші питання передав на обговорення сейму. Останній, скликаний у 1623 р., відмовив козакам і православному духовенству в їхніх проханнях і в ультимативній формі запропонував скоротити чисельність реєстровців до 5 тис., а решті повернутися до своїх господарів.

Все це спричинилося до загострення відносин козацтва з польським урядом, що особливо виразно стало проявлятися після смерті Петра Сагайдачного. Всупереч укладеному з турками Хотинському договору, запорожці разом із донськими козаками протягом 1622–1624 рр. неодноразово нападали на турецькі міста й турецький флот. У відповідь на дії уніатів у Києві та спроби війти Федора Ходики закрити православні церкви до міста на початку 1625 р. прибули полковники Яким Чигиринець та Антін Лазаренко з козаками, які разом із міщанами поклали край свавілля щодо православної віри, а «церкви де хрестьянские распечатали». Одночасно робляться спроби заручитися підтримкою в цій боротьбі з боку православної Російської держави. Відомо, що в серпні 1624 р. київський митрополит Іов Борецький звернувся з чолобитною грамотою до російського царя Михайла Федоровича, прохаючи надати допомогу православному населенню України, яке намагалося запобігти поширенню католицизму та уніатства. На початку січня 1625 р. новообраний гетьман Каленик Андрійович вирядив посольство до Москви. На жаль, ми не знаємо, які питання воно там мало порушити.

Звернемо увагу на появу ще одного нового аспекту в діяльності козацької старшини, який торкається відносин із правлячими колами Кримського ханства. Справа в тому, що хан Мехмед-Гірей, котрий прийшов до влади в 1623 р., та його енергійний брат Шагін-Гірей вирішили вийти з підданства Порти й почали шукати підтримки в іранського шаха Аббаса I Великого та в козаків. Останні погодилися, й уже наступного року кілька їх тисяч разом із татарами взяли участь у розгромі турецького карального

корпусу капудан-паші* Реджеба і військ Ібрагім-паші. А в грудні 1624 р. після тривалих переговорів уперше в історії козацько-татарських відносин було укладено в письмовій формі наступально-оборонне перемир'я, що передбачало надання взаємної воєнної допомоги. Невідомо, чи брав Богдан Хмельницький участь у цих подіях і як він поставився до укладення угоди, але, так чи інакше, він переконався: за певних обставин можна домовитися з Кримським ханством про спільні дії. Не виключено, що, укладаючи перемир'я, козаки сподівалися на допомогу татар у разі зіткнення з польськими військами (а така загроза ставала дедалі реальнішою). Зі свого боку, польський уряд прагнув не допустити втручання Криму у свої стосунки з козацтвом і намагався схилити його до союзу проти Росії.

У червні 1625 р. король висунув перед козацькою старшиною вимоги: скоротити число реєстровців до 4 тис., прогнати із Запорожжя всіх виписаних із реєстру козаків, припинити походи проти Туреччини й Криму. У разі непокори король погрожував зруйнувати Січ. Козаки відмовилися прийняти цей ультиматум та, знаючи про зосередження польської армії на Поділлі (що засвідчувало серйозність наміру уряду), почали у відповідь збирати свої сили. Гетьманом обрали популярного серед запорожців Марка Жмайла. Він розгорнув активну підготовку до можливої боротьби. В серпні з польського обозу з тривогою повідомляли: від козаків «для Речі Посполитої загрожує велика небезпека», адже вони вже самому королеві відповіли з погордою і в «тій Україні абсолютно панують і не мають таких сміливих задумів, яких би не спробували [здійснити]».

5 вересня польське військо під командуванням польного гетьмана Станіслава Конєцпольського вирушило в похід, проминуло Паволоч, Таборівку, Білу Церкву, Рокитне й наприкінці вересня зупинилося під Каневом. До козацького гетьмана вирядили ротмістра Стефана Хмелецького та слугу Мізіна, пропонуючи вступити в переговори з польськими комісарами та визначити місце для їх проведення. Проте Жмайло не відповідав, затягував час (очевидно, очікуючи підходу татарських загонів, бо до Шагін-Гірея

* Капудан-паша — адмірал, головнокомандуючий морськими силами Османської імперії.

Станіслав Конєцпольський.
Репродукція XIX ст. з гравюри
невідомого автора.

неодноразово виїздили посли). Ця пасивна тактика, на нашу думку, була помилковою, оскільки протягом вересня до Конєцпольського постійно прибували все нові полки, й чисельність його армії нарешті зросла з 4,5 тис. до майже 13 тис. (при 30 гарматах).

2 жовтня 1625 р. 3 тис. канівських козаків покинули місто й пішли в напрямку Черкас. Спроба польських корогв*, очолюваних Яном Одживольським, розгромити їх зазнала невдачі. Під захистом табору** вони прибули до Черкас, а звідти разом із 2 тис. черкаських козаків 4 жовтня поспішили в район Крилова, де збиралися їхні основні сили й куди мав піді-

йти із запорожцями гетьман Жмайло (на початку жовтня він вийшов із Січі). Козаки заклали табір у «сильному місці» біля гирла р. Цибульник неподалік Крилова й кілька разів виряджали до Конєцпольського послів, прохаючи його припинити наступ і зачекати на прихід Жмайла. Однак польний гетьман пройшов Черкаси, Боровицю й 14 жовтня зупинився недалеко від козацького табору. На своєму шляху жовніри спустошували села, міста й містечка. Поява польського війська на Чигиринщині змушувала місцевих козаків визначатися, на чий бік пристати. Ми не виявили джерел,

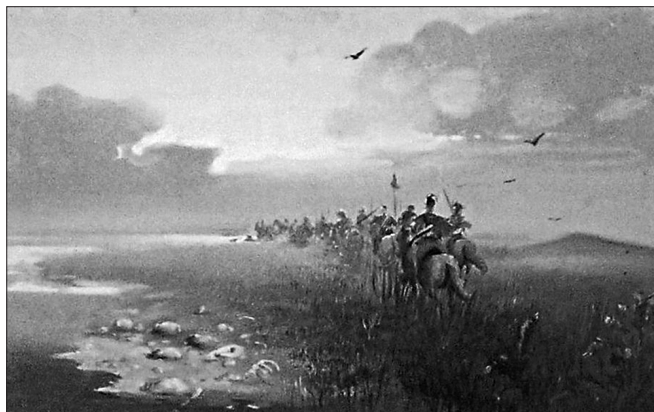
* Корогва — підрозділ кінноти в польській армії чисельністю від 100 до 200 вершників. Назва походить від того, що кожен такий підрозділ мав свій прапорець (корогву).

** Козацький табір — тактичний бойовий порядок українського козацького війська в XVI–XVIII ст., коли головні сили під час маршу чи стоянки оточували себе рядами возів для захисту від нападів ворога.

які б свідчили про їхній перехід до поляків, тому можемо стверджувати, що вони перебували в таборі повстанців. Найімовірніше, в їхніх лавах знаходився також Богдан Хмельницький.

Уранці 15 жовтня Жмайло з «арматою» (гарматами) прибув до табору, що збільшило чисельність козаків до 20 тис. Наступного дня комісари передали старшині «Декларацію волі його королівської милості», в якій козаки звинувачувалися у зв'язках із Росією, нападах на Туреччину, підтримці різних «сумнівних» духовних осіб, які прибувають із-за кордону, в захопленні та привласненні шляхетських земель, підбурюванні підданих не коритися шляхті, у вбивстві київського в'їта й насильствах над уніатами. Тому від них вимагалось видати отаманів морських походів, здійснених після Хотинської війни, організаторів «безчинств» у Києві, учасників нападів на шляхетські садиби, членів посольств до Москви; спалити човни; припинити походи на Чорне море; істотно зменшити число реєстру, більше нікого туди не вписувати; проживати лише в королівських містах; вірно служити Речі Посполитій та визнати за свого старшого особу, призначену королем; повернути захоплені землі старостам; не вступати у зносини з іншими країнами тощо. Для обговорення цих вимог козаки скликали раду, яка тривала весь день 17 й до обіду 18 жовтня й урешті-решт відхилила запропоновані поляками умови, спростувавши висунуті звинувачення. Про це опівдні 18 жовтня повідомили польного гетьмана, після чого той вирішив атакувати повстанський табір. Ранком наступного дня він відпустив козацьких послів зі словами: «Якщо не хочете як вірні піддані зажити через замирення милосердя й ласки й[ого] к[оролівської] м[илості], маємо в Бога надію, що за ваш непослух і свавільство незабаром відчуєте силу наших шабел над своїми шиями, й пролиття крові, яке відбудеться, впаде на ваші душі».

Зайнявши вигідні позиції, польська армія почала наступ. Її просування на деякий час було зупинене мужнім опором козацької кінноти та окремих підрозділів піхоти. Потім вони відійшли до табору, міцно укріпленого кількома рядами возів, зчеплених ланцюгами й наповнених мішками із землею та піском. Звідтіля вони відкрили сильний вогонь. Розгорілася битва, що тривала до вечора. Якщо Богдан Хмельницький був її учасником, то вперше мав можливість переконатися в перевазі козацької піхоти над

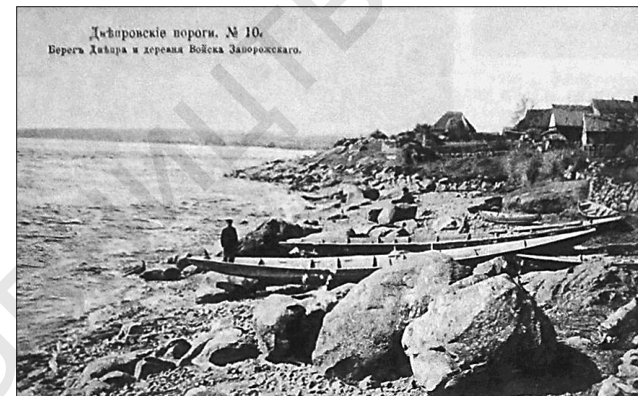
*Козацька
сторожа.
Васильківський С.
Кінець XIX ст.*

польською. Конєцпольський змушений був відвести свої полки. 20 жовтня він готував армію до вирішального приступу. Довідавшись від гайдука* Сивницького про задум Конєцпольського, Жмайло вирішив відступити. Оскільки через високі хвилі на Дніпрі форсувати його не було змоги, повстанці під прикриттям табору вночі стиха перейшли в старі окопи, зроблені в урочищі Ведмежі Лози біля Курукового озера (напроти сучасного Кременчука). Тут вони розташувалися табором, за словами польного гетьмана, «в міцному місці, в густому лісі, між болотами і дніпровськими озерами, й поки надійшло все [польське] військо, вчинили добру оборону».

Прагнучи якнайшвидше покінчити з козаками, Конєцпольський пішов на приступ табору, однак його вояки потрапили в непрохідні болота. Щільний вогонь козаків завдавав великих втрат жовнірам. Польний гетьман змушений був відступити, а 22 жовтня погодився на переговори із повстанцями. В ході цих переговорів, які тривали до 26 жовтня, обидві сторони зробили взаємні поступки. Заможне козацтво, котре групувалося навколо полковника Михайла Дорошенка, за домовленістю з Конєцпольським усунуло Жмайла з його посади й обрало гетьманом Дорошенка. 27 жовтня козацька старшина й рядові козаки присягнули на вірність умовам укладеної угоди, відомої в історії як Куруківська.

* Гайдуки — назва легкої піхоти угорських панів; у польській армії їхні підрозділи були створені у другій половині XVI ст.; на озброєнні мали сокири та самопали.

*Берег Дніпра біля
хутора Війська
Запорозького.
Фото 1915 р.*

Угодою передбачалася чисельність козацького реєстру (складання якого мало завершитися до 8 грудня) в 6 тис. чоловік. За реєстровцями зберігалися їхні права та вольності, однак проживати вони могли тільки в королівських маєтностях, куди повинні були переселитися протягом 12 тижнів, продавши свої садиби та землі. Хто волів залишитися в шляхетських або монастирських маєтках, повинен був отримати на це згоду їхніх власників і віддавати їм «послушенство». Козаки не мали права судитися своїм судом, приймати до своїх лав осіб, виписаних із реєстру, створювати «купи» (загони). Одночасно вони зобов'язувалися карати «свавільників». Їм заборонялося ходити в морські походи, приймати й відправляти послів з інших держав, укладати з останніми угоди. За свою службу козаки мали отримувати платню в 60 тис. злотих на рік. Окрема платня визначалася для старшини.

Куруківська угода не розв'язала конфлікту між польською владою та козацтвом, оскільки десятки тисяч козаків залишалися поза реєстром і повинні були повернутися у підданство до своїх панів, з чим вони, ясна річ, не могли погодитися. Водночас під час виконання цієї угоди сформувалися шість козацьких полків як військово-територіальні одиниці (козаки записувалися до них за місцем проживання): Канівський, Переяславський, Чигиринський, Білоцерківський, Корсунський і Черкаський. Їхня назва походила від назв міст, де перебувало управління полком і проживала полкова старшина на чолі з полковником. Полки зі свого боку поділялися на сотні, керовані сотенною старшиною. Отже, було зроблено ще один крок на шляху становлення органів

управління Української держави, виник зародок її адміністративного поділу.

З огляду на шляхетське походження 30-річного Богдана Хмельницького, на його тривалу службу в козаках, старшина, гадається, записала його до реєстру Чигиринського полку. Ми не знаємо, як він поставився до походу Михайла Дорошенка з реєстровцями на Запорозьку Січ і до спалення там частини човнів*, але можна напевно твердити, що він не схвалював відмову Польського сейму зробити деякі поступки козацтву, зокрема, в релігійних питаннях. Разом з іншими реєстровцями він, мабуть, обурювався зловживаннями українських і польських магнатів (в 1627 р. реєстрові козаки скаржилися сеймові «на великі утиски» з боку місцевих панів, які забирали в них майно, не дозволяли займатися промислами й торгівлею, чинили їм різні насильства). Козацтво порушувало також перед королівським урядом питання про доцільність занесення до реєстру на місце померлих інших, раніше виписаних з нього осіб, про збільшення платні (піший реєстровий козак отримував на рік 10 злотих, піхотинець-іноземець у польському війську — 120, кіннотник козацької корогви — 164 злотих), постачання реєстрового війська припасами тощо. Уряд не поспішав приставати на ці прохання, тож реєстровці відмовилися надати йому допомогу в боротьбі проти Швеції та проігнорували розпорядження вирушити до Ліфляндії**. Серед козацтва посилювалися настрої (зокрема, їх поділяв гетьман Дорошенко) щодо можливості переходу на службу до російського царя.

Немає підстав заперечувати можливість участі Богдана в боротьбі проти нападів татар, зокрема, добруджської орди Кантемір-мурзи, якого називали «Кривавим мечем». Починаючи з 1621 р., татари майже щороку здійснювали спустошливі набіги на українські землі. Так, у січні — лютому 1626 р. вони тільки на Львівщині й Белзщині зруйнували 24 міста і 230 сіл. За висновком

* Ідеться про похід М. Дорошенка навесні 1626 р. на Січ, під час якого гетьман завершив складання козацького реєстру, розмістив на Січі загін із реєстровців і знищив частину човнів.

** Ліфляндія (польська назва Інфлянти) — в основному територія Південної Естонії й територія Латвії на північ від р. Даугава, яка в 1561–1629 рр. належала Речі Посполитій.

дослідників, в районах, котрі потерпали від нападів степовиків, жодна селянська хата не стояла цілою більше 10 років. Протягом 1605–1633 рр. лише на Червоній Русі* кочовики забрали в ясир** 100 тис. осіб, а 24 тис. вбили. Загалом же упродовж першої половини XVII ст. Річ Посполита втратила від татарських набігів 300 тис. чоловік, більшість яких, безумовно, становили українці. Восени 1626 р. загін із 4,5–5 тис. польських жовнірів і 1,5 тис. козаків, очолюваний брацлавським хорунжим*** С. Хмелецьким, під Білою Церквою та Фастовом уцент розгромив 10–15-тисячний татарський чамбул. Восени 1629 р., знову ж таки під керівництвом цього талановитого полководця, козаки та жовніри кілька разів погромили татар і захопили в полон чимало бранців (серед них опинився і юний Іслам-Гірей — майбутній кримський хан). Козаки здійснили також кілька успішних морських походів проти міст-фортець Порти, в 1628 р. зруйнували відбудовану ханом на Дніпрі фортецю Іслам-Кермен (на цьому місці нині розташовується Каховка), яка мала перешкоджати виходові в море.

Згадаємо ще про одну подію, до якої міг бути причетним Богдан Хмельницький, а саме: участь козаків у міжусобній боротьбі угруповань знаті у Криму. Туреччина вирішила руками Кантемір-мурзи позбавити влади Мехмед- і Шагін-Гіреїв і підбурювала його виступити проти них. Хан Мехмед-Гірей звернувся по допомогу на Січ, і навесні 1628 р. 4 тис. охочих (добровольців), серед яких було чимало «випищиків»****, на чолі з гетьманом Михайлом Дорошенком вирушили в Крим. Прорвавшись через Перекоп, вони під охороною табору з жорстокими боями (в одному з них загинув гетьман) дійшли до Бахчисарая, змусивши Кантеміра відступити до Кафи (Феодосії). Запорозжці разом із ханом дісталися цього міста, взяли його в облогу і знову розбили Кантеміра.

* Червона Русь — історична назва Галичини. Цей термін закріпився в історичній і географічній літературі для позначення території колишнього Галицького князівства (за адміністративним поділом XV–XVIII ст. — Руське та Белзьке воєводства).

** Ясир — бранці, що їх захоплювали турки й татари під час своїх нападів на українські, російські та польські землі з XV ст. по 60-ті роки XVIII ст.

*** Хорунжий — у шляхетській Польщі прапороносець. Із кінця XV ст. посада, що передбачала керівництво шляхетським ополченням.

**** «Виписики» — так називали козаків, виписаних із реєстру.

Однак до Криму вже підходив турецький флот із десантом, який супроводжував призначеного Портою нового хана Джанібег-Гірея. Знявши облогу Кафи, запорожці повернулися на Січ. Із ними втік Шагін-Гірей. Мехмед-Гірей подався спочатку до Бахчисарая, а потім услід за Шагін-Гіреєм — на Запорозжя.

Нові, але такі ж невдалі, що й попередній, походи січовиків у Крим відбулися під орудою гетьманів Григорія Чорного (листопад 1628 р.) та Івана Сулими (травень – червень 1629 р.). Їм не поталанило відновити на ханському престолі Мехмед-Гірея, який на чолі невеликого загону татарської кінноти брав участь у цих походах. Спроби экс-хана повернути собі владу врешті-решт завершилися для нього трагічно: козаки вбили його, запідозривши в зраді під час боїв із військами Джанібег-Гірея та Кантемір-мурзи. За деякими даними, під час останнього походу гетьманом був обраний Тарас Федорович (Трясило).

Не можна не згадати про рішучу боротьбу козаків проти наступу уніатства. Відомий український літератор-полеміст, полоцький архієпископ Мелетій Смотрицький перейшов в унію та почав добиватися скликання собору для обговорення питання про угоду православних з уніатами. Митрополит і ряд єпископів погодилися, й собор відбувся в серпні 1628 р. Це викликало невдоволення козаків, які погрожували вбити Смотрицького. В історії залишилося прізвище рядового київського козака Соленика, котрий зустрівся з архієпископом і мав із ним тривалу розмову, застерігаючи, що козаки ладні до останньої краплі крові захищати православну віру. Потім Соленик зайшов до церкви, де мав засідати собор, а коли Іов Борецький запропонував усім стороннім вийти (бо ж засідання мали бути таємними), то, залишаючи церкву, пригрозив: «Ну, біс вашій матері, махлюйте, махлюйте! Дістанеться тут і Павлові, й Савлові».

У такій напруженій обстановці Смотрицький змушений був відмовитися від своєї книги «Апологія мандрування на схід Мелетія Смотрицького», в якій він звинувачував православну церкву в різних «єресях». Щоб неодмінно досягти порозуміння православних з уніатами, за наказом короля наступного року в Києві скликали новий собор. Нереєстрові козаки надіслали на нього своїх представників і разом з іншими козаками та православними киянами зірвали його роботу.

30-ті роки XVII ст. мали велику вагу у становленні політичних поглядів Богдана Хмельницького, який, беручи активну участь у козацьких акціях, здобував життєвий, політичний і військовий досвід. Саме тоді він остаточно переконується у невідповідності політичного устрою Речі Посполитої виробленим на Запорозжжі традиціям політичного життя й політичної культури, доходить висновку про необхідність об'єднання дій різних груп козацтва в боротьбі за «вольності й віру», досягнення союзу козаків з іншими верствами населення, зокрема, зі шляхтою та селянством. Сталися великі зміни і в особистому житті Хмельницького: його дім оживає, сповнюється дитячими голосами... У другій половині 20-х років у нього народжуються доньки, одна з яких — Степанида — в 1648 р. вже була дружиною полковника Івана Нечая. Інших, очевидно, звали Марією, Оленою та Катериною. В 1632 р. у Богдана народився син Тиміш.

Наприкінці 20-х років суспільно-політична ситуація в центральних і південних районах Київського воєводства загострилася. Посилення соціально-економічних, національних та релігійних упосліджень на українських землях спричинювалося до покаяння місцевого населення, масових втеч на Запорозжя. В травні 1629 р. короля повідомили, що на Низу «зібралось козаків майже стільки, скільки їх було під Хотиним, чи навіть більше». Вони відмовлялися коритися пропольськи настроєному гетьманові реєстровців Григорію Чорному. Скориставшись із прибуття на Київщину й Брацлавщину коронного війська, Чорний у листопаді 1629 р. звернувся з наказом до запорожців, щоб усі «виписики» повернулися до своїх домівок і припинили морські походи. У відповідь на це гетьман нереєстрових козаків Тарас Федорович від їхнього імені надіслав Чорному кілька «непристойних» листів й універсалів, в яких січовики відкидали умови Куруківської угоди. В цей же час близько 300 реєстровців перейшли на Запорозжя. На початку 1630 р. роздратований Григорій Чорний разом із королівськими комісарами переглянув реєстр і виключив 300 чоловік, не вписавши до нього жодного запорожця. Ворогування між українськими гетьманами завершилося в березні того ж року, коли за наказом Федоровича Чорний був заарештований у Черкасах і страчений за вироком козацького суду.

Водночас Тарас Федорович розіслав до населення універсали із закликами братися до зброї: і ті, «хто був козаком, і ті, хто ним хоче бути, щоб усі прибували, вольностей козацьких заживали, віру благочестиву від замислів лядських рятували». Так уперше в історії визвольної боротьби українського поспільства була висунута (хоча й у надто загальній, завуальованій формі) програма, в якій вимоги соціально-економічного характеру поєднувалися з прагненням до незалежності. Адже проголошувалося право будь-кого, незалежно від його соціального статусу, стати козаком і користуватися «козацькими вольностями», що передбачало насамперед вільне володіння землею. Позаяк в Україні не знайшовся бодай би один селянин, який не мріяв би про особисту свободу, право вільно користуватися землею та результатами своєї праці, то масове покозачення селян означало б ліквідацію всієї існуючої системи суспільних відносин. Гасло захисту «благочестивої віри» в тогочасних конкретно-історичних умовах переростало в знамено загальноукраїнського руху за визволення від іноземного панування. Федорович вирядив до польного гетьмана С. Конєцпольського в Бар послів із вимогою скасувати Куруківську угоду й не обмежувати надалі чисельність реєстру. Конфлікт між польською владою та українським козацтвом переріс у повстання, очолене Тарасом Федоровичем.

Яким було ставлення Хмельницького до цього повстання? Відомий польський історик другої половини XVII ст. В. Коховський твердив про участь Богдана в ньому, навіть називав його «помічником» Т. Федоровича, щоправда, не наводячи при цьому якихось конкретних фактів. Анонімний автор «Історії про володарювання нещасливе Яна Казимира, короля польського» висловлювався більш образно: «велике лихо затримувати сильний кашель у грудях; і під соломою вогонь встає, коли дим підніметься, то і полум'я з'являється. Так теж і Богдан до заколотів привчався: поволі з найменших до найвищого рівня розгнущеного і лютого заколоту. Насамперед був співучасником Тараса...». Виявлені нами першоджерела, на жаль, не висвітлюють це питання. Тож якщо Хмельницький і брав участь у повстанні, то, вочевидь, не на чільних ролях. Він, мабуть, пристав до війська Федоровича після захоплення ним Канева й дійшов разом із повстанцями аж до Переяслава. Тут запорозький гетьман вирішив дати бій Конєцпольському, що

наближався. В цей час 4 тис. реєстрових козаків перейшли на бік повстанців, а 2 тис. влилися до польського війська. Вперше в історії козацтва реєстровці билися проти своїх товаришів. Цей факт засвідчує існування глибокого розколу в козацькій спільноті, оформлення впливового угруповання (в основному зі складу козацької старшини), яке дбало перш за все про збереження своїх вузькогрупових інтересів, і за умови визнання цих інтересів польським урядом ладне було служити йому вірою та правдою.

Протягом травня Конєцпольський неодноразово, але щоразу марно атакував козацький табір під Переяславом. Нарешті він удався до переговорів із обложеними. Під час цих переговорів старшина скинула Федоровича з гетьманства та обрала старшим запорожців Антона Бута; козацьким гетьманом був призначений Тимофій Орендаренко. 29 травня ворогуючі сторони досягли компромісної домовленості, якою підтверджувалися умови Куруківської угоди і згідно з якою до реєстру вписувалися козаки, вилучені з нього на початку року (а всі інші мали повернутися до маєтків своїх панів і виконувати повинності); запорожці, окрім того, зобов'язувалися видати ватажків морських походів і спалити свої бойові човни. Реєстр збільшувався до 8 тис. осіб, а козаки отримували право самим обирати собі гетьмана.

Переяславська угода не задовольнила основну масу українських козаків. Частина їх на чолі з Антоном Бутом виступила на Запорозжя, частина під орудою Тараса Федоровича — на Дон.

Тарас Федорович (Трясило).

Невідомий художник.
Перша половина XIX ст.

Гетьман Орендаренко домагався від короля нових поступок, що коштувало йому посади: намовлена польським урядом козацька старшина влітку 1631 р. замість нього обрала реєстровим гетьманом Івана Петражицького-Кулагу (його в серпні 1632 р. замінено на Андрія Діденка). Однак реєстрові, а також нереєстрові й січові козаки (останні гуртувалися навколо Тараса Федоровича, обраного ними запорозьким гетьманом, і полковника Дацька Білоцерківця) й надалі обстоювали свої права та вольності, вимагаючи, зокрема, збільшити реєстр, підвищити реєстровцям платню, припинити утиски православних українців, скасувати Берестейську унію тощо.

Настійність цих вимог сукупно з гострою потребою у військовій силі напередодні воєнних зіткнень із Росією змусили королівську владу в чомусь порозумітися зі своїми неспокійними підданими. На початку 1633 р. сейм ухвалив «Статті для заспокоєння руського народу», за якими права української православної церкви значно розширювалися. Проте після війни з Російською державою, в якій на боці Речі Посполитої брали участь козацькі загони, суспільно-політична ситуація в Україні знову погіршилася. Уклавши в червні 1634 р. Поляновський договір із Росією, який підтверджував умови Деулінського перемир'я 1618 р. й передбачав відмову короля Владислава IV від претензій на російський престол, правлячі кола Польщі одразу ж посилили тиск на православну віру та запорозьке козацтво. Так, новому митрополитові Петру Могилі заборонили відкривати «латинські школи» в Київському, Брацлавському й Волинському воєводствах і наказали ліквідувати вже існуючі освітні заклади, а також друкарні в Києві та Вінниці. Є дані про намір поляків організувати похід на Січ, щоб звідтіля «козаков всех свесть, и чалны пожечь, и норяд вывествь». Узимку 1635 р. сейм вирішив обмежити чисельність козацького реєстру до 7 тис. осіб, карати на смерть непокірних реєстровців, покласти край морським виправам запорожців, під загрозою страти заборонити мешканцям міст вступати до Війська Запорозького, збудувати на березі Дніпра фортецю, залога якої контролювала б водний шлях на Запорожжя. Ці заходи польського уряду в умовах посилення соціального, національного та конфесійного протистояння створили загрозу нового повстання. Недоволених козаків очолив Тарас Федорович. На Корсунській раді

він закликав розпочати збройну боротьбу, однак заможні козаки висловилися проти й у такий спосіб зірвали виступ. Після цього Федорович переселився у володіння Росії.

Фортецю Кодак збудували на правому березі Дніпра біля першого Кодацького порогу дуже швидко, але й проіснувала вона дуже недовго: в серпні 1635 р. загін січовиків на чолі з отаманом Іваном Сулимою раптовим нападом захопив її та зруйнував. Падіння Кодака могло стати сигналом до нового повстання. Це добре усвідомлював королівський комісар, чернігівський підкоморій*, український шляхтич за походженням Адам Свентольдич Кисіль (він був залишений в Україні замість Станіслава Конєцпольського, який із коронним військом перебував на території Інфлянти). Кисіль схилив старшину реєстрового козацтва до походу проти Сулими. Загін отамана було розгромлено; захоплених у полон Сулиму та його соратників четвертували у Варшаві. Завдяки клопотанням канцлера** смерті уник лише Павло Бут (Павлюк), який незабаром зажив справді всенародної слави.

Нам не поталанило виявити також джерела, які б проливали світло на життєвий шлях та вчинки Богдана Хмельницького протягом першої половини 30-х років XVII ст. Та, зважаючи на його позицію в наступних подіях, можна упевнено твердити, що він не перебував у лавах тієї частини козацької старшини, котра була угодовськи налаштована щодо Корони. Водночас Хмельницький не поділяв і певних настроїв козацьких низів, які у визвольній боротьбі часто відкидали політичні заходи та, ігноруючи реальне співвідношення сил, ладні були будь-якої миті схопитися за зброю. Дедалі більше Богдан переконувався у згубності міжусобиць у козацькому середовищі, що особливо загострилися в 30-ті роки. Розважливість Хмельницького, його проникливий розум, уміння тверезо оцінювати ситуацію, особиста мужність не могли не викликати до нього поваги з боку товаришів. На цей час він уже користувався досить великим

* Підкоморій — службова особа в Речі Посполитій, яка розглядала спірні справи про межі маєтків і засідала в підкоморському суді.

** Канцлер — один із найвищих урядовців у Речі Посполитій. Мав титул міністра і зберігав велику державну печатку, якою скріплювалися всі державні акти, очолював королівську канцелярію. Був офіційним виразником політики двору, фактично виконував функції міністрів внутрішніх і зовнішніх справ.

авторитетом серед козацтва, почав обіймати нижчі старшинські посади.

Зловживання з боку шляхти, урядовців та орендарів, що допускалися відносно козацьких сімей, затримка на кілька років платні та інші неподобства вкрай дратували реєстрових козаків. Через велику силу Адам Кисіль та інший королівський комісар, калуський староста Лукаш Жулкевський улітку 1636 р. запобігли відкритому повстанню. Відбулося кілька козацьких рад, на яких більшість товариства не приховувала свого обурення й пропонувала вирушити «на волость». Реєстровий гетьман Василь Томиленко втратив контроль над військом. Однак уже стало ясно, що, отримавши платню, старшина забажає «в мирі сидіти», тоді як «чернь» «від серця» прагнула «свавілля». Кисіль переконував королівський уряд якнайшвидше надіслати гроші, бо старшина не має чим «закрити рот черні». Не вдовольняючись цим, він намагався вгамувати пристрасті через посередництво митрополита Петра Могили, який вирядив до реєстровців двох священників. У листах до козаків Кисіль підкреслював свою належність до «руського народу», закликав терпляче очікувати на гроші, відрядити послів на сейм і не поспішати на Запорозжя, бо «легко що почати, але треба бачити, який кінець буде».

Хитрий політик, Адам як ніхто інший в усій Речі Посполитій розумів слабку сторону українського козацтва — глибокий соціальний розкол у його лавах і розробив вкрай підступну тактику стосунків із його різними групами. Підкоморій був щиро переконаний в тому, що «трьома способами слід завжди трактувати той нерозумний плебс (ідеться про козацтво. — *Авт.*): старшину подарунками; статечних і тих, які мають домівки і на них оглядаються — милістю, нагадуючи їм про цілісність Вітчизни, вольності, якими користуватимуться не лише вони, але й їхні нащадки. А диких бунтівників, голоту, які лише здобиччю живуть, як орда, [лякати] страхом шаблі, бо розум, пієтизм*, віра, вольності, жінки, діти — все це в їхній голові разом із ними Дніпром пливе».

Сутички між угрупованнями козаків набирали дедалі гострішого характеру, й у серпні 1636 р. «низи» Чигиринського полку, очолювані уродженцем Чигирини П. Бутом (Павлюком),

* Пієтизм — благочестя, глибока пошана до когось, чогось.

відправилися на Запорозжя. До них мали намір приєднатися й інші козаки. Старшина спромоглася не допустити відкритого повстання, однак ситуація залишалася напруженою. За таких умов Томиленко вирядив (очевидно, на початку 1637 р.) посольство на сейм, яке мало добитися виплати грошей, права вписати нових козаків до реєстру, засвідчити великі кривди, що їх чинила козакам шляхта (зокрема, козаків виганяли з шляхетських маєтків і перешкоджали переселятися до королівських володінь, забороняли їм торгувати в містах; орендарі не дозволяли виготовляти горілку та пиво для весілля й хрестин, а старости нападали на козацькі садиби, вбивали та грабували, через що дуже багато козацьких родин переселилося у межі Російської держави). Є дані, що посли знову порушили питання про зрівняння у правах козацтва з шляхтою. Сейм відхилив основні домагання козаків, а уряд доручив Адамові Киселю та польному гетьманові Миколаю Потоцькому провести ревізію реєстру. М. Костомаров у своїй праці «Богдан Хмельницький» називав майбутнього гетьмана в числі членів цього невдалого посольства, проте не вказав джерела, звідки взяв таку відомість. Проаналізовані нами документи не підтверджують прямо, але й не спростовують її.

Нове загострення внутрішньополітичної ситуації в Україні сталося навесні 1637 р. У квітні до козацького табору, розташованого між річками Росава та Кагарлик, почали масово збиратися нереєстрові козаки (як писав тоді Адам Кисіль, «всюди плебс продає волів, коней і купує самопали»). Коли до табору з'явилися королівські комісари, щоб переглянути реєстр і виплатити за службу гроші, то в ньому налічувалося вже 10 тис. козаків, і влада фактично перебувала «в черні, а не при старшині». Після гострих суперечок основна маса реєстровців одержала платню, присягнула на вірність королю й погодилася на 7-тисячний реєстр. Тих, хто не потрапив до нього, примусили покинути табір.

Тим часом на Запорозжя повернувся Павлюк, який разом з іншими козаками допомагав у Криму хану в його боротьбі проти Кантемір-мурзи та очолив ту частину невдоволеного козацтва, що збиралося на Низу. В 20-х числах травня загін січовиків захопив розташовану в Черкасах артилерію Війська Запорозького. Це фактично означувало початок найбільшого в історії України — в період із кінця XVI ст. до кінця 40-х рр.

XVII ст. — козацького повстання. Воно добре висвітлене в спеціальних працях, тож зараз ми зупинимося лише на окремих подіях, важливих, на нашу думку, з точки зору його впливу на розвиток політичної самосвідомості Богдана Хмельницького, збагачення його воєнного досвіду.

Перш за все зазначимо дивовижну подібність діяльності штабу Павлюка, спрямованої на організацію повстання влітку 1637 р., до заходів Хмельницького взимку 1648 р. Йдеться про спроби залучити на бік повстанців реєстрове козацтво; розсилку універсалів до міст і сіл із закликами підніматися на боротьбу; намагання заручитися підтримкою з боку донських козаків і татар; передбачення можливості визнання над собою влади «московського царя» тощо. Все це не може бути звичайною випадковістю і свідчить, вочевидь, про перебування Хмельницького в оточенні Павлюка (хоча на скликаній у липні на Січі раді Богдана не обрали ні військовим писарем, ні полковником).

Гадається, Хмельницький не міг не розуміти, що пасивність козацького проводиря восени 1637 р., коли він не наважувався залишити зі своїми основними силами Запорозжя та вирушити проти коронного війська, дала змогу польному гетьманові Миколаєві Потоцькому перехопити ініціативу, перейти в наступ і схилити на свій бік основну частину реєстровців, котрі вагалися (а отже, в разі більшої рішучості Павлюка могли приєднатися до нього). Павлюк не спромігся також у вирішальну мить об'єднати сили повстанців, зокрема, тих, які діяли в Лівобережній Україні. Не мав він і достеменних відомостей про супротивника, який на початку грудня здобув Корсунь, Богуслав і зупинився під Кумейками. Лише необізнаністю щодо реального співвідношення сил можна пояснити рішення Павлюка атакувати 6 грудня 15-тисячну армію Потоцького, маючи під своєю командою лише 10 тис. козаків. Поляки переважали повстанців у кінноті й до того ж зайняли дуже зручні оборонні позиції. Тож не дивно, що хоча козаки, і серед них Богдан Хмельницький, билися із надзвичайною хоробрістю й завзяттям (досвідчені жовніри потім визнавали, що «ніколи не бували в такому тривалому й сильному вогні та не бачили такої кількості трупів в одному місці»), врешті-решт вони зазнали невдачі. Основні сили повстанців відійшли до Боровиці, де Хмельницький мав чудову нагоду переконатися у трагічній

згубності тієї ситуації, коли у вирішальний момент керівництво втрачає волю до боротьби, не знає, що слід робити в першу чергу, виявляється неспроможним навести елементарний лад. Протягом кількох днів ні Павлюк, ні Томиленко так і не спромоглися організувати належну оборону міста, дати лад усім, хто прибував сюди на поміч. А тим часом Потоцький майже без перешкод оточив козаків. Тоді вони скинули Павлюка з гетьманства та розпочали переговори з Киселем, який пообіцяв, що в разі припинення опору ватажкам «бунтівників» не загрожуватиме смертна кара. 11 грудня повстанці капітулювали й видали Потоцькому Павлюка, Томиленка й ще кількох осіб (попри домовленість із Киселем усіх їх згодом стратили у Варшаві). За кілька днів відбулася козацька рада, котра здала переможцям клейноди* Війська Запорозького, прийняла умови капітуляції та присягнула на вірність королеві. За вказівкою Потоцького було затверджено нову старшину реєстрового козацтва. Старшим реєстру призначили переяславського полковника Ілляша Караїмовича. З-поміж старшин зустрічаємо й Богдана Хмельницького, — він обіймав посаду військового писаря (саме в цій іпостасі йому довелося підписати під Боровицею акт капітуляції).

Після всіх цих подій Станіслав Конєцпольський запропонував польському урядові заходи, спрямовані на значне послаблення позицій козацької спільноти: замість виборного гетьмана призначати королівського комісара; запровадити порядок, за яким усі полковники та осавули мали бути виключно шляхтичами; для охорони комісара та для безпеки від бунтів створити спеціальний підрозділ із 800 жовнірів; відбудувати Кодак тощо. Водночас Конєцпольський наголошував, що не можна чинити утисків козакам, зазіхати на їхню особисту свободу, перешкоджати вільно вести господарство.

Його ж пропозиції лягли в основу ухвалені 19 квітня 1638 р. «Ординації** Війська Запорозького», яка фактично передбачала ліквідацію козацтва як стану зі своєю юрисдикцією та

* Клейноди — відзнаки та атрибути влади українського козацтва XVI–XVIII ст.: короґва (прапор), бунчук, булава, пернач, гербова печатка, литаври, духові труби та ін.

** Ординація — постанова, впорядкування.

перетворення козаків на одну із складових частин польського війська. Адже вояками могли стати лише реєстровці (6 тис. осіб), усіх же не внесених до реєстру козаків намірялися «обернути на хлопів». «Ординація» назавжди скасовувала право козацького товариства обирати собі старшого (гетьмана). Замість нього уряд за рекомендаціями польських гетьманів мав призначати комісара з числа осіб шляхетського походження, досвідчених у воєнних справах. Повноваження комісара зберігали чинність у період від сейму до сейму. Йому підпорядковувалося все козацьке військо разом із старшинами. Полковники й осавули теж призначалися з числа шляхтичів і лише отамани та сотники обиралися козаками. Резиденцією комісара мав бути Терехтемирів; полковники зобов'язувалися мешкати лише у своїх полках і без дозволу коронного гетьмана не мали права покидати їх. Разом зі своїми полками вони по черзі повинні були відбувати службу на Запорозжжі, маючи завдання перешкоджати скупченню там січовиків і покладати край їхнім спробам вирушити в морський похід. На Січі могли перебувати лише реєстрові козаки, котрі справляли вартову службу; всім іншим з'являтися тут без посвідчення, виданого комісаром, заборонялося під загрозою смерті. Крім того, на реєстровців покладалася оборона краю від татарських нападів.

«Ординація» передбачала створення комісії, яка мала «на вічні часи» визначити місця осілости козаків. Їм дозволялося селитися тільки на території, обмеженій Черкасами, Чигирином, Корсунем та іншими прикордонними містами, тобто там, де вони були вкрай необхідні для захисту південно-східних рубежів Речі Посполитої від татар. Скасовувався козацький суд. Під час розглядання позову міщанина до козака (або навпаки) в суді повинні були засідати полковники й підстарости. Міщанам та їхнім синам суворо заборонялося записуватися в козаки, а також видавати заміж за них дочок. Водночас «Ординація» проголошувала захист особистих і майнових інтересів козаків.

Навіть цей досить побіжний аналіз стрижневих положень «Ординації Війська Запорозького» дає змогу твердити, що її ухвалення було однією з найбільших помилок польського уряду в його українській політиці. Польська верховна влада продемонструвала цілковите ігнорування тогочасних суспільно-політичних реакцій. Орієнтуючись на аргументи «вогню і меча», вона не

допускала навіть думки про можливість реформування політичного устрою Речі Посполитої. Згубність цього курсу виявилася дуже швидко.

Тим часом визвольна боротьба в Україні не згасала. Продовжували діяти загони повстанців. Їх очолювали київський полковник Богдан Кизим, полковник нереєстрових козаків Карпо Павлович Скидан, Іван Злий, кошовий отаман Дмитро Тимошевич Гуня, Яків Острянин (Остриця) та інші проводирі.

Центром боротьби залишалося Запорозжжя, тому за наказом Станіслава Конєцпольського полковник Мелецький та Ілляш Караїмович на початку березня 1638 р. організували воєнну експедицію на Січ, яка закінчилася невдачею. Незабаром спалахнуло повстання, що охопило Чигиринщину, Черкащину, Київщину, а також Лівобережну Україну. Відбулися жорстокі бої з підрозділами коронного війська під Говтвою, Лубнами, Жовнином. Однак Яків Острянин, обраний повстанцями гетьманом, та його соратники дотримувалися в основному оборонної тактики й не спромоглися зосередити всі сили в єдину армію, нав'язати противнику свій план воєнних дій, тримати ініціативу в своїх руках. Після битви під Жовнином Острянин разом із загоном козаків перейшов на російську територію. Новим гетьманом обрали Дмитра Гуню. Він очолив героїчну півторамісячну оборону козацького табору в урочищі Старець (Стариця), розташованому на лівому березі Дніпра в кількох кілометрах південніше гирла Сули. В умовах повного оточення, гострої нестачі харчів і військових припасів частина обложених, і насамперед реєстрові козаки, зажадала переговорів із Миколаєм Потоцьким. Зі свого боку польський воєначальник, який зазнав

Яків Острянин.
Невідомий художник.
Початок XVIII ст.

Водосвятна чаша
з гербом Війська
Запорозького
та ініціалами
титulu Богдана
Хмельницького.
1630-ті рр.

великих втрат, теж ладен був піти на поступки. 28 липня супротивні сторони підписали угоду, за якою повстанці зобов'язувалися здати артилерію, відправити до панських маєтків збіглих селян і міщан, визнати призначених їм старшого та полковників. Від імені реєстровців, які перебували в таборі повстанців, на вірність королівській владі присягали полковники Роман Пешта, Іван Боярин і Василь Сакун. Було вирішено скликати 30 серпня спільну раду реєстрових козаків — тих, котрі брали участь у повстанні, й тих, що служили в польському війську, — для затвердження нового реєстру та вирадження посольства до короля.

Чи брав участь Богдан Хмельницький у повстанні 1638 р.? В. Коховський дає на це запитання стверджувальну відповідь. І. Крип'якевич також дійшов аналогічного висновку. На користь його свідчать деякі факти. Так, у жовтні 1648 р. у листі до шляхти й міщан Замостя сам Богдан писав: «Я сподіваюсь, що всемогутній Господь Бог зі своєї ласки нагородить нас за це літо і за цю зиму тим добром із ваших маєтків, які ви десять років з нас брали. Тоді (в 1638 р.? — Авт.) нам було погано, коли ви нас спершу обдурили, а саме, *давши подарунки запорозькій старшині, намовили нас від черні відокремитися* (натяк на угоду від 28 липня 1638 р. — Авт.), *що ми й зробили, повіривши вашому слову* (курсив наш. — Авт.)».

Як би там не було, а в 1637–1638 рр. Хмельницький значно зміцнив свій авторитет серед козацтва. На скликаній у Києві 30 серпня 1638 р. раді його обрали членом посольства до короля, яке мало домагатися пом'якшення умов «Ординації». Проте через певні обставини від'їзд посольства затримувався. В 20-х числах

листопада в урочищі Маслів Став за розпорядженням Миколая Потоцького відбулася нова козацька рада, що прийняла «Ординацію». Комісаром Війська Запорозького було призначено Петра Коморовського, були також затверджені кандидатури нових полковників і військових осавулів. Козаки Чигиринського полку обрали одним зі своїх сотників Богдана Хмельницького.

Десь у першій половині грудня 1638 р. Богдан у складі посольства вирушив на зустріч із королем. Вона сталася в січні — лютому 1639 р. у м. Вільно. Владислав IV відмовився задовольнити прохання козаків і порадив надіслати нове посольство на сейм, котрий відкривався восени того ж року. Повернувшись додому, посли повідомили Військо Запорозьке про свою невдачу. Було вирішено скористатися з поради короля. В числі інших послів козаки знову обрали Богдана Хмельницького — єдиного з усього попереднього складу. 18 жовтня посли прибули у Варшаву, де перебували до 15 листопада. Того ж самого 18 жовтня Станіслав Конєцпольський передав у розпорядження уряду трьох ватажків повстання 1638 р.; король наказав їх ув'язнити. Сейм приділив «козацькому питанню» дуже незначну увагу. Виступи гнєзненського архієпископа Ліпського та київського католицького єпископа Соколовського мали яскраво виражений антикозацький характер. Соколовський побоювався, щоб «із тих голів, які тепер бачимо на палях... знову свавілля не піднялося...». 6 листопада роботу сейму зірвали, і він не прийняв козацьке посольство, а також не схвалив розміри податків для платні жовнірам і реєстровцям. Польський дослідник З. Сьвітальський припускає, що перед від'їздом козацьких послів із Варшави все ж відбулася їхня зустріч з королем.

Поразка козацького повстання 1637–1638 рр., яке стало своєрідною репетицією революційних подій середини XVII ст., репресії коронних військ спонукали українських козаків, селян і міщан до масового переселення на російські терени, зокрема, на Дон. За деякими відомостями, до початку 1640 р. туди з України прибуло 20 тис. переселенців, і польський уряд вимагав їхнього повернення. Прагнучи зміцнити контроль над Запорожжям, коронний гетьман наказав відбудувати Кодацьку фортецю, комендантом якої в 1640 р. став полковник Криштоф Гродзицький. Та, незважаючи на всі заходи польських властей, їм не вдалося ізолювати

Запорожжя, де, як і до цього, збиралися загони невдоволених козаків, селян, міщан. Вони продовжували чинити морські виправи, ходили в Крим і разом із донськими козаками брали активну участь в обороні Азова від турецьких військ.

Кривди з боку старост, комісара й полковників спричинилися до зростання на початку 40-х років невдоволення і в середовищі реєстрових козаків. У квітні 1641 р. в одному зі своїх листів до литовського підканцлера Леона-Казимира Сапіги Владислав IV указував на небезпеку зловживань у ставленні до козацтва. Восени наступного року король наголошував на можливості нових заворушень в Україні. В 1643 р. козаки Чигиринського полку (не виключено, що серед них був і Богдан Хмельницький) добилися усунення полковника Яна Закржевського.

Як жив і що робив Богдан Хмельницький наприкінці 30-х – у першій половині 40-х років XVII ст., ми не знаємо. Можемо лише констатувати поповнення його сім'ї доньками (стан джерел, на що справедливо звертає увагу Я. Дашкевич, не дає змоги точно визначити, скільки їх було; гадаємо, не менше шести-семи) та сином Юрієм, який народився у 1640 чи 1642 р., і ще одним хлопчиком, котрий став, вочевидь, наймолодшою дитиною в сім'ї. Цілком можливо, що чигиринський сотник разом із 4 тис. козаків брав участь у битві коронного війська, очолюваного Станіславом Конєцпольським, проти татарської орди Тугай-бея під Охматовим 20 січня 1644 р. Союзна польсько-українська армія перемогла, і це була найбільша перемога Речі Посполитої над кримськими татарами в першій половині XVII ст. Її відлуння прокотилося по всій Європі.

Восени 1644 р. Богдан Хмельницький у Варшаві двічі зустрічався із французьким послом графом де Брежі (вони вели переговори щодо можливості найму козаків до французької армії). В посла склалася добра думка про свого співрозмовника: «Це людина освічена, розумна, сильна в латинській мові». Переговори тривали і в квітні наступного року. Богдан Хмельницький, січовий отаман Іван Сірко та Солтенко виїздили до Фонтенебло (Франція), де після зустрічі із представниками французького командування була досягнута домовленість про найм на службу 1,6 тис. козаків. У жовтні майже 2–2,5 тис. козаків були перевезені морем із Гданська до Кале (Франція). Вони брали участь в облозі й захопленні

Дюнкерка. У складі найманців був Іван Сірко, що ж до Богдана Хмельницького, то тут думки дослідників розходяться. Одні з них (наприклад, І. Крип'якевич, В. Сергійчук, В. Серчик) не відкидають вірогідності того, що Богдан воював на території Франції, інші ж (З. Вуйцик, В. Голобуцький, Я. Качмарчик) таку можливість заперечують. Остаточного висвітлити цю сторінку з біографії славетного українського гетьмана, очевидно, допоможуть ще невідомі науковцям дані із зарубіжних архівів.

Тим часом соціально-економічне й політичне становище корінного населення українських земель, що входили до складу Речі Посполитої, дедалі більше погіршувалося. І справа тут була не тільки в посиленні національної та духовної дискримінації. В польсько-литовській державі повсякчас набирала сили фільваркова система господарювання з усіма її негативними наслідками, що стало перепорою на шляху економічного прогресу в країні, гальмувало розвиток нових форм виробництва, котрі зароджувалися тоді в багатьох галузях промисловості, перешкоджало формуванню в українських землях єдиного ринку. Ці процеси супроводжувалися масовим покріпаченням і зубожінням селян (порівняно легким їх становище було тільки в південно-східній частині Поділля (Брацлавщина), на півдні Київщини та на Лівобережжі, хоча й сюди вже проникали фільварки та елементи кріпацтва).

Посилилися негативні тенденції і в житті міст і містечок, мешканці яких, і без того до краю обтяжені різними повинностями, потерпали від свавільства королівської та міської адміністрації, безчинств феодалів і жовніврів.

Протягом 20–40-х років XVII ст. невпинно посилювалося протистояння релігійних конфесій. Повсюди на українських землях з'являлися костьоли й католицькі кляштори, як і до цього, активно діяли єзуїти. Натомість закривалися православні церкви та монастирі, а їхні майно та володіння забирало собі католицьке або уніатське духовенство. Влітку 1631 р. король Сигізмунд III наказав київському воєводі відібрати в православних Києво-Михайлівський монастир і передати його католикам. Здійснювалося примусове покатоличення українського населення. Масового характеру набрали зловживання з боку іноземних орендарів.

З огляду на все сказане стає зрозумілим, чому напередодні революційного виступу переважна більшість станів і соціальних груп

було виряджено ломжинського старосту Гієроніма Радзейовського. Після переговорів із ним старшина ухвалила надіслати посольство до короля, щоб уточнити низку питань (не виключено, що, зваживши на сприятливий для них збіг обставин, козаки вирішили «натиснути» на Владислава IV та пом'якшити умови «Ординації»). Десь на початку березня 1646 р. козацьке посольство у складі військових осавулів Івана Барабаша та Ілляша Караїмовича, полкових осавулів Івана Нестеренка, Романа Пешти, Яцька Клиші та сотника Богдана Хмельницького вирушило до Варшави. Близько 10 квітня, вночі (можливо, в присутності Єжи Оссолінського) відбулася їхня зустріч із королем. Під час розмови посли дали згоду підтримати його плани щодо Туреччини, однак тут же порушили питання про збільшення реєстру та відновлення «старих вольностей». Владислав IV пообіцяв довести чисельність реєстрових козаків до 12 тис. (за іншими даними, погодився видати платню для 20 тис. козаків), повернути їм вольності і, що особливо важливо, досить виразно натякнув, що виділить в Україні територію, де козацтво матиме автономію (зокрема, заборонить коронному війську ставати на постій далі Білої Церкви). Було вирішено, що козаки здійснять морський похід на Туреччину, для чого збудують 60 човнів («чайок»). На це вони одержать із державної скарбниці 6 тис. талерів (а потім протягом двох років — ще 60 тис.). Якщо вірити джерелам, король вручив послам кілька своїх привілеїв «із покойовою печаткою», червону корогву з білим орлом і гетьманську булаву. Щоправда, старшина зобов'язувалася до часу не повідомляти козаків про зміст розмови, а також про одержані привілеї та клейноди, бо, залучаючи на свій бік таких могутніх союзників, Владислав IV не без підстав побоювався відкритого виступу проти себе опозиційного магнатсько-шляхетського угруповання.

Ситуація для короля справді залишалася дуже складною. Вона помітно погіршилася після смерті 1 березня 1646 р. 54-річного Станіслава Конєцпольського. Проти планів Владислава рішуче виступили магнати й шляхта Великопольщі*. В липні сенат висунув категоричну вимогу припинити військові приготування,

* Великопольща — так називалася у середньовічній Польщі територія Познанського та Каліського воєводств.

відмовитися від поїздки до Львова, куди надсилалися гармати та військово спорядження. Водночас недруги короля підбурювали проти нього польного гетьмана Мартина Калиновського, син якого Самуель одружився з дочкою канцлера Уршулі. Непримиренну позицію зайняли також примас*, єпископи, краківський каштелян Якуб Собеський, краківський воєвода Станіслав Любомирський та інші впливові особи. Попри певний спротив короля, який всупереч волі сенату наприкінці липня прибув до Львова, сейм, що відбувся восени, все ж змусив його відмовитися від своїх намірів.

У цей час значно погіршилося становище Богдана Хмельницького. Справа в тому, що Чигиринщина перейшла у володіння Станіслава Конєцпольського, а його син Олександр став корсунським і чигиринським старостою. Прибравши до рук Мліївський ключ**, молодий магнат почав претендувати і на Суботів, який нібито належав до його маєтностей. Ці претензії не мали під собою ніяких підстав, на що згодом Богдан Хмельницький звертав увагу коронного гетьмана Миколая Потоцького: «Його м[иліс]ть пан хорунжий*** (Олександр Конєцпольський. — *Авт.*) домагається цього хутора (Суботова. — *Авт.*) як мліївської ділянки, але насправді хутір цей не записаний у мліївських привілеях. Усі старі мліївські привілеї побували в наших руках, і ми добре знаємо, де проходить межа мліївських земель». Наприкінці 1645 чи на початку 1646 р. чигиринський підстароста Даніель Чаплинський, який давно накинув оком на заможне господарство чигиринського сотника (а там були чотири рибні ставки та млини, лани, сіножаті та інші угіддя), врешті-решт випрохав у коронного хорунжого привілеї, щоб «осадити слободу» на землях Суботова. Такий перебіг подій не міг не призвести до зіткнення Богдана Хмельницького з Олександром Конєцпольським та його слугою — Даніелем Чаплинським. Намагаючись урятувати Суботів, Хмельницький улітку 1646 р. вирушив до Варшави, де зустрівся з королем. Змісту їхньої розмови ми не знаємо, однак відомо, що 12 липня Богдан одержав

* Примас — перший єпископ у Речі Посполитій (архієпископ гнєзненський). У політичному житті країни відігравав другу після короля роль.

** Ключ — приватне володіння середнього та великого землевласника.

*** Коронний хорунжий — титул урядника, який під час урочистих подій, політичного рушення (військового походу) тощо ніс державний прапор — корогву Корони.

*Меморіальна
плита на місці
колишньої
садиби Богдана
Хмельницького.
Суботів.
Черкаська обл.*

привілей із підтвердженням його прав на Суботів. Та й це не заридило справі. За даними російського посла Григорія Кунакова, який дещо пізніше збирав свідчення в Польщі та в Україні про початок революційних подій 1648 р., підбурюваний Чаплинським О. Конєцпольський і надалі примушував Хмельницького або продати, або обміняти свої володіння.

Якщо так відверто зневажалася честь і попиралися права сина колишнього чигиринського підстарости, шляхтича, заслуженого козака, сотника Війська Запорозького, то що тоді можна говорити про певність становища рядових козаків, вихідців із селян або міщан? Особиста драма, що почала розгортатися у житті Богдана Хмельницького, була своєрідним відбиттям величезної загальної драми українського народу, драми всього козацького стану. Із середини 40-х років польські урядовці, шляхта та євреї-орендарі значно посилили свій наступ на козаків, розоряючи їх, виганяючи з рідних домівок, знеславлюючи... В листі до короля від 2 червня 1648 р. Богдан Хмельницький, тоді уже запорозький гетьман, наголошував, що «протягом кількох років пани державці і старости на втіху собі нестерпно кривдять нас і тяжко ображають, позбавляючи нас не тільки вбогого майна, але й свободи, посягаючи на наші хутори, луки, сіножаті, ниви, зорані поля, ставки, млини, бджоляні десятини, хоч усе це й належить до володінь в[ашої] к[оролівської] м[илості]. І що тільки комусь із них у нас, козаків, сподобається, силою відбирають, а нас самих, безневинних, обдирають, б'ють, мордують, до в'язниць кидають, на смерть за наші

*Запорозжці
готуються
до морського
походу.
Листівка.
Початок XX ст.*

маєтності вбивають, так що багато кого з нашого товариства поранено та знівечено». Полковники, на яких покладалася обов'язок захищати козацькі права, теж, за словами Хмельницького, «замість того щоб нас від такої біди і напасті захищати, допомагають... урядовцям знущатися з нас; навіть жиди, сподіваючись на підтримку їх... також завдають нам великих збитків, так що і в турецькій неволі християни не терплять таких кривд...».

Цілком зрозуміло, що жорстко скривджувані реєстрові козаки дедалі відвертіше висловлювали свій гнів та обурення («ляхи нас загнали в міх, але не зав'язали»). В середовищі реєстровців почалися заворушення, висловлювався намір порозумітися з татарами. Звістки про це наприкінці 1645 р. дійшли до Станіслава Конєцпольського. На початку наступного року частина реєстровців знову відкрито висловлювала невдоволення своїм становищем. За висловом анонімного автора, сучасника описуваних подій, козаки «шукали способу до повстання». А отже повідомлення про смерть Станіслава Конєцпольського (його в Україні побоювалися) вселило в них певні надії.

Адже склалися сприятливі умови для виступу проти іноземного панування. Його організацію взяв на себе Богдан Хмельницький, використавши з цією метою підготовку до морського походу. На жаль, інформація, яку містять виявлені нами джерела, не дозволяє всебічно висвітлити діяльність Богдана в цьому напрямі. З огляду на фрагментарність документальних свідчень ми свідомі того, що в зображенні розвитку тих подій можемо припуститися

деяких неточностей, однак залишаємо за собою право на власне бачення і трактування даного аспекту суспільно-політичної діяльності нашого героя.

Отже, повернувшись додому після зустрічі з королем у квітні 1646 р., представники козацької старшини розпочали готуватися до морської виправи на Туреччину, взявшись побудувати для цього 60 «чайок». Однак після капітуляції Владислава IV на сеймі в листопаді 1646 р. Миколай Потоцький звернувся з універсалом до Івана Барабаша, якого король призначив керувати організацією козацького походу, і наказав йому знищити вже готові човни та взагалі облишити всю цю справу. При цьому Потоцький недвозначно натякав на сумну долю І. Сулими та П. Бута.

Посвячений у королівські задуми групі старшин реєстрового козацтва стало ясно, що в ситуації, котра склалася, марно сподіватися на привілеї та обіцянки Владислава IV, оскільки шляхта й магнати у жодному разі не підуть на поступки українським «бунтівникам». Відкрито ж боротися більшість старшини не наважувалася, бо побоювалася втратити не лише рештки привілеїв, а й майно та саме життя. Тому було вирішено задовольнитися існуючим становищем і відмовитися від походу. Першим з усіх капітулював Барабаш. В одній із українських народних дум, яка зображує його розмову з Богданом Хмельницьким, безвільний осавул закидає:

*Нащо нам, козакам, козацькі порядки?
Чи не краще нам із ляхами,
Мостивими панами,
З упокоєм хліб-сіль по вік-вічний уживати.*

Так у групі старшин реєстрового козацтва, якій удалося чудово порозумітися з польським королем, стався розкол. Ілляш Караїмович поділяв позицію Барабаша. Роман Пешта тривалий час вагався, а Яцько Клиша та Іван Нестеренко підтримали Богдана Хмельницького, котрий, за свідченням молдавського літописця Мирона Костіна, вимагав продовжувати підготовку до походу (бо ж, певна річ, прагнув скористатися з цієї ситуації, щоб згуртувати навколо себе надійних людей, ладних у визначений час взятися до зброї).

Можна не сумніватися, що надмірна активність чигиринського сотника не залишалася поза увагою місцевої адміністрації, яка й до цього не дуже вірила в його благонадійність (бо ж хіба могла участь Богдана у повстаннях 30-х років бути для неї великою

таємницею). Як зазначав І. Крип'якевич, польські історики другої половини XVII ст. В. Коховський та С. Грондський твердили, що Станіслав Конєцпольський із підозрою ставився до Богдана Хмельницького як до особи «з бунтівним духом і з розумом, схильним до всього лихого», а перед своєю смертю нібито висловив побоювання, щоб «Річ Посполита не зазнала від нього багато лиха, бо ніколи не було між козаками людини таких здібностей і розуму».

З огляду на те, що на Богдана Хмельницького впала тінь бунтівника, і заручившись покровительством коронного хорунжого Олександра Конєцпольського, Даніель Чаплинський вирішив розправитися з непокірним сотником. Першу спробу було зроблено, вочевидь, наприкінці 1646 р., коли під час сутички з татарами в околицях Чигирини якийсь жовнір Дашевський, за словами самого Богдана, «заїхавши ззаду, навмисно рубанув мене шаблею по шиї, і тільки тому голова моя не злетіла, що я був у мишурці*, яку він розтяв на ширину долоні, так що тільки два кільця затримали шаблю. Він виправдовувався: “Я, каже, думав, що це татарин”. А я ж їхав із військом, поруч із панамі. Хіба це не чиясь навмисна намова?»

Після цього невдалого замаху, який не міг не викликати гострої реакції з боку кума Богдана — чигиринського полковника Станіслава Міхалія Кричевського та козаків полку, Чаплинський змушений був відкласти до сприятливішого часу реалізацію свого підступного задуму вбити Хмельницького й зосередитися поки що на цькуванні власника Суботова і на спробах відібрати його маєтності. Незабаром після згадуваного інциденту шляхтич Дольгерт, котрий нещодавно став чигиринським урядником, скористався з від'їзду Хмельницького до Миколая Потоцького й у рахунок поволощини** забрав коня сотника. Коня викупила, сплативши

* Мишурка (місюрка) — різновидність шолома, який захищав верхню частину голови, шию, обличчя (з боків) і плечі.

** Поволощина — один із прямих податків у 2-й половині XIV — 1-й половині XVII ст. на українських землях, який виплачували всі без винятку залежні від землевласника селяни в розмірі від чотирьох до 60 і більше грошів з двору (відповідно від майнового становища). Поза всяким сумнівом, застосування «чисто селянського» податку до шляхтича, козацького сотника, мало підкреслено образливий характер.

податок, дружина Богдана. Та це було ще не найбільше лихо. За наказом Чаплинського його слуги люто побили сина Хмельницьких, «ще малого хлопця» (Юрія?), так що «хлопець ледве живий лишився». Нарешті, десь у березні – квітні 1647 р. чигиринський підстароста організував напад на Суботів, під час якого, за словами Богдана Хмельницького, «голодний люд снопами розніс зібране протягом кількох років збіжжя, якого було на гумні 400 кіп. Висіяне на поля зерно все пропало, бо посіви витолочено худобою, кіньми, вівцями». Кінець кінцем, привласнивши собі хутір, Чаплинський вигнав звідтіля сім'ю колишнього власника. Щоб якомога дошкульніше вразити гідність переможеного ворога, підстароста розпорядився виплатити йому, «немов старцеві», 150 флоринів*, тоді як захоплена земля коштувала 1000 (називається також цифра у 5000) флоринів. На це розгніваний до краю Богдан, стиснувши зуби, зло кинув: якщо «маю шаблю в руці, то не все забрав у мене Чаплинський, жиє Бог і козацька ще не вмерла мати».

Знайшовши на деякий час притулок у знайомих у Чигирині, Хмельницький розпочав енергійну боротьбу за повернення Суботова. Насамперед він поскаржився коронному гетьману Миколаю Потоцькому на покровителя Чаплинського — Олександра Конєцпольського. Зваживши, що знування над заслуженим козаком, представником старшини, який неодноразово захищав інтереси козацтва в переговорах з урядом, може мати непередбачені наслідки, Потоцький звернувся з листом до коронного хорунжого, вмовляючи його дозволити сотникові «згідно з наданням його королівської» м[илос]ті... назавжди залишитися на своїй убогій батьківщині». Не дочекавшись від коронного хорунжого позитивного розв'язання питання, Хмельницький вирішив поїхати прямо до короля, щоб оскаржити позицію Конєцпольського, повернути собі хутір, повідомити про переслідування козаків з боку магнатів, шляхти та урядовців, а також з'ясувати ставлення Владислава до запланованого морського походу.

Очевидно, наприкінці квітня – на початку травня 1647 р. Богдан у супроводі товаришів вирушив до Варшави, де близько кінця

* Флорин — золота монета (дукат), що карбувалася у Флоренції. В Польщі флоринами часто називали червоні злоті.

травня – початку червня мав таємну зустріч із королем. Аналіз джерел дозволяє припустити, що сотник під час цієї зустрічі порушив усі наболілі питання. Владислав змушений був визнати, що сенатори «вдалися в свою волю» і його «мало слухають». Можливо, він пообіцяв звернутися з листами до вищих урядовців, забороняючи їм кривдити козаків. Однак у конфлікті навколо Суботова король не наважився у складний для себе час сваритися з магнатом і, вочевидь, порадив своєму співрозмовникові самотужки порахуватися з Чаплинським. Що ж до походу козаків на море, то Владислав висловився на підтримку його організації, а також, довідавшись про відхід Івана Барабаша від керівництва підготовчими роботами, призначив на його місце Богдана Хмельницького. Цілком можливо, що король обіцяв найближчим часом надіслати козакам гроші та новий привілей.

Після від'їзду Хмельницького Владислав IV звернувся до Конєцпольського з розпорядженням стримувати свавільство намісників (натяк на Чаплинського) і не допускати кривд над козаками (натяк на Хмельницького), бо вони «добре служать вітчизні». Королівське невдоволення переслідуваннями козаків висловлювалося і в листах до інших польських урядовців.

Повернувшись додому, Хмельницький ще раз спробував вплинути за допомогою М. Потоцького на Конєцпольського, проте зазнав невдачі. Більше того: довідавшись про поїздку непокірного сотника до столиці, а також знаючи, що козаки покладали певні надії на підтримку короля у справі ліквідації «Ординації», коронний хорунжий вирішив продемонструвати всім цілковите безсилля королівської влади на місцях. Він робив це в різний спосіб і з таким успіхом, що Хмельницький згодом зізнався в одному з листів до Владислава: «Ми, власне, думали, що нам завдано таких збитків, щоб зробити прикрість в[ашій] к[оролівській] м[илості] і все казали: "Ось вам і король, та чи ж допоможе вам король, такі-сякі сини"». До Богдана дійшли й чутки про погрози зятя Чаплинського — Коморовського — вбити його. За словами Хмельницького, той божився Гараську Медведівському: «Як ми, каже, п[ане] Гараську, не можемо нічого судом вдіяти з цим Хмельницьким, то я присягаю, одного дня ви почуєте, що його вже нема, бо є в нас такі спритні люди, які, будь-де зустрівшись з ним, вб'ють його. Чого ще чекати?».

Очевидно, в цей складний для сотника час помирає дружина, залишивши на руках вдівця щонайменше дев'ятеро-десятеро дітей. Цей удар долі виявився дуже тяжким. За власним визнанням Богдана, він опинився «в сирітстві й тяжкій біді». В цій скруті його розрадила Мотрона, за повідомленням українського літописця Самовидця, кума майбутнього гетьмана. Можливо, Хмельницький симпатизував їй ще за життя своєї дружини. Ми вже згадували про поширену в історіографії XIX ст. (й інколи частково підтримувану й досі, як, наприклад, сучасним польським дослідником Я. Качмарчиком) версію про те, нібито взаємні почуття цих двох далеко вже не молодих людей і втручання в їхні стосунки Чаплинського (він згодом примусив Мотрону вийти за нього заміж), власне, і спровокували збройний виступ. Проте документальні джерела не підтверджують цієї надто романтичної версії. Ясна річ, для цього величезного за своїм розмахом революційного вибуху потрібні були куди вагоміші причини, ніж особисті образи однієї людини, хай би навіть і наділеної видатними якостями...

Наприкінці літа 1647 р. в Україну під приводом огляду містфортець поспішно виїхав Є. Оссолінський. Що насправді спонукало його до цієї поїздки, достеменно не з'ясовано. Ми поділяємо думку тих учених, які вважають, що відбулася зустріч канцлера з Хмельницьким та іншими представниками козацької старшини. Імовірно, під час розмови він підтвердив рішення короля, що старшим у підготовці морського походу призначався Хмельницький, передав йому гроші для будівництва човнів і привілей для набору козаків. Пізніше це підтверджував і сам гетьман. Зокрема, у виданій ним 2 червня 1648 р. інструкції посольству, яке вирушало до короля, наголошувалося: «Була воля й[ого] к[оролівської] м[илості]..., коли з ласки своєї він, наказавши нам іти на море, для чого ми були човни приготували і гроші взяли, наказав нам приписати до нашого Війська Запорозького ще 6000 козаків, щоб було нас усього 12000». А в «Записці» російському урядові, написаній послом Г. Кунаковим, є згадка: восени 1647 р. король надав Хмельницькому гетьманство, надіслав платню й пообіцяв від себе додати ще 170 тис. злотих. Зі свого боку Хмельницький запевнив, що протягом півроку збудує 300 човнів і підготує для походу 12 тис. козаків. Згадані документи певною мірою проливають світло на зміст розмов між канцлером і козацькими старшинами.

Ще один важливий, на наш погляд, момент. Говорячи про наслідки цієї зустрічі, В. Голобуцький у своїй монографії «Запорозьке козацтво» зауважував, що Оссолінський мав намір передати Хмельницькому гетьманські клейноди, однак той відмовився від такої честі, заявивши, що сподівається заслужити її в майбутньому. Однак аналіз деяких джерел дає підстави по-іншому подивитися на це питання. Так, збереглося свідчення захопленого поляками в 1648 р. у полон козака Василя Микитича, начебто король дозволив Хмельницькому здобувати «козакам вольності» й дав йому для цього «бубни й корогу». В щоденнику одного шляхтича, учасника битви під Берестечком, натрапляємо на повідомлення, що в здобутому жовнірами козацькому обозі з-поміж інших речей була виявлена гетьманська булава Хмельницького, дана йому Владиславом IV на «турецьку війну». Все це наштовхує на думку: Богдан не відмовився, як твердить Голобуцький, прийняти запропоновані йому клейноди. Причому це, вочевидь, були ті самі клейноди, котрі з весни 1646 р. зберігалися в Барабаша, а тепер за розпорядженням канцлера були передані Хмельницькому. Гадається, це було зроблено без сторонніх свідків, і згодом їхня «таємнича», незрозуміла для оточуючих поява в руках чигиринського сотника спричинилася до виникнення різних легенд щодо способу вилучення їх у Барабаша.

Після зустрічі з Оссолінським Хмельницький різко активізував підготовку до козацького виступу. Як зауважував польський автор С. Темберський, «людям, схильним розпочати повстання, припадала до душі старанність Богдана». Навколо нього вже згуртувалося коло завзятих одностудців. І. Крип'якевич з'ясував і навів у своїй монографії «Богдан Хмельницький» імена багатьох із них. Це — сотники Чигиринського полку Федір Вешняк і Кіндрат Бурляй, колишній полковник Корсунського полку Максим Нестеренко, сотник Черкаського полку Богдан Топига, колишні полковники Білоцерківського полку Яцина Люторенко та Яцько Клиша, колишній військовий суддя Іван Гиря, сотники Данило Гиря й Сава Москаленко, Філон Джеджалій, Максим Кривоніс, Іван Ганжа та ін. На нашу думку, в числі найближчих помічників Богдана Хмельницького були також брати Іван і Данило Нечаї, Півторакожух, Михайло Криса; в його намірах дещо знався чигиринський осавул Роман Пешта. Отже, звитяжний сотник спромігся заручитися підтримкою впливової серед козаків старшини різних полків.

Вони, зі свого боку, проводили відповідну роботу «в низах», хоча, звісно, було б помилкою вважати, що всі без винятку особи, тією чи іншою мірою втаємничені в плани Хмельницького, повністю їх поділяли і що з-поміж них не було таких, котрі б сумнівалися в доцільності розпочинати збройну боротьбу, виявляли хитання, нерішучість або й були ладні за виникнення реальної загрози своїм особистим інтересам негайно перекинутися на інший бік...

Восени 1647 р. Хмельницький провів кілька рад для обговорення ходу підготовки повстання. Останнім часом, говорив він на цих радах, козакам уже немає терпцю зносити нечувані знущання з боку польських урядовців, магнатів, шляхти, орендарів; за свою вірну службу козаки одержують «від ляхів лише палі, гаки, шибениці й муки». І це зовсім не було емоційним перебільшенням, цілком вибачливим для вправного агітатора: як повідомляв 11 листопада коронний гетьман канцлерові, «Військо Запорозьке мало не щодня скаржиться мені, що [козаки] зазнають нечуваних і невимовних кривд від панів підстарост і слуг й[ого] м[илості]... панів державців. Сіножаті, пасіки, гумна і, що лише в козака впадають, забирають, самих їх б'ють і вбивають. Заледве не йде до того, що ця міліція (козацтво. — *Авт.*) загине». При цьому М. Потоцький побоювався, аби козаки часом не вдалися «до якогось бунту». Тож не дивно, що промови Хмельницького про всілякі утиски, гоніння на православну віру, зловживання жовнірів тощо діставали гарячий відгук у всіх присутніх на таємних радах. За словами тогочасного анонімного автора, «умів хитрий вуж ловити козацькі серця», і всі слухачі одностайно погоджувалися: «Гаразд говорить наш Хмельниченко, що скаже — все буде». Як писав італійський історик другої половини XVII ст. Бізаччіоні, Богдан закликав «захищати спільну справу всього козацького народу, доводив необхідність взяти шаблі в руки для захисту Вітчизни й збереження давніх завойованих привілеїв», бо лише таким чином «можна скинути ярмо польської шляхти...». При цьому він посилався на одержаний від короля привілей, який дозволяв здійснити похід на море, відновити козацькі вольності та збільшити реєстр до 12 тис. осіб. Звісна річ, наявність у руках Хмельницького такого привілею була в очах козаків важливим аргументом законності свого виступу проти переслідувань з боку властей і шляхти, котрі ігнорували волю самого короля.

На цей аспект діяльності Богдана звернув увагу Михайло Грушевський, на думку котрого «в сих різних версіях легітимна легенда — віра в спочуте сим планам короля і в його поміч, моральну чи реальну, в планованій боротьбі з магнатами і їх воєнними силами, — мусила грати не однакову роль, але мала своє значення. Вона була не нова — вона звучить дуже виразно і в агітаційних відгомонах 1637 р., а можна піти ще назад і вказати на поголоски про союз короля і австрійської партії против опозиційників, що ходили в 1590-х рр., як бачимо з нововідкритих матеріалів. Потайні зносини короля і двору з козаками в останніх роках 1646–7 давали сій легенді реальнішу підставу, ніж коли-небудь, і вона сим разом, без сумніву, відіграла дуже значну роль в агітації, почавши від перших стадій її».

На радах обговорювалися, зокрема, питання про можливих союзників. Це була дуже важлива проблема. В пам'яті багатьох із учасників цих рад жили гіркі спогади про поразки в боях проти польсько-шляхетських військ у 30-х роках, тому дехто з присутніх страхався відкритого повстання, приреченого, на їхню думку, на поразку через перевагу сил супротивника і відсутність надійних союзників. На це Хмельницький відповідав, що під час своїх поїздок українськими землями «скрізь бачив жажливі утиски й тиранства», а отже, селяни та міщани могли підтримати козаків. Таким чином, він дивився на повстання не як на виступ самих тільки козаків, а як на загальний рух українського поспільства. Крім того, Богдан чітко усвідомлював необхідність знайти союзників за межами України. Слушною видається думка польського дослідника З. Вуйцика, що, навчений досвідом попередніх повстань, Хмельницький розумів: самотужки козаки не спроможні виграти війну проти Польщі, тому мусять шукати допомоги зовні. «Зрозуміло, що проти сильних наших ворогів самі ми нічого не вдіємо, — заявив він (за повідомленням С. Грондського) присутнім козакам, — тим паче, що в усіх фортецях сидять польські комісари, які стежать за всіма нашими діями. Більша частина польського війська розташована в наших місцевостях на зимовий постій. Як тільки вони дізнаються про наші наміри, негайно ж нас і придушуть. Через те, щоб запобігти такій небезпеці, нам не можна обійтися без зовнішньої допомоги». Імовірно, на думку Хмельницького, союзником України могла бути Росія («одної з нами віри»). Однак вона сама

ще повністю не відновила своїх сил після завданих поляками спустошень, тому не слід сподіватися на її негайну допомогу. Радше було б розпочати на цю тему переговори з кримським ханом. Але присутні висловили сумнів у тому, що татари «допоможуть нам за те, що ми їх знищували». Богдан Хмельницький погодився із тим, що татари не виявляють до козаків особливої приязні, та все ж не відкинув можливості залучення їх на свою сторону. Для досягнення цієї мети треба відрядити посольство до Бахчисарая й переконати хана в існуванні у польського уряду наміру напасти на Крим. Одночасно посла мали поставити Іслам-Гірея перед вибором: або він надасть допомогу козакам у боротьбі проти Польщі, або козаки разом із поляками спустошать територію ханства. На думку гетьмана, хан прийме козацьку умову, бо, роздратований політикою польського уряду, він ладен учинити похід у Польщу. Рада схвалила цю пропозицію Хмельницького та обрала його старшим козаків.

За даними окремих джерел, Богдан Хмельницький та його соратники намірювалися виступити у другій половині жовтня 1647 р., під час походу Олександра Конєцпольського проти татар. На чолі кількох тисяч жовнірів і трьох полків реєстрових козаків польський воєначальник форсував Дніпро й розпочав наступ на «татарські улуси». Інша частина козацьких полків на чолі з комісаром Яцеком Шемберком (Шембергом) перебувала під Лебедином. Повстанці планували завдати удару по ставці Шемберка, знищити його жовнірів, захопити артилерію та клейноди Війська Запорозького, після чого стрімко вирушити назустріч Конєцпольському й за допомогою реєстрових полків, що мали перейти на їхній бік, розгромити противника. Однак раптова поява Очаківської орди порушила всі плани. Польські корогви й козацькі сотні змушені були відступити та розташуватися в різних містах і селах. Момент було втрачено.

Провал задуму підняти повстання в намічені строки налякав декого з учасників його підготовки. До того ж загострилися стосунки Хмельницького з Пештою, який заздрив росту авторитету сотника серед козаків і сам претендував на посаду старшого (гетьмана) Війська Запорозького. Тож Пешта десь у другій половині листопада повідомив Конєцпольського про наміри свого суперника. Майже одночасно з цим один із сотників попередив про загрозу козацького виступу й Шемберка. Коронний хорунжий доручив

Адамові Радлінському заарештувати Хмельницького. Прибувши до Крилова, Радлінський дізнався «про бунти» Богдана, який підбурював козаків «знести» польський табір, що рухався до міста. Не гаючи часу, Радлінський вирушив до Бужина (20 верст північніше Чигирина), де перебував сотник, заарештував його та привіз до Крилова. Після цього Конєцпольський наказав чигиринському полковникові Станіславові Кричевському «відтяти голову» бунтівникові. Тоді ж Пешта, очевидно, вигнав сім'ю Хмельницького з Чигирина, промовивши: «Вже коли й тепер Хмельницький живим лишиться, то можна повірити, що люди воскресають».

Становище Богдана і справді здавалося безнадійним. За розпорядженням Кричевського його перевезли до чигиринської в'язниці. Кум арештанта, полковник не поспішав виконувати наказ Конєцпольського, тим більше що безпосередньо йому не підлягав. На страту потрібна була згода коронного гетьмана Миколая Потоцького та комісара Яцека Шемберка. Тим часом до Кричевського з'явилися сотники Вешняк, Бурлай і Токайчук. Вони почали переконувати полковника в невинності ув'язненого та просили відпустити його на поруки, щоб разом із ним поїхати до Терехтемирова до Шемберка та засвідчити перед ним безпідставність зведених на Богдана обвинувачень. Після цього сталася подія, котру подільський суддя Лукаш М'ясковський в одному із своїх листів від 6 лютого 1648 р. охарактеризував так: чигиринський полковник «через кумівство відпустив на поруки Хмельницького».

Вирвавшись (очевидно, у другій декаді грудня 1647 р.) за допомогою друзів на волю, Хмельницький вирішив більше не спокушати долі. Зібравши своїх найвідданіших прихильників (їх могло бути не більше кількох десятків, а не 300 чи 500, як указується в деяких джерелах) та взявши харчі «на вози», він перейшов на лівий берег Тясмину, вдаючи, ніби їде до Терехтемирова на зустріч із Я. Шемберком. А вночі підійшов до Крилова, повернувся на правий берег і швидко рушив на Запорожжя. Він наважився взяти з собою в цю небезпечну подорож сина Тимофія, а інших дітей відправив, мабуть, до брата покійної дружини Якова Сомка в Переяслав (пізніше він згадував: «... я дети свои отдал в добрые люди, хто меня жаловал...»).

Це був, як слушно зауважував Михайло Грушевський, «критичний момент у житті Хмельницького. В душі його, в усім естві

наставав глибокий перелом, тим страшніший, чим здержливіша і зрівноважена досі була ся незвичайно сильна і багато обдарована натура. Можна сказати, що Хмельницький перед сим і по сім моменті — се було двоє різних людей». Дещо пізніше в листі до М. Потоцького Богдан так описував цей епізод: «Його м[иліс]ть пан хорунжий (О. Конєцпольський. — *Авт.*), повертаючись тепер із Запорозжя, наказав його м[илості] п[анові] чигиринському полковникові ув'язнити мене і відтяти голову. Якщо п[ан] хорунжий не тільки наказів, але й листів в[ашої] м[илості], м[остивого] пана, не слухав, то що я міг вдіяти? Великого пана і просити трудно, і боротися з ним не під силу. Я волів би шукати захисту у в[ашої] м[илості]... але мене по дорозі чатували, і щоб врятувати своє життя, я змушений був податися на Запорозжя...»

Коли Хмельницький уже був у безпеці, Кричевський повідомив Конєцпольського про його втечу на Січ, але коронний хорунжий не надав цьому фактові особливого значення — адже втечі козаків за дніпрові пороги були звичайним явищем. Ця подія не зворушила ні Шемберка, ні Потоцького (можливо, коронного гетьмана навіть не повідомили про це). Отже, зробивши найважливіший вибір у своєму житті, Богдан Хмельницький одержав щонайменше місяць для більш-менш спокійної підготовки повстання...

Слід зауважити, що у вітчизняній історіографії окреслилася глибоко помилкова тенденція до трактування причин Української революції у відриві від розвитку соціально-політичної й національно-визвольної боротьби в Європі. Однак доведено, що виникнення революційних ситуацій в різних регіонах континенту стало важливим фактором цивілізаційного поступу на етапі раннього нового часу. Так, у 1640 р. розпочалася революція в Англії, цього ж року в Каталонії спалахнуло Сегадорське повстання проти іспанського абсолютизму; в 1647 р. розгорнулася антиіспанська боротьба в Південній Італії та Сицилії. Високою була соціально-політична напруженість у Португалії, Данії та Голландії, визрівали Фронда у Франції та масові селянські повстання в Австрії, Росії, Швеції, Швейцарії тощо. Не применшуючи впливу на ці події Тридцятирічної війни, все ж гадаємо, що головна їх причина була глибшою: Європа вступала в новий період розвитку — період створення національних держав та утвердження нових суспільних відносин. І Україна не стояла осторонь цього процесу «пробудження» Європи.

Розділ 2

ПЕРШІ ПЕРЕМОГИ

*Переможні зали козацьких самопалів і гармат
під Товтиши Водами та Корсунем ірізним
відлунням прокотилися по найвіддаленіших
закутках Речі Посполитої. Звістка
про катастрофу польської армії приголомшила
всі європейські країни.*

Найважливіші джерела не дозволяють достеменно з'ясувати час появи Богдана Хмельницького зі своїм загоном на Запорозжжі. Найімовірніше, це сталося наприкінці 1647 – на початку 1648 р. Зважаючи на польську залогову, яка перебувала на Січі (на мисі Микитин Ріг), він зупинився на о. Томаківка (Буцький), розташованому в 60 км південніше Хортиці та в 20–30 км північніше о. Базавлук. Богдан відразу ж почав згуртовувати навколо себе козаків, селян і міщан, які втікали сюди від утисків державців, магнатів і шляхти. За його власними словами, тут було «багато таких бідолх, скривджених і знівечених козаків, [котрі], не зі своєї волі покинувши жінок, дітей, майно своє, через такі знущання тиняються [світом]». При цьому він надзвичайно вправно скористався із захопленими з собою королівським привілеєм і клейнодами. Боярський син* Микита Гридін, якому довелося в цей час побувати на Запорозжжі, засвідчував, що Хмельницький з'явився сюди з «королевскими листами». Анонімний автор мемуарів – свідок тих подій – зазначав, що він показував козакам «королівського листа і ще, зробивши таблицю, приліпив воском привілей і хустиною покрив». Велике враження на всіх справляла також королівська корогва (прапор) – «червона з білим орлом». Чутки про те, що Хмельницький діє за королівським дозволом, невдовзі облетіли дніпровські острови, й до нього почали сходитися невдоволені запорожці, а також втікачі з «волості». Досить швидко він налагодив зв'язки з козаками зі складу польських залог на Запорозжжі: підрозділи Черкаського полку разом із частиною драгунів стояли як на Хортиці, так і на Січі.

* Боярські діти – розряд дрібних землевласників у Російській державі XV–XVII ст.

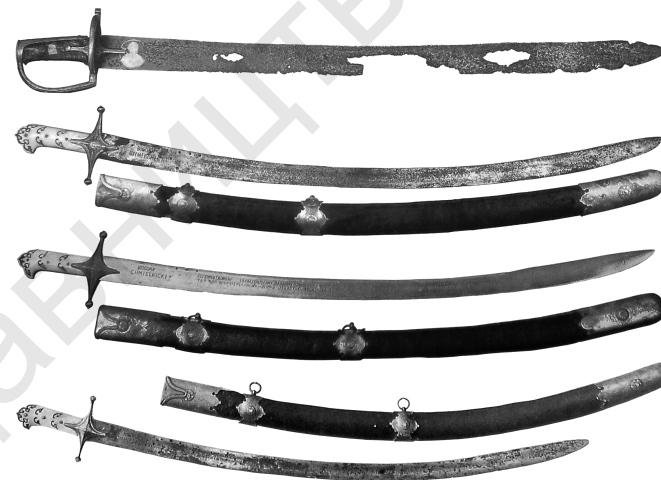
Підготувавшись належним чином і заручившись підтримкою частини реєстрових козаків, Хмельницький вирішив взяти під свій контроль Запорозжя. 25 січня 1648 р. повстанці пішли в наступ і без бою досягли успіху — реєстровці, а разом з ними і драгуни зі складу залоги на Хортиці поспішно відступили. А на Січі козаки Черкаського полку перейшли на бік наступаючих і передали їм харчі та човни. Про це ми довідуємося, зокрема, з листа Хмельницького до М. Потоцького, написаного від імені Війська Запорозького: «...хочеш знати, з чиєї намови і поради Хмельницький вступив до черкаської Січі? Отже, повідомляю в[ашу] м[илість], нашого м[илостиво]го пана, що всі черкаси і сотники дали на це згоду і наказали нам йти безпечно, для чого нам і Січі з борошном попустили (курсив наш. — Авт.)».

Черкаський полковник Станіслав Вадовський спробував повернути втрачені позиції. Він і чигиринський полковник Кричевський об'єднали свої сили та вислали на роз'їзд* кілька десятків козаків і шляхтичів. Однак Б. Хмельницький вжив запобіжних заходів, перехопив роз'їзд і довідався про задум супротивника. Коли полковники послали до нього парламентарів із проханням звільнити полонених, він відмовився й натомість закликав реєстровців переходити на його бік: «І ви ляхів потопись і до нас приходьте». Одержавши звістку, що Вадовський і Кричевський послали по допомогу до Кодака та інших місць, де перебували жовніри, Хмельницький (а він мав дані, що частина реєстровців його підтримує) в ніч на 30 січня атакував ворожий табір. За повідомленням Л. М'яковського бунтівного старшину значна частина реєстрових козаків. Утративши в бою ще й понад 20 драгунів і 10 шляхтичів убитими, полковники поспіхом відійшли зі своїми помітно поріділими полками до Крилова. Хмельницький писав коронному гетьманові: «Побачивши небезпеку, ми змушені були зігнати їх з місця, щоб вони залишили нас у спокої».

Дуже важливою подією в цей час стало обрання Богдана Хмельницького гетьманом Війська Запорозького. Найбільш поширеною є версія, що це сталося 30 січня 1648 р., однак ми не виявили переконливих підтверджень на її користь. Не вступаючи в полеміку з цього приводу, зазначимо, що, на наш погляд, ця

* Роз'їзд — кінний загін.

Шаблі
гетьмана
Богдана
Хмельницького.
XVII ст.

подія відбулася, найімовірніше, на початку лютого 1648 р., коли після здобутої перемоги на Січі була скликана козацька рада. Нездвозначний натяк на це знаходимо в уже цитованому листі Хмельницького до Потоцького: «А вся чернь, дивлячись на них, старшин своїх (які підтримали Хмельницького. — Авт.), віддала нам прапори та бубни (курсив наш. — Авт.) і, порадившись з нами, вирішила, впоравшись у своїх господарствах, прийти до нас». В одній із копій іншого листа, надісланого коронному гетьману від імені Війська Запорозького, є згадка, що козаки обрали Богдана Хмельницького своїм вождем, тобто гетьманом. На початку березня Я. Мислішовський повідомляв, що він, «взявши Запорозжя, проголошує себе його володарем (паном) і обранником».

Утвердившись на Запорозжі, Хмельницький розгорнув надзвичайно енергійну діяльність відразу ж у декількох напрямках. Насамперед він приділив велику увагу зміцненню обороноздатності козацького табору на о. Томаківка. Там створювалася міцна система укріплень, налагоджувалося виробництво пороху. З метою підняти селян і міщан «на волості» туди були виряджені ініціативні й досвідчені козаки. Як засвідчує Н. Ганновер, повстанці розсилали листи «в усі місця, де проживали православні, запрошуючи їх збиратися до них». Дії повстанських емісарів у південному регіоні України набрали в першій половині березня 1648 р.

такого масштабу, що, за словами М. Потоцького, «не було жодного села, жодного міста, в якому б не лунали заклики до свавілля і де б не замишляли на життя і майно своїх панів й орендарів...». Вживалися також заходи для придбання зброї та військових припасів.

Одночасно Хмельницький наполегливо добивався воєнного союзу з Кримським ханством проти Речі Посполитої. Реалізації цього задуму сприяв характер стосунків між Варшавою та Бахчисараєм. Важко повірити, що хан Іслам-Гірей III, який прийшов до влади влітку 1644 р., нічого не знав про плани війни з Турцією Владислава IV. Тому похід О. Конєцпольського та І. Вишневецького восени 1647 р. в Дике Поле на татар дуже стурбував його. Козацький гетьман, непогано обізнаний у намірах польського короля, міг, певна річ, повідомити бахчисарайській владі чимало цікавого щодо підготовки Речі Посполитої до наступу на Крим та залучення до цього походу козаків. Перше посольство до Іслам-Гірея вирушило з Січі в другій половині січня 1648 р. В історичній літературі є згадки, що серед послів був і син Богдана — Тимофій, котрий у разі необхідності мав залишитися як заручник при ханському дворі. Однак у татарській хроніці Гаджі Мехмеда Сенаї не згадується про цей факт.

Аналіз історичних документів (передусім зазначеної хроніки) спростовує поширену в історіографії тезу про особисту участь гетьмана в переговорах з Іслам-Гіреєм. Якщо вірити російському послові в Польщі Г. Кунакову, вони розпочалися через посередництво одного з татарських мурз, якому Хмельницький повернув захопленого в полон сина. Не забув він вирядити гінців і на Дон, прохаючи тамтешніх козаків прибути на допомогу проти «ляхів».

Поза всяким сумнівом, найбільше Богдана турбувала позиція коронного гетьмана. З огляду на співвідношення сил, украй важливо було уникнути поки що зіткнення з польськими корогвами, не спровокувати карального походу кватерного війська на Запорозжя. Спочатку події розгорталися загрозливо для січовиків. Одержавши в перших числах лютого звістку про збройний виступ на Січ, Потоцький без вагань вирішив придушити його в зародку. Вже 3 лютого він наказав канівському полковнику Єжи Голубу взяти собі на допомогу козаків Чигиринського та Переяславського полків, а також 200 драгунів із Кодака і негайно вирушити з ними на Запорозжя, щоб «розгромити цього бунтівника» й перебити все

його військо. Водночас Потоцький наказав полкам, які контролювали шляхи від Дністра до Дніпра, зібратися 13 лютого (що було нереально) біля Рокитної та Вільшанки (розташованих на Росі), а також привезти гармати з Бара. Вирушати на місце збору було наказано й польному гетьманові Мартинові Калиновському (він перебував на той час у Вінниці). Коронний гетьман також звернувся до місцевої шляхти із закликом вливатися до лав карального війська.

5 лютого 1648 р. Потоцький залишив Вербич і через кілька днів був у Богуславі. 10 лютого він направив з Корсуня до повстанців універсал, наказуючи їм розійтися та видати свого старшого, а в разі непослуху пригрозив «відняти все ваше майно, яке ви маєте на волості, а жінок і дітей ваших вирізати». На Уманщині це ж саме мав учинити з непокірними українцями польний гетьман. Щоб нагнати на них ще більшого страху, Потоцький, за словами анонімного польського автора тих часів, нагадував: «Чи ж ви, хлопці, забули мою руку під Кумейками, вкручу я вам ще краще роги». За свідченням М'яковського, коронний гетьман на початку лютого вирядив на Запоріжжя посла — ротмістра Миколу (Яна?) Хмелецького, який особисто знав Хмельницького, з «універсалом та інструкцією». Однак ми не знайшли в документах жодного натяку на те, що Хмелецький побував у цей час у козацькому таборі. Мабуть, його місія не відбулася.

Попри всю рішучість Потоцького результати його заходів виявилися надто скромними. Не довіряючи реєстровим козакам, Яцек Шемберк розпустив їх, і Голуб не мав із кого формувати військову експедицію на Запорозжя. Дуже повільно збиралися підрозділи кватерного війська. А дець у середині лютого коронний гетьман отримав кілька листів від Війська Запорозького, написаних Хмельницьким у лагідному й миролюбному тоні. Аналіз їх дає змогу твердити, що вони були надіслані Потоцькому не 3 березня, як зазначається в «Документах Богдана Хмельницького», а в перших числах лютого. Можна погодитися з припущенням С. Величка, що Богдан писав їх із метою «якось завести й обдурити поляків і стримати та відволікти їхні військові приготування для відсічі собі». Послав він листа й до короля, скаржачись, «що їх утискують можніші, знущаються над жінками і синами...».

Деякі із цих листів ми вже згадували вище. Додамо, що в них перелічувалися також зловживання старост, урядовців, орендарів

маєтків, які допускалися ними щодо козаків; називалися й кривди, вчинені особисто Хмельницькому. Цим пояснювалося те, чому повстанці змушені рятуватися на Запорозжжі та просити коронного гетьмана відновити справедливність, щоб козаки «згідно з наданими нам його королівською м[илістю] військовими правами, при своїх вільностях могли залишитися» та «боротися проти ворогів Речі Посполитої». Відкриваючи у такий спосіб шлях до переговорів, запорозький гетьман зробив зі свого боку ще один крок, який мав продемонструвати його миролюбність, — він наказав звільнити полонених жовнірів. Усе це мало створити в Потоцького враження, нібито нічого такого особливого не трапилося й усі непорозуміння можна досить легко владнати. Щоправда, в одному з листів Хмельницький ніби між іншим зазначив: якщо козацькі скарги не будуть удоволені, «то й до домівок своїх нам нема чого квапитися». Це вже нагадувало не стільки прохання, скільки вимогу, хоча й висловлену в м'якій формі.

Неможливо припустити, щоб Миколай Потоцький повірив кожному слову хитрого козацького гетьмана. Адже для нього не були таємницею ні зловживання урядників, ні постійні скарги козаків, ні особиста драма чигиринського сотника. Тож він не міг не розуміти, що повстанці мали вдосталь підстав для невдоволення і що такі серйозні акції, як вигнання із Запорозжя залоги коронного війська та захоплення Січі, свідчили скоріше про войовничість і рішучість намірів «бунтівників», аніж про їхню «миролюбність». Коронний гетьман далеко не був таким простаком, яким його зображують в історичній літературі. Справді, він не мав видатних політичних і військових здібностей, та все ж йому не можна було відмовити ні в проникливому розумі, ні в здатності реально оцінювати політичну ситуацію, яка склалася. Саме Миколай Потоцький першим в Речі Посполитій усвідомив масштаби небезпеки, що приховувалася за виступом на Запорозжжі. У листі до короля від 21 березня 1648 р. він наголошував: «Не незначна причина змусила мене вирушити проти 500 осіб, [а] тому, що ці 500 підняли бунт у змові з усіма козацькими полками і з усією Україною». Хмельницький не ввів у оману Потоцького своїми заспокоїливими посланнями; останній вирішив, повторимо, придушити заколот ще в зародку.

Проте обставини для походу на Запорозжя склалися несприятливо. Ще не зібралися, нагадаємо, полки; не за горами була

весна з її бездоріжжям і розливами рік. Розіслані Хмельницьким «на волость» агітатори підбурювали населення південних районів Київського воєводства, звідкіля вже почала тікати налякана шляхта (а та, що залишалася в маєтках, благала коронного гетьмана врятувати Україну й погасити «згубне полум'я» непокори, яке швидко розгорялося). Тому, перш ніж вирушити в похід на Запорозжя, Потоцькому вкрай важливо було забезпечити собі спокійний тил, щоб його військо не потрапило між двох вогнів. Отже, він удався до переговорів із Хмельницьким (чого, власне, й домагався козацький гетьман).

Кілька разів до Богдана приїздили гінці, обіцяючи йому від імені Потоцького «помилування й пробачення його провин», якщо він залишить Запорозжя. Хмельницький вирішив не поспішати з відповіддю й затримав при собі всіх посланців польського воєначальника. Тоді на скликаній у Корсуні війсьній раді було вирішено зробити ще більші поступки: повернути Суботів його законному власникові, розглянути скарги козаків, замінити полковників тощо. З новими пропозиціями на Запорозжя вирушили на початку березня Хмелецький і Кричевський. Козацький ватажок зустрів їх привітно. Під час розмови з ними він зауважив: Військо Запорозьке наполягає на відновленні своїх давніх вольностей, зокрема, права самим обирати собі гетьмана та полковників. Була скликана козацька рада. Вона проходила бурхливо. Запропоновані Потоцьким умови викликали в козаків гостре невдоволення. Як згадували потім польські послы, на майдані вони досить «наслуухалися суворих голосів відповіді й різних вигуків». Від імені запорозжців Хмельницький сформулював такі вимоги до коронного гетьмана: відновити козакам давні права; усунути з полків полковників, і щоб надалі їхні та гетьманські посади обіймали не «ляхи», а українці (люди з «їхнього народу»); дозволити козакам піти на море; відвести війська з козацької України та скасувати тут управлінські структури Речі Посполитої. Отже, керівництво повсталого козацтва домаглося не лише ліквідації «Ординації» 1638 р., а й затвердження окремого статусу для півдня України. На питання, в чому мала полягати суть цього статусу, якоюсь мірою проливає світло лист М. Потоцького Владиславові IV від 21 березня 1648 р., в якому підкреслювалося, що повсталі *«бажають також самостійно панувати на Україні, укладати договори з іноземцями*

Панцирна хоругва.

Гравюра з картини Коссака В. 1903 р.

й чужими правителями і робити все, що лише захочеться їх волі та бажанню (курсив наш. — Авт.)». Як бачимо, вже на початковому етапі боротьби Хмельницький висунув політичну програму, котра передбачала надання широкої автономії тій частині України, де проживали козаки й формувалися елементи української національної державності.

Потоцький явно не сподівався від козацького гетьмана такої заяви. Розлютившись, він пригрозив: «Швидше будете на палі, ніж діждетеся вольностей». Свою відповідь Богдан витримав у філософському тоні: «Буде, п[ане] гетьмане, так, як Бог дасть».

Здавалося, однак, що «Бог давав» на користь Потоцького, який за допомогою найрішучіших заходів нарешті організував наступ на повстанців. У другій половині березня були ліквідовані основні вогнища заворушень «на волості». Оскільки в багатьох місцях ще жевріли іскри невдоволення, коронний гетьман продовжував розсилати накази урядникам і шляхті, щоб не дозволяли «бунтувати хлопству». Військові загони зайняли основні центри козацтва — Черкаси, Корсунь, Канів, Богуслав, Миргород та ін. Зберігалася блокада Запорозжя: селянам і міщанам заборонялося вирушати туди під загрозою смерті. У населення конфісковувалася зброя

(лише у своїх підданих Ієремія Вишневецький вилучив 60 тис. самопалів). За літописом Самійла Величка, мешканцям міст і сіл заборонялося проводити у своїх будинках сходи та бесіди, а також стояти «вкупі по двоє, троє, четверо по дворах, на вулиці чи на ринках і торгах...».

На кінець березня чіткіше окреслилася відмінність позицій коронного гетьмана щодо виступу на Запорозжжі від позиції варшавського двору та брацлавського воєводи Адама Киселя. Перші звістки про заворушення серед козаків надійшли до столиці Польщі наприкінці лютого. Король і канцлер вважали, що ці заворушення певною мірою зумовлені підготовкою до морського походу та зловживаннями урядовців. Тому в листі до М. Потоцького Владислав IV пропонував не перешкоджати козакам вийти в море, коли вони цього забажають, а для розгляду козацьких скарг вирішив комісію, яка прибула до Потоцького наприкінці березня (щоправда, її діяльність заздалегідь була приречена на невдачу, бо вона не мала грошей, а козакам треба було виплатити 300 тис. злотих, ще й «учинити справедливість» стосовно полковників і комісара, які «того пива наробили»). А. Кисіль, вочевидь, уважав скарги козаків слушними й радив Потоцькому дозволити запорожцям вийти в Чорне море та не доводити справу до війни. Він не вірив у можливість досягнення угоди між Січчю й Кримом, не вбачав небезпеки в появі Хмельницького «на волості» (там він-бо сам «підставить свою голову під меч»); припускав використання в боротьбі проти повстанців «надійних козаків», заохочених матеріальною винагородою, а також іноземної піхоти; пропонував

Адам Кисіль.

Васильківський С. Кінець XIX ст.

виманити «бунтівників» із Запорозжя та відмовляв коронного гетьмана від задуму поділити своє військо на дві частини й вирушити «на Дніпро та в степи». «Миролюбність» усіх цих пропозицій українського магната обумовлювалася, звісно, не шляхетністю його душі, а тактичними міркуваннями: він був певен, що його план дій виявиться ефективнішим за каральний похід. Однак за певних умов Кисіль не виключав і збройної розправи над повстанцями. Він радиб Потоцькому в разі необхідності «вирвати корінь [зла] та знищити навіть ім'я “козаки”», висловлював палке бажання, «щоб і остання іскра (“бунту”. — *Авт.*) була погашена краплиною крові самого рушія та зрадника» (тобто Богдана Хмельницького), обіцяв надіслати на допомогу коронному війську своїх людей...

Аргументи королівського двору та Киселя виглядали далеко не бездоганними, бо ж і Владислав IV, і канцлер, і воєвода явно недооцінювали виступ на Запорозжжі, фактично ігнорували небезпечну для Речі Посполитої можливість укладення воєнного союзу козаків із ханом, а також перспективу повстання «на волості». Потоцький, як ми вже зазначали, куди реальніше оцінював суспільно-політичну ситуацію на півдні України. Він вимагав не дозволяти січовикам морського походу (бо це неминуче спричинилося б до війни між Польщею, з одного боку, та Портою й Кримом — з іншого, а Річ Посполита була не готова до цієї війни), намагався переконати короля, що «Хмельницький не схильний до того, щоб вийти в море, а хоче жити у давній сваволі й повалити священні узаконення Речі Посполитої». Вважаючи цілком реальною загрозу того, що підняте Хмельницьким повстання зруйнує самі підвалини польсько-литовської держави, Потоцький звертав особливу увагу Владислава IV на небезпеку зближення козаків із татарами, виходу «бунтівників» «на волості», де їхня чисельність швидко зростає б до 100 тис. осіб, і тоді «вистачило б справ із цими свавільцями». Словом, Потоцький твердо стояв на своїх позиціях і зберігав переконаність у необхідності рішуче «вгамувати» запорожців, без чого Польща не могла відчувати себе в безпеці. Попри всі поради короля, канцлера та брацлавського воєводи владнати справу миром, Миколай запланував похід на Запорозжя в першій половині квітня (після святкування 2 квітня Пасхи, коли в степах підросла б трава для коней і підсохли ґрунтові шляхи). Він розділив

Богдан
Хмельницький
з козаками
серед поляків
і татар.
Олешинський А.
1833 р.

своє військо на три частини (від чого, нагадаємо, застерігав А. Кисіль); реєстрові козаки після присягання на вірність Короні мали вирушити на Запорозжя Дніпром, а польські жовніри — сухоходом; частину вояків він залишав при собі.

Усі ці приготування дуже турбували Хмельницького. Кількість повстанців зростала досить повільно: на середину березня вона досягла тільки 2,5–3 тис. осіб. Щоправда, з кінця місяця наплив людей посилювався, й до середини квітня в козацькому таборі налічувалося вже 4–5 тис. вояків. У першій половині квітня почали підходити донські козаки. Особливо непокоїв кримський хан: чи наважиться він укласти з українцями союз проти Польщі?

Енергійний Іслам-Гірей III мав досить клопоту в себе вдома. Намагаючись послабити свою залежність від Порти й проводити більш самостійну зовнішню політику, він одночасно змушений був боротися проти великих мурз, які протидіяли процесові централізації влади в державі. У 1647 р. хан пережив скрутний час, коли в заколоті проти нього взяв участь розумний і надзвичайно хитрий візир Сефер Кази-ага* — ставленик кримської знаті. Іслам-Гіреєві не пощастило розправитися з вельможею, й восени 1647 р. він змирився з існуванням у своєму найближчому оточенні цього небезпечного супротивника. А взимку 1648 р. весь Крим був уражений сильним голодом і масовим падінням худоби, що підштовхувало татар до звичного способу поліпшити свої справи, тобто до грабіжницького походу.

За таких обставин Іслам-Гірей III ладен був скористатися із пропозицій козаків щодо укладення союзу, адже вдала війна проти Польщі та багата здобич, безсумнівно, зміцнили б авторитет хана в Криму. У разі необхідності можна було виправдати свої дії перед турецьким султаном, пославшись на похід О. Конєцпольського на татарські улуси восени минулого року. І все ж обережний Іслам-Гірей вагався. Мабуть, він побоювався пастки з боку козаків і не відповів на перше посольство запорозького гетьмана нічого певного. Тому десь у середині лютого Хмельницький вирядив у Крим нове посольство (як пише М. Гридін, гетьман двічі робив спробу «на ляхов на поміч звать кримскова царя со всею ордою...»). Переговори другого посольства завершилися укладенням угоди про взаємну воєнну допомогу.

За повідомленнями сучасників, угода передбачала «воевать им сопча польские города и губить поляков, а мелких белоруских (українських. — *Авт.*) людей не воевать и не рубить». Це згодом підтверджували і самі татари, захоплені в полон польськими жовнірами. Так, один із полонених зазначав, що ординці присягали Хмельницькому не шкодити жодному українцеві, не палити українські села, не руйнувати церкви. Тому ми не можемо погодитися з думкою, яка іноді зустрічається в історіографії, нібито зміст

* Ага — в Османській імперії титул молодших і середніх воєначальників, начальників деяких груп придворних слуг (а також форма звертання до них); інколи — генеральський чин серед яничарів.

даної угоди дозволяв татарам грабувати населення України заради особистого збагачення та забирати людей в ясир.

Іслам-Гірей повідомив гетьмана, що спочатку відправить йому на допомогу Тугай-бея (перекопського бей*, коменданта прикордонного замку Ферал-Керман), а згодом вирушить і сам. Тут же він послав наказ Тугай-бееві та іншим мурзам розпочати підготовку до походу. Зауважимо, що хан вибрав войовничого бей не випадково, адже той був однією з найпомітніших фігур антиханської опозиції. Коли б Висока Порта, що перебувала тоді в стані війни з Венецією, закинула Іслам-Гіреєві участь Тугай-бея в поході разом із козаками проти Речі Посполитої, це могло б коштувати непокірному феодалові життя.

Окремі джерела нашттовують на думку, що Богдан Хмельницький у цей же час вів переговори про допомогу безпосередньо з деякими татарськими мурзами, зокрема, з тим же самим Тугай-беем. Згадувані вище послі Потоцького до козаків — Хмелецький і Кричевський — після повернення до свого командуючого розповідали, що гетьман вирядив сотника К. Бурляя, свого сина Тимофія та кількох козаків у складі посольства до коменданта Ферал-Кермана, причому Тиміш мав залишитися в останнього заложником.

Деякі татарські загони почали прибувати на Запорожжя вже в березні. Л. М'яковський 24 березня писав із Бара: при Хмельницькому перебуває 500 татар. 21 березня М. Потоцький сповіщав короля: козаки вже переправили через Дніпро кілька сот татарського війська. Отже, спроби запорозького гетьмана укласти воєнний союз із Кримським ханством почали втілюватися в життя. Зауважимо принагідно, що далеко не всі соратники Богдана схвалювали його курс на зближення з Кримом. Відомо, наприклад, що проти цього висловлювався Максим Кривоніс.

І все ж «татарське питання» не було вирішальним у тій справі, що її розпочали січовики на чолі з Хмельницьким. Доля виступу визначальною мірою залежала від участі в ньому реєстрового козацтва. Шість тисяч досвідчених вояків-реєстровців — то була

* Бей — титул у країнах Близького та Середнього Сходу, який присвоювався особам «благородного» походження. В Османській імперії — правитель округу (санджака).

тоді серйозна військова сила (чисельність повстанців на час їхнього виходу із Запорозжя не перевищувала 4–5 тис. осіб). Навряд чи обережний Іслам-Гірей прислав би в Україну велику орду: скидалося на те, що він обмежиться кількома загонами, про які йшлося вище. Отже, Хмельницький міг сподіватися на успіх, лише відірвавши від коронного війська шість реєстрових козацьких полків. Цю відповідальну справу він доручив, судячи з деяких фактів, Півторакожухові. Велику агітаційну роботу у своїх полках проводили також реєстровці Ф. Джеджалій, Б. Топига, Кривуля. Агітація йшла в основному успішно, хоча частина старшини (особливо полкової) та навіть рядових козаків неприязно ставилася до повстанців або вагалася.

На нашу думку, десь близько середини квітня була досягнута домовленість, що із початком воєнних дій реєстровці перейдуть на бік Хмельницького. Півторакожух про всяк випадок попередив їх, що, коли супротивники зійдуться для битви і «ми випустимо стрільбу по війську (польському, в складі якого мали воювати й реєстровці. — *Авт.*), то всі на землю падайте, бо поляки поставлять вас попереду». Можливо, агітаційна робота проводилася також серед драгунів, які набиралися в основному з українських селян і міщан.

Дочекавшись підходу 3–4-тисячного загону Тугай-бея, а також з'ясувавши у загальних рисах стратегічні задуми М. Потоцького, Хмельницький вирішив не очікувати приходу на Запорозжя коронної армії, а вийти їй назустріч й одразу ж перехопити ініціативу. На відміну від своїх попередників — козацьких полководців, котрі полюбили оборонну тактику, Хмельницький був беззастережним прихильником наступальної стратегії й за кожної зручної нагоди не вагався атакувати ворога.

Чи ризикував Богдан, виходячи з Січі? Поза всяким сумнівом, так, адже він мав під своєю орудою приблизно 8 тис. козаків і татар проти 15–16 тис. жовнірів* і козаків Потоцького. Розгромити таку армію у відкритому бою було неможливо. Якби

* За приблизними підрахунками дослідників, чисельність обозних слуг сягала щонайменше 3/4 чисельності кінних жовнірів (на кожних 4 вершників припадало не менше 3 обозних). Тому тут і далі зазначатимемо весь кількісний склад війська, а не лише жовнірів, як це зазвичай спостерігаємо у польській історіографії.

трапилося так, що реєстровці зламали своє слово й не перейшли на бік Хмельницького під час його першого зіткнення з поляками, звияжного гетьмана неминуче очікувала б катастрофа на зразок Кумейківської, і на цьому закінчилася б історія очоленого ним збройного протестного виступу. І все ж вихід «на волость» давав якийсь, бодай один-єдиний, шанс на успіх, тоді як сидіння в таборі прирікало запорожців на поразку.

А в чому полягав задум Потоцького? Чим він керувався, розділяючи своє військо на кілька частин? У чому прорахувався? Для нього не були секретом ні чисельність повсталого козацтва, ні факт прибуття до них татарських загонів. Із досвіду боротьби проти повсталих козаків у 30-ті роки Миколай виніс тверде переконання: вони швидко зводять майже неприступні укріплення й надзвичайно хоробро захищаються в них, однак, не маючи добре підготовленої кінноти, рідко наважуються атакувати й за першої ж невдачі знову переходять до оборони.

З огляду на це, він, нагадаємо, задумав розділити свої сили і спочатку кинути на Запорозжя майже 3–3,5 тис. жовнірів і шість козацьких полків, які присягнули королеві в Боровиці. Загальне керівництво цим з'єднанням мав здійснювати 26-річний син коронного гетьмана — Стефан. Чотири козацьких полки (Чигиринський, Черкаський, Корсунський і Канівський) на чолі з Іваном Барабашем та Ілляшем Караїмовичем повинні були йти на човнах Дніпром, два інших — Переяславський і Білоцерківський (командиром, вочевидь, був Яцек Шемберк) одержали наказ діяти разом із польськими корогвами та просуватися суходолом. Вважаємо слушним зауваження І. Стороженка, що у такий спосіб планувалося узгодженими діями кінноти, піхоти, артилерії та флоту знищити центр повстання з його опорними пунктами на дніпровських островах. Через деякий час услід цим частинам мав виступити з головними силами сам коронний гетьман. Із точки зору військової тактики все це було задумано непогано. Якби Хмельницький чекав на поляків у своєму таборі, він був би там повністю блокований, відрізаний від обох берегів Дніпра і знищений. На випадок, коли б гетьман залишив Запорозжя, шлях йому заступив би Стефан Потоцький, на допомогу якому прибули б полки, відправлені Дніпром; у крайньому разі, не спромігшись здолати супротивника, Стефан окопався б і затримав його до підходу

батька. Тоді коронний гетьман ризикував би долею кампанії лише у разі переходу реєстровців на бік повстанців (не виключено, що, не дуже довіряючи їм і прагнучи не допустити їхньої чисельної переваги над жовнірами, Миколай якраз і розподілив свій авангард на дві частини). Щоправда, є дані, що його найближче оточення не радило йому вирушати в глиб степів і пропонувало лише вислати на розвідку сильний роз'їзд, проте він не погодився на це. Відправивши в похід 11 квітня Стефана, коронний гетьман сам залишився очікувати на підхід загонів польських і українських магнатів, і насамперед І. Вишневецького.

Отримавши точні відомості про виступ С. Потоцького, Хмельницький 15 чи 16 квітня залишив Томаківку й на чолі козацьких і татарських полків вирушив назустріч королівському війську. Поширене в історичній літературі за літописом С. Величка датування цієї події 22 квітня слід вважати помилковим. Можемо припустити, що сформованими підрозділами повстанців керували в цей час М. Кривоніс, Д. Нечай, Півторакожих і М. Криса. Під захистом табору вони швидко рухалися Микитинським шляхом. Щоб уникнути несподіваного зіткнення з противником і вчасно отримувати про нього інформацію, гетьман розіслав урізноміч рухливі роз'їзди.

Тим часом, залишивши 15 квітня Крилов, С. Потоцький вирушив на розвідку переяславського полковника Адама Душинського, а сам пройшов м. Цибульник, Омельник і надвечір у вівторок 18 квітня зупинився в урочищі Княжі Байраки. Ранком наступного дня польський табір виступив до р. Жовті Води, переправився на її лівий берег і зупинився біля озерець і болот. Сюди ж наближався Хмельницький. Татарський авангард розгромив на р. Саксагань роз'їзд Душинського і, переслідуючи жовнірів, з'явився неподалік від обозу С. Потоцького та Я. Шемберка. Поява татар виявилася для них цілковитою несподіванкою — жовніри якраз безтурботно розпрягали коней. Татари без особливих труднощів захопили флангову польську охорону. Послані Потоцьким три корогви нічого не змогли вдіяти й поспіхом відступили до обозу. Їм на допомогу вирушили ще три корогви, але й вони не зупинили ординців і змушені були повернутися до табору. Від захопленого в полон татарина стало відомо, що у війську Хмельницького перебуває 12 тис. кримчаків, а незабаром прибуде ще більше.

Тоді Потоцький і Шемберк наказали жовнірам окопуватися «над водою» та укріплювати обоз «міцним шанцем» (услід за Д. Яворницьким І. Стороженко вважає, що до цього вони переправили військо на правий берег річки й мали намір повернутися до Чигирина).

Отримавши від татарського роз'їзду відомості про місцеперебування поляків, Хмельницький поспішив туди. Трохи згодом до нього перейшли 30 реєстрових козаків, посланих Шемберком на розвідку до Княжих Байраків. Вони розповіли про чисельність війська С. Потоцького, про настрої серед козаків і драгунів. Незабаром козацькі полки під захистом табору, побудованого з возів, зупинилися неподалік польського обозу. Не гаючи часу, Хмельницький почав шукати зв'язків із реєстровими козаками, котрі обіцяли перейти на його бік (повстанці закликали, щоб вони «відляхів відступили»), але водночас розпорядився готуватися до штурму позицій супротивника. Штурм відбувся 20 квітня й закінчився невдачею. У ніч на 21 квітня козаки зробили підкопи під шанці польського обозу, та вранці жовніри вибили їх із найближчих окопів (одразу ж засипавши останні), захопили гарматку та частину військових припасів. Від цього часу боротьба набрала важкого характеру. Це дуже турбувало Хмельницького, оскільки ніхто не міг гарантувати, що всі реєстрові козаки, які пливли Дніпром, приєднаються до повстанців. Непокоїла також перспектива підходу основних сил коронного війська на чолі з М. Потоцьким. Отже, треба було докласти максимум зусиль для того, щоб повернути на свій бік реєстровців дніпровської флотилії.

Хоча джерела мовчать про це, ми не сумніваємося, що Хмельницький підтримував стосунки з вірними людьми, котрі продовжували агітувати реєстровців повернути зброю проти поляків. Їхня наполегливість увінчалася успіхом — вояки-українці з польського війська підняли повстання. Коли це сталося? Джерела називають різні час і місце цієї події. 1989 р. І. Стороженко слушно поставив під сумнів поширену в історичній літературі думку, що повстання спалахнуло ще 24 квітня, на початку рейду польського війська, в урочищі Кам'яний Затон. Однак зважимо — звідси до Жовтих Вод Микитинським шляхом усього 60 км, а «бунтівні» козаки прибули до табору Хмельницького лише 2 травня. Де ж тоді вони перебували цілих 8 днів? На основі власних підрахунків

І. Стороженко висуває версію, що, вирушивши вранці 16 квітня, флотилія подолала за п'ять діб приблизно 280 км і наприкінці дня 21 квітня або вранці 22 квітня прибула в Січ на Микитин Ріг. Дізнавшись, що Хмельницький вже залишив її, реєстровці зранку 23 квітня пішли назад, вгору Дніпром, і 28 квітня дісталися Кодак, де довідалися про становище польського війська, яке просувалося суходолом. Зі свого боку Хмельницький, одержавши інформацію про наближення флотилії, послав частину своїх підрозділів в урочище Кам'яний Затон (тепер Кам'янка-Дніпровська Дніпропетровської області) біля Мишуриноного Рога. Надвечір 30 квітня реєстрові козаки були вже в пункті призначення й зустрілися там з депутацією запорозького гетьмана. Розпочалися переговори, внаслідок яких реєстровці підняли повстання, забили Барабаша та Караїмовича, обрали старшим Джеджалія й заявили про перехід на бік бунтівного Запоріжжя (до них приєдналася «німецька» піхота, набрана з українських і польських селян). У другій половині дня 2 травня вони прибули до Жовтих Вод, привітали гетьмана мушкетними пострілами й увійшли в його табір. Версія І. Стороженка виглядає досить переконливою та певною мірою підтверджується даними з листа коменданта Кодак К. Гродзицького (щоправда, день повстання реєстровців у ньому датований не 30, а 24 квітня).

Водночас у кількох джерелах (неодноразово вже використовуваних нами мемуарах анонімного автора, а також листі полковника польського війська Криштофа Корицького до сандомирського воєводи В. Заславського) дещо по-іншому зображуються всі ці події. За їхніми даними, повстання реєстровців сталося не в районі Кам'яного Затона, а на Запорожжі, після зайняття ними Січі. Корицький твердив, що, прибувши на Запорожжя, Барабаш вирішив узяти під свою руку місце, укріплене Хмельницьким (тобто Томаківку), куди й відправився разом із полковником Кричевським на чолі кількох сотень козаків. Залишена гетьманом невелика залога (приблизно 50 чоловік) фактично не вчинила опору. Барабаш наказав зруйнувати збудовану фортецю, захопив продовольство та військові припаси. І саме в його відсутність (очевидно, 23 чи 24 квітня) Джеджалій, Топига та інші соратники Богдана Хмельницького підняли реєстрові полки. Вони швидко опанували ситуацією, полонили вірну коронному гетьманові старшину, а назустріч Барабашеві відправили сильний загін, який заарештував його,

Кричевського і ще кількох чоловік. Не виключено, що при цьому були знищені ті драгуни та польські жовніри, котрі наважилися на опір. Скликана після цього козацька рада ухвалила смертний вирок Барабашеві, Караїмовичу та іншим, особливо ненависним реєстровцям старшинам. Своїм старшим козаки обрали Джеджалія, який повів їх до табору Хмельницького.

Трохи інакше відтворює хід подій анонімний автор мемуарів. Він, зокрема, писав, що Барабаша, Караїмовича, Пешту та інших старшин, вірних Польщі, закололи рогатинами під час самого повстання, а драгунів потопили.

Отже, ми маємо дві версії щодо можливого місця й часу виступу реєстрових козаків. Яка з них точніше відображає реальну дійсність, поки що сказати важко. Можливо, істину з'ясують нові пошуки в архівосховищах. Та це не дуже важливо. Головне, нам достеменно відомо: чотири полки реєстровців, котрі перебували на військовій службі в польській Корони та були кинуті нею проти єдинокровних з ними повстанців, не зганьбили себе в пам'яті нащадків і перейшли на бік звияжних січовиків. Найімовірніше, 3 травня, у середу, ці полки, вишикувані у бойовий лаптунок, пройшли, минаючи обложений обоз С. Потоцького, зробили вітальний залп із самопалів на честь Хмельницького та вступили до його табору. Наступного дня козаки Переяславського та Білоцерківського полків, а також мошенські драгуни разом зі своїм капітаном теж покинули польських жовнірів і приєдналися до українського гетьмана. Отже, план Хмельницького — об'єднати всіх реєстрових козаків під своєю орудою — був блискуче втілений у життя. Тепер чисельність козацько-татарського війська становила 14–15 тис. осіб. Становище обложений жовнірів С. Потоцького стало критичним, і він змушений був удатися до переговорів із Хмельницьким і Тугай-беєм.

Тепер доцільно розглянути питання — чим займався в цей час М. Потоцький? Хоч як не дивно, але цей передбачливий і рішучий воєначальник, вирудивши в похід сина, виявляв певну безтурботність, не квапився зосередити каральні війська під своїм командуванням, обмежуючись листуванням з І. Вишневецьким, котрий обговорював із ним умови такого об'єднання. Лише довідавшись 23 квітня про скруту, в якій опинився його син, Миколай помітно активізувався й наказав своїм корогвам негайно збиратися під

Черкасами. Польний гетьман Калиновський з'єднав свої сили з полками Потоцького, після чого обидва вони вирушили до Чигирину, куди з'явилися 30 квітня. 1 травня Потоцький і Калиновський форсували р. Тясмин і зупинилися обозом у полі. Підійшли ще тисяча жовнірів, посланих Владиславом Домініком Заславським, і тисяча — під командою львівського старости Адама Гіроніма Сєнявського. Чисельність війська зросла до 10–11 тис. осіб. За словами шляхтича Белхацького, який перебував у таборі М. Потоцького, коронний гетьман «бажав тим (загонові С. Потоцького. — *Авт.*) іти на допомогу і врятувати їх від облоги, очікуючи на допомогу панів, які не дуже поспішали».

Миколая серйозно непокоїли відомості щодо приходу в Україну татар. Його сповіщали про 30–40-тисячну орду. Не знаючи, чи йняти віри такій величезній цифрі, він побоювався спустошливого вторгнення кримчаків углиб Речі Посполитої й спішно розсилав універсали «на місця» із вимогою бути насторожі. Очевидно, в цей час Потоцький надіслав листа турецькому візиреві Ахмед-паші, повідомивши його, що відповідно до угоди з Портою він закрити козакам шлях на Чорне море, а у відповідь на це вони об'єдналися з татарами і разом тримають в страху Польщу. Мабуть, саме ці значно перебільшені дані про чисельність татар в Україні сковували дії коронного гетьмана і стримували його від того, щоб послати частину війська або вирушити самому на допомогу Стефанові, що врешті-решт згубно вплинуло на всю сплановану ним операцію. 2 травня він одержав звістку про повстання реєстрових козаків, які приєдналися до Хмельницького. Ця новина справила найгнітніше враження на командний склад коронного війська. Полковник Корицький у згадуваному вже нами листі до сандомирського воєводи Заславського відверто визнавав: коли реєстровці з'єднаються з козацьким гетьманом, «тоді наші проти них не втримаються і всі загинуть із сином й[ого] м[илості] п[ана] краківського (Миколая Потоцького. — *Авт.*), який уже тепер може співати заупокійної...».

Ускладнювала ситуацію й відсутність точних даних про сили Хмельницького та його плани, бо жоден із висланих роз'їздів не захопив бодай одного «язика». За таких обставин коронний гетьман дедалі більше тривожився за долю Речі Посполитої. У листі до канцлера від 2 травня він повідомляв про наступ козаків

та орди й переконував його в необхідності розпочати у воєводствах військову мобілізацію. Відчай польського воєначальника можна зрозуміти. Він переживав, мабуть, найтяжчі дні у своєму житті: з одного боку, прагнучи допомогти синові, з іншого — не наважувався вирушати в похід, побоюючись повторення цецорської історії. Крім того, більшість його офіцерів не схвалювала плану наступу на Жовті Води до обложеної армії. Після тривалих вагань Потоцький вирішив повернутися від Тясмина до Черкас, де можна було б очікувати на підмогу (зокрема, на підхід Вишневецького). У нього ще жевріла надія, що син під прикриттям табору прорве оточення та з'єднається з ним. 5 травня військо коронного гетьмана зупинилося під Боровицею, а 7 травня — у милі від Черкас.

Тяжкі передчуття не обманули Миколая Потоцького — драма під Жовтими Водами швидко йшла до своєї розв'язки. Переговори, розпочаті 4 травня, завершилися згодою Стефана Потоцького та Шемберка віддати гармати (до яких все одно вже не було пороху), а також козацькі клейноди. Зі свого боку Хмельницький дав слово забезпечити вільний відступ польського обозу до Крилова. В одному з першоджерел є згадка, нібито Стефан підписав документ про відновлення для козаків умов Куруківського договору 1625 р. Вважаємо це сумнівним, бо ж він не мав повноважень для вирішення питань такої ваги. Заложниками до польського табору Хмельницький відправив старшин Кривоноса та Крису, одягнутих у святкове вбрання з атласу й кармазину* та в панцирі. Ясна річ, під час переговорів польське командування зробило спробу порозумітися з Тугай-беєм. Цього ж дня на зустріч із ним прибули поручик Стефан Чарнецький, Войнилович і білоцерківський полковник Олександр Бруханський. З невідомих нам причин Тугай-бей відмовився розмовляти з ними та наказав заарештувати їх (мабуть, вони запропонували йому меншу суму викупу, ніж він вимагав). Наступного дня ситуація різко загострилася: Стефан Потоцький не з'явився до Тугай-бея і тим самим дав привід для припинення переговорів. Дізнавшись про це, Кривоніс та Криса вчасно покинули польський обоз.

* Атлас — різновидність шовкової блискучої тканини, що потрапила до Польщі з Ірану; кармазин — різновидність сукна яскраво-червоного кольору.

Стефан Потоцький.

Копія з картини невідомого художника XVII ст.

Ставало зрозумілим, що військові дії мають відновитися. Хмельницький не міг проігнорувати бажання свого союзника, котрий наполягав на штурмі польських позицій. Зав'язалася жорстока битва, що тривала до вечора. Козаки змусили жовнірів, очолюваних Шемберком, залишити шанці та захопили королівський прапор. Потоцький вирішив зробити відчайдушну спробу прорватися під захистом табору «на волость». Коли засутиєно, він пішов у прорив. Тугай-бей прагнув захопити всю здобич, тож почав переслідувати польський табір, не повідомивши козаків. Однак жовніри мужньо відбивали всі приступи татар і протягом ночі пройшли дві милі. Нарешті, коли вони вже майже минали Княжі Байраки, Тугай-бей запросив допомоги українців. Хмельницький

прибув негайно, і в одній із балок польський обоз було оточено. Розпочався штурм, під час якого, за даними хроніки львів'янина Яна Томаша Юзефовича, пішов сильний дощ, який «замочив порох» жовнірам. Скориставшись із цього, козаки й татари зламали їхній опір й увірвалися до табору. Розгром був повним. Майже всі жовніри або загинули, або потрапили в полон. Стефан Потоцький дістав смертельну рану й незабаром помер.

Так Богдан Хмельницький одержав першу велику перемогу. Набутий досвід показав, що для успішної боротьби потрібно мати сильну кінноту та артилерію, а також те, що найслабшою рисою

*Пам'ятник
гетьману
Богдану
Хмельницькому
та меморіальна
плита в знак
перемоги
у битві над
поляками під
Жовтими
Водами.*

польських жовнірів є їхнє невміння боронити свій табір під час маршу.

Не гаючи часу, козацький гетьман вирішив завдати удару по армії М. Потоцького. Щоб перешкодити або хоча б затримати прибуття підрозділів Вишневецького на Правобережжя й у такий спосіб не допустити їхнього об'єднання з полками коронного гетьмана, Хмельницький розіслав загони з наказом знищувати човни та пороми на переправах через Дніпро. Вирушивши назустріч Потоцькому, Богдан повів військо союзників на Цибульник, де, очевидно, й зупинився 10 травня. За повідомленням літопису С. Величка, для швидшого просування Хмельницький розпорядився перевести на двоколісну однокінну тягу 15 невеликих («водних») гармат нового зразка: «До них треба було одного коня, і це дозволяло легко й швидко при війсьній потребі їх повертати». На всьому шляху просування українського війська до нього вливалися селяни та міщани (лише з Чигирин, Крилова та інших міст і сіл приєдналося приблизно 2 тис. чоловік). 13 травня військо почало форсувати р. Тясмин біля однойменного міста.

Зупинившись під Черкасами, переслідований підрозділами українського гетьмана М. Потоцький звернувся з листом до примаса Польщі, в якому підкреслював наростання загрози «страшної війни», бо козаки «збунтували всю Україну», скаржився, що йому «не вистачає ні голови, ні розуму придумати, як з такою

малою кількістю війська й[ого] к[оролівської] м[илості] вчинити опір», наголошував, що в цій ситуації не знає, «кого насамперед слід остерігатися й кому протистояти: чи хлопському повстанню, чи ворогові святого хреста (татарам. — *Авт.*)», переконував у необхідності надати йому негайну допомогу. 8 травня до його обозу надійшло повідомлення про катастрофу під Жовтими Водами. Ця новина, хоча її й чекали з дня на день, все ж виявилася для багатьох шляхтичів «гіршою від Цецорської». Офіцери не приховували свого невдоволення тим, що, як урешті-решт виявилось, коронний гетьман прорахувався, відправивши у степи частину війська. Вони були переконані, що «то не наша справа козаків бити на Запорогах, а лише на волості», оскільки «при Дніпрі козак, немов качка на воді». До речі, в цьому прорахунку обвинувачували головним чином не Потоцького, котрий ухвалив невдале рішення, а комісара Війська Запорозького Шемберка, який завзятіше від усіх обстоював цей план.

Довідавшись про лихо із сином, М. Потоцький зважив на співвідношення сил — його та Хмельницького — й запропонував відступити до Білої Церкви, де можна було б сподіватися на підхід допоміжних підрозділів. За даними М. Костомарова, проти цього заперечував Калиновський, — він вимагав атакувати козаків. Однак більшість офіцерів відхилила намір польного гетьмана, й 10 травня польське військо рушило з місця. Наступного дня, долаючи важкі переправи через річки, лісовими шляхами воно дісталось Мошен, а звідтіля подалось повз Кумейки до Сахнівки, переправилось 11 травня сахнівським мостом через Рось і 13 травня зупинилося обозом за Корсунем (під фільварками на березі Росі). На роз'їзд було послано Марека Гдешинського.

Аналізуючи вчинки коронного гетьмана, ми не можемо з'ясувати, чому він не пішов на з'єднання з 6-тисячною армією князя Ієремії Вишневецького, посланець якого Богуслав Казимир Маскевич цими днями перебував в обозі Потоцького (сам князь 11 травня залишив Прилуки і прямував до Переяслава, маючи намір у районі Ржищева форсувати Дніпро). Як гадає З. Вуйцик, після битви під Жовтими Водами між Потоцьким і Вишневецьким виникла певна напруга. Тому Ієремія, на думку польського дослідника О. Гурки, навмисно не поспішав на допомогу Миколаєві, прагнучи, щоб Богдан Хмельницький послабив позиції

коронного гетьмана та Олександра Конєцпольського. Наскільки такі припущення відповідають дійсності, сказати важко. Аналіз відомих нам джерел дозволяє лише констатувати велику неузгодженість у діях Потоцького та Вишневецького, повільність просування останнього, з чого успішно скористався Хмельницький: послані ним загони знищили пороми через Дніпро біля Черкас, Домонтова, Сокирної, Бучача, Стайок, Терехтемирова та Ржищева. Внаслідок цієї вдалої операції князь, за образним висловом Маскевича, «сидів зі своїми людьми, як у пташиній клітці».

Тим часом ранком 14 травня до обозу Потоцького повернувся з роз'їзду Гдешинський із тривожним повідомленням: поблизу м. Тясмин, у шести милях від обозу, через річку переправляються козацькі й татарські підрозділи, і вже надвечір слід чекати їхнього нападу. Розлютившись, Потоцький віддав Корсунь «на здобич» жовнірам і водночас наказав копати шанці з трьох боків табору (з четвертого боку його захищав старий вал, який лише трохи поправили).

Хмельницький прагнув не випустити свого противника в центральні райони України, де, заховавшись у вигідному для оборони місці, той міг би дочекатися підкріплень і контратакувати повстанців. Довідавшись про місцезнаходження коронного гетьмана, Богдан послав наперед, очевидно, полк Кривоноса та частину татар із наказом затримати супротивника до підходу основних сил союзницького війська. Досвідчений полковник діяв настільки ж рішуче, наскільки винахідливо: за його задумом, козаки мали зненацька відігнати від польського обозу коней. Уже ввечері 14 травня диверсійний загін Кривоноса був за Россю, в тилу Потоцького, де той не виставив охорони й лише завдяки випадковості (коней чомусь не пустили на пасовище) не втратив своєї кавалерії. На світанку з'явилася українська кіннота, вбрана в білі свити, потім — татарські чамбули, які почали переправлятися через Рось і скупчуватися в Корсуні. Тоді Потоцький наказав запалити фільварки. Вогонь швидко перекинувся на будівлі, й незабаром увесь Корсунь вигорів, за винятком замку та церкви.

Максим Кривоніс не мав наміру атакувати позиції супротивника, — він лише прагнув за допомогою невеликих підрозділів, котрі наближались до польського табору, якомога більше довідатися про його укріплення та чисельність живої сили. Водночас

*Гармати.
XVII ст.*

він направив частину своїх людей у район Стеблева, щоб загатити Рось (згодом, як помітили жовніри, вода в річці почала різко спадати). Потоцький розмістив у п'яти шанцях драгунів і піхоту, а також розставив наявні 12 гармат; кіннота зайняла вигідні позиції перед шанцями для атаки. Розпочалися сутички з татарами. Польний гетьман Мартин Калиновський і полковник Генрік Денгоф вимагали від Потоцького наступати, проте останній відмовлявся під тим приводом, що, по-перше, не бажає наражати на небезпеку всю Річ Посполиту, а по-друге, сьогодні понеділок, а йому протягом усього життя в цей день ніколи не щастило.

Пополудні з'явився зі своїми основними силами Тугай-бей. Не звертаючи уваги на щільний гарматний вогонь супротивника, він спокійно провів татарські чамбули повз його позиції. Це, звісно, була демонстрація сили й упевненості в собі. Надвечір, повертаючись до коша, він знову пройшов неподалік польських шанців. Між татарами та поляками розпочалися двобої (герці). У цей же час активізувалися козаки, від яких, за спогадами шляхтича Сераковського, «довелося захищатися до самої ночі».

Десять пізніше за Тугай-бея на місце битви, що назрівала, прибув з обозом і Хмельницький. Спосіб дій козаків і татар засвідчував: гетьман дуже старанно й завбачливо готувався до рішучого

*Мортира
на дубовому
лафеті.
XVII ст.*

наступу, і це не могло не викликати занепокоєння в керівництві польського війська.

Тривога особливо зросла після допиту захоплених увечері дев'яти татар і козака Бута (М. Костомаров називав його Микитою Галаганом). На тортурах він уперто твердив, що козаків було 7 тис., а сьогодні до них приєдналося ще 15 тис., а татар налічується 47 тис., і до них на підмогу з іще більшою силою йде сам кримський хан. Цілком можливо, що Бут пішов на муки та смерть добровільно, за згодою або й завданням свого гетьмана, щоб дезінформувати противника. Можливо також, що, потрапивши до поляків не зі своєї волі, він поклав собі дорого продати своє життя, обдуривши й залякавши командування обложеної армії. Так чи інакше, йому вдалося посилити сумніви Потоцького в можливості успішно захищатися в цьому місці від українсько-татарського війська.

Для вироблення плану дальших дій Потоцький скликав раду офіцерів. Обговорювалося питання: чи прийняти бій тут, чи відступити під прикриттям табору? Думки розбіглися. Калиновський та деякі досвідчені воїни радили зміцнити табір і, маючи харчів і військових припасів на два-три місяці, відбиватися, доки татари не підуть з України або ж полякам не надійде допомога. Проте більшість присутніх схилилася до того, що в такому

не досить придатному для оборони місці неможливо успішно воювати, тим більше що не було де пасти коней і в найближчий час годі було сподіватися на поміч (до Хмельницького, казав Бут, лише за один день прибуло 15 тис. чоловік!). Отже, вирішили відступати на Богуслав табором, коней укрити в його середину й захищатися пішо. Потоцький наказав покинути найважчі вози та взяти із собою корогвам, які мали по 100 коней, не більше 25 возів, по 60 коней — 18, а по 50 коней — 15 возів. Споруджувати табір для походу доручалося львівському хорунжому Миколі Бегановському. Він добре впорався із цим завданням: уже над ранок табір, вишикуваний у вісім рядів, був готовий до рейду.

Хмельницький уважно стежив за діями коронного гетьмана і незабаром отримав відомості про його намір відступити до Богуслава. Богдан вирішив ударити по неприятелю на його марші й обрав для цього надзвичайно вдале місце — Горохову Діброву (Круту Балку) — глибоку ущелину на лівому боці Росі (завширшки приблизно 3,5 км), що її на шляху до Богуслава поляки, вдавшись до обхідного маневру, не могли обминути. Основний тракт до Богуслава був також заздалегідь перекопаний на восьмому кілометрі від Корсуня. Уночі туди пішов Кривоніс із піхотою й 10-ма гарматами: він мав з боків шляху зробити шанці, де поставити гармати і розмістити стрільців.

Документи не підтверджують поширеної в історичній літературі думки, нібито Потоцького в цю пастку завів козак-провідник. І справді: в провідникові не було ніякої потреби, бо серед польських офіцерів і жовнірів було чимало таких, які добре знали шлях до Богуслава від Корсуня. Це по-перше. По-друге, Миколай Потоцький не був такою обмеженою й легковірною людиною, щоб після переходу реєстрових козаків на бік повстанців міг довірити долю своєї армії одному з них. З огляду на це, ми схилиємося до висновку, що історія з козаком-провідником є лише легендою, котра виникла в другій половині XVII ст. В її основу міг лягти факт про згаданого вище Бута — дезінформатора коронного гетьмана.

Помітивши перед світанком рух у польському таборі, Хмельницький наказав козакам і татарам вільно пропустити його (за словами одного з очевидців, поляки пройшли, й було «тихесенько з обох сторін»). Козацькі й татарські полки супроводжували табір

противника із боків і позаду. Кілька разів зчинялася перестрілка. Близько опівдня, коли вся ця маса людей наблизилася до чагарників Горохової Діброви, Хмельницький відправив туди козаків із гарматами. Вони обстріляли поляків із тилу й провели на них таку сильну атаку, що, за свідченням шляхтичів — учасників бою, «ледве наші витримали». Козаки й татари захопили чимало возів. Рятуючи ситуацію, Потоцький розпорядився стріляти з гармат. У запеклій битві обидві сторони зазнали відчутних утрат.

Подолавши першу небезпеку, жовніри увійшли в балку, густо зарослу лісом і чагарником. Тепер вони, долаючи пагорби та яруги, просувалися під постійним обстрілом козаків і татар, від чого, як писав згодом шляхтич Криштоф Раєцький, «у нас трупи густіше почали падати». Гинули коні, було втрачено частину табору. Здавалося, що поляки ось-ось проминуть це страшне місце. Вони наблизилися до пагорбів, між якими проходила широка і глибока балка. Однак коли почали її переходити, з'ясувалося: шлях перекопано глибокими ровами й перекрито заваленими деревами. Із боків дві інших долини теж були перекопані. Схил балки був таким урвистим, що під час спроб обійти перешкоду вози переверталися. Табір утратив свій порядок. І ось у цю мить за наказом Хмельницького спереду і з боків по поляках вдарили з гармат і самопалів козаки Кривоноса, які перебували в заздалегідь викопаних шанцях. А з тилу спантеличеного супротивника атакували козаки самого Хмельницького й татари Тугай-бея. Потоцький і Калиновський намагалися організувати оборону, та дарма — повстанці й татари вже були всередині табору. У шаленій битві Потоцький рубався як простий жовнір і дістав три шабельних удари в голову, але міцний шолом врятував йому життя. Обеззброєний, він швидко потрапив у полон. Довше за всіх відбивався Калиновський, який зібрав навколо себе 600 драгунів і 200 угорських піхотинців. Майже всі вони загинули, а сам польний гетьман був поранений козацькою кулею в лікоть (правої?) руки, а татарською шаблею — в голову. Нарешті й він опинився в руках переможців. Близько другої-третьої години дня польська армія припинила своє існування. Переважна більшість жовнірів загинула, інших забрали в полон. Лише кількості їх втекли з пастки, влаштованої Хмельницьким, та й вони незабаром були винищені навколишніми селянами та міщанами. У листі до сина, написаному

наступного дня після битви, Калиновський констатував: «Сила побитих, пораних і майже всі схоплені».

У деяких наративних джерелах ми натрапляємо на згадки, що козаки, полонивши Миколая Потоцького, який до цього завжди ставився до них з погордою та зневагою, перетворили його на об'єкт глузування та моральних знущань. «О, мій Боже, — бідкався польський анонім кінця XVII ст., — яке посміховисько чинило козацтво, хлопство з коронного гетьмана, як соромили, вигукуючи: “А що, пане гетьмане ляхський, що ж ти, великий боярин, ти знаєш, як воювати, ах, пане гетьмане, милостивий пане, чи ж то накажеш гетьмана Хмельницького на палю вбивати (натяк на його погрози повстанцям у березні 1648 р. — *Авт.*), ах, найясніший гетьмане ляхський, іди до Криму, дурню...”». Подібна зневажлива тональність присутня і у відомій народній українській пісні «Перемога Корсунська»:

*Тоді козаки ляхів доганяли
Пана Потоцького піймали,
Як барана, зв'язали
Та перед Хмельницького-гетьмана примчали.
«Гей, пане Потоцький!
Чому у тебе й досі розум жіноцький?
Не вмів ти єси в Кам'янськім Подільці пробувати
Печеного поросяти,
Куриці з перцем та з шапраном уживати,
А тепер не зумієш ти з нами, козаками, воювати
І житньої соломахи з тузлуком [уплітати].
Хіба велю тебе до рук кримському хану дати
Щоб навчили тебе кримські нагаї сирі кобилини жувати!»*

За повідомленням українського літописця М. Гунашевського, після битви відбулася зустріч Хмельницького з Потоцьким. Щоб дошкулити переможцеві, коронний гетьман зі злою іронією запитав: «Хлопе... чим же так зацному лицерству орд татарських (котрим и звияг приписовали) заплаатиш?» На що одержав вичерпну відповідь: «Тобою... й іншими з тобою».

Переможні залпи козацьких самопалів і гармат під Жовтими Водами та Корсунем грізним відлунням прокотилися по найвіддаленіших закутках Речі Посполитої. Звістка про катастрофу

польської армії приголомшила всі європейські країни. Шляхтич Олександр Повальський у листі до туронського бургграфа повідомляв: такої вже поразки «зазнали на Україні, що важчої й бути не могло». Польський мемуарист Микола Ємьоловський занотував: «Важко вимовити, який великий страх і тривога опанували на той час всю Польщу». У грудні 1648 р. англійська газета «Merkure Anglos» дала опис обох битв, в яких Польща «в пилу та крові впала під ноги козаків».

Не виключено, що саме в цей час до Хмельницького і Тугайбея прибули відправлені 11 травня Іслам-Гіреєм III гінці, які передали прохання затриматися «над р. Інгулець до його приходу з військом мусульманським». Проте окрилений перемогами Богдан мав намір продовжувати наступ у центральні райони України. У листі до білоцерківського підстарости Зигмунда Чорного від 17 травня він недвозначно заявляв: «Ми раді б звідси назад відступити, але, одержавши звістку про те, що ще багато таких ворогів, яким був й[ого] м[илість] п[ан] краківський (Миколай Потоцький. — *Авт.*), наступає на нас, мусили мимоволі швидше вирушити в похід, нехай діється воля Божя (курсив наш. — *Авт.*)». Не виявив гетьман особливої «покори» і в короткому листі від 23 травня до польського короля, в якому, повідомляючи про поразку коронних військ і полонення Потоцького та Калиновського, «побоювався», щоб виявлені з цього приводу королівський гнів і суворість не призвели козаків до «відчаю».

Не дуже поспішаючи, — мабуть, щоб дати можливість ханові швидше наздогнати їх, — український гетьман і перекопський бей ішли понад Россю на Білу Церкву, куди прибули в понеділок 22 травня. На шляху їхнього просування мешканці навколишніх міст і сіл вітали переможця, виходячи йому назустріч із прапорами й музикою, благословляючи його, називаючи «своїм визволителем і рятівником віри». Вони також масово вливалися до лав українського війська, чисельність якого на час прибуття до Білої Церкви зросла вже до 30 тис. Та ні ці урочисті зустрічі, ні здобуті успіхи не запаморочили Хмельницькому голови — він-бо добре розумів, що до остаточної перемоги ой як далеко, що Річ Посполита — дуже й дуже серйозний супротивник... Ураховуючи важливість організації акцій непокори в різних регіонах України (щоб паралізувати на місцях польські органи влади), гетьман розсилав повсюди

листи до міщан і селян із закликом братися до зброї (як зауважував 21 травня Адам Кисіль, «розсилає свої листи всюди по містах, де лише перебувають руські...»).

Однак незабаром перед Хмельницьким постала проблема, розв'язання якої, на жаль, не завжди залежало особисто від нього. Йдеться про стосунки козаків із татарським союзником. Збереглися дані, що Тугай-бей почав виявляти прихильність до Польщі. Мабуть, саме тому він не бажав без дозволу хана продовжувати похід. До того ж татари захоплювали собі більшу частину здобутих воєнних трофеїв, а також грабували українські міста й села, що суперечило умовам союзу з Кримом. Гостро невдоволені цим козаки скликали раду, на якій Максим Кривоніс засудив укладені із ханом домовленості: «Тадже гаразд і не гаразд, што за то поганство (татари. — *Авт.*) при нас мішаєт, Бога милостивого ті собаки-бусурманці не мають, слухності не знають, б'ють, палять, беруть чернь християнську. Да коли до Тегині, до Очакова, до Перекопу, до Галати, до Криму придуть, то всьо пропало... Та щоб ординці з нашим військом не єдналися. Нащо нам, християнам, [єднатися] з тими поганцями, лихими чортами!» Його промову підтримала значна частина присутніх козаків.

В окремих джерелах засвідчуються випадки зіткнень між козаками й татарами. Хмельницький не без труднощів залагодив конфлікт. Була досягнута домовленість про умови розподілу військової здобичі (за даними Г. Кунакова, передбачалося, що «ясырь мають татаром, а лошади и животину дуванить пополам, а скарб и животы черкасам»). Водночас гетьман наголосив на тому, щоб «людей віри грецької не брали, а лише ляхів». Можливо, це питання обговорювалося й під час зустрічі Хмельницького з ханом 23 травня під Білою Церквою. За свідченням Гаджі Мехмеда Сенаї, гетьман був прийнятий Іслам-Гіреєм III «по-монаршому». На жаль, у наявних документах хід переговорів не простежується. Можна лише припускати, що Хмельницький намагався схилити хана до продовження наступу, але той не погоджувався. На це наштотує зміст листа Іслам-Гірея від 2 червня до Владислава IV, в якому, зокрема, наголошувалося: «*Козаки... дуже просили нас, щоб ми до самого королівського трону з щастям, яке супроводжує нас, йшли воювати. Але ми, враховуючи святі й стародавні договори і гонор цезаря свого (турецького султана. — Авт.), на те не дозволили...*

(виділення наше. — *Авт.*)». Наступного дня Іслам-Гірей вирушив до Криму, розпустивши чамбули для грабежів. Попри всі домовленості, татари на своєму шляху руйнували, палили, спустошували міста й села.

Відмова хана продовжувати похід значно ускладнювала перспективи дальшої боротьби населення України за своє визволення. Обтяжені здобиччю, татари думали лише про те, щоб якнайшвидше доправити її до Криму. Залишившись без союзника, гетьман змушений був зважати на це у відносинах з Річчю Посполитою.

Існував ще один серйозний чинник, який коригував дії Богдана, — позиція більшості заможного козацтва та козацької старшини, які завжди відзначалися більш поміркованими, ніж у низів, вимогами. Їх удільна частка в соціальному складі учасників боротьби, а відповідно і їх вплив помітно збільшилися з переходом на бік Хмельницького реєстровців. Заможні козаки та старшина приставали до революційного табору із великими ваганнями, нерішуче, побоюючись втратити свої землі, угіддя, промисли. Невдоволені «Ординацією» 1638 р. та утисками з боку урядовців і шляхти, вони виступили проти антикозацької політики Варшави, однак політична програма більшості з них обмежувалася вимогами відновити «давні вольності» й самоуправління, збільшити реєстр, забезпечити недоторканість свого майна і земельних угідь. Налякані радикалізацією українсько-польського протистояння та ще не виношуючи планів національної автономії, вони вважали за доцільне припинити воєнні дії та вступити в переговори. В історіографії вже відзначалося, що перші успіхи Богдана Хмельницького посилили існуючі в середовищі українського козацтва ілюзії

*Шапка гетьмана Богдана
Хмельницького.
Середина XVII ст.*

щодо можливості польського уряду задовольнити його прагнення. Більшість козаків не мала сумніву у тому, що вони піднялися на боротьбу з дозволу короля для приборкання шляхетської сваволі. Певною мірою прислужився до цього і сам український гетьман, який, вмів маніпулюючи на суспільних настроях, своєю агітацією створював міф про підтримку виступу Владиславом IV. Однак у відповідь на це у більшості козацтва зародилося переконання, що, добившись перемоги над поляками, гетьман мав узгоджувати із волею короля і всі свої подальші дії.

Подібну позицію відображує, зокрема, лист козацького полковника Яреми Хмеленка від 20 травня з-під Білої Церкви до київського воєводи Януша Тишкевича. Полковник радив магнатові вжити заходів для захисту маєтків від татар, які йдуть із повстанцями, підкреслював, що козаки у жодному разі не бажають «привласнити державу й[ого] к[оролівської] м[илості]», а лише хочуть жити «згідно давніх привілеїв, наданих від польських королів». Не випадковим був і пізніший перехід на бік поляків таких відомих представників козацької старшини, як Іван Ганжа та Семен Забузький. Останній визнавав: певний час він «змушений був мимоволі триматися за Хмельницького...». Якщо вірити йому, восени 1648 р. приблизно тисяча козаків мала намір відійти від активної боротьби. Відома також згадка, що, коли Ієремія Вишневецький перебував у травні в Лубнах, до нього приїхала частина миргородських і переяславських козаків. Такі настрої заможного козацтва порівняно швидко стали відомими шляхті. Так, один із шляхтичів 13 червня висловлював слушне міркування: козацька старшина «пішла б на угоду, якби Річ Посполита погодилася на їхні вимоги».

Щоб уникнути можливого розколу революційних сил, Богдан Хмельницький повсякчас змушений був догоджати заможним козакам і старшині, маневрувати, йти на компроміси і водночас, з одного боку, погоджуватися на переговори з Річчю Посполитою, а з іншого — організовувати боротьбу проти неї. Відразу ж після успіху під Корсунем він через Тугай-бея передав коронному гетьманові супліку (прохання) Війська Запорозького до варшавського уряду. Про що йшлося в цьому документі, ми не знаємо, однак аналіз інших джерел дозволяє реконструювати основний його зміст. Він передбачав, по-перше, створення аж по Білу Церкву

й Умань удільної, з визначеними кордонами, козацької держави, по-друге, скасування прав воєвод і старост щодо міст, замків і королівських володінь (невідомо, на якій території), по-третє, відновлення усіх козацьких прав. Наприкінці травня з Бродів повідомляли: козаки «по Білу Церкву й за Дніпром (Лівобережна Україна. — *Авт.*) все хочуть забрати, щоб було [там] руське (тобто українське. — *Авт.*) князівство». Як бачимо, ця політична програма багато в чому була подібна до переданих Хмельницьким Потоцькому вимог у березні 1648 р. й передбачала створення в межах Речі Посполитої автономного державного утворення, в якому провідну роль відігравала б козацька старшина. Ознайомившись із цією програмою, коронний гетьман відповів Тугай-беєві, що її положення неприйнятні для Речі Посполитої, й він не думає, щоб їх коли-небудь схвалили. Не виключено: саме ця впевненість Потоцького в тому, що уряд не задовольнить вимог української сторони, змусила старшину на початку червня вдатися до вироблення поміркованішої програми.

У формуванні засадничих принципів своєї політики Богданові Хмельницькому доводилося рахуватися ще з одним важливим чинником — надзвичайно стрімким розвитком національно-визвольної та соціальної боротьби селян і міщан. Уже в середині травня шляхта почала залишати південний регіон України. «Брати наші вбогіші (шляхтичі. — *Авт.*) з домівок своїх виїжджають, — писав 17 травня А. Кисіль королеві, — а хлопство гору бере. Чого ж іншого сподіватися, як не жажливого бунту та початку війни з рабами». Тепер, наголошував він, можна довіряти лише шляхті, бо «хлопи підуть до хлопів». Наприкінці травня шляхтич Глух Жулкевський констатував: «Кожний хлоп свого пана або вбив, або вигнав в одній сукні з душею...». Шляхтичі покидали навіть міста південно-східної Волині: Полонне, Заслав (Ізяслав), Гощу, Корець. Тривога охопила й далекий Львів. Представник католицького патриціату, польський історик і політичний діяч, член магістрату С. Кушевич повідомляв звітлія 25 травня: «Тут, у Львові, нас перебуває велика кількість людей всіх станів, становища й віку в страху й трепеті вдень і вночі. Відчинена лише одна брама, при якій, через тіснєву людей і майна, велике сум'яття». Паніка охоплювала шляхту Київського, Брацлавського, Подільського, Руського воєводств, в яких «що хлоп, то козак». Адам Кисіль одним із перших у Речі

Посполитій звернув увагу на те, що повстанці піддавали «вогнєві й мечеві один лише шляхетський стан», і також одним із перших зробив висновок: розпочинається «жахлива селянська війна».

Селяни та міщани не лише чинили розправи над місцевою шляхтою, а й поспішали до табору гетьмана під Білу Церкву, везучи з собою продовольство та військові припаси. Навіть із польських земель, за свідченням ксьондза Старовольського, українці везли для повстанців олово і порох. Наприкінці травня один із шляхтичів підкреслював: «Вся Русь до них збирається». У місті та його околицях була винищена вся шляхта. Двічі виводили на страту намісника Білої Церкви, й лише втручання Хмельницького рятувало йому життя. Щоправда, вже в цей час почали з'являтися перші відомості, що гетьман далеко не завжди міг контролювати дії соціальних низів. В одному з донесень з Полонного є таке зауваження: Хмельницький «жодним чином не може вгамувати свавільство черні».

Важливо з'ясувати позицію варшавського двору щодо розвитку подій в Україні. Якщо вірити Адамові Киселеві, король видав наказ Миколаю Потоцькому із заборонаю організації походу на Запорозжя, але цей наказ надійшов запізно, коли доля коронної армії вже була вирішена. 10 травня Владислав IV помер і розпочався період «міжкоролів'я», під час якого біля керма влади опинилися 70-річний примас Мацей Лубенський і канцлер Єжи Оссолінський. Вони активно шукали вихід із важкої політичної ситуації. Воєводи й старости отримали від Лубенського та Оссолінського вказівку запобігати виступам «свавільних людей», а в разі необхідності карати їх. Полковникові королівської гвардії Самуїлові Осинському було дано розпорядження підготуватися до виступу на захист Речі Посполитої. У воєводствах почали формуватися підрозділи жовнірів.

22 травня до Варшави надійшло повідомлення про поразку польського війська під Жовтими Водами. Оссолінський порадив Лубенському негайно зібрати сенаторів із найближчих воєводств для обговорення питань зміцнення оборони країни. Через три дні канцлер одержав звістку про катастрофу під Корсунем, яка приголомшила правлячі кола Польщі. Усе ж віддамо належне енергійним заходам примаса, який прибув до Варшави 27 травня, а також канцлера, котрий у цей час якраз переживав особисту трагедію (27

травня помер його син). 30 травня з їх ініціативи розпочала роботу нарада сенаторів і різних урядовців, яка вирішила прискорити процедуру обрання нового короля та закликати шляхту Речі Посполитої формувати військові підрозділи й готуватися до посполитого рушення. Головнокомандуючими польської армії призначалися Владислав Домінік Заславський, коронний підчаший* Миколай Остророг та Олександр Конєцпольський. Литовське військо одержало розпорядження вирушити в Україну. Цього ж дня було підготовлено підписаний 66 особами універсал, котрий повідомляв про ухвалені рішення й мав розглядатися як перше й друге віці**.

Наприкінці травня – на початку червня 1648 р. помітно активізувалося формування збройних сил Речі Посполитої. В Україні на чолі королівської гвардії відправився Самуїл Осинський, кілька корогов послав до Олександра Конєцпольського один із претендентів на королівський престол – королевич Кароль Фердинанд. У Руському воєводстві «для охорони» було зібрано 500 жовнірів. Збільшували чисельність своїх загонів українські та польські магнати, які проживали на українських землях (І. Вишневецький, Д. Заславський, Я. Тишкевич, О. Конєцпольський та ін.). Конєцпольський, наприклад, розіслав універсали до шляхти Белзького та Волинського воєводств, закликаючи її прибувати під його прапори. З подібним універсалом до шляхти Волинського воєводства (і, зокрема, Луцького повіту) звернувся Заславський.

На перших порах деякі польські магнати, зокрема, Миколай Остророг, виявляли певне недовір'я до дрібної української шляхти, яка служила у приватних загонах великих землевласників. Проте ця підозра здебільшого не мала під собою підстав. Переважна більшість української, і зокрема православної, шляхти без вагань стала на бік польських і литовських магнатів у союзі проти

* Коронний підчаший – придворний урядник, який ніс відповідальність за напої при королівському столі.

** Віці – оголошення посполитого рушення шляхти в Речі Посполитій. Король розсилав ці листи воєводам і старостам, а ті – по своїх землях і повітах. Після прийняття сеймом відповідного рішення король розсилав три віці через два тижні одне після іншого. Перше й друге наказували бути готовими, а третє закликала до походу у визначене місце збору.

поспільства України. Так, панство Київського воєводства на своєму сеймикові ухвалило рішення, що особи, «які відрізняються релігією грецькою чи римською, повинні укласти між собою мир, а через різну віру грецької та римської крові не проливати. І коли б хто під її виглядом захотів її пролити, повинні ми виступити спільно, як дружні брати».

Вживані урядом заходи не могли відразу ж змінити хід подій. Урядовці, світська й духовна еліта опасалися можливого наступу Хмельницького, якому, на їхню думку, ніхто б не мав сили протистояти, й він легко дійшов би до Володимира-Волинського або навіть до Кракова. Тому, крім енергійних дій, спрямованих на створення нової армії (а для цього потрібен був певний час), Лубенський та Оссолінський вирішили піти на переговори з гетьманом. Уже 26 травня канцлер запропонував Киселеві спробувати заручитися підтримкою вищого православного духовенства та «вплинути на впертість цього зрадника (Хмельницького. — *Авт.*)», пообіцявши козакам пробачити їх та задовольнити «всі їхні справедливі претензії». Через два дні до Киселя звернувся вже примас. Він радив порушити союз Хмельницького з татарами «як можна вміліше за допомогою тонкої хитрості, чи то шляхом впливу на поганих (татар. — *Авт.*), чи то роз'яснюючи Хмельницькому через спеціальне до нього посольство, зокрема з духовних осіб...». При цьому Адамові надали повноваження обіцяти гетьманові, що Річ Посполита і майбутній король амністують козаків, задовольнять «вимоги його та всього війська відносно несправедливостей, яких вони колись зазнали». Ще не отримавши цих повноважень, сам брацлавський воєвода десь 25 чи 26 травня ризикнув направити до Хмельницького свого посланця — монаха православного Гощинського монастиря Петронія Ласка з листом, в якому, називаючи Богдана «давнім приятелем», палко переконував його припинити військові дії, відправити додому татар і вирядити до Варшави посольство, виклавши «причини замішання».

Тим часом наприкінці травня — на початку червня Хмельницький розгорнув широку організаційну діяльність. Він розіслав універсали до мешканців українських міст і сіл, застерігаючи їх від можливих нападів татар (щоб «уездные всякие литовские люди от татар береглися и бежали из уездов в города с женами и с детьми»), послав козацькі загони на переправи через Дніпро з наказом

Бердиш Богдана
Хмельницького.

XVII ст.

не пропускати на Лівобережжя татарські чамбули. Стурбований відмовою хана продовжувати похід, а також бажанням козацької старшини розпочати переговори з польським урядом, гетьман, затримавшись під Білою Церквою, повсюди розсилав козацькі загони для організації збройних виступів. У Поділлі вирушив з полком Максим Кривоніс, в Уманщину — Іван Ганжа, до Києва — Олешко Тяплушкін, у білоруські землі — Мартин Небаба, Головацький та ін. Вони мали наказ ліквідувати там польську адміністрацію та створювати козацькі органи влади, тобто політичні інститути Української держави, котра швидко формувалася. Як повідомляли на початку червня путивльського воєводу Никифора Плещеева з м. Недригайлова, нині «теми литовскими города владеют сотники запорожские с казаки».

Велику увагу Хмельницький приділяв налагодженню розвідки. Його люди розійшлися по всій Україні. Вони стежили за діями польсько-шляхетської адміністрації, вивчали обороноздатність міст-фортець, спостерігали за пересуваннями польських підрозділів тощо. Одночасно гетьман зміцнював Білу Церкву.

Згадаємо ще про один бік державотворчої діяльності Хмельницького. Окремі факти дають підставу твердити, що в цей час у нього визрівав намір, по-перше, заручитися підтримкою частини великих українських землевласників і православного духовенства, а по-друге, скористатися із суперечностей між угрупованнями еліти в Польщі та опозиційно настроєною частиною литовського панства.

*Виступ Ієремії
Вишневецького
з військом
проти козаків.*

*Гравюра
невідомого
художника*

Після перемоги під Жовтими Водами Богдан вирядив за підтримкою гінця до київського митрополита Сильвестра Косова. Однак той не схвалив плани й дії гетьмана та зауважив гінцеві: «Погано вчинив твій володар, що так багато невинної християнської крові пролив... нехай же пригадає, що з такими трапилося; ще й він може опинитися на палі». Проте новий успіх Хмельницького під Корсунем змусив митрополита змінити свою позицію. Розуміючи велике значення підтримки з боку православного духовенства у справі організації й ведення визвольної боротьби, Богдан одразу ж без вагань став на захист його інтересів. І вже 1 червня виходить універсал, спрямований на збереження церковних землеволодінь.

Хмельницький прагнув також схилити деяких польських та українських магнатів до підтримки вимог козацтва. У цей час він забороняв козакам страчувати українських шляхтичів. У 20-х числах травня посилав листи до київського воєводи Януша Тишкевича та краківського воєводи Станіслава Любомирського, звертався до Ієремії Вишневецького, гарантуючи йому «життя, всі маєтності і слуг й[ого] м[илості]». Гетьман покладав особливі надії на цього 36-річного українського скатоличеного князя, одного з найбагатших людей Речі Посполитої, який лише з маєтків Лівобережної України отримував 600 тис. злотих річного доходу. Енергійний, войовничий, він користувався великим впливом серед шляхти, й коли б перейшов на бік революції, за ним пішла б значна частина українського панства. Однак цього не сталося. Вишневецький одразу ж рішуче виступив на підтримку інтересів Корони і згодом фактично

очолив угруповання польської магнатурії, яке встало на непримиренні позиції стосовно повсталого населення України, відкидаючи навіть саму думку про переговори, й робило ставку на силу як на єдиний спосіб розв'язання «козацької проблеми». На війну проти свого народу князь витратив 10 млн злотих.

Все ще залишаються ряд питань де ключові принципи формування козацьких полків під Білою Церквою. Не виключено, що частина старшини не поспішала записувати до їхнього складу селян, а це спричинилося до виникнення чуток про обмеження Хмельницьким можливостей вступу до свого війська (Домінік Заславський повідомляв уряд: гетьман «хлопів не приймає і в основному відправляє до домівок»; шляхтич Громкович також зауважував в одному з листів: «той Хмельницький дуже швидко збирає козаків і лише виборних людей уписує, набір до роботи й підданства повертає»).

Прибуття в середу 31 травня до табору Хмельницького П. Ласка з пропозиціями А. Киселя та їх наступне обговорення засвідчили існування суперечностей у позиціях старшини та низів українського війська. Ознайомившись зі змістом листа брацлавського воєводи, який закликав припинити воєнні дії та розпочати переговори, старшини в основній своїй масі виявили готовність пристати до цих пропозицій. Хмельницький вирішив винести це питання на козацьку раду. Вона відбувалася у вкрай напруженій обстановці: козацькі маси найрішучіше виступали проти припинення наступу й переговорів із Річчю Посполитою. Як писав потім Ласко, «піднявся величезний шум і чернь кричала, щоб йому (Ласку. — *Авт.*) відрубали голову». «Чернь» не вірила «в жодний і безпечний мир» і знайшла підтримку з боку частини старшини, яка теж закликала до продовження походу. За таких умов гетьман не спромігся добитися прийняття того чи іншого рішення, й обговорення пропозицій Киселя відклали на день.

Отже, Хмельницький потрапив у скрутне становище. Як людина, обдарована глибоким аналітичним розумом політика, він, звичайно, усвідомлював, що через позиції хана та заможного козацтва продовження походу містило в собі загрозу розриву союзу з Кримом і відходу від боротьби більшості реєстрового козацтва. Добре знаючи високі бойові якості польської армії, гетьман знав й інше: без належної підготовки українського війська, забезпечення його

зброєю, військовими припасами, харчами та фуражем годі й сподіватися на успішне завершення воєнної кампанії. Не слід було ігнорувати й небезпеки від литовського війська, яке могло вдарити в тил козацьким полкам. Нарешті, залишалося невизначеним ставлення до повстання з боку російського уряду, який улітку 1647 р. уклав договір із польським урядом про оборонний союз проти татар (договір вступив у дію з початку 1648 р.). Хмельницький, мабуть, мав деякі відомості про інтенсивну протягом квітня — травня мобілізацію російських військ у порубіжних з українськими землями воєводствах. З огляду на все це, гетьман схилявся до переговорів із польським урядом, проти чого рішуче виступала основна маса повстанців.

2 червня відновилася робота козацької ради. Спираючись на підтримку більшості старшини та заможного козацтва, Богдан переконував її учасників у доцільності піти назустріч пропозиціям Киселя та надіслати посольство до Варшави. Врешті-решт рада ухвалила припинити наступ і вирядити до короля послів. До складу посольства увійшли заслужені козаки Федір Вешняк, Григорій Болдир, Лук'ян Мозиря та Іван Петрушенко. Згідно з одержаною від гетьмана інструкцією, вони мали добиватися збільшення реєстру до 12 тис. осіб, на що була «воля й[ого] к[оролівської] м[илості]» (Владислава IV. — *Авт.*), коли з ласки своєї він, наказавши нам іти на море, для чого ми були човни приготували і гроші взяли, наказав нам приписати до нашого Війська Запорозького ще 6000 козаків, щоб було нас усього 12000»; права самим обирати старшину; надіслання затриманої за п'ять років платні, а також повернення православним відібраних уніатами церков у Любліні, Красному Ставі, Сокалі, Володимир-Волинському та інших місцях. Посли повинні були передати урядові також складений «реєстр» кривд, учинених козакам державцями, урядовцями та полковниками. Водночас вони мали при собі листи до Владислава IV (Хмельницький ще не знав про його смерть), Домініка Заславського та коронного маршалка* Адама Казановського. У цих листах

* Коронний маршалок — найвищий урядовець у Речі Посполитій із титулом міністра, який відав справами королівського двору, командував королівською гвардією та маршалківською міліцією з 150 осіб, у присутності короля керував судовою владою й міг виносити смертні вироки; брав активну участь у роботі сейму.

пояснювалися причини революційного виступу та порушувалося клопотання підтримати прохання Війська Запорозького. Гетьман відправив послів і до Литви (очевидно, до литовського польного гетьмана Януша Радзивілла), щоб «литовці були в миру з черкасами, а вони, черкаси, Литву тіснити нічим не стануть, а якщо [Литва] почне їх зачіпати, їм (Литві. — *Авт.*) у домах своїх не всидіти».

Аналіз висунутої керівниками повсталोї України нової програми засвідчує відсутність у ній політичної вимоги надання автономії південному та східному регіонам українських земель, запровадження тут козацького самоуправління й обмеження чи цілковитого скасування діяльності польських органів влади. Отже, ця програма виявилася великим відступом назад у порівнянні з вимогами, висунутими Хмельницьким перед Миколаєм Потоцьким у березні й травні 1648 р. Вона відбивала інтереси лише тих кіл козацтва, основна маса котрих на цьому етапі боротьби ладна була задовольнитися незначними поступками варшавського двору (ліквідація «Ординації» 1638 р., збільшення чисельності козацького реєстру, відновлення функціонування православних церков тощо).

У зв'язку з цим постає далеко не просте питання про суть політичної програми самого гетьмана. Як відомо, відсутність в розпорядженні істориків необхідної джерельної бази (в усякому разі, нам не вдалося відновити обґрунтовуючих документів) помітно ускладнює пошуки на нього вичерпної відповіді. Тривалий час згадана проблема або не порушувалася в історичних працях, або розглядалася лише крізь призму переговорів із Річчю Посполитою. Так, М. Грушевський у восьмому томі своєї фундаментальної праці «Історія України-Руси» висловив припущення: Богдан Хмельницький не вважав себе у конфронтації до Польщі, і його власна політична програма відповідала вимогам, надісланим через козацьке посольство до Варшави.

Дозволимо собі не погодитися з такою оцінкою видатного українського історика. Справа в тому, що, по-перше, як слушно зауважував сам М. Грушевський, для ліквідації «Ординації» 1638 р., повернення давніх вольностей, збільшення реєстру «зовсім не треба було аж такого тріскучого погрому всієї польської армії, соромної неволі її найвищих вождів... спустошення величезних просторів України татарською ордою». Адже ще на початку воєнних дій перед Хмельницьким був відкритий шлях для переговорів,

і М. Потоцький вирішив піти в наступ на Запорозжя лише після невдачі свого посольства до українського гетьмана в перші дні березня 1648 р. По-друге, у джерелах, хоча і дуже узагальнено, все ж зафіксовано зміст низки вимог, поставлених Хмельницьким перед М. Потоцьким, і ці вимоги мали яскраво виражений політичний характер: вони передбачали для території Лівобережної України й частини Київського воєводства (на південь від Білої Церкви) статус самоуправління у складі Речі Посполитої зі своїми, тобто козацькими, органами влади, а оскільки на згаданих територіях складалася українська державність у формі республіки, то вимоги Хмельницького фактично становили собою програму одержання цією республікою автономії. По-третє, якби особиста програма гетьмана обмежувалася лише відомою нам інструкцією посольству до польського уряду (яка в принципі могла бути ним прийнята), то для чого б він, не чекаючи наслідків роботи посольства, заходився надзвичайно енергійно й рішуче мобілізувати велику боєздатну армію, організовувати боротьбу селян і міщан, створювати центральні та місцеві органи влади, шукати союзників як у самій Речі Посполитій, так і за її межами? Хіба лише для того, щоб знищити чинність «Ординації» та збільшити число реєстровців до 12 тис. осіб? У це важко повірити.

На основі всього сказаного вважаємо: вже на початковому етапі революції Богдан Хмельницький прагнув не тільки задовольнити соціальні інтереси козацького стану, а й добитися широкої автономії для «козацьких областей». Водночас ми дійшли висновку: виявлені нами та іншими дослідниками джерела не дають підстав стверджувати, що вже в перші місяці боротьби гетьман висунув програму виокремлення зі складу Польської Корони всіх етнічних українських земель та їхнього об'єднання в межах національного державного організму. За відсутності історичної традиції розглядати українські землі як єдиний етнополітичний організм (адже після розпаду Давньоруської держави ці землі потрапили під зверхність інших країн) така програма просто не могла скластися протягом кількох тижнів. У цей час Б. Хмельницький справді ще не вбачав в Речі Посполитій загрози існуванню українців як окремої національної спільноти. Розпочавши боротьбу, ні він, ні більшість старшин і козаків ще не ставили за мету проголошення окремої від Польщі Української (Руської) держави. Йшлося лише

про рівноправність з католицьким православного віросповідання, поновлення «прав і вольностей» руського народу й Війська Запорозького та виокремлення козацького регіону в автономну структуру у складі Речі Посполитої. Отже не випадково на початковому етапі революції старшини наголошували, що вони не бунтівники, не вороги короля й Польщі, а піднялися лише на захист прав, дарованих їм раніше королівською владою.

Факт припинення гетьманом наступальних операцій і початок переговорів із польським урядом дістав неоднозначну оцінку в історичній літературі. На думку Г. Єлисеєва, цей крок був «величезною помилкою». М. Грушевський вважав, що за бажання після перемоги під Корсунем козаки за кілька тижнів могли бути в Кракові чи Варшаві, але Богдан «тоді не мав у гадці нищити Польщу», а прагнув «залагодити якнайскорше все, що сталося, дістати бажані — такі скромні справді — уступки, і вернутися до привичного становища». Польський дослідник В. Томкевич схилився до думки: гетьман переоцінював сили Речі Посполитої, тому прагнув «залагодити справу». По-новому підійшов до з'ясування цієї проблеми М. Петровський. Він зробив висновок: Хмельницький припинив наступ, щоб мати час для організації війська, вирішення соціальних питань, налагодження зв'язків з російським урядом, а посольство до Варшави відряджав з метою одержання даних щодо планів королівської влади та поглиблення розбрату між основними угрупованнями в панівних колах Речі Посполитої. Тією чи іншою мірою подібні думки висловлені й в працях ряду вчених на теренах радянської України та за її межами. Так, І. Крип'якевич теж уважав: Військо Запорозьке потребувало деякого перепочинку, щоб можна було реорганізувати полки й дати можливість розгорнутися селянському рухові. В. Голобуцький звернув увагу на те, що укладенням перемир'я керівники повсталого народу розраховували поглибити суперечності в середовищі польської еліти. Я. Качмарчик гадав: Хмельницький бажав виграти час для створення боєздатного війська, а на думку Ф. Сисина, гетьманові необхідно було розібратися в міжнародній обстановці.

Важливе значення для розуміння причин укладення перемир'я має твердження Ф. Шевченка, що при з'ясуванні цього питання не слід усе зводити лише до особи гетьмана. На перший план висувалися воєнно-стратегічні та дипломатичні чинники, котрі залежали

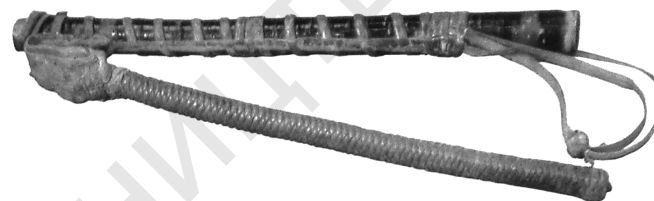

*Шаблі гонорові
з піхвами
особистої
охорони
гетьмана
Богдана
Хмельницького.
Середина
XVII ст.*

від соціальних взаємовідносин у Речі Посполитій, від політики її правлячої верхівки. Як ми вже наголошували, в припиненні воєнних дій і в початку переговорів із польським урядом була зацікавлена більшість козацтва. Крім того, Хмельницькому доводилося зважати й на позиції хана та російського уряду. Оцінюючи ті або інші дії гетьмана, науковці чомусь ігнорували той факт, що він не був абсолютним монархом, який мав можливість діяти лише за власною волею, навіть усупереч позиції центральних органів влади. Його влада, влада правителя Української держави (що формувалася як республіка), серйозно обмежувалася — особливо на перших порах — прерогативами старшинської та загальної («чорної») рад, які могли будь-коли скинути його з гетьманства чи навіть стратити. Не можна забувати й того факту, що на цей час в його програмі засади державної ідеї ще фактично не прослідковувалися. Тому ми вважаємо, що за інших, сприятливіших обставин Хмельницький міг наполягти на своєму, продовжити наступ у центральні райони України й уже там почати реорганізацію своєї армії, спираючись при цьому на безпосередню підтримку поспільства не лише південних і східних, а й північних і західних регіонів. Однак якби він наважився без належної підготовки рушити на польські землі, це неминуче призвело б до воєнної та політичної катастрофи.

І ще одне. Визнаючи ряд позитивних моментів у Білоцерківському перемир'ї для дальшого розгортання визвольної боротьби,

*Нагай
гетьмана
Богдана
Хмельницького.
Середина
XVII ст.*

ми все ж не можемо погодитися з висловлюваним в історіографії міркуванням, нібито Хмельницький залишився у великому виграві. Це перемир'я було значно більш вигідним для Польщі: воно давало їй змогу мобілізувати своє військо.

Після ради, 3 червня, Хмельницький вирішив послати листа Киселеві, в якому розповідав про ухвалені рішення, прохав поклопотатися перед королем і «всією Річчю Посполитою», щоб «ми, згідно з давніми нашими правами та військовими вільностями, недоторканими залишатися могли». Та коли Богдан уже завершував писати листа, надійшла звістка про смерть Владислава IV. Тому в приписці до свого послання гетьман запропонував воєводі прибути до нього, «щоб ми могли про все поговорити й добру пораду дістати від в[ашої] м[илості]... якому всього найкращого бажаємо, а також щоб ми довідалися, кого Річ Посполита королем мати хотіла б».

Згідно з рішенням козацької ради гетьман (очевидно, 3 червня) розпустив на два тижні військо, яке після цього мало знову зібратися та заслухати «реляцію» посольства про наслідки переговорів у Варшаві. Окремі загони козаків виїхали в різні райони України піднімати населення на боротьбу. Залишивши в Білій Церкві залогу з кількох тисяч козаків на чолі з полковником І. Гирею, сам Богдан, імовірно, 4 червня від'їхав до Чигирин. У м. Насташки він отримав листа від Заславського з осудженням кровопролиття. У своїй відповіді Хмельницький зауважив: це трапилося «проти нашої волі через те, що й[ого] м[илість] пан краківський (Миколай Потоцький. — *Авт.*) з могутнім військом напав на нас і на наші маєтки, сплюндрував увесь наш край, намагаючись і ім'я наше знищити, всупереч волі його королівської милості та Речі Посполитої». Водночас гетьман звернувся до магната з проханням «порушити клопотання перед Річчю Посполитою, щоб ми при даних нам вольностях живими залишатися могли». Є непевні

згадки, що цими днями Хмельницький одержав листа й від Вишневецького, в якому князь начебто просив відіслати додому татар і припинити військові дії. Важко сказати, наскільки ці дані відповідають дійсності, бо ж, нагадаємо, від самого початку збройного протистояння Ієремія поставився до нього надзвичайно негативно та одразу ж розпочав рішучу боротьбу проти Хмельницького. Вважаємо, що цей факт, повідомлений гінцем севських воєвод до Киселя Григорієм Климовим, слід розцінювати як помилку (насправді, мабуть, ішлося про лист Заславського).

Із Насташок гетьман вирушив до Корсуня, а звідтіля — до Мошен, куди козаки привезли перехопленого ними гінця севських воєвод Г. Климова, посланого з листами їх і князя Трубецького до Киселя. Ознайомившись із змістом цих листів, Хмельницький, вочевидь, занепокоївся, бо в них — і в цьому можна не сумніватися — йшлося про заходи російського уряду щодо надання допомоги Польщі в боротьбі проти татар. Як відомо, ще з січня 1648 р. Кисіль листувався з російськими воєводами з питання координації спільних військових дій проти Кримського ханства на випадок нападу татар на Польщу. Брацлавський воєвода регулярно повідомляв росіян про виступи козаків на Запорозжжі, про їхній союз із татарами, просив, якщо Хмельницький з'явиться на Дону, заарештувати його. Про зближення козаків із татарами російський уряд отримав відомості також від свого посла в Бахчисараї. До Москви почали надходити повідомлення про намір кримчаків напасти й на російські землі.

Ще 16 лютого хотимський воєвода, князь Волховський отримав наказ царя підготуватися до можливого нападу. У квітні розпочалася мобілізація російських військ. Очолити їх мали Волховський і севський воєвода Леонт'єв. Довідавшись про поразку польського війська під Жовтими Водами, А. Кисіль негайно послав листа до путивльського воєводи Плещеева, прохаючи його надіслати на допомогу Польщі війська. У другій половині травня царський уряд наказав командуючим російськими військами вирушити в похід «с ратними людьми, которым преже сево с ним указано литовским людям помогать и с ними сходиться и над татары промышлять заодно». Збір війська повинен був завершитися до 30 травня. Його підрозділи мали прибувати із Севська, Белгорода, Курська, Рильська, Путивля, Вольного.

Наприкінці травня — на початку червня російські воєводи та московський уряд одержували з України все нові відомості про успішні дії козаків і татар, масові виступи селян і міщан проти іноземного панування. Так, 30 травня путивльський воєвода Плещеев відіслав до Розрядного приказу повідомлення про катастрофу польського війська під Корсунем, захоплення в полон М. Потоцького й М. Калиновського, про антипольську угоду між козаками й татарами, про масові втечі шляхти й урядників з українських земель («а которые де, государь, литовские города по сю сторону Днепра, и ис тех де, государь, литовских городов изо всех паны и державцы и урядники и ляхи и жида все выбежали с женами и з детьми за Днепр в королевские города, а остались де в тех литовских городах одне мещане и пашенные мужики... у них во всех литовских городах по сю сторону Днепра замятия великоя. Копятца и идут многие мужики ис тех литовских городов к тем же самовольным казаком в сход, а иные, собравшись, побивают и грабят по дорогам ляхов и жидов»). Аналогічною за змістом була відписка Плещеева в Розрядний приказ від 9 червня. У ній путивльський воєвода сповіщав Москву про розіслання Хмельницьким «от себя полковников и сотников з запорожскими казаки по сю сторону Днепра в украинные города»; гетьман звелів їм «прибывать казаков, а урядников и державцов и поляков и жидов... побивать. А будет де, государь, в котором городе поляки в осаде сидеть, и он (Хмельницький. — *Авт.*) де велел им те города взятъем имать, а паны де, государь, и поляки и жида все бегут в Польшу. А в зборе де, государь, польских ратных людей нигде в Польше нигде нет против Хмельницкого и татар». При цьому воєвода наголошував на прагненні гетьмана не допустити татар в Лівобережну Україну: «И прислал де, государь, от себя Хмельницкой в Киев запорожских казаков с полковники и с сотники 3000 и по перевозам де, государь, которые по Днепру велел он, Хмельницкий, казаков розослать, чтоб де татар на сю сторону Днепра в украинные города не пропустить... А по городом де, государь, к войтам и к мещаном и к казаком, которые по сю сторону Днепра, пишет он, гетман Хмельницкий, чтоб де уездные всякие литовские люди от татар береглися и бежали из уездов в города с женами и з детьми». Зі свого боку Плещеев уживав заходів щодо зміцнення підпорядкованих йому населених пунктів від можливого нападу татар

і козаків: «И будет, государь, над городом Путивлем и над уездом от самовольников казаков и от татар учинитца какая поруха, и мне б, холопу твоему, в том от тебя, государя, в опале не быть».

Отож, ситуація для Хмельницького на початок червня помітно ускладнилася. Поява російської армії як союзниці Польщі в Лівобережній Україні надзвичайно загострила б політичну обстановку. Цілком реальною ставала війна між росіянами та українцями. Необхідно було якнайшвидше порозумітися з Москвою. 8 червня Хмельницький відправив листа до царя Олексія Михайловича, в якому повідомляв про здобуті перемоги під Жовтими Водами та Корсунем: «Которую яму под нами (поляки. — *Авт.*) били выкопали, сами в ню ся обвалили...». Далі він писав, що після смерті Владислава IV «земля [польська] тепер власне пуста», і пропонував розпочати боротьбу за польський престол, обіцяючи при цьому підтримку Війська Запорозького: «Зичили бихмо собі самодержца господаря такого в своєї земли, яко ваша царская велиможност, православний хрестиянский цар...». Ураховуючи відсутність у Польщі армії, а також стан «безкоролів'я», Богдан схилився до рішення дій: «*Если би была на то воля божая, а поспех твуй царский зараз, не бавячися, на панство тое наступати, а ми зо всім Войском Запорозким услужить вашей царской велиможности готовисмо* (курсив наш. — *Авт.*)...»; радив наступати російській армії й за умови, коли б польські війська вирушили в Україну проти Війська Запорозького: «В тот же час чим боржей поспешайся із своей стороны на їх наступати, а ми їх за божею помощью отсул возмем і да ісправит бог з давних віков ознаймленное пророчество...». Як бачимо, висловлена в цих пропозиціях програма гетьмана передбачала спільні дії Росії та України проти Польщі з метою ослаблення позицій Варшави. Не може не вражати спритність, із якою Богдан намагався перетворити небезпечного потенційного супротивника на союзника...

Дослідники по-різному оцінювали це перше офіційне звернення українського гетьмана до російського уряду. Російський історик Д. Іловайський уважав: у цьому листі йшлося не про підданство Малоросії цареві, а лише про бажання мати його правителем у самій Речі Посполитій. Відомий український учений М. Кордуба схилився до думки, що Хмельницький у такий спосіб заохочував царя боротися за польський престол, обіцяючи свою допомогу. М.

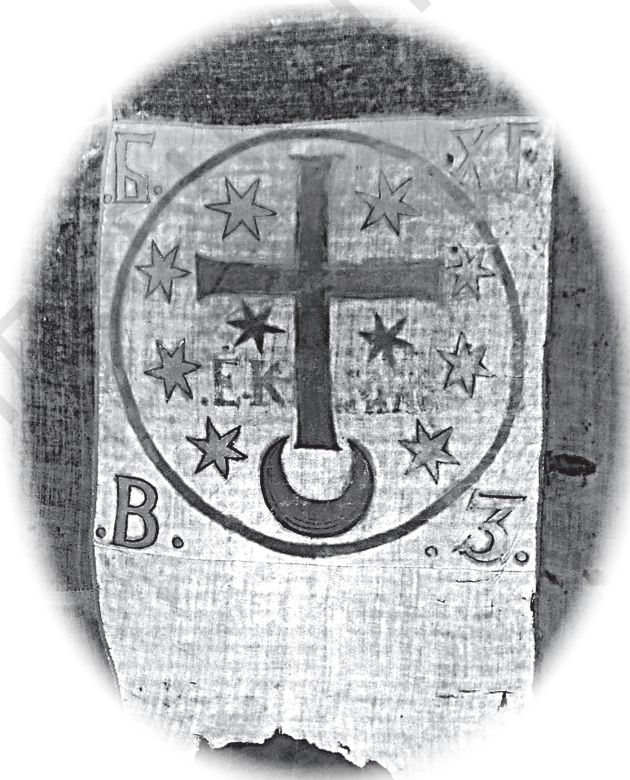
Петровський висунув припущення, яке дістало дальший розвиток в історіографії радянської доби, щодо того, що цей лист означував початок переговорів про «приєднання України до Росії». О. Касименко дійшов висновку: оскільки Україна воліла бути під владою російського царя, в тих конкретно-історичних умовах це означало її «возз'єднання» з Росією. Такої ж думки додержувався Ф. Шевченко: закликавши Олексія Михайловича на польський трон, Хмельницький у такій формі висловив своє бажання «возз'єднати» Україну з Росією в єдиній державі. Втім, уважне ознайомлення зі змістом листа переконує у тому, що гетьман абсолютно нічого не пише про підданство цареві всієї України або хоча б Війська Запорозького. Він недвозначно заявив лише про бажання запорожців бачити Романова на троні Речі Посполитої та про готовність надання йому для досягнення цієї мети воєнної допомоги, а також намагався схилити царя до виступу проти Польщі. Ані словом не обмовився він і щодо наміру прийняти підданство Росії й у листі (написаному також 8 червня) до севського воєводи Леонтьєва, в якому висловлював прихильне ставлення до російського правителя: «...а ми, як з давна продкове наші з Войска Запорозького, цару его милости, вшелякую добротинност чинили, і тепер при том стоїмо». Відправляючи Климова назад зі своїми листами до севських воєвод, гетьман наказував йому передати їм (з тим, щоб про це повідомили царя), «чтобы де царское величество их пожаловал своим государевым денежным жалованьем. А ныне де ему, государю, на Польшу и на Литву наступити пора: его б де государево войско к Смоленску, а он де государю служить станет с своим войском з другие стороны». Через місяць у листі до путивльського воєводи Плещеева Хмельницький ще раз підкреслив своє бажання, щоб цар «азали би дал бог, штоби он *ляхом і нам паном, і царем бил одноє віри греческое* (курсив наш. — *Авт.*), яко православний цар хрестиянский, што би тие ляхове за нашу віру з нами болшей бится і наступати не важилися». І знову ж він не прохопився жодним словом про бажання Війська Запорозького прийняти російське підданство.

Інша річ, що частина мешканців України уже в цей час могла висловлювати бажання, за повідомленнями севських воєвод цареві, «чтоб им всем быть под твоею царскою высокою рукою во крестьянской (хрестиянській. — *Авт.*) вере». Не відкидаємо ми

й досить вірогідного факту скликання гетьманом у першій половині червня ради своїх однодумців, яка, за свідченням М. Гридіна, ухвалила: коли «они ляхов не собьют», то запросять у царя допомоги, а коли підтвердяться чутки, що Владислав IV убитий, тоді їм іншого короля не обирати «и всею литовскою землею християнские веры *приговорили поддаться тебе* (курсив наш. — Авт.), великому государю царю и великому князю Алексею Михайловичу всеа Русии самодержцу...». Маємо також дані, отримані поляками від захопленого жовнірами в полон представника білоцерківської старшини Микитича, що, довідавшись про смерть короля, гетьман мав намір визволити ним українські землі «піддати московському царю з-за однієї віри». Однак офіційно цього питання перед російським урядом Хмельницький поки що не ставив. В усякому разі ми не виявили документів, які б підтверджували це.

Як свідчать джерела, політична програма Богдана Хмельницького в цей час ще не передбачала створення незалежної Української держави, а лише досягнення автономії для козацької України у складі Речі Посполитої. Тому мав рацію український дослідник В. Липинський, коли охарактеризував тогочасну політику гетьманського уряду як «козацький автономізм». Складається враження, що після одержання звістки про смерть Владислава IV в Хмельницького зароджується ідея використати цей сприятливий момент для серйозного реформування політичного устрою Речі Посполитої, яке передбачало б зрівняння Русі (України) у правах з Польщею та Литвою. Реалізувати цю ідею гетьман намагався через зміцнення абсолютної влади короля-некатолика. У зв'язку з цим стають зрозумілими спроби Богдана схилити до посідання польського трону російського царя, а згодом — і трансильванського князя.

У цілому ж здобуті Богданом перемоги, а також його гнучкий і далекоглядні політичні заходи створювали сприятливі умови для подальшого розгортання в Україні національно-визвольної та соціальної боротьби, посилення її в революційного потенціалу. А тим часом сам він наближався до Чигирина, де не був більш як півроку й де на нього з нетерпінням очікували мешканці міста й околиць.

Розділ 3

ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

Поза всяким сумнівом, грандіозні події цього року стали для Богдана Хмельницького одним із вирішальних чинників у процесі переосмислення ним завдань і цілей боротьби, хоча, на превеликий жаль, це переосмислення сталося не до Замостя, а дещо пізніше – наприкінці 1648 – на початку 1649 р.

У середині червня 1648 р. Богдан Хмельницький прибув до Чигирин, де його вітали з особливою урочистістю. Можливо, саме тут відбулася його зустріч із красноставським старостою Мареком Собеським, який намагався з Кодака дістатися до короля, не знаючи ще про його смерть. Гетьман затримав старосту на п'ять днів і неодноразово розмовляв із ним, наголошуючи на зловживаннях урядовців, які допускалися щодо Війська Запорозького. Він розповів, як козаки на свої скарги королеві отримали відповідь: «Шаблями обстоюйте свої вольності»; висловив і своє невдоволення слабкою владою короля, свавільством магнатів і шляхти: «Ви, п[анове] поляки, короля не слухаєтеся і з ним не рахуетеся, кожен із вас керується лише своєю головою й нічого не робите». Відпускаючи Марека, Хмельницький просив його передати урядові, щоб він повірив козацьким послам, які вирушили до Варшави, й пішов на поступки, інакше «вдарить на Краків».

Можна припустити, що в рідні місця повернулася і родина Богдана. Господарського ока потребував і Суботів, який почав відбудовувати. Перебувала тут і Мотрона Чаплинська, — вона відмовилася поїхати звідсіля разом із нелюбим чоловіком. Між нею та гетьманом знову налагоджуються стосунки, більші, ніж проста приязнь. Усім було зрозуміло, що справа йде до шлюбу. Проте особисте життя аж ніяк не відволікало Хмельницького від складних завдань, які виникали щоденно перед гетьманом. Насамперед його непокоїли наслідки переговорів козацького посольства з польським урядом і зосередження російських військ у прикордонних містах.

Уже 6 червня А. Кисіль одержав від Ласка гетьманського листа, про що, не приховуючи радості, негайно повідомив примаса

Польщі. Воєвода вважав за доцільне продовжити переговори з Хмельницьким і просив надати йому для цього відповідні повноваження (сам же, не гаючи часу, 8 червня знову відрядив Ласка до гетьмана). Отримавши 13 червня листа від Киселя, Лубенський наступного дня скликав нараду сенаторів, на якій були зачитані листи брацлавського воєводи від 5 і 6 червня, а також лист гетьмана до примаса від 3 червня. З огляду на те, що війська в належній кількості могли вирушити в Україну тільки по дев'яти тижнях, сенатори схвалили ініціативу Киселя та вповноважили його на дальші переговори. У листі до нього від 14 червня обіцялося найближчим часом виробити рішення, які б передбачали залишення Війська Запорозького «при давніх вольностях». Водночас сенатори звернулися до київського воєводи Я. Тишкевича, руського воєводи І. Вишневецького та О. Конєцпольського, закликаючи їх збирати свої сили в одному місці й очікувати там на підхід королевих із Польщі, «які тут всюди готуються». Вони вважали за доцільне зосереджувати військо під Глинянами й водночас застерігали магнатів, зокрема, від наближення до обозу Хмельницького (що могло б зірвати переговори), просили не перешкоджати рухові козацьких полків до Варшави тощо.

Це звернення до Тишкевича, Вишневецького та Конєцпольського було не випадковим, адже вони, а також Д. Заславський і М. Остророг виступали затятими противниками поступок козацтва, висловлювалися за рішучі дії проти нього. Щоправда, в їхніх позиціях спостерігалися й певні відмінності: якщо Остророг, закликаючи до якнайшвидшого створення армії, не заперечував можливості укладення з козаками угоди, то Вишневецький відкидав навіть саму думку про це. Переправившись через Дніпро, Ієремія 8 червня повідомив Оссолінського, що вирушає проти «ворога», а через два дні в листі до Киселя наголошував: «Нам краще вмерти, ніж щоб поганство й гультяйство (козацтво. — *Авт.*) мало над нами панувати». Існуючі між Вишневецьким і Заславським суперечності якийсь час перешкоджали консолідації сил тієї частини шляхетської еліти, яка гуртувалася навколо них.

Так серед правлячої верхівки Речі Посполитої в підході до «козацької проблеми» почали формуватися два угруповання, які польська дослідниця С. Охманн умовно назвала «мирним» (його очолював Оссолінський) і «воєнним» (ідеологом якого був

Вишневецький). На її думку, відмінність між ними виявлялася лише в тактиці: прихильники канцлера прагнули різними поступками залучити на свій бік козаків і домогтися розгрому татар, а прихильники Вишневецького — навпаки, залучити подарунками на свою сторону татар, щоб розв'язати собі руки в боротьбі проти козаків. Вишневецький уважав за необхідне виплатити татарам упоминки, відірвати їх від козаків, розгромити повстанське військо й повністю знищити козацтво, а також ліквідувати «слободи», перетворивши їхніх мешканців на «підданих». На думку З. Вуйцика, з якою можна погодитися, з точки зору інтересів Речі Посполитої тактика угруповання Оссолінського була політикою реалізму. Водночас не слід перебільшувати гостроти розбіжностей між цими угрупованнями. Ні Кисіль, ні Оссолінський не заперечували можливості застосування сили для розгрому революційного табору, як тільки для цього виникне сприятлива ситуація, а Хмельницький відкине запропоновані Війську Запорозькому умови нової угоди. Ще раз нагадаємо: Кисіль не приховував своєї антипатії до козаків і, незважаючи на одну віру з ними, «радий був би сьогодні посадовити на палі всіх бунтівників». Зі свого боку, Оссолінський намагався дещо вгамувати невдоволення магнатів із «воєнного» угруповання початком переговорів із козацькою старшиною. У листі від 28 червня до Остророга він закликав не хвилюватися з приводу цих переговорів, бо вони розпочалися тільки тому, що військові дії в даний час «можуть привести до загибелі вітчизну». Папський нунцій Д. Торрес схвалював тактичний крок канцлера: «Цей час може виявитися лише корисним для врятування королівства, яке тим часом може зібрати вчасно людей для захисту».

Справді, джерела свідчать, що канцлер докладав максимум зусиль для формування армії, підрозділи якої вирушали в Україну, а також для одержання допомоги від інших держав. Уже 6 червня він повідомляв Киселеві: незабаром два великопольських воєводства пошлють 3000 жовнірів, Мазовецьке воєводство — 1800, Сandomirське — 1000, Серадзьке — 300 жовнірів. Полк досвідченого полковника Криштофа Пшиємського, який мав вирушати до Франції, теж відправляли в Україну. 20 червня Оссолінський запросив допомоги в прем'єр-міністра Франції кардинала Джуліо Мазаріні. Одночасно вживалися заходи для розриву союзу Богдана Хмельницького з Іслам-Гіреєм III. 23 червня канцлер

і сенатори звернулися з листом до великого візира Порти Ахмед-паші, обвинувачуючи хана в порушенні миру між Річчю Посполитою й Туреччиною. До уряду Османської імперії написав листа також примас Польщі. При цьому для підтримки позицій Речі Посполитої перед султаном було залучено молдавського воєводу Василя Лупула, котрий радив великому візиреві перешкоджати нападам татар на Польщу. Ахмед-паша послав наказ Іслам-Гіреєві припинити надавати допомогу Хмельницькому, а Оссолінського повідомляв: султан проти розриву договору з Польщею. Хана було попереджено: у разі дальшого посилення конфронтації з Річчю Посполитою його спіткає доля Мехмед- і Шагін-Гіреїв. 23 червня польський сенат послав ханові листа з осудженням його спільних з козаками дій проти Польщі та недвозначними натяками на можливість для татар нового Охматова (однак при цьому обіцялося обговорити питання про виплату Кримському ханству упоминків).

Довідавшись про наближення козацького посольства, сенатори зібрали 16 червня нараду з питання, як його приймати: виявляючи приязнь чи навпаки. Вирішили все ж таки зустріти по-дружньому. В 20-х числах червня посли прибули до Варшави. 27 червня вони були прийняті великим королівським секретарем Іоаном Гембицьким і вручили йому гетьманські листи. Їм дозволили попроситися з покійним королем, тілу якого вони «віддали кілька руських поклонів» і згодом «із заплаканими очима відійшли звідтіля». Рада сенаторів обговорила козацькі вимоги і 28 червня звернулася до старшини з листом, в якому засуджувала кровопролиття (хоча й висловлювала розуміння причин протестного виступу), повідомляла, що без волі сейму неспроможна розв'язати «козацьку проблему». Наступного дня з листами до Війська Запорозького звернулися також канцлер і примас. Вони визнавали зловживання з боку старост і урядовців, ганьбили козаків за їхній союз із татарами, вимагали вгамування «свавільних куп» і звільнення захоплених козаками полонених. Все це дає підстави твердити: в другій половині червня польський уряд одночасно робив ставку як на швидке створення боєздатної армії, так і на успішне завершення переговорів із козацькою старшиною.

Зі свого боку, відіславши посольство до Польщі, гетьман уважно стежив за діями сенату й уже на середину червня, завдяки

добре налагодженій розвідці, знав про його воєнно-мобілізаційні заходи. Це, звісно, не могло не викликати в нього сумнівів у щирості запевнень Киселя, нібито Варшава зацікавлена в переговорах. Тож, коли 17 червня до Чигирини з'явився Ласко з листом і подарунками від брацлавського воєводи, Хмельницький одразу ж відписав Адамові, звертаючи його увагу на факт збору окремими магнатами військ у районі Луцька, «щоб знову проти нас воювати, і ми мимоволі мусимо думати про те, як зберегти своє життя». У додатку до листа Богдан недвозначно натякнув, щоб Кисіль не вдавався до ошуканства, бо відповідальність за наслідки такої політики впаде на нього. Від імені Війська Запорозького гетьман просив сенатора поклопотатися перед Річчю Посполитою, «щоб ми при давніх наших правах і вольностях залишитися мали», та запрошував його прибути на переговори. Через день Хмельницький скликав у Чигирині козацьку раду, на якій Ласко передав Війську Запорозькому листа й подарунки від Киселя. Ця рада пройшла значно спокійніше, ніж попередня, зібрана наприкінці травня – на початку червня в Білій Церкві. Козаки та старшина (а в Чигирині перебувало приблизно 10 тис. козаків) схвально сприйняли пропозиції та запевнення сенатора, пообіцяли прислухатися до них, однак зауважили при цьому, щоб «усе це не робилося заради зради, бо вони мають відомості, що стягуються війська, а... воєвода обіцяє їм умиротворення та пробачення провин Річчю Посполитою».

Одержавши відповідне завдання від свого патрона, спостережливий Ласко намагався якомога більше дізнатися про плани гетьмана, старшини й козаків. Щодо намірів Хмельницького, то тут він зазнав цілковитого фіаско: гетьман умів зберігати в таємниці свої думки. А під час розмов із старшинами та козаками Петроній помітив існування розбіжностей у позиціях їхніх окремих груп. Повз його увагу не пройшов той факт, що значна частина козаків (очевидно, реєстрових) покладала великі надії на успішне завершення посольства до Варшави й укладення миру з Польщею; на випадок невдачі місії посольства козаки, й особливо старшина, мали намір відступити на Запорожжя й вести звідтіля переговори з Польщею та Портою. Існувало також угруповання козаків і старшин, яке, переконавшись у тому, що Польща збирає армію, ладне було прийняти до козацького війська всі

Богдан Хмельницький.
Копія з портрета зі стіни
Успенського собору Києво-
Печерської лаври. 1728 р.

загони повстанців, підняти на боротьбу селян, знову запросити на допомогу татар і дати супротивнику бій. Найбезкомпромісніших позицій щодо Польщі трималися низи повстанської армії — козацька голога, селяни та міщани. Ласко підкреслював: «Уся чернь бунтує, вимагаючи, щоб Хмельницький ішов у провокації й усі ці групи (невдоволених. — *Авт.*) стягнув до себе». 21 червня гетьман відпустив його назад.

Як бачимо, в революційному таборі не існувало єдиної думки щодо характеру відносин із Річчю Посполитою, й перед Хмельницьким стояло дуже складне завдання — об'єднати всі ці угруповання: від найпоміркованіших, готових за найменших поступок польського уряду скласти зброю, до найрадикальніших, які відкидали щонайменший натяк на переговори з Варшавою. Лише таке об'єднання давало чи не єдиний шанс на успіх у боротьбі з надзвичайно сильним противником.

Особливе занепокоєння гетьмана в другій половині червня, як і до цього, викликала позиція Росії, оскільки

зосереджені для наступу її війська могли бути кинуті в бій у будь-яку мить. Його тривога помітно зросла, коли в середині червня вдалося перехопити хотимзького дворянина Тимофія Милкова із листом хотимзького князя, воєводи С. Болховського, адресованим А. Киселю та іншим польським урядовцям. Воєвода повідомляв про свою готовність вирушити в Україну проти татар. Гетьман мав кілька розмов із Милковим, запросив його на козацьку раду 19 червня, а після неї на банкет, де голосно (щоб почув Ласко) заявив: «Ми не вороги царству Московському, нас не слід боятися».

Наступного дня він написав Болховському досить гострого листа, в якому висловився щодо політики російського уряду: «Не сподівалихмося того по царському величеству великого царя і князя Алексія Михайловича і по вас самих, православних християн, штови есте на віру нашу хрестиянскую, однакую з вашою, міли наступоват, а на нас ляхом помагат», однак, за волею Бога, «к тому часу рат ваша не поспіла, а тепер іж господ Бог помог нам того неприятеля звоеват, теди даємо вам знат, если би другим разом зхотіли з нами воеват...», а коли «хочете ль нам бит приятелями, теди нам на помоч прибивайте, а ми вам так же, кгда се в чом трафит може, повинни будемо тим же способом на услугу вашу с кождим часом заділоват і одслужоват». Отже, гетьман пропонував Росії укласти союз для взаємодопомоги та просив надати її саме зараз, під час його боротьби проти Речі Посполитої. Про перехід Війська Запорозького під руку царя знову ж таки не йшлося. Відправляючи Милкова зі своїм посланням до хотимзького воєводи, Хмельницький просив передати Болховському, щоб він написав цареві стосовно пропозиції «дать ему, гетману, своих государевых ратных людей на помощь на ляхов (курсив наш. — *Авт.*)». Коли ж Росія не забажає бути союзником Війська Запорозького в боротьбі проти Польщі, тоді він, Хмельницький, «со всею крымскою ордою, сложася, будет воевать на твою государеву украину».

Тим часом у Москві 1 червня спалахнуло велике повстання. Потім воно поширилося на Козлов, Сольвичегодськ, Воронеж, Курськ та інші міста. Водночас почали надходити повідомлення про розгром польського війська під Жовтими Водами та Корсунем. 19 червня в Москві отримали першого листа Хмельницького до царя. Ситуація помітно мінялася, й російський уряд, утративши союзника в особі польського війська в Україні та переконавшись, що татарська орда не має наміру вдиратися на російські землі, а також будучи вкрай заклопотаним невтішними внутрішніми справами, відмовився від запланованого походу в Україну. Відповідне розпорядження надійшло й до Болховського. У листі від 11 липня останній переконував гетьмана, що російські війська зосереджені в прикордонних містах лише для захисту від можливого нападу татар, а не для походу на братів по вірі: «И вы б и вперед от нас того не мыслили и опасенья никакова не имели; и от вас никакова дурна не чаем и опасенья не имеем потому, что вы с нами

Плач поляків після поразки під Корсунем.
Невідомий художник другої половини XVII ст.

одноє православные христианские веры (виділення наше. — Авт.)». Так було зроблено перший крок у ліквідації напруженості в стосунках між українським і російським урядами та створенні сприятливих умов для подальшого їх розвитку. Однак Хмельницький не встиг одержати цього листа, а наступні відомості про характер російсько-польських відносин могли тільки посилити його недовіру до воєвод і російського уряду. Десь 20 або 21 червня козаки перехопили Івана Трифонову — гінця путивльського воєводи Н. Плещеева до І. Вишневецького. Він якраз повертався в Путивль із листом князя, де йшлося про вже відомий гетьманові намір Москви кинути війська в Україну на допомогу Польщі.

У центрі діяльності Богдана Хмельницького перебували також питання формування української армії. За свідченням Ласка, в середині червня в районі Чигирини було зосереджено 10 тис. козаків. Вони мали 74 гармати. Терміново звозилися харчі та військові припаси. Велике значення мали розробка та прийняття (очевидно, в другій половині червня) статуту Війська Запорозького — «Статей про устрій Війська Запорозького». Після того як минув двотижневий строк розпуску війська, Богдан у другій половині червня почав розсилати універсали з наказом збиратися до нього. На

початку липня мешканці Хотмизька А. Курбатов і С. Шугуров, повернувшись з Гадяцького повіту, розповіли Болховському: гетьман «велел быть к себе тотчас изо всей Украины казаком... и пошли все казаки конные и пешие к етману к Богдану Хмелицкому».

У 20-х числах червня в Чигирині з'явилися татарські послы, і Богдан разом із ними вирядив до Іслам-Гірея III посольство з проханням прибути з ордою під Білу Церкву «после петрова дни к первому вторнику» (15 серпня). Для утримання татар він розпорядився звозити до обозу свого війська «всякие запасы», а також приганяти овець і волів.

Не давали спокою гетьманові й питання соціальної політики. Перш за все відзначимо його прагнення заручитися підтримкою українських шляхтичів, православної церкви, а також узяти під свій контроль розвиток соціальної боротьби. Десь у середині червня вперше в історії революційних змагань та існування Української держави він розіслав «по всій Україні» універсали з наказом: «Кожен, як з нашого війська Запорозького, так і з інших шляхетських підданих, *під страхом суворої кари ці бунти й заворушення мусить припинити* (курсив наш. — Авт.)». За даними Ласка, гетьман погрозив суворими універсалами повстанцям, які діяли в маєтках Вишневецького у Лівобережній Україні, на Фастівщині та Брацлавщині; двох із них, котрі брали участь у захопленні Лубен, наказав стратити, а кількох відіслав до Ієремії з роз'ясненням: погроми чинили не козаки, «а власні піддані його милості князя, які збунтувалися». У присутності посла від Киселя Богдан пообіцяв навіть, що, коли козацьке посольство у Варшаві досягне успіху, то він розпустить загони повстанців.

Гетьман рішуче захищав інтереси православної церкви. У відповідь на скаргу ченців Тувинського монастиря про напад на нього Хмельницький 17 червня видав універсали про захист самого монастиря та його володінь. Оскільки на обитель напав загін повстанців, очолюваний Костем Карпенком і Карпом Лихим, 2 липня Богдан розпорядився, щоб прилуцький сотник і отаман негайно схопили їх і суворо покарали «ведлуг їх заслуги і декрету от нас в войску виданого». Водночас заборонив уписувати до козаків селян с. Маційвці, які були у володінні цього монастиря.

Отже, внутрішня функція адміністративного апарату Української держави спрямовувалася не лише на організацію боротьби

проти іноземного поневолення, а й на стримування соціальних виступів. Такі заходи гетьманського уряду аж ніяк не могли сподобатися збуреному поспільству, а тому, якщо вірити Ласку (а підстав для недовіри ми не маємо), вже в середині червня в його середовищі виникає думка про заміну Богдана Хмельницького іншим гетьманом. Так для нього пролунав перший тривожний сигнал про необхідність внесення серйозних коректив у свою суспільно-політичну діяльність. Йому необхідно було осмислити роль і значення соціального феномена того національно-визвольного руху, що протягом червня набрав на українських землях величезного розмаху. І від спроможності гетьмана як його керівника успішно розв'язати проблему «верхів» і «низів» вирішальною мірою залежала доля молоді Української держави.

Щоб краще уявити собі силу та масштаби розгортання в цей час революційної боротьби, торкнемося її основних моментів. Джерела засвідчують факт масового покозачення селян і міщан. Як писав згодом козацький полковник, посол до Москви Силуян Мужилівський, «посполство, дочувшись, же короля в землі немає, в козацтво все обернулося, так на суюй стороне, як і на туй Днепра. Панов своїх, которіє не повтекали, ляхов, жидов, ксендзов позабіяли, [костьоли] попустошили, замков, в которих ляхи і жиди позапиралисе, подобивали...». З особливою силою протестні акції розгорнулися в Лівобережній Україні. Під натиском своїх же селян і міщан І. Вишневецький поспіхом відступав на північ і наприкінці травня переправився в районі Любеча на Правобережжя. Почали формуватися великі загони повстанців у Переяславській, Ніжинській та інших волостях. Наприкінці травня вони розгромили резиденцію князя в м. Лубни (про реакцію на це Хмельницького йшлося вище). На початку червня повстанці вже діяли в околицях Чернігова, 13 червня — здобули Новгород-Сіверський, а перед тим — Борзну, Ніжин та інші міста Чернігівського воєводства. Чимало мешканців сіл і міст цього регіону почало переселятися на російські землі. За даними козацького літописця Самовидця, особливу активність у боротьбі виявляли найубогіші селяни, а також наймані працівники промислів: «На тот час туга великая людем всякого стану значным была и наруганья от посполитих (селян. — Авт.) людей, а наиболее от гултяйства, тоест от броварников, вынников, могилников, будников, наймитов, пастухов...».

Інтенсивно відбувалося становлення місцевих органів влади Української держави, міського самоуправління, утвердження нового адміністративного поділу на полки та сотні. Можна погодитися з В. Легким у тому, що вже на початку червня на Лівобережжі достатньо зміцнилася влада гетьмана, а місцеві органи влади перебували під контролем гетьманського уряду. В цілому ж до кінця червня вся територія Лівобережної України (за винятком Чернігова й Стародуба) увійшла до складу Української держави.

У значно складніших умовах розгорталася боротьба на Правобережжі, де знаходилася велика кількість добре укріплених міст-фортець із міцними залогами, а також базувалися збройні загони українських і польських магнатів. Але й тут повстанці досягли великих успіхів. Так, похід козацького полку на Київ спричинився до великого повстання у Фастові та його околицях. Місто Паволоч стало центром формування з міщан і селян козацького полку (в цьому провідну роль відігравав паволоцький вїйт Іван Мінковський). До зброї взялися також мешканці десятків міст і сіл Житомирського та Київського повітів. Надзвичайно важливу роль в організації виступів населення Правобережжя (в основному Поділля та півдня Волині) влітку 1648 р. відіграв знаменитий полковник Максим Кривоніс, який, за словами польського автора С. Грондського, «розпочав небачене винищення шляхти» й швидко став «вождем шаленого плебсу». Масштаби його діяльності набрали такого розмаху, що перелякана шляхта ставила його на один рівень із Богданом Хмельницьким.

На жаль, наявні джерела не дають нам змоги достеменно з'ясувати ні часу, ні місця народження, ні соціального походження полковника. Одні документи натякають, що він колись був підданим українського магната Немирича й тривалий час мав справу «з верстаком і лещатами», інші — що він був кушнірем у Могилеві (на Поділлі), а також певний час займався торгівлею. Нам невідомо, що спонукало його стати на шлях визвольної боротьби, за що він був засуджений до смертної кари, невідомо також, яким чином йому вдалося уникнути її. Натомість маємо точне свідчення сучасника тих подій С. Кушевича: опинившись на Запорозжжі, Максим зажив слави безстрашного учасника козацьких походів на Чорне та Середземне моря. На початок революції він мав, очевидно, приблизно 50 років, оскільки його син уже в 1648 р. командував

козацьким полком. Як ми вже зазначали, Кривоніс входив до кола близьких Хмельницькому людей, показав себе з найкращого боку в боях під Жовтими Водами та Корсунем. Вольовий і гордий, наділений гострим розумом, видатними військовими й організаторськими здібностями, він виявляв велику самостійність у прийнятті тих чи інших рішень. Водночас, вочевидь, його погляди нерідко відрізнялися від поглядів гетьмана (зокрема, у ставленні до прерогатив гетьманської влади, до союзу з татарами чи до переговорів із польським урядом, хоча, як зауважував І. Крип'якевич, він і не був принциповим противником ні зв'язків із ордою, ні можливого замирення з Польщею). Його чітко визначена позиція щодо соціальної політики стала причиною розбіжностей із Хмельницьким у селянському питанні. І все ж, гадаємо, в їхніх далеко не простих взаєминах переважало те, що їх об'єднувало, а не роз'єднувало, а саме: палка любов до рідної землі, високий патріотизм, здатність до самопожертви. Тому в основних стратегічних задумах та їхньому втіленні Кривоніс, за словами одного з українських літописів, був «Хмельницького ближний советник и помощник».

На початку 20-х чисел травня Кривоніс, узявши із собою універсали гетьмана до мешканців деяких подільських міст, вирушив на чолі Черкаського полку з Білої Церкви на Погребища. За допомогою міщан він швидко здобув цей населений пункт, залишив там невелику залогу, а сам стрімко рушив на південь Брацлавщини, очевидно, пройшов через Сороки й Дашів (згадка про це є в українській народній пісні «Не дивуйтеся, добрії люди»), а потім круто повернув на захід у напрямку Немирова — «великого й багатолюдного» міста. Гетьманський універсал дав йому змогу порозумітися з міщанами, й спільно з ними 31 травня він розгромив польську залогу. Немирів упав. Захоплені військові припаси Максим відіслав до обозу Хмельницького. Десять 5–6 червня він форсував Південний Буг, зайняв Брацлав і вирушив до Тульчина, де зібралося чимало шляхти з Брацлавського воєводства і жовнірів — утікачів з поля Корсунської битви. Надвечір у четвер 8 червня Кривоніс на чолі 4 тис. козаків і повстанців з'явився під Тульчином. Перша спроба 10 червня захопити місто виявилася невдалою, і полковник відступив до Клебані (на схід від Тульчина), де об'єднався із загонами, очолюваними Іваном Ганжею та Трифоном (котрі прибули сюди з Уманщини та з району Бершаді). Вони

визнали його своїм керівником, і Кривоніс із посиленням загonom повертається до Тульчина. Після відчайдушного штурму козаки й повстанці 11 червня оволоділи містом, а наступного дня — замком. Захоплені трофеї теж були відправлені Хмельницькому.

Спочатку Кривоніс мав задум продовжити наступ у Подністр'я, в напрямку Шаргорода. Тому він наказав будувати міст через р. Сільниця (щоб перевезти гармати), один із його загонів зайняв м. Коноброд, а роз'їзди козаків з'явилися в околицях Чернівців. Повстанці, які потрапляли в полон до ворогів, заявляли їм, що «державна перейшла від вас, ляхів, до нас, козаків», і лише після того, як вони (повстанці) опанують Поділлям і стануть на р. Горинь, розпочнуть переговори про «свої вольності». Не виключено, що ці заяви певною мірою відображали політичну програму самого Кривоноса. Якщо це так, то вперше за півроку революційних подій натрапляємо на зафіксоване в джерелах свідчення того, що виразники інтересів поспільства і частини козацтва у своїх політичних вимогах ішли значно далі програми козацької старшини, бо ж прагнули створення власної Української держави аж по р. Горинь. Проте з невідомих нам причин (можливо, одержавши наказ Хмельницького припинити активні дії?) Кривоніс відмовився від походу на Шаргород і повернувся до Брацлава, де розпочав формування війська. Для організації боротьби селян і міщан полковник розсилав у різні райони Поділля невеликі загани.

Вже в середині червня його південно-західна частина виявилася охопленою масовими протестовими виступами. Лише в маєтках Олександра Конєцпольського на боротьбу піднялося 12 тис. селян і міщан. У районі Шаргорода й Томашполя загани повстанців боролися проти корогв брацлавського хорунжого Яна Дзика. Зростало напруження в околицях Кам'янця-Подільського — там селяни відмовлялися виконувати повинності на користь шляхти. Ускладнювалася ситуація й у Галицькій землі, де козацькі розвідники та емісари готували повстання. Однак у середині червня для розвитку соціально-визвольного руху на Правобережжі виникла серйозна небезпека з боку І. Вишневецького, який вирішив «вогнем і мечем» придушити його. Перейшовши на Правобережжя, 9 червня він залишив Овруч і подався до Житомира, куди прибув 14 червня. Звідси розпочався його кривавий похід у центральні райони Брацлавщини. Пройшовши Котельню та Вчерайше, князь

18 червня несподівано з'явився в Погребищах і наказав люто розправитися з усіма, хто допомагав Кривоносові. Війтів і священників міста посадовили на палі. За словами одного з польських офіцерів, учасника цього походу, міщанам «відрубували руки, садовили на палі... що там виробляли, страшно говорити й писати».

Довідавшись від схопленого в Борщагівцях козака про перебування козацької залоги в його маєтку в Немирові, Ієремія негайно вирушив туди. 19 червня він здобув Вахнівку, де стратив кілька десятків козаків і примкнулого до них, а до Немирова відправив на чолі п'яти корогов брацлавського стольника ротмістра Яна Барановського (згодом, на прохання останнього, послав йому на допомогу ще 200 вершників). На світанку жовніри раптово атакували Немирів й захопили його. Кількасот повстанців були знищені, решта відійшла до Вінниці та Брацлава. У самому місті Барановський, за словами С. Величка, «без жодного милосердя вчинив тамтешнім людям велику «шкоду й різанину»; з особливою люттю він розправився зі священниками та одним із війтів. Після цього пішов до князя, наздогнавши його під Прилуками (там запідозреним у зраді міщанам відрубували руки, голови та садовили на палі посеред ринку). Відчуваючи брак харчів, Вишневецький 22 червня послав двох капітанів із драгунами до Немирова, але міщани звернулися по допомогу до Кривоноса, і той негайно прислав козаків. 23 червня вони розпочали штурм замку, де засіли жовніри, й після запеклих боїв 27 червня здобули його. Усі драгуни загинули (за винятком одного, який і повідомив князя про немирівську катастрофу). Розлючений магнат послав півторатисячний загін із наказом «витяти винуватого й невинного, а місто спалити». Проте, коли жовніри з'явилися під його стінами, козаки й немирівчани вже добре підготувалися до захисту. Тож карателі «із соромом» повернулися назад. Після цього Вишневецький пішов на Волинь, однак неподалік від Грицева його наздогнав посланець від Я. Тишкевича із проханням допомогти в боротьбі проти повстанців, які штурмували Махнівку. Князь відправив обоз до Бистрика, а сам з усіма своїми силами рушив на об'єднання з київським воєводою. Їхня зустріч відбулася на початку липня під Махнівною.

Каральний похід Вишневецького, супроводжуваний дикими насильствами над мешканцями міст і сіл, значно ускладнив

політичну ситуацію в Україні й поставив під загрозу Білоцерківське перемир'я. Як слушно зауважував С. Величко, «своїми мордуваннями він (Вишневецький. — *Авт.*) втратив до себе людську та й підданих своїх приязнь і запалив їхні серця гнівом до себе». Повідомлення про бузувірства Вишневецького Хмельницький одержав десь наприкінці червня й послав наказ Кривоносові (уже як наказному гетьману) негайно виступити проти князя (не виключено, що при цьому направив йому на допомогу ще й білоцерківського полковника Гирю). Та ще до одержання цього розпорядження Кривоніс залишив Брацлав, 21 червня зайняв Вінницю, а після підходу Білоцерківського полку вирушив до Махнівки, де перебувала очолювана ротмістром Стефаном Левом польська залога в складі трьох корогов і 500 шляхтичів. На світанку 7 липня тут з'явився 3–4-тисячний авангард Кривоноса під проводом його сина Кривоносенка та Гирі. Виманивши залог, вони розгромили її й з допомогою міщан здобули місто, а потім і замок. Коли ж в околицях Махнівки з'явилися Вишневецький і Тишкевич, козаки й повстанці швидко збудували табір і, зберігши під страшною зливою порох сухим, до ночі успішно відбивали шалені атаки жовнірів. Уночі ж тихо знялися з місця й подалися до Погребищ. Вишневецький не наважився їх переслідувати та відійшов до Бистрика, а звідтіля попрямував через Бердичів, Чуднів, Чарторію на Старокостянтинів. Об'єднавшись з полками сина та Гирі, Максим Кривоніс пішов услід за Вишневецьким і Тишкевичем, про що повідомив Хмельницького.

У листах до Заславського та полковника Корицького Кривоніс суворо осуджував нелюдські вчинки Ієремії. «Пише мені князь пан воєвода сandomirський, коронний гетьман, щоб я припинив знищення людей і кровопролиття. І я вже було припинив, — писав Максим Корицькому, — але п[ан] Вишневецький своєю жорстокістю у відношенні до наших братів у Немирові й Погребищах, яким він наказав висвердлити свердлами очі, штовхнув мене на це». Тож, підкреслював повстанський ватажок, «я ж повинен піти за паном Вишневецьким і шукатиму його. Напевне, йому буде те, що п[анові] Потоцькому і п[анові] Калиновському». Водночас у листі від 15 липня до Заславського Кривоніс висловлював невдоволення затримкою козацьких послів і вимагав від магната, як умови збереження миру, їхнього повернення протягом тижня.

Переслідуючи ворога, Кривоніс діяв рішуче. Його полки зайняли Бистрик, П'ятку, Чуднів, Чарторию і 10 липня підійшли до Полонного — міста, яке, за словами С. Кушевича, було «велике й незмірно краще для оборони, ніж Львів». У розпорядженні місцевого старости Яндзецького була залога чисельністю 1200 жовнірів і 700 шляхтичів. Тільки в замку налічувалося 60–80 гармат. Після бою 11 липня козаки зайняли передмістя. Вони налагодили зв'язок із жовнірами, набраними з українських міщан і селян, а також із мешканцями міста. З їхньою допомогою наступного дня повстанці увірвалися до Полонного та вщент розгромили залогу. До їхніх рук потрапила здобич на суму в 4 млн злотих. Звідси Кривоніс направив загони для захоплення Острога, Заслава й Межиріччя, а сам, одержавши (очевидно, 14 липня) повідомлення про збір польського війська під Старокостянтиновом, вирушив туди.

Під Старокостянтиновом зосередилися 1,5 тис. жовнірів під проводом Корицького, 2,5 тис. жовнірів (із вісьмома гарматами) Заславського під командуванням літинського старости Андрія Суходольського, а також жовніри королівської гвардії С. Осинського. У ніч на 16 липня до їхнього табору прибули зі своїми корогвами Вишневецький і Тишкевич. Отже, тут зібралася справжня армія українських і польських магнатів чисельністю приблизно 15–16 тис. чоловік. Довідавшись про наближення полків Кривоноса, командування цієї армії вранці 16 липня розташувало під містом, неподалік від Случі, табір, а жовніри зайняли вихідні позиції. Загальне керівництво взяв на себе Вишневецький. Залишивши неподалік Старокостянтинова свій обоз, Кривоніс силами однієї кінноти вирішив атакувати противника, що було з його боку, безперечно, аж надто сміливо. За словами Осинського, полковник «із такою люттю на нас наступав, наче хотів з'їсти живими, наче був переконаний, що цієї ж хвилини знесе нас». Авангард козацької кінноти на чолі з Гирею завдав сильного удару по переправі, яку захищала королівська гвардія. Вишневецький кинув проти них кілька корогов, але вони відступили до переправи. Розпочалася запекла битва. Князь наказав кінноті перейти вбрід річку й контратакувати козаків. З огляду на чисельну перевагу противника Кривоніс повернувся до заздалегідь укріпленого табору в долині. Жовніри марно штурмували табір і нарешті після наказу Вишневецького відступили до свого обозу.

Наступного дня обидві сторони готувалися до вирішального бою. Уночі мешканці міста доправили козакам порох і харчі (за це князь стратив 40 міщан). На допомогу Кривоносові підійшли значні сили підкріплення (можливо, це були загони, виряджені ним перед цим для захоплення міст південної Волині, а також місцеві повстанці). Тож Максим і його соратники вирішили ранком 18 липня піти в наступ. А в польському таборі, де вже довідалися про підхід до козаків нових сил, запанувала тривога. Полонений поляками сотник Полуян повідомив, що кілька днів тому від Хмельницького з Паволочі прибув лист із наказом затримати ворога до його підходу. Вишневецький скликав військову раду, яка, обговоривши всі аспекти свого становища, дійшла простого висновку: «Хмельницького подолати не зможемо». Водночас жовніри привели нового «язика», який твердив: українці почали заходити полякам у тил із лісу, щоб затримати до підходу гетьмана.

Однак ми вважаємо, що Б. Хмельницький, очікуючи повернення своїх послів із Варшави, а також не завершивши ще мобілізацію армії, не мав змоги розпочати наступальні дії проти Речі Посполитої, а тому ніяких листів згаданого змісту Кривоносові не посилав. Мабуть, він повідомляв полковника лише про намір зупинитися з військом у районі Паволочі або трохи західніше. Свідчення ж Полуяна та безіменного козака про наказ гетьмана затримати ворога до його підходу наштотують на думку: а чи не була це спланована Кривоносом акція з дезорганізації супротивника? Якщо це так, то вдалася вона блискуче: зваживши на ускладнення з продовольством і фуражем, небезпеку повстання мешканців міста, відсутність можливості одержати негайну допомогу, а найголовніше, на загрозу прибуття сюди з військом Хмельницького, Вишневецький вирішив відступити і вранці 18 липня вирядив обоз армії до Кульчина.

Тим часом козаки розвивали наступ. Під їхнім натиском драгуни, котрі захищали переправу, покинули свої позиції. Відступив і полк Тишкевича. Під прикриттям гарматного вогню Кривоніс розпочав переправу. Вишневецький не спромігся перешкодити цьому й відійшов до Кульчина. Кількома днями пізніше Заславський писав в одному зі своїх листів: «Через ворожу силу, справді майже нечувану, [жовніри] не могли вчинити опору»; вони

«прикривали відступ доти, поки могли, але не могли втриматися, бо їх із гармат дуже вражали, довелося їм подумати про себе». Поразка під Старокостянтиновом посилила панічні настрої серед польської та української шляхти. У листі до сенату від 20 липня брацлавський підсудок Криштоф Тишкевич констатував: «Усі розсіяні, всі перебувають вражені страхом», і тепер слід вважати «кожного хлопа за ворога, кожне місто й село за ворожий загін».

Блискуча перемога війська Максима Кривоноса відіграла вирішальну роль у розвитку соціальної і визвольної боротьби у Подільському й на півдні Волинського воєводств, зірвала наміри найвойовничіше настроєних магнатів придушити повстання в Правобережній Україні, дала змогу Хмельницькому вчасно завершити мобілізацію козацьких полків. Розвиваючи успіх, Кривоніс мав намір продовжити похід у район Бара — військового арсеналу коронної армії в Україні, проте, отримавши в 20-х числах липня наказ гетьмана, змушений був повернутися до обозу українського війська (щоправда, він все ж таки послав кілька полків до Бара, в околицях якого збиралися загони місцевих повстанців).

Повернемося тепер до Богдана Хмельницького. Хоча мобілізація українського війська йшла успішно, затримка посольства у Варшаві, а також повідомлення про збір польських військ, криваві розправи Вишневецького (все це — ще до перемоги Кривоноса) посилювали тривогу серед козаків, старшини і в самого гетьмана. Зростали сумніви в можливості успішного завершення переговорів. Щоб не дозволити Речі Посполитій узяти під свій контроль центральні райони України, він вирішив вирушити туди з військом. Одружившись наприкінці червня з Мотроною, Хмельницький у перших числах липня залишив Чигирин і поїхав до Києва. Мети цієї поїздки ми не знаємо (можливо, він хотів зустрітися з митрополитом). Із Києва 9 липня відправився до урочища Маслів Став, де збиралися козацькі полки. 11 липня, стоячи на р. Росава, гетьман відіслав до путивльського воєводи затриманого раніше І. Трифонова з листом, в якому осуджував намір воєводи надати допомогу Польщі начебто проти татар, бо «досит віддали, же не с татарами, але з нами, с козаками ляхи завоевалис... Ми не того зичимо осудареві православному, цареві християнському, московському Олексієви Михайловичови, жеби он міл на нас воевати, але зичимо єго царському величеству того, штоби он, — тепер

час маєт, — на ляхи ішол воевати, азали би дал Бог, штоби он ляхом і нам паном і царем бил... (курсив наш. — Авт.)». Є підстави вважати, що саме із Трифоновим Хмельницький послав листа цареві, схилиючи його до наступу на Річ Посполиту в районі Смоленська, тоді як гетьман ударив би по ворогові зі свого боку, щоб поляки «большей над нами, Христианы, власти не имели и крови нашиє, которую от колких сот лет проливать тиранско, сиречь мучительско почали, не проливали». В цьому листі Богдан вчергове наголосив на підтримці українською стороною кандидатури православного монарха в боротьбі за польську корону.

Мабуть, 12 липня гетьман залишив Маслів Став і з військом вирушив до Паволочі, куди прибув 15 чи 16 липня й зупинився тут на деякий час табором. Цими ж днями він розіслав наказ полковникам повернутися до війська. Вочевидь, 13 липня відправив листа до Кривоноса, повідомляючи його про своє наближення до Паволочі. Водночас вирішив зайняти Кодак, щоб не залишати у своєму тилу польської залоги, й вирудив туди кілька полків на чолі з полковником М. Нестеренком. Його продовжували турбувати відносини з Росією та відсутність інформації про переговори посольства з польським урядом. У цей час козаки перехопили ще одного посланця путивльського воєводи до Киселя — Я. Шулежкіна, коли той повертався з-під Варшави з листом брацлавського воєводи. Нам невідомий його зміст, але, мабуть, не дуже помилимося, коли припустимо, що Кисіль намагався заручитися підтримкою Росії і, отже, засвідчував ще раз лицемірство своєї політики стосовно козацтва. Затримавши Шулежкіна, гетьман розмірковував, що робити далі. З кожним днем він дедалі більше переконувався: розвиток подій іде в напрямі відновлення воєнних дій, проте більшість заможного козацтва все ще вірила в успішну місію посольства. Про всяк випадок Хмельницький вирішив посунути свої війська на захід, у район Старокостянтинова, щоб там остаточно визначити для себе план наступних кроків.

Тим часом, на початку 20-х чисел липня, до його обозу прибув посланець хотмизького воєводи Болховського. Він привіз уже згадуваного нами листа (від 11 липня), що започаткував офіційні відносини Росії з українським урядом. Напевне ж, гетьман відразу ознайомився зі змістом цього послання, з якого стало ясно, що російський уряд відмовився від походу на українські землі,

та все ж, відправляючи 24 липня назад Шулежкіна, він у своєму листі до путивльського воєводи Плещеева застерігав: якби росіяни «на нас, на свою віру православную хрестиянскую, міли міч подняти», тоді козаки, замирившись із Польщею, повернуться проти Московської держави. Одночасно він намагався переконати воєводу у своїй прихильності до росіян та царя: «Ми вам зичили всего доброго і *цареві вашему панованя і королевства полского* (курсив наш. — Авт.)».

Протягом липня Богдан Хмельницький продовжував політику, спрямовану на нейтралізацію литовської знаті. Так, 17 липня він видав до мешканців України універсал, яким брав під захист їхні маєтки й суворо забороняв козакам чинити їм шкоду «під військовою карою на свавільного». Розчарувавшись у Вишневецькому, він, однак, ще не втрачав надії знайти підтримку в інших українських магнатів, тож привітно зустрів посланця князя Заславського — Коллонтая, через якого знатний шляхтич клопотався про збереження своїх маєтків. Близько 18–19 липня Богдан видав кілька універсалів із наказом, щоб усі маєтки Заславського, «крім Макарова, цілими залишилися», а 20 липня — ще один універсал, яким козаки та поспільство суворо попереджалися: коли вони підійдуть до маєтків князя, то щоб ніхто з них «не наважився перебувати у тих володіннях і бути на постої, чинити будь-яку шкоду чи несправедливість». Полковники одержали вказівку: за найменшої скарги на дії порушників гетьманської волі нещадно карати їх «згідно статей про устрій Війська Запорозького». А коли б сам полковник насмілювався не вчинити «справедливості, тоді він сам *відповість своєю головою* (курсив наш. — Авт.)». У листі до Заславського від 20 липня гетьман мав усі підстави стверджувати: «Я наказав у кількох містах видати суворі універсали, щоб маєтності в[ашої] кн[яжої] м[илості]... військо наше залишило цілими, і ми дуже дбаємо про те, щоб у маєтностях в[ашої] кн[яжої] м[илості] й слугам в[ашої] кн[яжої] м[илості] найменшу кривду не заподіяли».

Богдан Хмельницький намагався також схилити на свій бік коронного стражника Самійла Лаща, запропонувавши йому 19 липня маєтки Вишневецького в Лівобережній Україні. Наприкінці місяця, відгукуючись на прохання мешканців м. Меджибіж, гетьман видав їм охоронний універсал із заборонаю козакам і повстанцям під страхом суворого покарання «ради військової» наступати на

місто. В інтересах місцевої шляхти цей документ передбачав недоторканість її сіл і пасік. При цьому особливо наголошувалося, щоб «*усі роботизни, інтрати, оренди й усі доходи й послушенства піддані віддавали, згідно старого порядку і наказів місцевого старости* (курсив наш. — Авт.)».

Отже, заходи гетьманського уряду протягом червня — липня дають усі підстави твердити: на цьому етапі революції Хмельницький, з одного боку, закликав поспільство до боротьби, а з іншого — прагнув контролювати їхні дії, обмежити соціальну спрямованість виступів, не виявляв особливого бажання підтримувати соціальні гасла селянства (за умови переходу шляхтичів на бік Війська Запорозького він був ладен допомогти їм тримати в покорі підданих селян і міщан, які змушені були виконувати «звичке послушенство»).

25–26 липня, коли Хмельницький із військом уже залишив Паволоч і рухався в напрямку Старокостянтинова, до нього надійшли листи від ради сенату, Лубенського та Оссолінського (в цих листах, як ми зазначали вище, осуджувалося кровопролиття та давалася згода на продовження переговорів). З цього приводу гетьман послав 26 липня листа до польських комісарів, а наступного дня — до примаса Польщі. На жаль, ми маємо про них лише згадки (як і про лист від 31 липня до Заславського); найімовірніше, в них йшлося про наступні переговори з комісією. Водночас Богдан видає універсали до проводирів повстанських загонів, наказуючи, щоб вони припинили «набіги» та «перебували в мирі, оскільки почалися мирні переговори».

Та все ж гетьман не вірив у можливість успішного завершення розпочатих переговорів. Ми дізнаємося про це з його листа від 29 липня до хотмизького воєводи Болховського. Висловлюючи своє велике задоволення з того, що «ляхом на нас помагат не хоче», Хмельницький тут же повідомляв: Польща прислала до козаків, «о мир просячи, *але ми їм до конца не вірим, яко хитрим людем, бо вони нас так миром і присягою своєю не раз зражают...* Там оттул, с Пулщі, пишут до нас, просячи о мир і о вгodu, а тут по ближних городох, где наша Рус православний хрестияне живут, імаючи стинают і rozmaитій муки задают і попув, духовних наших, на паль збивают (натяк на жорстокість Вишневецького. — Авт.), чого нехай тилко сам Бог се вжалует. І не сподіваємся, жеби за таким їх ділом муг бити мир межи нами...»

І далі — знайома вже порада російському урядові розпочати наступ на Польщу: «Што ми зичим, або в таком разі православний цар ваш Олексій Михайлович *о тоє панство полское могл ся по-старати* (курсив наш. — Авт.)».

Поки тривало все це листування, гетьман залишив Паволоч і зупинився під Старокостянтиновим, очікуючи на повернення послів із Варшави. Отже, тепер важливо з'ясувати позицію сейму (він розпочав роботу 6 липня) стосовно шляхів розв'язання «козацького питання». Адам Кисіль і шляхтич Олександр Сангушко 7 липня висловилися на сеймі за досягнення домовленості з Військом Запорозьким. Але другого дня проти цього рішуче виступив підканцлер Андрій Лещинський. Заперечуючи саму можливість оголошення амністії повстанцям, а також виплати упоминків татарам, він радив якнайшвидше збирати військо. Хоч як це не дивно на перший погляд, Оссолінський формально погодився зі своїм основним опонентом. Антикозацькі настрої підбурювалися листами магнатів з України. Так, 10 липня було зачитано листа Домініка Заславського, котрий переконував «Річ Посполиту не укладати миру з козаками», які «можуть бути втихомирені [лише] силою зброї», відкидав можливість задоволення прохань козаків у релігійному питанні, закликав членів сейму «не слухати легкодухих порад» і дозволити йому, Домінікові, «помститися за ганьбу вітчизни».

11 липня сейм вирішив заслухати козацьких послів. На запитання, хто дозволив козакам морський похід і збільшення реєстру, хто виплатив їм гроші й де перебувають листи та привілеї, про які згадує Хмельницький, вони лаконічно відповідали: «Ми не знаємо, старші наші відають». Нічого не добившись від них, делегати сейму приступили до обговорення змісту листа до Війська Запорозького та інструкції комісарам на переговори. Сенат наполягав на швидкому відправленні додому посольства, бо через його затримку у Варшаві козаки в Україні замишляють «нові виступи і бунт, знову вербують собі татар». Тому 12 липня послів відпустили, вручивши їм листа до Війська Запорозького з вимогою розгромити «свавільні» загони селян і міщан, видати їхніх ватажків і порушити союз із татарами. Коронний секретар на словах пообіцяв якнайшвидше відправити в Україну комісарів, які розглянуть скарги козаків.

Дещо згодом була обрана комісія для переговорів із козацькою старшиною у складі Адама Киселя, перемишльського підстарости Францішка Дубровського, познанського підстоля* Адама Сельського та мозирського підкоморія Теодора Михайла Обуховича. Аналіз виданих їм 19 липня інструкцій допомагає з'ясувати максимум поступок козацькій старшині та Війську Запорозькому, на які зголосилася Річ Посполита. За цими інструкціями, комісари в супроводі 2-тисячного загону жовнірів мусили з'явитися на 13 серпня до Києва й вести переговори до 27 серпня, регулярно повідомляючи про їх хід М. Лубенського; вони мали повноваження укласти з Військом Запорозьким угоду на умовах Кумейківської комісії, а на крайній випадок погодитися на умови Куруківської чи Переяславської угод (остання, нагадаємо, передбачала чисельність козацького реєстру в 8 тис. чоловік). При цьому комісари не повинні були ні в якому разі допустити виділення для Війська Запорозького окремого уділу з володінь Речі Посполитої та виходу козацьких володінь з-під її влади. Звертає на себе увагу ще один момент, а саме: козакам належало, як і до цього, жити «розкидано» в наданих їм містах і колишніх полкових резиденціях, а в шляхетських і церковних маєтках вони мешкати не могли.

Отже, навіть опинившись у скрутній політичній ситуації, правлячі кола Польщі не виявили політичної мудрості у справі визнання за українським народом права на свою державність, що відкривало б шлях до вироблення тих чи інших принципів перебування України у складі Речі Посполитої (на зразок унії Велико-го князівства Литовського з Королівством Польським). Навпаки, вони прагнули будь-що перешкодити утворенню цієї державності, хоча вона вже стала реальністю. Більше того: уряд із великим небажанням погоджувався на збільшення козацького реєстру з 6 до 8 тис. (причому для цих двох «зайвих» тисяч платня не передбачалася). Він також відмовлявся видати реєстровим козакам платню за попередні роки — під тим приводом, що вони одержали її «за рахунок здобичі в Речі Посполитій». Реєстр мали складати комісари, й ніхто «із плебсу» не повинен був самочинно привласнювати собі козацьке звання. В коло обов'язків членів комісії входив також розгляд козацьких скарг. Козакам треба було повернути

* Підстолий — заступник чи намісник стольника при дворах короля та князів.

все, силоміць відібране в них. На крайній випадок комісари могли натякнути козакам, що Польща подивиться скрізь пальці на їхній похід «у ворожу країну».

Розглянемо тепер умови, висунуті польським урядом перед Військом Запорозьким. Перш за все козаки мусили звільнити всіх полонених, повернути захоплену артилерію, розірвати союз із татарами, присягнути на вірність Речі Посполитій, зберегти в недоторканості Кодак, видати ватажків повсталого селянства для покарання їх у Варшаві та «на місцях», знищити загони повстанців, котрі наважилися б і далі чинити опір, прикриваючись при цьому козацьким званням. Крім того, козакам суворо заборонялося виходити в море, приєднуватися до будь-якого воєнно-політичного союзу, зовнішнього чи внутрішнього. Що ж до релігійного питання, то про нього в інструкціях комісарам взагалі не згадувалося.

Як бачимо, польський уряд фактично ігнорував реальну ситуацію в Україні та прагнув (за винятком деяких поступок) повернути козацтво до стану, в якому воно перебувало напередодні революції. Впертість і політична короткозорість можновладців Речі Посполитої просто вражає. Наприклад, неможливо навіть собі уявити, як би комісарам удалося вибрати з війська Богдана Хмельницького, котре в серпні 1648 р. налічувало близько 50–60 тис. осіб, 8 тис. для козацького реєстру? Або яким чином ці комісари могли заарештувати ватажків загонів повсталих селян і міщан? Ми аж ніяк не поділяємо думки окремих істориків про реалізм цього політичного кроку Польщі, який нібито полягав у тому, що сейм задовольнив усі вимоги Війська Запорозького, а східноукраїнські магнати зазнали на ньому остаточної поразки.

23 липня А. Кисіль і комісари покинули Варшаву та вирушили до табору Хмельницького. Вже на території Волині вони зрозуміли, що їм випала вкрай тяжка місія, оскільки військова ситуація в цьому регіоні складалася на користь українського гетьмана. З огляду на небезпеку можливого зіткнення з великим загonom повстанців, Кисіль змушений був дуже обережно, поволи просуватися вперед. Він посилав Богданові миролюбні листи, а довідавшись, що в його таборі перебуває Сильвестр Косов (він схилив старшину до укладення угоди з Польщею), вирядив до нього якогось священика, — очевидно, щоб заручитися його підтримкою

в майбутніх переговорах. Є деякі дані, що до Хмельницького приїздили також посланці Домініка Заславського, котрий водночас закликав польський сейм відмовитися від переговорів з козаками.

Наприкінці липня – в першій половині серпня становище Хмельницького залишалося досить складним. З одного боку, характер відносин із польським урядом спонукав його до поживлення переговорів, і це знаходило розуміння й підтримку з боку заможного козацтва та значної частини старшини, а з іншого — стрімкий розвиток соціальної та визвольної боротьби зумовив масове влиття до лав його війська селян і міщан, які рішуче виступали проти замирення з Річчю Посполитою. З огляду на масштаби заворушень в Правобережній Україні, Кисіль зрозумів: гетьманові так чи інакше доведеться рахуватися з настроями низів української армії. Тож наприкінці липня в листі до канцлера брацлавський воєвода висловив сумніви в тому, чи захоче тепер сам Хмельницький і «чи допустить його плебс мати переговори зі мною, чи ні». До того ж і Максим Кривоніс, якраз прибувши до гетьманського обозу, висловлювався проти переговорів (аргументуючи свою думку затримкою у Варшаві козацького посольства).

Хоч як це не дивно на перший погляд, але в цей час Кривоніс завдав Хмельницькому чимало клопоту. Непримиренна боротьба полковника проти шляхти, католицького духовенства та орендарів на Поділлі та півдні Волині, здобуття його полками великої кількості міст, поза всяким сумнівом, дали б польській комісії на майбутніх переговорах вагомі підстави для обвинувачення гетьмана в порушенні Білоцерківського перемир'я. Щоб позбавити її такого аргументу, Хмельницький вирішив відмежуватися перед посланцями Киселя (а можливо, й Заславського) від вчинків Кривоноса, який справді поступав часто всупереч його волі. Зокрема, гетьман не схвалював масових розправ, етнічних чисток та проявів релігійного фанатизму, що траплялося в діях підпорядкованих М. Кривоносу полків. Будучи прихильником твердої влади й рівноваги в суспільстві, він не сприймав розбурханої стихії охлократії (влади натовпу), виразником якої був наказний гетьман. Тому Б. Хмельницький вирішив його покарати. Як це зробити? За традиціями Війська Запорозького, найлегше покарати козака за порушення гетьманського наказу можна було, прикувавши його до гармати. Отже десь наприкінці липня Богдан наказав прикувати

до гармат Кривоноса та чотирьох його соратників, а вранці наступного дня — звільнити. Таке «покарання» викликало в Киселя цілком слушні сумніви. У листі до канцлера від 12 серпня він зауважував з цього приводу: «Легко зрозуміти хлопський намір». Наступним миролюбним актом гетьмана було звільнення полонених польських шляхтичів, про що він і повідомив комісарів 9 серпня.

Під час переговорів із посланцями Киселя Хмельницький недвозначно дав зрозуміти: на його думку, винуватцем відновлення в Україні воєнних дій є Вишневецький. Далі він підкреслював лицемірство брацлавського воєводи, який обіцяє козакам одне, а у Варшаві діє проти них (Богдан показав Петронію Ласку, який укотре вже з'явився в козацькому таборі наприкінці липня, перехопленого листа Киселя до путивльського воєводи, зміст якого засвідчував намір спонукати Росію до воєнних акцій проти українського козацтва). Коли ж посланці забажали видачі Польщі Кривоноса, гетьман зреагував блискуче — він поставив вимогу видати йому взамін Вишневецького. Нарешті дійшли згоди розпочати переговори з комісією в околицях Старокостянтинова. 9 серпня Хмельницький відпустив усіх посланців комісарів і звернувся до останніх із листом, обвинувачуючи Вишневецького в порушенні перемир'я: «Але саме в цей час князь й[ого] м[иліс]ть Вишневецький нерозумно й нерозважно напав на нас і не по-християнському й не по-рицарському над людом нашим християнським, над невинними душами люте тиранство й жорстокість учинив, наказавши не тільки невинних християн, але й духовенство на палі садовити. Не дивно було б, коли б це зробив такий простак, як наш Кривоніс, який не може себе стримати, хоч ми не дозволяємо йому ніякого свавілля чинити, міста палити й руйнувати. Адже ж то двоє різних людей». Далі він повідомляв про свою згоду зустрітися для переговорів в околицях Старокостянтинова.

12 серпня Кисіль, одержавши цього листа, вирішив якнайшвидше дістатися до місця зустрічі, а наперед вирядив до гетьмана свого посланця (очевидно, Копистинського). Однак через різні причини, на яких зараз немає сенсу зупинятися, воєвода прибув під Старокостянтинів лише в 20-х числах серпня. Розташувавшись за п'ять миль від міста, він очікував звісток від Хмельницького. А той якраз маневрував, маючи на меті дезінформувати керівництво польської армії щодо свого місцеперебування. Ще на початку

серпня він залишив Старокостянтинів й поволі рушив на Уладівку, а в середині серпня зупинився під Куманівцями. У цей час він послав кілька полків на допомогу Нестеренку під Кодак; отримавши повідомлення про намір єрусалимського патріарха Паїсія проїхати через Україну до Росії, для безпеки його просування відправив на кордон із Молдавією полковників Мужилівського та Крису. Тут до нього дістався Копистинський, а також надійшли відомості про напад жовнірів на Острогоз та їхні розправи над мешканцями Межиріччя. Звернувшись 18 серпня з новим листом до членів комісії Киселя, Хмельницький засудив ці дії підрозділів польської армії та порушив вимогу покарати «тих свавільників з табору й[ого] м[иліс]ть князя Вишневецького». Зі свого боку, він послав канівського полковника Семена Савича з наказом, щоб він з Острога та інших місць «усіх цих свавільників (повстанців. — *Авт.*) до нас, до війська, привів». Водночас гетьман запросив комісарів до Старокостянтинова, куди обіцяв, довідавшись про їхній приїзд, «своїх поважних людей» послати, щоб «про все можна було якнайкраще домовитися». Мабуть, уже наступного дня Копистинський доправив цього листа воєводі, й той, не гаючи часу, сповістив гетьмана про своє бажання якнайшвидше прибути до визначеного для зустрічі посольств місця.

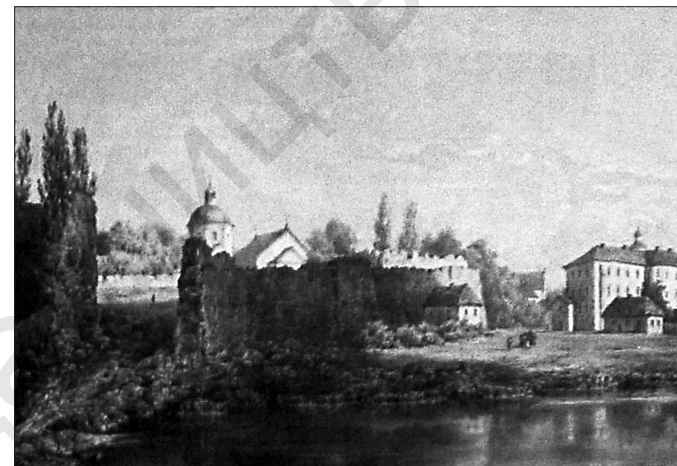
Здавалося, переговори ось-ось розпочнуться. Проте на цей час їм уже протистояли дві різні за своїм характером, але діючі в одному напрямі сили. Це, з одного боку, десятки тисяч повсталого поспільства, яке заперечувало будь-які переговори, а з другого — маси войовничо настроєної шляхти, головним чином із українських земель, яка покладала надії лише на шаблі та поривалася до битви, аби добре провчити «зарозуміле хлопство». Хмельницький, ще раз повторимо, не міг не рахуватися з настроями переважної більшості свого війська, тим паче що він особисто також не був палким прихильником ведення переговорів (хоча в принципі й не відкидав можливості їх використання для досягнення своєї політичної мети).

Соціальна й визвольна боротьба в Україні протягом другої половини липня — серпня набрала небаченої до того сили та масштабів. Тому вважаємо за доцільне висвітлити її основні моменти, щоб мати більш-менш повну картину розгортання революції, важелі керівництва якою доля передала до рук героя нашої книги.

Як ми вже зазначали, в розвитку боротьби на Поділлі та Волині надзвичайно велику роль відіграла перемога Максима Кривоноса під Старокостянтиновом. 21 липня хелмський каштелян повідомляв із Тернополя: «Вся шляхта втікає стрімголов, міста їм здаються й відкривають ворота». Після Заслава, Острога та Межиріччя повстанці здобули м. Корець і власність Адама Киселя — м. Гоща, зробили спробу оволодіти містами Рівне й Тайкури. Десятки шляхетських дворів були зруйновані в Погоринщині. Успішно розгорталася боротьба на півночі Київського воєводства, де козак та селяни взяли м. Овруч, обложили польсько-шляхетську залого в Чорнобилі. На Лівобережжі на початку серпня нарешті впали чернігівський замок (його боронили півтисячі шляхтичів і жовнірів), а також м. Стародуб. Запекла боротьба точилася на Поділлі. У 20-х числах липня повстанці тричі марно штурмували Меджибіж. Тоді його мешканці, одержавши від Хмельницького охоронний універсал, здали місто представникові українського уряду та на знак своєї вдячності до гетьмана зібрали з кожного двору по дві хлібини й відвезли до його обозу. З кожним днем погіршувалося становище польської залого в Барі, на допомогу якій 24 липня прибуло підкріплення. Залого налічувала приблизно 4 тис. осіб. Вона мала на озброєнні 40 гармат, 5 тис. мушкетів і 100 бочок пороху. Командував гарнізоном Андрій Потоцький. За наказом Максима Кривоноса до Бара вирушило кілька його полків. Водночас в околицях міста зосереджувалися загони місцевих повстанців під проводом Кошки (Кушки), Степка, священника Якуша та ін. У вівторок 25 липня вони розпочали наступ на Бар. Згодом підійшли полки Кривоноса, і спільними силами з допомогою міщан вони 28 липня оволоділи містом, а перед світанком 31 липня — замком. Після цього полковники звернулися з листом до Кривоноса, «запитуючи про думку Хмельницького, що чинити з замком, артилерією (якої багато), порохом, оловом і п. Потоцьким».

Захоплення Бара створило сприятливі умови для розвитку боротьби в Летичівському та Кам'янецькому повітах Подільського воєводства. Деякі загони вирушили з-під Бара на Вінківці й на початку серпня зайняли їх. У Зінкові міщанин Григорій укомплектував полк з місцевих жителів, який громив шляхетські двори. На берегах р. Ушиця формував загони Остап Гоголь, а на Подністров'ї зібралося шість великих й добре організованих

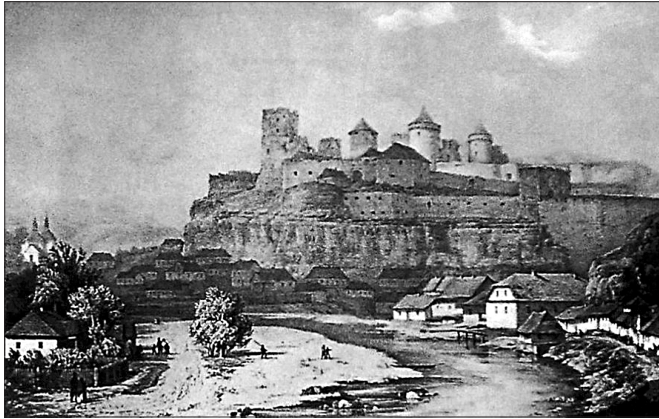
*Бар, взятий
військом
Богдана
Хмельницького.
Орда Н. 1876 р.*

загонів опришків. Наприкінці липня вони вирушили до Кам'янця-Подільського, шляхта якого в паніці вимагала від регіментарів* надіслати допомогу, інакше погрожувала покинути місто. Керівництво обороною Кам'янця перейняв полковник, галицький (згодом — кам'янецький) каштелян Станіслав Лянцкоронський. Він зібрав майже тисячу піхотинців, півтисячі кіннотників, зміцнив обороноздатність міста й замку. Опришки підійшли до Кам'янця у другій декаді серпня. Розпочалися сутички з жовнірами залого. На другу половину місяця чисельність опришків, до лав яких уливалися мешканці навколишніх містечок і сіл, досягла 10 тис. І все ж, зазнавши відчутних втрат у запеклих боях, вони відмовилися від наступальних операцій та взяли місто в облогу. Водночас окремі їхні загони здобули Сатанів, Скалат та інші міста, створивши таким чином загрозу тилові польського війська. Очолювали їх Александренко, Вовк, Чуйко та інші.

Полум'я повстання швидко поширювалося й на території Волині. Так, вийт Гощі Іван Куковський формував полк із жителів міста і навколишніх сіл. Великою активністю відзначався полк, створений мешканцем Зв'ягеля Тишею (Тишиком); у другій половині серпня він зайняв Клевань, Олику, а неподалік від Луцька, під Жидачевим, завдав поразки посполитому рушенню Волинського воєводства й продовжив похід на Володимир-Волинський.

* Регіментар — заступник коронного гетьмана.

Місто-фортеця
Кам'янець-
Подільський.
Орда Н. 1876 р.

Бої волинських повстанців із польськими корогвами відбулися між Гощею та Берездовим, в околицях Тинного.

Заворушення розпочалися й на землях Руського воєводства, наприклад, у Сокалі та Кам'янці-Струмиловій (нині Кам'янка-Бузька). Однак вони були жорстоко придушені жовнірами. Наростало напруження у Львові. Як повідомляв з нього 28 серпня С. Кушевич, «уже і в нас з'являються змови, багато гультьайства по ночах приїжджає та від'їжджає. Відбуваються різні збори по церквах... в передміських закутках і долинах. Русь уже відмовляє нам у послуху з великими докорами». Захвилювалася Галицька земля. Місцевий підкоморій Ян Потоцький в універсалах до шляхти від 18 серпня закликав її збиратися до нього, бо «власні піддані наші в усіх містечках починають бунтувати, тут же гультьайські купи приходять із-за Дністра та Молдавії».

Унаслідок успішних дій повстанців на другу половину серпня переважна частина України була звільнена з-під влади Речі Посполитої. Це — територія Чернігівського, Київського, Брацлавського, Подільського (за винятком Кам'янця та окремих районів Кам'янецького повіту) воєводств та південна частина Волинського. Наприкінці серпня спалахнули повстання на самому заході України — Підляшші. За даними А. Московського, «Хлопство, вся Русь, збунтувалося, особливо у Більську й Дрогочині».

З'ясуємо складники змісту боротьби, її характер, цілі. Відразу ж зауважимо, що безсумнівними є факти масових погромів шляхетських дворів, костьолів і кляшторів (монастирів), грабежів,

розправ над шляхтою, поляками, євреями, католицьким духовенством і католиками, жертвами яких стали десятки тисяч людей. І не існує жодної причини для виправдовування цих трагічних фактів. Очевидно, в цьому вибуху жорстокості багато було від темного й руйнівного, притаманного людям на рівні інстинктів, що тепер вирвалося назовні. Водночас немає підстав зводити зміст боротьби лише до позбавленої сенсу «нечуваної різни», «хаосу й анархії», «ненависті темного простолюдю».

На відміну від окремих українських інтелектуалів кінця ХХ ст., сучасники подій (зокрема, поляки) добре розуміли національно-визвольний і релігійний зміст боротьби повсталих українців. Для них не залишився непоміченим той факт, що козаки, як правило, не чіпали нікого з іноземців, за винятком поляків і євреїв, у яких вбачали своїх утискувачів і визискувачів. У десятках тогочасних джерел наголошено, що «вся Русь збунтувалася», «вся Русь об'єдналася», русини «дихають одним тільки фанатизмом схизми проклятої», які хочуть «вдарити по Речі Посполитій», «дійти до Вісли», «загнати ляхів за Віслу». Анонімний автор подільської «Римованої хроніки» в поетично-образній формі писав, що «швидко почав бунтівник трясти Польщу за чуприну», керуючись таким гаслом:

*«Бий, забий, винищуй лядську кров,
нехай в Руських краях
доценту зникне і пам'ять про неї;
щоб її духу русинський ніс і не чує».*

Точністю формулювання причин повстання вражає визнання, зроблене під час тортур полоненими під стінами Кам'янця-Подільського опришками. Вони запевняли, що «жодного зв'язку й союзу з козаками не мають, а самі добровільно, з огидою ставлячись до неволі, не в силі стерпіти польського панування... (курсив наш. — Авт.)».

У свідомості учасників боротьби зароджувалася (далеко не завжди чітко сформульована) ідея самостійності Русі, її незалежності від Польщі. Наприклад, захоплений у липні до полону козак заявив кам'янецькому старості Петру Потоцькому, що вже «держави від вас, ляхів, перейшла до нас, козаків». Автор поеми «Сатир Підгірський», а також поет Б. Зіморівич писали, що «русини», знищуючи «ляхів», хотіли звільнити від них «Руську землю». Таку ж

думку висловив історик другої половини XVII ст. В. Рудавський: «Русь тріумфувала начебто з повернення до своїх давніх вольностей і відібхання кордонів Польщі аж до Вісли». В. Д. Заславський спостеріг, що на звільненій території повстанці призначали «своїх урядників, окрему Республіку собі вчинивши». Інший тогочасний польський автор звертав увагу польської еліти на можливість того, що козаки «повністю вивільняться з підданства Корони Польської й створять собі нову козацьку Річ Посполиту або Руське князівство». І саме загроза «відокремлення Русі від Корони» найбільше турбувала уряд і сановників Речі Посполитої.

Національно-визвольна боротьба поєднувалася з боротьбою проти соціально-економічного визиску з боку шляхти (незалежно від національності й віросповідання) та орендарів, що надавало їй особливо жорстокого характеру. Уже наприкінці травня А. Кисіль звернув увагу на те, що повстанці «піддають вогню й мечу лише один шляхетський стан», і висловив здогад: розпочалася «жахлива селянська війна». Наприкінці червня він наголошував: «...вже точно все хлопство втягнулося у цю війну і або нам доведеться витяти хлопів і вчинити спустошення, або хлопів, бережи пане Боже, вистріляють нас...». Виявлені джерела фіксують наявність у поспільства намірів «вигубити шляхетський стан»; надії, що в майбутньому пани не повернуться в «Руські краї». Важко не побачити подібності форм і змісту боротьби українських селян та форм і змісту боротьби західноєвропейського селянства у період революцій XVI–XVIII ст. Із середини липня цей селянський протест переріс в потужну Селянську війну, що тривала до червня 1652 р.

Генератором соціальної активності селян і чималої частини городян був козацький ідеал. Боротьба за здобуття козацького імунітету (особиста воля, право власності на землю й угіддя, самоуправління) набула загальноукраїнського масштабу й реалізувалася в масовому покозаченні. Житель Казимира (поблизу Кракова) Марцин Голінський занотував 30 серпня, що «хлопство, збунтувавшись, у козацтво пішло». Український посол до російського уряду полковник Силуян Мужилівський у «Записці» цареві від 14 лютого 1649 р. зазначав: «...поспольство дочувшись, же короля в землі немає, в козацтво все обернулося, так по сю сторону, як і на туй Днепра». Вони запроваджували на місцях «козацький присуд» і «козацькі порядки», що означало створення

власних органів управління, які було покладено в основу владних структур держави. Формували також козацькі полки, причому не лише як військові, а й як військово-територіальні одиниці.

Отже, боротьба, що почалася 1648 р., мала національно-визвольний, релігійний і соціальний характер. За своїми масштабами, змістом, формами й метою, якісними змінами, що відбувалися у різних сферах буття українського соціуму, вона переросла межі «повстання» чи «національно-визвольної війни» й вилилася у Національну революцію, що тривала, на нашу думку, до осені 1676 р.

Не можна не відзначити і впливу революційних подій в Україні на розгортання соціальних виступів у Білорусії, Польщі, Молдавії, Росії. Так, уже в липні на території Білорусії успішно діяли повстанські загони Головацького, Матвія Гладкого, Мартина Небаби, Напалича, Хвеська. Вони зайняли Лоїв, Гомель, Брагин, Турів, Мозир, Давидгород та інші міста, завдали поразки корогвам литовського польного писаря Владислава Воловича під Річицею й литовського стражника Григорія Мирського під с. Горвол. Є дані, що в другій половині серпня Богдан Хмельницький прийняв посланців від загонів, які діяли в північних районах Чернігівщини та на півдні Білорусії, — Григорія Бута, Адама Лемка, Ахзема та Мужилівського. Він дав їм універсали для набору козаків, призначив їхнім полковником Кизиму й заборонив залишати Річицю, Гомель і Лоїв.

Під впливом повстання в Україні розпочалися виступи селян і міщан на польських землях. Уже в першій половині липня проти зловживань жовнірів піднялися селяни Краківської каштелянії. Поморський воєвода Ян Вейгер не приховував занепокоєння тим фактом, що «хлопство вже таку гору взяло, що взяти більше і не могло, бо вже не лише на Україні та в Литві, але і в Краківській землі почало бунтувати і ледве корогви козацькі мечника коронного* змогли їх погромити й знести». Загони повстанців діяли в околицях Замостя, на Підляшші**. В липні відбулися

* Коронний мечник — земський урядник, котрий під час церемоній ніс меч перед королем.

** Підляшша — історична область Польщі, заселена українцями, яка перейшла до неї за Люблінською унією 1569 р. й була поділена на Бельську, Мельницьку та Дрогочинську землі (у складі Бялистоцького, Варшавського та Люблінського воєводств).

заворушення в Молдавії. А в червні – липні розгорілося полум'я соціальної боротьби у фортецях південно-західної дільниці Белгородської вартової смуги в Росії.

Повернемося до проблеми переговорів уряду Речі Посполитої з повстанцями. Склалося так, що з обох сторін не відчувалося особливого прагнення до миру. В середині серпня полонені козаки засвідчували перед поляками: «Чернь проти того [щоб укласти мир]»: Наприкінці місяця зі Львова повідомляли: «чернь» і розмовляти не хоче «про мир». До С. Кушевича надійшли повідомлення про дії Максима Кривоноса та Петра Головацького, спрямовані проти переговорів із Польщею. Ігнорувати ці настрої свого війська перед реальною загрозою зіткнення з основними силами польської армії гетьман, повторимо, не міг. Як згодом зауважував Кисіль, «простолюд» створив «друге й третє військо, набагато більше від війська Хмельницького, і вже тоді не плебс виявився в підпорядкуванні Хмельницького, а Хмельницький став залежним від величезного згромадження [плебсу]».

Ми вже зазначали, що проти переговорів виступало також угруповання польських магнатів та шляхтичів, очолюване Вишневецьким. 17 серпня військові комісари в листі до Киселя переконували його в недоречності будь-яких перемовин. 26 серпня руський воєвода писав із-під Чолганського Каменя (Теофіполя): «Певніший мир собі вчинимо шаблею». Він скаржився своїм офіцерам «на цю затримку, зумовлену переговорами, у зв'язку з чим марнується вигідний час для ведення війни». Подібні думки князь висловив і в листі від 20 серпня до примаса Польщі. Чимало сенаторів і панів також вважали «за краще їх (козаків. — *Авт.*) втихомирити війною та шаблею, ніж проханням чи переговорами». Тож Кисіль мав усі підстави згодом констатувати в листі до М. Лубенського: «Комісії ніхто не хотів сприяти».

Войовничий настрій панував і серед шляхти й жовнірів у війську, яке збиралося спочатку під Глинянами, а потім між Ямполем і Чолганським Каменем. Вони явно недооцінювали боєздатність української армії та военний таланти Богдана Хмельницького. Як зауважував польський автор Я. Юзефович, шляхта, ще не бачивши супротивника, вже святкувала свою перемогу, тішачись тим, що для «її здобуття потрібна не зброя, а канчуки». Звичклі до розкошів магнати та заможні шляхтичі не могли відмовитися від неї

й під час походу. Один із них прихопив із собою алмазний і рубіновий пояс вартістю 100 тис. злотих, інший — соболіний одяг з алмазними застібками, що коштував 70 тис. злотих. Пани везли в табір діжки з медом, горілкою, різними наливками. Збираючись до обозу, жовніри нещадно грабували селян і міщан. На початку вересня польське військо налічувало вже близько 36–40 тис. шляхтичів і жовнірів «при вогні і залізі» та мало 100 гармат. Не забудьмо також про 40–50 тис. шляхетських слуг і людей обозної служби, — озброєні вогнепальною та холодною зброєю, вони разом зі своїми панами брали участь у боях. Отже, загальна чисельність польського війська становила 76–90 тис. осіб. На початку вересня ця сила пішла на Старокостянтинів.

Для Богдана Хмельницького не були таємницею настрої в польському війську, які разом із ворожими діями роз'їздів аж ніяк не підтверджували миролюбних запевнень Адама Киселя. Швидке нарощування сил в обозі, розташованому лише за 80–90 км від українського табору, також не давало особливих підстав вірити в бажання королівського уряду розв'язати конфлікт шляхом переговорів. У повітрі явно пахло порохом. І Хмельницький наприкінці серпня недвозначно заявив у листі Киселеві, що не вірить у його миротворчу місію, бо поки він тут зі своїми колегами «обіцяє мир», шляхта продовжує напади. 31 серпня Кисіль послав до гетьмана гінця, прохаючи відпустити затриманих посланців і повідомити про свої даліші наміри, але відповіді, очевидно, не отримав. Нарешті, 3 вересня комісія змушена була визнати провал своєї місії.

Богдан Хмельницький розпочав активну підготовку до битви. На цей час для реалізації його задумів складається сприятливіша міжнародна ситуація. Відпала, повторимо, загроза вступу на територію України російського війська. Встановлюються контакти з Портою, з якою, на думку О. Прицака, в липні укладається договір. Але наприкінці місяця яничари вчинили державний переворот. Ібрагім був зміщений, а султаном проголосили його малолітнього сина Магомета IV. Новий візир Суфі Мехмед-паша дотримувався дещо інших порівняно зі своїм попередником позицій щодо Польщі. Все ж у листах до канцлера та примаса він радив Речі Посполитій спочатку виконувати умови договору з Туреччиною та виплатити їй належні упоминки, а потім уже скаржитися

на хана. В самій Польщі загострилася боротьба за корону між братами Яном Казимиром і Каролем Фердинандом. Яна Казимира підтримувала Австрія, яка схилилася до думки про необхідність замирення з козаками (щоб потім повернути їх на боротьбу з Портою). Тому Ян Казимир обіцяв: коли він стане королем, то відразу ж після укладення угоди з Військом Запорозьким надасть польську армію в розпорядження австрійського імператора. Про схильність Яна Казимира до ведення переговорів із козаками стало, очевидно, у вересні відомо Хмельницькому. А Кароль Фердинанд відразу ж виявив себе запеклим ворогом козацтва й почав за власні кошти наймати підрозділи жовнірів для боротьби з ним. Під час протистояння між Яном Казимиром і Каролем Фердинандом з'являється ще одна кандидатура — син трансильванського князя Дьєрдя І Ракоці Сигізмунд. При цьому Дьєрдь І Ракоці розраховував на підтримку дисидентів* і козаків. Виряджаючи посла Павла Гечу до Польщі, він доручив йому увійти через кальвініста** Єжи Немирича в зносини з Адамом Киселем і козацьким гетьманом, якому написав листа. Окремі джерела свідчать про можливість налагодження зв'язків між Дьєрдем І Ракоці та Хмельницьким уже в першій половині вересня.

З огляду на високі бойові якості польської кінноти, Богдан почав шукати таке поле майбутнього бою, характер місцевості якого звів би їх нанівець і водночас підсилював боездатність українського війська. Розвідники знайшли найсприятливішу для цього місцевість на південний схід від Старокостянтинова, поблизу м. Пилявці на берегах повільної р. Іква (Пилявка). Річка перетинала невелику болотисту рівнину, котра переходила у вкриті чагарниками пагорби, між якими траплялися невеличкі заболочені ставки. Саме тут наприкінці серпня 1648 р. українські полки зайняли вихідні позиції. Свою ставку гетьман переніс до невеликого мурованого пилявецького замку Андрія Черненського (Червінського).

* Дисиденти — незгодні, ті, хто дотримувався інших поглядів, ніж офіційна панівна церква. Тут — усі некаатолики, тобто протестанти й православні.

** Кальвінізм — одна з основних течій протестантизму, що виникла в епоху Реформації, прийнявши ідеї Ж. Кальвіна. Центральне місце в кальвіністській теології посідає вчення про долю, згідно з яким вона визначається Богом, і жодні «добрі справи» не спроможні її змінити. Основою віри визнається «слово Боже», виражене через Святе писання.

Основні сили розмістив на правому березі Ікви, а на протилежному — полки Кривоноса. Їх з'єднувала вузька гребля через річку, яку Хмельницький наказав зміцнити двома укріпленнями з гарматами та шанцями. Щоб утруднити наступ жовнірів, розпорядився перекопати найближчі пагорби та долини, частину сіножатей залити водою, а в хащах розмістити підрозділи піхоти. Зайнявши рівнину, українське військо залишило полякам пагорби та долини.

Чисельність армії українського гетьманата тоді не перевищувала 100–110 тис. осіб, причому лише 50–70 тис. були озброєні належним чином, а решту становили, за свідченням С. Забузького (представника козацької старшини, який перейшов до польського обозу), «селяни від плуга», озброєні палицями. На думку польського історика Ф. Равіти-Гавронського, Хмельницький мав також 100 гармат. Щоб позбавити ворога інформації про становище у своєму війську, він запровадив в обозі сувору дисципліну. Гетьман очікував також на підхід 4–10 вересня кримських татар, назустріч яким послав козаків із табунами коней. Адже він мав інформацію, що 18 серпня калга-султан Крим-Гірей вирушив на допомогу козакам, взявши шлях на Бар і Меджибіж.

Зайнявши вигідну позицію, гетьманові будь-що потрібно було заманити сюди польську армію. З цією метою він зробив вигляд, нібито хоче закріпитися в районі Старокостянтинова. Виряджені ним кілька тисяч козаків (імовірно, на чолі з полковником Данилом Нечаєм) спочатку зайняли Красилів, а потім відійшли до Старокостянтинова та почали зводити там укріплення. Захоплені 2 вересня жовнірами шість козаків повідомили регіментарів про намір Хмельницького підійти з військом до міста й узяти під контроль переправу через Случ під Росолівцями. Це не могло не стурбувати поляків, бо лише тут можна було форсувати річку для наступу на Старокостянтинів; на їхню думку, намір українського гетьмана захопити переправу був з його боку цілком логічним кроком. До того ж вони отримали від Забузького інформацію про низьку боездатність повстанського війська, його слабе озброєння, про бажання тисячі «досвідчених» (реєстрових) козаків перейти на бік супротивника тощо.

З огляду на одержану інформацію, регіментарі вирішили зайняти Старокостянтинів. Ранком 3 вересня їхнє військо виступило в похід. Надвечір воно стало обозом на Корчівському полі.

*Меджибіж,
взятий
полковником
Данилом Нечаєм
після розгрому
польського
війська.
Орда Н. 1876 р.*

Наступного дня близько 5 тис. жовнірів із шістьма гарматами на чолі з О. Конєцпольським і М. Остророгом подалися до переправи, однак, на своє превелике здивування, знайшли її вільною від козацької охорони. Коли до них підійшов І. Вишневецький, вони провели спільну нараду, на якій вирішили атакувати Старокостянтинів. Намагалися схилити до цього плану В. Заславського, але той відмовився під тим приводом, що наставав вечір і не треба без належної підготовки «дражнити ворога». Проте Конєцпольський і Вишневецький таки зав'язали під стінами міста бій із українцями. Пізнього вечора польські воєначальники відступили до свого обозу. Вночі Данило Нечай із козаками й значною частиною міщан покинув Старокостянтинів і прийшов до табору Хмельницького. Лише після цього регіментарі зайняли місто.

Виконавши частину свого плану, Хмельницький мав тепер зробити найважче — домогтися приходу польського війська під Пилявці. Дивно, але реалізації цього задуму сприяли позиції більшості офіцерів і військових комісарів польської армії. Справа в тому, що 6 вересня була скликана нарада для обговорення подальших дій, в ході якої виявилось два підходи до цього питання. А. Кисіль, коронний мечник М. Зебжидовський, Є. Любомирський, В. Заславський та інші, з огляду на повідомлення про наближення орди, підтримали пропозицію С. Осинського розташувати армію в таборі за містом, маючи в тилу його укріплення, між р. Случ та болотами, й очікувати тут на підхід козаків. Проти

Поле битви війська гетьмана Богдана Хмельницького під Пилявцями.

цього плану виступили Я. Тишкевич, ломжинський староста Радзейовський, брестський воєвода Ш. Щавінський та інші. Вони вимагали негайно атакувати Хмельницького, щоб загнати «проти-вника за Дніпро». Прихильники цього плану твердили про необхідність швидких і рішучих заходів, щоб не допустити об'єднання козаків із татарами. Якщо вірити Заславському, шляхта звинувачувала його та однодумців у боягузстві, погрожувала «бунтом», обіцяла залишити обоз чи обрати нових гетьманів. За таких обставин Заславський порівняно легко погодився зі своїми опонентами. Чому? Дуже просто: район Старокостянтинів належав до його маєтків, і він не хотів, щоб жовніри, ставши тут обозом, пограбували їх.

Виконуючи рішення наради, регіментарі розпорядилися 7 вересня вирушати в похід. Після сутички роз'їздив та переправи через болота 8 вересня обоз залишався на місці. Наступного дня, в суботу, польське військо зупинилося за півмилі від українського табору. Місце для стоянки обрав М. Остророг. Правий фланг очолив він сам, лівий — О. Конєцпольський, а центр — В. Заславський та І. Вишневецький. Тил охороняли брестський і подільський воєводи. Польський табір розкинувся мінімум на 7,5–8 км («на добру милю»). Розташувався він на шести пагорбах, але не був суцільним, бо кожний полковник зупинився там, де йому забажалося.

Серед регіментарів тривали чвари. Прийняті ними рішення зазвичай не виконувалися (наприклад, не були придушені повстання в Руському та Волинському воєводствах, а також в околицях Кам'янця-Подільського, не вирушив для перехоплення татарських загонів канівський полковник Є. Голуб). За даними очевидця, в польському обозі не існувало «будь-якої дисципліни,

будь-якого авторитету вождів», натомість «мали місце розкіш, амбіція, чвари, заздрість». Спостерігалася недоброзичливість до шляхтичів — вихідців із Малої та Великої Польщі. Незважаючи на обговорення регіментарями майбутніх дій проти українського війська, їм так і не вдалося дійти спільної думки, й плану як такого вони не розробили та не схвалили.

На жаль, у проаналізованих нами джерелах нічого не сповіщається про плани й дії в ці дні Богдана Хмельницького. Тому залишається зіставляти свідчення шляхтичів — учасників битви, щоб на основі окремих зауважень і натяків спробувати проникнути в суть задумів українського гетьмана. Вважаємо, що, готуючись до битви, він виходив насамперед із реальної оцінки співвідношення сил. Від розвідників і захоплених «язиків» довідався про приблизну чисельність жовнірів польського війська. Виявилось: керована ним армія переважала сили противника на 20–30 тис. чоловік, однак різко поступалася в озброєнні (адже 40–50 тис. повстанців, нагадаємо, не мали ні вогнепальної, ні холодної зброї). Не міг Хмельницький ігнорувати й загалом незрівнянно вищої військової підготовки й досвідченості жовнірів, котрі протистояли десяткам тисяч селян із його війська. Крім цього, доки не підійшла орда, в його розпорядженні не було кінноти, яка могла б перемогти у відкритому бою поляків. З огляду на все це гетьман обрав єдино правильну у своєму становищі тактику активної оборони табору, щоб вимотати сили супротивника та, дочекавшись підходу татар, завдати потужного контрудару.

Чи мала ця тактика шанси на успіх? Гадається, так. Відомо, що стійкості й мужності української піхоти, коли вона билася під захистом возів і ґрунтових фортифікацій, не було рівних в Європі. Польська кавалерія, неперевершена в боях на відкритій місцевості, втрачала свої чудові бойові якості та часто виявляла безпорадність, коли справа доходила до штурму укріплених позицій противника. Для цього потрібна була піхота, а її під Пилявцями в поляків було якраз небагато (очевидно, не більш ніж 10 тис. осіб).

Отже, Хмельницький приділив особливу увагу організації захисту табору, вибравши дуже вдале для оборони місце. Як відзначав один із шляхтичів, Богдан «під Пилявцями приготувався на наш прихід: всюди має ліси, засідки, важкі для нас переправи».

Заславський звертав увагу на те, що гетьман «у доброму місці став і табір свій укріпив як окопом, так і возами, з'єднавши їх у шість рядів». Не менш укріпленим був і табір Кривоноса.

Настав понеділок 11 вересня. Богдан Хмельницький очікував на атаку ворога. Її, дещо несподівано для регіментарів, із власної ініціативи розпочав Я. Тишкевич, кинувши кілька сотень жовнірів на штурм греблі через Ікву. Козаки спочатку відступили, а потім контратакували й вибили нападників із захоплених ними шанців. Побоюючись за моральний дух свого війська, регіментарі вирішили будь-що оволодіти цією переправою (хоча в цьому й не було особливої потреби, бо її вузькість не давала можливості скористатися нею для наступу на табір Хмельницького). Заславський направив туди кількасот драгунів, а потім — підрозділи німецької піхоти Осинського. Бій спалахнув із новою силою. Відступивши та перегруповувавши сили, українці завдали сильного удару, й жовніри, залишивши на полі бою понад 200 трупів, поспішно відступили.

Переконавшись, що лобові атаки зазнають невдачі, регіментарі вирішили провести комбіновану операцію, кинувши в тил козакам кілька полків кінноти та корогви рейтарів* на чолі із С. Корецьким, С. Лашем, Клобуковським й іншими офіцерами. Через великі болота вони подолали майже 15 км (дві милі) й нарешті дісталися мети. Їхня поява була несподіванкою для гетьмана. Послані ним підрозділи кінноти були швидко розсіяні, й корогви Заборовського (Романа Загоровського?) та Прусиновського першими досягли українських шанців на переправі. Після запеклого бою козаки, залишивши кілька гармат, прорвалися з оточення до свого табору. Через півгодини після здобуття переправи регіментарі поставили тут кілька тисяч жовнірів і шість гармат. Цього ж дня тривали бої й біля табору Максима Кривоноса (під час яких, за даними деяких джерел, загинув його брат).

Втрата переправи була хоча й не дуже дошкульною, та все ж невдачею українського війська, бо погіршувала зв'язок між полками Хмельницького й Кривоноса, а також відкривала полякам доступ до табору гетьмана. Однак не треба й переоцінювати успіх

* Рейтари — вид найманої кінноти, озброєної вогнепальною (карабіни, пістолі) та холодною (палаші, списи) зброєю.

польського командування, оскільки, як ми вже зауважували, через властиві їй вади переправу не можна було використати для широкого наступу на позиції українського війська. З'ясувавши сили противника під час боїв за греблю, Хмельницький, очевидно, не побачив у них особливої загрози для табору й вирішив дати своїм людям можливість відпочити перед вирішальними подіями.

Наступного дня Хмельницький виправляв свої прорахунки. Насамперед він послав козацькі підрозділи до болот і неглибокого озера, де напередодні вдалося переправитися жовнірам. Спереду й позаду табору були викопані глибокі рови, щоб убезпечити себе від раптового нападу польської кінноти. Очевидно, перед полуднем Богданові стало відомо про наближення буджацьких татар (близько 5 тис. осіб), очолюваних Антимір-мурзою (рідним братом відомого вже нам Кантемір-мурзи) та Аджамет-мурзою. Серед козаків навмисно була пущена чутка про підхід татарської орди. А вже з обіду до рук жовнірів потрапив священник, який на тортурах повідомив, що наближаються кілька десятків тисяч кримчаків. Коли перед заходом сонця татарський загін прибув до українського табору, гетьман зустрів його під залпи гармат, самопалів і вигуки «татари». Ця невелика хитрість досягла своєї мети. За словами галицького стольника Андрія М'яковського, жовніри від цього звукового ефекту «жахливо перелякалися». Тоді «козацтво загордилося, запишалося, а безліч черні піднеслася духом». Захоплені опівночі нові козацькі «язики» підтвердили: прибула орда. У польському обозі були певні, що її чисельність досягала 30 тис. чоловік.

Розглянемо плани обох сторін на 13 вересня. Гетьман вирішив перейти до активних дій — розпочати одночасний наступ на позиції жовнірів, що захищали переправу, а також на основні сили польського війська — зі свого боку і з боку Кривоноса (окремі джерела наводять на думку, що, крім цієї переправи, козаки мали ще кілька; це давало їм змогу підтримувати зв'язки з Кривоносом та перекидати свої підрозділи на лівий берег Ікви). На ранок українські й татарські лави зайняли вихідні позиції для атаки. За свідченням С. Твардовського, Хмельницький, щоб «напустити страху нам в очі», переодягнув частину козаків на татар. Регіментарі ж знову виявилися неспроможними розробити й ухвалити якийсь конкретний план дій (лише вирішили замінити жовнірів

на переправі іншими). Щоправда, довідавшись уранці, що українці й татари вийшли «в поле», вони теж «вивели військо в поле», скликали нараду з питання — «починати бій чи ні» та дійшли висновку: «Враховуючи малочисельність піхоти й те, що цього дня піднявся супротивний вітер, а також те, [що] між нашим військом [і] козаками й татарами було кілька важкопрохідних балок, що нічого нам усім туди переходити, а слід їх (козаків і татар. — *Авт.*) до себе виманити на рівнину».

Тим часом почалася заміна жовнірських підрозділів на переправі. Помітивши це, Хмельницький наказав ударити по греблі, підбадьорюючи козаків заклик: «За віру, молодці, за віру!» Попереду наступала піхота, фланги якої прикривали кінні полки українців і татар. Поляки зазнали нищівного розгрому, мало кому з них пощастило втекти. Козаки оволоділи всіма шанцями та гарматами, покинутими втікачами.

У той час, коли розпочався бій за переправу, регіментарі шикували своє військо, в якому не було порядку, «бо що панок, то хотів бути гетьманом», і не там «панок» ставав, де йому наказували, а де хотів. Усупереч наказові регіментарів, корогви полку Киселя «без шик, без порядку» почали сутички з татарами, що з'явилися на лівому березі Ікви. До бою втяглися й інші корогви. Їм на допомогу підтяглися полки Конєцпольського, Вишневецького та інших польських воєначальників. Спалахнула запекла битва, що точилася кілька годин без відчутної переваги якоїсь із сторін. Потім гору почали брати козаки й татари. Водночас жорстока січа відбувалася біля табору Кривоноса, який теж перемагав. З обіду польське військо охопили панічні настрої, й на полі бою залишилися ледве половина жовнірів (за словами Заславського, «у війську настала така байдужість, що деякі ніяк не хотіли битися: одні під приводом відсутності наказів від їхніх полковників, інші — під приводом малочисельності війська під корогвами, треті — не бажаючи битися без своїх ротмістрів, яких не було при корогвах»).

Надвечір із польського табору вже від'їжджали вози сандомирського воєводи, краківських воєводичів та О. Конєцпольського. Помітивши нелад у стані супротивника, Богдан Хмельницький діяв швидко й рішуче — наказав завдати удару по польських підрозділах із флангів і з тилу. Регіментарі вже у вечірніх сутінках вирішили з табором і гарматами відступити до

Старокостянтинова й окопатися там. Кіннота повинна була прикривати їх. Підготовку до цього маневру доручили Вишневецькому (за даними Твардовського, йому «принесли булаву», про яку він мріяв усе життя). Однак йому не вистачило ні залізної волі, ні організаторського таланту виконати це доручення. А може, розуміючи безнадійність ситуації, він на все махнув рукою й намагався лише врятувати власне життя...

Коли ж надійшли повідомлення, що козаки з татарами вийшли в тил польської армії, її керівники остаточно втратили голову. Військові комісари доводили Заславському, що кіннота повинна відходити одночасно з обозом, бо «краще втратити вози і майно, ніж загинути всій Республіці й цвітові вітчизни нашої». Той начебто виступав проти цього плану, виявляв готовність пожертвувати життям (у це важко повірити), але комісари вирішили відступати кіннотою, що означало залишення напризволяще обозу з піхотою, слугами, пораненими. Не очікуючи на збір усього війська, воєначальники найняли в провідники слугу брацлавського старости Байбузу й покинули поле бою. За свідченням анонімного автора одного із щоденників, Заславський дав йому 200 червоних злотих, аби тільки той безпечно його звідсіля вивів. В одній із тогочасних поезій натрапляємо на думку, що цей магнат, «підшитий тхорами», був одним із ініціаторів утечі. 19 вересня Кисіль зауважував: з невідомих йому причин регіментарі залишили «всіх і табір». Пізніше на сеймі шляхтич Хжонстовський домагався суду над винуватцями пилявецької втечі.

Коли вночі рядові жовніри довідалися про залишення їх воєначальниками, це викликало в них страшенну паніку. За словами Твардовського, «важко описати ганьбу цієї ночі», коли бійці кидали зброю, вскакували на коней і намагалися якнайшвидше втекти, не дбаючи про поранених і хворих. На шляху до Старокостянтинова, як писав один із утікачів, жовніри «скидали один одного з коней» і «ламали собі шиї». Автор Львівського літопису констатував: «У чім хто мог і з чим хто мог, і где хто мог, армату, оружя і добра всі zostавивши, утекли».

Довідавшись про залишення жовнірами обозу, Хмельницький не відразу повірив у перемогу. Спершу він подумав, що регіментарі готують пастку та навмисне відводять війська, аби заманити козаків і татар до табору, а потім оточити й знищити. Тому для

*Розгром
польських
військ під
Пилявою.
Донченко О.
1954 р.*

з'ясування ситуації розпорядився на деякий час припинити наступальні операції. І лише через дві години, коли стало ясно: жовніри таки втікають із поля бою, гетьман наказав зайняти покинутий обоз і почати переслідування противника (його гнали до Старокостянтинова). До рук переможців потрапили десятки тисяч возів, 92 гармати та велика позолочена й обсипана коштовним камінням гетьманська булава Заславського. За свідченням деяких джерел, вартість трофеїв перевищувала 7 млн злотих, але ганьба, якої зазнала Річ Посполита, оцінювалася більш ніж на тисячу мільйонів.

Перемога українського війська була повною. Вона струснула всю польсько-литовську державу. За словами польського літописця М. Ємьоловського, «нечувана знову постала тривога». Шляхта почала масово втікати за Віслу, до Торуня й Гданська. Коли у Львові 16 вересня довідалися про пилявецьку катастрофу польської армії, то, як зазначав в одному зі своїх листів С. Кушевич, «страх і велика тривога, яких не можна ні висловити, ні описати і в яку не повірить той, хто не бував у подібних випадках, опанували всіма жителями». А Богдан Хмельницький уже 15 вересня вирушив із табором до Старокостянтинова, в околицях якого, очевидно, хотів дочекатися підходу основних сил татар. За даними українського дослідника С. Томашівського, ранком наступного дня козацькі полки розпочали штурм Старокостянтинова, де зачинилося близько 1 тис. німецьких піхотинців. Майже всі вони

були знищені. Після цього гетьман відправив частину захопленої здобичі та гармат за Дніпро (до Переяслава?). Вважаємо, що в цей же час він послав листа до брата — сосницького полковника, наказуючи козацьким залогами у Сосниці, Новгороді-Сіверському, Стародубі й Почепі уважно стежити за діями литовського війська та зберігати хліб. Що ж до своїх планів, то гетьман повідомляв: він має намір вирушити на Варшаву. Існує думка, що Хмельницький у цей час вирушив полковника Джеджалія до Порти, однак ми не виявили даних на її підтвердження. Навпаки, за деякими джерелами, полковник після Пилявець брав участь у визволенні західноукраїнських земель.

Зрозуміло, що перед гетьманським урядом гостро постало питання вироблення плану наступних дій. Уперше в історії національно-визвольних рухів раннього нового часу виникли сприятливі умови для визволення з-під іноземної зверхності всіх етнічних українських земель та об'єднання їх у межах єдиної незалежної держави. Чи були спроможні реалізувати цю рідкісну (як виявилось пізніше) можливість гетьман та його оточення? На превеликий жаль, проаналізовані нами документи не дають змоги відповісти на це запитання позитивно. Аж надто загальний, фрагментарний і суперечливий характер джерельної бази з цієї проблеми значною мірою зумовлює існування в історіографії різних оцінок діяльності Богдана Хмельницького восени 1648 р. Через це ми теж залишаємо за собою право на власне трактування цієї проблеми.

Невдовзі після здобутої перемоги гетьман скликав старшинську раду для обговорення нової політичної програми. Нам важко з'ясувати місце й час її проведення. С. Томашівський і М. Петровський схильні вважати: вона відбувалася 16 вересня у Старокостянтинові. Не заперечуючи даної думки, ми, однак, не виключаємо й того, що вона могла відбутися й дещо пізніше, під час руху війська через Чолганський Камінь у район Вишнівця. Спираючись на повідомлення С. Кушевича, С. Томашівський погоджувався з тим, що М. Кривоніс висловився на цій раді проти наступу далі Случі та запропонував зміцнити через цю річку переправи. Його підтримав Іван Виговський (він, очевидно, ще не займав тоді посади генерального писаря). Однак Тугай-бей, який прибув до українського війська, висловився проти цього плану й наполягав

на продовженні наступу, який мав принести або перемогу, або «справедливі» умови миру. Хмельницький погодився з аргументами перекопського бея та дав наказ вирушати в похід. На думку ж М. Грушевського, який звернув увагу на відмінність змісту оригіналу праці В. Коховського від тексту його польського перекладу середини XIX ст., саме Виговський виступив на раді ініціатором продовження наступу; його підтримала рада, й гетьман вирішив із цим погодитися.

Так чи інакше, але, як бачимо, у формуванні політичного курсу українського уряду гетьманові в інтерпретації згаданих істориків відводиться пасивна роль. Однак, по-перше, є підстави не довіряти повністю свідченням С. Кушевича та В. Коховського (майбутні події не підтверджують їхніх даних ні про позицію М. Кривоноса, ні про серйозний вплив І. Виговського на політику гетьманського уряду), а по-друге, є й інші джерела, котрі свідчать: саме Богдан Хмельницький вимагав наступу до західних меж етнічних українських земель. Полонений сенчанський козак, який був у таборі під Старокостянтиновом, наприкінці вересня — на початку жовтня недвозначно заявляв: гетьман *«думає відняти польські володіння до Вісли»* (курсив наш. — Авт.), лише за Віслу йти не хоче. Зимувати хоче обов'язково тут, у Польщі, і стоянку свою хоче мати під Замостям». Інший козак Мартин (із полку П. Головацького), який теж потрапив у цей час у полон, у своїх зізнаннях повторив: Хмельницький повинен бути під Замостям. У заявах цих козаків звертає на себе увагу те, що вони говорили не про рішення старшинської ради, а про власну волю гетьмана, його особисту позицію. Отже, ми вважаємо: рішення ради щодо продовження походу було ухвалене з ініціативи Хмельницького.

У зв'язку із цим зауважимо: вже у другій половині вересня, після таких успіхів у боротьбі проти Речі Посполитої, гетьман, очевидно, вперше починає замислюватися над поширенням влади Війська Запорозького на всі землі, де проживало українське населення. На користь цього припущення, гадаємо, свідчать окремі джерела, згідно з якими під час походу українського війська на Львів, а потім на Замостя гетьманський уряд фактично вважав своїми визволені землі західного регіону України й запроваджував тут місцеві (козацькі) органи української державності. Так, полонений жовнірами на початку жовтня татарин Канманбет

з коша, розташованого піді Львовом, повідомив: козаки не дозволили татарам з їхньою здобиччю повертатися до своїх домівок шляхом, яким вони сюди прибули, «щоб не спустошували (татари. — *Авт.*) тих країв, які вже оголошують своїми (курсив наш. — *Авт.*), а частково щоб із полоном йшли через молдавську землю». Ксьондз А. Мокрський, котрий побував на початку листопада в таборі Богдана Хмельницького під Замостям, у листі до короля зазначав: запорозький гетьман «у кожному зайнятому ним місті залишає своїх уповноважених...». Нарешті, ми маємо свідчення від 9 грудня 1648 р. М. Остророга, що за розпорядженням Хмельницького в містах «руської землі» (Руського воєводства) розміщено козацькі залоги, які «всі пожитки собі беруть, чинять суд і в цілому управляють, як у своєму власному, й селяни їх, як власних панів, слухають».

З огляду на все сказане ми, не відкидаючи важливості київського періоду життя (кінець грудня 1648 р.) Богдана Хмельницького у процесі формування його політичної програми, все ж не поділяємо погляду М. Грушевського, що вирішальний вплив у цьому відношенні на нього справили зустрічі та бесіди з київською інтелігенцією, після яких і з'явилася програма незалежності України від Польщі. Ми певні: до цієї думки гетьман ішов сам, хоча цей шлях і виявився для нього аж ніяк не простим, — адже йому потрібно було вийти за межі інтересів одного стану та піднятися до розуміння загальнонаціональних інтересів. Саме цим і зумовлені були зигзаги, непослідовність, суперечливість, а то й серйозні прорахунки в його діях і вчинках... І в цьому відношенні важливу роль відіграв період із середини вересня до середини листопада 1648 р., коли Богдан упритул підійшов до формування програми визволення всіх українських земель та об'єднання їх під своєю булавою, — підійшов, але не висунув її як найнагальніше політичне гасло. Чому? Наявні джерела свідчать: гетьман продовжував перебувати в полоні ягеллонської ідеї територіальної цілісності Речі Посполитої, сприймаючи останню вітчизною. На наш погляд, Хмельницький, завжди діючи надзвичайно обачливо, тверезо, зважуючи кожний свій крок, виключаючи зайвий ризик, в просуванні до визначеної мети надавав перевагу тактиці повільного, але неухильного зміцнення своїх позицій, керуючись принципом «краще синиця в руках, аніж журавель у небі». Цей прагматизм, з одного

боку, становив одну з найкращих рис гетьмана як політика, а з іншого — не завжди давав йому змогу добиватися максимальних результатів у тій чи іншій ситуації, перешкоджав реалізації шансів, виторєних розвитком подій і збігом історичних обставин.

Розгромивши польське військо під Пилявцями та вирушивши до західних районів України, Хмельницький, очевидно, мав намір перш за все добиватися обрання на польський престол того претендента, який був би готовим шукати порозуміння з Військом Запорозьким, а згодом, уже в процесі переговорів, домагатися від польського уряду визнання створеної козацтвом на визволених землях Української держави, яка б користувалася широкою автономією в межах Речі Посполитої. Вочевидь, це була остання надія Богдана на можливість розв'язання даної проблеми шляхом переговорів, і вона, ця надія, ґрунтувалася на переоцінці реалістичних тенденцій у політиці правлячих кіл Польщі стосовно України, їхньої здатності піти на визнання за нею таких же прав, які у складі Речі Посполитої мали Литва і власне Польща. Зважаючи на це, Старокостянтинівська рада, ймовірно, прийняла також рішення дозволити гетьманові вступити в переговори з польським урядом. Так, 24 вересня Кушевич повідомляв зі Львова, що Хмельницький виряджає послів на елекцію (вибори). Згадуваний уже козак Мартин теж відзначав, що гетьман хоче разом із поляками «вибирати короля». Подібного змісту думку висловив і сенчанський козак: «Бажає (Богдан Хмельницький. — *Авт.*) перемир'я й думає про переговори з цього питання».

Водночас гетьман не відкидав можливості добиватися поставлених цілей і більш рішучими діями. У листі від 28 жовтня до мешканців Замостя він недвозначно заявив: «Не думайте, що ми тільки під Замостя прийшли. Я сподіваюсь, що всемогутній Господь Бог зі своєї ласки нагородить нас за це літо й за цю зиму тим добром з ваших маєтків, яке ви десять років з нас брали... Ви сподіваєтесь на підкріплення, але не знаю, чи дочекаєтесь його, бо чимало душ ваших воїнів пішло на дно Вісли, шукаючи цих ваших підкріплень, а нас Вісла з Божою поміччю ласкаво через себе перенесе (курсив наш. — *Авт.*)». На цю рішучість гетьмана звертав увагу королевича Яна Казимира Мокрський: «[Хмельницький] готовий швидше загинути у війську, ніж розпустити його, не добившись вирішення питання (в даному разі не йшлося про

надання Україні незалежності. — *Авт.*) Поки цього не буде зроблено, він не залишить цих володінь, які розорив і в яких не хотів би зимувати».

Залишивши Старокостянтинів, українське військо близько 18 вересня вирушило через Чолганський Камінь у напрямку Ямполья, неподалік якого (мабуть, 20 вересня) об'єдналося з ордою Крим-Гірея. Відбулася рада, яка вирішила наступати на Львів. За деякими джерелами, гетьман заручився підтримкою калги-султана лише на місяць. Крім цього, варто пам'ятати, що частина татар, обтяжена здобиччю, почала повертатися до своїх домівок. Звідси військо рушило на Вишневець, а далі — на Збараж, міцні укріплення якого з 50-ма гарматами та замком були здобуті 22 вересня. Тут українська армія поділилася на дві частини: одна з них пішла на Броди (куди 23 або 24 вересня прибув сам Хмельницький), а від нього — через Бузьк на Львів; інша рухалася до Львова зі Збаража через Золочів і Глиняни.

У працях М. Грушевського й С. Томашівського проводиться думка, нібито під час свого походу через західноукраїнські землі гетьман залишався байдужим до справи визвольної боротьби поспільства. Однак факти не підтверджують цього. Прямуючи до Львова, Хмельницький розіслав у різні місцевості західного регіону України (не лише Галичини) козацькі полки, дії яких викликали небачене тут раніше повстання місцевого населення. Мешканці окремих міст і сіл прагнули налагодити з Богданом зв'язки. Так, поляки схопили гінця гологірських міщан, якого ті відправили до гетьмана з листом, прохаючи «негайно прийти на допомогу проти польської тиранії», обіцяючи «забезпечити військо всім необхідним». Є також згадка, що він посилав листа до залоги м. Броди, пропонуючи, очевидно, скласти зброю. Не виключено, що неподалік Львова до Хмельницького з'явився український шляхтич Єжи Немирич, — він привіз листа від Дьєрдя І Ракоці. Щоправда, за даними В. Сергійчука, Немирич приїхав значно пізніше — 27 жовтня — й не від правителя Трансильванії, а від Яна Казимира, щоб повідомити Хмельницькому: ставши королем, Ян Казимир підтримує козацькі вимоги, чого не слід чекати від його брата Кароля — непримиренного ворога козаків.

Наближення українських і татарських полків до Львова посилювало тривогу шляхти й міської верхівки, особливо польської

общини. Відомо, що Миколай Остророг, який прибув 16 вересня з-під Пилявець, скликав наступного дня військову раду, де просив офіцерів і жовнірів далі не відступати, а залишитися тут для захисту міста. 18 вересня сюди приїхали Заславський, Вишневецький, Тишкевич та інші воєначальники й комісари. Жовніри, які з пилявецького погрому дісталися Львова, добилися обрання 19 вересня руського воєводи регіментарем, а він, зі свого боку, домігся призначення своїм заступником Остророга. 21 вересня Вишневецький повідомив Лубенського, що разом із Остророгом перейняв на себе командування польською армією та докладе максимум зусиль для створення її заново. В їхньому розпорядженні було тільки 4,4 тис. жовнірів, хоча всіх утікачів із-під Пилявець у Львові налічувалося 18 тис.

Оскільки новообрані воєначальники обіцяли організувати захист міста від неприятеля, мешканці розпочали збір коштів для цього. Незабаром Вишневецький та Остророг мали вже 900 тис. злотих і велику кількість коштовностей. Однак, довідавшись про наближення Хмельницького, магнати 25 вересня разом із усіма жертвами на чолі жовнірів таємно покинули Львів і втекли до Замостя. Вже з дороги вони попередили львів'ян про близьку небезпеку. Обуренню ошуканих міщан не було меж. Керівником оборони міста призначили бурмистра Мартина Гросвайєра.

Уранці 26 вересня татари Тугай-бея та кілька загонів козаків з'явилися під Львовом й атакували передмістя. 28 вересня до міста підійшли 35 полків (серед них був і полк молдавських повстанців), керованих українським гетьманом. Військо зупинилося на Вовчій горі. Богдан особисто об'їхав укріплення Львова на білому коні (під час цього об'їзду ворожа куля вдарила йому під ноги). Вночі 29 вересня козаки здобули передмістя, а вдень розпочали обстріл міських оборонних споруд. Увечері за порадою генерала львівського королівського арсеналу Христофора Арцишевського обложені запалили передмістя, й пожежа обернула «на попіл усі будинки навколо». Тим часом козаки Головацького оволоділи церквою Св. Юра. Наступного дня поранений і хворий Кривоніс, який стояв на Тарнавці (назва передмістя), наказав штурмувати Високий Замок. Можливо, участь у приступах брали й донські козаки (вони стояли поруч із Кривоносом). За допомогою міщан-українців — мешканців Краківського передмістя козаки

перекрили міський водовід. 1 жовтня вони відчайдушно штурмували замок, а також захопили кармелітський монастир.

Характер воєнних дій перших днів облоги засвідчував не стільки бажання Хмельницького будь-що оволодіти Львовом, скільки намір змусити місцеву владу капітулювати й пристати на його умови. 1 жовтня він звернувся до магістрату з листом (написаним українською мовою), вимагаючи видати Вишневецького, Конєцпольського та інших «недобитків» із-під Пилявець. В іншому разі погрожував штурмом (при цьому радив міщанам-українцям заховатися в церквах). З відповіддю до гетьмана поїхав А. Мокрський. Від імені магістрату він мав заявити, що в місті немає пилявецьких утікачів, і просити, щоб гетьман помилував Львів. Хмельницький прийняв його в будинку біля костьолу Св. Петра. Упізнав у ньому свого вчителя, дякував за науку, був привітним. Довідавшись про відсутність у Львові магнатів — учасників Пилявецької битви, сказав: хай міщани заплатять за них 200 тис. дукатів, інакше сплюндрує місто.

2 жовтня Богдан написав до магістрату нового листа (польською мовою), переконуючи в необхідності сплатити контрибуцію та видати євреїв, котрі були «причиною війни» (остання вимога, очевидно, висувалася для того, щоб добитися більшої суми викупу, оскільки треба ж було платити ще й татарам за їхню участь у поході). Одержавши від міста відмову видати євреїв, гетьман більше не повертався до цього питання, але наполягав виплатити татарам 200 тис. червоних злотих. Магістрат погодився на переговори з цього питання та обрав посольство у складі А. Вахловича, С. Кушевича, Х. Захновича, П. Лавришевича й А. Чеховича. Хмельницький зустрів послів гостинно, уважно вислухав їхні слізні прохання погодитися на меншу від запропонованої суму контрибуції. Спочатку він не бажав іти на поступки, бо не мав чим заплатити союзникам. Нарешті погодився переговорити з цього приводу з Тугай-беєм і вирушив до нього на зустріч. Під час його відсутності послі розмовляли з козацькими старшинами, котрі розповіли їм про ганебну втечу польського війська з-під Пилявець, показали булаву Заславського, запевнили у своїй готовності в майбутньому звернутися по допомогу до турецького султана, обвинувачували Вишневецького у зриві роботи комісії Киселя, а також недвозначно натякнули: якщо королівський уряд не

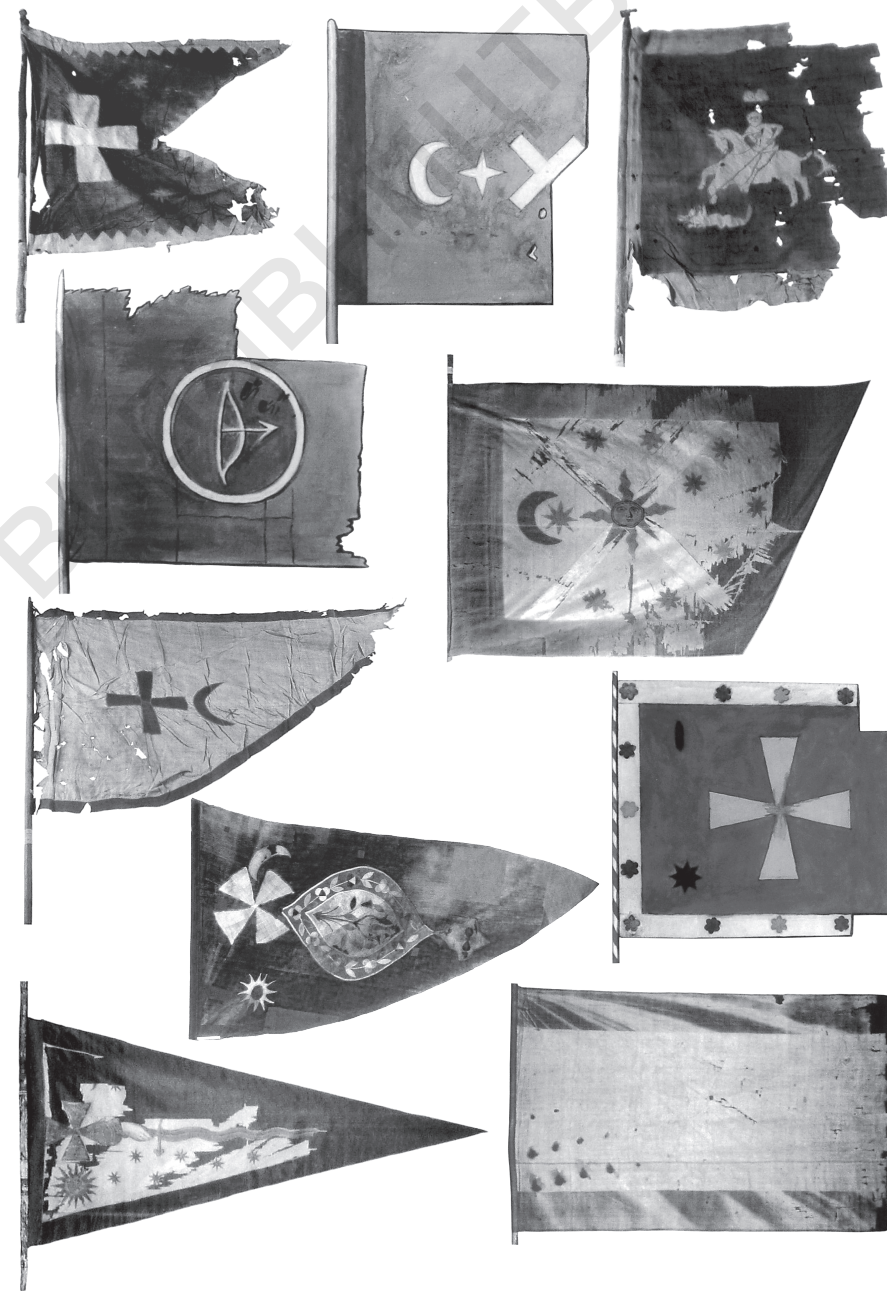
задовольнить їхні вимоги, то вони, «коли прийдуть до Вісли, готуватимуть чайки й попливуть ними до Варшави, а то й далі...». Через дві години повернувся Хмельницький у супроводі калги-султана, Тугай-бея та Пери-аги. Переговори щодо контрибуції поновилися. Посли ледве вгамували розлюченого бея, погодившись «скласти йому певну суму, як у грошах, так і в різних товарах...». Для збору відповідної суми до Львова послали Головацького, Пери-агу та інших осіб, які пробули в ньому майже два тижні. Тим часом (5 жовтня) козаки Кривоноса оволоділи Високим Замок, що практично зробило безнадійною справою захист міста.

Крім питань, пов'язаних з облогою Львова, гетьман займався також іншими проблемами. Приймав, зокрема, посланців із різних населених пунктів західноукраїнських земель. Якщо вірити Кушевичу, прийняв і невідомого нам з інших джерел гінця від російського уряду. Від правителя Трансильванії до нього прибули Григорій Мошу та Юрій Рац (вони привезли листи від Дьєрдя І Ракоці та командуючого трансильванськими військами Іоана Кемени; за інструкцією, мали спочатку передати Хмельницькому листа від Кемени, а переконавшись у прихильності до них гетьмана, розпочати переговори щодо укладення союзу з князем). Разом із трансильванськими послами до володаря України приїздив і посол від молдавського воєводи В. Лупула. Прагнучи дружніх стосунків із Портою, 14 жовтня гетьман відправив до Стамбула посольство. Пильно стежив він і за перебігом політичної боротьби в Польщі. Між 5 і 13 жовтня з Варшави повернувся розвідник, який розповів про становище в столиці. Поталанило також перехопити варшавського поштаря, який віз до львівського магістрату листи від Оссолінського та інших членів польського уряду. Одержавши з цих листів додаткову інформацію про позиції претендентів на королівський престол, Хмельницький зміцнився в думці підтримувати кандидатуру Яна Казимира, чого не приховував перед львівськими послами. А під час розмов із трансильванським посольством гетьман, за свідченням Кушевича, наголосив, «що віддає перевагу [особі] королівської крові, тобто королевичу його мосці Казимирові...».

У середу, 11 жовтня, на 80 возах привезли викуп зі Львова у 220 тис. (за іншими даними — до 600 тис.) злотих. Протягом трьох днів його розподіляли серед мурз і рядових татар.

Гетьман і старшина отримали подарунки на суму 20–30 тис. злотих. 13 жовтня Хмельницький зустрівся з калга-султаном Крим-Гіреєм для вироблення дальшого плану дій. Було вирішено, що Тугай-бей зі своїми підрозділами залишається при гетьмані та бере участь у поході, а основні сили орди на чолі з калга-султаном повертаються до Криму. Наступного дня переобтяжене здобиччю татарське військо вирушило до Дністра. Тугай-бей пішов на Замостя. Почав готуватися до зняття облоги й гетьман. Усупереч його наказам деякі козаки почали палити будинки в передмістях Львова, тож він послав «отаманів і осавулів на вгамування того свавілля...». Залишивши в місті «для нагляду» свого двоюрідного брата Захарія Хмельницького, ранком у понеділок 16 жовтня Богдан на чолі козацького війська вирушив до Замостя. Перед відходом він видав універсал про захист Львова. На нашу думку, гетьман недооцінив значення цього міста як центру західного регіону України, а тому допустив серйозний прорахунок, не залишивши тут сильної залоги для зміцнення своєї влади на західноукраїнських землях.

Тоді як українське військо стояло під Львовом, а згодом рухалось на Замостя, на території Подільського (в Кам'янецькому повіті), Волинського, Руського, Белзького воєводств розгортався потужний протестний рух. У Кам'янецькому повіті успішно діяли загони полковників Петроса, Харазного, Дзюка, Дзика, котрі зайняли м. Червоноград. У Луцькому повіті завершилося формування повстанських полків І. Куковського, Ф. Липки, Стефана Гірича, Сави та ін. З появою козаків у Володимирському повіті тут одразу ж почали формуватися десятки повстанських загонів. На жаль, джерела не дають змоги детально з'ясувати особливості розвитку соціальної та визвольної боротьби у Кременецькому повіті, через який пройшли полки М. Кривоноса та Ф. Джеджаля. Хоча й відомо, що, наприклад, міщани Ляховець і Кременця допомагали козакам штурмувати замки, активно діяв загін повстанців із селян Столпця, Комарова, Богданівки. Значно більше збереглося документальних свідчень про боротьбу в Руському та Белзькому воєводствах. Уже в серпні Тереховлянський повіт (Галицьке Поділля) був охоплений повстанням, збуреним в основному міщанами Чорткова, Бучача, Хоросткова, Янова, Струсова та інших міст і містечок. Найбільшим і найкраще організованим був

Прапори періоду Української національної революції XVII ст.

загін жителів Тереховлі, які наприкінці вересня провели «таємну змову» й поділилися на сотні. Виникла нова міська адміністрація, очолювана Іваном Рудим (він «правив необмежено»).

З особливою силою полум'я повстання розгорілося на Покутті* з його міцними традиціями опришківського руху. В північній частині цього району діяли великі повстанські загони, керовані полковниками — поповичем Яремком із Товмача, Максимом Чевагою з Олеші, священиком Василем з Озерян, отаманом Копистком із Бортників та іншими ватажками. Руйнуючи шляхетські маєтки, вони здійснили похід під Отиню, допомогли полковникові Семенові Височану захопити пнівський замок, а потім, імовірно, за його указівкою повернули назад, щоб охороняти переправи через Дністер. Під орудою Височана перебували найбільші на Покутті повстанські сили. До їх організації великих зусиль доклали дрібні шляхтичі Голинські, Грабовецькі, Жураківські та інші, що формували свої сотні й полки, набираючи до них і добровольців із Молдавії.

За історичними документами, кількість повстанців у загонах Височана досягала 15 тис. На нашу думку, тут ідеться про чисельність не повстанської армії з єдиним керівництвом (як це мало місце на Поділлі з армією Максима Кривоноса), а про сукупну чисельність різних загонів, що діяли окремо, мали своїх ватажків і лише номінально підпорядковувалися Височану. Незважаючи на свої визначні організаторські та військові здібності, полковникові не вдалося подолати роз'єднаності селянських загонів, перетворити їх на військовий підрозділ із постійним складом та під єдиним командуванням. Це в кінцевому рахунку зумовило їхню поразку від польських корогов.

Великого розмаху протестний рух набрав у Долинському та Калуському старостах Галицької землі. Очолював цей рух піп Іван із Грабівки. За його активної участі виник 3–4-тисячний загін, до якого, за нашими підрахунками, влилися мешканці понад 80 населених пунктів. Центром повстання стало м. Калущ.

* Покуття — історико-географічний регіон України, що займав східну частину сучасної Івано-Франківської області. У джерелах XVII – XVIII ст. Покуттям називали південно-східний «кут» Галичини між ріками Дністром, Черемошем і Карпатськими горами.

Численні повстанські загони, створювані міщанами та селянами, діяли і в інших місцевостях регіону, наприклад, у Жидачівському повіті, на Дрогобиччині та ін. За підрахунками В. Грабовецького, загалом у збройній боротьбі на західноукраїнських землях взяло участь близько 50 тис. чоловік. Повстанці зруйнували 400 шляхетських дворів, 30 замків і фортець, знищили до 2 тис. шляхтичів. Спільними діями козацьких полків і повстанських загонів у краї були ліквідовані польські органи влади. Лише в кількох містах (Львів, Стрий, Комарне, Язлівець, деякі інші) збереглося старе управління й залишилися польські залоги. Інтенсивно формувалися органи влади Української держави. Так, Кушевич в одному зі своїх листів зазначав: у Городку замість «католицького уряду» козаки поставили «руський».

Розгром польського війська під Пилявцями, похід української армії на Львів, активні дії козацьких загонів у західних районах Волинського та Руського воєводств викликали паніку серед шляхти й міщан власне Польщі, особливо в її східному регіоні. Кисіль писав: довідавшись про наближення Хмельницького до Львова, «майже весь Люблін впав духом і все, що живе, вирушило в путь». Такі ж настрої охопили й столицю. 7 жовтня Торрес повідомляв із Варшави в Рим: «Тут немає нікого, хто б не думав про порятунок найціннішого свого майна і свого життя», а тому влада заборонила покидати місто та вивозити з нього майно. Тривога посилювалася також через появу в околицях Варшави кількатисячного загону повстанців (щоправда, Вишневецький досить швидко розгромив його). Наполоханий уряд вжив енергійних заходів щодо зміцнення оборони столиці та формування нового війська. Сюди були стягнуті підрозділи королівської гвардії, на чолі 1,5 тис. жовнірів прибув Заславський, якого вважали основним винуватцем пилявецької катастрофи. Сейм 5 жовтня призначив коронним гетьманом Вишневецького, а польним гетьманом — Фірлея. 8 жовтня коронна рада звернулася з універсалом до війська Речі Посполитої, наказуючи збиратися через два тижні в місце, визначене Вишневецьким. 14 жовтня було видано новий універсал. Через два дні сейм послав наказ командирам корогов негайно поспішати зі своїми підрозділами до головнокомандуючих. Сейм почав обговорювати питання про скликання посполитого рушення. 24 вересня литовському гетьманові Я. Радзивілу було послано

розпорядження прибути з військом «на оборону Корони» в район Любліна (якщо б не було можливості зупинитися під Львовом). По кілька тисяч жовнірів обіцяли надіслати з Курляндії, Пруссії та Бранденбурга. Примас Польщі Лубенський намагався зміцнити залог у Кракові, закликаючи місцевого єпископа залишити там 500 своїх піхотинців.

Одержавши повідомлення про своє високе призначення, Вишневецький 13 жовтня звернувся з листом до Лубенського, в якому висловив міркування з питань організації оборони Польщі. З огляду на силу козацької піхоти він наполягав на створенні 50-тисячної армії (30 тис. кінноти й 20 тис. піхоти), а також сильної артилерії з добрими гармашами. На його думку, треба було якомога швидше видати платню жовнірам і негайно вирядити посольство до Іслам-Гірея, щоб відірвати орду від козаків. Невдовзі сам князь з'явився до Варшави. В його розпорядженні було майже 4,5 тис. вояків — учасників Пилявецької битви. За даними С. Охманн, польський уряд мав також 13 тис. повітових жовнірів. Зважаючи на це, ми не поділяємо як міркування С. Лібішовської, що Річ Посполита не становила тоді собою ніякої військової сили, так і твердження В. Голобуцького, начебто в цей час у Польщі налічувалося 25 тис. жовнірів регулярного війська й стільки ж озброєних шляхтичів.

Тим часом Богдан Хмельницький, залишивши Львів, підійшов через Куликів до Жовкви, мешканці якої послали йому викуп у сумі 22 тис. злотих, прохаючи не руйнувати міста. Далі шлях гетьмана пролягав через Крехів, Магерів, Потелич, Раву, Нароль. 26 жовтня він увійшов у Томашув. Очевидно, саме цими днями (приблизно 24–25 жовтня) Хмельницький одержав певні обіцянки від королевича Яна Казимира. Ф. Сисин висловив припущення, що Ян Казимир вступив у жовтні 1648 р. у стосунки з Богданом із власної ініціативи. За даними Г. Кунакова, королевич через свого довіреного Юрія Єрмоловича обіцяв Хмельницькому: в разі обрання його королем «он с ним тоє войну успокоить и вперед ему и всему Войску Запорожскому мстить того не будет, и вольности их Черкаські (козацькі. — *Авт.*) підкрепить паче прежнего». Ця інформація заслуговує на особливу увагу (до речі, В. Голобуцький не сумнівався в її достовірності). Справді, дальший розвиток подій дає серйозні аргументи на користь свідчення Кунакова.

Нам невідома перша реакція гетьмана на завуальовану, але добре зрозумілу пропозицію Яна Казимира підтримати його в боротьбі за польський престол. Однак, як ми вже зазначали, для нього не були таємницею позиції обох претендентів на королівський трон стосовно Війська Запорозького (особливо після, нагадаємо, перехоплення поштаря з листами членів польського уряду до львівського магістрату). Оскільки ще під Львовом Богдан відверто висловлював бажання побачити королем Яна Казимира, не помилимося, коли, припустимо, що й тепер він, не вагаючись, став на його бік. Очевидно, гетьман сподівався, що, здобувши за підтримки Війська Запорозького корону, Ян Казимир піде назустріч козацьким домаганням, визнає їхні основні завоювання, зокрема, автономію українських земель, які перебуватимуть під гетьманським управлінням. Тому у відповідь на ініціативу королевича Хмельницький вирішив вирядити до Варшави посольство, залучивши до нього Мокрського (ймовірно, 26 жовтня він послав гінцем останньому листа у Львів, прохаючи його, за повідомленням Кушевича, «очолити посольство до сейму, яке має засвідчити його (Хмельницького. — *Авт.*) готовність до миру»). Водночас наказав двоюрідному братові «з товаришами» приїхати до нього зі Львова, а через три дні відпустив схопленого поштаря, вручивши йому відібрані раніше листи до львівського магістрату.

Гетьман вирішив перебазуватися з військом під Замостя і 27 жовтня залишив Томашув. Наближаючись до Замостя, послав два листи — один до полковника німецької залоги Людвіка Вейгера, другий — до шляхти та мешканців міста. У першому листі Б. Хмельницький закликав полковника перейти зі своїми жовнірами на службу до Війська Запорозького, підкреслював свою схильність до замирення з Річчю Посполитою й небажання далі «проливати християнську кров», а у зверненні до міщан і шляхти пропонував їм «не воювати з нами, а добровільно укласти мир, як це зробили львів'яни», обіцяючи в такому разі не заподіяти їм ніякої шкоди. Наприкінці другого листа гетьман обвинуватив Вишневецького та Конєцпольського в руйнуванні «батьківщини», а також висловив побажання, щоб настав мир, а польський престол обійняв Ян Казимир. Хмельницький чудово розумів: цей лист негайно відправлять до Варшави. І справді: вночі з міста

вирушив гінець, і вже через день Вишневецький тримав його у руках, а 2 листопада оголосив на засіданні сейму.

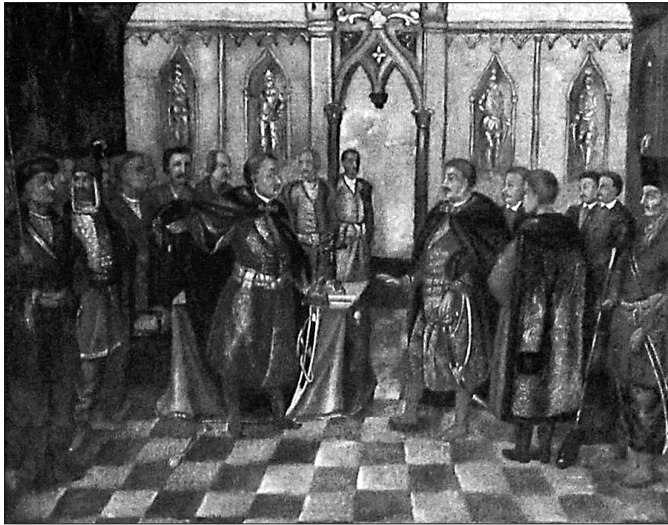
Одержавши повідомлення від шляхти Замостя, що вони відправили своїх послів на сейм добиватися обрання на престол того з королевичів, який домагатиметься замирення з Військом Запорозьким, Хмельницький 28 жовтня на чолі авангарду українського війська підійшов під стіни фортеці. Того ж дня передав шляхті та міщанам три листи. У першому сповіщав про отримання їхнього послання та переконував шляхту наслідувати приклад львів'ян, у другому запропонував сплатити викуп (за його словами, «потрібний для того, щоб видати плату чужоземцям»), а також прохав звільнити утримуваного замошчанами татарського посла. Одержавши негативні відповіді на свої пропозиції, гетьман не на жарт розгнівався й у третьому листі пригрозив штурмом, нагадавши при цьому долю знищених Бродів. За його наказом козаки обложили Замостя, викопали навколо нього шанці, почали обстрілювати з гармат, зробили кілька приступів. Особливо активно при цьому діяли полковники М. Кривоніс, П. Головацький і М. Гладкий.

Десь 31 жовтня до гетьманського обозу прибули Захарій Хмельницький та Мокрський. Богдан почав готувати їх до поїздки у Варшаву у складі козацького посольства. Так, він звернувся з листом до Лубенського, очевидно, повідомляючи про бажання Війська Запорозького укласти мир із Річчю Посполитою, для досягнення якого незабаром надішле посольство.

У зв'язку з цим виникає ряд слушних запитань щодо умов, на яких гетьман та його уряд виявляли готовність укласти перемир'я. Важливо з'ясувати також становище на цей час української армії, рівень її боєздатності, бо ж, певна річ, цей чинник не міг не впливати на позицію Хмельницького в переговорах із Річчю Посполитою. На жаль, уже вкотре доводиться говорити про брак джерел, через що ряд аспектів порушених питань фактично неможливо висвітлити (а тому ми змушені використовувати опосередковані дані). Передусім слід з'ясувати потенційні можливості українського війська. Документи свідчать про різке скорочення його чисельності після битви під Пилявцями. У цьому немає нічого дивного, адже за розпорядженням гетьмана частина полків продовжувала самостійно діяти на західноукраїнських

і східнопольських землях. Ми маємо дані про їхнє перебування в цей час під Комарним, Белзем, Перемишлем, Красином, Копьолом, Ярославом, Любліном та іншими містами. Крім того, чимало втягнутих революційний вихор козаків, селян і міщан, захопивши здобич, самовільно покидали армію. І ще: побоюючись удару з боку литовського гетьмана, Хмельницький відправив під Бихів полк на чолі з миргородським полковником Григорієм Сахненком (а одночасно з цим послав універсал до козаків Лівобережної України з розпорядженням приєднуватися до полковника). Нарешті, за повідомленням Львівського літопису, українці зазнавали великих втрат від епідемій, а також потерпали від голоду. З огляду на все сказане гадаємо, що, незважаючи на підхід свіжих сил (Кушевич констатує: на початку листопада вони пройшли повз Львів), Хмельницький мав у своєму розпорядженні не 200 тис. (як вважає Я. Качмарчик), а щонайбільше 30–40 тис. боєздатних вояків. Причому внаслідок згаданих причин, а також через утому від піврічної воєнної кампанії, брак коней та облогової артилерії, осіннє бездоріжжя, настання холодів тощо вони швидко втрачали свою боєздатність. Обов'язково треба згадати й про непідготовленість українського війська до воєнних дій в умовах зими, що насувалася. Кисіль у своєму виступі на сеймі слушно зауважив: узимку польські корогви дістануть перевагу, бо козаки «не матимуть змоги окопуватися». Отже, реальною була загроза перетворення української армії, за висловом Я. Качмарчика, на «свавільні купи», неспроможні вчинити належний опір польським регулярним частинам.

Звернемо увагу ще на один момент, а саме: на ставлення польських селян і міщан до українських військ. З одного боку, під впливом їхніх дій у багатьох місцевостях Польщі активізувалася соціальна боротьба, а з іншого, як свідчать окремі джерела, в деяких районах місцеве населення вбачало в українцях своїх ворогів і розпочало проти них партизанську боротьбу. Не мав Хмельницький особливої допомоги і з боку кількох тисяч татар на чолі з Тугай-беєм, які рвалися до своїх домів. Отже, становище української армії багато в чому ставало дедалі скрутнішим, і це було однією з найголовніших причин того, що гетьман та інші представники козацької старшини шукали шляхів припинення воєнних дій та укладення перемир'я.

*Переговори
гетьмана
Богдана
Хмельницького
з польським
послом
Я. Смяровським
під Замостям.
Гловацький Ю.
1840 р.*

В українському таборі існували різні підходи як до самих переговорів із польським урядом, так і до умов замирення з ним. Перебуваючи в обозі Хмельницького під Замостям на початку листопада, Мокрський помітив відмінності в настроях реєстрового козацтва та простолюду («черні»). «Запорозькі козаки, — повідомляв він Янові Казимирові, — як бачу, більше, ніж руська чернь, воліли б повернутися до своїх домівок і мирно служити в[ашій] к[оролівській] м[илості] при збереженні таких двох умов: по-перше, щоб цей заколот був їм пробачений, по-друге, щоб [їх] з-під влади панів звільнили і [щоб вони] лише під безпосередньою владою в[ашої] к[оролівської] м[илості] зі всією готовністю служили». Не було також однастайності серед старшини. Як і раніше, найнепримиреннішу позицію стосовно Польщі займало її радикальне угруповання, очолюване Кривоносом і Головацьким. Королівський посол Якуб Смяровський, який прибув 9 листопада до табору Хмельницького, зауважував у своєму щоденнику: Кривоніс і Головацький «стояли на тому, щоб з цих країв не вступатися, а цю війну кінчати або своїм щастям, яке їх супроводжує, або переговорами». Цитата наводиться за копією щоденникового запису, й це пояснює очевидну невідповідність її фінальної частини головному змістові. Український дослідник В. Липинський у своїй праці, присвяченій діяльності козацького полковника

Кричевського, дає за іншою копією щоденника Смяровського куди ясніше трактування даного місця: «Стояли на тому, щоб з цих країв не вступатися і цю війну своїм щастям, яке їх супроводжує, кінчати, *а не переговорами* (курсив наш. — Авт.)».

Із наведених раніше джерел ми вже знаємо, що Хмельницький мав намір «відняти польські володіння [аж] до Вісли». Захоплений жовнірами в полон козак Онисько з Войтова 18 жовтня у своїх зізнаннях говорив про рішуче бажання гетьмана відразу ж здобути Замостя, а якби цього не вдалося, то «залишатися тут на зиму». Однак через різні обставини Богдан відмовився від цього наміру. Не виключено, що в прийнятті такого рішення поряд із тяжким становищем його армії важливу роль відіграла й позиція старшини, яка вимагала негайно укласти перемир'я. На подібні міркування наштовхує свідчення єрусалимського патріарха Паїсія, котрий наприкінці 1648 р. неодноразово зустрічався з Хмельницьким. Паїсій згадував: коли гетьман прибув під Замостя «и хотел итти под Краков войною, и полковники ему учили говорить, чтоб он, гетман, войну ныне унял и крови лить перестал, и он де их послушал, под Краков войною не пошел».

Та все ж, змушений силою несприятливих обставин піти на переговори з польським урядом і направити до нього 5 (або 6) листопада посольство з досить поміркованими вимогами, Хмельницький аж ніяк не відмовлявся у перспективі, причому найближчій, від збройної боротьби проти Речі Посполитої. Так, у листі до Дьєрдя І Ракоці від 7 листопада (наступного дня чи через день після виїзду посольства до Яна Казимира та сенаторів!) він висловив бажання бачити трансильванського князя «опікуном і королем Польщі, нашої батьківщини», а тому радив йому наказати своєму «війську якнайшвидше наступати на Польщу», а зі свого боку обіцяв: «з усім нашим військом і силою підемо за твоєю найсвітлішою високістю та приєднаємося (курсив наш. — Авт.)». Розраховуючи на те, що Мокрський повідомить про почуте в гетьмана варшавський двір, Хмельницький у його присутності за столом обмовився: Дьєрдь І Ракоці готовий за його, гетьмана, сигналом вирушити в похід. Повідомив також про можливість написання листа до Москви, щоб цар послав військо під Смоленськ. Недвозначно натякав, що не має надії на позитивне вирішення «козацького питання», поки його війська не переправляться через Віслу.

З'ясуємо тепер основні положення політичної програми гетьманського уряду, сформульовані в листах від 5 листопада до Яна Казимира, польських сенаторів та в інструкції послам, які виїхали до Варшави. На жаль, тексту останньої нам виявити не вдалося, тому скористаємося з короткого змісту умов Війська Запорозького, переданих польському урядові Мокрським. По-перше, Богдан Хмельницький обвинуватив у розв'язанні війни М. Потоцького, О. Конєцпольського та І. Вишневецького, які зробили багато шкоди козакам, а також порушив питання про покарання двох останніх. По-друге, недвозначно дав зрозуміти Янові Казимирові, що Військо Запорозьке на чолі зі своїм гетьманом виступило на підтримку королевича, бажаючи, щоб «з волі вашої королівської м[илос]ті, нашого милостивого пана, *уже більше не було тих побічних короликів...* Просимо Господа Бога, щоб ваша королівська м[иліс]ть, наш милостивий пан, *зволів бути самодержцем, як і інші королі*, а не як св[ятої] пам'яті їхні м[илос]ті предки вашої королівської м[илос]ті, *що самі були в неволі* (курсив наш. — Авт.)...». По-третє, вперше була чітко сформульована вимога захисту православної церкви та ліквідації унії («щоб ніде ніякої унії не було»). По-четверте, уряд мав амністувати учасників повстання, а шляхтичі не повинні були карати «своїх підданих». Інша група вимог безпосередньо торкалася прерогатив Війська Запорозького. Гетьман добивався 12-тисячного козацького реєстру та збереження чинності того привілею, «який одержали від св[ятої] пам'яті короля з підписом чотирьох сенаторів». Далі ставилися вимоги дозволити козакам самим обирати гетьмана й підлягати лише королеві, а не коронним гетьманам; судитися «правом литовських татар», а литовські татари судяться таким правом, як «шляхта»; виходити «в море, коли захочуть і в будь-якому числі». Звертає на себе увагу спроба домогтися ліквідації кварцяного війська, оскільки козаки «самі оборонятимуть Річ Посполиту». Окрім цього, польський уряд примушувався надати Богданові Хмельницькому в Україні староство, «яке він собі вподобав, а до цього староства 20 миль землі».

З огляду на вражаючі успіхи українського війська, масове покозачення селян і міщан, визволення з-під польської зверхності всіх без винятку етнічних українських земель та формування на них основ національної державності не можна не визнати

надзвичайної поміркованості цієї політичної програми, котра насамперед відбивала інтереси козацької еліти й передбачала фактичне зрівняння останньої в правах із шляхтою. Лише окремі її положення містили натяк на створення передумов для розвитку зародків національної державності, і це тоді, коли цей процес переживав бурхливе піднесення. Отже, ця програма не відповідала інтересам переважної більшості населення України, яке зі зброєю в руках добилося визволення своєї землі з-під іноземного владарювання, а також прагнуло створення незалежної держави. Вона фактично передбачала ліквідацію здобутих завоювань і відновлення (за винятком соціального статусу реєстрового козацтва) довоєнних порядків. Програму могла цілком поділяти тільки частина заможного козацтва та козацької старшини, але для Хмельницького вона, на нашу думку, була, мабуть, лише тактичним кроком, який давав йому змогу, по-перше, зберегти союз із заможним козацтвом, по-друге, припинити воєнні дії з Річчю Посполитою в скрутний для української армії час і, нарешті, по-третє, відкривав можливість в умовах приходу в Польщі до влади нового монарха повести політичну боротьбу за досягнення для України політичного рівноправ'я з Польщею та Литвою у складі Речі Посполитої. Причому реалізацію цього задуму гетьман пов'язував із запровадженням Яном Казимиром, російським царем або трансильванським князем Дьєрдем І Ракоці у державі абсолютистської форми правління. Чи не тому він спочатку намовляв боротися за польський трон Олексія Михайловича, а тепер правителя Трансильванії, а також схилив Яна Казимира стати «самодержцем, як і інші королі»? Я. Качмарчик слушно зауважив, що Хмельницький був зацікавлений у зміцненні ролі короля в політичній структурі польсько-литовської держави, до чого прагнув також канцлер Оссолінський. Гадається, пошук нових джерел допоможе з'ясувати й цю проблему.

Відправивши Мокрського та З. Хмельницького до Варшави, Богдан вирішив дати відпускну аудієнцію послам Трансильванії та направити до її володаря посольство, очолюване Іваном Виговським. Як видно з його листа до Дьєрдя І Ракоці (гетьман ще не знав про його смерть), він обіцяв князеві військову допомогу в боротьбі за польський престол і схилив до негайного наступу на Польщу. Ймовірно, 7 листопада українське посольство

в супроводі сильного козацького загону вирушило до Трансильванії. Їхня поява на Закарпатті спровокувала в регіоні потужний соціальний виступ.

Тим часом Богдан Хмельницький продовжував тримати в облозі Замостя. Місто було відрізане від води, в ньому дедалі гостріше відчувалася нестача харчів і фуражу, спалахнула епідемія; українці постійно обстрілювали його з гармат, кілька разів ходили на приступ. 5 листопада гетьман закликав міщан продовжити переговори. Приблизно 8 листопада міщани й шляхта вирішили дати викуп — 20 тис. злотих.

А як розвивалися події у Варшаві, пов'язані з виборами короля? На початку листопада чітко окреслилася перевага Яна Казимира: його кандидатуру активно підтримували Оссолінський, що намагався зміцнити своє становище, так звана «мирна партія», котра виступала за переговори з українським гетьманом, а також Франція. Певне враження справив зачитаний Вишневецьким на засіданні сейму 2 листопада лист Хмельницького до мешканців Замостя, в якому Богдан висловлював своє бажання бачити королем Яна Казимира. Кароль Фердинанд вирішив зняти свою кандидатуру. Про це 4 листопада були поінформовані члени сейму. Отже, переміг Ян Казимир. Не чекаючи на завершення формальностей (фактично вибори відбулися 7 листопада, а 10 листопада його оголосили королем Речі Посполитої), Ян Казимир негайно відправив до Богдана Хмельницького з листом свого секретаря, українського шляхтича з м. Полонне Якуба Смяровського, який залишив Варшаву 5 листопада, а 9 листопада зупинився неподалік табору українського війська.

Довідавшись про прибуття королівського посла, Хмельницький запросив його до своєї ставки, що знаходилися за милю від Замостя, в с. Лабуньки. 10 листопада кілька тисяч кінних козаків зустріли Смяровського (він їхав у супроводі сотні жовнірів), провели повз Замостя й направилися до Лабуньків. По дорозі до них приєдналися старшини. Під селом за дорученням хворого гетьмана Смяровського урочисто зустрів обозний Війська Запорозького Іван Чернята (Чарнота), й усі разом прийшли до помешкання Хмельницького. Богдан привітав посла та запросив до хати. Довідавшись, що Ян Казимир стане королем, наказав дати залп із 27 гармат. Під час дружньої розмови вирішили відкласти офіційні

переговори на наступний день. Готуючись до них, Смяровський увечері довідався від старшини про позиції Кривоноса і Головацького стосовно замирення з Польщею. Це дуже стурбувало його, й він удався до підступних інтриг, щоб усунути Кривоноса від переговорів. Добившись секретної зустрічі з гетьманом, він заявив, нібито має точні відомості (це було звичайнісіньким вимислом) від захоплених у полон козаків про підступні наміри Кривоноса щодо Хмельницького. Сказав також, що козацький старшина начебто загарбав у Полонному майно Смяровського, знищив його жінку, дітей і залишив живим лише восьмирічного сина, та й то для того, щоб віддати його татарам. Тож посол прохав Хмельницького «як давнього приятеля» не допустити Кривоноса до переговорів, бо, побачивши полковника на аудієнції, неодмінно вб'є його, хай би це навіть коштувало життя самому Якубові. Важко сказати, чи повірив Хмельницький усьому сказаному, та все ж пообіцяв не запрошувати Кривоноса на переговори.

11 листопада Хмельницький скликав вузьку старшинську раду (без Кривоноса, а також деяких інших полковників і представників старшини), яка обговорила питання замирення з Польщею. Хід переговорів, на жаль, залишається для нас невідомим. Знаємо лише, що була досягнута згода про припинення воєнних дій, а гетьман засвідчив готовність Війська Запорозького служити королеві та Речі Посполитій і заявив про негайне відведення своєї армії «на Україну». Проте вже через кілька годин виникли непередбачені труднощі: коли у війську дізналися про переговори, частина старшини (з ініціативи Кривоноса?), яка не була на раді, забажала ознайомитися зі змістом листа короля. Цю вимогу підтримали козацькі низи. Збуджені маси людей почали прибувати до ставки гетьмана. Він змушений був віддати їм листа Яна Казимира. Королівське послання прилюдно зачитали. Коли ж побачили на ньому печатку шведського королівства (королевич належав до династії Ваза — королів Швеції та Польщі), а не польського короля, обуренню зібрання не було меж. Козаки заявили Хмельницькому, що не вірять послові, який прибув, аби приспати їхню пильність, доки в Польщі готується каральне військо, й вимагали заарештувати його або відправити до Терехтемирова. Переляканий Смяровський з'явився на раду із запевненнями, що він таки справді посланий сюди польським королем. На його підтримку

виступив сам гетьман: узявши королівського листа в руки, він зумів запевнити розбурхані маси в тому, що всі монархи світу мають звичай керуватися не листом, який лише засвідчує особистість посла, а усним повідомленням, надісланим через цього посла. Заспокоївшись, козаки розійшлися. Цього ж дня, очевидно, гетьман вручив Смяровському листа до Яна Казимира, засвідчуючи вірність йому Війська Запорозького.

Відповідно до рішення старшинської ради, гетьман почав готуватися до залишення Замостя. Спочатку відправив в Україну під сильною охороною артилерію, потім — 4–5 тис. татар Тугай-бея, нарешті 13–14 листопада в путь рушили українські полки. Водночас Богдан надіслав універсали до козаків, які діяли на Півночі Чернігівщини та на Півдні Білорусії, наказуючи повертатися з-під Бихова, Кричева й Гомеля, оскільки він уже помирився з королем. У цей же час (14 листопада) в польському сенаті відбулася таємна рада з питання вироблення політики щодо Війська Запорозького: чи продовжувати війсьні дії, чи замиритися? Вирішили вдатися до переговорів, однак поки що обмежитися ухильною відповіддю гетьманові, принаймні до часу відступу козацьких військ углиб України. З цією метою було змінено датування королівського універсалу (щоб скласти враження, нібито він написаний ще до приїзду у Варшаву Мокрського), в якому повідомлялося про обрання Яна Казимира королем й, очевидно, пропонувалося надіслати в столицю козацьке посольство. Цей універсал до Хмельницького повіз Станіслав Холдаковський. На цьому довготривала, виснажлива війсьна кампанія 1648 р. завершилася.

Дослідники різних наукових шкіл і напрямів зовсім не однозначно оцінювали й оцінюють дії Богдана Хмельницького в період між Пилявцями та укладенням перемир'я під Замостям. Так, М. Грушевський вважав: коли б Хмельницький із-під Львова одразу вирушив на Варшаву, то «розігнав би польську шляхту на чотири вітри». Г. Хоткевич також твердив, що гетьман «по-дурному гаяв час». Узагалі, як слушно зауважував С. Томашівський, українські історики не дарували Богданові його «нерішучості», «даремного марнування часу» ще після Корсунської битви. Інша група істориків намагалася зрозуміти причини такої політики Хмельницького. М. Костомаров одним із перших звернув увагу на небезпеку просування українського війська вглиб

Польщі — це могло викликати втручання інших держав. Глибоко проаналізувавши політичну ситуацію в Речі Посполитій після перемоги української армії під Пилявцями, С. Томашівський, на нашу думку, вірно відзначив ряд чинників, з якими доводилося рахуватися Хмельницькому: незавершеність формування українського війська, в котрому лише 30 тис. козаків мали високі бойові якості; нестача зброї, зокрема гармат; існування загрози удару з боку Литви; далеко ще не виснажений воєнний потенціал Польщі; складність захисту кордонів від Сяна до Десни тощо. Крім того, вчений висловив слушне міркування, що в цей час у Хмельницького не могло бути думки «про повну державну самостійність України».

Не обминули цю складну проблему й науковці радянської України. Зокрема, М. Петровський дійшов висновку: до відступу гетьмана від Замостя спричинилися необхідність з'ясувати політику нового короля, наближення зими, епідемія, яка вразила козацьке військо. І. Крип'якевич зводив причину відступу в основному до стомленості української армії тривалим походом та до спалаху епідемії. О. Касименко серед таких причин називав існування в Польщі досить значних військових сил, невідповідність козацьких полків до дій у зимових умовах, відірваність їх від своїх баз в Україні, епідемію чуми; з огляду на все це відступ від Замостя був єдино правильним на той час розв'язанням воєно-стратегічних завдань визвольної боротьби. В. Голобуцький вважав, що Хмельницький не відхилив пропозиції Яна Казимира про перемир'я, тому що продовжувати війну, не заручившись підтримкою Росії, було просто неможливо. Цей дослідник виключав також можливість продовження наступу вглиб Польщі, оскільки це неминуче призвело б до згуртування всіх сил панівних верст Речі Посполитої.

Сучасні зарубіжні історики С. Охманн, Я. Качмарчик, Ф. Сисин указують на складне становище українського війська під Замостям як на одну з вирішальних причин припинення його наступу та згоду гетьмана на перемир'я. Так, С. Охманн звернула увагу на такі несприятливі для Хмельницького чинники, як відхід основних сил татарської орди, голод в українській армії, холод, епідемія чуми, осіннє бездоріжжя, брак коней, що унеможливило використання артилерії, нарешті загроза наступу з боку

Литовського князівства. На думку Я. Качмарчика, гетьман добре усвідомлював небезпеку ведення воєнних дій узимку, під час яких його військо неминуче розпорошилося б на недисципліновані «свавільні купи» й зазнало б поразки від коронних короїв, при звичаєних до війни в зимових умовах. Ф. Сисин вважає, що похід Хмельницького припинився через відсутність облогової артилерії, епідемію чуми, а також через те, що переобтяжені здобиччю та ясиrom татари повернулися до Криму. До того ж виникли серйозні ускладнення з постачанням українських полків харчами.

На нашу думку, відмова Богдана Хмельницького від походу в Польщу ґрунтувалася на реальній оцінці співвідношення сил й урятувала українську армію від неминуче трагічного для неї кінця кампанії. Поза всяким сумнівом, рішення гетьмана не йти на чужу територію засвідчує його величезний талант далекоглядного й тверезомислячого полководця. Недарма ж один із найобдарованіших політиків Речі Посполитої литовський канцлер Альбрехт Станіслав Радзивілл у своїх мемуарах висловлював жаль із приводу того, що стомлена армія Хмельницького якраз напередодні зими врятувалася, відступивши з-під Замостя. Цілком зрозуміло, що згоду гетьмана на перемир'я та на початок переговорів слід розглядати не як кінцеву мету його боротьби, а як зумовлений конкретно-історичними обставинами маневр на шляху до куди ширшого стратегічного задуму. Водночас Богдан, на наш погляд, припустився найбільшого за всю свою політичну кар'єру прорахунку, що його, як показали наступні події, так і не вдалося виправити, а саме: замість того щоб укріпитися на західних кордонах етнічних українських земель (як це радили Кривоніс і Головацький) та завершити тут створення місцевих органів влади й козацьких полків, спираючись на які можна було б успішно протистояти наступові супротивника, він добровільно, без боротьби віддав полякам західний регіон. Отже, для гетьманського уряду втрачалася майже третина звільненої території України з її високорозвинутим виробництвом і багатими людськими ресурсами, а Польща отримувала надзвичайно вигідний стратегічний плацдарм для зосередження й утримання тут (причому за рахунок місцевого населення) своєї армії, готової у вигідний для неї час розпочати наступ проти свого ворога. До того ж воєнні дії розгорталися б виключно на українських землях, а це неминуче призвело б до їхнього

Богдан Хмельницький
з полками.
Невідомий художник
XVIII ст.

спустошення, руйнування місцевих продуктивних сил, масової загибелі людей.

Через брак джерел тепер фактично неможливо з'ясувати причини цієї політичної помилки українського уряду та ступінь вини (якщо вона справді була) особисто Богдана Хмельницького та козацької старшини. Отже, вкотре вже ми змушені вдаватися до припущень. Вочевидь, ця помилка зумовлена тим, що тоді ні гетьман, ні переважна більшість старшин ще не виробили програми дій, спрямованої на досягнення цілковитої незалежності всіх українських земель від Речі Посполитої та об'єднання їх під гетьманською булавою в межах національної держави. Подібна інертність їх політичного мислення, що не завжди дозволяло оперативно реагувати на породжену революційною боротьбою карколомну зміну реакцій суспільного життя, має цілком об'єктивне пояснення. Адже відсутність своєї державності, тривале й нещадне винищення польськими та литовськими владними структурами всіх

опозиційних сил на українських землях, усунення та другорядні позиції православ'я, цілеспрямована політика колонізації української шляхти й магнатів протягом століть гальмували в Україні процес розвитку національної самосвідомості, а на середину XVII ст. взагалі призвели до її цілковитої атрофії в середовищі українських князів та основної маси великої та середньої шляхти (унікальний випадок в європейській історії раннього нового часу). По суті, виникла реальна загроза розмивання української національної самобутності в польській культурній традиції. Врятувати Україну від цієї катастрофи могло тільки звільнення її з-під зверхності іноземних володарів. Всенародна боротьба за незалежність мала послужити могутнім імпульсом для формування політичної програми створення самостійної Української держави.

Але, як засвідчив розвиток подій, процес становлення української державної ідеї відзначався великою складністю та суперечливістю. Не можна не погодитися із зауваженням історика і публіциста П. Феденка, що «політична думка Хмельницького і його найближчих співробітників до ідеї державності й об'єднання в ній всіх українських земель у той час ще не доросла». Як і до цього, гетьман та його соратники залишалися на позиціях вірності ідеї ягеллонського легітимізму, котра, за влучним висловом відомого політолога Д. Донцова, «не мала на меті сепарацію від польської республіки». Зокрема, вони вважали за можливе домогтися розв'язання української проблеми в межах Речі Посполитої, зробивши ставку на посилення у її владному полі абсолютистської складової. Вище вже зазначалося, що ці сподівання пов'язувалися з обранням на трон Яна Казимира. На думку Я. Качмарчика, Хмельницький вірив: гарантом збереження за Військом Запорозьким його прав і привілеїв міг виступити лише король (щоправда, за умови істотного зміцнення його влади в державі). У цьому відношенні привертає увагу лист гетьмана до Яна Казимира від 5 листопада, в якому, зокрема, наголошувалося: «Тому ми вирядили наших послів до Варшави з найнижчою покорою й підданством, виявляючи наші вірні послуги, щоб уже досить було того, що сталося. Однак ми побачили їх зразу; вони ще хотіли нас обманути листами їх м[илос]тей панів комісарів, призначених Річчю Посполитою у Військо Запорозьке, та Господь Бог застеріг нас, і ми мусили, захищаючи своє життя від ворогів,

дати нашим переслідувачам відсіч, а їхні задуми Господь Бог нанівець звів. А найважливіше те, про що ми дізналися від полонених із розбитого кварцяного війська: що Річ Посполита не хоче, щоб ваша королівська милість, наш милостивий пан і заступник, був королем. *Бачачи, що жадають іншого короля, ми навмисне вирушили з усім Військом Запорозьким, вірними слугами вашої королівської м[илос]ті, бажаючи, щоб з волі вашої королівської м[илос]ті, нашого милостивого пана, уже більше не було тих побічних короліків* (курсив наш. — Авт.).».

Справді, маємо підстави стверджувати, що на обрання Яна Казимира королем вплинули стрімкий марш української армії під Замостя та позиція Богдана Хмельницького. 17 листопада новообраний король у листі до гетьмана й Війська Запорозького зазначав: «Бога прохали й зичили того, щоб ніхто інший, але ми, з тієї ж крові королівської йдучи на це Королівство були обрані». Пізніше, в квітні 1650 р., київський воєвода Кисіль переконував Хмельницького в необхідності підтримувати Яна Казимира «як того пана, якого сам своїм бажанням, щоб над нами усіма щасливо панував, допоміг побачити вкоронованого» (курсив наш. — Авт.). За даними окремих джерел, гетьман і його соратники сподівалися отримати від Яна Казимира автономію для визволених земель України. Про це недвозначно свідчить «Записка» українського посла у Москві полковника С. Мужилівського від 4 лютого 1649 р.: «Ляхи, чи згодне чи не згодне, обрали собі короля Казимера, котрий некоронований писав лист до его милості пана гетьмана і до всего Войска Запорозского, просечи богом живым, аби уже болш не воевали *обещуючисе бити руским королем і що през шаблю узяли, аби тоє мощно держали*, обещуючи, що одноконечно хотят підтвердити. І так до маслених запуст примирили, а по маслянном заговейне *знову воеват, кди не будет Казимера королем руским, хочет Войско Запорозкое*» (курсив наш. — Авт.). Отже, на середину листопада 1648 р. українська державна ідея ще переживала фазу свого зародження.

Поза всяким сумнівом, грандіозні події цього року стали для Богдана Хмельницького одним із вирішальних чинників у процесі переосмислення ним завдань і цілей боротьби, хоча, на превеликий жаль, це переосмислення сталося не до Замостя, а дещо пізніше — наприкінці 1648 – на початку 1649 р. Однак важливо те,

що апогей Української національної революції збігся у часі з початком другої громадянської війни в Англії, спалахом сильного антиабсолютистського руху (Фронди) у Франції, повстанням австрійських селян. Польський підканцлер Г. Радзейовський говорив своєму співбесіднику-французу: «Ми бачили Данію і Англію на один крок від загибелі, потім зараза перекинулася до Франції, і Ваші заворушення ще не були заспокоєні, як вони вже перекинулися до Польщі».

Аналіз розвитку тогочасних подій в Україні дає підстави стверджувати, що Українська революція мала чимало спільного з Нідерландською революцією 1566–1609 рр. Без сумніву, її (поряд з Англійською революцією) можна по праву віднести до найважливіших феноменів європейського суспільно-політичного процесу XVII ст., що об'єктивно прискорило входження українського суспільства в ранньомодерну цивілізацію. Одним із головних маркерів останньої ставало утвердження національної державності.

Розділ 4

ВОЛОДАР

КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ

*«Досить нам на Україні і Подолю і Волині;
тепер досить достатку в землі і князстві своїм
по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі,
скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте, ляхи.*

*Туди я завоюю більш можних ляхів, дуків
і князів. А будуть лі і за Віслою брикати, знайду
я їх там певне. Не постій лі нога жадного
князя і шляхотки тут в Україні, а захочет лі
хліба которий з нами їсти, нехай же
Войску Запорозькому послушний будет,
на короля не брикает»*

Богдан Хмельницький

Отже, уклавши з Польщею перемир'я, Богдан Хмельницький повільно рухався зі своїм військом із-під Замостя на Київ. Визнання ним королівської влади Яна Казимира поставило на порядок денний цілий комплекс питань, від розв'язання яких залежали не лише характер стосунків України з Річчю Посполитою, а й внутрішня політична стабільність в Українській державі, боєздатність її армії, доля союзу козацтва із селянством і міщанством. Напевне ж, залишаючи українські міста й села Руського воєводства, гетьман задумувався над тим, що спіткає їхніх мешканців після повернення сюди у супроводі жовнірських корогв шляхти... Не міг він не думати й над тим, куди відводити козацькі полки, яку територію віддати полякам, а яку залишити під своїм контролем? А проблема неминучого конфлікту між шляхтичами та магнатами, котрі б забажали повернутися до своїх українських маєтків, та озброєним поспільством? А як можна було в умовах масового покаяння селян і міщан добитися обмеження козацького реєстру (фактично козацького стану) 12-ма тисячами осіб?... На жодне із цих запитань ніхто, й Богдан у тому числі, не мав готових відповідей, і шукати їх треба було в самісінькому вирі повсякденної державотворчої діяльності... Вже під час переговорів із Я. Смяровським під Замостям Хмельницький висловив деякі міркування стосовно взаємовідносин із польським урядом, а також торкнувся своїх поглядів на шляхетське землеволодіння. Він рішуче заперечував проти передачі булави коронного гетьмана І. Вишневецькому, вимагав, щоб польське військо не просувалося на схід від Костянтинова (очевидно, Старокостянтинова), щоб «панята» (магнати) не осідали далі Білої Церкви, а також щоб все Задніпров'я (Лівобережна

Україна) «при них (козаках. — *Авт.*) залишалося». Він дозволяв шляхті повертатися до своїх маєтків, але за умови, щоб вони не претендували «на жодну зверхність». Десь у середині 20-х чисел листопада Хмельницького наздогнав С. Холдаковський. Він передав гетьманові королівський універсал, про який ішлося вище. Ознайомившись з його змістом, Богдан, очевидно, вирішив до Варшави посольство у складі Івана Гирі, Богдана Сокольніцького, Дмитра Черкаського та Микити (Матвія?) Гладкого. На жаль, ми не знаємо змісту врученої послам інструкції, проте є деякі підстави стверджувати, що вони мали порушити питання організації майбутніх переговорів (зокрема, запропонувати А. Киселя на місце голови комісії).

Спробуємо з'ясувати вимоги польського уряду, висунуті в цей час перед командувачем української армії. 21 листопада король послав до нього А. Мокрського із листом, в якому наполягав, щоб Хмельницький повернувся зі своїм військом на «звичклі місця», відпровадив з України татар, повернув посполитих до їхніх домів, прислав до Варшави своє посольство та очікував на прибуття королівської комісії. Зі свого боку Ян Казимир обіцяв надіслати Війську Запорозькому булаву та корогву, залишити козаків при «давніх лицарських вольностях»; у принципі він погоджувався з тим, щоб козаки безпосередньо підлягали його владі, позитивно ставився до їхнього прохання скасувати унію. Подібні вимоги король висував і в своєму універсалі до козаків від 17 листопада (привезеному Холдаковським). На думку Я. Качмарчика, згаданого листа Ян Казимир відправив усупереч бажанню сенаторів і прийняв у ньому всі вимоги гетьмана, передані до Варшави через З. Хмельницького та Мокрського. Але нам це видається не зовсім так, адже залишалися не вирішеними питання про унію, ліквідацію кварцяного війська, дозвіл козакам виходити в море, про надання Хмельницькому Чигиринського староства й 20 миль землі навколо нього тощо.

Через день після від'їзду з Варшави Мокрського сюди прибув Смяровський, який докладно розповів про позицію Хмельницького та настрої старшини. 1 грудня король відправив нового листа до гетьмана. У ньому він дякував за відхід з-під Замостя, «пробачав» Військо Запорозьке, запевняв, що надішле гетьманську булаву тільки Хмельницькому й нікому іншому, знову відзначав свою

готовність задовольнити прохання про безпосередню підлеглість Війська Запорозького королівській владі, а також про скасування унії. Що ж до діяльності майбутньої комісії, то король твердив: польські та литовські війська залишаться на місці, щоб вона (тобто комісія) була «спокійно відправлена». Водночас він наказував гетьманові відправити додому татарську орду, розпустити «купи» повсталих селян і міщан, а також розташувати козацьке військо «на звичклях місцях» у полкових містах. Після прибуття до Варшави посольства Івана Гирі Ян Казимир 11 грудня звернувся до Хмельницького з новим листом, повторивши в ньому попередні вимоги та особливо наголосивши на тому, щоб гетьман розпустив «поспільство», яке приєдналося до нього, та розіслав суворі універсали до загонів повстанців в Україні та Білорусії з наказом самоліквідуватися. Отже, король домагався відновлення в Україні становища, яке було перед початком революції, з тією лише відмінністю, що за реєстровим козацтвом визнавалися його старі права та привілеї. Додамо, що 2 грудня Ян Казимир видав універсал до населення Речі Посполитої, повідомляючи його про закінчення «козацької війни».

Приділяючи велику увагу стосункам із Польщею, Хмельницький не забував, певна річ, і про інші справи. Є дані, що 18 листопада він послав листа до турецького султана із повідомленням про здобуті перемоги над неприятелями та пропозицією прийняти українські землі під «свою владу, приєднавши цю державу до Волооської та Мультанської землі». А для себе просив Волоське господарство (Молдавію), мотивуючи це тим, що її господар зрадив Порті. Я. Качмарчик не має сумнівів у автентичності цього листа (відомого в копії), хоча й твердить: гетьман не мав наміру віддавати Україну в турецьке підданство, а лише прагнув таким чином забезпечити собі татарську допомогу. Не відкидаючи можливості того, що Хмельницький у цей час звертався до турецького уряду за підтримкою в боротьбі проти Польщі і з проханням протекції, ми все ж поділяємо позицію тих дослідників, котрі вважали цю копію сумнівною.

На початку грудня Хмельницький зі своїм військом прибув до Острога. Очевидно, тут його наздогнав шляхтич Гіжовський із листом Яна Казимира, в якому той повідомляв про обрання його королем, а також вимагав припинити воєнні дії, повернутися «на

свої землі», обіцяючи за це залишити козаків «у мирі та при давніх вольностях». У відповідь гетьман 2 грудня видав універсал до шляхти, повідомляючи про припинення — за розпорядженням короля — воєнних дій і попереджаючи шляхтичів, щоб вони зі свого боку не йшли «проти волі й наказу його королівської м[илос]ті й не мали ніякої злоби ні до своїх підданих, ні до руської релігії, а, навпаки, зберегли до нас свою ласку і залишили нас у спокої, щоб уже більше не тішився ворог. І не дай Господи, щоб до нас дійшла звістка про те, що *хтось упертий і злобливий знову почав проливати християнську кров і вбивати бідних людей*, чим порушив би спокій і мир, установлений його королівською м[иліс]тю, і напевно привів би до ще більшого знищення Речі Посполитої, бо ми цього не бажаємо (курсив наш. — Авт.)». Як видно зі змісту універсалу, Хмельницький посилав його спочатку до Львова, а звідтіля — до Кам'янця-Подільського, де також зібралося чимало шляхти. Отже, залишаючи західні райони України, він намагався стримати шляхтичів, які поверталися до своїх маєтків, від розправ над учасниками повстань і від переслідувань за віру, даючи зрозуміти, що розглядатиме подібні дії як порушення перемир'я та виступить на захист переслідуваних. Як бачимо, гетьман певною мірою вважав себе відповідальним за майбутню долю населення цих земель і залишав за собою право в разі необхідності втручатися в тутешні події.

Очевидно, в цей час помирає Максим Кривоніс, що було величезною втратою для українського народу в його боротьбі за незалежність.

Залишивши Острог, Хмельницький пройшов Заслав, а далі його шлях пролягав, імовірно, через Бердичів і Білопіль на Паволоч. Протягом цього часу він продовжував обговорювати з Холдаковським питання взаємовідносин Війська Запорозького з Польщею. За даними королівського посланця, було остаточно вирішено: шляхта й «панські слуги» мають право безпечно проживати як у районі Києва, так і за Дніпром. До середини грудня Хмельницький розіслав універсали до українських селян і міщан, сповіщаючи їх про припинення війни та встановлення миру, а також наказуючи, щоб посполиті своїх панів «шанували й віддавали послушенство». Водночас, прагнучи уникнути можливих конфліктів напередодні роботи комісії, гетьман вимагав від поляків,

щоб на зиму їхні війська розташувалися на постої не далі Вінниці та Брацлава, наполягав на пробащенні сеймом виступу Війська Запорозького, а також застерігав, щоб магнати та шляхта до завершення роботи комісії «не поривалися карати підданих», оскільки зможуть це зробити пізніше.

Якщо брати до уваги лише цю інформацію Холдаковського, то справді складається враження, що гетьман виявляв надмірну заподливість у виконанні розпоряджень Яна Казимира. Проте уважніший аналіз його дій і вчинків дає підстави для іншого висновку. Надзвичайно задоволений результатами свого посольства, Холдаковський усе ж звернув увагу на один момент — Хмельницький раптом утратив зацікавленість у проведенні найближчим часом комісії: він тепер «про комісію не думає, як [я] зрозумів, а хіба що після повернення [козацьких] послів із сейму». Крім того коронний підचाший М. Остророг на початку грудня одержав повідомлення, що, відступаючи, Хмельницький залишав у містах свої залоги. Особливо багато їх розміщалося, починаючи від р. Случ. На початку 1649 р. А. Кисіль, не приховуючи обурення, писав до звенигородського старости: «Хто то чув коли у Звягелі раду Запорозького Війська!.. Почавши від Случі до Чигирина знаходиться військо Хмельницького». На коронаційному сеймі

Прапор гетьмана
Богдана Хмельницького.
1649–1654 рр.

А. М'яковський бідкався, що повстанці з-понад Буга та Дніпра захопили 500–600 міст і містечок та не визнають влади короля. Як видно із записки від 4 лютого 1649 р., переданої російському цареві послом Хмельницького полковником С. Мужилівським, серед козацької старшини була поширена думка, нібито Ян Казимир обіцяв «бити руским королем і що през шаблю узали, аби тоє моцно держали (виділення наше. — Авт.)...». Що ж мало «моцно» тримати Військо Запорозьке? Виявляється, за словами Мужилівського, козаки вже були в Київському, Чернігівському, Брацлавському, Подільському, Волинському воєводствах та в Мозирському повіті Білорусії. Отже, ця територія повинна була залишатися за Військом Запорозьким. Звідси висновок: Богдан Хмельницький прагнув тримати під своїм контролем якомога більшу частину території України й зовсім не збирався відводити свої полки в традиційно козацький район півдня Київського воєводства. Щоб укріпитися на цій території і водночас дати учасникам походу можливість відпочити, затримати наступ польського війська у зимовий період, гетьман намагався на якомога триваліший строк відкласти початок переговорів із королівським посольством. Розпочинався новий етап у розвитку національно-визвольної боротьби українців — політичний, тобто за визнання урядом Речі Посполитої основних завоювань українського народу у 1648 р.

А завоювання ці справді були небаченими. Внаслідок величезного розмаху соціальної боротьби відбулися серйозні зміни в соціальній структурі українського суспільства. По-перше, більшість селян покозачилась, добилася особистої свободи, перестала виплачувати податки й виконувати повинності на користь шляхти, орендарів та магнатів; по-друге, на чільне місце в житті суспільства висунулося козацтво, чисельність якого різко зросла за рахунок покозачених селян і міщан; по-третє, шляхта втратила своє панівне становище, — вона, за невеликим винятком, була або знищена, або змушена покинути свої маєтки. Не менш значні зміни сталися в поземельних відносинах. Землі української та польської шляхти, католицької церкви, державних (королівських) володінь шляхом займанщини почали переходити до рук селян, козаків і міщан. Так в Україні було завдано сильного удару по шляхетській власності на землю, ліквідовано фільваркову систему сільського господарства та середньовічні суспільні відносини (все це

не торкнулося лише маєтків православних монастирів і вищого православного духовенства). Однак, вигнавши магнатів і шляхту, селяни все ж не стали повноправними власниками землі. В умовах інтенсивного формування Української держави її органи влади на місцях брали під свій контроль процеси освоєння селянами вільних земель, займанщини тощо. Так, звільнені від шляхти землі потрапили до Скарбу Війська Запорозького, й ними розпоряджався гетьман. Отже, розпочалося становлення державної власності на землю, котра дозволяла привілейованому стану за допомогою державного апарату привласнювати собі частину додаткового продукту; через це основна маса селянства, перетворившись на своєрідну категорію юридично вільних державних селян, виступала лише співвласником землі (поряд із державою).

Масове покозачення селян і міщан, запровадження козацьких порядків сприяли швидкому оформленню на місцях низових ланок управлінського апарату Української держави. Оскільки цей процес в умовах переходу української шляхти на бік Речі Посполитої очолювала козацька старшина, прототипом створюваних органів влади стали відповідні установи, що існували на Запорозькій Січі. З'ясовуючи політично-правову форму цієї держави, зауважимо: вона становила собою козацьку республіку з притаманними їй демократичними інститутами суспільно-політичного життя. Це особливо виразно проявилось протягом 1648 р., коли для розв'язання найважливіших суспільно-політичних питань, за нашими підрахунками, було скликано п'ять загальних («чернецьких») рад Війська Запорозького. Під час їх проведення нерідко виявлялися розбіжності між позиціями незаможного козацтва та старшини. Цілком очевидно, що гетьман і старшина прагнули зменшити роль загальної ради, замінити її старшинською радою, зміцнити інститут гетьманської влади. Отже, в Україні існували умови для еволюції її державно-політичної системи по шляху обмеження, а то й згортання республікансько-демократичних інститутів на користь монархічної (гетьманської) форми правління.

Відбувався також процес формування політичної еліти Української держави з козацької старшини, верхівки заможного козацтва, середнього та вищого православного духовенства, частини дрібної шляхти, міського патриціату. Оскільки, як ми вже

зазначали, більшість українських шляхтичів перейшла в польський табір, новий елітарний прошарок складала (за винятком монастирської й церковної верхівки) не типова середньовічна знать — власники маєтків, а дрібні землевласники. Вони понесли незначні збитки від соціальних виступів, їм було значно легше погодитися на скасування відробіткової ренти й примиритися з фактом існування вільного селянського землеволодіння.

Слід особливо підкреслити, що в конкретноісторичних умовах 1648 р. гетьманський уряд надавав перевагу збройним формам боротьби, тому його заходи щодо захисту шляхетських володінь й обмеження соціального руху мали епізодичний характер (за винятком випадків, коли це стосувалося монастирського землеволодіння), й міжстанові суперечності в Українській державі не набрали тоді особливої гостроти. Однак після згоди Хмельницького на повернення шляхти до своїх маєтків одразу ж виникла загроза спалаху соціальних антагонізмів.

І ще один момент. Розгортання Селянської війни на українських землях вплинуло на співвідношення сил у середовищі козацької старшини. Так, зміцнилися позиції її радикального угруповання, котре відбивало в основному інтереси козацьких низів і селян. Його найвизначнішим представником виступав Максим Кривоніс. Патріотичне угруповання під проводом Богдана Хмельницького, очоливши визвольну боротьбу та процес формування Української держави, дбало насамперед про зміцнення економічного, соціального й політичного становища заможного й середнього козацтва. Водночас, прагнучи звільнитися з-під іноземного панування, воно, незважаючи на певну непослідовність позицій гетьмана, все ж пішло на союз із селянством і не вживало репресивних заходів проти учасників соціальних виступів (якщо тільки вони не спрямовувалися проти православних монастирів і верхівки православного духовенства). Одночасно формувалося помірковане угруповання старшини, — воно репрезентувало інтереси тих кіл заможного козацтва й частини дрібної шляхти, які за певних поступок з боку польського уряду виявляли готовність припинити боротьбу. Як показали наступні події, вони неприязно ставилися до соціального руху поспільства і козацтва і мріяли привласнити собі маєтки вигнаних магнатів і шляхтичів, тобто перетворитися на типових великих землевласників Речі Посполитої.

*Портрет
гетьмана
Богдана
Хмельницького
з «Літопису»
С. Величка*

Усупереч заходам Богдана Хмельницького правлячі кола Польщі прагнули негайно відновити свою владу на українських землях, а магнати й шляхта палали бажанням «провчити» підданих, зламати їхній опір і примусити до виконання «звиклого послушства». Уже 2 грудня 1648 р. Ян Казимир розіслав універсали до мешканців сіл, міст і містечок Руського воєводства, наказуючи негайно припинити «бунти» та повернутися до своїх домівок, у «звичайне підданство». Непокірних, погрожував король, суворо покарає М. Остророг, який іде сюди з корогами для наведення порядку. Зі свого боку Остророг 15 грудня послав універсали до селян і міщан із грізним попередженням — припинити «бунти», повернутися до своїх панів і «згідно давніх звичаїв» віддавати їм послушество. Дещо раніше, 9 грудня, А. Фірлей наказав

підрозділам коронного війська вирушати «для знесення та викорінення куп свавільних, які ще є в різних місцях». Отже, польські та українські шляхтичі почали відновлювати своє панування в Україні вогнем і мечем. Так, у містечку Краківці (західніше Яворова) шляхтич Ляходовський наказав стратити священика й частину міщан, а церкву зруйнувати. Поблизу Рогатина учасників повстання було посаджено на палі. У північно-західних районах Поділля надзвичайною жорстокістю відзначалися жовніри С. Лянцкоронського та кам'янецького старости Петра Потоцького. Штурмом оволодівши Дунаївцями, Лянцкоронський наказав вирізати його мешканців, а саме місто спалити. На Покутті шляхетські корогви не зупинялися перед винищенням маленьких дітей. На Калушині під час воєнної експедиції було вбито понад 200 селян і міщан. Жахливою смертю померли захоплені в Калуші повстанські ватажки — полковник І. Грабовський та його соратники.

Те ж саме відбувалося й у західних і центральних районах Волині. Уже на початку грудня були заарештовані горохівські міщани, згодом у Дубно перед судом постали селяни Кубрачівки. Масові репресії розпочали магнати Д. Заславський і С. Корецький. Сандомирський каштелян Станіслав Вітовський на засіданні сейму 19 січня 1649 р. звернув увагу сенаторів на факти лютих розправ шляхти з підданими, яких «стинають, вішають, наказують садовити... на палі». Через день Є. Оссолінський ознайомив посольську ізбу з листом А. Киселя, в якому висловлювалася тривога з приводу загрози нового повстання на Поділлі та Волині, бо тамтешні селяни й міщани скаржилися Хмельницькому на утиски з боку шляхти. За словами автора Львівського літопису, «многих і духовних і світських, винних і невинних... повбивали, і погубили таємне і явне, і наїзди чинячи, і каждый в своїй маєтності шляхтич».

У другій половині грудня 1648 р. литовський гетьман Я. Радзивілл був готовий вступити на Чернігівщину. Його корогви зайняли Пінськ, Чечерськ, Попову Гору, Бобоничі. Повстанські загони Кривошапки та Микулича відступили до Стародуба й Новгород-Сіверського. Наприкінці січня 1649 р. Радзивілл атакував Мозир, де перебував полковник Михенко. Здобувши місто, гетьман наказав посадовити на палі полонених козаків, а голову Михенка на пострах іншим помістити на найвищій вежі замку.

Загони місцевих опришків та повстанців, особливо на Покутті та північно-західному Поділлі, чинили жовнірам мужній опір. 9 грудня М. Остророг повідомляв у Польщу: «Від молдавських кордонів нечувани грабежі й тиранства над шляхтою чинять і наше хлопство так збунтувалося, що всі до них збираються і вже їх є чимале військо». Є дані про велику кількість повстанців у районі Кам'янця-Подільського. Найімовірніше, це були загони Семена Височана, які наприкінці грудня 1648 – на початку січня 1649 р. прийшли сюди з Покуття. Намагаючись прорватися на козацьку територію, вони звернулися до Хмельницького з вимогою прийняти їх до лав свого війська, інакше вони знайдуть собі іншого керівника, такого ж доброго, а може, ще й ліпшого. 20 січня 1649 р. Ян Казимир в універсалі до полковника М. Зацвіліховського звернув увагу останнього на нові бунти «свавільного хлопства» на Поділлі та Волині й наказав послати туди війська «для придушення того свавільства».

Отже, політична ситуація в Україні наприкінці 1648 – на початку 1649 рр. складалася вкрай несприятливо для початку роботи королівської комісії. Існувала реальна загроза її зриву. Розвиток подій неминуче мав поставити перед Хмельницьким ряд інших складних проблем як у внутрішній, так і в зовнішній політиці. А тим часом Богдан, розпустивши ще 12 грудня 1648 р. з Білопільля більшість козацьких полків із наказом збиратися до нього в обоз після масляниці (в 1649 р. вона припадала на 4–10 лютого), рухався до Києва. За даними М. Грушевського та М. Петровського, він увійшов у це славетне місто в суботу 23 грудня, проте очевидець тих подій Й. Єрлич засвідчує: гетьман вступив до Києва надвечір у неділю 27 (17) грудня. Нам відомий гетьманський універсал до віленського підкоморія Іларія Чижа про мир із Великим князівством Литовським, виданий у Києві 21 грудня. Отже, на 21 грудня Хмельницький уже перебував у місті. Тому вважаємо, що, найімовірніше, днем його в'їзду до Києва була неділя 17 грудня.

Історична пам'ять про урочистий прийом, влаштований Богдану Хмельницькому киянами. Коли він на чолі 200 старшин і козаків наблизився до міста, йому назустріч у супроводі тисячі вершників виїхали Сильвестр Косов і патріарх Паїсій, а за ними вийшли майже всі мешканці Києва. Викладачі й студенти

В'їзд гетьмана Богдана Хмельницького в Київ.

Івасюк М. 1912 р.

Києво-Могилянського колегіуму виголошували на його честь промови, величали його як Мойсея, «рятівника й визволителя народу від польського рабства», тлумачили ім'я «Богдан» як «Богом даний». У замку та місті стріляли з гармат. За словами Єрлича, кияни раділи зустрічі з гетьманом у десять разів більше, «ніж будь-якому своєму воєводі...».

Однак часу на відпочинок не було. Представники магістрату звернулися (?) до Хмельницького з проханням поклопотатися перед віленським підкоморієм Чижем, щоб той звільнив київських купців, затриманих та ув'язнених ним у Бихові. Як зазначалося, 21 грудня Богдан написав Чижеві листа, в якому підкреслював намір зберігати мир із Великим князівством Литовським, виявляв готовність покарати «свавільників», які під «назвою нашого Війська Запорозького» вчинили напад на Бихів, і прохав звільнити купців «з їхніми товарами та грішми». За деякими даними, в першій половині 20-х чисел грудня 1648 р. до Хмельницького з'явився посланець від Яна Казимира, й вони обговорювали

питання майбутніх переговорів. Коли ж після його від'їзду гетьман прихворів, Паїсій порадив йому бути обережним, «чтоб он не со всяким пил и ел, чтоб его не испортили».

Гетьман також вдовольнив прохання ігуменів Флорівського та Печерського дівочих монастирів щодо надання їм нових володінь. 22 і 28 грудня він видав універсали про «послушенство» селян кількох сіл цим монастирям (причому забороняв монастирським підданам вступати до козацьких лав). Охоронні універсали отримали також деякі шляхтичі. Особливою суворістю відзначався універсал від 29 грудня, виданий С. Снетинському, яким дозволялося представникам місцевих органів влади карати смертю порушників гетьманської волі, а старшина попереджалася, що в разі ігнорування цього розпорядження «кожний такий сурового карання войскового і сам не уйдет».

У діяльності гетьмана під час його перебування в Києві помітне місце відводилося стосункам з патріархом Паїсієм. Останній виявляв особливу повагу до особи Хмельницького, часто зустрічався й подовгу бесідував із ним. У день народження гетьмана, 27 грудня 1648 р., у церкві (можливо, у Софійському соборі) патріарх без сповіді в присутності великої кількості віруючих відпустив йому всі сьогочасні й майбутні гріхи, допустив до святого причастя, заочно обвінчав із Мотроною (вона перебувала в цей час у Чигирині) й нарешті під залпи гармат благословив «на війну з ляхами». А Мотроні послав звільнення від гріхів і акт про шлюб (чого раніше не захотів зробити Косов). Хмельницький зі свого боку подавав патріархові шість коней і 1 тис. злотих.

На жаль, ми не знаємо всього змісту розмов гетьмана та патріарха на політичні теми, але вони мали важливе значення для самоусвідомлення Богданом мети боротьби та зростання його авторитету серед різних прошарків населення. Цілком імовірно, що Паїсій провів обряд посвячення («вінчання») Б. Хмельницького на гетьманство, узаконюючи таким чином його владу як таку, що надана Богом. Відомо, що в європейській практиці політичного життя посвячення правителя було одним із найважливіших елементів визнання його божественних прав і відповідало ідеї сакральної сутності королівської влади. Окрім цього, патріарх надав релігійну легітимність повстанню (благословив Б. Хмельницького на продовження війни з Річчю Посполитою) й легітимізував

владу гетьмана «над усією територією, що контролювалася козацтвом». Не випадково він також титулював гетьмана князем Русі й порівнював із римським імператором Костянтином Великим, котрий підніс християнство на рівень державної релігії. Проводив Паїсій розмови з Б. Хмельницьким і стосовно взаємовідносин України з Росією. Не виключаємо, що під впливом цих бесід Хмельницький вирішив відправити до Москви посольство полковника С. Мужилівського з клопотанням перед царем надати воєнну допомогу та прийняти Військо Запорозьке «під свою руку», а також дозволити донським козакам прибути на поміч запорожцям. Водночас він доручив Паїсію порушити перед урядом Росії питання про прийняття в підданство Війська Запорозького. За словами патріарха, «ныне они, гетман и все Войско Запорожское, велели ему, патриарху, бить челом царскому величеству, чтоб он, великий государь, *изволил Войско Запорожское держать под своею государскою рукою, а они, черкасы, ему, государю, будут как есть каменная стена* (курсив наш. — Авт.); и чтоб он, государь, им помочь учинил ратными людьми, а они, черкасы, ему, государю, вперед будут надобны». Отже, лише тепер, наприкінці 1648 р., Хмельницький уперше від початку революції звернувся до російського уряду подібною пропозицією.

Залишається не зовсім зрозумілим, у якій саме формі мало відбутися це «підданство». Якщо передбачалося просте входження території Війська Запорозького до складу Російської держави, то не було сенсу клопотатися про надання нею воєнної допомоги в боротьбі проти Речі Посполитої. Не можна також зрозуміти в цьому разі запевнення, що в майбутньому козаки прислужаться цареві («вперед будут надобны»), адже тоді російський уряд одержував право розпоряджатися ними на власний розсуд, поза їхньою волею та бажанням. Ці зауваження гетьмана набувають легітимної завершеності тільки у тому разі, якщо «підданство» розглядалося ним лише як форма своєрідного протекторату царя над Українською державою, коли вона продовжувала б зберігати свою територіальну цілісність і повну самостійність гетьманського уряду в здійсненні внутрішньої та зовнішньої політики. Не виключено, що при цьому для Хмельницького певним прикладом служили взаємовідносини Порти та Кримського ханства.

Приблизно 29 грудня гетьман відправив Паїсія та Мужилівського до Москви. Цього ж дня до нього з'явився гінець від короля та сенаторів з приводу майбутніх переговорів (можливо, це був ксьондз Лентовський, який замінив померлого Мокрського). Разом із ним Богдан залишив Київ і вирушив до Чигирина, куди прибув, імовірно, 31 грудня.

Стурбований відсутністю своїх послів до Трансильванії, Хмельницький наступного дня, ще не знаючи про смерть князя Дьєрдя І Ракоці, послав до нього два листи, висловлюючи бажання й надалі обмінюватися посольствами та вістями. Відправив листа й до радника князя — Франциска Бетлена з приводу обміну повідомленнями. Зауважимо, що затримка українського посольства не була випадковою. Воно досягло мети своєї подорожі на початку грудня 1648 р., коли до влади в Трансильванії після смерті Дьєрдя І Ракоці прийшов його син Дьєрдь II Ракоці. Для виконання наміру самому стати польським королем чи звести на престол свого брата Сигізмунда йому необхідно було розпочати наступ на Краків, щоб перешкодити коронації там Яна Казимира. Проте в зимових умовах українські війська, які відступили від Замостя, не мали змоги прийти йому на допомогу, а для самостійних дій у нього не було сил. Тому він і вирішив на деякий час затримати при собі козацьких послів, а згодом, відправляючи їх додому, дав нечітку відповідь, з якої випливало, що тягар зведення Сигізмунда на польський престол мав лягти на плечі українців.

У нас надто мало відомостей про те, чим займався гетьман протягом січня, перебуваючи в Чигирині або Суботіві. Проте можна не сумніватися, що цей місяць, як і попередній, пройшов у муках переосмислення набутих результатів і дальших цілей боротьби. Нна початок лютого, якраз напередодні відповідального етапу переговорів із польськими комісарами, він в основному завершив розробку нової політичної програми, котра привела в шоківий стан послів Речі Посполитої. Однак про це трохи згодом. З'ясуємо спочатку ті конкретні заходи, що вживалися Богданом для зміцнення внутрішнього та зовнішнього становища України. Так, імовірно, в 20-х числах січня 1649 р. до нього почали надходити звістки про розправи польських і литовських корогов над мешканцями українських міст і сіл. Тому, очевидно, наприкінці січня він послав універсал до козаків із наказом бути готовими виступити в похід.

Довідавшись про захоплення жовнірами Бара, Б. Хмельницький негайно вирядив туди подільського полковника Івана Федоровича (Федоренка, Теодоровича) із завданням не допустити «пролиття крові», а щоб уникнути воєнних дій у несприятливий для нього час, розіслав козацьким полкам розпорядження залишатися на «своїх місцях» і не йти на зближення з польськими військами. Водночас він відправив до хана посольство, яке мало добиватися збереження воєнного союзу. На початку лютого гетьман прийняв посланця від Я. Радзивілла й у розмові з ним підтвердив своє прагнення миру, однак зауважив: проти цього виступають селяни та козацькі низи.

Після повернення наприкінці січня українського посольства від Дьєрдя II Ракоці (разом із трансильванськими послами) Хмельницький довідався від них, а також із листа князя про намір Я. Радзивілла підтримати боротьбу трансильванських можновладців за польський трон. Ця інформація спонукала його повернутися до плану організації спільного з Ракоці походу на Польщу. Та в цей же час надійшли повідомлення про масові розправи литовських військ над козаками й повстанцями на півдні Білорусії, що аж ніяк не свідчило на користь миролюбства влади Литви. 9 лютого Хмельницький відправив до Радзивілла з Переяслава посольство на чолі з полковником Максимом Нестеренком, застерігаючи проти кровопролиття й вимагаючи не порушувати перемир'я та звільнити захоплені литовцями міста Київського воєводства. У своєму листі Богдан нагадував, що він звільнив усіх полонених шляхтичів і жовнірів («карати й на палі садовити і нам було кого, бо ми мали в руках до чотирьох тисяч сенаторів і шляхти. Однак, знаючи, що за винних на невинних не можна помститися, я наказав випустити живими близько 5000 чоловік, і жоден із тих, що потрапили до наших рук, не був страчений»), попереджав, що повідомить короля про порушення князем умов перемир'я, та недвозначно натякав на можливість використання проти нього татар («кожушаних шапок»), якщо він не припинить свого наступу. За даними Г. Кунакова, козацьке посольство з'явилося до Радзивілла на початку березня, передало йому гостре невдоволення Хмельницького та застерегло, щоб литовський гетьман «Запорозького Войска не возъярил». Князь поштиво прийняв українських послів, уважно вислухав їх, після чого почав відводити свої війська.

У посланні до Хмельницького він виправдовував свої вчинки тим, нібито карав не козаків, до яких завжди ставився приязно, а підданих «хлопів», котрі повстали проти панів, громили їхні маєтки, чинили здириства та вбивства.

Владнавши справу з Радзивіллою, володар України зосередився на зміцненні відносин із Трансильванією, правителі якої надіслали йому проект мирного договору (на жаль, його змісту ми не знаємо). 13 лютого до князівства з Переяслава вирушило нове посольство. Воно везло із собою чотири листи. З їхнього змісту видно: основну увагу Хмельницький приділяв організації спільного походу на Польщу. Він просив братів-князів надіслати йому зміст угоди з Я. Радзивіллою, а також «документи дисидентів, в яких вони домовилися, що один одного не покинуть до виконання наміру (здійснення походу. — *Авт.*), оскільки в майбутньому справа стосуватиметься всіх»; водночас ставив вимогу чітко визначити час, «коли ясновельможний гетьман (тобто сам Хмельницький. — *Авт.*), найясніші князі Трансильванії та ясновельможний князь Радзивілл — кожний зі свого боку, з усіма своїми силами — вторгнуться в Польщу та виконають свій намір». Гетьман радив Дьєрдеві й Сигізмундові Ракоці якнайшвидше вислати листа до Радзивілла «та литовців і дисидентів», в якому остаточно домовитися з ними, що вони «зі своїми силами прийдуть на допомогу не полякам, а нам; інакше не буде згоди для задуму їхніх високостей». Повідомлялося також про згоду Війська Запорозького загально прийняти запропоновані трансильванськими князями умови договору.

Водночас Хмельницький прийняв першого офіційного представника російського уряду — Василя Михайлова. Він привіз листа від Олексія Михайловича. Цар переконував, щоб українці «в покое жили с ляхами и с княжеством Литовским и чтоб больша кровь християнская не разливалась...». 8 лютого Богдан написав відповідь. Подякувавши за одержаний лист і подарунок, він доводив неможливість довготривалого миру між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою, бо «ляхи, те хитрыя и несправедливыя в слове, до нас с миром ныне присылают, а там (у Польщі. — *Авт.*) войско собирают на нас, несколько городов християн (в Україні. — *Авт.*) высекли, попов и чернцов имаючи рубят и разные муки яко Ирод чинят...». Хмельницький також нагадав: минулого року він

двічі марно звертався до царя з проханням наступати «на лятцкую землю» з військом у районі Смоленська, щоб поляки «большей над нами, христианы, власти не имели и крови нашия, которую от колких сот лет проливать тиранско, сиречь мучительно почали, не проливали». Гетьман також наголосив на тому, що не одержав ніякої відповіді на своє прохання, щоб «ваше царское величество был над нами государем и царем православным, а не иноверцы, яко самодержца...». Тепер Хмельницький знову висловлював бажання, щоб Олексій Михайлович «нам, нанижайшим слугам и подданным своим, государем і царем, яко православное светило и самодержцею, за благословением Божиим учинился», і просив, коли Польща розпочне військові дії проти України, надати воєнну допомогу, перейшовши в наступ у районі Смоленська.

Як бачимо, Хмельницький акцентував увагу на двох моментах: по-перше, щоб їхнім володарем був не «иноверец», а російський цар, а по-друге, щоб Росія розпочала війну проти Польщі. Отже, гетьман, очевидно, ще покладав певні надії на можливість здобуття польської корони Олексієм Михайловичем. А той факт, що в один і той час він умовляв правителів Росії й Трансильванії боротися за королівський трон, свідчить про його намір будь-що створити коаліцію проти Польщі та завдати їй воєнної поразки. Не певний того, що Росія або Трансильванія обов'язково підтримають Україну в її визвольній боротьбі, він, боячись прорахуватися, діяв одночасно в кількох напрямках. З усього цього випливає ще один висновок: готуючись до переговорів із польськими комісарами, Хмельницький водночас не покладав на ці переговори особливих надій, знаючи наперед, що Варшава не піде на задоволення його політичної програми.

І все ж переговорний процес мав з'ясувати позиції обох сторін, визначити характер майбутніх відносин України з Польщею. Наприкінці грудня 1648 р. польська комісія на чолі з А. Киселем виїхала на переговори із Хмельницьким. 12 січня 1649 р. вона зупинилася в маєтку Киселя — Новосілці. Прагнучи заручитися підтримкою вищого православного духовенства, брацлавський воєвода 18 січня зустрічався там з митрополитом С. Косовим та архімандритом Києво-Печерського монастиря Йосипом Тризною. Кисіль марно хвилювався: суспільно-політична ситуація для переговорів складалася в Україні вкрай несприятливо.

Покозачені селяни та міщани не бажали повернення на звільнені землі польської та української шляхти, відновлення старих порядків. В одному зі своїх листів Кисіль зазначав: «Весь [український] плебс залишається до цього часу у війську в козацькому титулі й не підкоряється своїм панам, яким немає як повертатися до домівок, а [підпорядковується] самому Хмельницькому». За повідомленням Адама, козацькі полки стояли від р. Случ до Чигирина. Цікаву відповідь дали 9 січня полковник Іван Донець і сотник Михайло Тиша (11 січня вони на чолі 400 козаків зустріли польську комісію під час її переправи через Случ у Звягелі) на запитання князя С. Корецького, чи належать очолювані ними козацькі загони до реєстрових: «...цього ми й самі не знаємо, оскільки нас пан гетьман не реєстрував, ми знаємо лише те, що його м[и]лість пан гетьман вважає кожного з нас рівним собі й не відмежовує нас від старих реєстровців». М. Голінський у своїх записах занотував повідомлення з України, що тамтешні селяни та міщани прагнуть не допустити відновлення влади «над собою панів». Шляхтичі, які приєдналися до комісарів, щоб якнайшвидше дістатися до своїх володінь, невдовзі переконалися у марності цих сподівань. «Нікому не вільно [повернутися] до своїх маєтків, — повідомляли комісари 1 лютого до Варшави, — а ми, які тут їх маємо, дивимося на них лише здалека». В іншому листі вони підкреслювали: «Бунтівні [українські] селяни... не бажають миру, а швидше постаралися б убити Хмельницького [якби він уклав мир]». Навіть у володінні Киселя Новосілці мешканці відмовилися визнати своє підданство й виконувати повинності на користь воєводи.

Наприкінці січня кияни й полковник Данило Нечай не допустили в Київ комісарів та їхню охорону. Хмельницький, який раніше погодився був на переговори в Києві, на вимогу киян змінив своє рішення й призначив для ведення переговорів Переяслав, куди й прибув на початку лютого. 8 лютого комісари в районі Трипілля переправилися через Дніпро й зупинилися на нічліг у м. Воронків (у 6 милях від Переяслава). Щоб уникнути зайвих ускладнень, Кисіль, повідомлений про наступ поляків на Поділлі, ще 7 лютого звернувся до шляхти й ротмістрів короков, що перебували на території Подільського та Брацлавського воєводств, із проханням не чинити роз'їздів і нападів. А. Фірлей, призначений

королем головнокомандувачем військами на Поділлі та Волині, також звернувся 13 лютого з універсалом до шляхти, прохаючи її «з підданими своїми» обходитися «ласкаво й не суворо».

Богдан Хмельницький вирішив влаштувати комісарам урочисту зустріч. У страшенну холоднечу 9 лютого на чолі кількох десятків старшин, із військовою музикою, під короговою та бунчуком він очікував на них у кілометрі від Переяслава. Коли комісари наблизилися, привітав їх «по-козацькому», пересів у сани до Киселя. Коли в'їжджали до міста, гримнув салют із 20 гармат. Гетьман запросив гостей на обід, під час якого козаки докинули чимало ущипливих зауважень стосовно І. Вишневецького, О. Конєцпольського, Д. Чаплинського та «усіх ляхів». Помітивши певну холодність Хмельницького, комісари вирішили задобрити його, вручивши ще до укладення угоди надіслані королем атрибути гетьманської влади — булаву та корогву. За домовленістю з гетьманом цей акт мав відбутися в суботу 10 лютого на Шевській вулиці перед його палацом. Хмельницький запросив на церемонію трансильванського посла та гінця з Москви В. Михайлова.

У визначений час в оточенні полковників та інших старшин Богдан Хмельницький, убраний у соболину шубу, під бунчуком очікував на прибуття комісарів. Невдовзі під звуки сурм і барабанів наблизилася пишна процесія: слідом за музиками йшов ловчий Кшетовський, який ніс булаву, за ним київськийскарбник Кульчинський тримав корогву, далі — інші члени комісії. Коли вони зупинилися неподалік гетьмана, Кисіль звернувся до нього з промовою, оголошуючи про королівську милість. Промовця несподівано обірвав полковник Ф. Джеджалій: «Король як король, але ви — королев'ята, князі, капостите багато, та й натворили. І ти, Кисіль, кістка від кістки нашої, відколовся, зв'язуєшся з ляхами». Хмельницький зробив йому зауваження, і невдоволений полковник вийшов із кола. Тоді брацлавський воєвода зачитав листа від Яна Казимира та комісарську вірчу грамоту, після чого вручив Богданові булаву, всипану бірюзою, а його брат Микола Кисіль підніс червону корогву з білим орлом і написом: «*Ioannes Casimirus Rex*» («Король Ян Казимир»). За свідченням очевидця, львівського підкоморія Войцеха М'яковського, Хмельницький прийняв регалії досить недбало, подякував «по-козацькому» та запросив комісарів до себе додому.

Перед обідом з урочистою промовою до гетьмана звернувся Адам Кисіль. Він намагався змалювати перед присутніми велич дій короля, який задовольнив усі бажання козаків: пробачив їм минулі вчинки, дав свободу грецькій вірі, збільшив козацький реєстр, відновив права та свободи запорожців тощо. Тому було б справедливим, коли б зі свого боку Богдан Хмельницький виявив вірнопідданість королеві, доклав зусиль, щоб запобігти дальшому кровопролиттю, не брав простих селян під своє заступництво та примушував їх коритися своїм панам, приступив до укладення договору з комісарами. Уважно вислухавши цю промову, гетьман стримано подякував за королівську ласку й цілком несподівано для комісарів заявив, що в цей час комісія не може розпочатися, бо «війська не зібрані в одне місце, полковники та старшини далеко, а без них я нічого не можу вирішити й не смію. Йдеться про моє життя». А далі нагадав: він ще й дотепер не одержав відшкодування за кривди, завдані Чаплинським та І. Вишневецьким. Першого йому повинні неодмінно видати, а другого покарати, бо на них падає вина за кровопролиття. Не забув і про переслідування його особисто та козаків з боку М. Потоцького та О. Конєцпольського. Не стримуючи гніву, гетьман застеріг: коли Чаплинського не видадуть, а Вишневецького не покарають, тоді або йому не жити, або «всій польській землі, всім сенаторам, князям, королькам і шляхті загинути». Насамкінець він висловив гостре невдоволення розправами литовських військ у Білорусії, які вирізали Мозир і Турів.

Приголомшені такою реакцією Хмельницького, комісари сіли за стіл. Коли ж ксьондз Лентовський зробив спробу поставити під сумнів повідомлення про дії Я. Радзивілла, на нього, схопившись за пернач*, накинувся полковник Федір Вешняк: «Мовчи, попе, не твоя справа ловити мене на брехні!» Якби він сидів ближче, то, напевне, міг би й ударити... А так лише крикнув зло: «І ваші ксьондзи, і наші попи, всі такі ж сини. Вийди-но, попе, на двір, я тебе навчу поважати запорозьких полковників». І вийшов

* Пернач, шестопер — вид булави, головний атрибут полковницької влади в Україні у XVII–XVIII ст. Являв собою срібну або позолочену палицю у формі жезла завдовжки до 0,5 м, з литою позолоченою голівкою та шістьма ажурними персями (звідси й отримав назву).

із кімнати. Намагання А. Киселя, за словами М'яковського, навіяти Хмельницькому поміркованіший настрій зазнали невдачі. Наступного дня на запрошення воєводи гетьман разом із кількома полковниками наніс йому візит. Ця зустріч теж вийшла напруженою, бо Хмельницький почав згадувати про завдані йому поляками образи й погрожував «навіть відірвати від ляхів *всю Русь та Україну* (курсив наш. — Авт.)». Отже, натрапляємо на першу згадку в джерелах, що під час переговорів із королівськими комісарами Богдан виявив готовність боротися за незалежність усіх українських земель. Під час розмови з дружиною Киселя він почав переконувати її, щоб вона разом із чоловіком залишилися з козаками, «бо лядська земля згине, а Русь вся» ще цього року буде панувати.

12 лютого А. Кисіль послав до гетьмана князя Захарія Четвертинського та свого брата, новгородського хорунжого Миколу Киселя, аби ті домовилися про час переговорів для укладення договору. Однак Хмельницький відмовився розпочати їх цього дня під приводом, що відправляє трансильванського посла. При цьому, трохи випивши, не стримався й дошкулив своїх гостей так: «З тоєю комісією нічого не будет; тепер война бити маєт в тоїх трьох або чотирьох неділях. Виворочу вас всіх, ляхов, вгору ногами і потопчу так, що будете под ногами моїми; наостанок вас цареві турецькому в неволю поддам. Король королем будет, щоби карал і стинал шляхту, і дуки, і князі, щоби вольний був собі — згріши князь — урізати йому шию, згріши, козак — тоє ж йому учинити. Правда то єсть, жем лихий і малий чоловік, *але мі то Бог дав, жем єсть єдиновладцем і самодержцем руським* (курсив наш. — Авт.); не схочет король королем вольним бити — як ся видит». Якщо Четвертинський і Микола Кисіль точно передали ці слова М'яковському, а той не перекрутив їхній зміст, записуючи в своєму щоденнику, то вони, безперечно, свідчать про очевидну прихильність Хмельницького до сильної влади державного правителя. Саме тому він і намагався зміцнити свою гетьманську владу в Українській козацькій державі, яка швидкими темпами розбудовувалася на визволених землях.

Наступного дня комісари з'явилися на переговори. Адам Кисіль «зі слізьми» звернувся до гетьмана із зворушливою промовою, прохаючи не чинити шкоди Речі Посполитій і пам'ятати,

що поодиначі ні Польща з Литвою, ні Запорозжя не в змозі протистояти «невірним». Він переконував залишити чернь, щоб «селяни орали, а козаки воювали, щоб реєстрового війська було 12 тисяч чи хоч 15, щоб гетьман краще знищував невірних, ніж християн...». Відповідаючи на «довгу й обережну мову» воєводи, Хмельницький зауважив, що тепер про це не варто говорити, адже «много било часу трактовати зо мною, коли мене Потоцькі шукали, гонили за Дніпром; за Дніпром бил час по жовтоводській і корсунській іграшці, бил по пунктах под Константиновим, бил на остаток под Замостем і колім от Замостя йшов неділь шість до Києва. Тепер вже часу нема, вже доказав, о чом ніколи не мислив, докажу й далі, що умислю: *виб'ю з лядської неволі народ весь руський** (курсив наш. — Авт.)». Розвиваючи свою політичну програму, Хмельницький трохи лукавив, коли казав, що «первей о шкоду й кривду свою воював», бо, як ми вже зазначали вище, це було далеко не так. Гетьман не приховував, що боротиметься далі, спираючись на підтримку селянства: «...тепер воювати буду о віру православную нашую. Поможет мі то чернь вся по Люблин і Краков, которой я не одступлюсь, бо то права рука наша, — люди, которіє холопства невитерпів, ушли в козаки. Буду мати двісті, триста тисяч своїх». Він підкреслив непорушність свого союзу з татарами, а потім висловив намір створити незалежну Українську державу: «Досить нам на Україні і Подолу і Волині; *тепер досить достатку в землі і князстві своїм по Львов, Холм і Галич*. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте, ляхи. Туди я загоню больш можних ляхів, дуки і князів. А будут лі і за Віслою брикати, знайду я їх там певне. Не постоїт мі нога жадного князя і шляхотки тут в Україні, *а захочет лі хліба которий з нами їсти, нехай же Войску Запорозькому послушний будет*, на короля не брикаєт» (курсив наш. — Авт.)».

Полковники підтримали ці слова гетьмана, заявивши: «Минули вже ті часи, коли нас сидляли ляхи нашими ж людьми християнськими, коли ми боялися їх драгун. Тепер їх не боїмося». Далі знову почав говорити Хмельницький. Не стримуючи себе, він

* У своїй багатотомній «Історії України-Руси» М. Грушевський наводить з іншої копії щоденника В. М'яковського дещо відміннішу трактовку цих слів гетьмана: *виб'ю з лядської неволі «народ усієї Русі»*.

погрожував новою війною, на яку його благословив патріарх Паїсій: «Я послав усім полкам наказ, щоб годували коней і були готовими до походу без возів, без гармат: все це я знайду у ляхів». За словами М'яковського, довго ще комісари вислуховували заяви подібного змісту, німіючи від страху, коли гетьман, шаленіючи (чи вдаючи шаленство) від люті, зривався з місця, рвав на собі волосся й тупав ногами. Кисіль намагався заспокоїти його, переконував згадати про Бога та короля, але «нічого не допомогло». Гетьман відмовився погодитися на обмеження козацького реєстру 12-ма чи 15-ма тисячами чоловік: «Нащо їх так мало писати, коли їх може бути на сто тисяч; тільки їх будет, колько захочу». Втративши будь-які надії на укладення угоди, посли повернулися до своїх домівок.

14 лютого Адам Кисіль почав клопотатися про від'їзд свого посольства та повернення захоплених у полон шляхтичів. Спочатку Хмельницький погодився було їх відпустити, але потім відмовив і тут. Причиною відмови стали новини про дії литовських і польських (зокрема, на Поділлі) корогв: «Пущу їх (полонених. — *Авт.*), єжелі жодной зачепки на війні з Литви і от ляхов не будет. Потоцький нехай тут почекає брата свого старосту каменецького, котрий заволодів *моїм містом* і проливає кров християнську *в моїй Подолії* (курсив наш. — *Авт.*). Я приказав послати туди полки і привести его живим». Коли Кисіль натякнув, що із наказу Хмельницького брацлавський полковник Данило Нечай пролив у Києві кров шляхтичів і ксьондзів, то у відповідь почув: він, гетьман, не прихильник знищення невинних, «а лише тих, які не хочуть пристати до нас чи хреститися у нашу віру (вважаємо цю інформацію неточною, позаяк ні до лютого 1649 р., ні до останніх днів життя Богдана джерела не засвідчують його релігійного або національного фанатизму. — *Авт.*). Вільно мені там розпоряджатися, мій Київ, я є паном і воєводою київським; дав мені то Бог — і ще більше — при допомозі моєї шаблі. Шкода говорити».

У четвер 15 лютого переговори вступили у свій завершальний етап. Гетьман тривалий час відмовлявся навіть укласти перемир'я. Нарешті погодився підписати його, але за умови, якщо комісари приймуть статті про ліквідацію унії в Київському воєводстві.

Хмельницький вимагав, щоб посади київського воєводи та каштеляна обіймали лише православні; єзуїти повинні були

залишити Київщину (щоправда, костьоли могли функціонувати); І. Вишневецький не міг бути коронним гетьманом, бо він, гетьман, все одно не пустить «його на Україну»; завершення роботи комісії та складання реєстру відкладалися на весну до зелених свят (13 травня), під час яких комісари мали видати Богданові Чаплинського, а Хмельницький — повернути усіх полонених; нарешті, до кінця роботи комісії польським та литовським військам заборонялося переходити в Київське воєводство через Горинь і Прип'ять, а українським — з боку Подільського та Брацлавського воєводств — далі цих же рік. Отже, гетьман прагнув залишити під своїм контролем Брацлавське, Київське, Подільське, Чернігівське та східну частину Волинського воєводств.

Зрозуміло, комісари не погоджувалися на такі великі поступки, не маючи на це відповідних повноважень від свого уряду. Кисіль подав свій проект перемир'я, що передбачав просування польських корогв до р. Случ і міст Бар, Вінниця, Брацлав і Кам'янець-Подільський. Хмельницький не прийняв цього проекту та звелів комісарам готуватися до від'їзду з листом «про негайний початок війни». За таких обставин польська делегація змушена була підкоритися та підписати перемир'я на умовах української сторони. Як видно із змісту угоди (до речі, у «Документах Богдана Хмельницького» опублікована копія з датою 14 лютого), до неї були внесені певні корективи. Хмельницький мав таким чином упорядкувати реєстр, щоб козаки вписувалися в нього «якнайближче до Дніпра і шляхів Київського воєводства». Уточнювалася лінія розмежування, яка з боку Подільського та Брацлавського воєводств мала проходити по Кам'янець-Подільський, а на Волині — по річці Горинь. Польські, литовські та українські війська, які б перебували за нею, передбачалося повернути назад. На порушників цієї домовленості очікувало відповідне покарання. Важливим доповненням до угоди став пункт про заборону шляхтичам до завершення роботи комісії повертатися до своїх маєтків. Ті із них, хто уже проживав між Горинню та Случчю, залишалися в межах краю. Цього ж дня були підготовлені універсали Богдана Хмельницького та Адама Киселя про укладення перемир'я та попередження шляхті й козакам не порушувати його умов.

Гетьман вирішив послати до Яна Казимира та польського уряду перелік прохань, виконання яких ставилося у безпосередній

зв'язок із укладенням мирної угоди. Насамперед звертає на себе увагу клопотання про ліквідацію на теренах Речі Посполитої унії: «Щоб при руському народові скрізь в Короні та Литві залишилися владицтва і всі церкви (православні. — *Авт.*). Назви унії щоб не було, а тільки римський і грецький закон (тобто щоб існували лише католицька та православна церкви. — *Авт.*), так як з'єдналася Русь із Польщею. А їхні м[илос]ті ксьондзи-владики, які бажають і далі додержуватися римського закону, нехай здорові залишаються, віддавши Русі всі соборні руські церкви та старовинні фундації». Далі йшли вимоги, які торкалися видачі Чаплинського та усунення Вишневецького з посади коронного гетьмана. Київським воєводою могла бути лише особа православного віросповідання, причому українське населення мало утримувати в сенаті щонайменше трьох представників: київських воєводу, каштеляна та митрополита, «які б захищали нашу віру і права руського народу». Нарешті, єзуїти повинні були вибратися з Києва.

16 лютого Хмельницький викликав комісарів на відпускну аудієнцію, на якій вручив Киселеві підписані умови перемир'я, а також листи до короля й канцлера (на жаль, ми не знаємо їхнього змісту). Він подарував воєводі свого коня та 500 злотих, а прощаючись, висловив сумнів в успішному завершенні весняного етапу роботи комісії: «Не знаю, як відбудеться друга комісія, якщо козаки не погодяться на 20 чи 30 тисяч реєстрового війська і якщо не задовольняться *утворенням удільної держави* (виділення наше. — *Авт.*). Побачимо». Він також пообіцяв на комісію привезти полонених. Цього ж дня комісари покинули Переяслав.

Отже, в чому ж полягали наслідки переяславських переговорів? По-перше, наміри польського уряду незначними поступками розв'язати «українську проблему» зазнали очевидного провалу. По-друге, вперше від початку революції Богдан Хмельницький офіційно оголосив свою програму створення на українських землях соборної незалежної держави, що засвідчило зародження національної державної ідеї. По-третє, сформульовані ним умови перемир'я та прохання до уряду ні в якому разі не можна розцінювати як його політичні цілі в боротьбі проти Речі Посполитої: вони являли собою лише тактичний крок і були використані для того, щоб уникнути початку воєнних дій у не вигідних для України обставинах, а також виграти час у дипломатичній боротьбі за

створення антипольської коаліції. Зрештою, Хмельницький добився (поки що до середини травня) офіційного визнання з боку польського посольства себе як фактичного правителя українських земель, де розташовувалися козацькі полки (по річки Горинь, Случ, Прип'ять і м. Кам'янець-Подільський) і куди він заборонив повертатися українській та польській шляхті. Водночас в політиці гетьмана все виразніше починають проявлятися монархічні устремління.

З'ясуємо тепер позицію коронаційного сейму Речі Посполитої щодо козацької України. 7 січня 1649 р. відбулася урочиста коронація Яна Казимира, а наступного дня йому присягнули міністри й сенатори. 16 січня було порушено питання стосовно передислокації коронних військ з-під Кракова в Україну. Цього ж дня Оссолінський висловився за переговори з Хмельницьким, цю пропозицію підтримали Лубенський, краківський єпископ Петро Гембіцький. Проти порозуміння з козаками рішуче висловився Вишневецький. Він зауважив, що навіть коли справа завершиться укладенням миру, все ж слід повністю ліквідувати слободи, перетворити селян і міщан Лівобережної України на таких же кріпаків, як і на Волині, пропонував знищити Запорозжя, очистивши його від козаків. Інших поглядів дотримувався сандомирський каштелян Станіслав Вітовський. На його думку, король мав видати універсал із заборонаю шляхті поки що

Ієремія Вишневецький.

Невідомий художник
першої половини XVIII ст.

повертатися до своїх українських маєтків, бо це може перешкодити переговорам; окремо звернутися з універсалом до Хмельницького, обіцяючи «йому ласку»; відкликати підрозділи коронного війська, розташовані близько до «ворога»; а також надати кожному козакові привілей «на володіння землею». 20 січня на сеймі знову виступив канцлер. Він наголосив на доцільності переговорів із козаками, бо інакше можна втратити Україну, як Іспанія втратила Нідерланди.

Нарешті, сейм у цілому погодився на переговори. При королі була створена комісія у складі 41 особи, яка уповноважувалася сеймом затвердити їхні результати. Сейм також вирішив створити 19 (50)-тисячну армію. Король відібрав у Вишневецького булаву коронного гетьмана та залишив її при собі до повернення з татарського полону М. Потоцького. Виконувати обов'язки польного гетьмана було доручено Фірлеєві.

На початку березня до Варшави з'явилися послані А. Киселем М. Кисіль та Смяровський, котрі орієнтовно 10 березня звітували про наслідки роботи переяславської комісії. Обговоривши одержані від Хмельницького прохання Війська Запорозького, король і канцлер вирішили задовольнити їх, щоб «Річ Посполита не загинула через внутрішню війну». Миколу Киселя відправили до призначеного київським воєводою після смерті Я. Тишкевича Адама Киселя із розпорядженням повідомити козацького гетьмана про намір польського уряду позитивно розв'язати його вимоги, а також схилити його до відокремлення поспільства («яке прагне свавільства, а не миру») від козаків. Десь у середині березня до Хмельницького вирядили Смяровського, який мав при собі кілька десятків привілеїв на різні хутори для козацької старшини, щоб привернути на бік Польщі когось із них та організувати за їхньою допомогою змову проти гетьмана.

Відпустивши польських комісарів, Хмельницький тим часом послав сотника Івана Кравченка до Криму. У листі до калги-султана (в «Документах Богдана Хмельницького» цей лист датований 10 квітня, однак його зміст, а також місце написання свідчать, на наш погляд, про більш імовірну дату — 19 лютого) гетьман просив, не гаючи часу, вирушити на допомогу козакам в їхній боротьбі проти Польщі. Унаслідок голоду, що вразив Крим наприкінці 1648 — на початку 1649 р., внутрішнє становище ханства

було скрутним. Лише мурз померло більше півсотні. Тож хан схвально поставився до прохання гетьмана та обіцяв прибути в середині травня. При цьому він пробував схилити Хмельницького після здобутої перемоги над поляками до спільного походу проти Росії.

Віддавши наказ перевезти з Переяслава на Правобережжя гармати, порох і свинець, український гетьман вирушив до Чигирин, куди прибув на початку 20-х чисел лютого й де вже 23 лютого видав універсал миргородському та прилуцькому полковникам, вимагаючи покарати козаків, які втручаються в церковні справи і зневажають священників. Щоб запобігти загостренню стосунків із Польщею, він послав у Східну Волинь (до Гощі) наказного переяславського полковника Андрія Романенка «для береганья собранья своевольного, чтоб на пограничье над Горынью ни которого меж нами и ляхами поставленого договору в покое додержали». Та найбільше Богдана турбував розвиток подій на Поділлі, де кам'янець-подільський каштелян С. Лянцкоронський намагався розширити собі воєнний плацдарм за рахунок козацької території. З кінця січня розгорілася боротьба за «ключ» до східних районів Поділля — м. Бар. Посланий сюди Хмельницьким полковник І. Федоренко розгромив під Іванківцями корогви Яна Стрижевського та зайняв місто. Лянцкоронський і Остророг, зосередивши під своїм керівництвом приблизно 6–8 тис. жовнірів, наприкінці лютого перейшли в наступ. Федоренко змушений був відступити до Шаргорода, однак спроба польських полків 3–4 березня здобути місто штурмом зазнала невдачі, й вони відійшли до Бара. Майже в цей час відбулися бої між козаками й жовнірами в Острозі та Заславі. Ще наприкінці лютого Хмельницький наказав Данилові Нечаю вирушити на допомогу Федоренку та спільними силами відкинути поляків за визначену в Переяславі лінію розмежування. Прибувши до Шаргорода, брацлавський полковник 12 березня звернувся з листами до Лянцкоронського та брацлавського старости, застерігаючи їх від порушення умов Переяславського перемир'я. Командування польського війська проігнорувало це попередження, тож у другій половині березня в околицях Бара знову спалахнули жорстокі бої. На початку квітня жовніри відступили до Меджибожа. Лянцкоронський намагався оскаржити перед гетьманом дії подільських полковників, та

в листі-відповіді до нього від 10 квітня Хмельницький суворо зауважив: стосовно «Федоренка, Стапка та інших полковників, про яких... пишеш, [то] вони повинні бути пильними, тому що в[аша] м[илість]... із військом своїм до нас наближається всупереч умові, укладеній із милостивими панамі комісарами». Наостанок каштелян одержав пораду відступитись від Бара.

Не виключено, що в цей час Хмельницький повідомив А. Киселя про порушення шляхетськими корогвами на Поділлі умов перемир'я та попередив: якщо ці неподобства не припиняться, він, гетьман, накаже своїм полкам «бути в цілковитій готовності». Мабуть, він послав у цей район своїх уповноважених, котрі мали спостерігати за тим, щоб не порушувалися «військові накази», а також карати свавільників. Ще наприкінці березня Хмельницький наказав Нечаю розпустити селян і міщан, набраних у полки, і повернутися до Брацлава, оскільки гетьман «сподівається комісії з поляками». Однак під впливом тривожних звісток на початку квітня він послав розпорядження козакам Поділля через два тижні зібратися під Морафу, а близько середини квітня скликав таємну раду старшин, яка вирішила розпочати мобілізацію армії. Отже, українське керівництво не покладало особливих надій на місію Смяровського, котрий у першій половині квітня прибув до Чигирини.

На початку березня гетьман залишив Чигирин і виступив до Мошен. Нам не вдалося з'ясувати мету цього візиту. Згідно з деякими даними, за його розпорядженням обозний Війська Запорозького Іван Чарнота перевіз із Переяслава до цього міста 30 гармат і боєприпаси до них. Тому можна припустити, що в Мошнах передбачалося збирати козацьке військо. Повернувшись незабаром до Чигирини, Хмельницький прийняв там ігумена одного з православних монастирів з-під Могильова (Білорусія) Павла, який приїхав до нього з монахами «для своїх монастырских дел». Після розмов з ігуменом Богдан вирішив послати його до Москви з листом до Олексія Михайловича, а також із усним дорученням патріархові Паїсію (котрий перебував у столиці Росії), щоб той поклопотався перед царем прийняти гетьмана та козаків «под свою государскую высокую руку и помочь им учинил», бо козаки разом із татарами «хотят вести войну с поляки». 27 березня Павло вирушив до Москви.

У середині березня до Хмельницького приїхало посольство від Я. Радзивілла, однак результати цих переговорів невідомі. Того ж місяця гетьман посилав Михайла Войтова на Дон по допомогу «на ляхов». Донці схвально відгукнулися на це прохання, й частина українців і білорусів, котрі мешкали там, у квітні вже була в Україні.

Від середини березня погналися контакти з Кримським ханством. Десь у 20-х числах місяця звітлія повернулося посольство І. Кравченка, а з ним прибуло й татарське посольство (воно привезло позитивну відповідь на звертання Богдана). За ними вирушили перші татарські зағони (у районі Крилова, наприклад, з'явилися ногайські та азовські татари). 31 березня Хмельницький звернувся з листом до кримського старшини Антимира, а наступного дня — до перекопського старшини Пери-аги, повідомляючи їх про наступ жовнірів, які порубали козаків у Барі та Острозі, та прохаючи не зволікати з допомогою.

За такого розвитку подій дедалі примарнішою ставала можливість скликання у визначений час комісії. Незважаючи на це, в перших числах квітня А. Кисіль через полковника Гараська Яцкевича переслав Хмельницькому листа від канцлера (а разом і свого листа). Він палко умовляв гетьмана успішно завершити підготовку до переговорів, скаржився на своє життя («на мене, як на осла, й[ого] к[оролівська] м[илість] все накладає, а мені тепер буває лихо і від Русі, й від ляхів»). Справді, строк комісії наближався, а Кисіль ще не мав від уряду конкретних інструкцій щодо її ведення (на що й нарікав у листі від 14 квітня до Осолінського, а також висловлював сумніви в можливості успішного завершення переговорів та радив прискорити мобілізацію армії).

Тим часом командуючі підрозділами коронного війська Фірлей та Лянцкоронський вирішили зайняти вигідні позиції для наступу на південно-східну Волинь. 27 квітня вони зустрілися в Ляхівцях і домовилися, що полки Фірлея розташуються між Ляхівцями та Заславом, а Лянцкоронського — між Чорним Островом і Базалією. 29 квітня Ян Казимир видав перше й друге вічі шляхті, наказуючи готуватися до походу, та розіслав листи до частин регулярного війська, визначивши дату його початку — 12 травня. З метою ізоляції України на міжнародній арені відповідні посольства виїхали до правителів Порту, Франції, Росії, Трансильванії

та до римського папи. Заграючи з Польщею, молдавський воєвода В. Лупул клопотався про викуп польських гетьманів із татарської неволі, надіслав велику грошову суму для ведення воєнних дій проти українців своєму зятеві Я. Радзивілле, а також заборонив продавати коней татарам.

У такій серйозній ситуації Хмельницький покладав певні надії на допомогу Росії (тому й послав до Москви ігумена Павла). Однак, як показали переговори Паїсія та Мужилівського з російським урядом наприкінці січня – на початку лютого 1649 р., Москва не поспішала йти назустріч проханням володаря України. Цар звелів передати патріархові, що «его царскому величеству своих государевых ратных людей на помощь войску запорожскому за вечным dokonчaniem дати и войска запорожского з землями в царского величества стороны принято нельзя...». І лише коли Хмельницький і козаки «своею мочью у короля и у панов рад учинятца свободны» і захочуть бути в підданстві у царя, тоді «под свою царского величества высокую руку и принята велит». Отже, московський уряд фактично відмовився обговорювати питання про надіслання на допомогу козацькій Україні російських військ чи, принаймні, донських козаків. У день від'їзду додому Мужилівський заявив, «что де на Москве правды ни в чем нет».

Для кращого з'ясування політичної ситуації в Україні російський уряд вирішив відрядити туди посольство у складі Григорія Унковського та піддячого Семена Домашнєва. Воно залишило Москву 16 березня. Разом із ним їхав Мужилівський, однак він прибув до Хмельницького раніше за російських послів. Роздратований повідомленням про невдачу в Москві, Богдан, посилаючись на хворобу, всупереч церемоніалу відправив на зустріч з Унковським, коли той 16 квітня наблизився до Чигирина, замість себе сина Тимофія зі старшиною. Наступного дня, охолонувши, гетьман повідомив про свою готовність прийняти посольство й зустрів Унковського «в светлицы у дверей». Взявши у нього царську грамоту, «к печати приложился и поцеловал»; передавши її обозному Чарноті, звелів йому також «приложитца и поцеловать». Окрім Чарноти, при Хмельницькому перебували сини Тимофій і Юрко, писарі Іван (Ян) Кричевський та Іван Виговський, генеральний осавул Михайло Лученко, гетьман (?) Ян Костирський (Соколовський) і полковники: чигиринський — Федір Вешняк,

курсунський — Лук'ян Мозиря, ніжинський — Прокіп Шумейко і миргородський — Матвій Гладкий. Отже, близьке оточення Богдана Хмельницького (за винятком Виговського) становили старшини, неприязно налаштовані до Речі Посполитої.

Після короткого обміну вітальними промовами і вручення Унковським царських подарунків гетьманові та старшинам Хмельницький, стоячи, мовчки прочитав грамоту Олексія Михайловича та передав її Виговському. Подякувавши за «царську милість», запросив послів сісти близько себе, а решта старшин посідали на лаву «не блиско гетмана». Після обіду послі повернулися до визначених їм на постій приміщень.

Наступна зустріч відбулася 19 квітня. Для обговорення справ державної ваги Хмельницький, взявши із собою Виговського, запросив послів до окремої кімнати. Відразу ж зауважив: цар пропонує йому відправити делегацію на сейм, щоб добиватися обрання його на трон Речі Посполитої, однак короля вже обрали. Справі ще можна якось зарадити, але для цього треба послати на Польщу російські війська. Після цього гетьман запитав Унковського «о том есть ли, царское величество государем нам будет ли, и мне и Войску Запороскому под своею царского величества высокою рукою быть велит ли?» На що отримав відповідь, до якої вже, очевидно, був підготовлений Мужилівський: коли він, гетьман, і Військо Запорозьке виборють свободи від Польщі та Литви «без нарушенья вечного dokonчания (тобто мирного договору між Росією та Польщею. — *Авт.*)... [тогда] царское величество вас пожалует, под своею царского величества рукою быти велит». Аж ніяк не задоволений такою «милістю», гетьман спробував довести, що російський уряд не порушить договір із Польщею, бо Військо Запорозьке присягало Владиславові IV, а тепер королем — Ян Казимир, котрому присягнули Польща й Литва, «а король им присегал, а нас господь [Бог] от них избавил — короля мы не обирали и не коруновали и креста ему не целовали. А они к нам о том не писали и не присылали, и мы волею Божию тем от них стали свободны». На його думку, цар не мав підстав не допомогти козакам: якщо він побоюється Польщі та Литви, які раніше вчинили Московській державі багато шкоди, то тепер нічого їх боятися, адже «без нашего Запороского Войска везде они, поляки и литва, будут худы...». А тепер Олексієві Михайловичу випадає

така зручна нагода — «дарует ему господь Бог безо всякого накла-
ду такое великое государство и множество ратных людей». Далі
Хмельницький наголосив: він добивається царської ласки тому,
що *«от Владимирова святого крещения одна наша благочестивая
христианская вера с Московским государством... А отлучили
нас неправдами своими и насилем лукавые ляхи...»* (курсив наш. —
Авт.). І між іншим додав: залишається тільки гадати, чому «мы,
православные христиане, не годны и [царь] милостив к нам быти
не хочет и от своей милости нас отгоняет, в нашем разаренье
ратными людьми нам не помогает...».

На останнє зауваження Унковський зреагував досить гостро
і спробував довести, що Олексій Михайлович і так виявив до Вій-
ська Запорозького «велику милість»: по-перше, відмовився нада-
ти допомогу Польщі в боротьбі проти козаків, а по-друге, дозво-
лив «хлеб и соль и всякие товары в своих государевых городах
покупать вам, и в Запороскую землю пропускать», а якби заборони-
в, то «у вас бы в Запороском Войске многие померли з голо-
ду и против поляков за хлебным недородом стоятъ [бы] было не
в мочь»; окрім цього, цар з українських купців «с товаров их по-
шлин в свою государеву казну имати не велел». Гетьман прийняв
таке пояснення щодо дозволу українським купцям вільно торгува-
ти на території Росії та зі свого боку також пообіцяв не брати мита
з російських купців, які приїжджатимуть в Україну.

Далі Хмельницький пояснив причини війни з Річчю Поспо-
литою, звернувши увагу на прохання польського уряду домогти-
ся того, щоб «нам по-прежнему быти под властью их и имети
мир с ними...», і, що особливо важливо, чітко визначив умови, за
яких можливий міцний мир козацької України з Польщею: «Пи-
сали к королю и к паном раде о том, будет они без измены хотят
с нами мир имети, и они б мир с нами учинили на том, что им, ля-
хом и литве, до нас, Запороского Войска и до Белой Руси, дела нет.
И уступили бы мне и Войску Запороскому всей Белой Руси по тем
границам, как владели благочестивые великие князи, а мы в под-
данстве и в неволе быти у них не хотим» (курсив наш. — Авт.).
А если того не учинят и у нас с ними до судеб Божиих миру не
будет, то дело Бог всчал и совершит он же святою волею своею». Отже,
гетьман знову (як і під час переговорів із польськими
комісарами в Переяславі) підтвердив свій намір добиватися

незалежності України від Речі Посполитої, причому вперше за-
явив, що розглядає створену державу як спадкоємницю Київської
Русі. Згодом Унковський довідався, що польських послів відпра-
вили з Переяслава з тим, «что гетман и Войско Запороское и всяя
Русь Киевская подо властью польского короля и панов рад быть
не хотят...».

У відповідь на запитання росіянина про характер відносин Вій-
ська Запорозького з Кримським ханством Хмельницький повідо-
мив про існування укладеної між ними угоди («что им от меня
и от Войска Запороского не отступить, а нам от них не отстать...»),
про бажання хана добитися незалежності від Порти (в чому йому
мало б допомогти Військо Запорозьке); згадав також, що минуло-
го року Іслам-Гірей навертав його, гетьмана, до походу на росій-
ські землі, однак він рішуче відмовився від цього та застеріг: у разі
нападу татар на Росію «мы с вами совету держати не будем и за
Московское государство будем Крым воевать потому, что у нас
с Московским государством едино равно православная христи-
анская вера». Російський посол схвально відгукнувся на цю ін-
формацію та попросив у майбутньому «на тако недоброе дело
не мыслить (тобто не брати участь у війнах проти Росії. — Авт.)
и Войску Запороскому воли не давать»; при цьому він розповів
про факти розбоїв козаків у межах російських земель. Реакція
була миттєвою: Хмельницький тут же наказав Виговському по-
слати в порубіжні міста універсали із суворою заборонаю чинити
шкоду росіянам, а порушників цієї заборони «каратъ смертью бес
пощады».

Зі своїх розмов із російськими послами гетьман переконався:
царський уряд не має наміру втручатися у війну України з Поль-
щею. І все ж, будучи певним у необхідності дальшого розвитку по-
літичних відносин із Росією, вирішив відправити до Москви по-
сольство на чолі з чигиринським полковником Вешняком. Воно
мало засвідчити готовність Війська Запорозького служити «вели-
кому государю» та знову порушити клопотання про направлення
царського війська на допомогу Україні. 22 квітня Б. Хмельниць-
кий написав листа до Олексія Михайловича, в якому дякував за
грамоту, привезену Унковським, за дозвіл українським купцям
вільно торгувати на території Росії та прохав якнайшвидше роз-
почати наступ на Річ Посполиту в районі Литви, «а мы от сих

україн за Божією допомогою на них поїдемо»; водночас висловлював побажання, щоб цар, «яко правдивый и православный государь християнский, единым государем нам, слугам своим, был...». Ці ж думки Хмельницький розвинув у листі до царя від 3 травня. Він прохав належним чином прийняти посольство Вешняка, наказати російській армії перейти в наступ на Польщу й нарешті *«нас под милость и оборону свою и всю Русь, ныне по милости Божий против ляхов совокупляючуся»* (курсив наш. — Авт.) взяти. Так уперше було чітко сформульовано клопотання до російського можновладця прийняти в підданство не лише Військо Запорозьке, а «всю Русь», тобто всі землі Речі Посполитої, на яких проживало українське населення.

24 травня посольство Вешняка прибуло до Москви, а 5 червня полковника прийняв цар «по большому чину». 13 червня йому було дано відпускну аудієнцію. У грамоті до Війська Запорозького цар дякував за готовність служити, однак повідомляв: тепер він не може розпочати воєнних дій проти Речі Посполитої, бо «вечное dokonчanye» з польськими королями «нарушить немочно».

Невдача гетьмана в політичних зносинах із Москвою навесні 1649 р., на жаль, виявилася далеко не останньою. Справа в тому, що дедалі чіткіше окреслювалася тенденція до відходження Дьєрдя II Ракоці від плану утворення союзу з Україною. Вже в березні князь почав добиватися прихильності І. Вишневецького, а згодом Є. Любомирського та Г. Радзейовського. Причому Вишневецького він намагався схилити на свій бік обіцянками допомоги в боротьбі проти повсталого населення України. Не виключено, що ця політика певною мірою зумовлювалася тим, що князь побоювався негативної реакції віденського двору на його зближення з Україною та сильної опозиції в самій Трансильванії. Однак Дьєрдь II Ракоці намагався приховати від Хмельницького свої нові політичні позиції. Він вирядив до нього посольство Г. Гілая (Чилая), яке з'явилося до Чигирина, очевидно, наприкінці квітня. Стан джерел не дозволяє проаналізувати хід переговорів. Все ж, як видно з гетьманського листа до Дьєрдя II Ракоці від 4 травня, Хмельницький провів із послами «важливі переговори», дав їм доручення повідомити князя, «в якому становищі перебуває справа», і висловив надію на підтримку «нашого наміру» (поза всяким сумнівом; тут йшлося про організацію спільного походу

на Річ Посполиту). Водночас гетьман послав листи до Сигізмунда Ракоці, Франциска Бетлена та І. Кемені. Є дані, що в листі до останнього Богдан детальніше виклав свої плани. Як повідомили з Ясс (через це місто трансильванські посли поверталися додому), Хмельницький радив С. Ракоці прибути до Мукачева та, одержавши повідомлення про наступ української армії на Польщу, кинути 5-тисячне військо на Краків (в Яссах ходили чутки, що Богдан має намір посадити Ракоці — очевидно, Сигізмунда — в Кракові «на польське королівство»). Проте в силу відомих нам причин трансильванський уряд не бажав починати воєнні дії.

Отже, унаслідок ухильної політики Росії й Трансильванії розроблений Хмельницьким план комбінованого удару по Речі Посполитій силами трьох країн не міг бути реалізований (щоправда, про свою невдачу гетьман довідався значно пізніше). Єдиним союзником українського уряду залишався кримський хан. Наприкінці квітня від нього до Хмельницького прибули гінці з повідомленням про готовність виступити в похід. Однак татарам теж не можна було йняти віри: як показали наступні події, Іслам-Гірей, плекаючи надії на підсилення могутності ханату (із входженням до його складу Астраханського та Казанського ханств), замислив включити до сфери своїх впливів й Україну. А для цього йому потрібно було, по-перше, не допустити створення на її землях незалежної сильної держави, а по-друге, здійснювати підступну політику на максимальне ослаблення як України, так і Речі Посполитої, щоб у зручний для себе час нав'язати обом свою волю.

Не маючи віри у можливість миру між Україною і Польщею, Хмельницький не гаяв часу й активно готував українську армію до майбутньої кампанії проти Речі Посполитої, розраховуючи захопити Кам'янець. Подальші події підтвердили слушність його рішення 26 квітня Ян Казимир повідомив листом, що члени комісії не можуть розпочати свою роботу у визначений час (середина травня), і назвав новий строк — 11 червня. Король обіцяв прибути особисто «в руські краї» й «подарувати всім нашим підданим» мир, згоду та «милість панів у відношенні підданих... і взаємне вічне й невимушене підданство панам». На початку травня гетьман одержав листа від А. Киселя, в якому той переконував його в доцільності проведення комісії найближчим часом. Відповідаючи 3 травня, Хмельницький погоджувався з київським воєводою, але

при цьому зауважував: «Дуже нас усіх дивує те, що Польща утримує такі великі війська, завербовані й коронні, й тому все наше Військо Запорозьке непокоїться і боїться, щоб, не дай Боже, не закінчили цю комісію так, як рік тому: *тут про згоду, а тут про що інше думали* (курсив наш. — Авт.)». У цей же час Кисіль вдався до провокації: звернувшись 8 травня з листом до козацьких полковників, він натякав, нібито Хмельницький таємно від усіх віддав українські землі в підданство турецькому султанові, та, по суті, намовляв старшин на виступ проти гетьмана.

Фактично відмовившись від переговорів, польський уряд активізував свою підготовку до наступу на Україну. 12 травня Ян Казимир наказав Фірлеєві знайти зручне місце для розташування армії, а також надав йому великі повноваження у веденні воєнних дій, застерігаючи не пропустити сприятливої нагоди для «вдалої битви». Королю сподобався план Фірлея об'єднати польські й литовські військові сили, переправивши литовців в козацьку Україну через Прип'ять або Дніпро. Польний гетьман пропонував й інший варіант — щоб Я. Радзивілл ударив у тил українського війська. Зваживши на ці пропозиції, король звелів Радзивіллові направити частину своїх військових підрозділів на з'єднання з польськими. У середині травня сенат вирішив, щоб Фірлей розташував своє військо у таборі між Старокостянтиновом і р. Горинь. Водночас Ян Казимир квапився сформуванню ще одну армію.

Поки Річ Посполита готувалася до вирішального двобою з козацькою Україною, на Поділлі й Волині ширилася визвольна та соціальна боротьба. На порубіжжі Брацлавського й Подільського воєводств селяни та міщани масово вливалися до козацьких полків Д. Нечая, І. Федоренка, Степка, І. Александренка, Янкова (Минка) та Якима (Якуша), котрі були готові розпочати наступ на Меджибіж. Активізувалися дії опришків у районі Кам'янця-Подільського — Хотина — Дунаєвець. В Корці (Волинь) загони повстанців обложили корогви С. Корецького. Для захисту своїх маєтків шляхта Волинського воєводства 5 травня прийняла на сеймику рішення про створення полку чисельністю у 1,5 тис. жовнірів. 12 травня мазирський підкоморій Теодор Михайло Обухович повідомив литовському підканцлерові Казимирові Сапізі, що «звідусіль сипляться натовпи збунтованого поспільства й той тракт між Горинню та Случчю наповнюють». Селяни та міщани

рішуче виступали проти замирення з Річчю Посполитою. За словами А. Киселя, «всі, які недавно вийшли з підданства панів і стали козаками, миру не хочуть, вбачаючи в ньому їхнє повернення до підданства...». Шляхтич Незабитовський звертав увагу Лянцкоронського на непримиренність подільських повстанців: «Чернь заявляє, що ляхів не пропустить за р. Горинь і Хмельницький не буде гетьманом, а [ним буде] піп (Якуш. — Авт.), який Бар узяв». У середині травня Кисіль та Обухович визнали: «Тепер вже [немає] будь-якої надії на переговори».

Успішно відбувалася мобілізація козацьких полків. Вже наприкінці квітня Гадяцький, Полтавський і Миргородський полки вирушили до гетьмана. Хмельницький із початку травня масово розсилав універсали до мешканців України, наказуючи вступати до козацького війська. Як розповідав 11 травня хотмизькому воєводі К. Арсеньєву боярський син І. Трубочанінов, що побував в українських містах, гетьман посилав гінців із письмовим наказом «изо всяких украинных из литовских горадов всяких людей старова и малова мужского полу, всех без wyboru, выслать в Войска Запорожское на бой против ляхов. А хто де в войска к гетману Хмельницкому не будет, и тем людем от гетмана быть каженным». Мобілізаційні заклики Хмельницького знайшли цілковиту підтримку з боку селян і міщан. За словами Самовидця, «усе, що живо, поднялося в козацтво, же заледво знайшол в яком селі такого чоловіка, жеби не міл albo сам, albo син до войска йти, а ежели сам нездужал, то слугу паробка послал, а иніе килко їх было всі йшли з двора, тилко одного заставали, же трудно было о наймита».

8 травня Хмельницький направився до Києва, в околицях якого збиралися основні сили українського війська. Перед «святами» (очевидно, 11–12 травня) він учинив йому «попис». Налічувалося 30 полків. Звідси гетьман із військом вирушив на традиційне місце перебування козацького війська — Росаву. Тоді ж він послав розпорядження козацьким полкам, розташованим на Поділлі та Чернігівщині, підготуватися до активних дій. Не виключаємо, що гетьманська канцелярія розсилала листи також до селян і міщан, закликаючи їх «збиратися до громади» та обіцяючи скасування над ними влади панів. За даними окремих джерел, у другій половині травня Хмельницький особисто виїжджав на р. Інгулець назустріч татарським загонам, які підходили на допомогу. Успішно

діяла його розвідка (в листі від 18 травня до короля литовський канцлер Альбрехт Станіслав Радзивілл повідомляв: Хмельницький має «своїх шпигунів і знає, що тут робиться»). Близько середини травня була викрита змова, що її готував серед старшин Смяровський. Його схопили і стратили. За даними Хмельницького, зрадник, скориставшись із королівського привілею, намагався привласнити Черкаську та Чигиринську землі, а козаків перетворити «на хлопів». Тому Військо Запорозьке «не хотіло більше тримати гадюки на своїй голові та смертю звело його з цього світу».

Тим часом Фірлей вирішив розпочати наступ на Україну. 21 травня підрозділи 10–12-тисячного польського війська об'явилися на південно-східній Волині. Так були зірвані умови Переяславського перемир'я. Полки І. Донця, Андрія Романенка, Гараська Яцкевича, Кривоносенка й Таборенка разом із селянами та міщанами намагалися затримати противника. Запеклі бої відбулися неподалік Заслава, у Сульжинцях, Звягелі, Острополі та в інших містах і містечках. Жовніри вогнем і мечем відновлювали старі порядки. Десятки міст і сіл були перетворені на руїни. Особливо лютували корогви Чарнецького — вони цілком знищили Шепетівку, Судилків та інші «бунтівні гнізда». Регіон було залито кров'ю. Основні сили польського війська почали зосереджуватися під Старокостянтиновом.

Та Кисіль даремно сподівався, що успішні дії поляків на Волині зроблять гетьмана поступливішим і спонукають до переговорів на умовах переможців. Зустрівши на Інгульці частину татарської орди, Хмельницький підійшов до Умані, де «для остерегань неприятелей на Украине» залишив 6 тис. козаків і чотирьох мурз із декількома тисячами татар на чолі з полковником Ф. Коробкою, а сам із військом вирушив у напрямку Животова, маючи на меті добитися створення незалежної («удільної») держави українців, кордони якої мали простягатися від Перемишля до «границь руських». За його задумом, удар по Польщі мав завдаватися з двох боків: головними силами через терени України у напрямку Варшави й допоміжними (під проводом наказного гетьмана Іллі Голоти) — на Вільно з подальшим виходом до Вісли, де українські війська мали об'єднатися. Водночас у наступ на Меджибіж перейшли подільські полки. Щоб утримати це місто у своїх руках, Фірлей послав на допомогу його залозі кілька тисяч добірних жовнірів на

чолі з Лянцкоронським. Проте останній запізнився: здобувши Меджибіж, козаки вже штурмували замок. Кам'янецький каштелян атакував їх, однак зазнав невдачі. Йому вдалося лише вивести із замку частину обложених жовнірів і разом із ними повернутися під Старокостянтинів. За словами автора Львівського літопису, козаки Меджибіж «впень вистинали і спалили і ляхов з темних крайов вибили». Втрата міста сплутала плани Фірлея, який мав вказівку з Варшави розташувати військо під Новим Костянтиновом. Оскільки тепер цей варіант відпав, серед польських воєначальників посилюлися незгоди щодо місця дислокації армії. Фірлей вважав за доцільне відступити до Збаража, Остророг радив іти до Кам'янця-Подільського та боронитися під захистом його фортифікаційних споруд.

Маючи дані про район зосередження сил поляків, Хмельницький в очікуванні на підхід хана неквапом рухався через Старий Животів, Старий Пиків, Хмільник, Сеняву на Старокостянтинів. 13 червня неподалік Пилявців його наздогнала Белгородська орда. Через два дні він зупинився під Пилявцями. Під час переходу продовжував розсилати мобілізаційні універсали до мешканців України, наказуючи їм вступати до лав козацьких полків. За свідченням жителів Рильська Григорія Єфанова та Івана Пояркова, 24 червня до Ромен з'явився козак із гетьманським листом, і «кликали де в торгу против тово листа клич, чтоб де всякие литовские люди, казаки, пашенные и непашенные крестьяня, бежали наспех в казацкие полки к гетману к Богдану Хмельницкому, у ково есть пищали, и те б де шли с пищали, а у ково де пищалей нет, и те б де шли с рогатины и с киями. А хто де не пойдет в полки наспех к гетману Богдану, и тем де быть в смертной казни...».

Поява Хмельницького в околицях Старокостянтинова виявилася цілковитою несподіванкою для поляків. За наказом Фірлея жовніри в паніці відступили через Чолганський Камінь до Збаража. Звідсіля 20 червня польний гетьман звернувся з універсалом до шляхти, намагаючись заспокоїти її з приводу раптового відступу армії. Сюди ж підійшли підрозділи А. Сенявського, І. Вишневецького та інших магнатів. На кінець червня чисельність польських військ під Збаражем становила понад 15 тис. осіб.

У середині червня Хмельницького особливо непокоїв литовський фронт: він побоювався можливого удару Я. Радзивілла

в напрямку Києва, а отже виходу його у тил українського війська. Для таких побоювань, здавалося б, не було ніяких підстав, адже Дьєрдь II Ракоці обіцяв Богданові, що литовський гетьман підтримає їхній спільний наступ на Польщу. Однак ми ще раз переконуємося у феноменальній інтуїції володаря України: з кінця травня литовські війська різко активізували бойові операції в Білорусії. Козаки змушені були залишити Лоїв і Гомель. А у битві під Жагалем (що відбулася 7 червня) литовський стольник Вінцентій Корвін Гонсевський завдав тяжкої поразки полку І. Голоти. Сам полковник і 1600 козаків полягли на полі бою. Цьому розгромові сприяла зрада товариша Голоти — шляхтича з-під Києва Дубини. Ще одної серйозної невдачі повстанці зазнали недалеко від Річиці, де литовський стражник Григорій Мирський розбив полк Головацького. Самого полковника схопили та посадили на палю. Наприкінці червня до Радзівілла прибув гонець від Фірлея з проханням вдарити на Київ, а трохи згодом наказ такого ж змісту надійшов від Яна Казимира. І ось Хмельницький, ще не знаючи про ці поразки в Білорусії, все ж відчув потребу негайно послати туди свіжі сили. Близько 20 червня на литовський фронт вирушив київський полковник С. Кричевський, а вже 28 червня він стояв у Чорнобилі. Незабаром до нього приєдналися козаки Чорнобильського та Овруцького полків, а також полку брата І. Голоти — Григорія. Як показали наступні події, цей захід українського гетьмана виявився надзвичайно своєчасним.

Очікуючи на підхід хана, Хмельницький не кинувся одразу ж переслідувати Фірлея. 21 червня він пройшов повз Базалію, понад тиждень простояв під Чолганським Каменем. Імовірно, саме тут 29 червня до нього підійшла кримська орда, очолювана Іслам-Гіреєм. Під час спільної військової наради вирішили наступати на польські позиції під Збаражем, причому наперед вирушала татарська й українська кіннота, а обоз із піхотою мав рухатися позаду. Не гаючи часу, авангард українсько-татарського війська розпочав марш.

Збараж був потужною фортецею: укріплення його замку, спорудженого в 30-х рр. XVII ст., становили собою квадрат із високих валів, обмурованих тесаним камінням, із казематами посередині та кам'яними п'ятикутними «белуардами» (бастіонами) на кутах; уздовж валів простягалися рови завширшки 40 м. Однак Фірлей,

з'явившись під захист цього міста, кілька днів виявляв малозрозумілу пасивність. Мабуть, він не мав певності щодо правильності свого маневру. Зручного місця для розташування табору він не знайшов, тому жовніри розбрелися по долинах, ровах і пагорбах. Протягом двох днів їх тричі переводили з місця на місце. Відчувалася гостра нестача фуражу для коней (за ним доводилося їздити за 30–40 км). Лише після повернення М. Остророга, котрому вдалося захопити кілька козаків у полон, усі сили були кинуті на насапання валів навколо табору, в якому могло розташуватися 100 тис. чоловік. Керівників польського війська турбувала відсутність точних даних про наміри Хмельницького, а «язики» відмовлялися давати потрібну інформацію (Остророг тоді скаржився: «Зі шпигунами дуже важко між тією Руссю, бо то всі здрайці (зрадники. — *Авт.*); коли ж языка дістанеш, то хоч би його спалили, правди не розкаже»). Не досягали успіху й роз'їзди, відправлені наприкінці місяця. Вже з окопаного та укріпленого табору 28 червня вислали на роз'їзд понад 10 корогв на чолі з А. Сераковським, а наступного дня під Чолганським Каменем їх атакували козаки й татари, відтіснивши жовнірів аж до самих польських позицій. 29 червня регіментарі провели військову нараду. Одні вимагали зустріти військо Хмельницького в 10–15 км від свого табору, інші — поставити піхоту на вали та чекати нападу на місці. Врешті-решт вирішили «очікувати на валах».

Від полонених 29 червня жовнірів Хмельницький довідався про не зовсім вдале розташування польського табору під стінами Збаража. Чи не тому під час зустрічі з ханом було вирішено негайно обрушитися на неприятеля силами самої тільки кінноти? Гетьман правильно розрахував, що польські воєначальники не наважаться виступити з військом назустріч, а чекатимуть в обозі: вони ж бо були певними, що, оскільки «козаки без табору ходити не звикли», то українсько-татарське військо рухатиметься разом із своїм обозом. Тож, з'явившись після нічного рейду вранці 30 червня під Збаражем, козацька й татарська кавалерія заскочила ворога зненацька. До рук наступаючих потрапило приблизно 4–6 тис. слуг та обозної «челяді». Весь польський обоз був оточений. У районі розташування полків І. Вишневецького, який підійшов сюди пізніше та розмістив своїх людей окремо від Фірлея, розпочалися збройні сутички. Потім вони перемістилися

до основного табору. Розвідавши таким чином супротивні сили, Хмельницький та Іслам-Гірей вирішили атакувати позиції руського воеводи, бо вони не мали укріплень. Після запеклого бою Вишневецький змушений був залишити їх і відступити до табору Фірлея та Остророга. За розпорядженням останніх жовніри почали зміцнювати вали.

Ознайомившись зі станом фортифікацій польського табору, Хмельницький зрозумів: без належної підготовки його не захопити. За таких умов покладатися треба було лише на власні сили, бо татари не вміли штурмувати укріплені позиції. У ніч на 1 липня воєнна рада українських і татарських командирів ухвалила «вести війну дуже повільно, [тримати ворога] у тривозі, звідусіль [його] оточити», постійно обстрілювати й отже послаблювати його сили, чекати на закінчення в нього харчів і військових припасів і досягти врешті-решт перемоги. 1 липня наспів козацький обоз з артилерією, і Хмельницький наказав обстрілювати обложених із 30 гармат. Один із поляків записав тоді у своєму щоденнику: вогонь був такий щільний, що «легше було знайти в таборі гарматну кулю (ядро. — *Авт.*), ніж у Львівському повіті куряче яйце того року». Гарматний обстріл завдав значної шкоди замкові й табору, нагнав великого страху на жовнірів. Регіментарі так і не насмілилися вийти в поле й дати бій. А вже 3 липня гетьман вирішив здійснити перший штурм. Основний удар Хмельницький планував завдати з боку міста від ставу, де польський табір був найслабше укріпленим. Прагнучи зберегти для вирішальних боїв добірні козацькі полки, перші колони штурмуючих він сформував із найгірше озброєних підрозділів селян і міщан. Зрозуміло, що саме вони й мали зазнати найбільших втрат.

Як же розцінити цей тактичний крок гетьмана? За бажання він легко може бути використаний для обвинувачення Хмельницького (що й мало місце у працях окремих дослідників) у зневазі до селянсько-міщанських низів війська, які використовувалися ним як «гарматне м'ясо» для досягнення цілей козацтва, а також у холоднокривній жорстокості. Ми вважаємо такі оцінки безпідставними, тому що історія воєнного мистецтва різних епох засвідчує: всі без винятку полководці, як правило, прагнули вберегти свої найдосвідченіші полки від зайвих втрат і вводили їх у дію в найвирішальніші моменти битв.

Отже, у визначений час — 3 липня — українське військо пішло на приступ. Можливо, в його складі перебувала й частина татар. Попереду йшла піхота, а за ними — кіннота. Основного удару було завдано по найслабше укріпленому місцю польського табору. Незважаючи на мужній опір жовнірів, у другій половині дня їхнє становище стало критичним. Деінде козаки оволоділи валами. Однак неузгодженість у діях атакуючих, а також відчайдушні контратаки польських корогів Конєцпольського та Зацвіліховського не дозволили українцям закріпитися на захоплених позиціях, і вони змушені були відступити. Наступного дня відбувся ще один приступ, але знову невдалий.

Після припинення штурму Конєцпольський зробив спробу внести розлад у стосунки гетьмана та хана. За допомогою подарунків він заручився підтримкою деяких мурз, і вони пообіцяли коронному хорунжому організувати його зустріч із візиром Сефер Кази-агою та Іслам-Гіреєм. Дійсно, Сефер Кази-ага погодився на переговори. Вночі він зустрівся з Конєцпольським і Вишневецьким, які умовляли його розірвати стосунки із козаками. Проте відповідь його була однозначною — про це слід було подумати раніше, надіславши своїх послів ще до виходу орди з Криму. Водночас візир зауважив: «Ми значно більше бажали б перебувати разом із вами, ніж із хлопами вашими (українцями. — *Авт.*), однак своїм життям ми ризикуємо заради тих, хто нам більше заплатить...». Отже, переговори закінчилися для польської сторони цілковитою невдачею. Довідавшись про них, гетьман написав до Фірлея гнівного листа, погрожуючи не випустити звідси його військо.

Як видно з «Хроніки» Гаджі Мехмеда, після припинення штурму польського табору відбулася нова зустріч гетьмана з ханом, під час якої вони, не відкидаючи тактики проведення штурмів, вирішили приступити також до облогових робіт («сипати шанці»). Водночас Хмельницький послав листа до полковника Кричевського, наказуючи йому, вочевидь, розпочати наступальні операції проти литовського війська. 5 і 6 липня козаки активно готувалися до нового приступу. 5 липня до обозу хана прибули свіжі підрозділи акерманських, буджацьких, румелійських військ. Розпочатий у суботу 7 липня штурм табору тривав кілька днів із перемінним успіхом. 10 липня польське військо залишило старі рубежі та відійшло до підготовленого заздалегідь меншого табору. Протягом

усіх цих днів українці докладали також максимум зусиль, щоб оволодіти Збаражем.

Хмельницький вирішив повністю заблокувати коронну армію, оточивши її системою укріплень. У ніч на 10 липня козаки почали сипати навколо польського табору вали, а також окопувати його глибокими ровами. Ці роботи тривали і в наступні дні. Увечері 10 липня гетьман наказав відкрити вогонь по позиціях супротивника. Безупинний гарматний і рушничний обстріл польського табору тривав аж до 14 липня включно. Під прикриттям надзвичайно щільного вогню (жовніри не могли навіть показатися на валах) українці сипали все нові вали, наближаючись таким чином до його укріплень. Нарешті, вони підійшли до них так близько, що могли поцілювати обложених камінням із пращ.

13 липня регіментарі надіслали до Хмельницького послів із листом, переконуючи його залишитися вірним Речі Посполитій. Богдан гостинно зустрів їх, добре похастував (у польському обозі вже почав дошкуляти голод) і вирядив назад із негативною відповіддю. Цього та наступного дня були перехоплені листи з табору до короля із проханнями про допомогу. З обіду 14 липня (за даними Гаджі Мехмеда, 15 липня) з ініціативи Хмельницького перестрілка була припинена. На запрошення гетьмана до нього прибув Зацвіліховський, а з ним — М. Кисіль (вони мали від регіментарів повноваження вести переговори). Хмельницький звернув їхню увагу на кривди, вчинені поляками Війську Запорозькому, відхилив запропоновані йому умови угоди (на жаль, ми не знаємо їхнього змісту), зробив невдачу спробу схилити українця за походженням Зацвіліховського до переходу на бік повсталого народу, який боровся за незалежність.

З огляду на критичність свого становища (козаки робили підкопи під кутові вежі позицій Лянцкоронського та Остророга), командування польського війська вирішило насипати в середині табору нові вали, а також спробувало провести сепаратні переговори з татарами. З цього, однак, нічого не вийшло. 18 липня на переговори з ханом знову прибув шляхтич Станіслав Янецький. Іслам-Гірей вимагав негайно скласти зброю, в іншому разі погрожуючи винищити поляків «у пень». Коли Янецький повертався до свого табору, він зустрів Івана Виговського. Той намагався переконати свого співбесідника, нібито змушений служити козакам, бо, коли б

він покинув Хмельницького, гетьман наказав би «витяти усіх його рідних».

Постає слушне запитання: для чого генеральному писареві Війська Запорозького було потрібно виправдовуватися перед польським шляхтичем за свою козацьку службу? Чи не хотів він у такий спосіб натякнути (через Янецького) регіментарям, що за певних обставин може стати їм у пригоді? Якщо це так, то чому саме тепер Виговський зробив цей перший крок до можливого порозуміння з правлячими колами Речі Посполитої? Окремі факти дають підстави припустити: писар зважився на це, втративши впевненість в успішному завершенні воєнної кампанії під Збаражем. І справді, на 20-ті числа липня вже виразно окреслилося кілька негативних чинників, котрі почали визначати перебіг подій навколо обложеного міста та які дуже непокоїли Хмельницького. Це, по-перше, невдалі спроби здобути штурмом польський табір, під час яких загинуло чимало українців (в одному з боїв був убитий полковник С. Мрозовицький — улюбленець низів українського війська). По-друге, затримка Хмельницького під Збаражем давала змогу польському урядові завершити формування нової армії та послати її на допомогу Фірлеєві (про цю небезпеку попередив Ф. Джеджалій — перебуваючи на чолі роз'їзду козаків і татар під Глинянами, він зіткнувся там з одним із передових загонів нового коронного війська; якщо вірити повідомленням козака Грицька, захопленого жовнірами в полон, ця новина дуже стурбувала українських вояків, і ночами деякі з них почали тікати додому). По-третє, надійшли звістки про успішні дії литовських полків у Білорусії та загрозу їхньої появи в Лівобережній Україні, що, природно, схвилювало козаків — уродженців Лівобережжя. Нарешті, по-четверте, в такій напруженій ситуації серед частини козаків і старшини посилюлися настрої на користь замирення з Польщею. Ця опозиція курсу Хмельницького виявилася настільки значною, що він змушений був удатися до рішучих заходів. Лише в Білоцерківському полку, за свідченням полоненого поляками козака Хвеська П'ятки, гетьман розформував 18 козацьких сотень.

З огляду на все сказане нам важливо з'ясувати стан готовності на цей час армій Яна Казимира та Я. Радзивілла до проведення широких наступальних операцій проти війська Богдана Хмельницького.

Відновивши війнні дії в Україні, польський уряд не наважувався скликати для походу посполите рушення. На нараді в сенаті 22 травня Оссолінський виступав проти цього через загрозу можливого повстання польських селян і міщан. Отримавши від папського нунція благословіння, освячені меч і корогву, Ян Казимир (за одними даними — 13, за іншими — 14 червня) залишив Варшаву і 23 червня прибув до Любліна. Там до нього почали збиратися військові підрозділи. Довідавшись про відступ Фірлея з військом до Збаража, король висловив йому своє глибоке невдоволення. Враховуючи ускладнення ситуації, він вирішив забрати під свої прапори шляхту окремих земель — 3 липня звернувся з універсалом до панство Руського, Белзького та Любельського (Люблінського) воєводств, закликаючи наслідувати приклад шляхти Волині та, не чекаючи третього віці (його видав лише 10 липня), стати на захист вітчизни. Занепокоєний звісткою про оточення українсько-татарським військом армії Фірлея, Ян Казимир наказав брацлавському каштелянові, щоб той спільно з корогвами Київського воєводства, С. Корецького, краківського воєводи й тими, котрі перебували в Бродах, вирушив під Збараж і polegшиє становище обложених.

7 липня Ян Казимир зі своїми полками залишив Люблін, 11 липня став обозом під Старим Замостям, де 12 липня отримав нові відомості про хід боїв під Збаражем і рішучі дії українського гетьмана, спрямовані на повне оточення жовнірів. Однак для негайного виступу туди король ще не мав достатніх сил, адже спочатку йому треба було зосередити під своєю командою всі наявні в західному регіоні України військові підрозділи. Так, у розпорядженні брацлавського каштеляна під Дубно було 3 тис. жовнірів, у К. Корицького — 12 корогв, у С. Корецького (під Яружином) — 600, у сокальського старости під Бродами — 1000, у Мінора Тобіаша під Жолбузем — 1000, під Галичем із галицьких повітів — теж 1000 жовнірів. Ян Казимир послав їм усім наказ рухатися до нього під Сокаль. 13 липня в Замості була скликана таємна рада для обговорення дальших дій. Думки присутніх розділилися. Одні пропонували королеві вирушати особисто на чолі війська на допомогу обложеним під Збаражем, інші застерігали від такого, на їхній погляд, необачного кроку (бо Хмельницький із кіннотою міг наважливо кинутися назустріч та оточити кероване королем військо).

Гостро дискутувалося питання щодо можливого маршруту походу: через Белз, в обхід Сокаля; через Сокаль, Щуровичі до Бродів (й там закріпитися); через Львів і Білий Камінь тощо. Наступного дня рада ухвалила йти через Белз.

Проте королівський обоз виступив до Сокаля, де простояв кілька днів. Сюди прибув з корогвами посполитого рушення белзький воєвода, поступово надходили підрозділи жовнірів (на початок 20-х чисел липня чисельність війська зросла до 15 тис. осіб). Знову була скликана воєнна рада, яка вирішила йти прямо на Збараж. Очевидно, 23–24 липня Ян Казимир покинув Сокаль. Маючи дані, що частина реєстрових козаків ладна залишити Хмельницького та прийти полякам на допомогу, король вирішив розколоти українське військо та ізолювати гетьмана. 26 липня з-під Радехова він звернувся з універсалом «до черні», повідомляючи, що йде визволити її від татарської неволі, куди її віддав Хмельницький, та вимагаючи, щоб протягом чотирьох днів повстанці повернулися до своїх домівок і знову почали віддавати «послушенство своїм панам». Лише в цьому разі вони могли б розраховувати на помилування. Водночас король оголосив своє рішення про зміщення з гетьманства Богдана Хмельницького та призначення на його місце Семена Забузького. 28 липня в універсалі з Топорова він повідомив про це Військо Запорозьке та закликав козаків переходити на бік новопризначеного гетьмана. Крім цього, польський уряд пообіцяв виплатити 10 тис. злотих тому, хто принесе голову Хмельницького.

Поповнивши своє військо більш ніж тисячею жовнірів, Ян Казимир 29 липня з Топорова пішов на Білий Камінь, звідки до Збаража залишалося близько 70–80 км.

Украї загрозово для Хмельницького складалася ситуація й на Півдні Білорусії, де після здобутих перемог литовське військо було готовим наступати на Україну. Тому посланий сюди гетьманом полковник С. Кричевський, маючи під своєю орудою приблизно 15 тис. козаків, діяв рішуче. 10 липня неподалік Мозиря він почав переправляти через Прип'ять свої полки. Довідавшись про це, Я. Радзивілл вирішив зупинити його в районі Лоева, в околицях якого і став табором 13 липня. Обоз розмістив між Лоевим і р. Лоївка (впадає в Дніпро). Спочатку він мав намір переправити через Дніпро частину свого війська та вдарити на козаків із тилу,

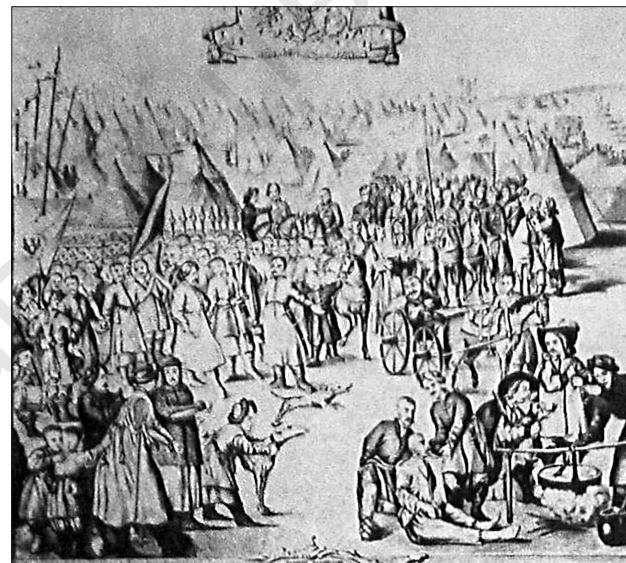
але, довідавшись 15 липня, що Кричевський прямує до Річиці, відмовився від цієї думки. А тим часом козацький полковник зайняв містечко Хелмеч і, вдавши, що рухається одним шляхом, пішов іншим та, обминувши литовський обоз, зупинився у двох милях від нього в лісі з боку Брагіна. 20 липня він оглянув позиції противника та прийняв рішення атакувати їх, хоча інші старшини умовляли його не робити цього.

Вочевидь, Кричевський зважився на подібний ризик, критично оцінивши ситуацію, яка була сприятливою для нападу. По-перше, йому поталанило непомітно для супротивника дістатися до його табору та зайняти стратегічно вигідне місце для розташування своїх сил. По-друге, він розгледів тактичну помилку Радзивілла, який серйозно послабив себе тим, що послав два роз'їзди й не спромігся вчасно переправити значну частину своєї піхоти з правого берега Дніпра до табору. Більш сприятливого моменту для нападу Кричевському годі було й сподіватися. Нарешті полковник поклав собі будь-що виконати наказ Хмельницького — не допустити прориву литовців в Україну та їхнього виходу в тил українського війська. Отже, доля воєнної кампанії 1649 р. значною мірою мала визначитися під Лоевим.

Уранці 21 липня козацькі полки почали наступ на позиції супротивника, про що Радзивілл довідався під час інспекції стану фортифікаційних робіт навколо табору. Він негайно вивів у поле кінноту, й незабаром біля переправи через Лоївку спалахнула битва. Праве крило атакуючих спершу відступило, але під лісом козаки спішилися й сильним вогнем відкинули литовську кавалерію, а ліве крило, перейшовши в контрнаступ, почало заходити їй у тил, щоб відрізати від табору. Здавалося, ще одне зусилля — й неприятель кинеться навтьоки, однак у цей критичний для нього час на полі бою цілком випадково з'явилися підрозділи жовнірів, що поверталися з роз'їздів. Вони несподівано атакували з тилу козацьку кінноту й тим самим урятували Радзивілла від поразки. Потрапивши під удар із двох боків, козаки не витримали та відійшли до лісу. Кричевський вирішив повернутися до свого табору й очікувати там на полковника С. Пободайла, який мав прибути з боку Брагіна. Однак той запізнився. До того ж частину його війська розбили литовці, а решті Радзивілл перешкоджав об'єднатися з Кричевським. Останній, очевидно, довідався, що литовці опанували

*Полоненого
полковника
Київського
полку Михайла
Кричевського
приводять до князя
Я. Радзивілла.*

*Ван Вестерфельд А.
XVII ст.*

переправою й атакують козаків Пободайла, котрі закрилися в таборі, та вирішив допомогти їм. Надзвичайно швидко він навів порядок у своїх полках, збудував у лісі міцний табір і «в бойовому порядку» вирушив назустріч Радзивіллові. Литовський гетьман кинув проти Кричевського основні сили своєї армії, й спалахнула запекла січа. Українці відступили до свого табору в лісі, де відчайдушно боронилися. Після двогодинного невдалого штурму, коли вже почало сутеніти, Радзивілл дав відбій. А вночі обложені непоміченими вислизнули з оточення. Однак вони не забрали із собою смертельно пораненого (в голову й бік) Кричевського — коли вранці жовніри захопили порожній табір, неподалік від нього вони знайшли на ношах полковника.

Чим же пояснити цей дивний факт? Адже характер виходу козаків із табору свідчить не про панічну втечу, а про добре організований відступ. До того ж, якби вони з якихось причин не захотіли брати Кричевського з собою, то залишили б його в таборі, а не несли на спеціально зроблених ношах. Крім того, литовці знайшли в таборі лише трупи, отже, козаки всіх поранених забрали із собою. Чому ж для героя-полковника було зроблено такий «виняток»? Ми поділяємо думку В. Липинського, що Кричевського залишили за його власним наказом. Зберігаючи

свідомість, він надзвичайно болісно переживав свою поразку, яка, на його думку, відкривала Радзивіллові шлях в Україну, нещадно картав себе за те, що з його «вини» загинуло стільки козаків. Останні дні життя цього мужнього й талановитого полководця, як зазначав близький до Радзивілла анонімний автор «реляції», були для нього суцільною моральною мукою. Він відмовлявся розмовляти з переможцями (хоча фізичний стан дозволяв йому це); коли полковникові нагадували про його шляхетське походження (він був родом з Берестя) та минулі заслуги перед Річчю Посполитою (Кричевський користувався підтримкою коронного гетьмана С. Конєцпольського), то лише за мімікою бранця можна було здогадатися, що йому неприємно все це слухати, й він «стенав плечима». Радзивілл оточив Кричевського особливою увагою й марно намагався викликати його на відвертість. Увесь час важко зітхаючи та все повторюючи слова про загибель 30 тис. козаків, полковник жадав лише одного — якнайшвидшої смерті... 24 липня серце вірного соратника Богдана Хмельницького перестало битися... Радзивілл наказав його поховати й насипати над ним високу могилу (між іншим, за розпорядженням гетьмана були поховані всі виявлені загиблі українці — приблизно 7 тис. — у 19-ти великих курганах).

Як показав дальший розвиток подій, Кричевський даремно так суворо картав себе за свою невдачу: незважаючи на поразку, він таки добився виконання стратегічного плану — не допустити появи литовського війська на українських землях. Радзивілл одержав піррову перемогу — загальні людські втрати його армії становили майже 6 тис. осіб. Крім того, він витратив фактично всі свої боеприпаси — в нього залишалася лише одна (!) бочка порошу. За таких умов він не міг розпочати наступ в Україну та 28 липня з-під Лоева вирушив назад до Річиці.

Поки Кричевський бився з Радзивіллом, Хмельницький, одержуючи тривожні звістки про події в Білорусії та про наближення королівської армії, намагався якомога швидше зломити опір обложених у Збаражі. Перед світанком 20 липня польське військо відійшло до третього, останнього рубежу оборони — валів, що оточували значно меншу територію табору вже попід стінами замку. Ці укріплення ще не були завершені, тож козаки зробили спробу на плечах відступаючих увірватися до табору, проте були відбиті

сильним гарматним вогнем (очевидно, після цього епізоду Хмельницький повідомив київського полковника М. Крису, що жовнірів вибили з обозу та взяли в облогу у Збаражі). Козаки сипали майже поряд із польськими валами свої шанці, а 21 липня пішли на сильний, однак невдалий штурм міста. У ніч на 22 липня вони звели шанець, вищий за польський, та поставили на ньому гармати. Становище обложених із кожним днем погіршувалося. Дедалі гостріше відчувалася нестача порошу та особливо харчів і води. Практично всі їхні спроби зв'язатися з королем закінчувалися невдачею.

24 липня Богдан Хмельницький мав нараду з ханом, під час якої було вирішено здійснити 27 липня генеральний штурм. Ранком визначеного дня розпочався масований обстріл польських укріплень, після чого козаки рушили на приступ. У ряді місць їм удалося оволодіти валами, які вони «втикали своїми корогами». З надзвичайними труднощами жовніри спромоглися повернути втрачені позиції та відкинути атакуючих. У ніч на 29 липня українці насипали навколо польського табору сім нових шанців (вищих за вали противника), вранці вдарили з гармат по обложених. Відповідно до гетьманського задуму опівдні козацький обоз почав рухатися до Старого Збаража в напрямку мурованої церкви й надвечір зупинився в долині. Уночі він знову змінив своє місцерозташування, наблизився до польського табору на відстань у чверть милі (приблизно 1,8 км) і зупинився напроти позицій Вишневецького під Старим замком. На початок серпня становище обложених стало критичним, їх уразив сильний голод. Як зауважував автор літопису Межигірського монастиря, поляки «и шапки свое едали». Шансів прорвати кільце оточення не було. На думку М. Грушевського, облога польського війська під Збаражем свідчила про «незвичайні таланти Хмельницького як стратега і правителя».

28 липня ханові й гетьманові стало відомо про наближення короля з військом. Для перевірки цих даних Іслам-Гірей наступного дня вислав сильний роз'їзд, від якого швидко одержали донесення: польська армія перебуває в Білому Камені. Український і татарський правителі вирішили із добірними підрозділами поспішити назустріч королеві, залишивши частину війська для продовження облоги Збаража. Хмельницький узяв із собою приблизно 30 тис. кінних «лутчих людей», Іслам-Гірей — не більше 20 тис.

У ніч із 3 на 4 серпня ці майже 50 тис. воїнів так тихо знялися з місця, що поляки нічого не помітили. Маючи від роз'їздів і розвідників дані щодо просування королівського війська, Хмельницький точно визначив його майбутній маршрут і вирішив зробити засідку, щоб атакувати противника на марші. Основні сили були зосереджені в лісах біля Озерної та Зборова, частина татар і українців, яка повинна була вийти в тил королівському обозові, розташувалася неподалік Млинівець. При цьому гетьманові надавали велику допомогу жителі місцевих сіл і міст — вони, зокрема, пообіцяли сповістити умовним сигналом, що в районі Зборова Ян Казимир розпочинає переправу через р. Стрипу. Сигналом для атаки мав стати дзвін зборівської церкви.

29 липня король залишив Топорів і підійшов до Білого Кам'я, де простояв три дні. Там до його обозу влилося 20 корогів жовнірів (приблизно 2 тис. чоловік), а також прибули гармати зі Львова. 2 серпня король вирушив до Золочева й пізно ввечері зупинився біля нього. Не встигли жовніри розташуватися в обозі, як з'явилися татари та козаки. Сталося кілька збройних сутичок. Від одного з татарських «язиків» Ян Казимир довідався, що хан може піти на укладення угоди з Річчю Посполитою, однак лише в тому разі, коли польський володар першим звернеться до нього з подібною пропозицією.

Наступного дня 30–35-тисячна польська армія при 30 гарматах покинула Золочів, прибула під Зборів і зупинилася табором на відпочинок. Не маючи даних про плани Хмельницького, король намірявся 4 серпня продовжити путь до Збаража. Почали налагоджувати переправу через Стрипу. Тим часом досвідчений офіцер М. Гдешинський мав з'ясувати, чи немає поруч козаків і татар. Повернувшись із роз'їзду, він доповів, що «перевірив все довкола в радіусі трьох миль, але ніде не виявив слідів ворога». Ці дані заспокоїли Яна Казимира, і 5 серпня почалося форсування Стрипи. Коли Ян Казимир із піхотою опинився вже на протилежному березі, він одержав звістку про появу українсько-татарського війська й негайно розпорядився готуватися до бою, хоча частина армії ще не встигла переправитися.

Почувши умовний сигнал церковного дзвону, Хмельницький та Іслам-Гірей вирішили розпочати атаку. За словами польського анонімного автора, гетьман «упав раптово, як вихор». Майже

водночас удар завдавався по авангарду й тилу королівського війська, щоб не дати йому часу оговтатися. Перший натиск прийняли на себе тиллові корогви перемишльського та львівського посполитого рушення, а також 1,5 тис. жовнірів краківського воєводи на чолі з К. Корицьким, які під Метеновим намагалися захистити переправи через Стрипу і таким чином урятувати від розгрому частину обозу (ту, що не встигла переправитися). Їм на допомогу вирушило 30 корогів. Однак вони зазнали цілковитої поразки. У кровопролитному бою віддали життя майже 1 тис. жовнірів, а також київський чашник Феліціан Тишкевич, небіж канцлера Бальдвін Оссолінський, князь Четвертинський, староста Ян Ржечинський та чимало інших відомих шляхтичів. Останню мужню спробу затримати татар і козаків зробив львівський полк, але його жовніри одразу ж «наче в матню впали» й швидко були розбиті. Загинуло щонайменше 200 шляхтичів. Частина обозу, яка не встигла переправитися, стала здобиччю переможців.

У цей же самий час Хмельницький та Іслам-Гірей розгортали полки для атаки позицій короля. Останній робив усе можливе, щоб підготувати своє військо до битви, виявляючи при цьому дивовижну холонокровність і розсудливість. Йому нарешті вдалося вишикувати жовнірів у бойовий стрій, зміцнивши корогви підрозділами піхоти та драгунів. Командувати правим флангом було доручено подільському воєводі Станіславові Потоцькому, а лівим — краківському старості Єжи Любомирському. Водночас король розпорядився сипати вали та робити редути, але на завершення цих робіт просто не вистачило часу.

Передусім козаки й татари обрушилися на праве крило, де понад годину тривав жорстокий бій. Ситуацію врятувала мужність обозних слуг. Потрапивши під їхній вогонь, союзники атакували лівий фланг, де перебували король і Є. Оссолінський. Удар був небаченої сили. Як із сарказмом зазначав згодом анонімний польський автор, канцлер дізнався, що «одна справа вогнутати (засідати. — Авт.), інша справа воювати». Жовніри не витримали й почали панічно відступати, намагаючись заховатися серед конопель на полях, не пам'ятаючи «ні про вітчизну, ні про короля». Переслідуючи їх, козаки й татари увірвалися до польського табору й швидко оволоділи його значною частиною. «Так нагнали в сак ляхов, — зауважував у своєму літописі М. Гунашевський, — же аж ся попод

вози і в вози крили пред кулями і стрілами, где больше їх погинуло, ніжм под Збаражем».

Настала критична мить бою. Помітивши втечу жовнірів, Ян Казимир кинувся до них, кричав, щоб не залишали його та всієї вітчизни, а деяких хотів навіть убити. Однак це мало допомагало. Тоді король зібрав навколо себе рейтарів і дві корогви та наказав їм обстрілювати наступаючих козаків і татар. Йому на допомогу підійшли також окремі підрозділи німецької піхоти. Завдяки великій особистій мужності Яна Казимира, на думку королівського секретаря М'яковського, ситуацію було врятовано, а інакше «було б погано нам і нашій Вітчизні».

Та все ж, віддаючи належне поведінці короля, зауважимо: це не він запобіг повному розгрому польської армії. За даними одного з учасників битви, «ворог був затриманий лише піхотою і 200 рейтарами, за якими перебували залишені король і п[ан] канцлер. *Якщо б татари пішли на них, вони б напевно загинули, але [татари] обмежилися невеликими герцями* (курсив наш. — Авт.)». Отже, саме припинення активних наступальних дій із боку союзників козаків дозволило полякам уникнути жахливої катастрофи. Цей учинок Іслам-Гірея засвідчував його небажання допустити воєнний розгром Речі Посполитої, який би неминуче привів до утвердження незалежної Української держави. У такий спосіб він натякав на можливість замирення Криму та Польщі. Як довели наступні події, король і канцлер добре зрозуміли його та не змарнували єдиного шансу на порятунок. Під вечір битва затихла. Українські й татарські полки відступили на кількасот метрів, а в півмилі вліво від польського табору попід лісом розташувалися намети гетьмана та хана.

Ми не знаємо, як Хмельницький відреагував на дії татар. Можливо, він навіть не помітив у них підступності. В усякому разі ввечері він послав листа до обозного Чарноти, залишеного наказним гетьманом під Збаражем, із повідомленням про свою перемогу, захоплення в полон 500 чоловік і з наказом не випускати з облоги жодної людини. З підходом козацької піхоти Богдан розпочав підготовку до штурму Зборова, в якому перебувала сильна залога жовнірів, а також позицій королівського війська.

Становище короля залишалось критичним. Армія його зазнала величезних втрат — до 7 тис. убитими й пораненими. Розвіялися

сподівання «перемогти у відкритому полі», а для того, щоб витримати облогу, «не було ні укріпленого місця, ні достатніх продуктів харчування, ні надії на будь-яку допомогу, бо в облозі в обох таборах були закриті король і найстарші начальники». Розпорядившись копати навколо табору рови та сипати вали, а також направивши кілька полків піхоти до Зборова, Ян Казимир скликав увечері нараду сенаторів з питання вироблення дальшого плану дій. Після тривалої дискусії дійшли висновку: слід або таємно вивести з табору короля, або задобрити хана різними обіцянками та відірвати його таким чином від союзу з козаками. Є. Оссолінський наполегливо переконував присутніх у неможливості здійснення першого варіанта та намовляв їх або пробиватися з оточення зі зброєю в руках, або розпочинати переговори з Іслам-Гіреем. Оскільки король відмовився покинути обоз, вирішили написати листа до хана. У ньому Ян Казимир нагадував татарському правителю, що свого часу Владислав IV виявив до Іслам-Гірея милість, відпустивши з полону на волю, й зі свого боку запропонував ханові дружбу. Так було зроблено крок, якого чекав і на який сподівався Іслам-Гірей. Порозуміння між ханом і королем могло відбутися лише за рахунок інтересів козацької держави, насамперед її незалежності. Тому М. Грушевський уважав ніч із 5 на 6 серпня 1649 р. фатальною для нашого народу. «В трагічній історії України не багато було моментів, страшніших від цього», — писав він у своїй багатотомній «Історії України-Руси». Перед ранком Іслам-Гірей послав відповідь королеві, в якій дорікав йому за те, що той до цього часу не вирядив до нього хоча б одного посла й нізачо має його, «як людину, і державу мою». При цьому попередив Яна Казимира, що, поки не буде укладено перемир'я, він не може сповістити татар про мир, тож король «нехай робить, що в його силі». Водночас Ян Казимир направив листа Хмельницькому з докорами за початок воєнних дій, із наказом відвести війська на 10 миль та із засвідченням згоди на переговори й обіцянкою зробити все для забезпечення «вольностей і свобод Війська Запорозького».

Чи знав Хмельницький про початок переговорів хана з королем? За деякими даними, певну інформацію про це він отримав від самого Іслам-Гірея. Нам невідома його реакція на цю новину, як і зміст усієї їхньої розмови. Можемо лише констатувати: Богдан вирішив відповісти на королівський лист. У своєму посланні

він зазначав, що з молодих літ служив Речі Посполитій, однак зазнав і «чимало кривд від українних панів державців», які вигнали його «зі власної батьківщини» та прагнуть позбавити життя; нагадував Яну Казимирові, що в Польщі «кожний пан сам себе королем називає», і радив йому міцніше тримати корону польську, ніж св[ятої] пам'яті пан батько і брат в[ашої] к[оролівської] м[илості]». Не приховуючи іронії, пропонував прислати С. Забузького до Війська Запорозького, щоб віддати йому «булаву й корогву, яку тепер тримаю з ласки в[ашої] к[оролівської] м[илості]». Звертає на себе увагу те, що Хмельницький обіцяв віддати не гетьманство, а клейноди, одержані від польського короля, що могло засвідчити лише одне — український гетьман не дорожив ними, бо не вважав себе його підданим. Наостанок Хмельницький недвозначно натякав: *«Я буду триматися того пана (курсив наш. — Авт.), який мене ласкаво з Божої ласки держить у своїй опіці»*.

Ранком наступного дня Хмельницький наказав своїм полкам наступати на Зборів і королівський обоз. Їх підтримали татари. Жовніри з величезними труднощами відбили всі атаки. Як засвідчив в щоденнику анонімний польський автор, опівдні козаки настільки рішуче нападали, що «двічі були в самому таборі». У середині дня король одержав згадувані вище листи від хана та гетьмана. Ознайомившись із листом Іслам-Гірея, Ян Казимир не приховував своєї радості й одразу ж відписав йому, погоджуючись негайно послати свого канцлера на переговори з кримським візиром, а також закликаючи припинити «кровопролиття між нашими військами». Водночас король відповів Хмельницькому, нарікаючи на затримку чи страту ним Смяровського, а проте висловлював готовність визнати його гетьманом Війська Запорозького, якщо він виявить «належне підданство», не підтримуватиме стосунків із володарями інших країн, не бунтуватиме «наших підданих», розпустить війська. Отже, польський уряд і в умовах смертельної для себе небезпеки прагнув відновити старі порядки в Україні, не бажаючи визнати за нею будь-які права на автономію. Причому король навіть не збирався вести безпосередні переговори з гетьманом про умови замирення, — він намірявся зробити те, «про що за тебе нас буде просити наш брат, цар кримський». Очевидно, Є. Оссолінському, який визначав політику уряду,

здавалося, що таким чином йому вдасться (спочатку порозумівшись із ханом) звести нанівець політичні поступки Хмельницькому та змусити його задовольнитися обіцянками визнати права та привілеї Війська Запорозького. Він або не бачив, або недооцінював небезпеку для Речі Посполитої різкого зростання в такому разі впливу Криму (за яким стояла Порта) на характер її взаємовідносин із Україною.

Одержавши відповідь короля, хан розпорядився припинити наступ (Хмельницький, хотів він цього чи ні, змушений був із цим погодитися) на Зборів і польський табір. Окремі підрозділи козаків продовжували штурмувати місто до пізнього вечора. А тим часом посередині шляху між польським і татарським таборами відбувалася зустріч Є. Оссолінського й Сефер Кази-аги. Коли Оссолінський, спитавши про умови хана щодо перемир'я, довідався, що король повинен прийняти вимоги козаків, чисельність яких (ідеться про реєстровців) мала становити 40 тис. осіб, дозволити татарам брати в Речі Посполитій ясир, здійснити набіги на її міста та села, виплатити кримчакам 200 тис. талерів та щорічно сплачувати їм упоминки, то в нього «відібрало мову й у голові запаморочилося». З огляду на необхідність обговорення запропонованих умов, а також пізню пору, посли вирішили продовжити переговори ранком наступного дня.

Отже, Хмельницький потрапив у скрутне становище. Особливо його турбувала перспектива укладення сепаратного договору Криму з Річчю Посполитою. Хіба можна було допустити Іслам-Гірея до ролі вершителя долі України?! Однак позиція гетьмана в цьому відношенні ставала дедалі вразливішою, оскільки польський уряд волів вести переговори не з ним, як це мало місце після перемог під Корсунем чи Пилявцями, а за його спиною з ханом. Уперше реально почала окреслюватися загроза для України з боку можливого воєнно-політичного союзу Польщі з Кримом. І Хмельницькому не вдалося цьому запобігти.

Хан був готовий укласти договір з Польщею, бо розумів: її поразка в боротьбі проти України неминуче змінить співвідношення сил у Східній і Південно-Східній Європі, а це суперечило канонам традиційної татарської політики. Для Кримського ханства оптимальною виглядала ситуація рівноваги сил між Річчю Посполитою та Україною, що давало б Бахчисараю змогу не лише

використовувати у своїх інтересах суперечності між ними, проковувати їх на взаємну боротьбу та протистояння, наносити збитки українським та польським землям тощо, але й, як слушно зауважував український історик П. Феденко, шантажувати обидві сторони. Поразка ж Яна Казимира вела б до проголошення незалежної Української держави, що позбавляло кримську верхівку названих переваг. Тому Іслам-Гірей прагнув будь-що запобігти утворенню на північних кордонах ханства міцної самостійної козацької України. Крім того, він мав намір утягнути Польщу у війну з Росією, й укладений під Зборовом договір повинен був стати першим кроком на шляху до цього.

У ніч на 7 серпня Богдан Хмельницький із найближчими соратниками працювали над виробленням проекту майбутнього договору з Річчю Посполитою. І. Крип'якевич допускав можливість тиску на них із боку хана, а тому умови цього договору мали компромісний характер. Що ж вони передбачали? Перш за все гетьман прагнув автономії для Української держави (Війська Запорозького), територія якої охоплювала б Брацлавське, Київське, Чернігівське воєводства, а також східні райони Подільського та Волинського воєводств (кордон між нею та власне Річчю Посполитою мав проходити, починаючи з Дністра до Берлінців, Бара, Старокостянтинова, р. Случ «і за Случ, що впадає в Прип'ять, по Дніпро, а від Дніпра, почавши від Любеча до Стародуба й аж до московської границі з Трубецьким...»). «До повного заспокоєння» по лінії кордону заборонялося б розташуватися підрозділам польського війська — тут могли стояти лише козацькі полки (при цьому кількість реєстровців мав визначати на власний розсуд український гетьман). Шляхтичі могли повертатися до своїх володінь, але мали пробачити своїм підданам їхню участь у повстаннях. За козаками залишалися всі права та привілеї, одержані раніше від польських королів, зокрема, на власне судочинство. Усі сеймові ухвали, що обмежували права й вольності Війська Запорозького, мали бути скасованими. Зберігалися також усі права та привілеї шляхти, яка брала участь у визвольній боротьбі.

Гетьманський уряд порушував також цілий комплекс питань, пов'язаних із врегулюванням національних і релігійних відносин. Так, він вимагав зрівняння у правах української (православної) шляхти з польською. Усі земські, гродські та міські

посади в Київському, Чернігівському й, можливо, у Брацлавському (в тексті (скоріше за все помилково) — «від Києва по Білу Церкву») воєводствах мали обіймати лише православні. Хмельницький вимагав скасування в Речі Посполитій унії та передачі православним усіх їхніх церков і церковних маєтків, що знаходилися в уніатів, а також наділення українського духовенства рівними з «духовенством римської віри» правами. Православний клір мав правити службу й виконувати церковні обряди «по всій Короні польській і Литві». Православна («руська») церква мала функціонувати в Кракові, Варшаві, Любліні «та інших [польських] містах, не виключаючи тих, в яких була раніше». Ставилося питання про заборону «римської віри» у Києві; тут та «в інших українних» містах вимагалось припинити діяльність єзуїтів і ченців інших католицьких орденів. Київський митрополит мав отримувати посвячення «від константинопольського патріарха та підлягати йому з усім руським духовенством на вічні часи»; йому разом «із двома владиками» слід було надати місця в сенаті й такі ж самі привілеї, як і сенаторам католицького духовенства. Гетьманський уряд домагався також заборони проживання на козацькій території євреїв (вони могли приїжджати туди лише тимчасово «в купецьких справах»). Нарешті, висувалася вимога, щоб король і шість сенаторів «різних вір» присягнули на сеймі виконувати всі ці пункти.

Готуючись до переговорів із поляками, Хмельницький, мабуть, добивався від хана, щоб договори Криму й Війська Запорозького з урядом Речі Посполитої уклалися одночасно. Адже він добре розумів: якщо Ян Казимир домовиться з Іслам-Гіреєм раніше, ніж із козаками, Україна може потрапити у вкрай несприятливе для себе становище, й тоді йому навряд чи вдасться обстоювати свої вимоги. Дальший розвиток подій підтвердив найгірші побоювання гетьмана. За повідомленням М'яковського, ранком 7 серпня гетьман разом із Сефер Казі-агою виїхав на зустріч з Є. Оссолінським і повідомив його про свою згоду на переговори з питання укладення угоди. Можливо, при цьому він передав канцлерові вимоги Війська Запорозького, хоча цього не можна стверджувати напевне, бо, за деякими джерелами, їх разом із листом Хмельницького було передано полякам у другій половині дня окремим українським посольством. Та куди важливіше інше: українського

гетьмана фактично усунули від безпосередньої участі в переговорах між візиром і канцлером.

Уже до середини дня польська й татарська сторони дійшли згоди з усіх пунктів майбутнього договору (за винятком суми викупу за обложених у Збаражі жовнірів). Передбачалося встановлення між ханом і королем «вічної приязні», а також надання взаємної допомоги проти ворога (в щоденнику одного з польських авторів — свідка згаданих подій — натрапляємо на зауваження, що козацтво таким не могло вважатися, але в тексті угоди це застереження відсутнє), якщо її запросить інша сторона. Це відповідало намірам Іслам-Гірея залучити Річ Посполиту до війни проти Росії. Річ Посполита зобов'язувалася щороку виплачувати ханові упоминки, а орда — не нападати на її землі. Польща погоджувалася на випасання худоби татарами над річками Інгул і Велика Віся. Особливої гостроти набуло питання про дозвіл татарам брати населення в ясир, на чому рішуче наполягав візир. Нарешті, канцлер погодився із цими домаганнями кримської верхівки, що згодом обернулося трагедією для десятків тисяч українських селян і міщан (у тексті договору цей дозвіл польського уряду грабувати українські землі був схований за абстрактною обіцянкою хана завдавати «якнайменшої шкоди» Речі Посполитій при відступі до Криму). Поляки мали заплатити татарам викуп — 200 тис. талерів. Оскільки знайшлося лише 30 тис., до завершення виплати названої суми хан забрав у заручники сокальського старосту Зигмунда Денгофа (дещо пізніше була узгоджена й сума викупу за армію, обложену в Збаражі, — 200 тис. талерів). Під час переговорів 7 серпня візир торкнувся й «козацького питання», поставивши вимогу, щоб Річ Посполита визнала 40-тисячний козацький реєстр і не заподіяла будь-якої шкоди козакам. Була досягнута домовленість, що протягом двох найближчих годин козаки надішлють до короля посольство (про нього ми вже згадували) для подання своїх прохань.

Ми не виявили джерел, які б висвітлювали дії гетьмана в першій половині дня 7 серпня та його реакцію на швидке завершення татарсько-польських переговорів з основних пунктів майбутнього договору. Маємо лише згадку в «Записці» російського посла Г. Кунакова, що Хмельницький був украй роздратований таким розвитком подій. З'явившись, за даними Кунакова, до Іслам-Гірея,

Богдан почав докоряти йому, «что он, хан, учинил договор с королем, забыв шертъ (обіцянку. — *Авт.*) свою, что было им ни одному, ни без одного с королем и с паны и со всею Речью Посполитою не миритца», на що отримав відповідь, «что он, Хмельницкой, не знает меры своей, хочет пана своего до конца разорить», а и так панство его изплундровано досить: *надобно де и милость показать* (курсив наш. — *Авт.*)». Помирившись із королем, хан взяв на себе зобов'язання «Хмельницкого с паном его поеднать...». Отже, треба, щоб гетьман «с королем договаривался как годно». А головне, Іслам-Гірей недвозначно попередив: «А только он (Хмельницкий. — *Авт.*) договариватца и еднатца с ним не будет, и он, крымской хан, с королем на него заодно (курсив наш. — *Авт.*)». Тепер, певна річ, неможливо з'ясувати, що в цьому повідомленні Кунакова відповідає історичній істині, а що ні. Однак, на нашу думку, змальована російським послом картина скрутного становища українського гетьмана виглядає цілком вірогідною. Маємо також свідчення А. Радзивілла, що якби не тиск із боку татар, козаки «ніколи б не поступилися перед королівською повагою».

У другій половині дня 7 серпня Хмельницький вирішив посольство до польського уряду. Ян Казимир прийняв послів, сидючи на троні на майдані посеред свого табору. Ознайомившись із вимогами Війська Запорозького та гетьманським листом, король повідомив через Є. Оссолінського про свою згоду прислати комісарів для обговорення умов угоди, а також про намір виявити до Війська Запорозького «милість і милосердя». Та перш за все Хмельницький мав відвести козацькі полки й артилерію, яка продовжувала займати бойові позиції поряд із королівським табором. Швидко було визначено склад комісії: до неї ввійшли Є. Оссолінський та А. Кисіль. Особливі надії покладалися на київського воєводу, який краще за всіх знав гетьмана та «українську проблему». Мабуть, це він порадив Янові Казимирові відправити до Хмельницького разом із козацькими і своїх послів, котрі мали з'ясувати місце й час переговорів, а також домовитися, щоб українські й татарські полки не наближалися до польського війська (король явно побоювався їхнього раптового удару). Ян Казимир та Кисіль написали гетьманові листи відповідного змісту. Не гаючи часу, українські та польські послі вночі виїхали до козацького табору.

На світанку 8 серпня Хмельницький провів переговори з королівськими послами. Порівняно швидко домовилися про місце проведення комісії. На вимогу короля Богдан наказав зняти з бойових позицій гармати. Складніше було із відведенням українського й татарського військ. Певно, він не хотів цього робити і в листі до Яна Казимира переконував його в недоцільності цього кроку, бо тоді «свавільники, яких тепер багато з різних країн понаходило, змовившись, не дай Боже, велику шкоду можуть заподіяти», а козацьке військо, «перебуваючи так близько, буде вас ще краще охороняти». Відправляючи королівське посольство, гетьман передав листа до Киселя, в якому повідомляв, що на комісію з'явиться сам із кількома старшинами; засвідчував згоду на припинення кровопролиття; умовляв воєводу посприяти, щоб уряд видав йому Чаплинського, й, нарешті, висловлював побажання, щоб Ян Казимир був «милостивим, добродійним і сильним володарем».

Близько середини дня у визначеному місці зустрілися Хмельницький, п'ять старшин і королівські комісари, які, ймовірно, привезли із собою привілей короля Війську Запорозькому, що підтверджував усі попередні привілеї. У нашому розпорядженні немає документів, котрі б висвітлювали хід переговорів. Проте з листа М'яковського довідуємося, що вони відбувалися в досить напруженій обстановці. За його словами, комісари мали з гетьманом чимало клопоту, перш ніж він погодився на угоду. Напевне ж, Хмельницький прагнув обстояти найголовніші вимоги Війська Запорозького — широку автономію для української державності у складі Речі Посполитої (зокрема, визначення західного кордону козацької республіки по р. Случ і далі по міста Старокостянтинів, Бар, Берлінці й до р. Дністер); необмеженість кількості реєстрових козаків; скасування унії тощо. Однак перед фактом практично вже укладеного ханом і королем договору володар України мусив піти на ряд поступок. Так, польські й татарські посли вже домовилися щодо 40-тисячного козацького реєстру (з чим погодився Ян Казимир). Змінити цю статтю майбутнього договору Хмельницький не зміг. Отже, кількість козаків визначалася в 40 тис., а решта повсталих селян і міщан повинна була повернутися до своїх домівок і віддавати «належне послушення» своїм панам. Хмельницький змушений був піти й на зменшення території козацької України — лінія розмежування мала проходити дещо західніше Димера,

Факсиміле підпису гетьмана
Богдана Хмельницького.

Печатка Богдана Хмельницького.
XVII ст.

Горностайполя, Коростишева,
Паволочі, Погребищ, Прилук,
Вінниці, Брацлава та Ямполь.

Гострі дебати розгорнулися навколо пункту про ліквідацію унії. Хмельницький наполягав, щоб король і сенатори присягнули виконати його. Проте, оскільки йти на розрив переговорів було вкрай небезпечно (в такому разі йому б протистояли король разом із ханом), він із примусу зголосився на те, щоб вирішення питання про скасування унії, повернення православним церквам і монастирям відібраного в них уніатами майна, а також про участь митрополита в роботі сенату було відкладено до ухвали сейму. При цьому підступну роль відіграв Кисіль, — як визнав згодом Хмельницький, він «обдурих нас, умовивши нас, щоб ми задовольнилися привілеями короля... та сеймовим затвердженням, і ми, вірячи йому, на це погодилися». Констатуючи факт поступок Богдана в релігійному питанні, ми, однак, не поділяємо існуючої в історіографії думки, нібито національні і релігійні інтереси були певною мірою принесені ним у жертву своїй воєнно-політичній програмі. Гетьман поступався і в інших питаннях, і це зумовлювалося надзвичайно складною для нього політичною ситуацією, що виникла внаслідок зближення хана з королем. Водночас польський уряд погодився на ряд вимог Війська Запорозького.

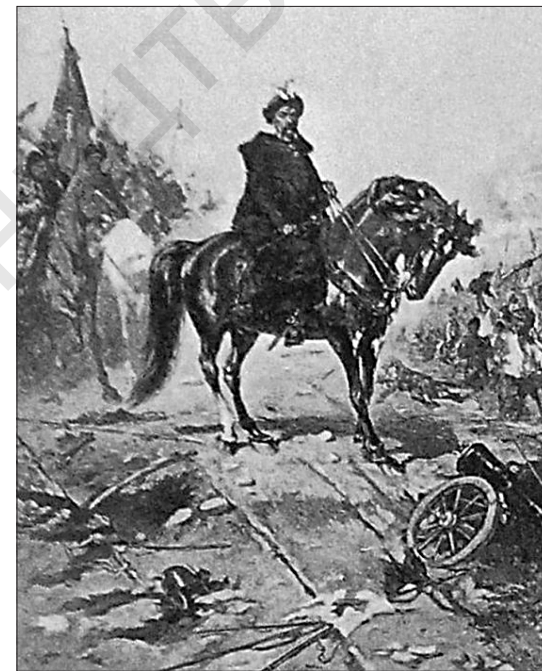
До вечора 8 серпня основні пункти договору були вже узгоджені з обох сторін. Хмельницький обіцяв прибути наступного дня у визначене місце для присягання королеві. Ранком 9 серпня він звернувся до Киселя із проханням, щоб той поклопотався перед

Яном Казимиром щодо підтвердження останнім привілею, виданого Владиславом IV Богданові на володіння Суботовим, а також повернення привілею на Чигирин (Хмельницький отримав це місто на «булаву гетьманську»); цей привілей перебував у розпорядженні О. Конєцпольського, і гетьман не бажав, щоб «знову з ним не вийшло якого-небудь крику з-за меж (маєтків. — *Авт.*)». Крім цього, Хмельницький переслав Киселеві заново переписані умови договору. В уточненні нез'ясованих чи спірних моментів пройшов увесь день. Цього ж самого дня гетьман звернувся до київського воєводи з новим листом, прохаючи підтримати на майбутньому сеймі вимогу Війська Запорозького про знищення унії. Надвечір, узявши із собою кілька старшин, він виїхав із важким серцем на зустріч з Оссолінським і Киселем, щоб присягнути на укладеному договорі. Глибоко переживаючи свою невдачу, Хмельницький, прибувши в умовлене місце, ледь стримуючи себе, раптом почав вимагати передати йому Чаплинського або стратити його. Потім заявив, що присягатиме, сидячи на коні. За даними, очевидно, М'яковського, «були з ним клопоти і крик». Усе ж, ще раз прочитавши зміст «Декларації ласки й[ого] к[оролівської] м[илості] на пункти супліки (прохання. — *Авт.*) Війська Запорозького», він погодився присягнути. І вже після присягання докидав на адресу польської сторони ущипливі зауваження. Не приховуючи роздратування, наполягав на страті Чаплинського. Роз'їхалися, коли вже зовсім зсутеніло. Гетьман погодився приїхати наступного дня до короля, щоб засвідчити своє підданство.

Уранці 10 серпня, після приїзду заручника — краківського старости Є. Любомирського — Богдан із сином Тимофієм та в супроводі сотні охоронців і старшин вирушив до польського табору. Всі були по-святковому вбрані й сиділи на чудових арабських конях. При в'їзді до табору їх зустрів Кисіль. Залишивши у відведеному їм місці основну частину козаків (і, мабуть, Тимофія), гетьман із 12-ма козаками (охоронцями?) направився до королівського намету, над яким майорів прапор.

На білому скакуні Хмельницький мчав повз вишикувані польські війська. Поряд із ним у королівській кареті їхав Кисіль, а позаду нього — козаки. За словами М'яковського, воєвода що-хвилини кричав: «Прошу в м[илості] пана гетьмана їхати поряд каретки», але той наче нічого не чув. Далі ми дослівно наведемо

*Богдан Хмельницький
після Зборівської битви.
Івасюк М. Кінець XIX ст.*

уринок з опису прибуття Хмельницького до королівського намету, автор якого — свідок цієї зустрічі — передав суперечливість почуттів Богдана й навів при цьому подробиці про його зовнішній вигляд: «...на голові у Хмельницького була зелена шапка з оксамиту, що закривала вуха, з червоним шликом. Жупан у нього був атласний, кунтуш атласний із дрібними гудзиками із срібла. Хмельницький дивився на землю, лише зрідка зводячи очі та поглядаючи на королівський прапор. Ті, хто його супроводжував, сиділи на конях прямо. Кисіль виліз тоді зі своєї каретки. Хмельницький теж зійшов з коня, закинув повід на сідло та сказав: «Панове молодці, залишіться». Він подав знак рукою, щоб двоє, троє, максимум п'ятеро [із супроводжуючих його людей] залишилися віддалік. Ішов Хмельницький не поряд із паном Киселем, а трохи збоку».

Під час зустрічі з королем гетьман повадився з великою гідністю. За свідченням Кунакова, на слова Яна Казимира: «Досить тебе бути нам неприятелем; и до ласки нашей тебя припускаем и все вины твои тебе и всему Войску Запорожскому отдаем, и тебе

то годитца нам и Речи Посполитой заплатить услугою своею», Богдан лаконічно відповів: «Гаразд, королю, мовишь!» Загалом же «вежства де и учтивости никакие против тех его королевских речей в словесне и ни в чом не учинил». Відзначимо, що під час аудієнції гетьман розмовляв лише українською мовою. Коли король заговорив про відхід і розпуск українського війська, Хмельницький сухо зауважив: «Гаразд, милостивий королю». Зі свого боку Ян Казимир послав розпорядження Я. Радзивіллові припинити військові дії, бо з Військом Запорозьким укладено договір.

Після королівської аудієнції Хмельницький наказав своїм полкам повертатися до Збаража. Разом із ним вирушив туди й Іслам-Гірей (згідно з домовленістю з польським урядом, він мав одержати з обложених викуп). Водночас хан почав розсилати чамбули для захоплення ясиру. До Збаража поїхали також урядові комісари: львівський писар Ожга та шляхтич Мінор; вони повинні були вивести з міста польські війська. Можливо, саме в ці дні гетьман вирядив посольство на чолі з Мужилівським до Я. Радзивілла з пропозицією укласти мир.

Поки під Зборовом відбувалися описані вище події, становище польського війська у Збаражі стало нестерпним. Козаки продовжували обстрілювати їхні позиції, робити підкопи під вали та вежі. 6 серпня жовніри дізналися про поразку короля 5 серпня під Зборовом, що, певна річ, аж ніяк не могло піднести їхній бойовий запал. Обложеним дошкуляли холодні дощі. Лютував голод. Із початку серпня німецькі найманці вже їли котів і собак, а заможні шляхтичі — конятину. Жовніри поїли навіть ремені й шкіряне покриття возів. Німці почали розграбовувати шляхетське майно, що ледь не призвело до взаємної різанини. 8 серпня козаки стали вкопуватися у вали, за якими розташувалися підрозділи О. Конєцпольського, М. Остророга та А. Фірлея. Звідтіля вони били жовнірів ціпами, кидали в них каміння із пращ. 10 серпня через нестачу харчів регіментарі вигнали з міста кілька тисяч мешканців навколишніх сіл, що втекли сюди напередодні приходу українсько-татарської армії. Усіх їх негайно полонили татари. Наступного дня до обложених прибув посланий Карач-беєм татарин із повідомленням про укладення угоди між Іслам-Гіреєм та Яном Казимиром, а згодом їм було передано листа від гетьмана, в якому той сповіщав про мир із Річчю Посполитою та про необхідність

готувати викуп для ординців. Після гострої дискусії поляки відповіли Хмельницькому: краще їм загинути, аніж дати за себе викуп. Богдан, розгнівавшись, пригрозив не випускати їх з облоги доти, поки «не витягне за голову».

12 серпня Хмельницький та Іслам-Гірей прибули до свого табору під Збаражем. Увечері королівський комісар Денгоф послав до регіментарів Ольшанського, передаючи через нього волю уряду: готувати викуп. За свідченням хроніки Гаджі Мехмеда, польські воєначальники погодилися виплатити 40 тис. талерів, а до сплати решти віддали татарам як заручники ротмістра Потоцького. У ніч на 13 серпня українська армія зняла облогу, а вдень жовніри почали виходити за вали, купувати харчі та коней у козаків. Останні щедро частували тих, з ким були знайомі, хлібом, горілкою, яблуками.

Уклавши угоду з королем, Іслам-Гірей почав намовляти Хмельницького до нападу на російські порубіжні землі, проте дістав рішучу відмову. Вже повернувшись під Збараж, Богдан довідався, що на нього очікують посланці від брянського воєводи князя Н. Мещерського, які приїхали зі скаргою на розбої мешканців Стародуба та Почепа. А десь 14 серпня прибув гонець від путивльських воєвод Петро Литвинов. Він мав завдання зібрати відомості про події в Україні. Того ж 14 серпня Хмельницький послав листа до Яна Казимира, підкреслюючи в ньому, що не бажає, «щоб не то якась душа в державі в[ашої] к[оролівської] м[илості]... загинула, але й зів'яло одно стебло трави», однак не може «заспокоїти жалю», особисто йому завданого Чаплинським, через що просив, щоб той «який є початком всього лиха і через якого батьківщина стільки страждала, за благочестивим рішенням в[ашої] к[оролівської] м[илості] дав шию під меч»; коли ж «цього не буде, то я зрозумію, що попав у неласку в[ашої] к[оролівської] м[илості]».

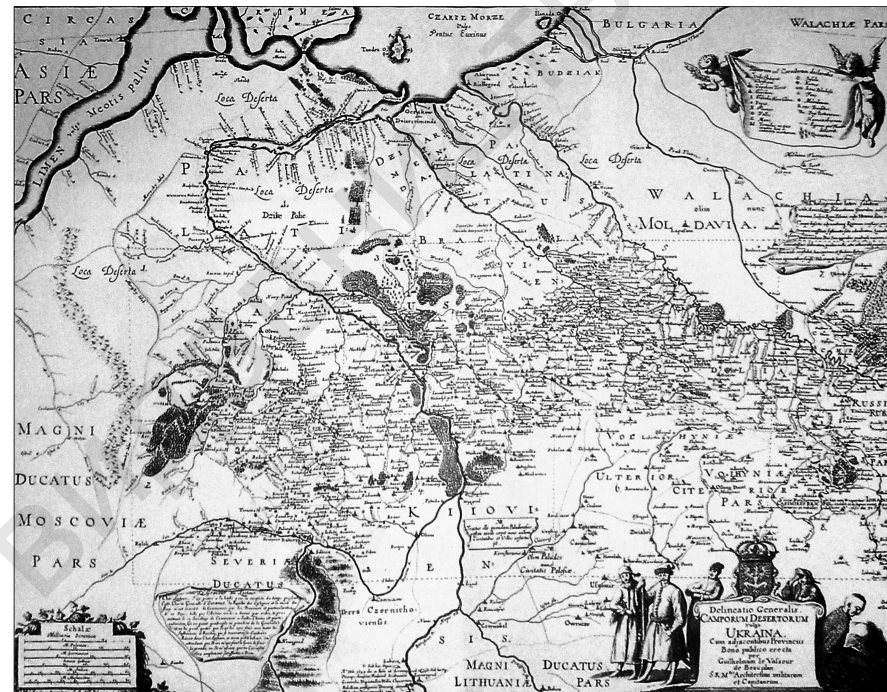
Ранком наступного дня козацький табір, вишикуваний у кілька десятків рядів, почав марш на південь України. За ним на чолі кінноти, під розгорнутими корогвами виступив гетьман, який забрав із собою посланців російських воєвод. Українські полки остаточно залишили місце своєї стоянки лише опівдні. Майже одночасно з ними почала відходити татарська орда. 16 серпня «нечувано виснажене» польське військо покинуло Збараж і пішло на

Тернопіль, а звідтіля 19 серпня трьома шляхами — на Львів. Военна кампанія 1649 р. завершилася.

Якими ж були її наслідки для України? Оцінки дослідників тут найрізноманітніші. Так, в історіографії XIX – початку XX ст. переважали негативні характеристики Зборівського договору. На думку М. Костомарова, він не містив у собі нічого нового й лише відновлював старі права козацького стану. Деякі автори (П. Бущинський, В. Антонович) звинувачували Хмельницького в небажанні та навіть боязні розгрому Польщі, в намірі не допустити «повної перемоги хлопів над панами та їхнім головою — королем» тощо. І. Левицький уважав, що в даному випадку гетьман забув про народ і «поклав Україну в домовину на довгий час...». М. Грушевський дійшов висновку, що зрада хана під Зборовом зламала визвольну боротьбу населення України в момент її найвищого піднесення; всі зусилля й жертви народу, «вся кров і страждання ставали даремними»; від цього часу Хмельницький і козаччина втрачають свою роль «проводирів народу, народної війни». Він висловлював думку, що Зборівський договір був для України катастрофою, капітуляцією.

Більш зважену оцінку наслідків Збаразько-Зборівської кампанії давали історики радянської доби. З погляду М. Петровського, укладений договір не міг задовольнити жодну із сторін і приховував у собі все те, що в майбутньому робило неминучою війну між Україною та Польщею. І. Крип'якевич, А. Козаченко, О. Касименко, В. Голобуцький звертали увагу на його компромісний характер, зауважували, що гетьман змушений був у силу обставин піти на поступки королеві. Ф. Шевченко підкреслював, що, поставлені зрадою хана у скрутну політичну ситуацію, Богдан Хмельницький та його соратники зуміли все ж таки зорієнтуватися та обстояти в ході переговорів із поляками ряд принципово важливих питань. Сам же договір був свідченням того, що, з одного боку, правляча еліта Речі Посполитої вже не була у змозі протистояти національно-визвольній боротьбі українського народу, а з іншого — визвольний рух ще не мав сил остаточно знищити чужорідну політичну систему.

У польській історіографії 60–80-х рр. XX ст. теж утвердилася думка про компромісний характер договору України з Польщею, коли кожна із сторін добре це усвідомлювала. На думку Я. Качмарчика, для Речі Посполитої та козаччини в умовах, коли інших

Генеральна мапа України Гійома Левассера де Боплана.
1648–1651 рр.

варіантів не існувало, ця угода з різних причин була просто необхідною. В «Історії польської дипломатії» підкреслюється, що у тому катастрофічному становищі, в якому опинилася королівська армія, Зборівська угода була «єдиним виходом із ситуації».

Отже, в історіографії не існує однозначної оцінки Зборівського українсько-польського договору. На нашу думку, його умови ні в якому разі не можна розглядати окремо від кримсько-польської угоди. Адже хан буквально наполіг на укладенні наступально-оборонного союзу з Річчю Посполитою, що, нагадуємо, давало йому шанс реалізувати свій намір залучити її до війни з Росією. Хмельницький визнав своє підданство королеві, отже, польський уряд міг наказати йому взяти участь разом із татарською ордою в поході на Москву, а на випадок невдачі звинуватити його в цій акції. Не слід забувати й того, що, не добившись реалізації своїх політичних задумів, гетьман не бажав поки що ламати військовий

союз із Кримом. Однак якщо раніше цей союз мав антипольську спрямованість, то тепер міг набрати антиросійського характеру. Як бачимо, кримсько-польська угода поставила володаря України у надзвичайно складну політичну ситуацію. І ще: вимагаючи від польського уряду певних поступок для Війська Запорозького, Іслам-Гірей добився включення в договір із Польщею статей, які дозволяли йому грати роль своєрідного гаранта українсько-польської угоди. Отже, хан із максимальною вигодою для Криму скористався з поразки польської армії під Зборовом. Не допустивши (за сприяння Польщі) створення незалежної Української держави, що могло активізувати дії Османської імперії, він дістав тепер можливість відігравати значно помітнішу, ніж до цього, роль у політичному житті Східної й Південно-Східної Європи.

Досить суперечливими наслідки кампанії виявилися для Речі Посполитої. З одного боку, погодившись виплатити велику суму грошей і дозволивши орді спустошувати українські міста й села, а їхніх мешканців брати в яsir, польський уряд уникнув жахливої воєнної катастрофи й не допустив виходу зі складу Польщі українських земель та утворення на них незалежної держави, з іншого ж — Варшава була змушена укласти маловигідний для неї договір із Бахчисараєм, який міг утягнути її у війну з Росією та давав ханові юридичні підстави втручатися в польсько-українські відносини. Польський уряд був змушений також підписати договір із Військом Запорозьким, що передбачав фактичне визнання автономної Української держави у складі Брацлавського, Київського та Чернігівського воєводств, в розпорядженні якої перебувало 40-тисячне козацьке військо. Як показали наступні події, змиритися з такими великими поступками українцям політична еліта Речі Посполитої виявилася неспроможною.

З огляду на успішний розвиток воєнної кампанії проти Польщі, доведеться визнати, що політичні наслідки останньої для українського уряду виявилися мінімальними. Реальність перспективи утворення на території Східної Європи Української козацької держави злякала не лише Польщу, але й Крим, що й підштовхнуло їх до швидкого взаємопорозуміння та замирення. Зіткнувшись із протидією новоутвореного кримсько-польського союзу, гетьман не міг не зрозуміти: його політична програма зазнала на цей раз невдачі. Тверезо оцінивши співвідношення сил, він поки

що відступав від неї та пішов на ряд поступок урядові Польщі. Не зміг він перешкодити й наданому татарам дозволу брати населення України в яsir (з погляду М. Грушевського, це стало найганебнішим пунктом Зборівського акту).

Відповідно важко не погодитися з думкою П. Феденка, що «зрада хана перекреслила плани Хмельницького: кримський цар не хотів перемоги Хмельницького над поляками, вважав за вигідне для Орди, щоб між Польщею та Україною була рівновага сил, що дозволила б ханові мати під своїм впливом одну і другу сторону й шантажувати їх. Потрапивши в пастку, наставлену невірним союзником, Хмельницький мусив поклонитися Янові Казимирові...». Збереження хиткої воєнно-політичної рівноваги не тільки давало змогу Бахчисараю з вигодою для себе втручатися в стосунки між Україною та Польщею, а й відкривало перед ним можливості і надалі збагачуватися за рахунок населення українських чи польських земель, — залежно від того, на чиєму боці мало виступати ханство (до речі, за підрахунками Я. Дашкевича, протягом XV — першої половини XVII ст. Україна втратила приблизно 2–2,5 млн чоловік убитими та взятими в яsir).

Аналіз змісту Зборівського договору свідчить: уперше в історії українсько-польських взаємовідносин у XIV–XVII ст. варшавський уряд визнав статус автономії частини українських земель, що перебували в складі Речі Посполитої. Очевидно, є слушним міркування В. Липинського стосовно того, що договір став першою спробою української нації забезпечити собі в межах Польської держави політичну автономію. Хоча в процесі переговорів гетьман змушений був відмовитися від території щонайменше шести полків — Барського, Звягільського, Любартівського, Миропільського, Остропільського та Подністровського, все ж у Брацлавському, Київському та Чернігівському воєводствах (загальна площа — до 180–200 тис. км², загальна чисельність населення — до 1,6 млн осіб) зберігалися створені в ході війни політичний устрій, адміністративно-територіальний поділ (полково-сотенний), козацький суд, 40-тисячна національна армія (йдеться про реєстрових козаків) тощо. Підрозділам польсько-литовських військ заборонялося прибувати сюди й розташовуватися на постій. Державні посади в цих воєводствах мали право обіймати лише особи православної віри (українці); всім учасникам національно-визвольної

боротьби проголошувалася амністія, а шляхті православного й католицького віросповідання поверталися конфісковані раніше володіння. У Києві та інших містах заборонялася діяльність єзуїтів. Отже, український народ, як зазначав один із перших дослідників козацької держави О. Терлецький, «здобув собі самостійне політичне існування». Однак при цьому договір ігнорував соціально-економічні інтереси селян, міщан і козацьких низів, що створювало небезпеку соціального вибуху, здатного зруйнувати підвалини молодій Українській державі. Хмельницькому не вдалося також домогтися скасування унії та повернення майна православної церкві, — ці питання відкладалися до найближчого сейму (практично це означало відмову). Й ще одне зауваження. Свого часу І. Крип'якевич звернув увагу на те, що гетьман і старшина слушно вважали укладені під Зборовом пункти мирним договором, але уряд Речі Посполитої соромився своїх поступок й опублікував угоду як односторонній акт під назвою «Декларація ласки короля й[ого] м[илості] на пункти прохання Запорозького війська». Одночасно Ян Казимир видав привілей, який підтверджував давні права Війська Запорозького й водночас застерігав, щоб козаки не втручалися в справи, котрі стосувалися замкових земель, оренд і шинків.

Отже, Хмельницький зробив максимум того, на що можна було сподіватися в тих конкретно-історичних умовах, — добився автономії для української державності, залишивши тим самим собі шанси в дальшій боротьбі за незалежність України. Щоправда, у зв'язку з позицією Кримського ханства можливості реалізації цих шансів практично зводилися майже нанівець, однак, до честі гетьмана, він не змирився з невдачею та із властивою йому самовідданістю й енергією продовжував утілювати в життя свою політичну програму, щоб, за слушним зауваженням Я. Федорука, «якнайменше допустити чужі впливи на цю територію, міцно закріпитися на ній і розповсюдити українську владу в Галичину до Вісли на етнографічні кордони українців».

Розділ 5

У ВИРІ ДЕРЖАВНИХ ПРОБЛЕМ

*В умовах погіршення відносин із Польщею
гетьманський уряд із початку листопада перестав
сприяти шляхті у майнових питаннях.*

*Не виключено, що саме з його ініціативи
у другій половині місяця в Лівобережній Україні
почалося повстання селян, міщан і козаків, що
спровокувало масову втечу шляхтичів з маєтків.*

*Наприкінці листопада Кисіль залишив Київ,
посиливши тим самим панічні настрої
серед поляків у Правобережній Україні.*

Можна лише здогадуватися, з яким тягарем на душі повертався Богдан Хмельницький з-під Збаража... Особливо непокоїла його доля міст і сіл, котрі опинялися на шляху татарських чамбулів. Щоб хоч якось обмежити їх руйнування, гетьман наказав полкам Данила Нечая та Мартина Небаби супроводжувати кримців. Однак запобігти трагедії не вдалося: десятки ординських загонів розсипалися по землях Галичини, Поділля, Волині та почали безжально спустошувати їх. Острог, Заслав, Сатанів, Бар, Меджибіж, Ямпіль і багато інших (за деякими даними, понад 70) міст татари «поимали и высекли и выжгли все без остатку». У неволі забирали переважно жінок, дівчат і дітей, а чоловіків і людей похилого віку вирізали. Анонімний автор Хмельницького літопису занотував: «Не душечка загинула, не душечка и в орду пошла!» Наприкінці вересня С. Косов у листі до белгородського воєводи І. Пронського повідомляв: «Крымской царь, безчисленное множество крестьян во плен взявши, восвояси возвратился». М. Грушевський у своїй праці «Історія України-Руси» звертав увагу на випадки, коли татари брали ясир у присутності козацьких полковників, які нічого не могли вдіяти. Так у народі виникла й утверджувалася думка, що всі ці безчинства чинилися з дозволу Хмельницького, що він навмисно посилав полковників відкривати брами міст перед татарами. На голову ні в чому неповинного гетьмана посипалися прокльони. В одній із народних пісень співалося:

*Бодай того Хмельницького
Первая куля не минула,
А другая устрелила,
У серденько уцілила!*

Повідомлення про лютування татар, які не зупинялися навіть перед нападами на козаків, гірко пекли душу Богдана. Під час розмови з посланцем путивльських воєвод П. Литвиновим він закидав: коли б російський уряд «учинил им (козакам. — *Авт.*) вспоможенье по их челобитью ратными людьми, и так бы де белорусцы в полон поиманы от татар не были (курсив наш. — *Авт.*)». Гнітив Хмельницького і крах його політичних планів. Звертаючись у середині вересня з листом до Сигізмунда Ракоці, він скаржився: «Уболіваємо серцем за тим, що, згідно з нашим наміром, *справа не була доведена до того кінця, якого ми прагнули*». Ще відвертіше гетьман висловив своє ставлення до Зборівського договору в листі до Дьєрдя II Ракоці: «...ми знаємо, що вчинено обман, а не мир». Маємо також свідчення одного з посланців брянського воєводи — Л. Жеденова, який кілька разів зустрічався в той час із Хмельницьким. За словами посланця, його вельможний співбесідник казав таке: «И не тово де мне хотелось и не так было тому и быть, да не поволит государь, его царское величество, не пожаловал помочи нам... И говоря, заплакал; а зная, что ему *не добре и люб мир, что помирился с ляхи* (курсив наш. — *Авт.*)».

За таких обставин Хмельницький прагнув зміцнити відносини України зі своїми можливими союзниками в майбутній боротьбі проти Речі Посполитої — Росією й Трансильванією. Він приязно приймав згадуваних вище посланців російських порубіжних воєвод, неодноразово розмовляв із ними, наголошуючи, що він на «государево Московское государство не посегатель: “Я де ему, великому государю, рад служить”», та зазначаючи, що хан намовляв його «с ним заодно Московское государство воевать; и я де Московского государства воевать не хочу, и крымсково царя уговорил, чтоб Московского государства не воевал». 25 серпня гетьман відпустив посланців із Павлоччі та надіслав листа брянському воєводі Н. Мещерському з повідомленням, що дав наказ українським порубіжним полковникам і сотникам, «аби [росіянам] жадное кривди не чинили, а хто би міл з нашею сторони чинит кривду, таким своеволим розказалисмо голови рубит. А ми завсегда зо всім Войском нашим Запорозким, яко хрестияне з хрестияни, любве і приязни зичим». Приблизно 9 вересня Богдан послав універсал до полковника Небаби із розпорядженням про відшкодування збитків, завданих окремим жителям Росії.

Однак ми погрішимо проти істини, якщо згадаємо лише про цей бік ставлення гетьмана до російського уряду. Були й інші моменти. Так, чим більше він отримував відомостей про татарське свавільство, тим сильніше в його душі зростало невдоволення відмовою Росії надати допомогу в боротьбі України проти Польщі, що, як він гадав, і призвело до невдачі під Зборовом. Дратували його також окремі посланці російських воєвод, котрі займалися в основному збиранням розвідувальної інформації. Хмельницький просто спалахнув гнівом, коли 6 вересня до Чигирини прибули гінці від путивльських воєвод — В. Бурий і М. Антонов. Вони привезли листа із скаргами на конотопського городового отамана В. Горбину (який десь помилився в написанні титулів царя), а також на захоплення українцями російської території («землю пашут и пасеками стоят и всякими угоды владеют...»). Богдан прийняв цих гінців лише 9 вересня. Ознайомився із змістом листа від воєвод і, ледь стримуючись, кинув (цитуюмо за письмовим звітом цареві про цю зустріч від воєвод): «Не поспел де он, гетман, из обозу приехать, а с твоей де государевы стороны почели приезжать з жалобою, а против де нашего, холопей твоих, письма росправа будет». І звелів підготувати відповідь, в якій просив не ображатися на отамана, бо то «ест чоловік простий і неписменный», а через Бурого передав універсал до Небаби, щоб не дозволяв чинити шкоду росіянам і карав винуватців. Наступного дня гетьман закликав гінців на відпускну аудієнцію, віддав їм листа для воєвод і почав «бранить и называть лазутчиками: “Ездите де вы не для росправы, для лазучества”». Далі вони повідомляли, що, зовсім уже розшаленівши, Б. Хмельницький пригрозив піти «войною тотчас на твое государево Московское государство: “Вы де за дубье да за пасеки говорите, я де все и города московские и Москву сломаю”. Да и про тебя де, государя, говорил он, гетман, непригожие слова: “Хто де и на Москве сидит, и тот де от меня на Москве не отсидитца...”». Начебто між іншим, він повідомив, що виступає в похід «под Путивль и на иные твои государевы украинные города и под Москву». Після цього Хмельницький вислав «их из города нечестьем, а сказал: “Довелись де было вы смертной казни, и я де вам ту смерть отдаю, а лутчи де вас я королевских послов казил (натяк на страту Смяровського. — *Авт.*)”». Бурый та Антонов, певна річ, добре розуміли причину гніву українського

гетьмана, а причина ця полягала у відмові росіян надати йому воєнну допомогу проти Польщі. Власне, про це ж саме говорили Небаба та інші козацькі старшини, коли у розмовах із воєводськими посланцями погрожували напасти на Росію: «Все говорят не тайно, что итти им з гетманом однолично на твое государево Московское государство войною пот Путивль и под иные твои государевы города *за то, что де ты, государь, не учинил им, черкасом, ратными людьми помочи на поляков* (курсив наш. — Авт.)».

Втім, після важкої літньої воєнної кампанії та розпуску війська з Паволочі (в середині 20-х чисел серпня) не могло бути й мови про організацію такого походу. Погрози Хмельницького були своєрідним проявом його душевного надлому, кризи, яку, на щастя, йому вдалося досить швидко подолати та опанувати себе. Так, близько 20 вересня він уже привітно зустрів нового посланця путивльських воєвод Луку Лекора. Під час розмови з ним розповів про умови замирення з Польщею. Від старшин, наближених до гетьмана, Лекор довідався: Хмельницький відмовився підтримати намір хана напасти на російські землі («у гетьмана... черкаско-го и у полковников такой мысли нет, что им итти войною на твое государево Московское государство, и у самото де, государь, гетмана он, Лука, про войну на твое государево Московское государство в розговоре не слыхал»). А наприкінці місяця, відгукуючись на сповнений тривоги за можливий спільний похід татар і козаків лист вольнівського воєводи Ф. Арсеньєва, Хмельницький запевнив його: «Того не маш і не будет, шток они міли, царики татарские, побратавшись з нами, православную Русь і віру нашу воеват, тоє не мошно... бо ми би постановили, аби они православним хрестияном дали покой». При цьому Богдан не забув докорити російському урядові за те, що він обіцяв, але не надав Війську Запорозькому допомоги «ратними людьми», та просив, щоб у майбутньому, «коли знову потреба би била, не будте як первей, бо ми все з Богом починаєм і на того надежду маєм: од всіх врагов нас оборонит». Отже, гетьман знову порушив клопотання про одержання Україною воєнної допомоги від Росії в боротьбі проти Речі Посполитої.

Приблизно 6–8 вересня до Чигирина з'явилося посольство від Дьєрдя II Ракоці. Збереглися листи Хмельницького, написані ним у середині місяця до братів-князів. Із них можна зрозуміти,

що гетьман підтверджував свою вірність укладеній раніше угоді та натякав на вимушеність замирення з Польщею («ми визнали за доцільне відступити від давнього наміру»). Проте, на його думку, цей мир не міг бути тривким, «бо поляки незабаром розірвуть його і ще гірший розклад внесуть у Річ Посполиту», а до того часу, «скоріше за допомогою стриманості, ніж зброї, — ми будемо зносити їх божевільний, але засліплений настрій». Богдан висловлював сподівання, що «задумана справа невдовзі здійсниться», й недвозначно обіцяв вдатися до рішучих дій: «... ми готові до крайності...» Ці листи повезло до Трансильванії посольство на чолі з перемиславським полковим писарем Павлом Тетерею.

Хмельницький прагнув також зберегти союзницькі відносини з Кримом. Щоб застрахувати себе надалі від підступних вчинків Іслам-Гірея, а також нейтралізувати дії польської дипломатії в Стамбулі, він, повертаючись з-під Зборова, вирядив посольство до Порти. Зі свого боку хан, як ми вже неодноразово зазначали, почав домагатися від нього участі в нападі на російські землі. Не виключено, що близько середини вересня Хмельницький отримав ханського листа з проханням зберегти нейтралітет на випадок наступу татар на Росію. Лекор чув від гетьманських радників, начебто Богдан повідомив кримському послові, що «их, татар, воевать и мешать им ничем черкасом не велит, а крымскому де царю на твое государево Московское государство итти войною, он, гетман, *ни посылает, ни унимает, и черкас ему на помочь не дает* (курсив наш. — Авт.)». Важко сказати, де тут правда, а де вигадка. Можливо, через таку інформацію, яка мала надійти до Москви, Хмельницький намагався схилити російський уряд до більш рішучої підтримки України в її боротьбі проти Польщі. Та все ж повідомлення Лекора видається сумнівним, адже Хмельницький не бажав загострення відносин із Росією та прагнув не допустити конфлікту з нею Криму. Інакше гетьман поставився до прохання Іслам-Гірея допомогти в організації та здійсненні походу проти «горских черкас», які вийшли з-під ханського підданства. Він дав згоду послати для участі в цьому поході 3 тис. козаків. Погодився також у разі необхідності надати допомогу в боротьбі із свавільними ногайськими мурзами. За дозволом хана при гетьмані залишався зі своїм загоном Коран-бей (Карач-бей?), який мав кочувати в районі Чорного Лісу, «доки с ляхами мирному даговору

Прийом Янушем Радзивіллою послів гетьмана Богдана Хмельницького.
Ван Вестерфельд А. Середина XVII ст.

докончання учинитця...». У другій половині 20-х чисел вересня до Чигирини прибули посланці бея, щоб з'ясувати, скільки часу їм ще там залишатися. Богдан відповів: із королем і ляхами «о мирном договоре дакончание еще не было» (мабуть, гетьман мав на увазі, що договір ще не було затверджено польським сеймом).

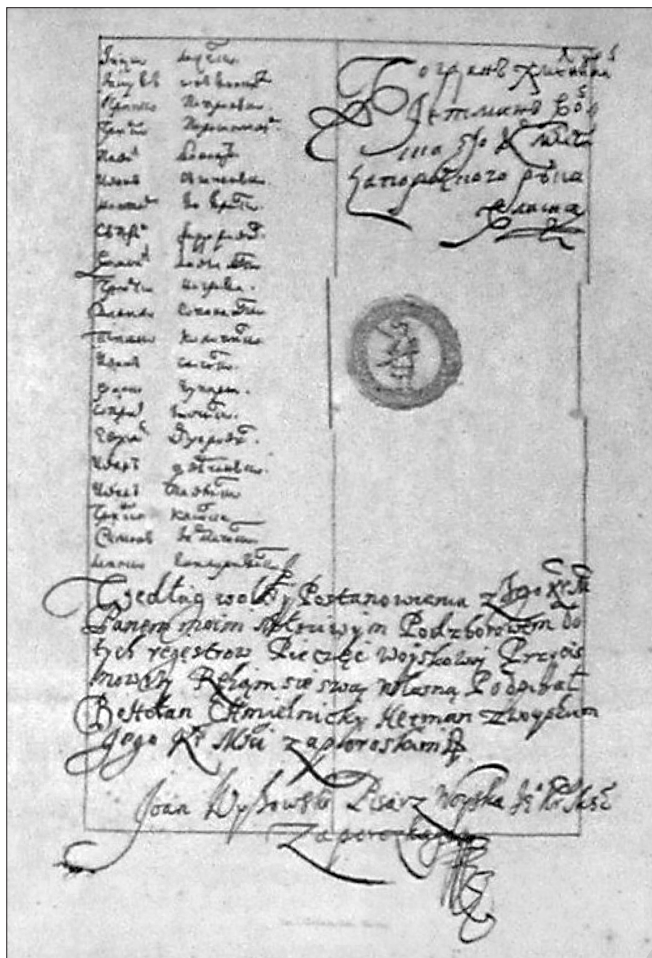
Нарешті, кілька слів про стосунки Хмельницького в цей час із Великим князівством Литовським. Наприкінці вересня від Я. Радзивілла повернувся в супроводі литовських послів Мужилівський. Литовський гетьман повідомляв про свій намір зберігати мир. Отже, в цілому протягом перших місяців після укладення Зборівського договору його негативні наслідки ще не встигли позначитися на міжнародному становищі України.

Значно складніші проблеми виникли тоді у внутрішній політиці. Поза всяким сумнівом, населення України вороже зустріло б усі заходи щодо виконання угоди з Яном Казимиром. Щоб уникнути вибуху масового невдоволення значними поступками Польщі, Хмельницький вирішив приховати від широких верств поспільства ряд статей Зборівського договору. За винятком старшинської верхівки, ніхто не знав його повного змісту. Так,

посланці російських воєвод під час розмов із козаками чули від них, що польський король віддав «гетману и черкасом литовские земли и городов по Случь реку и по Днестр, по городам: по Костянтинов Новой да по Любар город, — половина де, государь, того города по ту сторону реки Случи быть к польской стороне, а другой половине по сю сторону реки Случи быть к черкаской стороне, — да по Острог, да по Бар город. Поляком де, государь, за Случью рекою и до Днепра и за Днепр не быть» (курсив наш. — Авт.). Сам гетьман говорив Лекору, що в нього є «договоренось с королем польским, что быть рубежу черкаским городом по реку Припеть, да по реку по Случь, да по Бар город» (курсив наш. — Авт.). При цьому зауважив: має відбутися козацька рада і «с королем обсылка, по тому ль де договору черкаским городом рубежу быть, или инде, как договорятца, покаместа рубеж положить». Що тут мав на увазі Хмельницький, з'ясувати важко. Однак навряд чи він припускав, що, пославшись на рішення ради, йому випаде добитися від польського уряду визнання козацької території до р. Случ. Швидше за все, Лекор просто неточно передав його слова.

Якщо Хмельницькому вдалося приховати від населення передбачену договором лінію проходження західного кордону козацької території України, то питання про необхідність обмеження чисельності реєстровців 40 тисячами осіб відразу ж набрало великої гостроти. Адже, нагадаємо, всім, хто залишався поза реєстром, за словами Хмельницького, треба було «быть в мешанех и в пашенных людех попрежнему. А быть де над мешаны и над пахатными людьми от короля и от сенатарей урядником, владеть ими попрежнему...». Зрозуміло, що такий підсумок кровопролитної півторарічної боротьби аж ніяк не міг задовольнити сотні тисяч мешканців сіл і міст, котрі мріяли звільнитися з-під панування польської та української шляхти, добитися особистої свободи, стати козаками. Сам гетьман своїми закличними універсалами сприяв тому, щоб вони «писались в казаки на ляхов....».

Внутрішня соціальна та господарська ситуація погіршувалася ще й тим, що внаслідок воєнної мобілізації козаків і селян значна частина ланів залишилася незасіяною. До того ж рік виявився неврожайним. Чимало козаків розорилося під час воєнної кампанії... Словом, як зауважив автор Хмельницького літопису, «мало людем бедным было отрады». Дійшло до голоду. Так, у листопаді козаки

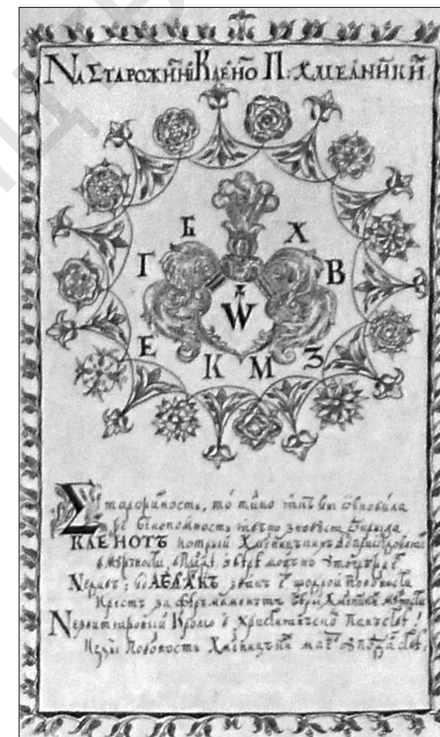
Остання сторінка Реєстру Війська Запорозького 1649 р. з підписом гетьмана Богдана Хмельницького та печаткою

й міщани скаржилися російським послам Григорієві Неронову та Григорієві Богданову: «...ныне помирают они голодною смертию». На Поділлі траплялися випадки людодіства.

За таких умов перші ж кроки гетьманського уряду, спрямовані на складання реєстру, не могли не викликати протидії з боку поспільства, сповненого рішучості не допустити повернення шляхти та обстояти свою свободу. Слуга А. Киселя Ян Сосновський, який під козацькою охороною їхав до Києва, 18 вересня повідомив своєму хазяїну: «Плебс не припиняє своїх дій і в цілому тепер ще гірший, ніж був у минулому році. Не звертає уваги на жодні

лиști: хоч ми їхали з козаками, в кількох місцях були затримані и перебували у великій небезпеці, й коли б їхали без козаків, то пан Бог знає, чи залишились би вже у живих». Є підстави стверджувати, що в першій половині вересня 1649 р. почалися виступи козаків проти визначеної договором чисельності реєстру. І. Виговський радив 19 вересня Киселеві не поспішати з приїздом до Києва, оскільки гетьман «тієї комісії та виписів не розпочинав, бо тепер на самому початку вогонь спалахнув між ними й повстання». А до Кракова надійшли тривожні новини: «Чернь, хлопи, зібравшись в кілька десятків тисяч, обложили Хмельницького й козацьку старшину, намагаючись дістати за те, що погодилися з королем. Не хочуть хлопи дозволити на згоду, а [хочуть] бути собі вільними і не бути нікому підданими і щоб не мали над собою панів, не хочуть повертатися до своїх домівок...».

Наштовхнувшись на опір озброєних селян, міщан і козаків, Хмельницький, який завжди реально оцінював обстановку, вирішив не поспішати з початком складання реєстру, хоча Ян Казимир квапив завершити його до початку роботи сейму. У листі до короля гетьман обіцяв зробити все як слід, але того ж самого дня (28 вересня) в посланні до київського воєводи обережно натякнув, що, можливо, не встигне скласти реєстр до сейму. У середині жовтня Хмельницький вирішив скликати на Росаві під Каневом старшинську раду для з'ясування питання: «кому в леистровых казаках быть, кому не быть».

Герб гетьмана Богдана Хмельницького в Реєстрі Війська Запорозького 1649 р.

Водночас гетьманському урядові доводилося вирішувати вкрай складну проблему повернення шляхти до маєтків і відновлення підданства їй селян і міщан. Після прибуття в середині 20-х чисел вересня посланців від Киселя Хмельницький, за його власними словами, того ж дня розіслав усюди універсали, «щоб поспільство в усіх містах втихомирилося, повідомляючи його, що це зроблено для затвердження наших прав і вольностей, а також для умиротворення нашої православної віри....». Відгукуючись на прохання київського воєводи, гетьман розіслав універсали про охорону маєтків Киселя в Лівобережній Україні (куди виїхав слуга магната, згадуваний уже Ян Сосновський), проте відмовився стати на захист маєтностей воєводи на території Черкаського староства. Крім того, через Виговського повідомив Сосновського (той приїздив до Чигирини з листом від Киселя), що не погодиться на повернення шляхти до своїх маєтків, доки сейм не затвердить умов Зборівського договору. Хмельницький добивався також від Киселя створення сприятливих умов для запису козаків до реєстру: «скромної» поведінки шляхти, дозволу тим, хто потрапить до реєстру, продати своє добро та переїхати на козацьку територію, нарешті, не допустити наближення польського війська до козацького кордону.

Хоч як намагався гетьман перешкодити виступам селян і міщан проти шляхти, яка все ж почала повертатися до своїх володінь, це йому не вдалося. У ряді місць, зокрема, в Києві, «піддані» вбивали шляхтичів. Через «хлопські бунти» шляхта Київського воєводства змушена була провести свій сеймик «просто неба» в с. Зятківці (причому ті делегати, котрі проживали на козацькій території воєводства, взагалі не змогли взяти участь у роботі сеймику: діставшись не далі Житомира, вони незабаром роз'їхалися). На початку жовтня Кисіль скаржився: «Плебс залишається в купах, не впускає панів додому». Не мали можливості повернутися до своїх маєтків також шляхтичі Брацлавського та східної частини Подільського воєводств: козаки продовжували контролювати територію Поділля по лінії Сатанів – Бар. На своєму сеймику брацлавська шляхта дійшла висновку: «Без подальшої війни бути не може». Адам Кисіль уперто намагався умовити гетьмана пустити шляхтичів в їхні помістя до завершення складення козацького реєстру. На його думку, «кожний пан у своєму маєтку не лише не буде перешкоджати цій реєстрації, але й у цілому буде помічником, бо

захоче мати більше підданих, буде з ними спілкуватися і своєю милістю до себе привабить, а хто вже власне захоче бути козаком, нехай буде». Зі свого боку король надсилав розпорядження поспішати зі складанням реєстру та забрати «з тих країв натовпи свавільних людей, щоб кожний міг безпечно сидіти у своєму домі й щоб настав справжній мир».

Отже, після укладення Зборівського договору становище Богдана Хмельницького як державного лідера помітно ускладнилося. Можливо, цьому певною мірою сприяла підтримка інтересів поспільства радикально настроєною старшиною. Уже в середині жовтня з'являються перші повідомлення, що брацлавський полковник Данило Нечай очолив селян і міщан, котрі не бажали повертатися «в попереднє рабство». Чи не тому не вдалося зібрати в середині жовтня старшинську раду, й гетьманові довелося розпорядитися 16 жовтня розпочати складання реєстру? Лише 1 листопада він зібрав раду в Корсуні. Вона вирішила записувати козаків до реєстру силами полкової старшини, а відповідальним за його складання був призначений І. Чарнота. Було вирішено також, щоб «в казаки писать тех, которые служат старо и со всякую службу их будет».

А тим часом гетьман намагався владнати свої відносини з поляками. Відмовляючи шляхті у праві повертатися до маєтків до затвердження сеймом Зборівського договору, він усе ж робив виняток для деяких політичних діячів Речі Посполитої. Ми вже зазначали, що він узяв під захист окремі володіння київського воєводи. А в другій половині жовтня на прохання Є. Оссолінського послав універсали до підданих його маєтків у Богуславському старостві, щоб вони «не пишалися наданою їм свободою, а залишались у послуху в своїх панів». Ці та інші поступки мали допомогти гетьманові заручитися підтримкою польської верхівки у справі затвердження сеймом статей Зборівського договору, що передбачали поступки Україні в питанні врегулювання національних та конфесійних відносин. Так, у листі до Киселя від 28 вересня він домагався скасування унії, повернення православної церкві захопленого в неї майна, «заспокоєння» грецькій вірі, а 23 жовтня звернувся з листом до канцлера, щоб «справи наданих нам вольностей і про віру були полагождені на цьому сеймі й затверджені». Є дані (що правда, вони не викликають у нас особливого довір'я), що під час

цих переговорів Хмельницькому довелося піти на деякі поступки, зокрема, погодитися з тим, щоб київський митрополит у сенаті не обов'язково займав місце між духовними особами, а також дозволити обіймати адміністративні посади на козацькій території, чергуючись через строк, православній і католицькій шляхті.

Питання втілення в життя умов договору були в центрі обговорення Хмельницьким і Киселем під час їхньої зустрічі в Києві на початку листопада. Київський воєвода прагнув усе ж домогтися від гетьмана дозволу королівським урядникам перебувати до міст і переконував його в необхідності розіслати свої універсали, «чтоб над теми урядники дурна какова не учинили». Проте Богдан відмовив своєму співрозмовникові, зауваживши: коли сейм підтвердить усі статті договору, тоді «королевских урядников во все города пустить велит». Хмельницький повідомив воєводі про намір послати на сейм козацьке посольство й дав зрозуміти: коли «король на своем слове не устоит, и тех мировых договорных статей на сойме не закрепят», то він, гетьман, уважатиме себе вільним від узятих перед Річчю Посполитою зобов'язань і розпочне проти неї військові дії. Він ще раз звернув увагу Киселя на необхідність добиватися на сеймі ліквідації унії.

Зустрічався гетьман і з митрополитом Косовим, який збирався поїхати на сейм. Він суворо попередив митрополита та київського воєводу, щоб вони наполегливо захищали на сеймі інтереси Війська Запорозького: «Ты, отче митрополите, если в тех наших речах заданных не будешь стоять на ляхов и еще бы инако помыслил наш совет переменить и на что новое изволити над нашу волю, то, конечно, будешь в Днепре. И ты, воєвода, еще обещания нам королевского некакого изменого, безчестно згинешь, а мы войною битися за свое готовы».

Богдан Хмельницький прийняв у Києві посланців Ієремії Вишневецького. Від імені князя вони порушили клопотання про дозвіл його урядникам повертатися до маєтків, проте гетьман до завершення роботи сейму взагалі заборонив цим урядникам там з'являтися, та ще й пообіцяв поміркувати — «доведетца ль в тех городех Вешневетцким урядником быть или нет...».

За даними окремих джерел, під час перебування гетьмана в Києві йому повідомили: до Чигирина прибули посли з Росії, Польщі та Криму. Досліджуючи праці Й. Пасторія, С. Плохій звернув

увагу на свідчення останнього щодо приїзду до Хмельницького посла Яна Казимира — Юрія Єрмоловича, а також на опублікований Пасторієм лист гетьмана до короля. Однак зміст цього листа (Богдан повідомляв, що дозволив шляхті повертатися до своїх володінь) суперечить інформації інших джерел, тому вважаємо його або вільною інтерпретацією Пасторієм оригіналу гетьманського документа, або хронологічним зміщенням. Адже зберігся лист Хмельницького до Яна Казимира від 15 листопада, в якому нічого не говориться про прийом королівського посла і не міститься жодного натяку на дозвіл шляхті повертатися до маєтків, а є лише обіцянка найближчим часом завершити складання реєстру.

Що ж до посольства від Іслам-Гірея, то воно справді прибуло в першій половині листопада. У листі до Хмельницького хан просив надіслати кілька тисяч козаків, щоб ті допомогли зібрати «данину в Черкасах», а також скаржився на напад донських козаків на татарські улуси під час його перебування в Україні; тепер хан звертався по допомогу в боротьбі проти донців, бо ж він «ім (козакам. — *Авт.*) чинил впоможенье против ляхов».

4 листопада 1649 р. до Переяслава прибуло російське посольство у складі Неронова та Богданова. Наказавши переяславському полковникові Федору Лободі супроводити послів до Чигирина та провівши на сейм А. Киселя (а з ним, можливо, і Косова), Хмельницький у середині листопада залишив Київ і направився до Чигирина. 22 числа він прийняв Неронова та Богданова «в светлице блиско дверей». Після традиційного обміну вітаннями Неронов передав гетьманові царського листа, вручив йому, синам Тимофіїв та Юрієві, а також присутнім старшинам подарунки. Від імені Олексія Михайловича посол подякував за відмову підтримати хана в його намірі здійснити похід на Росію. Богдан підтвердив факт спроби Іслам-Гірея схилити його до нападу на російські землі й зауважив, що йому вдалося переконати татарського володаря не робити цього. Неронов просив український уряд і надалі обєрігати «Московское государство от татарского злого умышления», вчасно повідомляти Москву та порубіжних воєвод про загрозу з боку Криму. Гетьман пообіцяв йому це. Запросивши послів на обід, Хмельницький за столом розповів їм про зловживання з боку польських властей, обмеження прав православної конфесії і зазначив: переможені поляки «уступили им, православным

християном, в запорожскую землю многих городов, и рубеж очи меж собою учинили, и в тех городех лятцким костелом и ляхом и жидом впредь николи не быть, а быть де в тех городех только одним королевским урядником, и то православным же християном, а не ляхом». Не приховуючи гніву, Хмельницький поскаржився на похід донців на Крим у відсутність хана, який тепер домагається від України допомоги в боротьбі проти них. І він, гетьман, їй надасть, бо донські козаки «помочи им (козакам. — *Авт.*) не учин[или], а крымского царя с ним, гетманом, ссаривают, чтоб им (козакам. — *Авт.*) крымской царь впредь помочи не чинил». Не забув при цьому вкотре вже дорікнути: цар теж «помочи им (козакам. — *Авт.*) ратными людьми не подал и за християнскую веру не вступился», і попередив: якщо цар його, Хмельницького, та Війська Запорозького «не пожалует» і захищатиме донців, тоді українське військо «будет и царского величества на украинные города с крымским царем вместе наступать».

Ця заява не на жарт стурбувала Неронова, й він почав переконувати Хмельницького, що донські козаки не повідомляють Олексія Михайловича, коли вони з татарами б'ються чи миряться, й від царя «ни на какое дурно донским казаком повеленья николи не бывает». Намагаючись виправдати політику Росії стосовно України, посол нагадував: московський уряд не допоміг Речі Посполитій в її боротьбі проти Війська Запорозького, дозволив українцям купувати в російських містах «хлеб и соль и всякие запасы», інакше б у «Запорожском Войске многие померли с голоду, и против поляков за хлебным недородом стоятъ было не в мочь». Вирішивши не загострювати ситуації, Хмельницький погодився: справді, під час голоду допомога Росії була значною, за неї він вдячний, а тепер погарячкував, бо «ему досадили донские казаки». Все ж мститися їм не буде й із «крымским царем их, донских казаков, помирят».

26 листопада Хмельницький дав російським послам відпускну аудієнцію. Він наголосив, що ніколи не нападатиме на російські землі, а кримського хана умовлятиме, щоб той на Росію «войною сам не ходил и воинских людей не посылал...»; напише також листа донським козакам, щоб вони «с крымским царем жили в миру так же, как и они, запорожские казаки»; просив передати цареві, щоб той зі свого боку заборонив донцям нападати на татар. На

запитання Неронова про умови його союзу з Іслам-Гіреєм Хмельницький відповів: «Закрепили меж собою душами, что им друг на друга войною не приходится, и жить в миру и соединенье, и друг другу против неприятеля помогать». Гетьман зазначив і послаблення залежності хана від султана, хоча й не можна погодитися з його твердженням (якщо Неронов точно його передав), начебто «никакие воли турской царь над крымским царем не имеет; а крымской царь повеленья ево не слушает...»; обіцяв повідомити російський уряд про затвердження польським сеймом статей Зборівського договору. Якщо ж цього не трапиться, тоді українці боронитимуть свої права. Коли не матимуть змоги протистояти ворогові, тоді «со всем Войском Запорожским от проклятых ляхов [перейдуть на] царского величества сторону, под ево государеву высокую руку», а в разі перемоги над Польщею Військо Запорозьке нікого іншого не хоче мати за свого володаря, крім «великого государя, светила рускаго...». Богдан висловив сумніви щодо можливості схвалення сеймом «договорных статей»; коли ж це все-таки станеться, гетьман разом із татарами, молдаванами, валахами та сербами розпочне війну проти Туреччини, для чого під Кодаком уже тримає 300 човнів і наказав зробити ще 200. Наприкінці аудієнції він передав листа до царя, в якому дякував за надіслане посольство, просив наказати донським козакам не чинити шкоди Криму, а зі свого боку обіцяв домагатися від хана не ходити «войною в города вашего царского величества». Наступного дня Неронов і Богданов залишили Чигирин. З огляду на хід та наслідки цього посольства можна твердити, що воно стало помітним кроком на шляху зміцнення взаємин російського та українського урядів.

До кінця місяця Хмельницький мав чимало клопоту зі складанням реєстру. Козацькі залоги, як і раніше, перебували в ряді міст за межами козацької території України. На початку листопада король наказував вивести їх із Любеча, Лоева та Стародуба. У Летичівському повіті Подільського воєводства козаки утримували у своїх руках Летичів, Бар та інші міста по Студеницю-на-Дністрі. Ян Казимир змушений був звернутися із спеціальним універсалом до старшин і козаків Барського староства, повідомляючи, що згідно з «Декларацією» це староство не входить до складу козацької території. Отже, козакам слід залишити його, а їхнє місце займуть підрозділи Богуслава Радзивілла.

Великою проблемою виявилось також поглиблення протиріч в позиціях переважної більшості заможних козаків і старшини та основної маси незаможного козацтва стосовно умов Зборівського договору. Перші в принципі задовольнялися його змістом, що не залишилося поза увагою спостережливого гетьмана. За деякими даними, під час запису до реєстру окремі старшини, прикриваючись ім'ям Богдана, наживалися на продажі місць у ньому. З кожного записаного до реєстру брали по 15 злотих. Певна річ, за таких умов до його складу потрапляли в основному представники заможних кіл козацтва, селянства й міщанства. Як пізніше згадував І. Вишневецький, із його маєтків в козаки було записано 10 тис. найзаможніших селян і міщан.

Водночас козацькі низи разом із селянами та міщанами, котрі не потрапляли до реєстру, продовжували боротися проти обмеження його чисельності 40 тис. і відновлення шляхетського землеволодіння. Сучасник тих подій М. Голінський занотував одну з «новин» з України, в якій повідомлялося про 60 тис. «хлопів», що не повертаються до своїх домів, не довіряють Хмельницькому й «раді б над собою не мати панів, а [хочуть] бути собі вільними». Серед старшини, нагадаємо, існувало досить впливове угруповання (полковники Д. Нечай, М. Гладкий, Прокіп Шумейко, Лук'ян Мозиря, Кривоносенко та інші), котре в тій чи іншій формі підтримувало вимоги «хлопів». Збереглися дані, за якими десь у грудні 1649 р. відбувся похід частини виписаних із реєстру козаків до Чигирина. Вони скаржилися на зловживання шляхти, висловили гетьманові невдоволення його замиренням із королем «без их військового совету» та попередили: коли Хмельницький не обстоюватиме разом із ними християнську (православну) віру від короля і ляхів, «они себе оберут иного гетьмана, а он, Богдан, как хочет». Розбіжності серед старшини із селянського питання не могли не позначитися на політиці Хмельницького, не зумовити її певну непослідовність. Для пом'якшення становища в Україні він пішов на ряд поступок, зокрема, дозволив частині виписаних із реєстру козаків, селян і міщан залишитися у війську для несення служби в якості джур та обозної прислуги, дозволив також кожному козакові мати «з собою одного хлопа з самопалом; колясу з одним конем, а при ній другого хлопа із самопалом».

Наприкінці листопада Хмельницький підготував наказ козацьким послам на сейм. Вони мали добиватися затвердження наданого Яном Казимиром під Зборовом привілею Війську Запорозькому, а також закріплення без змін «пунктів Декларації». Наказ містив вимогу ліквідації унії, повернення православній конфесії нещодавно відібраних церков і кафедри, а православному духовенству — майна; прощення шляхті, яка взяла участь у визвольній боротьбі; амністії для підданих шляхти тощо. 1 грудня 1649 р. українське посольство на чолі з полковником М. Нестеренком вирушило на сейм, взявши листи до короля, королеви та сенату. Цього ж дня гетьман відправив посольство Івана Бондаря до хана, щоб відмовити його від наміру організувати похід проти донських козаків.

У грудні Хмельницький продовжував складання реєстру. На початок 1650 р. ця робота в основному була завершена. Водночас він вживав заходів щодо забезпечення армії боєприпасами. У різних українських містах робили порох і звозили до гетьмана. За деякими даними, в Чигирині почалося карбування монети, на якій були зображені «на одной стороне меч, а на другой стороне ево, Богданово, имя». Ця монета на сьогодні невідома нумізматам, тож нам важко судити про вірогідність згаданого повідомлення.

Десь у першій половині грудня до Хмельницького з'явилося посольство від донських козаків із проханням не допомагати ханові в організації та здійсненні походу проти них. За словами торговця Яцька Лученка, гетьман прийняв послів привітно, обіцяв виконати їхнє прохання й відпустив «с честью», після чого наказав розійтися козакам Чигиринського, Канівського та Корсунського полків, які збиралися в Полтаві, щоб вирушити на допомогу Іслам-Гіреєві. 22 грудня Хмельницький повідомив короля про свою готовність разом із Кримом та Річчю Посполитою виступити проти Османської імперії. Зі свого боку татарські послы, перебувши на варшавський сейм, підтвердили намір хана воювати проти Туреччини. У цей же час активізувалася дипломатична діяльність Венеції, спрямована на залучення молодого Українського держави до антитурецької коаліції. Венеціанський посол у Відні Нікколо Сагредо одержав від свого сенату вказівку налагодити контакти з козацьким гетьманом. У цьому йому обіцяв посприяти папський нунцій Д. Торрес.

Розглянемо тепер питання про ставлення сейму до Зборівського договору. На думку польської дослідниці Л. Ченсьцік, наслідки королівського походу в Україну справили на шляхту шокуюче враження. Щоб підсолодити невдачу Яна Казимира, ксьондз Войцех Цецішевський у Львові під час розмови з королем назвав цей похід «великою перемогою», порівнявши її при цьому з успіхом під Хотином 1621 р.: «Ця перемога більш славна, бо легше прогнати муху, яка залетіла, ніж позбутися домашньої молі». Все ж значна частина магнатів і шляхти (в основному з українських воєводств) не приховувала невдоволення діями короля та канцлера. Так, наприкінці вересня князь С. Корецький в одному з листів скаржився, що невдячна вітчизна не хоче знати про те, що він не може повернутися до володіння в Україні 20 містами і 200 селами. Проти договору рішуче виступило вище католицьке духовенство на чолі з папою римським Інокентієм Х, який висловив протест стосовно його умов й заборонив йти на будь-які поступки українській стороні.

З іншого боку, угруповання Є. Оссолінського, і передусім він сам, зображували укладення Зборівського договору як велику дипломатичну перемогу, підкреслювали визначну особисту роль короля у цій воєнній кампанії (адже саме завдяки йому вдалося уникнути розгрому під Зборовом і звільнити обложену армію в Збаражі) тощо. Для таких заяв, мабуть, були певні підстави, адже не виключено, що, прагнучи до зміцнення королівської влади, започаткування династичної монархії та створення сильної армії, Ян Казимир мав намір залучити на свій бік 40-тисячний козацький реєстр. З цієї точки зору договір, справді, виглядав досить привабливо. У своїй українській політиці король міг шукати підтримки у магнатів і шляхти власне польських воєводств, маєтки яких не зазнали шкоди. Гданський каштелян, наприклад, уважав: створення великого реєстру принесе Польщі користь, бо з його допомогою вона може звільнитися від виплати татарам упоминок. Цю думку поділяли далеко не всі. Проведені у воєводствах сеймики не відмовили у схваленні угоди, проте висловили ряд застережень. Лише інструкція варшавського сеймику до певної міри вставала на захист козаків.

На сеймі, що розпочав роботу 12 листопада, позицію короля підтримували великопольський генерал Б. Лещинський, краківський стольник С. Корицинський, Г. Радзейовський та ін.

Опозицію складали не лише прихильники І. Вишневецького, а й депутати від Руського воєводства. 8 грудня почала роботу таємна рада. На ній деякі сенатори та депутати почали домагатися скорочення реєстру до 12 тис. осіб, однак більшість схилилася до схвалення договору. Аж раптом 21 грудня депутат від Брацлавського воєводства заявив: його сеймикова інструкція забороняє ратифікацію договору. Ситуація загострилася. 27 грудня король прийняв Косова, який прибув на сейм із козацькими послами. Його намагання добитися ліквідації унії зазнали невдачі. Наступного дня посланці з України були прийняті в посольській ізбі. Поінформувавши про чисельність усіх українських полків, козаки поставили вимогу затвердити умови договору та внести його до тексту рішень сейму. Водночас вони виявили готовність до поступок у релігійному питанні. Косов теж не наполягав на одержанні місця в сенаті. Це робилося для того, щоб не зірвати роботу сейму (сенатори з духовенства заявляли — коли митрополит посяде сенаторське місце, вони «всі вийдуть із сенату») та добитися затвердження 40-тисячного козацького реєстру.

На початку січня 1650 р. сейм нарешті схвалив Зборівський договір. Окремим листом король підтвердив привілей, виданий під Зборовом козакам. Інший привілей залишав за Військом Запорозьким Терехтемирів. Богдан Хмельницький отримував Чигирин разом із Новосельцями, як додатком до Суботова. Ян Казимир видав Косову «Апробацію (схвалення. — *Авт.*) сеймову прав і вільності релігії грецької народу руського» (хоча реально цього не сталося). Однак унія залишилася непорушною, а Косова та інших представників вищого православного духовенства не допустили до зайняття належних їм місць у сенаті.

Добившись затвердження договору, польський уряд посилив діяльність, спрямовану на відновлення шляхетського землеволодіння на території Української держави. У першій половині січня 1650 р. вийшов ряд універсалів із наказами селянам і міщанам віддавати «звикле послушенство» та погрозами в разі непослуху застосовувати каральні санкції з боку жовнірів і реєстрових козаків. Шляхта масово поверталася до своїх маєтків і часто вчиняла розправи над підданими. Окремі магнати намагалися власними силами примушувати селян і міщан виконувати повинності. Так, князь С. Корецький направив військовий загін до своїх маєтків на

території Кальницького полку. Це викликало спротив місцевого населення. Каральний загін відступив. Коли звістки про свавільства Корецького надійшли до Варшави, король дуже стурбувався і звернувся з вимогою до князя не порушувати миру, пославши водночас листа до Хмельницького з проханням не втручатися в ці події та запобігати «новим бунтам»*. Останнє прохання було дуже важко виконати, бо повернення шляхти на козацьку територію повсюдно викликало виступи селян і міщан. У січні 1650 р. Кривоносенко, зробивши своєю ставкою Черкаси, почав згуртовувати навколо себе невдоволених козаків, в основному випищиків, а також селян і міщан, серед яких немало було вихідців із Брацлавщини. На Лівобережжі так само діяв Небаба. Отже, на кінець лютого внутрішньополітична ситуація в Українській державі помітно ускладнилася. Урядові Богдана Хмельницького потрібно було внести у свої плани відповідні корективи.

Потребували негайного вирішення також проблеми міжнародного характеру. Прагнучи насамперед влагодити взаємовідносини Кримського ханства з донськими козаками, Хмельницький у першій половині січня повідомив Іслам-Гірея, що не може взяти участь у поході проти донців, бо не зібрав військо. У цей же час він послав листа на Дон, наполягаючи, щоб тамтешні козаки відмовились від походів на море і нападів на татарські улуси. Вочевидь, на початку лютого до гетьмана прибули один за одним два послы від Іслам-Гірея: перший сповістив про замирення з донцями та припинення підготовки до походу на них, а другий — про готовність хана прибути Богданові на допомогу. Так успішно для Хмельницького завершилася ця справа, яка загрожувала привести до погіршення відносин України з Росією. Зі свого боку гетьман відправив посольство до бахчисарайського двору з проханням звільнити полонених під час воєнної кампанії минулого року монахів «в Запорогах», мав також розмову з посланцями від султана. Володар Туреччини прохав не допустити морських виправ козаків, обіцяючи віддячити наданням в разі необхідності воєнної допомоги.

* У «Документах об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг.» цей лист короля до Б. Хмельницького помилково датовано листопадом 1650 р. (с. 313–314).

І все ж основну увагу Хмельницький приділяв у цей час внутрішнім проблемам. Насамперед він намагався пригасити соціальну боротьбу, вістря якої почало вже спрямовуватися власне й проти його влади. Так, у лютому спалахнуло повстання козацької голоти на Запорозжжі під проводом Худолія, обраного гетьманом. Пізніше в листі до короля А. Кисіль зазначав, що внаслідок цього повстання «зменшився авторитет Хмельницького в черні». У другій половині лютого стався виступ мешканців Кальника. Не гаючи часу, Хмельницький послав на Запорозжжя й до Кальника каральні експедиції.

Одержавши, імовірно, наприкінці січня — на початку лютого листа від короля із повідомленням про затвердження сеймом умов Зборівського договору, про виїзд додому Косова з усім його посольством, а також про необхідність зустрічі з А. Киселем для обговорення окремих питань втілення договору в життя, Богдан вирішив скликати розширену старшинську раду із залученням до участі в її роботі заслужених реєстрових козаків. На другу половину лютого в Чигирині зібралося чимало старшин і представників «лутчих черкас». Усі вони разом із гетьманом 24 лютого приїхали до Києва, щоб там очікувати на Киселя, Косова та українських послів, котрі поверталися з Варшави (їх мали запросити на раду). За даними російського піддячого Т. Мосолітінова, посланого в Україну для з'ясування політичної ситуації, чекати довелося тиждень. А тим часом у місті та його околицях почали збиратися виписані з реєстру селяни, міщани та козаки, й незабаром їхня чисельність досягла 10 тис.

Перебуваючи в Києві, Хмельницький ні на день не припиняв своєї адміністративної діяльності. Так, 3 березня, спираючись на рішення козацького суду зі справи шляхтича Ілляша Пекулицького, який оскаржив дії мешканців містечка Кищинці (на Уманщині), він видав універсал із вимогою, щоб кищинчани «всякое послушание и подданство, как перед тем, так и ныне отдавали, и во всем пана своего против давного извичаю, или урядника от него посланого, слушали, никаких бунтов, своевольств не чинили». Порушників цього розпорядження гетьман наказував «жестокко казнить, как бунтовников и непослушников».

Цього ж дня до міста прибули очікувані А. Кисіль, С. Косов і М. Нестеренко з товаришами. Богдан не виїхав назустріч

Богдан Хмельницький.

Васильківський С. Кінець XIX ст.

того ж він всерйоз побоювався за своє життя, бо проти переговорів із ним виступали випищики. Воєводу обвинувачували в тому, що православним не повернуті всі церкви та єпархії (за даними окремих джерел, Адама хотіли навіть, «конечно, посадить в воду»). Скрутним було становище і Хмельницького, адже існувала реальна загроза скликання чорної ради. Не виключаємо, що на розширеній раді в Києві йому довелося зіткнутися з опозицією зліва, з боку радикально настроєного угруповання старшини. За свідченням одного з шляхтичів, «полковники Матвей Гладкой, и Нечай, и Кривонос[енко] хотя с Хмельницким пьют и едят вместе, а мысль не одну имеют, называют Хмельницкого ляхом похлебцею». За словами іншого шляхтича (з Кам'янця-Подільського),

київському воєводі, а продовжував слухати службу в церкві Св. Софії. Кисіль у супроводі півтисячного ескорту жовнірів негайно вирушив туди, сподіваючись на шанобливе привітання. Однак коли воєвода увійшов до храму, гетьман не звернув на нього уваги. Лише після закінчення літургії він прийняв у край ображеного королівського посланця. Наступного дня до магната з'явилися два полковники, й один із них, Данило Нечай, від імені гетьмана висловив невдоволення тим, що Кисіль вчора в кареті в'їхав на цвинтар, і його супроводжувала така велика охорона. За розпорядженням Хмельницького при воєводі мали лишитися 100 жовнірів, а решту треба було розіслати на постої по Київському повіту.

5 березня почала свою роботу старшинська рада. Ображений Кисіль поведився пасивно. До

ці ж полковники називали гетьмана зрадником. Хмельницький мав розмову з Нечаєм, за наказом якого козацькі підрозділи зайняли Шаргород і Браїлів, а також розпочалася економічна блокада західних районів Поділля, звідкіля Данило організував масове переселення на козацьку територію селян і міщан. У листі до кам'янець-подільського старости від 10 березня гетьман повідомляв: «Брацлавському полковнику я суворо наказав, щоб він цієї постанови старанно додержувався».

6 березня серед київського поспільства розійшовся поголос, нібито, за словами Киселя, «воєводу будуть зносити». Козацька піхота, стікаючись з усіх боків, оточила замок. Хмельницький наказав полковникам та осавулам розігнати натовпи, а сам наніс воєводі короткочасний візит. Одночасно розпорядився внести до реєстру всіх виписаних із нього козаків, селян і міщан, які перебували в Києві. Косов теж переконував збуджених козаків залишити Киселя в спокої. Незабаром натовп угамувався. Того ж дня надійшла звістка про придушення виступу козацької голоти на Запорозжжі та арешт Худолія, якого привезли до Чигирини.

Нарешті, 7 березня рада завершила свою роботу. Обидві сторони виробили основні принципи втілення в життя Зборівського договору (зокрема, статей, що передбачали відновлення шляхетського землеволодіння) та присягнули виконувати його. Від імені Війська Запорозького хрест цілували полковники Нечай, Гладкий, Криса і 10 «старых лутчих черкас», від імені Речі Посполитої — Кисіль і Березовський. Згідно з рішенням ради, гетьманський уряд дозволив шляхті та магнатам тримати в Україні маєтки «попрежнему», однак землевласникам-католикам заборонялося особисто приїжджати до своїх володінь (замість, себе вони повинні були посилати туди урядників православної віри). Водночас Хмельницький і старшини домоглися того, щоб до повернення з Варшави послів, яких тепер посилали зі списками складеного реєстру до короля, шляхта «якнайскромніше поведилася з підданими», не збирала подимного та інших податків, схвалених житомирським сеймиком, і в основному вдовольнялася прибутками з шинків і млинів. Підрозділам коронного війська (за винятком залог у Хмільнику та Барі) заборонялося переходити через Південний Буг. Костьолам дозволялося залишатися лише в Києві.

Після ради гетьман розпочав підготовку до відправлення у Варшаву посольства зі списками реєстру. Аналіз його листа до Яна Казимира, а також інструкції послам свідчать: Хмельницький твердо вирішив добиватися скасування унії на українських землях, хоча й виявив у цьому питанні неабияку дипломатичну гнучкість (у листі до короля він пропонував компромісний варіант — після смерті «старших панів уніатів» передавати православному духовенству церкви, кафедри та маєтності, а в наказі послам містилася вимога добиватися, щоб «унія, згідно з даним і підтвердженням словом в[ашої] к[оролівської] м[илості], була скасована, щоб розв'язання цього питання не відкладалося на інший рік, на наступні сейми», а «кафебри, фундації, надані предками в[ашої] к[оролівської] м[илості] монастирям і церквам, зараз же [було] повернено нашому православному духовенству»). Крім вирішення релігійного питання, гетьманський уряд висував й інші вимоги: заборонити коронним військам наблизитися до визначеної лінії, перевести полк жовнірів із залоги в Києві до іншого місця, призначити в руських воеводствах на громадські та земські уряди шляхтичів лише грецької віри, покарати Чаплинського. Є дані, що Хмельницький написав королеві ще одного листа, в якому домагався заборони для шляхтичів римської віри перетинати лінію розмежування козацької України та Речі Посполитої. До повернення українських послів із Варшави шляхтичі не могли збирати з підданих побори, — вони мали задовольнятися доходами з шинків і млинів. Близько 10 березня посли Богдан Пешта та Грицько із списком реєстру виїхали з Києва до Варшави.

І. Стороженко висловив припущення, що, придушивши виступ запорозької голоти, Хмельницький у квітні реформував Запорозьку Січ. Зокрема, було ліквідовано кошові об'єднання куренів, а на їхній основі створено територіальні військово-адміністративні одиниці — паланки, які своєю чергою поділялися на військово-господарські одиниці — курені. Кошовий та старшини тепер не обиралися, а призначалися гетьманом. Водночас гетьман вдався до рішучих дій супроти повстанців. За його наказом у присутності Киселя були страчені п'ять козаків, котрі вбили шляхтича в Кальнику. Полковникам, які не прибули на раду, гетьман розіслав універсали з вимогою карати «бунтівників», а після закінчення ради звелів козакам розійтися з Києва по своїх полках і стерегти

кордон. Проте хвиля соціального протесту ширилася по всій козацькій республіці. Як зауважував Кисіль у листі до короля від 19 березня, українські селяни вдавалися до різних способів, щоб «панам своїм не віддавати послушництва. Одні, продавши все і позбувшись всього, ідуть до козаків джурами і на службу, інші з усім майном — за Дніпро»; вони не бажають «виплачувати жодних податків, а бажають бути селянами лише по імені». Дещо пізніше в листі до Миколая Потоцького, який повернувся з татарської неволі й 20 березня був поновлений як коронний гетьман, Кисіль підкреслював «шаленство плебсу» та скаржився, що послані ним до маєтків слуги залишаються там «гістьми, а не господарями», й він не має від них прибутків. Сталися масові виступи на Чернігівщині. Особливо напружена ситуація склалася на Брацлавщині, де, нагадаємо, «бунтівливих» селян і міщан підтримував полковник Нечай. Вони прагнули, за словами М. Потоцького, «скинути з себе ярмо підданства». На запрошення полковника приблизно у середині березня до нього прибули татари очаківського бея. Вони нагнали великого страху на місцеву шляхту. Наприкінці місяця Ян Казимир звернувся до Хмельницького з наказом покарати Нечая та інших «бунтівників», «які не впускають панів до їхніх домівок чи повстають проти них». Король вимагав також повернути костьоли, відвести козаків з-за лінії, виключити «зайвих» осіб із реєстру, не забороняти шляхті збирати подимне та інші податки з підданих тощо.

*Миколай Потоцький.
Невідомий художник. Бл. 1771 р.*

У таких умовах Хмельницькому доводилося повсякчас маневрувати. З одного боку, він карав на смерть убивць шляхтичів, з іншого — уникав розпочинати масові репресії проти невдоволених умовами договору, займав обережні позиції стосовно радикального угруповання старшини, волів не втручатися у взаємовідносини шляхти з її підданими, а інколи навіть ішов на поступки останнім (так, на прохання переяславських міщан заборонив перебувати там підстарості Божецькому). Довідавшись про запрошення Нечаям татар, гетьман зробив йому зауваження, «щоб у всьому поводив себе помірковано». У відповідь на наказ короля покарати Нечая, а також скарги Киселя на дії полковника, Хмельницький обіцяв воєводі стратити Данила та, взявши його під варту, незабаром звільнив, пояснивши Киселеві, що зробив це за проханням ханських послів.

Не поспішав Хмельницький виконувати й розпорядження Яна Казимира виписувати з війська тих, хто не потрапили до реєстру. На вимоги Киселя відокремити поспільство від козаків обіцяв зробити це, коли повернуться українські послы з Варшави. Та воєвода мав щодо цього великий сумнів, як і відносно того, що гетьман дозволить (навіть після повернення українського посольства) шляхті збирати чинш, а католицькому духовенству повернутися до костьолів. Стурбований зосередженням польських військ у Подільському воєводстві, Хмельницький 1 квітня звернувся з листом до М. Потоцького, вимагаючи не порушувати миру. А довідавшись про захоплення жовнірами двох містечок на подільському прикордонні, відрядив до Іслам-Гірея посольство з проханням бути готовим вирушити на допомогу Війську Запорозькому через можливий напад Польщі на Україну. Водночас, уникаючи загострення стосунків із Кримом, 30 березня він відправив листа донським козакам, ще раз вимагаючи не наносити шкоди ханству та не ходити морем на Туреччину.

У цей час серед правлячих кіл Речі Посполитої зміцнилися позиції тих, хто схилився на користь плану бахчисарайського двору організувати похід проти Росії. Цей план був запропонований Польщі ще в жовтні 1649 р. Тоді в листі до короля хан висловив побажання виступити спільно навесні 1650 р.: «А что городов и государств поемлют, то все королю, а ему б, крымскому, Астарахань и Козань». Водночас візир повідомляв канцлерові, що

«крымской де царь о том желает, чтоб над Московским государством был польский король государем». У січні 1650 р. ханський посол Мустафа-ага вів у Варшаві переговори про можливий спільний похід проти Росії. Сповідуючи Є. Оссолінського про прибуття до Криму польського посла В. Бечинського, візир натякав на якусь «велику справу» (за його словами, коли б поляки підготувалися та вказали час, татари ладні були б вирушити «хоч влітку, хоч взимку»; при цьому зауважував, що татарські війська мають об'єднатися з козацькими). У листі до короля, написаному наприкінці березня, Іслам-Гірей також засвідчив готовність вирушити в похід «взимку чи влітку». З огляду на все це король (очевидно, в середині березня) письмово наказав Хмельницькому готуватися до походу проти Росії та заборонив надсилати посольства до Москви. Кисіль також прагнув схилити до цього кроку українського гетьмана. Водночас київський воєвода радив королеві, щоб у разі війни з Росією козацькі полки зайняли Сіверщину. Тож не випадково серед українського населення знову поширилися чутки про підготовку Хмельницького до походу на Москву (їх розносили також представники вищого православного духовенства — Косов і Тризна).

Тим часом до Варшави прибуло велике російське посольство у складі боярина Г. Пушкіна, окольничого С. Пушкіна й дяка Г. Левонтьєва. Вони були урочисто зустрінуті Яном Казимиром. Під час переговорів послы обвинуватили польський уряд у порушенні умов Поляновського договору, перекрученнях написання царського титулу, що мали місце в книгах; в образливих випадках на адресу Росії та російського народу; вимагали скарати на смерть винуватих у цьому — М. Потоцького, І. Вишневецького, М. Калиновського та авторів книг і власників друкарень; домагалися повернення Росії Смоленська, Стародуба, Орші, Могильова, а також виплати великої грошової компенсації за вчинену зневагу. Польські дипломати були просто приголомшені. Спалахнула гостра дискусія. Росіяни пригрозили: якщо їхні вимоги не будуть задоволені, вони припинять переговори та вийдуть до Москви.

Поляки вирішили, що король направить до російської столиці гінця для з'ясування питання, чи справді московський уряд висунув такі вимоги. Чекаючи на його повернення, царські посланці налагодили зв'язки з українським посольством, котре вже

прибуло до Варшави. Мабуть, Г. і С. Пушкіни довідалися про приїзд згадуваного вище ханського посла Мустафи-аги та запідозрили (як ми знаємо, цілком слушно) Крим у спробах намовити Польщу проти Росії, бо почали добиватися від королівського уряду створити антитатарський польсько-російський союз. Москва вирішила поки що не поривати з Польщею, й за її розпорядженням російські послы 13 липня підписали угоду про підтвердження та продовження чинності Поляновського договору й покарання тих, хто перекичував царський титул. «Пасквілі» мали бути спаленими. Польська дипломатія викрутилася із цієї досить неприємної політичної ситуації, однак усі у Варшаві розуміли: Росія починає змінювати своє ставлення до Речі Посполитої та в сприятливіших для себе обставинах, напевне, знову порушить питання щодо перегляду умов згаданої вище угоди.

Повернемося до характеристики політики українського гетьмана в першій половині квітня 1650 р. У цей час він приймає посольство трансильванського князя. Перебіг переговорів нам невідомий. Усе ж маємо певні підстави стверджувати, що йшлося про зміцнення зв'язків між Україною та Трансильванією, а також про союз проти Польщі. У листі від 14 квітня до Дьєрдя II Ракоці Хмельницький підтвердив свою вірність дружбі з ним і прозоро натякнув: «Ми сподіваємося, що при посередництві всевишньої волі *наша справа досягне щасливого кінця* (курсив наш. — Авт.)». Послав гетьман листа і до Бетлена з подякою за прихильність. У записках М. Голінського містяться дані про те, що Хмельницький підштовхував Дьєрдя II Ракоці до війни з Польщею. Тут же натрапляємо й на таке повідомлення: українське посольство до Трансильванії (вирушило в путь, імовірно, 14 квітня) мало побувати також у правителя Валахії, щоб схилити його до воєнних дій проти короля. На думку І. Крип'якевича, гетьман зробив спробу зв'язатися й зі Швецією, проте не отримав відповіді на своє послання.

Очевидно, наприкінці квітня до Хмельницького прибули послы від калги-султана із проханням надіслати ханові кілька тисяч козаків для участі в поході татар на Північний Кавказ. 6 травня Богдан відписав йому, повідомляючи, що наказав 5 тисячам козаків вирушити 27 травня на допомогу Іслам-Гіреєві, а також про те, що король почав «с царем московским ссариватся», а це могло привести

до війни між Польщею та Росією. Гетьман наказав деяким полкам готуватися до походу на Північний Кавказ, оголосивши збір під Полтавою. 24 травня він розпорядився, щоб до цього міста за два дні прибув київський полковник Антін Жданович на чолі 300 козаків, причому кожен із них повинен був мати двох коней.

Складними залишалися відносини гетьмана з варшавським двором, який прагнув втягнути його в русло спрямованої проти Росії політики. 22 квітня король наказав йому відправити на допомогу ханові 10 тис. добірних козаків, а також вимагав повернути Польщі захоплені гармати. Через день Ян Казимир відповів Хмельницькому на його вимоги, надіслані через посольство. Польський уряд погодився вивести з Києва полк, який прибув із Киселем, залишивши при воєводі лише його охорону; обіцяв призначити на адміністративні посади в Київському, Брацлавському та Чернігівському воєводствах шляхтичів православної віри; заборонив шляхті повертатися до своїх маєтків у супроводі загонів жовнірів. Водночас Польща відмовлялася ліквідувати унію; відхилялося прохання Хмельницького щодо заборони коронному війську наблизитися до лінії розмежування; перед гетьманом ставилася вимога вивести козаків із шляхетських маєтків Брацлавського воєводства й більше не домагатися покарання Чаплинського. Крім того, на прохання російського посольства король наказав Хмельницькому видати самозванця Тимофія Анкудінова, який проголосив себе царевичем Іваном, внуком Василя Шуйського. Водночас через посередництво Киселя польський уряд прагнув заручитися підтримкою України на випадок війни з Росією, можливість якої зросла внаслідок непримиренності позицій російського посольства. Річ Посполита не була готовою до цієї війни. Одна справа намовляти козаків до спільного з татарами нападу на російські землі, а самим умити руки, пославшись на свавільство гетьмана, й зовсім інша — дозволити втягнути себе в конфлікт, не знаючи напевне позиції Війська Запорозького. Тож королівський уряд вагався, до якого берега пристати: він, очевидно, прагнув початку воєнних дій між Кримом та Україною, з одного боку, та Росією — з іншого, і водночас боявся потрапити у вир подій, до яких, повторимо, не був готовий. Наприкінці травня король писав київському воєводі: «В тому ми ще не розібралися, але очікуємо повернення нашого гінця з Москви».

За таких обставин до Хмельницького надходили суперечливі розпорядження. Так, на початку травня в Черкасах відбулася його зустріч із посланим польським урядом київським каштеляном, який повідомив про загострення відносин Росії з Польщею та про можливість війни між ними; з огляду на це він пропонував узгодити план дій Війська Запорозького в цій війні. Гетьман на словах погодився з ним і негайно відправив посольство до хана з повідомленням про наміри Варшави. Проте через кілька днів прибув варшавський стольник Гунчевський, котрий спростував інформацію київського каштеляна. Хмельницький писав 10 травня Киселєві: Гунчевський розповів, що «с тоє войны ничто же не будет и дивуется вельми, что ее у нас оглашено». Після розмови із стольником гетьманові стало ясно: варшавський двір маневрує, прагне зіткнути його з Москвою. Тому послав листа до короля з такою заявою: «Ты де король с ляхи поди преже [на Росію], а я де пойду с черкасы за тобою».

На початку червня разом із українським посольством, що поверталось з Варшави, до Чигирини прибув венеціанський посол Альберто Віміна да Ченедра (Мікеле Бьянке), щоб добитися згоди Хмельницького взяти участь у війні європейських країн проти Османської імперії. У переговорах з цього приводу гетьман показав себе обережним і далекоглядним політиком: він недвозначно натякнув, що дав би згоду, якби були влагоджені внутрішні справи в Україні, а також коли б він міг довіряти Польщі. Звернув увагу посла й на ненадійність хана — союзника Війська Запорозького. Для остаточного вирішення питання пообіцяв скликати раду. Вона відбулася, очевидно, 2 червня. Старшини були не проти організації та здійснення морського походу, однак Хмельницький заперечував, знову ж таки посиляючись на ненадійність хана. Наступного дня переговори завершилися. У листі до венеціанського посла у Відні Нікколо Сагредо гетьман повідомляв: схвалюючи плани Венеції щодо організації спільних дій проти Туреччини, в даний момент козаки не мають змоги взяти в них участі, бо їхнім союзником зараз є Кримське ханство. Тому він радив з'ясувати питання організації виступу проти султана безпосередньо в Іслам-Гірею. Якщо той погодиться, то й козаки, з дозволу короля, нададуть допомогу Венеції. Альберто Віміна зазначав, що в ухваленні рішень на переговорах основну роль відігравав гетьман — він діяв,

як справжній володар. Відмічаючи лагідність та привітність Богдана, Віміна, однак, зауважував: Хмельницький тримав козаків «у дисципліні суворими стягненнями...».

Дуже складною проблемою для гетьманського уряду залишався характер взаємовідносин селян і міщан із шляхтою та старостою, які поверталися до своїх маєтків. Голінський занотував таку новину, що надійшла до Кракова: хоч «панів за універсалами Хмельницького впускають до маєтків, але так їх шанують, що самі над ними панують, а інших убивають, як п[ана] Казимира П'ясоchinського під Вінницею». Наприкінці квітня Кисіль повідомляв королю: «Всюди повно бунтів по різних місцях. Сьогодні маю про них відомості із Самійлова, Котельні, Вінниці та інших місць». Значна частина мешканців Летичівського повіту переселилася на Брацлавщину. Стурбований розмахом соціальної боротьби, Кисіль у першій половині травня поскаржився Хмельницькому на дії повстанців. У своїй відповіді гетьман 16 травня пообіцяв негайно розіслати листи до полковників із наказом ловити та страчувати свавільників. 27 травня Богдан суворо попередив чернігівського полковника С. Пободайла, щоб той рішучіше карав порушників миру з Річчю Посполитою (зокрема, наказав схопити «старших заводчиков» і відіслати їх до Києва, а також розігнати натовпи «свавільних людей» у Любечі, інакше «ты и сам и с ними той же казни достоин будеши»).

На початку червня до Хмельницького з'явилися посланці з листом від М. Потоцького. Коронний гетьман закликав володаря України зберігати вірність Речі Посполитій і вимагав для зміцнення миру вивести козаків із Брацлава та Шаргорода. Хмельницький засвідчив свою готовність служити королеві та водночас у м'якій формі відмовився вивести козаків із названих вище міст. Не виключено, що в наступні дні він розіслав універсали до шляхти, повідомляючи про дозвіл прибувати до маєтків.

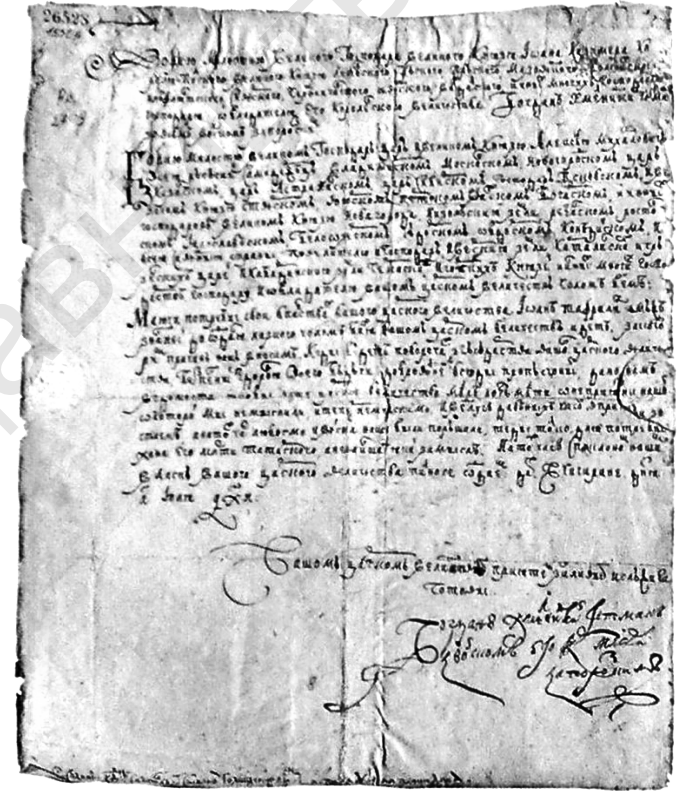
У другій половині червня знову гостро постало питання про відправку на допомогу ханові 5 тис. козаків. Татарське посольство домогалось, щоб вони вже на початку липня переправилися через Дніпро. Тому Хмельницький квавив полковників з'їжджатися до Полтави, пригрозивши скарати на смерть тих, хто відмовлятиметься від участі в цьому поході. Незабаром під Полтавою вже перебувало 6 тис. добірних козаків під командою Д. Лисівця та сина

гетьмана Тимофія. Розуміючи, що збір козаків може викликати занепокоєння в російського уряду, Хмельницький 1 липня через грека Івана Тафралія (Тафларія) повідомив Олексія Михайловича: козацьке військо готується «толко для потреби хана его милости татарского, а не на інший який замисл».

Того ж 1 липня або наступного дня Хмельницький виїхав з Чигирина до Черкас, де провів старшинську раду. Вона обговорила стосунки з польським урядом. Стурбований повідомленнями про зосередження коронного війська під Кам'янцем-Подільським, гетьман негайно послав гінців до Іслам-Гірея та водночас розпорядився підготувати універсали до полків, щоб козаки збиралися до табору. Імовірно, він звернувся також до Киселя з претензіями на дії М. Потоцького. Занепокоєний можливим загостренням відносин з Україною, київський воєвода переконував Хмельницького та старшину, що Варшава не має наміру розпочинати військові дії, а пересування коронних полків викликане пошуками нових пасовищ для коней. Не бажаючи ускладнювати ситуацію, гетьман затримав розсилку козакам мобілізаційних універсалів і погодився зустрітися для розмови з Адамом Киселем та його братом Миколою (послом від короля).

Тим часом Хмельницький вирішив з'їздити в Полтаву, де зібралися козаки, готові виступити в похід на Північний Кавказ. Орієнтовно 13 липня він прибув у місто. З огляду на зростання небезпеки з боку Польщі, гетьман наказав відправити на допомогу Криму не 5–6, а 3 тис. козаків «о дву [конь]», решту ж розпустили по домівках. Провівши сина, він вирушив до Миргорода, де прийняв посланців путивльського воєводи М. Антонова та Б. Салтанова. Богдан розповів їм, що направив на поміч татарам 3 тис. козаків проти «горских черкас» (черкесів), а торкнувшись стосунків із Росією, зауважив: цар обіцяв Україні військову допомогу проти Польщі, але не надав її, а нині Війську Запорозькому знову погрожує Річ Посполита («на чом они крест целовали, и на том на всем не стоят»), тому в найближчий час можлива війна. В такому разі він, гетьман, проситиме в царя воєнної допомоги; якби «для славы государевых ратных людей было у него (Хмельницького. — Авт.) тысяч с шесть или з десять, и он бы де очистил и польскую землю государю». Далі Хмельницький засвідчив свою готовність служити Олексію Михайловичу. Тричі приймаючи російських послів,

Грамота
гетьмана
Богдана
Хмельницького
до царя Олексія
Михайловича.
1650 р.

гетьман повідомив їх про перебування в Мгарському монастирі «князя Шуйського» (Т. Анкудінова) й запропонував їм відвідати його. 17 липня він відпустив послів із листом, присвяченим урегулюванню торговельних відносин України з Росією.

6 липня у відсутність гетьмана до Чигирина прибув новий посланець від М. Потоцького, а через два дні — турецький посол Осман-ага (старший покойовий султана) і посол очаківського бея. Неподалік Чигирина в Орликові (можливо, Ірклієві?) зупинилися Адам та Микола Киселі. 19 липня гарматні постріли сповістили чигиринців про повернення Богдана Хмельницького. Всупереч сподіванням київського воєводи, гетьман наступного дня прийняв у Суботові не його брата, а турецького й татарського послів. Осман-ага привітав Богдана з великими перемогами й передав листа султана, в якому той у відповідь на заборону козакам

ходити морем на Туреччину обіцяв у разі війни з Річчю Посполитою надіслати військову допомогу. Переговори завершилися успіхом. Хмельницький відправив до уряду Порти своїх послів — полковника А. Ждановича, сотника П. Коланченка та грека з Білої Церкви. Гетьман зобов'язувався не допускати морських походів запорожців, не брати участі в акціях, спрямованих проти Османської імперії, підтримувати союз із Кримом. Натомість українське посольство мало добиватися від Туреччини допомоги у разі нападу Польщі на Україну, а також заміни правителя Молдавії В. Лупула Мойсеєм Могилою; повідомити турецький уряд про згоду гетьмана прийняти протекцію Порти, «вірно й правдиво служити могутньому цареві».

У неділю 21 липня Хмельницький прийняв посланця Потоцького — Коллонтая. Під час розмови з ним висловив невдоволення тим, що польський уряд не видає Д. Чаплинського, й підкреслив, що він, гетьман, — «вільний підданий», кому хоче, тому й служитиме. Це висловлювання не на жарт налякало А. Киселя, й він із тривогою стежив за ходом переговорів із турецьким послом. Не бажаючи зближення України з Портою, воєвода запросив київського митрополита Косова негайно прибути до нього й допомогти «запобігти вкрай безумному союзу з невірними...». Та цілком несподівано для Хмельницького й Киселя ситуація раптово змінилася: 23 липня з'явився кримський посол Байраклім із листами від хана й візира. Бахчисарайський двір заявляв про замирення з черкесами й виступ калги-султана Крим-Гірея з ордою проти Росії. Хмельницький запрошувався негайно прибути йому на допомогу з військом не меншим, ніж під Збаражем, або ще більшим. У разі відмови Іслам-Гірей погрожував розірвати союз з Україною. Прибув також лист від калги-султана з повідомленням: за наказом хана «до Москви на війну рушимся со всем войском, як кримским, так и нагайским».

Перед Хмельницьким постала надзвичайно складна дилема. Взяти участь у нападі на російські землі означало б не лише втрату потенційного союзника (Росію) в боротьбі проти Речі Посполитої, а ще гірше — перетворення його на ворога України. З іншого ж боку, відмова від цього походу вела до розриву союзу з Кримом, що в умовах існуючого Зборівського договору хана з королем приховувало загрозу зіткнення зі спільними

*Місце колишнього майдану в Суботіві,
де збиралися великі козацькі ради
в 1648–1654 рр.*

польсько-татарськими силами, наслідки чого були б для козацької держави катастрофічними. За таких умов Хмельницький прийняв єдино правильне рішення — будь-що виграти час для прояснення ситуації. У листі до хана він засвідчив готовність виконати взяті на себе союзницькі зобов'язання, але при цьому зауважив: за такий короткий термін (до 5 серпня) він не має змоги зібрати полки та виступити на допомогу Крим-Гіреєві. Отже, час виступу в похід треба було відсунути. А в листі до калги-султана гетьман переконував його поки що не наступати на Росію, а рухатися до Дніпра на з'єднання з ним. Козакам же розіслав наказ поспішати до табору на Масловому Ставі (як видно з універсалу до білоцерківського полковника, першорядного значення надавалося швидкості мобілізації козацького війська, смертна кара загрожувала навіть за годину затримки). Характерно, що збиратися на війну Хмельницький звелів не лише реєстровцям, а й «охочим».

У цей складний час 24 липня до Чигирини прибув Микола Кисіль. Від імені короля він мав домагатися виписування козаків із шляхетських маєтків Брацлавського староства або переселення їх до інших королівських володінь, а також повинен був з'ясувати, чи не має наміру Хмельницький воювати проти Речі Посполитої. Прийнявши 25 липня королівського посла, гетьман поставив вимогу перемістити обоз польського війська з-під Кам'янця-Подільського до околиць Львова, знову порушив питання про видачу Чаплинського та повернення православним захоплених у них уніатами церков. Він попередив: коли помітить ворожі дії з боку коронного війська, то «поклониться турку». Через два дні Богдан Хмельницький залишив Суботів і разом із Миколою Киселем і валаським послом відбув до Ірклієва, де на них очікували А. Кисіль і Косов.

Переговори з київським воєводою були вкрай важкі. Використовуючи всю свою красномовність і силу логіки, Адам переконував гетьмана залишитися вірним королю, натякав на можливість війни з Росією, застерігав від «згубного» зближення з Портою. Його підтримував Косов. У палких дискусіях пройшло три дні. Хмельницький маневрував, намагаючись розгадати плани Польщі, щоб не потрапити в пастку, підготовлену А. Киселем. Останній твердив: якщо почнеться війна з Росією, то разом із Військом Запорозьким виступлять татарська орда та польське військо; якщо ж мир між Росією та Польщею залишиться непорушним, тоді Хмельницькому треба буде розірвати союз із ханом і разом із польським військом «повернути зовсім в інший бік» (на Крим?). Отже, погодившись на пропозиції Киселя, Богдан за будь-якого варіанта неминуче залишався в програші, тому наполегливо шукав вихід із цієї вкрай запутаної ситуації.

Вочевидь, 31 липня Хмельницький одержав листа від М. Потоцького, написаного в неприховано неприязному тоні. Коронний гетьман осуджував правителя України за прийом ним без відома Речі Посполитої посольств з інших країн; вимагав виведення козаків із шляхетських маєтків Брацлавського воєводства; скаржився на ніжинського полковника Шумейка та пропонував замінити його Кобилецьким; прохав допомогти його слугам зібрати податок з підданих у Ніжинській волості тощо. Не бажаючи загострення відносин із Потоцьким, Хмельницький негайно

наказав Шумейкові не перешкоджати шляхті повертатися до своїх маєтків, а також суворо заборонив старшині Ніжинського полку забирати собі шляхетські землі. А 1 серпня взагалі відсторонив від посади Шумейка та поставив на його місце бужинського сотника Сухиню. Одночасно гетьман видав ряд універсалів із дозволом шляхті збирати «подимне, і минулорічного чиншу небагато, і желеве козакам». Більш того: в листі до Яна Казимира він переконував його в доцільності повернення шляхтичів до маєтків, бо коли вони не повернуться, це свідчитиме про підготовку поляків до війни.

Якраз у цей час надійшли нові відомості про зосередження на Орининському полі (15–18 км західніше Кам'янця-Подільського) коронного війська, чисельність якого досягла вже майже 25 тис. жовнірів. Не приховуючи гніву, Хмельницький у присутності валаського посла та гінців від О. Конєцпольського заявив: «Ну, коли так, стривайте ж, ляхи. Стривай же, пане гетьмане. Тепер вже не буде Потоцький, а буде Конєцпольський. Ой ляхи, ляхи, хитрістю й неправдою зі мною йдете!». Богдан блискуче скористався з цієї звістки як приводом для відмови від участі в поході проти Росії. За словами А. Киселя, гетьман, «не бажаючи показати, що йому не хочеться йти на Москву, відправив посла до кримського хана з тим, що ще не має від нас безпеки вдома, що збирається польське військо, а оскільки не має ворогів, то не на кого іншого, як лише на них. Просив, щоб хан затримався...» Не виключено, що тоді ж Богдан направив до Крим-Гірея свого посла із завданням умотивувати відмову від участі в поході на московські землі. Послав також листа до Лисівця та свого сина Тимофія з наказом повернутися назад й очікувати на його даліші розпорядження. Водночас розіслав універсали полковникам, щоб спішно збиралися до нього на Уманський шлях «проти наших ворогів, щоб нас у ліжках наших зненацька не застали».

Імовірно, 3 серпня Хмельницький залишив Іркліїв. Через кілька днів він одержав листа від М. Потоцького з повідомленням про арешт двох сотників Брацлавського полку. Глибоко обурений, Богдан 16 серпня писав Киселеві: «...Тепер й[ого] м[илість] (Потоцький. — *Авт.*) ні з того, ні з цього арештовує сотників, потім йому заманеться схопити когось кращого — і тим самим він руйнує установлені умови святого миру,

в особливості [ж прагне до того], щоб ні з Брацлавського воеводства, ні з Ніжинської землі його м[илості] не було козаків». Далі він підкреслював, що зрозумів задум коронного гетьмана: скориставшись із відправки частини козаків на поміч татарам, «розгромити нас, використовуючи нашу непідготовленість у цей час. Що ж, нехай спробує, якщо на те Божа воля, нехай!». Занепокоєний воєвода поскаржився королю на дії Потоцького і прохав угамувати його. Іслам-Гірей згодом дорікав у листах до короля та М. Потоцького: Хмельницький уже був готовий сісти на коня для походу на російські землі та відмовився від цього через загрозу з боку польського війська. Так необачні кроки коронного гетьмана допомогли Богданові зірвати наміри бахчисарайського двору втягнути Україну у війну з Росією.

Тим часом на чолі 20-тисячної орди Крим-Гірей наближався до Дніпра. Довідавшись про невдачу із задумом напасти на російські землі, мурзи почали ремствувати з приводу того, що доведеться без здобичі повертатися додому, й вимагали від калги-султана продовжити похід на Молдавію. Крим-Гірей не заперечував. Форсувавши біля Качибєя Дніпро, він сповістив Хмельницького про свої нові плани. Богдан пробував відмовити його від вторгнення в молдавські землі, проте безуспішно: калга-султан бажав покарати В. Лупула, за розпорядженням якого молдавські військові підрозділи в 1648 і 1649 рр. нападали на татар. Більше того: Крим-Гірей вимагав від українського уряду допомогти йому. Хоч-не-хоч, а довелося на це погодитися, тим більше що молдавський воєвода підтримував Польщу та займав неприязні позиції стосовно України. У листі до А. Киселя гетьман підкреслював вимушеність участі українських військ у поході на Молдавію: «Я ж, співчуючи християнському війську, не прагну так безжально наступати. Я лише турбуюся про те, щоб хто-небудь не вдарив орді по флангові; ми йдемо лише задля підмоги орді». Як розповіли козаки довіреним людям російських послів Пушкіних — Протасьєву та Богданову, які добиралися до Хмельницького, «гетман, ходил в волоскую землю войною по повелению крымского царя, не хотя ево разгневить». Ці слова підтвердив у розмові з ними 18 вересня І. Виговський. Отже, немає ніяких підстав приписувати Хмельницькому ініціювання молдавського походу, про що твердять деякі історики.

У середині серпня Хмельницький уже перебував в околицях Умані, звідкіля розсилав універсали полковникам із наказом, «щоб шли к нему казаки со всем войском наспех днем и ночью под Умань». Із наближенням до Дністра він послав новий наказ козакам йти «к волоскому рубежу за Днестр реку».

Мобілізація козацьких полків зумовила піднесення хвилі соціального протесту. З метою запобігти її дальшому розвитку, а також уникнути загострення відносин із М. Потоцьким, гетьман 28 серпня звернувся з універсалом до мешканців Київського та Чернігівського воеводств і Житомирського староства, в якому суворо забороняв кривдити шляхту. Полковники одержали вказівку — порушників миру карати смертю на місці. Водночас від шляхти вимагалось «во всем ласкаве» поводитися з підданими. Зі свого боку А. Кисіль теж попередив шляхту, щоб вона не покидала своїх домівок, перебувала «в належній обережності» та «ласкаво» поводитися з підданими. Однак усі ці заходи успіху не мали. У Лівобережній Україні спалахнуло повстання, яке швидко охоплювало все нові райони (за словами А. Киселя, «розпочався страшний заколот. Відомо лише Богу, чи залишився в живих хоч один шляхтич за Дніпром»; за даними Протасьєва та Богданова, «и по многим местам и по дорогам казаки урядников и державцов и панских слуг побили»). Невдоволені зібралися в загони під проводом чернігівського полковника Івана Богуна й вирушили до Києва. Вони майже тиждень на поромах переправлялися через Дніпро. У місті та навколо нього зосередилося майже 15 тис. чоловік. Переляканий А. Кисіль тричі посилав до Хмельницького гінців по допомогу «для втихомирення плебсу». 8 вересня Богдан наказав Київському полку повертати назад, до Києва.

Вирушивши в молдавський похід, Хмельницький побоювався можливого удару в тил української армії коронного війська, тому одразу попередив М. Потоцького, щоб той не піддався цій спокусі. А чи існувала така загроза? Мабуть, що так. Адже чисельність польської армії в таборі на Орининському полі неухильно нарощувалася. Сюди привезли також 15 гармат із львівського арсеналу. Католицьке духовенство Кракова передало коронному гетьману 150 тис. злотих. Після смерті в липні 1650 р. Є. Оссолінського в правлячих колах Польщі взяло гору угруповання, що робило ставку на придушення визвольної боротьби українців силою зброї.

До цього схилився і Ян Казимир. Розроблявся підступний план, за яким Потоцький мав, скориставшись із розпорошеності української армії на кілька частин, вдарити війську Хмельницького, коли воно увійде до Молдавії, в тил. Водночас Я. Радзивілл одержав розпорядження зосередити свої сили на українському кордоні. Чи не тому 24 серпня Потоцький перевів коронне військо під стіни Кам'янця-Подільського, щоб у сприятливий час розпочати наступ? Серед шляхти в цьому війську зміцнювалося бажання вдарити по козацьких полках і «стерти [їх] на порох». Хмельницький, мабуть, був обізнаний із цими задумами, тому діяв дуже обачливо. Прибувши на початку 20-х чисел серпня до Дністра, він послав наперед разом із татарами кілька козацьких полків на чолі з Нечаєм і Джеджалієм, а сам, переправившись через ріку з основними силами, зайняв вигідне як для контратаки, так і для оборони місце. На випадок появи коронного війська на теренах Брацлавщини він виступив би в район Хотина (близько 30 км південніше Кам'янця-Подільського), щоб форсувати Дністер і отже вийти Потоцькому в тил.

Заскочений зненацька, В. Лупул не спромігся організувати оборону Ясс і покинув столицю, заховавшись у Наматцькому монастирі. Звідтіля він послав гетьманові коштовні подарунки і 40 або 50 тис. талерів, прохаючи, «чтоб ево не воевал», після чого Хмельницький наказав Джеджалієві, який разом із татарами зайняв Ясси, очолити посольство та вступити в переговори із молдавським господарем. Судячи з питань, порушуваних на цих переговорах, володар України гнівався на Лупула через його пропольську позицію (що виявлялося, зокрема, у фінансовій допомозі Речі Посполитій у справі найму жовнірів, клопотанні за ув'язнених у Криму польських гетьманів, інформуванні поляків про події в Туреччині тощо) й суворо попередив: коли не змінить свою політику, то втратить владу. Крім цього, Хмельницький добивався укладення договору про дружбу, який передбачав би взаємну допомогу України й Молдавії, щоб «против всякого неприятеля стоять с ним, гетманом, заодно, и друг другу помогать, а с ляхами ему, волоскому господарю, впредь не складыватца...». Посольство домагалось також видачі заміж доньки воєводи за сина Богдана Хмельницького — Тимофія (Тимоша). Вочевидь, у гетьмана почали визрівати плани заснування власної династії.

Тим часом до козацького обозу з'явилися посланці від М. Потоцького — Ловчицький і Гриць. Потоцький запевняв у своїй миролюбності, твердячи: його військо за наказом короля стоїть «на звичному місці». Не особливо довіряючи (а підстави для цього, нагадаємо, були) коронному гетьману, Хмельницький затримав його гінців, вирядивши натомість посольство на чолі із сотником І. Кравченком (із ним поїхали також послы белгородського мурзи Аделя). У листі до Потоцького Богдан підкреслював: зі свого боку він виконує умови Зборівського договору й не має наміру починаєти війну. Водночас гетьман вимагав розпустити польське військо, розташоване під Кам'янцем-Подільським. А. Кисіль пізніше, наприкінці 1650 р., у листі до сейму зауважував, що Хмельницький під час походу до Молдавії прагнув добитися для себе певних гарантій: або передачі йому заручників, або присяги коронного гетьмана на умовах Зборівського договору.

Опинившись у катастрофічному становищі, Лупул швидко погодився на всі вимоги Хмельницького та підписав договір. Згодом він говорив М. Потоцькому, що був змушений обіцяти українському володареві надати йому воєнну допомогу проти Польщі, з примусу погодився також на шлюб своєї доньки з Тимошем Хмельниченком. 120–130 тис. талерів молдавський господар виплатив Крим-Гіреєві, переговори з яким відбувалися за посередництва польського шляхтича Балабана (він повертався з татарського полону). Добившись укладення договору з князівством, Хмельницький наказав козацьким полкам і татарським загонам покинути його землі, а Нечаю доручив повернути назад чамбули, котрі проникли у віддалені райони Молдавії, й провести їх «до границы крымского царя». Хоч це завдання було не так-то просто виконати (є дані, що Данило мав конфлікт із татарами), все ж він успішно з ним впорався. Після цього Хмельницький із військом повільно пішов до Дністра, очікуючи на повернення Кравченка. Останній прибув до обозу 15 або 16 вересня і привіз із собою відповідь Потоцького: розпустити армію без дозволу короля коронний гетьман не має права, але воювати проти козаків та порушувати Зборівський договір не збирається. Поза всяким сумнівом, саме обачливість Хмельницького, залишення ним кількох полків на лівому березі Дністра, швидкість дій у Молдавії відіграли чи не вирішальну роль у тому,

що коронний гетьман так і не наважився ввести війська на Брацлавщину.

З району р. Прут гетьман 16 вересня відправив посольство до Дьєрдя II Ракоці й правителя Валахії. У листі до князя він повідомляв про укладення договору з молдавським воєводою та зміцнення дружби з ним, про те, що на випадок нападу Польщі на Україну йому на допомогу готові прибути володарі Молдавії, Валахії й Криму, а тому пропонував князеві теж подати «нам руку захисту» (тим самим прозоро натякаючи на можливість утворення союзу України, Валахії, Криму й Трансильванії), прохав надіслати для переговорів своє посольство. Отже, Богдан Хмельницький прагнув використати нав'язаний йому похід до Молдавії для зміцнення відносин із названими вище країнами та створення з ними коаліції проти Речі Посполитої. В цьому відношенні його договір із Лупулом слід розцінювати як помітний успіх. Водночас зміцнення позицій Хмельницького в регіоні (через, зокрема, можливі родинні зв'язки з господарем) таїло в собі загрозу ускладнення стосунків із Портою, а також із Валахією й Трансильванією, володарі яких мали в Молдавському князівстві свої інтереси. Отже, Богданові слід було виявляти в цьому регіоні особливу обережність і гнучкість, аби потенційні союзники не перетворилися на потенційних ворогів, із чого неодмінно скористалася б варшавська дипломатія.

17 вересня Хмельницький прибув до Ямполья, де на нього очікували Протасєв, Богданов і посланець Яна Казимира Єрмолович. Вони мали намір добитися від нього видачі самозванця Анкудінова. Наступного дня гетьман прийняв їх. У розмові він відверто сказав, що ця проблема дуже складна, бо у Війську Запорозькому панує звичай, за яким до нього приймають утікачів із різних країн «и никому не выдають». Виходячи з цього звичаю, він і дозволив Анкудінову проживати в Україні. Того ж дня на очах у посланців Потоцького — Ловчицького та Гриця — Хмельницький наказав стратити кількох опришків (можливо, це були звичайні розбійники). Це, певна річ, мало засвідчити його готовність карати порушників умов Зборівського договору. Після цього гетьман відпустив Ловчицького та Гриця з листом до коронного гетьмана, в якому обіцяв не давати приводу до суперечок і, посилаючись на те, що розпустив Військо Запорозьке, стримано наполягав на розпуску

коронного війська. За деякими даними, через посланців Б. Хмельницький передав Потоцькому, що погодиться на перебування польських полків на лінії за умови надіслання йому заложників із числа ротмістрів і полковників.

Відправивши наперед російських посланців із частиною полків, Хмельницький ще на кілька днів залишився в Ямполі. 20 вересня він видав універсал полковникам із наказом карати повстанців (право карати на смерть разом із полковниками дістали й «сами панове», чого раніше не було). Водночас є відомості, що гетьман наказав записати до реєстру «немалу лічбу козаків» на території Подільського воєводства (і зокрема за лінією). Це стурбувало М. Потоцького. За його визнанням, «всі подністряни прохали Хмельницького, щоб вписав до запорозьких реєстрів, бо їх дуже приваблює молодецька повинність, і тоді — повписував». 20 вересня Богдан пішов до Брацлава — обережно, під захистом возів, зупиняючись обозом «в крепких местах». 22 вересня брацлавці зустріли його з великою урочистістю: з розгорнутими корогвами, під музику та гарматні залпи. Тут на гетьмана очікувало чимало шляхтичів, магнатських слуг і старост із різних місцевостей Української держави з проханням дати охоронні універсали на маєтки, які б передбачали виконання селянами та міщанами повинностей. Прагнучи зберегти мирні стосунки з польським урядом, гетьман пішов їм назустріч. 23 вересня він наказав уманському полковникові допомогти М. Калиновському зібрати податок із підданих його маєтків і маєтків сина обозного коронного — Самуеля Калиновського (щоправда, при цьому зауважив: податок брати «з кожного подданого ведлуг можности»). Хмельницький також скликав у Брацлаві старшинську раду. Вона вирішила: коли польське військо не відступить від кордону, то, перекававши зиму, під приводом організації походу проти Росії треба заманити його в Лівобережну Україну й там знищити (згадка про це виглядає досить сумнівною: інші джерела не підтверджують існування такого плану). Було вирішено також розпустити козацькі полки, однак подільські козаки через два тижні повинні були мати наготові коней і сухарі.

24 вересня Богдан Хмельницький прийняв молдавське посольство. Що вони обговорювали, ми не знаємо (можливо, питання майбутнього весілля Тимоша Хмельницького та дочки

Лупула — Розанди). Наступного дня, розпустивши полки, гетьман вирушив до Чигирини. По дорозі він знову зустрічався та розмовляв із російськими посланцями. Під час однієї з бесід торкнувся питання організації можливого спільного походу Росії, Речі Посполитої та України проти Туреччини, який дістав би підтримку з боку не лише молдаван, валахів та угорців, а й татар. Однак поки що основну небезпеку для Війська Запорозького, на його думку, становила не Османська імперія, а Польща, якій не можна довіряти. Тому Б. Хмельницький вважав, що слід спочатку «тех врагов (поляків. — *Авт.*) наперед искоренить, потом над турским промышлять». Додавши до цього, що «воинское де дело таково, куда будет мысль итти в войну, *чтоб той мысли никто не ведал и недруг бы не остерегался* (курсив наш. — *Авт.*)», гетьман, по суті, виразив своє кредо у веденні політики. Не без підстав один із шляхтичів у вересні 1650 р. констатував: «Жоден полковник не знає, що він задумує...».

Під Босівкою гетьман зустрівся з Тимошем, який за наказом батька перервав похід на Північний Кавказ та повернувся додому. 27 вересня Богдан відпустив Протасєєва та Богданова, вручивши їм універсал із дозволом відшукати Анкудінова і «яко вора, взяти». Поблизу Корсуня він зустрівся з ханським послом до Яна Казимира — Тохтамиш-агою, який мав по дорозі відвідати М. Потоцького. Є підстави стверджувати: в листах до короля та коронного гетьмана Іслам-Гірей висловлював гостре невдоволення тим, що дії Потоцького зірвали його план наступу на російські землі. Посол мав попередити польський уряд: татари виступлять проти того, хто порушить умови Зборівського договору. Після розмови з Тохтамиш-агою гетьман також вирішив послати своїх послів — хорунжого Василя та писаря Федора Драгіля — до Варшави, щоб ті пояснили там причини походу до Молдавії. Через них він передавав листа і Потоцькому, в якому знову твердив про необхідність розпуску коронного війська, бо інакше триматиме татарські чамбули на Синіх Водах.

На початку жовтня в Корсуні Хмельницький прийняв посланця Потоцького — М. Зацвіліховського, котрий засвідчив готовність коронного гетьмана присягнути на збереження миру та передав його запевнення у відсутності підступних планів. Кількома днями пізніше від Потоцького надійшов новий лист з обіцянками

зберігати мир. Тривало також листування Хмельницького з Киселем: Богдан невтомно вимагав ліквідації унії (на чому мали присягнути король і сенат), не приховував свого недовір'я до коронного гетьмана. Він видавав шляхті охоронні універсали, але рішуче виступав проти повернення до маєтків магнатів у супроводі жовнірів. Хмельницький також послав гінців зі своїми листами до литовського підканцлера й трокського воєводи, дорікаючи за їхню появу з військами на козацькій території. Певні занепокоєння викликала в нього позиція Я. Радзивілла — адже почали надходити повідомлення про збір ним військ і намір узимку напасти на Україну. Чи не тому Богдан наказав козакам прикордонних міст «бути наготове»?

Довідавшись про прибуття до Чигирини російських послів В. Унковського та Я. Козлова (вони мали вивчити становище в Україні, з'ясувати характер її відносин із Польщею й іншими державами, а також домагатися видачі самозванця), Хмельницький виїхав із Корсуня до своєї резиденції. Ще до його приїзду посли розмовляли з Анкудіновим (він 5 жовтня прибув до Чигирини), вмовляли його повернутися в Росію, а коли той відмовився, зробили невдалу спробу організувати його вбивство. Очевидно, 9 жовтня Хмельницький приїхав до Суботова й наступного дня провів бесіду з Анкудіновим, зміст якої залишається для нас невідомим. 11 жовтня гетьман з'явився в Чигирині, а 12-го запросив до себе російських послів. Тоді «ни о каких делах» не розмовляли, а лише обідали. 13 жовтня до Чигирини прибули посли від Лупула — сочавський митрополит і Чеголя Спатар. Вони мали залагодити ряд питань майбутнього шлюбу Тимоша та Розанди. Гетьман теж запросив їх на обід. І лише 15 жовтня прийняв Унковського «для государевых дел».

Переговори велися в присутності лише І. Виговського. Російський посол засвідчив щирість московського уряду щодо України. Зі свого боку гетьман нагадав, що неодноразово звертався до царя з проханням прийняти в підданство Військо Запорозьке та надати йому воєнну допомогу проти Польщі (висуваючи при цьому спільність православної віри як основну причину апеляції до царської милості). Проте цар відмовив, і Хмельницький змушений був піти «по неволе» на союз із Кримом. Не можна Україні бути «в неприятстве и не в згоде» і з турецьким султаном та його

пашами, заявив Унковському Богдан, «они мне сами на врагов наших помогают». Що ж до Московської держави, то він, гетьман, нічого проти неї не замишляє і «впредь мыслить неприязни за ево государскую милость» не буде. Унковський намагався переконати свого співрозмовника у тому, що без поважних підстав цар не може розірвати мир із Польщею, хоча й відмовив їй допомогти проти Війська Запорозького, а українським купцям дозволив вільно торгувати на російських землях, чого Хмельницькому не слід забувати. На це гетьман відповів, що пам'ятає добро, й коли хан схилив його і козаків взяти участь у поході на російські землі, то він і сам відмовився, й під страхом смертної кари заборонив козакам приєднуватися до татар. А потім йому вдалося відмовити від походу й самого Іслам-Гірея. Що ж стосується Польщі, то в неї з Росією «никак и впредь крепкому докончанью состоятца нельзя», бо польський уряд порушить умови договору. Царський посол подякував гетьманові за прихильне ставлення до Росії та просив і надалі не допускати нападів татар на її землі. Хмельницький запевнив, що утримуватиме кримчаків від цього, та засвідчив готовність служити російському цареві.

Після цього послі вирішили з'ясувати характер відносин України з Річчю Посполитою та іншими державами. Торкаючись історії укладення Зборівського договору, Хмельницький звернув їхню увагу на той факт, що тоді король із військом перебували в його руках, а під час особистої зустрічі з Яном Казимиром останній просив «со слезами, чтоб помиритца». І він, гетьман, пішов на замирення, бо Війську Запорозькому від королів «обид не бывало», а війна розпочалася через панство, яке чинило козакам великі кривди (навіть у нього, Хмельницького, О. Конєцпольський відібрав маєтність і віддав Чаплинському). Перебуваючи у скрутному становищі на Запорозжі, Хмельницький пішов на союз із Кримом, причому з ханом у нього «укрепленье письмом и душами крепко, чтоб им от меня, а нам от них не отставать», тепер помирився з молдавським правителем Лупулом. Прибували до Хмельницького й послі від турецького султана — той бажав бути з Україною «в вечном миру», а Хмельницький виряджав до нього своє посольство, засвідчуючи, що ми «с ними в доброй згоде быть хотим». Прагнуть бути «в приязни» з Військом Запорозьким Валахія й Трансильванія. Богдан згадав і про намагання Венеції

залучити його до боротьби проти Туреччини, однак він відмовив їй посланням через те, що козаки з татарами в приязні, а «они (татари. — Авт.) под рукою турского царя».

Далі Унковський заговорив про покарання українців, які в прикордонних районах нападають на росіян та грабують їх. Хмельницький розпорядився, щоб генеральний писар відіслав накази миргородському полковнику Гладкому та в прикордонні міста із заборонаю під страхом кари смертю здійснювати набіги. Але зі свого боку гетьман поставив вимогу перед послами, щоб цар дав вказівку порубіжним воєводам жити з українцями «смирно».

Гострого характеру набрало обговорення питання про видачу українським урядом Анкудінова. Богдан одразу зауважив: «Здесь козаки, и вольность всякая: человеку вольно к нам приехать от-всюду и жить безпечно; отдать мне ево без войскового ведома нельзя». Потім поцікавився, який же злочин той скоїв, живучи в Росії? Унковський розповів: будучи піддям, Анкудінов у Москві зробив крадіжку, вбив свою дружину та підпалив дім, після чого втік до Польщі, а звідтіля — до Молдавії й Туреччини, де проголосив себе царевичем, сином Василя Івановича Шуйського. Хмельницький намагався захистити самозванця — адже тепер він уже не називає себе царевичем, а коли назве, то буде страчений. Водночас наголосив, що видати його не може: «Ведаю то я, что мне от войска даром не пробыть; а ведаешь сам: с чернью хто зговорит? Коли встанут, и от них мне только и речей будет: *хто тебе велел отдавать из войска людей вольных в неволю? У нас здесь* — что на Дону: хто откуль ни приедет, выдачи нет (курсив наш. — Авт.)», лише обіцяв згодом прислати його до Москви разом зі своїми послами.

20 жовтня гетьман дав російському посольству відпускну аудієнцію, на якій воно знову почало домагатися видачі Анкудінова. Однак Хмельницький рішуче відмовив, заявивши, що зробить, як обіцяв: надішле самозванця до Москви пізніше, а до того часу він буде в них «за худо-во казака, а не будет влыгатца ни в чье имя», після чого передав послам листа до царя, запевняючи: він і Військо Запорозьке готові йому служити «безо всякие хитрости, всею правдою...».

Чимало уваги приділяв Хмельницький переговорам із молдавським посольством. Була досягнута попередня домовленість, що

весілля Тимоша з Розандою відбудеться в Ямполі чи Могильові наприкінці 1650 – на початку 1651 р. Полковники отримали розпорядження готуватися до його проведення. Не виключаємо, що гетьман погодився послати для охорони Лупула 300 козаків. 18 жовтня молдавські посли виїхали до Ясс. Цього ж дня до Чигирина прибув королівський посол Воронич (проїздом до Бахчисарая). Він привіз листа від Яна Казимира. Король закликав Хмельницького залишатися вірним Речі Посполитій і просив розіслати універсали до українських селян і міщан із наказом слухати своїх панів та урядників. Воронич мав ще одне завдання: з'ясувати наміри Хмельницького та старшини. Під час розмов із ним гетьман порушив клопотання, щоб польський уряд віддав йому «частину Русі», котра перебувала під контролем польських органів влади, і знову висунув вимогу скасувати унію та повернути православним їхні церкви та майно.

Володар України був сповнений рішучості добиватися виконання польським урядом Зборівського договору. 22 жовтня він звернувся з листом до шляхти Волинського воєводства, в якому наголошував: «Наша православна грецька віра не тільки повністю не умиротворена, але ще більше пригноблена»; до цього часу унія не ліквідована, хоч про це було домовлено під Зборовом, і, як виявилось, А. Кисіль обманув козаків. Тому для збереження миру вкрай важливо скасувати унію та повернути православним на всій території Речі Посполитої відібрані в них церкви та маєтки, бо «мила нам наша батьківська земля, але природжена віра мусить бути миліша, за неї ми завжди вмирили охоче». Гостро реагував Богдан також на постійну загрозу з боку польського війська («треба, щоб більше вже нам не докоряли й не погрожували»); він заявляв, що Військо Запорозьке готове залишитися вірним королеві, але за умови, якщо «також будуть додержані наші права і вольності, присягнуті польськими королями народові руському і надані Війську Запорозькому за його криваві заслуги», а поки ці «умови не здійсняться, не приведе нас до цього (до вірності Речі Посполитій. — *Авт.*) ніхто на світі».

Пізніше, відправляючи своє посольство на сейм, Хмельницький передав із ним «Прохання» до короля й сенату, в якому вимагалось, щоб на вірність миру присягнули М. Лубенський, краківський єпископ П. Гембіцький, М. Потоцький, Я. Радзивілл та інші

сенатори. Водночас гетьман наполягав задля гарантії збереження миру прислати йому заложниками І. Вишневецького, О. Конєцпольського, С. Калиновського та білоцерківського старосту К. Любомирського, які мусили з'явитися до своїх маєтків без військового почту й мирно поводитися. У «Проханні» знову ж таки містилася вимога скасувати унію, повернути православним їхні церкви, заборонити ксьондзам і шляхтичам-католикам приневолювати до своєї віри православних священиків, брати з них податки. Права католиків і православних у Речі Посполитій мали бути зрівняними. Богдан повідомляв про великі гоніння «на руський народ» із боку панів і просив вжити заходів, щоб «пани... не металися». Нарешті, він порушив питання щодо визначення кордону («відокремленої лінії») між землями Війська Запорозького та рештою території Речі Посполитої. Причому на тих українських землях, котрі б залишилися за лінією, польський уряд мав закріпити за православним духовенством та українським населенням «вольності й стародавні обряди і щоб вони не зазнавали від уніатів утисків, бо ніякі віросповідання і в чужих землях так не переслідуються і не пригноблюються, як на нашій землі». Як бачимо, Хмельницький прагнув добитися зміцнення автономії для Української держави, процес формування якої на кінець 1650 р. в основному завершувався. Крім цього, він дбав про інтереси не лише її мешканців, а й тих українців, що проживали за її межами, але «на нашій землі» (курсив наш. — *Авт.*).

Урочисту зустріч улаштував Богдан назаретському митрополитові Гавриїлу та російському монахові А. Суханову, які з Валахії їхали до Москви й 4 листопада зупинилися в Чигирині. Через І. Виговського вони 6 листопада передали гетьманові листа від патріарха Паїсія (той просив видати російському урядові самозванця Анкудінова). Через день, після служби в церкві, яку правили корінфський і назаретський митрополити, Хмельницький запросив їх разом із Сухановим до свого дому пообідати. За столом, де також сиділи його дружина та посланець від В. Заславського — Г. Заруцький, гетьман заявив про необхідність того, щоб «православний християне соединились и врагов бы креста христова выкоренили». Кілька разів він недвозначно натякав: коли цар «нас не примет и помочи не подаст, то уже я не винен буду, разве неволя нас совокупит, якоже и волох». Було піднято тост

за царське здоров'я та «за соединение». Наступного дня відбулася нова зустріч, і Хмельницький повідомив, що неодноразово направляв послів до царя, прохаючи надати козакам допомогу та прийняти їх «под свою царскую державу», проте Олексій Михайлович відмовив, посилаючись на договір із Польщею. Отже, тепер через Гавриїла та Суханова гетьман знову порушує перед царем це питання. Коли ж і цього разу одержить негативну відповідь, то об'єднається з турками, татарами, молдаванами, валахами й угорцями та здійснить спустошливий похід на Росію. На це Суханов докинув: тоді проллється багато крові, бо Московська держава — не молдавська земля, росіяни «в лес или в горы не побежали [б] из городов». Гетьман погодився з цим і знову заявив про необхідність спільних дій Росії та України, бо «надобно преже ляцкие рога сломать, потом и турок у нас будет». Суханов почав переконувати його в неможливості розірвати договір із Польщею. Тоді Хмельницький покликав його до окремої кімнати та повідомив: поляки незабаром самі розірвуть угоду, бо є відомості, що посол Речі Посполитої поїхав до хана, щоб схилити його до нападу на Росію. На думку Хмельницького, цар, порвавши з Польщею, не матиме гріха — його на це благословлять чотири вселенські патріархи, адже папа римський благословляє ляхів «и во всяких заклинании их прощает». Водночас він почав наводити приклади з Біблії (демонструючи її добре знання), коли порушувалися клятви і Бог за це не карав; отже, можна було б государеві «за нас стать, понеж мы едины християне с вами». Після повернення з кімнати за стіл знову постало питання про видачу Анкудінова. Незважаючи на різні аргументи Суханова, гетьман рішуче відмовлявся це зробити.

10 листопада через Виговського Хмельницький просив Суханова довести до відома Олексія Михайловича їхнє прохання, щоб цар недвозначно повідомив, чи сподіватися їм, «примет ли он, государь, нас в соединенье». Гетьман більше не хотів відряджати послів до Москви, бо попередні посольства принесли «только... большей стыд нам». Наступного дня надвечір Суханову було передано листа до царя, в якому йшлося про заборону Анкудінову проживати на землях Війська Запорозького. 13 листопада Суханов і Гавриїл вирушили до Москви.

Аналіз цих переговорів засвідчує прагнення Хмельницького якомога швидше добитися згоди царя прийняти Україну під

протекцію, щоб спільними силами протистояти Речі Посполитій. Він розумів неминучість нового воєнного зіткнення України з Польщею. Вивчення різних джерел дає підстави стверджувати, що в оцінці перспектив українсько-польських відносин гетьман не помилявся. Зазнавши невдачі у справі організації атаки на українську армію під час її походу до Молдавії, польський уряд не відмовлявся від наміру силоміць розв'язати українську проблему. Уже наприкінці вересня король повідомив Д. Торреса про плани розпочати взимку наступ проти козаків. До хана вирушило посольство, яке мало завдання розірвати спілку козаків із татарами й повернути останніх проти своїх союзників. Поїхало посольство й до Стамбула, щоб намовити султана не підтримувати Хмельницького, заборонити шлюб Тимоша з Розандою, а також домогтися розриву союзу Криму та України. Водночас варшавський двір зробив спробу поліпшити свої стосунки з Москвою та настроїти її проти України, повідомивши через свого посла про підготовку хана й гетьмана до походу на російські землі. До Відня відправили єзуїта Джованно Батісто (Андріані), щоб добиватися від австрійського імператора воєнної допомоги (польський уряд сподівався отримати від Австрії майже 10 тис. вояків).

З другої половини жовтня почастишали провокації жовнірів на Поділлі — вони нападали на козацьку територію. Нечай повідомив про це Хмельницького й наказав козацьким сотням прибути до прикордонних міст. 7 листопада наказний брацлавський полковник Г. Кривенко звернувся до брацлавського воеводи С. Лянцкоронського зі скаргою на жовнірів, які намагалися оволодіти Морафою, Красним та іншими козацькими містами в Подністрів'ї. Активізувалася й підготовка до наступу коронної армії. 17 листопада австрійський резидент у Варшаві Франц Лізоля писав своєму імператорові, що поляки мають намір раптово напасти на козаків узимку, коли замерзне земля. Через тиждень Ян Казимир повідомив Фердинанду III, що, за його переконанням, найкращим способом приведення козаків до послуху є сила зброї, а 7 грудня визнав: війна з козаками стає неминучою. 10 грудня Батісто запросив в імператора Австрії 8 тис. жовнірів (4 тис. кінноти і 4 тис. драгунів), а також прохав, щоб Фердинанд III переконав Хмельницького піти на переговори, інакше Австрія об'єднає свої війська з польськими. Йшлося також про

посилення військової присутності австрійців на кордоні з Молдавією й Трансильванією. Однак австрійський уряд 16 грудня висловився проти відправлення частини свого війська до Польщі та організації посольства до Чигирин (щоправда, згодом він дозволив Польщі вербувати в Австрії добровольців за відповідну платню).

Наростання загрози відновлення воєнних дій не могло не турбувати Хмельницького. Імовірно, наприкінці жовтня – на початку листопада 1650 р. відбулася старшинська рада, яка ухвалила рішення зміцнити залоги в українських містах і фортецях, розпочати збір війська, готувати припаси. На початку листопада гетьман довідався про підступні дії польської дипломатії в Бахчисарай, які викликали в нього обурення. Не гаючи часу, він вирядив посла до хана з проханням готуватися до походу. 6 листопада зі Стамбула повернулися А. Жданович з Осман-агою; дані про заходи польської дипломатії в Криму підтвердилися. Спроби А. Киселя приспати пильність гетьмана успіху не мали. Богдан затримав на кілька днів відправку своїх послів до Варшави на сейм, а підготовлені лист до короля та «Прохання» відіслав до київського воєводи, заявивши, що очікуватиме резолюції, «маючи лезо наготові й усі полки готовими до бойових дій...». Одночасно він висунув перед Киселем вимогу: наказати польським корогвам відступити від «лінії» (що Адам і зробив).

Кілька слів про наслідки місії Ждановича до Стамбула. У цілому її можна визнати успішною. Правителів України дозволили мати при султанському дворі постійного резидента. Молдавські та валаські війська отримали наказ бути готовими разом із підрозділами румелійської армії вирушити Хмельницькому на допомогу, а хану надійшла вказівка підтримувати союз з Україною та надати їй допомогу у разі нападу Польщі. Султан пробачав також козакам і татарам їхній похід у Молдавію. За іншими даними, Лупулу заборонялося видавати заміж Розанду за сина гетьмана. Вочевидь, М. Петровський не помилявся щодо того, що в листопаді 1650 р. було вирішено питання про прийняття козацької України «під крила і протекцію неосязної Порти», що було оформлено в грудні султанською грамотою Б. Хмельницькому.

Відправляючи Осман-агу, Хмельницький звернувся 1 грудня з листом до яничарського аги з проханням порушити клопотання

*Дари в Чигирині 1649 р.
Шевченко Т. 1844 р.*

перед султаном, щоб той звелів ханові перебувати «на веки в братстві с нами» та в разі нападу ворогів надав Україні поміч. Він просив також турецький уряд надіслати йому (якщо в цьому буде потреба) військові підрозділи Ромадан-бея. Обіцяв після отримання вістей з сейму відправити в Стамбул посольство.

У другій половині листопада до Чигирин прибули послы від Іслам-Гірея та Дьєрдя II Ракоці. Є дані, що татарський мурза прибув для підтвердження союзу Криму та України. Проте наприкінці року позиція бахчисарайського двору почала мінятися. Хан уже відмовлявся прийти на допомогу Хмельницькому, бо його сили ослабли внаслідок походу до Молдавії та бою з калмиками, а тому радив гетьманові протриматися до весни. У крайньому разі міг прислати лише 12 тис. татар. Дуже мало є відомостей про хід і наслідки переговорів із послом трансильванського князя Ладиславом Уйлакі, через якого Дьєрдь II Ракоці повідомляв, що не може вступати у війну, бо оточений звідусіль

ворогами, та просив посередництва у налагодженні стосунків із Кримом та Портою.

В умовах погіршення відносин із Польщею гетьманський уряд із початку листопада перестав сприяти шляхті у майнових питаннях. Не виключено, що саме з його ініціативи у другій половині місяця в Лівобережній Україні почалося повстання селян, міщан і козаків, що спровокувало масову втечу шляхтичів з маєтків. Наприкінці листопада Кисіль залишив Київ, посиливши тим самим панічні настрої серед поляків у Правобережній Україні.

У грудні відносини України з Польщею залишалися вкрай напруженими. Сейм ухвалив довести чисельність польського війська до 36 тис., а литовського — до 15 тис. жовнірів. Планувалося також скликати посполите рушення. Одночасно передбачалося направити послів до Криму й Трансильванії, щоб бути з цими країнами «у приязні». З метою приховання намірів напасти на Україну взимку 1651 р., а також введення в оману її уряду сейм вирішив послати на переговори з Хмельницьким комісію у складі 10 чоловік, яку мав очолювати не А. Кисіль, а брацлавський воєвода. Умови «Прохання» Війська Запорозького сейм відхилив 10 грудня як неприйнятні. Ще раніше король послав листа до гетьмана, повідомляючи, вочевидь, про доцільність проведення переговорів.

Хмельницький розумів усю складність мобілізації та утримання армії в зимовий час, тим більше що не було відомо, коли все-таки супротивник розпочне свій наступ. Переходити ж самому до воєнних дій без відома хана не можна було ні в якому разі, оскільки Іслам-Гірей виступав своєрідним гарантом збереження Зборівського договору. Вирушити в похід без нього означало б, що порушником угоди виступила Україна, а це унеможлиблювало допомогу з боку й без того ненадійного союзника. Наприкінці 1650 р. польське посольство скаржилося ханові на порушення козаками договору, й для з'ясування ситуації Іслам-Гірей відправив до гетьмана свого гінця. З огляду на все це Хмельницький прагнув уникнути до весни війни з Польщею. Звідси й певна непослідовність та навіть суперечливість в його діях. Адже, з одного боку, треба було тримати полки в бойовій готовності, а з іншого — не давати зачіпок до розриву стосунків, демонструвати миролюбність і готовність до переговорів. У джерелах знаходимо

відомості, що полковники мали розпорядження тримати козаків наготові «о дву конь», а проте посланці підканцлера Радзейовського наприкінці грудня ніде не помітили зібраних козаків («всі козаки на Україні стоять розрізнено в містах і селах»). Наприкінці грудня 1650 — на початку січня 1651 р. скликали старшинську раду, що обговорила план можливих воєнних дій. Частина старшин висловилася за те, щоб залишатися на місці, зміцнити кордон та чекати на підхід поляків, які не витримають холоду під час облоги міст, інші пропонували наступати самим. Вирішили все ж триматися лінії розмежування обох сторін, лише зміцнивши її. Вийшло розпорядження гетьмана, щоб кожен козак мав наготові п'ять фунтів пороху та п'ять кіп куль. Очевидно, з середини січня почалася мобілізація армії.

Через загрозу вторгнення польської та литовської армій гетьман змушений був відмовитися від проведення весілля свого сина, що мало відбутися, за деякими даними, 20 січня (для весільного походу вже було визначено 6 тис. козаків, з яких 4 тис. залишалися в районі Ямполь на лівому березі Дністра куди 80 січня планував виїхати з Чигирини Хмельницький, а в супроводі 2 тис. Тиміш мав вирушати до Ясс.

У 20-х числах грудня Богдан приймав гінців від Радзейовського (мета цього візиту, на жаль, невідома). У цей же час гетьман отримав королівського листа, з якого довідався про намір Яна Казимира розпочати переговори («добро учинило, что нам покой и совет...»). 25 числа Хмельницький відписав йому приязно, прохаючи захищати інтереси православної віри. Зустрівся також із посланцями від А. Киселя й під час розмов із ними погодився приїхати на комісію, що мала відбутися наприкінці січня 1651 р. у Білій Церкві. Однак він не покладав особливих надій на її успішне завершення (не виключено, що прийняв цю пропозицію, зважаючи лише на потребу виграти час). Намагаючись заручитися підтримкою татар, 30 грудня Хмельницький відправив послів до Очакова, а на початку січня — до Бахчисарая, щоб хан надіслав на допомогу «воинских людей против Потоцкого». Дещо згодом він вислав друге й третє посольства, 2 січня відправив посольство М. Суличича до російського уряду з проханням зберігати дружні відносини з Україною і не допомагати Польщі.

*Булава гетьмана
Богдана
Хмельницького.
XVII ст.*

Від кінця 1650 р. помітно активізується підготовка польського уряду до відновлення воєнних дій і водночас брутальницькими стають заходи, спрямовані на приспання пильності Хмельницького. Наприкінці грудня Ян Казимир видав перше й друге віці шляхти, яка повинна була підготуватися до походу в січні 1651 р. Польські гетьмани одержали наказ протягом шести тижнів покінчити з козаками. Польний гетьман М. Калиновський 10 січня розіслав розпорядження жовнірам зібратися на 25 січня в районі Чорнокозинець (30–35 км західніше Кам'янця-Подільського) й готуватися до виступу «проти бунтівного хлопства». І в цей же час Радзейовський та Кисіль запевняли гетьмана в бажанні зберегти мир та у своїй прихильності до Війська Запорозького. В окремих місцях проходження лінії навіть були відведені польські корогви. А жиитомирський староста в другій половині січня уточнював із Хмельницьким час і місце майбутньої комісії (як видно з листа гетьмана від 31 січня до київського воєводи, вона мала розпочатися після 9 лютого в Паволочі, куди Хмельницький збирався прибути сам). Король і новий канцлер А. Лещинський попереджали А. Киселя, щоб той не смів робити козакам більших поступок, ніж ті, які були визначені інструкцією для переговорів і передбачали зведення до мінімуму автономії України.

На початку лютого над козацькою державою нависла величезна небезпека — 20-тисячна коронна армія, очолювана М. Калиновським, залишила позиції під Кам'янцем-Подільським і вирушила в напрямку Бара, щоб атакувати Брацлавський полк. На цей час

Хмельницькому не вдалося мобілізувати свою армію та зайняти вигідні позиції. Мобілізація розпочалася лише в середині січня й проводилася не досить енергійно. У цілому правильно оцінюючи ситуацію, гетьман прорахувався у визначенні можливих строків початку воєнних дій. Не виключено, що негативну роль тут могло відіграти його сподівання шляхом згоди на проведення запропонованої комісії уникнути наступу коронної армії взимку 1651 р. Якщо так і було, тоді треба визнати, що польський уряд обіграв його. Можливо, однією з причин запізнення мобілізації була протидія їй з боку частини козацтва та старшини, які прагнули будь-що зберегти мир із Польщею.

На початку лютого Хмельницький посилав четверте посольство до Іслам-Гірея, прохаючи негайно надіслати допомогу. Хан спочатку не мав наміру направляти війська, аргументуючи свою відмову сильними холодами, проте через деякий час змінив свою позицію (не виключено, що одержавши відповідний наказ із Стамбула). Татари почали готуватися до походу. У Бахчисарай поширилася звістка, що 16 лютого до Хмельницького вирушить нурадін-султан Кази-Гірей із частиною кримських і ногайських татар. Він виступив 17 лютого лише з двома мурзами — перекопським і черкаським, а по дорозі до них мали приєднатися добровольці з ногайців. Хан дав йому вказівку — якщо перевагу матимуть поляки, то щоб вертав назад.

Хмельницький звернувся також по допомогу до татар, які кочували в південних степах України, умовився з ними, що збиратимуться в районі Білої Церкви (на початку лютого вони почали туди прибувати). Сам гетьман поїхав із Чигирина до місця збору армії під Білу Церкву.

Однак основні події в цей час розгорталися на Поділлі. Брацлавський полковник Данило Нечай, маючи відомості про приготування коронної армії, а також отримавши відповідний наказ від гетьмана, вирішив зміцнити застави в прикордонних містах. Козацькі сотні прибувають до Морафи, Стіни, Шаргорода, Ямполя, Красного. Головні сили свого полку Нечай передбачав зосередити в Красному. 7 лютого він із Шаргорода разом із кіннотою, обозом та артилерією вирушив до цього міста. Мабуть, сюди за домовленістю з Хмельницьким мали згодом підійти з полками Іван Богун та Йосип Глух. А ввечері 8 лютого

М. Калиновський із армією зупинився біля Матейкова. Туди ж на нараду прибув Лянцкоронський. Наступного дня, в неділю, Калиновський вирушив до Жултокова (Ялтушкова?), де його наздогнав зі своїм полком Лянцкоронський. Загальна чисельність польської армії, очевидно, зросла до 24 тис. жовнірів. На ніч вони зупинилися в Станіславчику, але, дізнавшись від полоненого козака про перебування Нечая в Красному, вирішили скористатися з вигідного моменту та завдати по Брацлавському полку раптового удару. Опівночі коронна армія вирушила до Красного. Так було порушено Зборівський договір, і розпочався новий етап воєнних дій.

Розділ 6

БЕРЕСТЕЧКОВА КАТАСТРОФА

*Здавалося, що за відсутності в розпорядженні
гетьмана будь-яких військових сил
(у той час, коли на південь України
просувалася щонайменше 40-тисячна польсько-
литовська армія) не було жодного шансу
організувати їй опір. Навряд чи можна було
знайти хоча б одну людину тверезого розуму,
котра б вірила в можливість ведення в таких
умовах успішної боротьби.
Та, на щастя України, такою людиною виявився
Богдан Хмельницький. Швидко подолавши розпач,
він із небаченою енергією взявся
за формування нової армії.*

Підрозділи польської армії зуміли непомітно перейти «лінію» й поспіхом рухалися до Красного. Раптовим ударом вони розгромили козацьку залогу на чолі з сотником Романом Шпаченком, яка у Ворошилівці прикривала шлях углиб козацької території. Майже всі козаки були знищені, а сотник, вирвавшись з оточення, замість того, щоб попередити Нечая про напад супротивника, втік до Морафи. На світанку 10 лютого авангард коронної армії наблизився до стін Красного, залога якого прийняла чужі корогви за козацькі й підпустила їх до брами. Жовніри рішучим приступом оволоділи нею й увірвалися до міста, на вулицях якого розгорівся запеклий бій. Д. Нечай, очоливши козаків, намагався вибити поляків із Красного, але був смертельно поранений. Неспроможні протистояти натискові жовнірів, козаки та міщани почали відступати до міцно укріпленого замку, куди сотник Гавратинський устиг перевезти гармати.

Прибравши тіло свого загиблого полковника-звитяжця, козаки поклали його в одній із веж, а замість нього обрали Г. Кривенка, котрому вдалося організувати надійний захист позицій. Козаки билися з відчайдушною хоробрістю. Німецька піхота зазнавала важких втрат. Тоді М. Калиновський розпорядився, щоб кіннотники спішилися, і особисто очоливши їх, повів на приступ, та успіху все одно не досяг. Уночі захисники замку спалили всі будівлі, що заважали обороні. Наступного дня бій спалахнув із новою силою. Польний гетьман звернувся до козаків із пропозицією скласти зброю, обіцяючи всіх їх відпустити, проте обложені, за його власним визнанням, «воліли загинути, ніж поклонитися». Тому приступи тривали до вечора. За даними окремих джерел, у ніч на 12 лютого чимало козаків непомітно залишили замок, але

в полі були виявлені ротмістром Янжулою (колишнім козаком) й атаковані. Більшість загинула, решта відступила до замку. Переслідуючи їх, жовніри також увірвалися у фортецю й після жорстокого бою вирізали майже всіх її захисників, котрі становили кістяк Брацлавського полку. Саме місто було спалене, а його мешканці, включаючи жінок і дітей, знищені. Водночас і неприятель зазнав тяжких втрат — було вбито майже 1 тис. жовнірів.

Після короткочасного бою Калиновський зайняв Морафу, а 17 лютого, внаслідок зради міської верхівки, оволодів Шаргородом. Звідси він повідомив М. Потоцького про успішний початок походу й висловив переконаність, що «голова зарозумілих бунтівників буде по заслугам розтрошена разом з іншими членами тіла й вони покораються королю, м[илостивому] п[анові] нашому...». Аби зняти з себе відповідальність за відновлення воєнних дій, він звертається з листом до Хмельницького й звинувачує Нечая в порушенні миру. 19 лютого польські полки залишили Шаргород і наступного дня зупинилися в Чернівцях, завчасно покинутих козаками. 21 лютого коронне військо підійшло до Стіни, де сотник І. Александренко й Калюс зібрали козаків та опришків і добре підготувалися до боротьби. Усі приступи жовнірів вони успішно відбивали. Зазнавши відчутних втрат, Калиновський змушений був вступити з Александренком у переговори. Задовольнившись обіцянкою обложених сплатити 4 тис. злотих та їхньою присягою бути вірними королю, польний гетьман відступив від Стіни.

Коронна армія 23 лютого повертається до Чернівців. Звідси два полки під проводом С. Лянцкоронського рушили до Ямполя, вночі 24 лютого знищили козацьку варту, увірвалися до міста й вирізали кілька тисяч його мешканців, а також грецьких, молдавських і турецьких купців, саме ж місто дощенту спалили. Скликана в цей час Калиновським військова рада вирішила продовжити похід до Вінниці, захопити її й укріпитися там, аби перебути весняне бездоріжжя й дочекатися підходу нових полків. Не гаючи часу, коронне військо виступило в похід, пройшло через Морафу, Красне й 28 лютого зупинилося на постій у с. Садківці (за іншими даними, у с. Сутиски). Лянцкоронський вирушив уночі до Вінниці.

Тим часом Хмельницький повільно наближався до Білої Церкви. По дорозі до нього прибували окремі татарські загони й козацькі полки. Невдовзі надійшла звістка про вторгнення на

*Поле бою
за с. Красне.
Могила
козацького
полковника
Данила Нечая.*

Брацлавщину польської армії та смерть Нечая. За свідченням грека Д. Юр'єва, який був тоді у гетьмана, Богдан тяжко переживав утрату одного з найталановитіших полковників («о том Хмельницькому вельми печаль учинилась...»). Не виключено, що саме за його розпорядженням у церквах по брацлавському полковникові відправили панахиду.

Оскільки почалися воєнні дії, гетьман розсилав універсали до населення України із закликами підніматися на збройну боротьбу. Водночас для зміцнення кордону з боку Литви відправляв туди кілька полків. Негайно відряджає нове посольство до хана, переконуючи його якомога скоріше прибути на допомогу. Проте Іслам-Гірей, довідавшись про невдачу наміру залучити Швецію до антиросійського блоку і прийнявши посла з Польщі, вирішив не поспішати. Він очікував на звістку від нурадин-султана, чи варто вирушати в похід, чим фактично ігнорував розпорядження султанського двору без затримки надавати допомогу Хмельницькому. Посол від Я. Радзивілла Мисловський, який у другій половині березня перебував при гетьманові, помітив, що татари не хочуть допомагати козакам і готові їх покинути.

У другій половині лютого Хмельницький у Корсуні прийняв посла від трансильванських князів. На жаль, хід переговорів залишається невідомим. Із листа гетьмана до Сигізмунда Ракоці видно, що автор його обстоював збереження дружби між обома країнами. Він відправив до Дьєрдя II Ракоці своє посольство, яке,

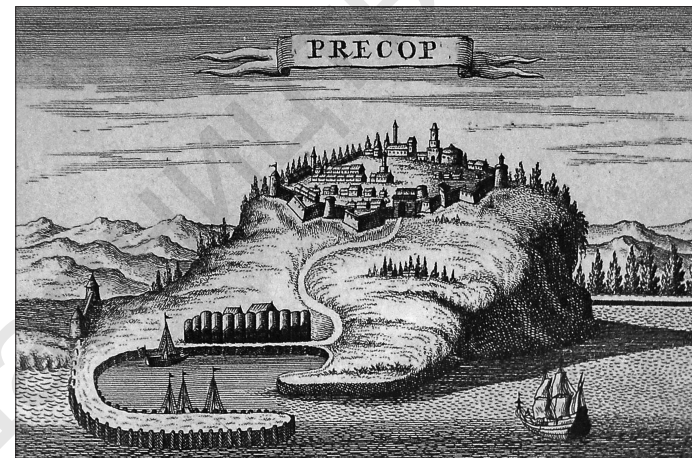
імовірно, мало з'ясувати готовність Трансильванії надати війсьну допомогу Війську Запорозькому в боротьбі проти Польщі й підтвердити згоду Хмельницького підтримати наміри С. Ракоці проголосити себе королем.

Незважаючи на початок воєнних дій між Річчю Посполитою та козацькою Україною, А. Кисіль усе ж силкується схилити Хмельницького до переговорів із членами комісії. У листі від 21 лютого він намагався також переконати гетьмана, ніби ініціатором конфлікту був Нечай, який, перейшовши «лінію», напав на польське військо. Воєвода запевняв у бажанні Речі Посполитої якнайшвидше завершити комісію, тому просив визначити час її роботи в Паволоці. Він переслав і листа від М. Потоцького, написаного в приязному тоні. Аби заручитися підтримкою митрополита С. Косова, Кисіль повідомив йому, начебто 20-тисячна коронна армія відступає до своїх попередніх позицій, й просив зробити все можливе, щоб запобігти контрнаступові Хмельницького та схилити його до участі в роботі комісії. Звернувся Кисіль із листом і до Калиновського, висловлюючи задоволення успішними діями польської армії, та водночас радив припинити наступ і розпочати переговори з Хмельницьким, бо краще мати сталий мир, ніж тимчасову перемогу.

Наприкінці лютого – на початку березня гетьман отримав з Перекопу повідомлення від каймакана Велі-аги про готовність прибути на допомогу. Надійшли запевнення в дружбі й від перекопського бея Субхана Кази-аги. Від очаківського бея Армадана Хмельницький довідався про виступ на його підтримку нурадин-султана, тому, не гаючись, послав на допомогу козакам Кальницького (Вінницького) полку Чигиринський, Уманський, Миргородський, Лубенський і Прилуцький полки.

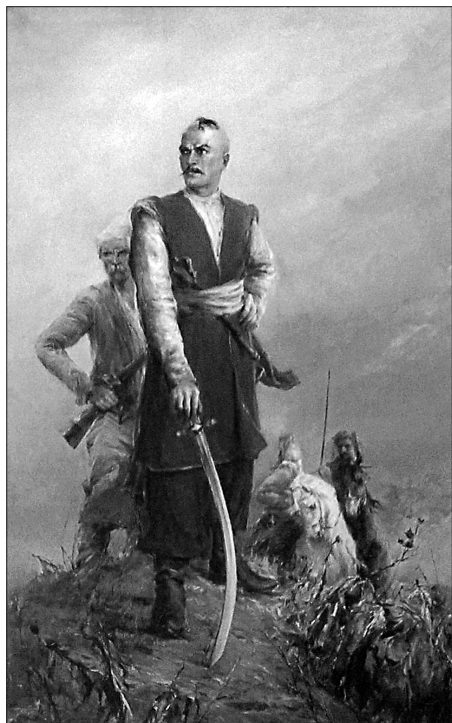
На початку березня повертається з Москви М. Суличич, з яким приїхав із царськими грамотами російський посол Л. Лопухін. Після розмов із ним гетьман 9 березня написав царю листа, дякуючи за милість і висловлюючи готовність Війська Запорозького служити йому. Через день він звернувся з проханням до боярина Б. Морозова порушити клопотання перед Олексієм Михайловичем, щоб «нас из жалованья своего царского не выпускал...». Цього ж дня листа до царя відправив й корінфський митрополит Іоасаф, який перебував при гетьмані, й висловив прохання прийняти

*Перекоп.
Гравюра
Боленера Г.
Друга половина
XVIII ст.*

Військо Запорозьке в підданство Москви. Зазначимо, що тоді у правлячих колах Російської держави почався процес перегляду своєї політики стосовно українсько-польської війни. Як зауважував Г. Лизлов, поворот був на користь України. У Москві робилися перші кроки в підготовці до можливої війни з Польщею. Очевидно, помітну роль у цьому відіграли засідання Земського собору (розпочав роботу 19 лютого), на якому підкреслювалися систематичне порушення польським урядом укладеного договору, а також бажання гетьмана та Війська Запорозького прийняти протекцію російського царя.

Повернемося до розвитку подій на Брацлавщині. Вчасно довідавшись про появу польської армії, кальницький полковник Іван Богун (його, як довів М. Петровський, безпідставно плутають із подільським полковником Іваном Федоренком) вирішив у Вінниці затримати її наступ. Він швидко зосередив тут основні сили полку, а також мешканців навколишніх сіл і містечок, які прибували для протистояння полякам. З огляду на недостатню міць укріплень замку, І. Богун обрав за центр оборони монастир, оточений кількома лініями укріплень. На Південному Бузі він розпорядився зробити ополонки й замаскувати їх соломною зі снігом, куди мав намір заманити польську кінноту. Щоб приспати пильність супротивника, полковник поводився зовні досить безпечно, нібито не знаючи про підхід жовнірів. Коли 1 березня в околицях міста з'явилися корогви Лянцкоронського, він вивів козаків у поле й при

Іван Богун.

Добронравов М. 1952 р.

відійшов на позиції в район монастиря. Зайнявши ранком Вінницю, Калиновський наказав жовнірам розпочати штурм козацьких укріплень. Запекла битва точилася весь день. Нападники зазнали великих втрат. Уночі полковник із кількома сотнями козаків зробив сміливу вилазку до польського обозу, під час якої мало не загинув, а 3 березня обложені відійшли до другої лінії оборони. Надвечір жовніри знову пішли на приступ, і бій тривав до пізньої ночі. Щоб виграти час, Богун наступного дня розпочав переговори, під час яких Калиновський задумав було, пообіцявши козакам вільний вихід, виманити їх з укріплень і знищити, проте Богун розгадав цей підступний план. Приступи жовнірів поновлюються. 8 березня Калиновський послав на чолі кількох полків свого сина на роз'їзд до Кальника. Недалеко від Липівця він був раптово атакований авангардом українського війська, що поспішало на

наближенні противника наказав швидко відступати через річку, де були приховані ополонки. Намагаючись відрізати козакам шлях до міста, жовніри кинулися навпростець і таки потрапили в підготовлену пастку. Крига ламалася, й десятки жовнірів потонули, зокрема, й ротмістри М. Кисіль та М. Мелешко. Серед корогів сталося замішання, чим негайно скористалися українці — контратакували їх і завдали серйозних втрат. Самого Лянцкоронського згодом жовніри знайшли біля ополонки, ледь живого, жорстоко побитого.

Під вечір сюди підійшли основні сили польського війська. Запаливши місто в кількох місцях, Богун уночі з козаками та міщанами

допомогу Богуну. Зазнаючи тяжких втрат, коронний обозний панічно відступив до Вінниці. Слідом за ним 10 березня в околицях міста з'явився Уманський полк Й. Глуха, що викликало страшенний переполюх у польському таборі. Якби Лянцкоронському не вдалося затримати наступ козаків біля мосту, то, на думку учасника цієї кампанії В. М'яковського, «загинула б уся піхота».

Скориставшись сум'яттям, шляхетські слуги почали масово втікати з обозу. У такій ситуації Калиновський наказав полкам залишити Вінницю. Відступ проходив через Браїлів, Морафу та Бар. Під час маршу військо втратило весь обоз із спорядженням, продовольством і фуражем, напризволяще було кинуте майже тисячу поранених і хворих жовнірів. Усього ж за місяць боїв на Брацлавщині польська армія недолічилася їх 6 тис., втратила всю артилерію. Жовніри назвали цей похід Калиновського «проклятою справою».

14 березня польний гетьман дістався до Бара й вирішив утримати плацдарм у районі Бар – Браїлів – Станіславчик – Хмільник, що прикривав шлях на Кам'янець-Подільський. Проте, довідавшись про наближення козацьких полків, а також про вихід із Криму нурадин-султана, він розпорядився спішно відступити до Кам'янця. Залишивши в Барі сильну залогу (3 корогви кінноти й 300 німецьких піхотинців), 24 березня Калиновський з основними силами виступив через Зіньків до подільської твердині. Він зупинився обозом неподалік неї — в Чорнокозинцях.

У цей час Хмельницький активно займається створенням антипольської коаліції, прагнучи будь-що уникнути воєнних дій на двох фронтах. Так, у середині березня він прихильно прийняв у Білій Церкві посланця литовського гетьмана Мисловського, через якого попередив Я. Радзивілла, аби той не здумав порушувати перемир'я, бо «лихо буде, маю я другого Кричевського...». У розмовах із Мисловським гетьман підкреслював, що не мав наміру розпочинати війни, готовий був поїхати на комісію, пішов навіть на те, щоб визнати вину Нечая у зриві переговорів, але водночас не приховував невдоволення політикою короля, який збирає проти нього військо, розкривав підступність дій А. Киселя, «який тут пише одне, а з королем чинить щось інше». А в листах до самого Киселя та Косова гетьман уже без дипломатії прямо зазначав, що мир зірвали польські війська, тоді як він покладав надії на

комісію. Зокрема, С. Косову Б. Хмельницький повідомляв, що «не давав жодної оказії до пролиття християнської крові. Але, коли вона почала литися через панів поляків вбивством Нечая і багатьох людей, порубаних у Красному, а польські війська перед комісією почали наблизитися до мене, я мусив звертатися до Бога, а також закликати допомогти іноземні нації». Він переконував у необхідності збереження миру між Україною і Польщею: «Адже ми діти тієї орлиці, золоті пера якої підскубли оттоманські руки; ці пера можуть за короткий час відрости, коли ми щиро поріднимося з любові, загрибши гнів у забуття, [тоді] обнімуться брати...». Як цілком слушно зауважив Ю. Мицик, цей заклик «майже дослівно повторив через 200 років Великий кобзар у поезії «Полякам» («... Подай же руку козакові і серце чистее подай!»).

Успішно проводилася екстренна мобілізація до козацьких полків (імовірно, не завжди на основі принципу добровільності). За словами ігумена Батуринського Крупецького монастиря Ісихії, «велено выбить всех, только оставит стара да мала. А ружье у них — у ково что есть. Иные де мужики пошли с рогатины, а иные с топорами». З огляду на значні потреби війська у продовольстві, Хмельницький розпорядився звозити його до обозу з міст Лівобережної України.

Вживалися всі можливі заходи, спрямовані на зміцнення зв'язків України з іншими державами. Так, у середині березня гетьман із великою увагою прийняв царського посла — піддячого Василя, який прибув «с милостивым словом». На жаль, нам невідомий зміст цієї інформації російського уряду. Знаємо лише, що вона була схвально сприйнята Хмельницьким. 19 березня гетьман відправив царю нового листа, засвідчуючи готовність служити йому й підкреслюючи бажання, щоб Олексій Михайлович «нам государем и царем был, на все земли царствовал». Приблизно в цей же час Богдан приймав посла від правителя Валахії Матвія Басараба, який пропонував укласти союз. У відповідь він відрядив туди Івана Петрова (Тафларія) з'ясувати, чи справді воєвода прагне союзу, чи займав таку ж ненадійну позицію, як і Лупул. Прибувши до Животова, 28 березня Хмельницький прийняв турецького посла, який від імені правителя Порти обіцяв у разі потреби прислати на допомогу війська (молдавського та валаського правителів і трьох пашів). Певно, саме тоді ж надійшов лист від султана,

*Переговори
гетьмана
Богдана
Хмельницького
з волоськими
послами.
Невідомий
художник
початку XIX ст.*

датований кінцем 1650 р., із якого стало відомо, що турецький уряд пішов йому назустріч, проголосивши: «Наша висока Порта приймає вас під свою протекцію». Але затримка хана породила у гетьмана сумніви у щирості цього заходу Порти. Тому він поставився до пропозиції султана дуже стримано й відмовився прийняти військову допомогу під тим приводом, що зможе й своїми силами «против поляков стояти...». Однак пізніше, в другій половині квітня, Б. Хмельницький таки відрядив до Стамбула сотника Павла Колодницького, який мав подякувати турецькому урядові за пропонувану допомогу. Відмова від протекції султана, як показав подальший перебіг подій, виявилася істотною помилкою молоді української еліти. Тим більше, що Порта пропонувала її на сприятливих умовах: Україна звільнялася від виплати данини, а її зобов'язання зводилися до надсилання за розпорядженням султана війська і запобігання козацьких морських виправ. Її прийняття убезпечило б Гетьманат від загрози з боку Криму і слугувало б запорукою дієвості військово-політичного союзу з ханом, а також давало реальний шанс успішно завершити війну з Річчю Посполитою й об'єднати в державних кордонах усі етнічні українські землі.

До зосередження основних сил українського війська та до підходу татар гетьман не поспішав виступати проти коронної армії, що діяла на Поділлі, вважаючи, що для успішної боротьби з нею вистачить посланих туди полків. Справді, виконуючи його

розпорядження, вони наприкінці березня розпочали наступ на Бар і на початку квітня оволоділи ним, знищивши при цьому залогу з піхотинців (кінні корогви завчасно відступили) й захопивши гармати. Виникла сприятлива ситуація для продовження наступу в район Кам'янця-Подільського на деморалізовані підрозділи польської армії.

Допомога польному гетьманові, незважаючи на його блага́ння, надходила дуже повільно, водночас частішали випадки дезертирства. Він наказав своїм полкам 13 квітня зосередитися біля Кам'янецького замку. Всіх хвилювало, що робити далі? Нарешті, після палких дискусій на військовій раді було вирішено залишити місто й відступити до королівського обозу.

А які заходи вживає в цей час польський уряд для організації нового походу проти населення України? Передусім, аби мобілізувати шляхту, 10 березня з королівської канцелярії вийшли інструкції «про спосіб посполитого рушення». Після проголошення третього віці Ян Казимир 3 квітня вирушає зі столиці й за тиждень прибуває до Любліна. Перед від'їздом папський нунцій Д. Торрес висвятив у костьолі Св. Яна меч для експедиції, подарував королю шапку, облямовану хутром горностая, а королеві — незвичайний келих у вигляді квітки на трьох золотих стеблинах.

Предбачалося, що обоз королівського війська стане спочатку під Володимиром, куди також мав послати 3 тис. жовнірів Я. Радзивілл. Звісно, уряд був стурбований чутками про розпорядження султана правителям Трансильванії, Молдавії, Валахії та сілістрійському паші виступити на допомогу Україні. До того ж шляхта збиралася в похід не без побоювань можливого повстання власних підданих на польських землях. Багатьох лякала й непередбаченість наслідків воєнних дій проти українсько-татарського війська (спрацьовував «Зборівський комплекс»). Як зазначав один із шляхтичів наприкінці квітня, коли «обидві сторони, тобто наша і Хмель, готуються одна проти одно́ї, то на нас тремтить шкіра». Чи не відбиттям подібних настроїв стало відправлення на початку квітня гінця до гетьмана з листами від комісарів, які пропонували розпочати переговори?

Слід нагадати й про те, що польський уряд робить спробу підштовхнути Росію до наступу проти Криму, щоб таким чином не допустити приходу орди на допомогу Хмельницькому. З цією

метою в лютому до Москви було відправлено посольство в складі сandomирського каштеляна Станіслава Вітовського, литовського писаря Пилипа Казимира Обуховича та ін. Наприкінці квітня переговори розпочалися. З боку Росії їх вели князь М. Одоєвський, боярин Г. Пушкін та ін. Коли мова зайшла про Україну, російські представники прямо заявили, що козаки почали війну через гоніння на православну церкву, нестерпні кривди, утиски, унію. Тому висловлювалися за те, щоб король якнайшвидше помирився з ними, бо є небезпека можливого переходу Війська Запорозького в підданство Порти. Тоді «королевському величеству запорожских черкас смирить будет немочно, и от них обоим великим государствам чаять всякого дурна». При цьому Росія пропонувала своє посередництво в зносинах між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою. Однак польське посольство наполягало лише на укладенні угоди, котра передбачала б спільні дії обох держав проти Криму, з чим, зі свого боку, не погоджувалися російські дипломати. Тому переговори завершилися безрезультатно.

Тим часом гетьман, перебуваючи в Животові, завершує мобілізацію армії, полки якої через нестачу трави в полях розташував по навколишніх містах. Він наказав економно витрачати продовольство й фураж, велику увагу приділяв оснащенню армії зброєю, порохом, оловом, ядрами. Гармати звозилися з Бара, Вінниці та інших міст. За деякими даними, в кожному з 17 полків налічувалося по п'ять-шість гармат, а окремо, при гетьмані, їх було ще майже 30. Порівняно з минулими воєнними кампаніями військо було озброєне значно краще. За свідченнями І. Мануйлова та В. Данилова, які тривалий час перебували в українському обозі, «ружьем де войско всем сполнено. У иных огненой бой, а у иных лучная стрельба, а с киями, как бывало преж сего, ныне в войске никого нет. А поро́ху и свинцу в войске много».

Хмельницький відмовляється вступати в переговори з польськими комісарами. За деякими даними, посланий ними Шендеровський був відправлений до в'язниці в Чигирин, а листи комісарів гетьман порвав. Як уже зазначалося, в другій половині квітня Богдан відправив посольство до Стамбула. Він не дуже прихильно прийняв посланця В. Лупула, маючи достовірну інформацію про його лицемірну політику. У 20-х числах квітня довірені люди Хмельницького вирушили до Трансильванії, а по дорозі мали

відвідати молдавського господаря й порушити питання про майбутнє весілля. Напевно, гетьман намагався скоординувати свої дії з політикою Дьєрдя II Ракоці, котрий, розчарувавшись в можливості дістати підтримку у польських магнатів, знову почав схилитися до союзу з правителем України (до наступу на Польщу його підштовхував і наставник Общини чеських братів Ян Амос Коменський). Унаслідок реалізації плану передбачалося дати польську корону Сигізмундові, Україна ж отримувала незалежність.

Нарешті, в 20-х числах квітня Хмельницький дочекався прибуття нурадин-султана з 5–6 тис. татар, який зупинився окремо від козацького обозу. Безумовно, український гетьман був розчарований такою незначною кількістю ординців, чия присутність не могла відіграти помітної ролі в майбутніх боях. Крім цього, нурадин-султан підтвердив попередню вимогу про те, щоб затримати виступ, доки в Україну прибуде Іслам-Гірей. Відомо також, що наприкінці березня хан звернувся з листом досить миролюбного змісту до короля. Він переконував не вірити козацьким послам і підкреслював, що «козацький народ — це ваші піддані й слуги». Поза всяким сумнівом, така позиція хана зумовлювалася його небажанням своїми діями сприяти зміцненню розташованої на північних кордонах його володінь молодій Українській державі, досягнення якою незалежності позбавило б татарські чамбули можливості здійснювати походи за здобиччю на українські та польські землі, а також привело б до серйозної зміни співвідношення сил у Східній і Південно-Східній Європі. Виходячи з цього, першорядне своє завдання він убачав у тому, щоб не допустити як воєнного розгрому Речі Посполитої, так і створення незалежної України. Тому, незважаючи на заклики гетьмана поспішити йому на допомогу, Іслам-Гірей виступив у похід лише 3 травня.

Можна уявити, що відчував Хмельницький, бачачи, як марнується дорогоцінний для рішучих дій час. Але доводилося чекати на підхід основних сил ненадійного і підступного союзника. І все ж після прибуття нурадин-султана він вирішив активізувати свої дії й зайняти стратегічно вигідні позиції для майбутнього наступу. З основними силами він залишив Животів і через Погребища рушив у напрямку Меджибожа. Звідтіля (імовірно, 28 квітня) відправив під проводом наказного гетьмана Демка Лисівця 8–10 тис. козаків і кілька тисяч татар до Кам'янця, щоб завершити

розгром армії Калиновського, а сам виступив до Пилявець (можливо, Гончарихи), де невдовзі зупинився. Стурбований загрозливим становищем на українсько-литовському кордоні, він дав розпорядження Київському, Ніжинському, Переяславському та Чернігівському полкам укріпити його. У середині травня Київський полк зупинився в районі Чорнобиля, на Лоївському перевозі укріпився чернігівський полковник С. Пободайло, на р. Сож зайняв позиції М. Небаба, а ще один, невідомий нам полковник — під Гомелем.

Намір Хмельницького розгромити коронне військо під стінами Кам'янця зазнав невдачі. Справа в тому, що Калиновський довідався від полонених козаків про цей задум і в неділю 27 квітня вирушив до королівського обозу під Сокаль, а для захисту Кам'янця залишив три полки піхоти й кілька корогов кінноти. Зробивши стрімкий рейд (менш ніж за добу — понад 100 км), козаки й татари ранком 29 квітня з'явилися під стінами міста, однак поляків не застали. Слід було негайно почати переслідування, та Д. Лисівець припустився великої помилки — одну частину війська послав навздогін Калиновському, а з іншою обложив Кам'янець. Козацький табір розташувався в районі Зінківцець та р. Мукша. Основний удар було вирішено спрямувати через Карвасари на укріплення, що захищали Руські ворота. Козаків на приступ водив Богун. Жорстокі бої тривали з 29 квітня по 1 травня. За ці дні українські загони оволоділи Панівцями, Жванцем, Чорнокозинцями, Кудринцями та іншими навколишніми містечками. Однак, одержавши два накази Хмельницького негайно повертатися до табору, ранком 2 травня Лисівець зняв облогу, звільнивши всіх в'язнів.

Якими ж виявилися результати дій іншого угруповання, котре вирушило навздогін Калиновському? Є дані, що вже 29 квітня козацький авангард біля Пробіжної напав на ар'єргард ворожого війська, що переправлялося через Нічлаву. 2 травня на переправі через Стрипу, біля Купчинець, козаки напали на полк Калиновського й знищили німецьких піхотинців, які захищали її. Перевравшись через річку, нав'язали Калиновському бій, із якого той зумів вирватися, хоч і з великими втратами (позбувся й залишків свого обозу). Щоправда, до рук польного гетьмана потрапили відомий серед татарської знаті Нітшо-мурза та канівський сотник Богдан Шабельниченко. Під Плуговим козаки влаштували

засідку, але хтось попередив Калиновського, й він повернув до Бузька і 12 травня дістався до королівського табору під Сокалем. Отже, внаслідок грубого прорахунку Лисівця задум Хмельницького ліквідувати коронне військо зазнав невдачі.

На початку травня Хмельницький залишає місце стоянки й здійснює швидкий кидок, очевидно, через Сатанів у район Зборова, де зупинився (7 чи 8 травня) лише з частиною війська. На середину травня основні українські сили розміщувалися поблизу Збаража в напрямку Тернополя. За свідченням очевидця, козацький табір простягся в довжину на півтори милі, а в ширину — на милю. За дві милі від нього стояв з татарами нурадин-султан. Припускаємо, що до початку червня гетьман міг кілька разів поміняти місцезнаходження своїх військ, щоб дезорієнтувати польське командування. Сам він, імовірно, для одержання точніших відомостей про супротивника десь у середині травня відвідав Золочів, але невдовзі повернувся в район Зборова. За його розпорядженням козацькі полки займають також Заложці. Отже, він опанував важливий у стратегічному відношенні плацдарм між Озерною, Тернополем і Заложцями, де мав намір дочекатися підходу хана.

Які ж сили були в цей час у розпорядженні гетьмана? Джерела засвідчують, що йому вдалося на кінець травня зосередити майже таке ж багаточисельне військо, як і під Збаражем, очевидно, 100–110 тис. чоловік. Ф. Шевченко схиляється до думки, що українська армія налічувала близько 100 тис. осіб. Згідно з інформацією, що надходила тоді до Кракова, при Хмельницькому перебувало 80 тис. «доброго війська». Проте, за свідченням самих козаків, «досить доброго, спорядженого і навченого» до бою війська було трохи більше 40 тис. Захоплені в полон татари називають приблизно таку ж цифру — 40–50 тис. У принципі можна цілком погодитися з В. Сергійчуком, що боєздатне українське військо слід обчислювати в 60 тис., а решту становили значно гірше озброєні селяни та міщани, яких, за даними канівського сотника Тимоша, не можна було використати у відкритому бою («на полі»). Вони були придатні лише для оборонних боїв під захистом валів та окопів.

Як уже зазначалося, тепер українська армія була озброєна краще, ніж у попередні кампанії, в чому, безумовно, полягала

величезна заслуга Хмельницького. Звертає на себе увагу висока питома вага кінноти. Маємо свідчення козаків, що піших було всього кілька тисяч, в основному для обслуговування потреб артилерії, а інших «повернули додому». Однак погодитися з цим важко. Вірогіднішим виглядає твердження ногайця Касі-мурзи, що «козаки на конях, а чернь чи селяни — піші». Відомо, що основну ударну силу української армії становила піхота, й це, на перший погляд, можна розцінювати як ослаблення боєздатності війська, адже польська кіннота істотно переважала козацьку. Однак ми оцінюємо це співвідношення сил у дещо іншому аспекті. Справедливо приділяючи велику увагу формуванню української кінноти, Богдан не переоцінював її потенційних можливостей, і більшість козаків посадив на коней не для того, щоб вони билися з ворогом у кінному строю, а щоб досягти максимальної швидкості пересування армії, надання їй високої маневреності.

Чимало клопоту завдавала гетьману проблема забезпечення 100-тисячного війська продовольством і фуражем. За його розпорядженням із Києва та Переяслава постійно прибували обози з продуктами харчування і військовими припасами. Водночас козацькі загони поповнювали свої запаси в околицях Острога, Дубна та інших волинських міст. Та, незважаючи на ці заходи, в другій половині травня почала відчуватися нестача харчів, головно солі. Значна їх частина йшла на утримання татарських загонів, нерідко навіть за рахунок низів українського війська. Є дані, що мурзи домагалися від гетьмана високої платні, погрожуючи інакше повернутися назад і пограбувати «всю Україну». Власне, вже й до того вони забрали в селян і міщан чимало коней.

Варто особливо підкреслити високу військову дисципліну, якої домігся гетьман, аби не дати можливості противникові захоплювати «язиків». Джерела зафіксували неодноразове бідкання представників польського командування на те, що нічого не можуть довідатися про задуми Хмельницького, бо (хоч у це важко повірити) послані в першій половині травня під український табір аж дев'ять роз'їздів не спромоглися полонити хоча б одного козака. Зі свого боку гетьман теж виряджав сильні роз'їзди під ворожий табір, та один із них у 20-х числах травня був розгромлений польськими корогами під Підгірцями. Щоб блокувати залогу

в Кам'янці, Хмельницький відправив туди 3 тис. козаків на чолі з полковником Чуйком.

Аналізуючи стратегічний план Хмельницького в другій половині травня, можна констатувати: він прагнув виманити на себе королівську армію (тому основну частину свого війська розмістив про всяк випадок в околицях Збаража, спираючись на його укріплення) й під час її пересування раптово атакувати (для цього козаки й були посаджені на коней). В одному з листів від 21 травня спостережливий А. М'яковський зауважував, що Хмельницький хоче вивести польську армію на болота, води, переправи та ліси, а тоді «трактувати нас по-зборівському».

Одночасно гетьман намагався розв'язати ряд зовнішньополітичних завдань. 8 травня він приязно прийняв трансильванського посла П. Гечу. Схоже на те, що той повідомив Хмельницького про намір Дьєрдя II Ракоці розпочати наступ на Польщу в районі Кракова. При цьому князь бажав пересвідчитися, що він таки дістане підтримку козаків у здобутті Сигізмундом польської корони. Гетьман, як свідчать окремі джерела, погодився надати братам допомогу в досягненні ними політичних цілей, але при цьому начебто домагався, щоб претендент на престол приїхав до нього й прийняв православну віру. 16 травня, затримавши одного з членів трансильванського посольства, він відправив другого (ймовірно, разом зі своїми повноважними людьми на чолі з Семеном Сірим) із листом до Дьєрдя II Ракоці. Є дані, що листа до князя написав і нурдин-султан Кази-Гірей. Один із польських агентів повідомляв, що серед козаків точаться розмови про майбутній наступ Дьєрдя II Ракоці на Краків.

За свідченням корінфського митрополита, який супроводжував гетьмана в поході, Богдан у бесідах із ним неодноразово порушував питання про те, що коли б цар надав Війську Запорозькому допомогу, то воно було б готове служити йому, як «служат донские козаки... для единой веры христианской». Про це Іоасаф у травні повідомив російський уряд. Обговорював гетьман цю проблему і з монахом Павлом, який приїздив до нього з'ясовувати місцеперебування самозванця Анкудінова. Він недвозначно натякав монахові, що навіть із суто пропагандистською метою російський уряд мав би допомогти українцям хоча б невеликою кількістю ратних людей, не приховував невдоволення тим, що

Москва ігнорує його прохання прийняти у підданство Військо Запорозьке й не хоче надати ніякої допомоги. У присутності Лисівця Б. Хмельницький навіть не втримався від прямої погрози на адресу Росії: «Будет на Москву не пойду и не разорю пуше Литвы; я де посылаю ото всего сердца своего, а они лицу моему насмежаются!» Одночасно (за його розпорядженням) в українському таборі поширювалися чутки, нібито Росія надішле козакам допомогу.

Окремі факти дають підставу висловити міркування, що гетьман покладав певні надії на підтримку з боку поспільства Польщі. За джерелами, ще весною 1649 р. туди було направлено емісарів, котрі мали «бунтувати хлопів». Навесні 1651 р. Хмельницький звернувся зі спеціальним універсалом до селянства західноукраїнських земель і Польщі, обіцяючи йому вольності «під час свого панування», ліквідацію панщини й переведення селян лише на сплату чиншу. Це викликало посилення соціального протесту. Один із шляхтичів висловлював занепокоєння тим, що «звідусіль піддані готові до тих здрайців утікати. [Бережи Боже], щоб змогли лише мати вожда». У середині квітня з Варшави повідомляли: «Найгірше, що це селянська війна... Тут же подекують про свободу від панів і шляхти». Наприкінці квітня було заарештовано «диверсантів» гетьмана, котрі мали завдання палити шляхетські маєтки. У Серадзькому воєводстві вони ходили по селах і закликали селян знищувати шляхту, обіцяючи, що незабаром сюди прибуде Хмельницький і зробить їх панами. Польський уряд вживає запобіжних заходів, зокрема, видаються розпорядження місцевим органам влади особливо пильно стежити за діями «люжних людей», не допускати їхніх зібрань і «змов» і навіть виганяти з окремих міст.

Не виключаємо, що Хмельницькому вдалося встановити зв'язок з Олександром Леоном Косткою Наперським, який, на думку польського дослідника А. Керстена, міг бути побічним сином Владислава IV. Очевидно, в 1650 р. він відвідав українського гетьмана, а повернувшись, розпочав підготовку повстання на Підгір'ї, яке мало відтягнути на себе частину польського війська, а також сприяти наступові Дьєрдя II Ракоці в районі Кракова. А. Керстен вважає, що він міг підтримувати зв'язки й із трансильванським князем. Однак умов для розгортання великого повстання у Підгір'ї не було, тому заклики Наперського не знайшли значного відгуку серед селян.

Похід підрозділів українського війська під Кам'янець-Подільський, а також у район Збаража – Тернополя викликав заворушення селян і міщан у північних і західних районах Поділля, на Волині, Покутті та Овруччині. Наприклад, у Луцькому повіті загін із міщан Колкова й довколишніх селян у травні вигнав із міста корогву шляхти Овруцького повіту. Загони повстанців діяли поблизу Олики та Дубна. Чимало їх зібралося в районі Овруча. Вони змусили відступити звідтіля шляхетську корогву. Кілька тисяч недоволених зібрав Мисько Попович у Чорнобилі, а неподалік діяв загін Булавки. У травні спалахнуло велике повстання на Покутті. На території козацької України почастишали напади повстанців на володіння православних монастирів, тому 9 травня Хмельницький віддав розпорядження наказному прилуцькому полковникові суворо карати тих, хто посмів би чинити кривди «містцу святому». 15 травня він видав заборону порушувати землеволодіння Максаківського монастиря, а наступного дня звернувся з універсалом до холмських, ядугинських, пральничанських, височанських, красноставських і максаківських селян, наказуючи їм віддавати цьому монастиреві «звиклеє послушенство».

Констатуючи велику активність гетьмана в організації боротьби проти Польщі, зауважимо, що в цей час він переживає велику особисту трагедію: виникла підозра, що його дружина вела таємне листування з Д. Чаплинським, який схиляв її отруїти чоловіка. Не стерпівши тортур, вона підтвердила це. Гетьман розпорядився стратити Мотрону. Коли 10 травня йому стало відомо про виконання вироку, то, за словами згадуваного раніше монаха Павла, «о том гетман зело был кручинен», проте швидко опанував себе. Вважаємо, що ця тяжка подія не позначилася серйозно на його діяльності.

Велике занепокоєння викликала в гетьмана позиція татарських мурз щодо майбутніх воєнних дій. 17 травня під Тернопіль прибули Белгородська орда та півтисячі добруджанських татар. Надійшли листи від хана з повідомленням, що він поспішає на допомогу й уже перебуває під Липівцем. Здавалося, що все йде гаразд. Проте Іслам-Гірей постійно надсилав нурадин-султану накази не виступати проти короля. Є дані, що листа подібного змісту одержав і гетьман. Тож Кази-Гірей прямо заявляв Хмельницькому, що він не має наміру втягатися у військові дії без розпорядження

хана. Навіть більше, він – очевидно, не без відома Іслам-Гірея – почав схиляти гетьмана й старшину до замирення з королем, на що Хмельницький відповів: «Вільно тобі пане солтане і миритися з королем, і битися; я ж щастя спробую і вдарюся з ляхами». Тому серед козаків почала формуватися думка, що на випадок воєнного конфлікту із польською армією «татари будуть стояти збоку».

Слід мати на увазі ще один момент, до часу невідомий гетьманові. Справа в тому, що захоплений на початку травня в полон Нітшох-мурза вступив у змову з керівництвом польської армії, запропонувавши свої послуги в переговорах з Кази-Гіреєм. Він запевняв, що зможе добитися, щоб хан з ордою покинув козаків. Із дозволу короля Нітшох-мурза звернувся з листом до нурадин-султана, в якому повідомив про присутність Яна Казимира в польському війську і схиляв Кази-Гірея до згоди з польським урядом або ж до повернення в Крим. Є дані, що до табору нурадин-султана було послано кількох раніше захоплених у полон татар із листами від імені польського уряду, в яких містився заклик зректися козаків. До перекопського бея Субхана Кази-аги за посередництва Нітшоха звернувся М. Потоцький, який порушив питання «стосовно укладення дружнього союзу». Бей негайно повідомив про це Кази-Гірея і з його згоди відправив до коронного гетьмана перекладача Османа, пропонуючи прислати на переговори з Нітшох-мурзою одного чи кількох шляхтичів і знову підтверджуючи свою згоду стати посередником у зносинах із нурадин-султаном. Отримавши швидку відповідь, польський уряд, очевидно, засумнівався в щирості намірів Субхана Кази-аги та Кази-Гірея, тому не послав на переговори Нітшох-мурзу зі своїми людьми, а відправив до перекопського бея перекладача Сефера з листом, в якому, очевидно, переконував його дотримуватися умов Зборівського договору. Зі свого боку, Субхан Кази-ага з відома нурадин-султана поінформував польський уряд, що «мир можливий, оскільки і й[ого] м[илість] султан не хоче руйнування держав, і ми не бажаємо». Він наполягав на необхідності прибуття посла, щоб точно знати вимоги польської сторони, повідомляв про готовність Кази-Гірея виступити посередником у майбутніх переговорах короля з ханом. Є дані про прямі контакти нурадин-султана з М. Потоцьким. Тому не без підстав на початку червня в королівському обозі чекали листа від Іслам-Гірея. М. Костомаров зазначав, що хан навіть

направляв послів до короля, які зустрічалися також із Нїтшохмурзою.

Українському гетьманові доводилося долати й інші труднощі. Мається на увазі посилення опозиції частини заможного козацтва й старшини його курсові на рішучу боротьбу з Рїччю Посполитою. Після смерті Нечая, як засвідчували полонені козаки, стала помітно зростати роль І. Виговського, котрий, уміючи приховати свої потаємні наміри, тонко вловлював настрої й задуми гетьмана, демонстрував себе його палким прихильником. Отже він спромігся завоювати в нього велике довір'я, користуючись яким почав перебирати до своїх рук вирішення ряду важливих політичних справ, керував усією поточною роботою, поступово вводив до найближчого оточення Хмельницького своїх однодумців і прихильників. Згадуваний уже посланець Я. Радзивілла Мисловський у березні зібрав відомості, що на старшинській раді чимало хто із старшин виступав за збереження миру з королем. А дехто поміж себе домовлявся: коли Ян Казимир розпочне наступ, то вони або видадуть йому гетьмана, або вб'ють його. Чи не з числа їх були ті, за допомогою яких Чаплинський установив зв'язок із Мотроною? Є дані, що під час походу українського війська в район Тернополя – Збаража заможні козаки скаржилися, нібито Хмельницький «їх тягає і мучить». На початку травня захоплений у полон козак Грицько Заяц посвідчив: «Полковники й старшини, окрім черні, бажають миру». Невідомий полонений сотник не приховував, що «старожитнє козацтво» не хотіло «дозволити на цю війну». Подібну думку висловив також якийсь Тиміш, якому довелося обіймати в Канівському полку посади сотника та осавула: «Старшина є і була на тому, щоб приступити до переговорів». Проти воєнних дій із Польщею виступало також вище православне духовенство. Українець Лук'ян Климовський розповідав бояринові Б. Морозову: «И киевской де митрополит и печерской архимандрит и все духовенство и всяких чинов люди и запорожские черкасы многие о том сетуют и мыслят меж собою тайно и от черкаского гетмана от Хмельницкого боятца вскоре отстать...». У такій атмосфері спостерігалися частіші — порівняно з попередніми кампаніями — переходи козаків і старшин до королівського обозу. Від них польський уряд довідався про настрої серед частини заможного козацтва й вирішив скористатися цим, аби відірвати «верхи» від

Хмельницького. Так, у середині травня король звільнив полоненого сотника, який присягнув йому на вірність і обіцяв «привести до послушенства й[ого] к[оролівської] м[илості] старожитнє козацтво».

Маємо підстави стверджувати, що Хмельницькому не вдалося подолати опозицію й добитися рішення, спрямованого проти ведення переговорів із королем. Тоді він вирішив скликати чорну раду війська для обговорення питання війни або миру з Рїччю Посполитою (чого не робив від 1648 р.). 16 травня було «вдарено в бубни» й зібрано загальну раду на полі неподалік, очевидно, Зборова. Коли полки вишикувалися, гетьман через осавулів повідомив усіх присутніх, що йому невідомо, чи прибуде хан, а нурадин-султан схильється до замирення з королем, бо останній віддає йому для збирання ясиру «нашу Україну: Київ, Білу Церкву, Черкаси, Чигирин». Потім, за свідченням козака Федора, було запитано по всіх полках, чого б «собі зичило військо»? Виявилось, що чимало старшин висловилося за збереження миру, однак проти цього рішуче виступили рядові козаки. Вони гукали: «Пане гетьмане! Бог і Військо так хочуть, щоб ні в якому разі не єднатися з королем, бо на це ми наважилися і до того прийшли, що навіть коли б орда від нас відступила, тоді ми при твоїй гідності всі будемо гинути й або загинемо, або всіх ляхів вигубимо». На хід ради спробував уплинути Кази-Гірей, який звернувся до громади з такими словами: «Ти, мужик, мовчи. Як раніше ти орав, так і тепер будеш орати, а король залишиться королем». Проте рада відхилила його «аргументи» й висловилася за війну з Польщею. Тоді Хмельницький звернувся з промовою до війська, в якій підкреслив: «Тепер, коли вступимо у битву, не покладайтесь винятково на ваші заступи і на ями, які ви собі риєте, тепер потрібно буде сильно постояти, щоб не втратити козацької слави й не загубити невинних душ».

Особисто гетьман був сповнений рішучості розгромити Польщу. Згадуваний уже Тиміш сам чув від нього запевнення, що він «або ж загине й пропаде, а з ним і Військо Запорозьке, чи з нами, з братією нашою, буде за Віслою». Один із перебіжчиків до польського табору повідомив про план гетьмана «йти до Вісли, а восени від Вісли далі». Під час розмови з посланцем М. Потоцького до Кази-Гірея Албанезом (Абанезом) Хмельницький заявив,

що буде «битися з Калиновським. Чому мені зніс Нечая? Взимку була кара ляхів, а тепер [буде] моя!» Діставши повну підтримку на чорній раді, Хмельницький значно рішучіше почав вести боротьбу проти перебіжчиків, дехто з угодовського угруповання старшини був зміщений зі своїх посад. Не виключено, що в неділю, 18 травня, основні сили армії почали переміщатися до Збаража. На чолі кількох тисяч козаків (дані про 10 тис. вважаємо перебільшеними) Богун разом із допоміжним татарським загоном вирушив під королівський обоз «спробувати щастя». Велику увагу гетьман приділяв одержанню точних відомостей про чисельність польського війська та його переміщення, тому систематично посилав уперед розвідників.

Коротко зупинимось на характеристиці становища та намірів командування польської армії, основні сили якої зосереджувалися під Сокалем. 6 травня сюди з 6 тис. жовнірів прибув сам король. Тут же зупинився з 7 тис. жовнірів М. Потоцький. Питому вагу в армії становили німецькі найманці. За даними венеціанського офіцера (від 10 травня), в таборі перебувало 10 тис. німецьких піхотинців, по 3 тис. драгунів і вершників. Як уже зазначалося, сюди ж з'явився з 5–6 тис. жовнірів М. Калиновський. Підходили зі своїми загонами жовнірів інші магнати, а також підрозділи посполитого рушення. Загальна кількість лише досвідчених у військовій справі шляхтичів і жовнірів досягала 30 тис. («без почтів»), а при них ще були десятки тисяч готових до бою слуг, окрім візників та кухарів. 4 червня король поділив їх на 10 полків. Під його безпосереднім керівництвом було 8 тис. іноземців, 400 гусарів, кілька корогів і 3 тис. озброєних слуг. 24 та 26 травня було зроблено огляд піхоти (крім угорців, 14 тис. осіб). Маємо дані, що магнати привели з собою 10 тис. добірних жовнірів, що разом із шляхтичами становило майже 40 тис. Та ще очікувався підхід основних сил посполитого рушення. Бойовий дух жовнірів підносили 400 ксьондзів. Прибули сюди також уніатські священики, яких очолював ігумен Хелмського базиліанського монастиря Суша. Чимало клопоту королю та гетьманам завдавала проблема забезпечення війська продовольством і фуражем. Піхотинцям доводилося голодувати.

Тривалий час королю не вдавалося отрицати якихось точних відомостей про місцеперебування Хмельницького. За свідченням

анонімного автора, «цілий тиждень роз'їзди не могли привезти жодних даних про Хмельницького та його військо». Досить часто захоплені в полон українці, незважаючи на тортури, відмовлялися давати показання. Як писали з обозу, «щодня рубають голови 10–20-ти козакам. Вони самі собі ями копають, кат кидає мертвого в яму, а інший приречений на смерть його закопує. Останнього закопує кат». 11 травня, ґрунтуючись на даних окремих козаків, польське командування гадало, що Хмельницький вирушить у напрямі Володимира, й приблизно 15–16 травня слід очікувати появу його авангарду під Сокалем. Ці передбачення не підтвердилися, однак тривога, викликана можливістю раптової появи українського гетьмана з військом, залишалася. Щоб одержати точні дані, Ян Казимир розпорядився виплачувати значну винагороду за кожного схопленого козака. Особливу заподатливість у полюванні за «языками» виявляли колишні козаки, а тепер польські ротмістри Забузький, Янжула, Ганжа, Ясько. З огляду на успіх роз'їзду Маховського, який розгромив козацький загін під Полонним, Ян Казимир надумав у другій половині травня послати на чолі з Лянцкоронським кілька тисяч жовнірів у тил українському війську із завданням вирізувати мешканців міст і сіл, щоб у такий спосіб спровокувати втечі з табору Хмельницького селян і міщан. Водночас він дуже побоювався появи в тилу у себе українських загонів, а також можливих їхніх нападів уночі або на переправах. Тим більше, що надійшли вісті про розгром козаками короги М. Потоцького під м. Дубно, а також про зайняття Богуном Корця.

Наприкінці травня з особливою гостротою постало питання забезпечення продовольством піхотинців і платнею жовнірів, котрі брали участь у поході Калиновського на Брацлавщину й не мали за що купувати їстівні припаси. Від голоду зростала смертність, посилювалося дезертирство. Щоб поліпшити ситуацію, сенатори й магнати зібрали понад 10 тис. злотих, але ця сума була мізерною, й жовніри Калиновського заявили, що без платні не візьмуть участі в королівському поході. Тоді сенатори пішли на крайній захід: 26 травня вирішили взяти в позику для державних потреб золото й срібло, звезене до Сокальського кляштора навколишньою шляхтою.

У королівському оточенні не вщухали суперечки щодо плану воєнних дій проти українського козацтва. Більшість схилилася

до думки послати з сильним корпусом назустріч Хмельницькому І. Вишневецького чи С. Лянцкоронського, а тим часом Ян Казимир перебуватиме в обозі, очікуючи на підхід посполитого рушення. Проти цього плану виступили М. Потоцький та І. Вишневецький, вказуючи на небезпечність такого кроку й нагадуючи про сумні наслідки подібних дій під Жовтими Водами. Їх побоювання підтвердили звістки, що хитрий Хмельницький вислав 22 травня Богуна з 20 тис. козаків і 2 тис. татар, які підготували засідку в топорівських лісах. Ці аргументи знайшли підтримку частини офіцерів. Усе ж Ян Казимир, який нікому не довіряв і намагався особисто вникати в усі справи, після тривалих сумнівів вирішив покинути Сокаль і вирушити в напрямку Берестечка. Чим він керувався, приймаючи таке рішення? Аналіз джерел свідчить: король і сенатори побоювалися можливого прориву Хмельницького на Підгір'я та об'єднання його з силами Дьєрдя II Ракоці. Тому на таємних радах висловлювалася пропозиція, щоб коронна армія виступила в район Берестечка чи Глинян, перекривши тим самим шлях гетьманові. Врешті-решт було ухвалене відповідне рішення, але не було чітко й точно визначено, коли й куди (до Берестечка чи Глинян) має спрямувати своє військо король. Кілька разів відкладався час залишення обозу. Сподіваючись ось-ось дочекатися підходу якомога більших сил посполитого рушення, Ян Казимир 28 травня повідомив, що військо вирушить у дорогу 31 травня під Глиняни. На роз'їзди були відправлені досвідчені Вишневецький і Лянцкоронський. Зазначимо принагідно, що А. Кисіль намагався схилити короля та сенаторів до переговорів із Хмельницьким і відіслав останньому свого листа. Ця пропозиція знайшла підтримку в частини сановників, проте на одній із рад їх змусили відступити, мотивуючи тим, що вдруге такого великого війська не вдасться зібрати. Ян Казимир порадив київському воєводі покинути табір, і той на деякий час відбув до Замостя.

29 травня до обозу з'явилися агенти з українського війська й повідомили про малочисельність татар при гетьмані, відсутність хана, схильність Кази-Гірея до замирення з Польщею, а також про зайняття козаками збаразьких укріплень. Вони звернули увагу на захоплення Хмельницьким усіх найважливіших переправ. Керуючись цими новими даними, король відмовляється від походу під Глиняни. Наступного дня М. Потоцький одержав листа від

Субхана Кази-аги, який повідомляв про згоду стати посередником у переговорах короля з ханом. Надійшла також тривожна звістка, що Хмельницький чи то вже прямує Поліссям їм назустріч, щоб позбавити продовольства й фуражу, чи то рухається в напрямку або Дубна, або Стоянова. Тому вирішили, не гаючи часу, відправити Лянцкоронського з 4 тис. жовнірів під Берестечко, щоб оволодіти переправами через Стир і зайняти вигідну позицію. Туди також мав намір вирушити 31 травня король. Виконуючи волю Яна Казимира, Лянцкоронський опівдні 31 травня зайняв переправу через Стир, а згодом розвідав можливі броди через річку, якими могла скористатися армія. У самому Берестечку він розмістив залогу під проводом полковника Г. Денгофа, послав роз'їзди під Кременець і Дубно. Отже, брацлавський воєвода блискуче виконав своє завдання.

Ян Казимир не наважився в призначений день розпочати похід. А наступного дня одержав новину з Хотина про наближення хана з 40-тисячною ордою до табору Хмельницького. Знову виник сумнів у доцільності маршу під Берестечко. Зібрана рада вирішила залишитися на місці й чекати на підхід противника. Не виключено, що Лянцкоронському було послано розпорядження прибути до табору. Жовнірам наказувалося запастися продовольством і дозволялося «безперешкодно брати довкруги їстівне» (що фактично узаконювало експропріацію припасів місцевого населення). За даними С. Освенціма, це розпорядження спричинилося до розорення всієї Волині. 3 червня надвечір повернувся Лянцкоронський. Як і раніше, не було ясності щодо подальшого плану дій, не знали, куди вирушати. Одні радили виступити до Берестечка, другі — до Глинян, треті — стояти на місці. Але більшість усе ж схилилася до думки про перехід армії під Берестечко. Чому? Справа в тому, що в таборі під Сокалем дедалі гостріше відчувалася нестача продовольства та фуражу. До того ж пагорби, долини та діброви робили місцевість не досить сприятливою для розгортання лав польської кінноти, зате цей рельєф був вигідним для українського війська.

Точилися суперечки і з питання про спосіб пересування полків. Спочатку Ян Казимир погодився з планом С. Чарнецького, який передбачав, що кіннота піде окремою дорогою, а обоз із піхотою — трьома іншими. Проте коронний писар увечері 4 червня переконав короля не дробити армію на частини, а простувати до

цілі разом з обозом (кінна шляхта побоювалася полишати вози на слуг, котрим не довіряла). Пославши наперед до Берестечка з кількома тисячами жовнірів Лянцкоронського, король уранці 5 червня на чолі армії покинув Сокаль. За даними Освенціма, спочатку рушив у путь обоз, а потім — основні сили армії. Зауважимо, що внаслідок повного безладдя у війську (чимало підрозділів не знали точного напрямку й тому збилися з дороги), протягом першого дня вдалося подолати лише одну милю, зупинившись на нічлігу у с. Тартаків. Та хоч як повільно просувалася армія, вона все ж розірвалася на дві частини. Її керівництво, а також офіцери й досвідчені жовніри дуже побоювалися можливої атаки українського війська, «бо не було як ні захищатися, ні отримати допомоги, ані втікати». Не вдалося обрати й зручного місця для стоянки. Усе це дуже дратувало Яна Казимира. Цього ж дня з козацького табору повернувся драгоман* коронного маршалка Марко з повідомленням, що при Хмельницькому 90 тис. піхоти, 20 тис. кінноти і 7 тис. татар. Хан із ордою ще перебував у районі Паволочі.

Наступного дня було вжито заходів, щоб зібрати в одному місці всі вози та підрозділи. Повільно просуваючись, військо зупинилося на ночівлю біля с. Фусів. З огляду на всі недоліки в організації руху армії, Ян Казимир розпорядився, щоб кожен полк супроводжував свої вози. Однак цей захід мало поліпшив справу. Коли 7 червня військо спинилося на березі річки, королю довелося витратити шість годин, щоб підготувати його до переправи. У другій половині дня зупинилися між селами Брама (Бране?) та Довге, й тут надійшла звістка про наближення противника, яка викликала сум'яття. Пізніше з'ясувалося, що це неправда, і Ян Казимир не стримався, «проголошуючи королівськими устами, — як зауважував С. Освенцім, — вуличні слова і матірну лайку...». 8 червня до польського обозу з'явився козак-перебіжчик, який повідомив про прибуття до Хмельницького 30-тисячної орди й про намір гетьмана завдати удару вночі або під час переправи. Стосовно українського війська він підтвердив, що є «досить доброго, впорядкованого та навченого» понад 40 тис. козаків. Ян Казимир наказав зміцнити охорону обозу й посилити пильність.

Проте, незважаючи на всі заходи короля й польських гетьманів,

* Драгоман — перекладач при дипломатичних представництвах країн Сходу.

належного порядку встановити не вдалося. Величезна кількість возів (понад 100 тис.), коней, худоби дуже уповільнювала рух армії, через що вона практично втратила маневреність і, як зауважував учасник цього походу, галицький стольник А. М'ясковський, дорога здавалася нескінченною (зважаючи на численний обоз, «коли ми зупиняємося табором у новому місці, інші ще не рушають з місця нічлігу»). В нього не було сумнівів, що якби цю величезну масу шляхти, жовнірів і слуг (останніх, на його думку, було разів у десять більше, ніж воїнів) охопила паніка, то вози «стали б нашою могилою й загибеллю». Поза всяким сумнівом, Хмельницький, якби не був зв'язаний необхідністю очікувати підходу орди, неминуче скористався б цією вигідною ситуацією та атакував коронне військо на марші, й воно опинилося б у катастрофічному становищі. Однак затримка хана дала змогу королю 9 червня без перешкод привести армію в околиці Берестечка. Не маючи точних даних про наміри українського гетьмана, наступного дня Ян Казимир провів військову раду, де поставив питання: рухатися далі чи послати наперед 20 тис. кінноти, а самому залишитися з посполитим рушенням в обозі? Яке було прийняте рішення, нам невідомо.

Тим часом Хмельницький уважно стежив за діями польського командування. Ситуація складалася несприятливою для наступальних операцій: запізнювався хан, не було певних відомостей від правителів Трансильванії та Валахії. Приблизно 19–20 травня польський роз'їзд неподалік від Проскурова захопив українське посольство, яке поверталось з придунайських князівств. Зазнали невдачі українські роз'їзди під Кременцем і Підгірцями. Зате І. Богун оволодів Корцем, було розгромлено кілька польських корогов у передмісті Дубна. У середині 20-х чисел травня Богдан зосереджує основні сили своєї армії між Збаражем і Вишневцем на Колодинських полях. Водночас про всяк випадок до кінця травня він оволодів усіма переправами, що вели до козацького табору. З метою дезінформації противника розпускалися чутки, що прибув хан, а гетьман збирається через Полісся повернутися «на Україну».

Чимало клопоту Хмельницькому завдавала проблема забезпечення армії продовольством, а також підтримання бойового духу війська в умовах вичікувальної (пасивної) тактики, зумовленої

відсутністю орди. Чимдалі відчутніше дошкуляв голод, поширювалися хвороби. Лише на початку червня з обозу було відправлено 200 возів із недужими. У настроях частини козаків, селян і міщан посилювалося розчарування політикою гетьмана. Деякі загони почали виходити з обозу.

Непокоїла також обстановка на литовському кордоні. Звідтіля надходили досить тривожні вісті, полковники просили надіслати допомогу. Щоб запобігти війні на два фронти, десь у середині травня Богдан відрядив до Я. Радзивілла посольство в складі полковника Пободайла, Предримирського та Кламовського. У листі до литовського гетьмана він підкреслював своє бажання зберегти мир, прохав не надавати допомоги коронному війську, пропонував взаємно відвести полки від кордону. Не виключено, що тоді ж гетьман дав розпорядження козацьким полковникам припинити воєнні дії. Тим часом відбулися бої між литовськими та українськими підрозділами в Павловичах, Марциновичах, біля м. Зубанє, під Гомелем та Овручем. Одержавши вказівку Хмельницького, Небаба листовно звернувся до Радзивілла з пропозицією припинити з обох сторін наступальні операції. Однак, прийнявши 4 червня українських послів, литовський гетьман відхилив ці пропозиції й заявив, що Литва — складова частина Речі Посполитої, а він виконує накази короля. Тому, ясна річ, треба було терміново готуватися до відбиття наступу 14-тисячного литовського війська. Справді, вже за кілька днів литовські полки вступили в Овруччину, після запеклих боїв зайняли Народичі, Норинськ і вирушили до Чорнобиля, в околицях якого був розташований обоз полковників Ждановича та Гаркуші. Щоб прорватися в Лівобережну Україну, основний удар Радзивілл вирішив завдати з'єднанню кількох полків, керованих Небабою, яке в районі Лоева прикривало переправи через Дніпро.

Напевно, Хмельницький вчасно отримав інформацію про залишення польським військом табору під Сокалем, але, маючи вісті про наближення хана, змушений був зачекати свого союзника. З цієї причини було втрачено сприятливий момент для атаки війська противника під час його маршу. Лише 7 чи 8 червня гетьман залишив обоз і вирушив назустріч Іслам-Гірею в район Озовець чи Ямполь, а потім, таки з'єднавшись із неквапливим союзником, повернувся (за одними даними — 11, за іншими — 13 червня) до

обозу. Чисельність орди, що прибула з ханом, становила понад 30 тис. кінноти. Не виключено, що Хмельницькому вдалося до певної пори приховати факт перебування у своєму обозі Іслам-Гірея.

Тим часом король готував свою армію до переходу на правий берег Стиру, для чого ремонтувалося й зводилося чотири мости. 10 червня він особисто оглянув поблизу них місце майбутнього розташування табору. Щоб здобути відомості про наміри та дії Хмельницького, Ян Казимир розіслав кілька роз'їздів на чолі з досвідченими полководцями Чарнецьким, Стемпковським, Шмелінгом, Обуховичем, Тишкевичем і Шумовським. Окремі джерела проливають світло на подальші плани Яна Казимира не засиджуватися в обозі за Стиром, а, залишивши в ньому вози й прихопивши продовольства на дев'ять днів, на чолі кінноти виступити проти українського війська. 12 червня почалася триденна переправа польської армії. Табір розташувався за чверть милі за річкою в досить вигідному місці. Перед ним фронтом на схід розляглося широке рівне поле, з правого боку обрамлене великим лісом, що тягнувся до Лешнева та Шуровичів. Ліва сторона спускалася до р. Пляшівка, яка впадала в Стир і створювала, починаючи від с. Пляшева, великі розливи та непролазні болота з обох берегів. Отже, перебуваючи тут, польська армія могла не боятися раптового удару ні з флангів (у лісі було відразу ж розташовано підрозділи піхоти), ні з тилу, а рівне поле поперед табору в разі потреби давало змогу використати всю могутню силу удару величезної маси кінноти.

14 червня надійшла тривожна звістка про повстання польських селян на Підгаллі (Краківське воєводство) під проводом Костки Наперського, які захопили замок у Чорштині й здійснювали напади на шляхетські маєтки. Наступного дня було скликано нараду сенаторів, котра вирішила послати на його придушення коронного мечника з 2 тис. жовнірів. Водночас королівським наказом у його розпорядження поступили корогви, які залишилися для збереження внутрішньої безпеки в повітах. З наданим йому підрозділом 16 червня він залишив табір. Короля та гетьманів непокоїла позиція керівництва посполитого рушення, яке не поспішало переправлятися через Стир. Тому 15 червня за дорученням Яна Казимира до них прибув каштелян Сандецький і коронний

референдар*, переконуючи в необхідності об'єднатися з кварцяною армією, бо їм загрожує небезпека. З великим небажанням 16 червня шляхта деяких воєводств розпочала переправу.

Зрозуміло, що першорядного значення король та його оточення надавали розробці плану дій проти козацького війська. Особливо тривожила їх відсутність точних відомостей про задуми Хмельницького. Не вдавалося захопити «язиків», які б могли пролити світло на стан речей. Тому, незважаючи на прийняття ще 13 червня таємною радою рішення продовжити похід з легкими підводами, Ян Казимир не наважувався відриватися від табору. Тим більше, що надходили суперечливі дані: то Хмельницький начебто виступив із кіннотою в невідомому напрямку, то 15 червня Чарнецький попередив, аби всі були насторожі, бо до Богдана з'явився хан. Як зауважував 16 червня А. М'яковський, український гетьман «з допомогою хитрощів і викрутасів зводить нанівець... наші зусилля, нашим роз'їздам усе важче стає здобувати вірогідні вісті та язиків, від яких можна було б дізнатися про ворожі задуми». У таких умовах військова рада приймає нове рішення: вирушити 17 червня всім військом у район Дубна, заволодіти там переправою на р. Іква, дочекатися підходу посполитого рушення Мазовецького, Познанського, Калішського та інших воєводств, а вже тоді, покинувши вози, лише кіннотою виступити проти козаків. Усі з нетерпінням очікували повернення з роз'їзду Чарнецького, який, на думку офіцерів, мав привезти точні дані про розташування та плани противника. На світанку за розпорядженням короля з табору почали від'їжджати вози в напрямку Дубна. Ян Казимир шиковав військо, яке мало йти слідом за обозом.

Чим займався в ці дні Хмельницький? За окремими фактами можна судити, що після прибуття Іслам-Гірея гетьман часто бував у нього, схилиючи до активних дій проти ворога. Вони прийшли до спільної думки, що не слід очікувати на прибуття Яна Казимира, а краще виступити назустріч і завдати удару під час маршу польської армії. Заходи гетьмана свідчать: він знав про плани короля й вирішив атакувати його в дорозі. З цією метою, імовірно,

* Референдарі — придворні урядники (в Речі Посполитій їх було чотири), які мали добре знати право й щоденно вислуховувати скарги приватних осіб, а письмові скарги відносити до канцлера для дальшого подання їх королю.

15 чи 16 червня союзницьке військо залишило свій табір. В авангарді йшло кілька десятків тисяч козацької й татарської кінноти, а позаду — обоз із піхотою. Вони проминули Вишневець, а далі Хмельницький послав із 15-тисячним корпусом кінноти Богуна до с. Горинка, щоб узяти під свій контроль шлях, а сам швидко рухався в напрямку Козина. Кілька козацьких і татарських полків було відправлено попереду до Перенятина, а хан з основними силами йшов за ними до Лешнева. Ранком 17 червня козаки й татари почали займати вихідні позиції. Оскільки в цей же час польське військо готувалося покинути табір під Берестечком, здавалося, що плани гетьмана близькі до реалізації.

Однак доля відверто виявляла свою прихильність не до правителя України, а до короля Речі Посполитої. Коли вишикуване польське військо з обозом відступило до Дубна, Яну Казимирові надійшли тривожні вісті: козаки й татари вже зовсім близько. Навчений гірким досвідом Зборова, король вирішив не ризикувати, а обговорити подальший план дій на раді. М. Потоцький наполягав зачекати ще один день для уточнення отриманих даних. Король підтримав його. Було послано наказ обозові повертатися до табору, що викликало невдоволення значної частини шляхти, яка не знала причин, що спонукали командування змінити свій же план. Як згодом з'ясувалося, вчасно одержана інформація й правильно прийняте рішення врятували армію від катастрофи. Після повернення возів почали надходити нові дані, що підтвердили факт наближення українсько-татарського війська. Ян Казимир заборонив випускати коней із табору, однак обозні слуги ігнорували це розпорядження й виїхали за 2–3 милі, де велика їх кількість була захоплена татарами, а послані їм на виручку жовніри (приблизно 1 тис.) були розгромлені й, зазнавши відчутних втрат, musiли відступити. Побоюючись нападу Хмельницького, Ян Казимир протримав усю ніч військо наготові й під загрозою кари смертю заборонив жовнірам ранком виїжджати з обозу.

Ми не виявили джерел, які б проливали світло на реакцію українського гетьмана, коли він довідався, що король залишився під Берестечком. Можемо лише констатувати, що таким чином поле для вирішальної битви було обране не ним, а польським командуванням. Рельєф цього поля був значно вигідніший для коронної армії. На що ж тоді розраховував Хмельницький,

погодившись на битву в цій місцевості? Адже він не мав схильності до непродуманих, авантюристичних дій, а, навпаки, вирізнявся прагматичним підходом. На наш погляд, Богдан сподівався, що досвідчена козацька піхота зможе скувати дії основних сил супротивника, а більш-менш рівне поле дасть простір для використання татарською кіннотою свого бойового потенціалу, що в кінцевому підсумку й мало забезпечити успіх. Гетьман уночі через дві переправи в районі Козина перевів частину кінноти на лівий берег Пляшівки й почав повільно наблизитися до польського табору, очікуючи на підхід хана.

О восьмій годині ранку 18 червня королю стало відомо, що українські полки переправилися й просуваються до місця розташування його війська. Тому разом із М. Потоцьким він почав готувати його до бою. Поляки зайняли «польським шиком» позиції уздовж р. Стир — від лісу до діброви — довжиною приблизно 4–5 км. Ліс і долина на правому фланзі були добре укріплені піхотою й драгунами. Через дві години з'явилися загони козаків і татар, яким удалося захопити частину шляхетських слуг і коней. Виникли перші сутички, що ознаменувало початок Берестецької битви. До обіду козакам і татарам удалося оволодіти значною частиною навколишньої місцевості, відрізаючи польське військо від пасовищ. Вони завдали також удару по лівому флангу, на чолі якого стояло посполите рушення Сandomирського воєводства. Це викликало занепокоєння у його проводирів. У другій половині дня Конєцпольський звернувся з проханням до коронного гетьмана дозволити йому відкинути супротивника. Діставши схвальну відповідь, а також одержавши на підкріплення полк коронного маршалка Любомирського та корогви добровольців, коронний хорунжий удався до атаки. В одній із балок його контратакували татари й, очевидно, козаки. Розгорівся запеклий бій, у ході якого польські корогви потрапили в скрутне становище. Їм на виручку кинулися з лівого флангу Вишневецький і Лянцкоронський зі своїми полками. Татари й козаки поспішно відступили до переправи. Переслідуючи їх, Конєцпольський захопив кількох татар у полон, від яких довідався про місцеперебування хана та його стосунки з Хмельницьким. Отже, перший день боїв завершився перевагою польських підрозділів, що зумовило неадекватну переоцінку керівництвом коронної армії своїх можливостей.

Скликана таємна нарада сенаторів вирішила «вийти в поле» і дати ворогу битву.

Як бачимо, Хмельницький, не зосередивши основних сил кінноти, 18 червня утримався від активних дій. Польський дослідник Л. Кубаля наводить дані, що Іслам-Гірей планував розпочати переговори з Яном Казимиром, однак гетьман відмовив його від цього наміру. Вочевидь, тепер Іслам-Гірей запропонував своєму союзникові припинити рішучі наступальні дії, а натомість послати під Львів і Замостя татарські загони, які мали знищувати все на своєму шляху, щоб таким чином виманити Яна Казимира «в поле» й дати там йому бій. Однак Хмельницький рішуче відхилив цей план і наполіг, аби хан залишався при ньому до розгрому супротивника. Є свідчення татарина, захопленого 18 червня жовнірами в полон, що хан ішов сюди з Хмельницьким, маючи намір «домовитися про мир», а гетьман переконував його не залишати козаків доти, поки вони не розіб'ють поляків. На ранок наступного дня, очевидно, гетьман і хан все ж домовилися про здійснення наступальних операцій значними силами. Щоправда, українські й татарські полки знаходилися в різних таборах, розташованих за півтори милі від королівського.

Перебуваючи під враженням учорашнього успіху, король і коронний гетьман відверто недооцінили можливостей українсько-татарської кінноти, тому вирішили використати день 19 червня для нанесення противнику вирішального удару. Ян Казимир вивів у поле лише кінноту (приблизно 40–45 тис.), без підтримки піхоти. Не встигли кавалеристи зайняти бойові позиції, як помітили в багатьох місцях дим від запалених шляхетських маєтків, — це свідчило про наближення основних сил орди. Невдовзі жовніри побачили колони української й татарської кінноти (всього приблизно 35–40 тис. вояків), що вкривали всю рівнину й пагорби. Не чекаючи наступу поляків, гетьман і хан вирішили випередити їх і першими завдати удару. Його було спрямовано на лівий фланг противника, де стояв полк Лянцкоронського. Брацлавський воєвода швидко опинився в критичному становищі, тричі потрапляв у повне оточення, вирватися з якого допоміг подільський воєвода — С. Потоцький, що прибув на виручку зі своїм полком. Однак ситуація на лівому фланзі залишалася вкрай складною, бо в катастрофічне становище потрапила шляхта Сandomирського

воєводства. Тоді сюди були перекинуті полки М. Потоцького та Є. Любомирського, а трохи пізніше — полк підканцлера литовського Л. К. Сапіги. Битва спалахнула з новою силою й набрала такого затятого характеру, що, за словами її учасника, «не можна було відрізнити поляка від татарина». Вона закінчилася поразкою польських полків, котрі покинули поле бою, інакше б «їх і нога не втекла». Одних шляхтичів загинуло майже 200. Козаки захопили навіть корогву М. Потоцького. Розвиваючи успіх, Хмельницький та Іслам-Гірей почали оточувати вцілілі підрозділи, відрізаючи їх від пасовищ. До вечора лещата навколо польського табору зімкнулися так щільно, що коней довелося годувати лозою й дубовим листям, які «здобували кров'ю». Увечері кількатисячний татарський загін переправився через Стир, вийшов у тил польської армії й захопив чимало шляхтичів і слуг. Загалом бої цього дня завершилися повною перемогою українсько-татарської кінноти. Гадаємо, що якби під час битви підійшла козацька піхота, то доля воєнної кампанії 1651 р. вирішилась би на користь українського гетьмана (це розуміли й деякі сучасники цієї події). Велика поразка стала холодним дощем для жовнірів і керівництва коронного війська. За словами С. Освенціма, воно «після цієї кривавої справи втратило самовпевненість, так що ввечері лише мало хто залишався біля знамен». На думку польського історика Р. Романського (яку ми цілком поділяємо), цього дня відбулася найбільша на свій час кавалерійська битва.

Воночас сталася ще одна, на перший погляд, малозначуща подія — в королівському обозі опинився покойовий писар Іслам-Гірея. Він надав цінну інформацію про становище в українсько-татарському війську. Аналіз джерел не дає змоги точно з'ясувати, чи він сам прибув туди, чи його схопили жовніри, але складається враження, що його поява не була випадковою, — адже писарі в атаку не ходять, у них інші функції. Певне світло на цю загадку проливає лист німецького офіцера Йогана Хартунга від 30 червня, в якому згадується, що 20 червня хан прислав до короля свого представника з пропозицією укласти мир між козаками та Річчю Посполитою, а якщо козаки не погодяться на деякі «справедливі пункти», то він «допоможе їх самих утихомирити й видасть Хмеля в руки короля». Очевидно, це трапилося не 20, а 19 червня (автор листа міг сплутати дати). Нами вже зазначалося, що у відсутність

Іслам-Гірея Кази-Гірей листувався з М. Потоцьким щодо замирення Криму та Польщі. Неможливо припустити, що про це не знав хан, який прагнув запобігти воєнному розгрому Речі Посполитої. Чи не тому-то він і відмовляв Хмельницького від активних наступальних дій перед вирішальними боями? Маємо свідчення анонімного автора одного з щоденників, що 19 червня Іслам-Гірей дуже нарікав на гетьмана за те, що той применшував сили польського короля. Дискусія набрала, мабуть, досить гострого характеру, й щоб уникнути розколу армій союзників, Хмельницький нібито попросив Іслам-Гірея надати козакам допомогу тоді, коли в цьому виникне потреба. Не виключаємо, що саме після цієї розмови хан удався до спроби порозумітися з королем, який, за даними Хартунга, відхилив його пропозиції. Однак у це важко повірити, тим більше, що воєнні дії 19 червня продемонстрували серйозну перевагу козацько-татарської кінноти. Причому з найкращої сторони в цьому бою показали себе власне українські кіннотники, котрі становили значний відсоток загальної чисельності об'єднаних сил.

У ряді джерел знаходимо прямі звинувачення хана в тому, що він, одержавши певну суму грошей від короля й право забирати мешканців Правобережної України в ясир, пообіцяв Янові Кази-миру порвати з козаками. Приводом для його відходу мав стати обстріл татарських позицій із гармат, хоч і «без ядер, а он де пойдеться будто от наряду...». Ми не можемо на віру сприйняти цю інформацію, оскільки вона з'явилася вже після відступу татар і зафіксувала тільки здогадки козаків. Потрібен пошук нових документів, які б роз'яснили цю вкрай запутану сторінку Берестецької битви. Проте аналіз усіх виявлених джерел дає підстави стверджувати: Іслам-Гірей не збирався доводити справу до розгрому польської армії й напередодні вирішальної битви увійшов у контакт із королем. Як зауважував із цього приводу Самовидець, «нестатечная приязнь вовку з бараном, так християнинові з бесурманином. Хан кримській почал з королем его милостю щось згодного и учинили потребу еще, и зараз хан з ордами уступил...».

Зрозуміло, Хмельницькому не були відомі підозрілі стосунки Іслам-Гірея з польським урядом. Уночі підійшла українська піхота з обозом, яку гетьман до світанку встиг переправити через річку й болота. В його розпорядженні тепер було майже 60 тис.

Портрет
Богдана
Хмельницького.
Гондіус В. 1651 р.

досвідчених козаків, 40–50 тис. селян, міщан та обозних слуг, тобто загалом 100–110 тис. осіб. За даними одного з шляхтичів, у козацькому таборі налічувалося понад 100 тис. «вогнистого люду», а в татарській орді — понад 30 тис. Отже, сили українсько-татарського війська становили 130–140 тис. осіб. Ранком у густому тумані Хмельницький почав лаштувати військо до битви. Бойовий стрій (разом із підрозділами орди) простягався на 3,5–4 км. На лівому фланзі, що простягався до лісу, розташувався хан із своїми силами. Ставка Іслам-Гірея розміщувалася на пагорбі, звідкіля можна було спостерігати за розвитком подій на всьому полі битви. Центральну частину та правий фланг зайняли козацькі полки

з основними силами ближче до центру, де на узвишші гетьман наказав побудувати табір із з'єднаних возів (за даними С. Твардовського, потрійними ланцюгами в 10 рядів), який на випадок необхідності міг стати «за добру фортецю». З лівого боку його прикривав один, а з правого — два менших табори. Гармати розміщалися в спеціально підготовлених між возами місцях.

Між возами (можливо, між рядами возів) і за ними розташовувалися підрозділи піхоти, а перед табором стояла кіннота. Деякі джерела дають підстави вважати, що серед української кінноти були й окремі підрозділи татар. Вихідні позиції для наступу українські полки зайняли, очевидно, опівдні.

Значно повніше й детальніше у джерелах змальовується стрій польської армії, що складалася майже з 40 тис. жовнірів регулярного (кварцяного) війська, 20 тис. ланових і двірських жовнірів і 40 тис. шляхтичів посполитого рушення. Крім цього, в розпорядженні короля було щонайменше 100 тис. озброєних слуг, готових взяти участь у битві. Загальна чисельність армії, таким чином, досягала 200 тис. Це була найбільша армія, яку протягом XVI–XVIII ст. вдавалося зібрати польському урядові.

Увечері 19 червня Ян Казимир скликав військову раду для вироблення плану майбутньої битви. Очевидно, не довіряючи М. Потоцькому, король вирішив сам узятися за підготовку до неї війська, слухно вважаючи, що не варто переоцінювати можливості своєї кінноти, а для посилення ефективності її дій слід максимально використати німецьку піхоту й артилерію.

Відповідно до задуму на світанку Ян Казимир став шикувати свою армію. Попереду (як це видно з копії плану битви, котрий зберігається у фондах Кам'янець-Подільського краєзнавчого музею), по центру, навпроти козацького табору, в чотирьох місцях стояли батареї, які могли обстрілювати центр, лівий і правий фланги противника. Командував артилерією досвідчений генерал Сигізмунд Пішиємський. Позаду, в центрі, вишикувалася піхота під орудою з правого боку князя Богуслава Радзивілла, з лівого — генерал-майора Христофора Убальда (Хубальда) та особистої охорони короля. За ними, посередині, розміщувалися кінні корогви списоносців, а з боків — рейтарів. Далі тісно гуртувалися полки. З флангів центр прикривали корогви драгунів та кінноти без списів. Командував усіма полками й корогвами сам король.

*Ян Казимир
на полі
битви під
Берестечком.
Листівка
початку XX ст.*

На правому фланзі, яким керував М. Потоцький, зосереджувалися полки С. Лянцкоронського, Є. Любомирського, О. Конєцпольського, Л. Сапіги. Тут же розташувалася також значна (якщо не основна) частина посполитого рушення. У лісі, що примикав до флангу, було збудовано табір із піхотою, щоб зупинити можливий удар козаків. На лівому фланзі, очолюваному польним гетьманом М. Калиновським, стояли добірні полки кварцяного війська, керовані І. Вишневецьким, С. Потоцьким та іншими досвідченими воєначальниками. Поряд — підрозділи посполитого рушення. У цілому бойова лінія польського війська розтяглася на «руську милю» (приблизно 5 км). Для захисту табору Ян Казимир залишив частину піхоти, посполитого рушення та озброєних слуг. Біля насапаного навколо нього валу стриміли гусарські списи.

Сильний туман укривав поле під Берестечком до 10-ї години ранку. Коли він почав розсіюватися, постала грандіозна панорама протистояння величезних (як на той час) армій. Українські й татарські загони раз за разом зачіпали поляків, виманюючи їх на себе, однак король суворо заборонив їм виїжджати. Лише артилерія вела прицільний вогонь, коли кримчаки занадто близько підступали до їхніх позицій. Пополудні українське військо з табором поволі стало наближатися до польського лівого флангу. Король зібрав військову раду, щоб виробити план дальших дій. Дехто з присутніх почав схилити його до того, щоб відмовитися від битви й перенести її на наступний день (аргументи були дуже прості — пізно,

та й вітер дме жовнірам в обличчя), інші наполягали перейти в наступ усім військом. Ян Казимир вагався, не знаючи, який варіант обрати. Приблизно о 16-й годині до нього примчав бидгощський староста Денгоф, який від імені Вишневецького прохав дозволити атакувати. Тоді король прийняв остаточне рішення — розпочати наступ лівим флангом. Отримавши дозвіл, руський воєвода під звуки сурм і барабанів на чолі 12 корогов стрімко кинувся назустріч козакам. За ним виступили ще десять добре озброєних польських корогов, а незабаром у вир атаки втяглися й інші полки. Помітивши активізацію противника, Хмельницький наказав виступити йому назустріч козацьким підрозділам правого флангу, які наступали швидко й випередили лівий фланг.

Обізвалися й козаки барабанами, трубами й сурмами.

Заспівали браття-молодці Сагайдачного думи.

І гармати почали теж подавати свій голос,

Зазвучало і з пицалі та донських самопалів «тьох, тьох, тьох»;

У запорожців же луснуло, ніби хтось розгриз горіх,

А тут уже з кінноти обізвалися, від чого засвітилося в очах піхоти,

А козацтво все сильніше, ніби гром «туп, туп, туп» затупотіло.

У таких словах описав початок бою автор «Римованої хроніки». Татарські загони пересувалися значно повільніше. Зіткнення козаків і жовнірів було страшним. За словами очевидця, з півгодини все «було у вогні, не було нічого чути, лише гук... з ручної стрільби й з гармат, так що ми вже думали, що звідтіля вже ніхто живим не повернеться».

Зав'язалася кровопролитна січа. Усі билися з відчайдушною хоробрістю. Поряд з козаками стійко трималися татарські підрозділи. Спільно їм удалося не лише стримати жовнірів, а й потіснити корогви посполитого рушення. Здавалося, от-от козаки перехоплять ініціативу. Настала критична хвилина битви. Саме в цей час стрімка атака 30-тисячної орди могла відіграти вирішальну роль. Іслам-Гірей, який із пагорба оглядав бойовище, не міг не розуміти цього, проте затягував момент наступу. Двічі шикував своє військо, але не рушав з місця. І це не випадково. За щоденником Я. Михаловського, хан, приглядаючись з гори, готував своєму військові втечу. Цим негайно скористався Ян Казимир: швидко перекинув на допомогу лівому флангові німецьку піхоту Убальда й наказав артилерії зосередити вогонь по козацьких позиціях. Тепер

становище українських полків серйозно погіршилося й вони почали відступати. Переслідуючи їх, жовніри навіть прорвалися до табору, однак Хмельницький рішучими діями відкинув атакуючих, і вози знову зімкнулися. Спроби жовнірів розірвати табір успіху не мали.

У деяких джерелах зустрічаються опосередковані свідчення про те, що після того, як козаки вибили поляків з табору, гетьман відвідав ставку хана й почав докоряти йому: «Что де твоя за правда — стоишь с людьми, а помочь никаковы не чинишь, то ли то де наше укрепление». Іслам-Гірей начебто почав виправдовуватися, посилаючись на близькість розташування таборів та на час байраму*. Тоді гетьман попросив його принаймні тримати позиції на фланзі («хотя и на бой не ходи»), обіцяючи завдати удару по польській армії вночі. Важко судити про ступінь достовірності цієї інформації, проте й ігнорувати її немає підстав. Не виключаємо, що подібна зустріч Хмельницького з Іслам-Гіреєм насправді могла відбутися.

Отже, ситуація на полі бою розвивалася на користь Яна Казимира, який, захопивши ініціативу, повів в атаку полки центру й наказав наступати правим флангом. Німецька піхота й рейтари за підтримки гарматного вогню прорвали лави українців і татар і почали рухатися до схилу того пагорба, де містилася ставка хана. Кілька ядер упало близько від ханського намету. І замість того, щоб контратакувати противника, Іслам-Гірей та його наближені з дивовижною швидкістю знялися з місця й почали тікати. Водночас з поля бою відступила вся орда. Це наштовхує на думку, що мурзи та беї отримали відповідне розпорядження правителя Криму. При цьому втікачі кричали жовнірам: «Не бий! Татарин утікає — Хмельницька застанеш». Звертає на себе увагу факт відмови коронного гетьмана та короля переслідувати татар. У відповідь на наполягання Убальда щодо погоні М. Потоцький зауважив, що для цього «їм ще слід мости настеляти».

Залишення Іслам-Гіреєм поля бою за відсутності серйозної загрози з боку противника було логічним завершенням його політики стосовно війни України з Польщею. Нагадаємо — це чітко проявилось й під час Збаразько-Зборівської кампанії 1649 р. Хана

* Байрам — релігійне свято в мусульман.

більше лякала можливість перемоги української армії (а отже, й здобуття Українською державою повної незалежності), ніж успіх поляків. Його поведінка напередодні та в ході битви недвозначно засвідчує: воюючи за інтереси України з Річчю Посполитою, він при цьому прагнув порозумітися з королем. Іслам-Гірей намагався пояснити турецькому султанові причину невмотивованого залишення поля бою під Берестечком не чим іншим, як... необхідністю покарати Ногайську орду, яка пограбувала добруджанських татар. Що й казати, вагомий аргумент!

Утеча орди й оголення нею лівого флангу поставили українців у катастрофічне становище. Ян Казимир кинув проти них сили лівого флангу й центру, щоб повністю розгромити козацькі підрозділи й назавжди розв'язати «українську (козацьку) проблему». У ситуації, що склалася, основне завдання Богдана полягало у виведенні армії з-під удару і збереженні її боєздатності для подальшої боротьби. Щоб уникнути повного оточення, Хмельницький вирішив під захистом табору відступити з пагорба в долину, до берега Пляшівки, де болота й хащі могли прикрити тил війська. В умовах ведення бою з переважаючими силами противника гетьману вдалося до сутінок успішно завершити цей складний маневр без великих втрат. Зайнявши вигідне місце, Хмельницький наказав козакам негайно розпочати будівництво фортифікаційних споруд. Відчайдушні атаки польських полків розбивалися об залізну стійкість захисників табору. За визнанням анонімного польського автора, «козаки ж дуже добре трималися й вистояли». Уже темної ночі жовніри за наказом короля змушені були припинити штурм українських позицій і відступити. На цьому, як на нашу думку, завершується другий етап Берестецької битви. Втеча хана поставила українське військо в надзвичайно тяжке становище, але завдяки блискуче організованому й майстерно виконаному маневрові (що зайвий раз засвідчує величезний полководницький талант гетьмана) пощастило уникнути найгіршого — повного розгрому.

Вивівши військо з-під удару й вигравши цілу ніч для зміцнення табору, Хмельницький вирішив повернути назад орду. Він наказав полтавському полковнику Мартину Пушкарю утримувати лінію оборони до його повернення, залишив булаву та бунчук і з кількома старшинами кинувся слідом за ханом. Наздогнав його, очевидно, на світанку за Козином. Між ними відбулася, як

свідчать джерела, гостра розмова. За даними козацького полковника Семена Савича, Хмельницький почав «сердито говорить: найяснейший де хане, то ли де твоя правда и шерть и укрепление с нами, что пришедши к бою да побежал, как де есть на искус и на повадку поляком то учинил». Далі не втримався й пригрозив, що коли хан забуде про свою присягу, то він, Богдан, об'єднається з іншими державами (натяк на Росію) й буде «землю твою воевать и тебе самому мститъ». Він домагався повернення під Берестечко самого Іслам-Гірея або ж Сефера Казі-агі з військом. Володар Криму намагався виправдати свій учинок тим, що не думав залишати свого союзника, а кинувся за татарами, які чомусь злякалися «огненого бою» жовнірів, аби повернути їх назад. Водночас зробив спробу звинуватити гетьмана в тому, що він нібито хоче посадити на польський трон угорського правителя, а потім завдати удару по ханству. Є згадка, начебто Іслам-Гірей закинув Богданові пряму зраду: «Какой де ты мн брат, ты де изменник; по тебе де поляки не стреляли, а стреляли по мне». Чи справді це обвинувачення мало місце, судити важко. Потрібен пошук нових джерел, тому що в характері стосунків Хмельницького та Іслам-Гірея протягом цих днів усе ще залишається чимало неясного й суперечливого. Загалом же хан підтвердив свою вірність союзові з Україною й пообіцяв наступного дня (22 червня) послати татар на допомогу Війську Запорозькому. Та коли він зламав і цю обіцянку, гетьман знов почав переконувати його повернутися до козацького війська, яке «певно загине, якщо не отримає допомоги від татар». Хан знову запевнив, що обов'язково допоможе козакам. Тому 22 червня через полковника Івана Лук'янова (Лук'яна Мозирю?) Хмельницький послав універсал війську з наказом підготуватися до бою на першу половину дня 24 червня.

Подальші події в джерелах подаються по-різному. За даними С. Савича, імовірно, 23 червня хан з ордою вирушив під Берестечко, однак через сильний дощ мурзи й татари збунтувалися і вже недалеко від містечка переконали Іслам-Гірея в необхідності повернутися назад: «Нам бог не велит итти и дощ спустил, куда де нам топере мокрым и в грязи итти на бой с поляки — сами де мокры, а лошади перетомляны и голодны». Тому він, прихопивши з собою Хмельницького, разом з ордою почав поспішно відступати в напрямку Старокостянтинова, на Південь України. Згідно зі

свідченнями І. Виговського, який перебував у цей час в оточенні гетьмана, Іслам-Гірей не сам вирушив під Берестечко, а відпустив із писарем 20 тис. татар, які пройшли з ним понад 20 верст, а далі невідомо чому покинули його й повернулися до хана. Так чи інакше, Іслам-Гірей не лише не пішов назустріч проханням гетьмана і залишив українське військо в бою (це, на нашу думку, зайвий раз підтверджує, що його вчинок не був простою випадковістю), а й відмовився відпустити до козацького табору самого Богдана.

Як же розвивалися події під Берестечком? Сподіваючись на швидке повернення Хмельницького з татарською ордою, козаки під заливним дощем рили окопи, висипали шанці, робили інші земляні укріплення. Центр табору містився над р. Пліснява (рукавом р. Пляшівка), а зі східного боку прилягав до Пляшівки, маючи вільний перешийок на схід. До ранку він був перетворений у неприступну, оточену валами й ровами фортецю.

А в польському обозі панувало радісне піднесення, жовніри співали «Тебе, Боже, славимо». У нервовому збудженні король цілу ніч не злавив з коня. Шляхта вже смакувала успіх повної перемоги над своїм ворогом, не сумніваючись, що через день-два його буде знищено. Однак ранком укріплення українського табору помітно збили цей райдужний настрій. За даними М. Ємьоловського, коли на світанку жовніри побачили «вали й окопи на половину списа, то їхній запал пригас». Справді, табір був, за визнанням очевидця А. М'яковського, «дуже великий, оком неосяжний, багатолюдний, вогнистий...». Ян Казимир скликав воєнну раду, яка зробила не досить втішний висновок: атакувати його не можна, бо це призведе до неминучих великих втрат. Тому вирішили взяти табір в облогу. У тил української армії були послані два полки, а жовніри заходилися й собі висипати шанці, робити редути, з яких уже й почали обстріл українських позицій.

День 21 червня минув для козаків досить неспокійно. Затримувалася Хмельницький, що породжувало нервозність, поширення чуток про те, нібито хан наказав зв'язати його, а татари погрожували пограбувати Україну: «І ти наш, і добро твоє, й Україна наша». Турбувала неясність перспективи, тому одні пропонували покинути табір, інші — захищатися. За влучним висловом захопленого в полон козака Якіма, козаки залишилися, «як бджоли без матки». Виявилося, що без гетьмана генеральна старшина

неспроможна підтримувати необхідний порядок і міцну дисципліну. До вечора їй усе ж удалося трохи стабілізувати обстановку, оволодіти розвитком подій, не допустити поширення панічних настроїв. Наступного ранку заговорила козацька артилерія, було зірвано намагання польського командування перекинути в тил козакам нові сили. Та разом розкрилися наміри частини старшини й козаків таємно вибратися з табору. Якщо вірити даним схопленого поляками Федора Некицького (білоруського шляхтича з Полоцька), Пушкар розпорядився, щоб його наближені сідали коней і готувалися в дорогу. Коли піхотинці запитали його, що це він робить, то одержали відповідь: «Що бачите, те й самі чинить». Однак вони відмовилися полишати табір, й коли кіннота Полтавського полку зробила спробу вирватися з обозу, її перехопили, роззброїли й узяли під варту.

За таких умов особливо гостро постало питання про обрання — до повернення Хмельницького — наказного гетьмана. На скликаний раді перевагу було віддано популярному серед низів полковникові Ф. Джеджалію. Усі почали вимагати від нього конкретних дій: «Або виводи [з оточення], або миримся, або б'ємося, або поклонімося [королю]». Деякі джерела свідчать, що вже 22 червня частина старшини таємно звернулася до Яна Казимира з проханням виявити до них милосердя. Цього ж дня до І. Вишневецького написав листа полковник М. Криса, пропонуючи йому поручитися за козаків перед королем та обіцяючи за два дні скласти зброю. І все це незважаючи на те, що більшість козаків виступала проти будь-яких переговорів із королем (хоча багато хто й погоджувався на замирення на умовах Зборівського договору).

Одержавши листа від старшини, Ян Казимир скликав раду. Одна частина шляхти висловлювалася за те, щоб виявити до козаків милість, стративши при цьому «найвизначніших бунтівників», інша пропонувала підступний план — пообіцяти їм пробачення, роззброїти, а потім ліквідувати, щоб «назавжди знищити саме козацьке ім'я». Дійти якогось певного рішення не вдалося. Офіцери домагалися від командування рішучіших дій, вважали за доцільне переправити через ріку кінноту, щоб повністю блокувати козаків. 23 червня король розпорядився послати туди піхоту з гарматами. Того самого дня в українському таборі отримали гетьманський універсал із повідомленням, що він сам прибуде на допомогу

з ханом. Універсал зачитали козакам, і їм стало «опять весело». Почали готуватися до запланованого на завтра наступу. Було зроблено першу успішну вилазку. Богун просив дозволити йому з двома полками атакувати ворожі позиції, проте дістав відмову (Джеджалій, мабуть, не наважувався за відсутності Хмельницького йти на загострення відносин із королем). Лише в ніч на 24 червня було здійснено сміливий напад на польські загоны в тилу козацького табору. Раптовим ударом козаки оволоділи ворожими шанцями на пагорбі. Однак ціною значних утрат німецькій піхоті Убальда все ж удалося їх відбити. Усі з нетерпінням чекали на появу гетьмана з ханом, та й самі не гаяли часу: гармати методично вели влучний вогонь по позиціях коронного війська. Одночасно за розпорядженням Джеджалія почалося планомірне зменшення розмірів табору, щоб поліпшити його обороноздатність; зводилася нова система земляних укріплень. Не виключено, що, не дочекавшись повернення Хмельницького, старшинська рада вирішила послати королю листа, висловлюючи згоду на укладення миру за Зборівським договором.

Ян Казимир уживав заходів щодо повного оточення козаків, створення навколо їхнього табору укріплень, які б дали змогу відрізати їх від зовнішнього світу і тим викликати в них голод і змусити капітулювати. Але водночас король відхилив усі пропозиції розпочати штурм, бо це призвело б до величезних втрат (піхоти й так залишалося порівняно небагато, а зведена козаками система валів і ровів не пропускала кінноти). Крім того, українська армія продовжувала залишатися грізною бойовою силою. Шляхтич Рожевський в одному з листів підкреслював трудність здобуття табору «за таким його озброєнням, за такою чулістю і відвагою, яка є, бо як кінні, так і піші, як чернь, так і старшина готові на голову полягти». Тому вище й нижче козацького табору жовніри будували мости й греблі через Пляшівку й болота, висипали шанці, зводили редути. Інженерними роботами керували Убальд, Пшиємський, Геткант. Важкі гармати були привезені з Бродів, очікували їх і зі Львова. 25 червня в тил козакам було відправлено 1 тис. кінних жовнірів на чолі з Єжи Балабаном.

Джеджалій не міг не розуміти небезпеки, яку приховувала в собі ця тактика короля, тому вирішив у ніч на 25 червня напастити на польські позиції. Однак місячне світло допомогло жовнірам

помітити приготування козаків і забити тривогу. Від задуму довелося відмовитися. Зірвалася й спроба здійснити напад на противника наступної ночі, тільки цього разу через сильний дощ. День розпочався гарматною перестрілкою. Козацька старшина вирядила до короля посольство для переговорів про укладення миру. Поїхали полковники Криса, Гладкий та писар Переяславець. Приблизно опівдні вони з'явилися до польського обозу. Спочатку їх прийняв М. Потоцький, обсипаючи козаків різними докорами та звинуваченнями. Згодом парламентарі через посередництво канцлера Лещинського передали Янові Казимиру листа й майже годину чекали на відповідь. Зрозуміло, протягом такого короткого часу польському урядові важко було прийняти якесь конкретне рішення. Тому канцлер повідомив українським послам, що умови «пробачення» будуть їм передані наступного дня, а до того часу в поляків мусить залишитися «головний посол». Палке бажання затриматися виявив Криса, який відразу ж перейшов на бік короля, надав цінну інформацію про становище в таборі й запропонував ряд заходів, спрямованих на швидкий розгром українського війська.

Ранком 27 червня посли знову з'явилися до Яна Казимира. Їм передали такі вимоги: видати урядові 16 (можливо, 17) полковників, частину яких передбачалося стратити, а інших залишити заручниками за Хмельницького та Виговського; повернути полонених жовнірів і шляхту; розірвати союз із татарами; віддати гармати, корогви, барабани, гетьманські бунчук і булаву; вдовольнитися умовами Куруківської угоди тощо. Як бачимо, ці вимоги являли собою своєрідний ультиматум польського уряду, який повністю ігнорував процеси, що відбулися в українських землях під час революції, не залишав ані найменшої автономії Українській державі в межах Речі Посполитої.

Незважаючи на вимогу Яна Казимира дати відповідь протягом найближчих двох годин, козаки не поспішали з цим. Деякі джерела дають підстави стверджувати, що для обговорення ультимативних вимог було скликано чорну раду. Вона відхилила домагання польського уряду й уповноважила послів добиватися збереження Зборівського договору. 28 червня вони принесли Янові Казимиру відповідь Війська Запорозького з відмовою визнати Куруківську угоду, видати старшину, шляхту та віддати артилерію. Однак

*Битва під
Берестечком.
Гравюра Себаса
з малюнка
Верріра.*

Запорозжя погоджувалося розірвати союз із Кримом і розпочати пошук Хмельницького, давало дозвіл на повернення магнатів і шляхти на козацьку територію, тільки без загонів жовнірів. Посли вимагали збереження статей Зборівського договору, вільного виходу з оточення, а також заборони коронному війську слідувати за ними «на Україну».

Обурений гордою відповіддю українців, Ян Казимир наказав артилерії розпочати обстріл їхніх позицій. Активізується блокування козаків: за порадою Криса польське командування розпорядилося будувати гаті на Пляшівці, щоб затопити їхній табір. 29 червня, щоб закрити козакам шлях можливого відступу, Ян Казимир послав їм у тил брацлавського воєводу з трьома полками. Було навіть задумано провести 29 червня штурм, однак двоє відважних козацьких розвідників, довідавшись про нього, зуміли «на очах у всіх» перебігти до свого табору й попередити про небезпеку. Отже, підступний план польського командування було зірвано.

Становище в українському війську з кожним днем погіршувалося. Дедалі гостріше відчувалася нестача хліба та солі, питна вода була неякісною. Не вірячи в можливість успішного завершення боротьби, чимало козаків, селян та міщан покидало обоз, а деякі навіть переходили на бік короля. Є дані, що серед останніх виявився також якийсь полковник Головацький. Наростало невдоволення низів війська діями Джеджалія, а також їхнє недовір'я до козацької старшини. У такій напруженій ситуації більшість

старшини вирішила виходити з оточення. Для цього з 28 червня пришвидшується наведення трьох переправ через болота й річку. Матеріалом слугували вози, намети, зрубані кущі, дерева й усе інше, що траплялося під руку. Якщо вірити інформації одного з перебіжчиків до польського табору, відступаючи залишали з собою тільки по два вози на сотню козаків.

Не виключено, що 28 червня на місце Ф. Джеджалія було обрано М. Гладкого. Наступного дня старшина відправила до Яна Казимира, канцлера, коронного гетьмана та деяких магнатів своїх посланців із листами, в яких висловлювалося прохання виявити «милосердя», зберігши умови Зборівського договору. Послів прийняв М. Потоцький. Поводився він брутально, вимагав забути про Зборівську угоду, погрожував штурмом. Лише А. Кисіль (хоч і безуспішно) намагався схилити короля до поступливості. Від імені уряду відповідь козакам відписав підканцлер Г. Радзейовський, вимагаючи скласти зброю й здатися «на ласку короля». Для надання ультиматумові більшої вагомості польська артилерія вдарила по українському табору. Після цього вже не лишалося ніяких вагань щодо прориву з табору в найближчий час. У ніч на 30 червня старшинська рада обрала гетьманом Богуна, змістивши надміру пасивного Гладкого, й ухвалила «отойти на Україну оборонною рукою...». Г. Граб'янка зазначає, що спочатку планувалося стрімким ударом відкинути Лянцкоронського, відкривши шлях для відступу, а потім уже виводити все військо. Зрозуміло, що про цей план знала тільки старшина. Щоб приспати пильність ворога, Богун уранці вирядив до короля нових посланців із заявою: козаки готові прийняти основні його вимоги. Проте різка зміна їхніх настроїв насторожила Яна Казимира й senatorів, які тут же скликали раду для обговорення нової ситуації.

Не гаючи часу, Богун на чолі 2-тисячного загону кінноти з кількома гарматами перебрався через Пляшівку, щоб уточнити напрям атаки на позиції брацлавського воєводи. Окремі козацькі сотні, напевно, вступали в сутички з польськими корогвами, аби з'ясувати сили противника. Основна ж частина старшини проявила, на нашу думку, велику необачливість, зосереджуючись у районі переправи перед виходом з оточення, — адже решта війська нічого не знала про вироблений радою план дій. Оскільки козацька маса вже й так була сповнена глибокої недовіри до старшини,

*Бій Богуна
з Чарнецьким.
Самокиш М. 1931 р.*

поведінка військової верхівки одразу ж породила чутки, що готується її втеча з табору. Десь на 10-ту годину ранку страшна підозра вразила все військо, викликавши паніку. Командування виявилось неспроможним навести лад, заспокоїти розбурхані натовпи людей, котрі й собі почали стягуватися до берега. Як слушно зауважував Г. Граб'янка, «смятошися вси суцїє в обозе». Почалася стихійна переправа.

Помітивши цей нелад, Богун кинувся до табору, однак було вже пізно. Затримати десятки тисяч охоплених панікою людей не вдалося. Наче ураган, вони ринули на позиції Лянцкоронського, який, вважаючи, що його атакують основні сили українського

війська, поспішив звільнити їм шлях, відступивши до переправи в Козині. В такій круговерті єдине, що вдалося зробити Богуну, так це зібрати 20-тисячний корпус кінноти, який прикривав відступ. Незважаючи на панічну поспішність, козаки таки вивезли з собою майже всю артилерію (залишилося тільки 18 гармат і сім бочок пороху). В ар'єргарді відступаючих йшло майже 2 тис. козаків з «наміром боронитися і дорого продати своє життя». Зрозуміло, що в умовах неорганізованого відступу через три переправи, а також наступу польських полків неминучими були відчутні втрати. За даними одних джерел, вони становили приблизно 4 тис. осіб, за іншими — 8 тис., причому більшість їх загинула не від рук противника, а внаслідок сум'яття на переправах. Поліг тут і 80-річний полковник П. Шумейко.

Довідавшись, що козаки покинули табір, Ян Казимир і коронний гетьман негайно послали туди підрозділи кварцяного війська. Вони застали лише хворих, жінок і дітей (їх було тут же вирізано), а також деякі козацькі загони, що прикривали відступ. Невмирущою славою вкрили себе 200–300 козаків, котрі відмовилися скласти зброю й тривалий час захищалися на одному з островів. Останній із них, озброєний лише самопалом і косою, ще кілька годин відбивався від жовнірів, поки не був убитий. До рук поляків потрапило небагато вогнепальної зброї, гармат і пороху, 20 короґов, зокрема й подарованих Хмельницькому Владиславом IV і Яном Казимиром, одна з його булав, документи гетьманської канцелярії та скарбниця з 30 тис. талерів. Схоплено було турецького гінця й убито корінфського митрополита Іоасафа. Основні сили українського війська таки вирвалися з оточення (як констатував у своєму щоденнику С. Освенцім, «встигли врятуватися й вислизнути з наших рук»). За образним виразом одного з шляхтичів — учасника битви, поляки «випустили вовка». Тому вважаємо безпідставним висловлене в історіографії припущення, нібито під час переправи козацьке військо було майже повністю знищене.

Відступ українських полків сплутав усі плани польського уряду. До них потрібно було внести суттєві корективи. Король схилився до думки продовжувати похід у напрямку Києва. Та далеко не всі поділяли наміри короля. Частина шляхти розуміла, що наступ польської армії неминуче викличе опір українського

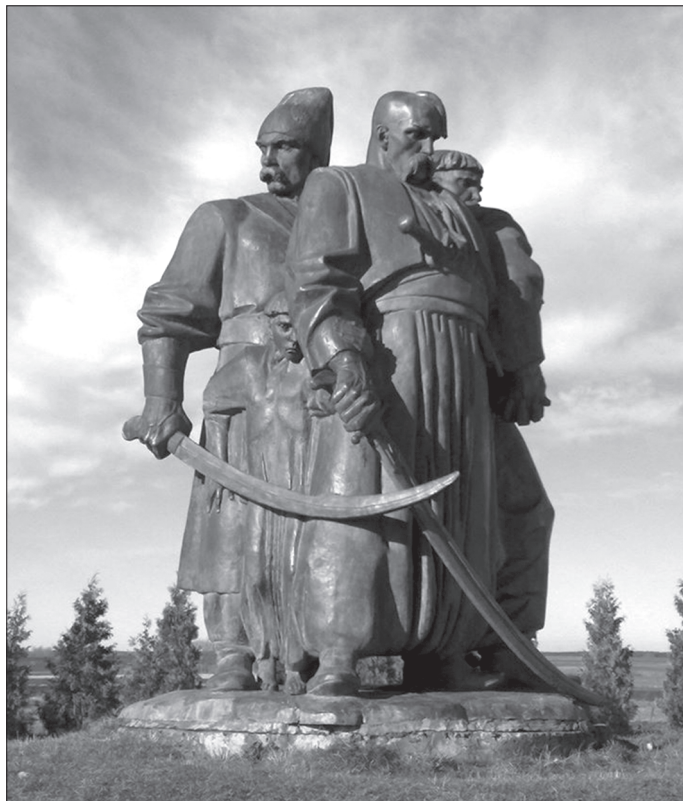
*Подвиг
трьохсот під
Берестечком.*

*Данченко О.
1954 р.*

населення, що призведе до нових боїв. Рішуче протестувало й посполите рушення, яке відмовилося від участі в поході. На ці суперечки було згаяно час. Ян Казимир розпорядився готуватися до виступу 2 липня, але шляхта посполитого рушення відмовилася виконувати його наказ. Наступного дня тривали перемовини. Тим часом шляхта масово від'їздила з обозу. За словами А. М'яковського, чимало з них «найганебнішим чином залишили табір і стрімголов лізли на переправу через Стир, де цілий полк не міг стримати їхнього натиску, позалишали на шляхах вози й багато продовольства, аби мати можливість утекти».

Незважаючи на вмовляння Вишневецького, Лянцкоронського та інших сенаторів, посполите рушення навідріз відмовилося від участі в наступі на Південь України й погодилося тільки дати гроші на утримання кількох тисяч жовнірів. Імпульсивний король вирішив особисто очолити похід кварцяного війська, розраховуючи, що його порив буде підтриманий частиною шляхти. Однак цього не сталося. Посполите рушення масово поверталось до своїх домів. Ян Казимир 4 липня залишив табір під Берестечком і на чолі кварцяного війська цього ж дня прибув до Козина. Через день відправився в напрямку Кременця й зупинився обозом, вочевидь, під Орком. Оскільки частина сенаторів налягала на поверненні короля до столиці, було проведено раду, що висловилася за його від'їзд. Наступного дня Ян Казимир скликав нараду офіцерів, на якій оголосив, що все кварцяне військо

*Пам'ятник
полеглим
героям-
козакам
на полі
Берестецької
битви.
Скульптор
А. Куш. 1991 р.*

(понад 30 тис. жовнірів), за винятком полку Накельського, на чолі з М. Потоцьким відправляється «на Україну», а він повертається назад. Король також обіцяв надіслати підкріплення й знайти кошти для платні жовнірам. Попрощавшись з військом, 8 липня він вирушив до Львова, а кварцяна армія вирушила в бік Ямполья.

Коронний гетьман одержав від короля інструкцію щодо умови можливого замирення з козаками. Її аналіз свідчить, що уряд Речі Посполитої не сумнівався в повній капітуляції Війська Запорозького і мав намір відновити принципи Ординації 1638 р. Вона передбачала відмову козаків від усяких прав, свобод і привілеїв; визнання старшим над собою того, кого призначить король; визначала чисельність Війська Запорозького в межах 6–8 тис. чоловік; забороняла приймати до його лав утікачів із шляхетських маєтків;

вимагала повернення захоплених гармат і т. ін. 8 липня Ян Казимир видав універсал про конфіскацію козацьких земель у Корсунському старостві й передання їх О. Конєцпольському. Водночас до селян і міщан було послано універсали з обіцянкою пробачити їхні минулі дії, якщо вони розпочнуть збір продовольства для коронного війська, лагодитимуть переправи тощо.

Як же складалася в цей час доля Богдана Хмельницького, котрий фактично став бранцем хана? На жаль, джерела не наводять свідчень про ці найтяжчі дні в його житті. Можемо лише стверджувати, що до початку липня Іслам-Гірей повільно просувався в район Старокостянтинова. Імовірно, він вагався: що робити з гетьманом? Пізніше Хмельницький під час розмови з назаретським митрополитом Гавриїлом зауважував: «...знатное де дело, что у него, крымского царя, о нем, гетмане, был некакой злой умысл». Деякий час хан схилявся до думки про можливість обміну Богдана на Нітшоха та кримських «цариків», які потрапили до польського полону. За свідченням відпущеної ханом шляхтянки Піотровської, він тримав Хмельницького з метою звільнення мурз із полону. Якщо вірити цій та іншим шляхтянкам, які побували в татарському обозі, гетьман перебував під постійним наглядом, а коли сідав на коня, то ноги йому зв'язували. За свідченням анонімного автора, Іслам-Гірей дозволяв йому вдень ходити вільно, але вночі його невисипую стерегли ханські сеймени*.

Зі свого боку, польський уряд, дізнавшись про затримку ханом гетьмана, робив спроби забрати його собі. Маємо дані (від 8 липня) А. М'яковського, що за дорученням короля М. Потоцький 5 липня писав листа до Іслам-Гірея, «наполегливо вимагаючи видачі Хмельницького». Белгородець А. Шеїнков чув, що й І. Вишневецький також «присылал к крымскому царю, чтоб он гетмана Богдана Хмельницкого им отдал». Чому ж Іслам-Гірей утримувався від цього кроку? Тут, на нашу думку, діяло кілька чинників, на які він мусив зважати. Одним із найважливіших був розгром козаками під Павлолочно, Чудновим та на Уманському шляху кількатисячної орди ногайців, які рухалися попереду основних сил хана. При цьому козаки послали до нього частину захоплених у полон татар із погрозою: якщо не буде звільнено Хмельницького, вони

* Сеймени — надвірна міліція турецьких султанів.

займуть переправи через ріки й не пропустять ординців. Певна річ, мурзи не мали жодного бажання воювати з козаками й почали висловлювати невдоволення тим, що Іслам-Гірей затримує українського гетьмана. Їхні представники, за даними Виговського, прибули до хана й почали з'ясовувати, «для чего он у себя гетмана держит и с Войском Запорожским нелюбовь всчинает?» На що дістали відповідь: він затримав Хмельницького й «держит при себе по любви, потому что ему топерво до войска в обоз проехать немочно, и он де велит ево, гетмана, отпустить и проводит до украинных ево городов».

Не можемо ігнорувати й того факту, що вже, імовірно, 2 липня хан отримав вісті про відступ козаків зі свого табору, після чого значно пришвидшив просування орди на південь України. Поразка українського війська цілком задовольняла його, однак він не хотів допустити й повного торжества Польщі, видавши гетьмана королю. Навпаки, тепер було вигідно, щоб козаки продовжували чинити опір, приковуючи сили Речі Посполитої до себе. Допускаємо також, що на цей час ханові стало відомо про посольство Порти до Хмельницького, яке везло йому корогву, кафтан і шаблю. А видача Польщі політичного діяча, до якого султанський двір виявляв прихильність, загрожувала кримському володареві великими неприємностями: Стамбул не дарував своїм васалам зневаги до себе. За таких обставин Іслам-Гірей, приховавши від гетьмана поразку козаків під Берестечком, неподалік від Любартова (очевидно, 2 липня) звільнив його. Окремі джерела стверджують, начебто Хмельницькому довелося при цьому сплатити татарам викуп. На нашу думку, в даному разі йдеться про платню татарам за їхню участь у поході, щоб вони не грабували міст і сіл, не брали людей у ясир. За свідченнями сучасників, ординці справді здебільшого обмежувалися отримуваною в містах стацією, нікого не забрали в полон (хоча й не виключено, що подекуди допускалося грабівництво).

У супроводі трьох-чотирьох мурз і 100 козацьких вершників Б. Хмельницький прибув до Любартова. Тут гетьман повідомив міщанам, що поспішає «на Україну» набирати військо «для звільнення полків, які лишилися під Берестечком». Звідси він вирушив до Паволочі, де зібрав 3 тис. злотих для платні мурзам. У відповідь на запитання міщан, чому рухається сам і чому

повертається назад, Хмельницький заявив: «Я ж залишив проти короля 20 полків добрих молодців, які з чверть року будуть захищатися, мають продовольство й боєприпаси; кожний знає, як ми захищаємося в таборах і як переносимо голод». Гетьман також прагнув розвіяти їхні побоювання щодо можливості появи в Україні литовського війська, посилаючись на слово Радзивілла, що воно «повинне стояти лише на прикордонні». Проте сам він інтуїтивно відчував, що сталося лихо. Мабуть, 6 липня з'явився полковник Адам Хмелецький, який не без побоювання зустрівся з гетьманом, а коли зайшов до нього, той, за свідченням паволоцького міського писаря, грізно запитав: «А де табір?» Полковник, знизавши плечима, кинув: «Вже в чорта табір, ми втекли з табору». Намагаючись з'ясувати ситуацію, Хмельницький продовжував ставити запитання, дістаючи на них короткі, сповнені трагізму відповіді: «Чому ж?» — «Бо молодці не хотіли битися». — «А корогви як?» — «І корогви загинули, й гармати». — «А скринька з червінцями та чохлам?» — «І вони загинули». Страшенно вражений наслідками берестецької кампанії, Богдан, не приховуючи розпачу, «схопився за голову і став вирікати прокляття».

Однак на цьому неприємності для гетьмана не припинилися, бо надійшла звістка про розгром козацьких полків Небаби під Ріпками. 26 червня Мирський раптовим ударом оволодів козацьким табором під Лоевим і захопив переправу через Дніпро. Сюди ж прибув Я. Радзивілл, який почав перекидати полки. З табору під Ріпками Небаба кинувся на противника з кіннотою, гадаючи, що тут перебуває лише Мирський (чи не тому Самовидець назвав його «неуважним?»). Радзивілл атакував його з флангу. Розгорілася запекла битва. Незважаючи на хоробрість козацького полковника (коли його поранило у праву руку, продовжував відбиватися лівою) та його козаків, майже всі вони загинули, зокрем, Небаба, Півторакожух, Капуста та інші старшини. Козацька піхота з-під Ріпок відійшла до Чернігова. На місце Небаби козаки обрали полковника Пободайла. Після цього литовські війська вступили на українські землі одночасно на Овруччині та Чернігівщині. Наприкінці червня Я. Радзивілл зробив невдалу спробу захопити Чернігів, після чого зупинився в Любечі. В. Гонсевський розпочав військові дії на Овруччині.

Отримавши повідомлення про дві великі поразки українського війська, а також про наступ польської та литовської армій, Хмельницький, як ніхто інший, зрозумів усю катастрофічність ситуації. Мало того, що політика хана остаточно перекреслила його плани добитися створення незалежної Української держави, — на терези історії була поставлена сама доля козацького стану. Його ліквідація збройними силами Речі Посполитої мала б, без перебільшення, найтрагічніші наслідки для українського народу. Здавалося, що за відсутності в розпорядженні гетьмана будь-яких військових сил (у той час, коли на південь України просувалася щонайменше 40-тисячна польсько-литовська армія) не було жодного шансу організувати їй опір. Навряд чи можна було знайти хоча б одну людину тверезого розуму, котра б вірила в можливість ведення в таких умовах успішної боротьби. Та, на щастя України, такою людиною виявився Богдан Хмельницький. Швидко подолавши розпач, він із небаченою енергією взявся за формування нової армії.

Розділ 7

ТРІУМФАЛЬНА БАТОЗЬКА ПЕРЕМОГА

*Безсумнівно, Батозька перемога є
найяскравішою ілюстрацією воєнного мистецтва
Б. Хмельницького, й навіть якби вона була єдиною
в його житті, цього вистачило б, щоб поставити
гетьмана в один ряд із найвизначнішими
полководцями Європи. Вражає, наскільки вчасно
було обрано момент для наступу. Запізнісь він
хоча б на тиждень, і хто зна, якими були б
наслідки битви.*

Сконцентрувавши всю свою волю, гетьман із притаманною йому енергією взявся за організацію оборони України. Не виключено, що 6 липня з метою вироблення плану дій він провів раду присутньої старшини. На ній було ухвалено рішення розпочати мобілізацію армії. Виходячи з цього, Хмельницький розіслав універсали з розпорядженням заможнішим козакам збиратися до Маслового Ставу (поблизу сучасної Маслівки на р. Росава), а біднішим — розійтися по домівках і підготувати для себе продовольство. Саме в цей час до Війська Запорозького надійшов лист від Іслам-Гірея, в якому той виправдовував свій відступ з-під Берестечка наявністю там лісів і болот, а також висловлював готовність прибути на допомогу, якщо виникне загроза «від ляхів». З його змістом гетьман негайно ознайомив усіх присутніх козаків і мешканців міста. Однак надія на підтримку з боку кримців згасла вже наступного дня, бо від хана надіслали нового листа, у якому він, розгніваний козацькими погромами кількох татарських загонів, висловив глибоке обурення й поставив під сумнів даліше існування українсько-татарського союзу. Щоб урятувати справу, до Бахчисарая було негайно відряджене посольство з підтвердженням вірності козацької України дружбі з ханством і проханням допомоги проти Польщі.

Сам гетьман вирішив перебратися до Корсуня й там розпочати збір війська. Напевно, вже ранком 7 липня 1651 р. (після від'їзду послів до Криму) він вирушив у дорогу й цього ж дня в Білій Церкві видав наказ тамтешньому та вінницькому, брацлавському, уманському й паволоцькому полковникам негайно, «не відкладаючи ні на тиждень, ані на два», прибувати до Білої Церкви. Б. Хмельницький закликав їх до пильності, щоб «наші вороги не

застали нас у наших домівках», указував на важливість вчасного обміну інформацією. За окремими даними, він одразу ж покинув Білу Церкву, однак вирушив не до Корсуня, а до Києва.

Чим спричинена така зміна намірів, відповісти важко. За свідченням белгородського міщанина Афоньки Шеїнкова, він їздив туди помолитися. Хоча Богдан не вирізнявся надмірною релігійністю, все ж не виключаємо, що, потрапивши в надзвичайно скрутне становище, він міг удатися до такого кроку, та, імовіріше, хотів заручитися підтримкою вищого духовенства. До того ж перебування в Києві гетьман використав і для влагодження «мирських» справ. Так, з огляду на реальність загрози наступу Я. Радзивілла на місто, він розпорядився зміцнювати укріплення. Можна припустити, що водночас віддав наказ київському полковникові А. Ждановичу стійко захищати місто. Нарешті, в джерелах знаходимо згадку, що тут відбулася старшинська рада, яка вирішила просити царський уряд встановити протекторат над Лівобережною Україною. Однак треба гадати, що в даному разі, якщо таке рішення справді приймалося, йшлося про всю територію Української держави.

Приблизно 11 липня Хмельницький залишив Київ і поспішив до Корсуня. Тут на середину місяця він мав у своєму розпорядженні майже 4 тис. козаків, а також кілька тисяч татар, котрі кочували поблизу. 13 липня до нього прибули з Москви піддiachий Богданов і назаретський митрополит Гавриїл. Наступного дня під час прийому митрополит повідомив, що передав царю козацьку чолобитну й прохання, ознайомившись з якими Олексій Михайлович просив від його імені подякувати гетьману «за то, что он его государские милости и жалованья к себе ищет». Потім митрополит передав свої записи про позицію російського уряду щодо українсько-польських відносин, зокрема, про відмову Росії піти назустріч домаганням посольства Речі Посполитої. Хмельницький заявив, що має намір найближчим часом вирядити до Москви своїх послів, які проситимуть царя стати на захист святої церкви від утисків і знеславлення. А «все православные христиане, под ево государскою высокою рукою с великим хотеньем во всей его государскою воле быти хотят, так же как у великого государя у его царского величества в его Российском государстве всяких чинов люди в подданстве и во всей его государскою воле пребывают».

При цьому, що особливо важливо, він уперше чітко вказав: прийняття козацькою Україною царської протекції має відбутися на певних договірних умовах: «всею *Малою Русью*, духовного чину и светцкого всяких чинов люди, мещане и казаки, дадим *на себя договорное письмо за руками з большим утверженьем...* (курсив наш. — Авт.)». Очевидно, український уряд на цей час уже виробив положення майбутнього договору. За даними Богданова, під час розмови з ним І. Виговський недвозначно заявляв, що сподівається невдовзі поїхати за дорученням гетьмана в Москву, щоб укласти договір, коли цар «велит принять под свою государеву высокую руку, и он о всех статьях учнет договариватца, на которых статьях тому быть, что им быть под ево государевою высокою рукою (курсив наш. — Авт.)».

Гавриїл вітав намір Хмельницького прийняти московську протекцію, але осудив його «братство» з татарами, які, перебуваючи з ним у союзі, «православных христиан побивают и в полон берут и дома их разоряют». А ось тепер хан «ему, гетману, зрадил и самого было ево, гетмана, поневолил. И, знатное дело, что было хотел ево польскому королю отдать для бездельные своей корысти...». Далі митрополит почав переконувати правителя України у великій підступності «бусурманів», яким не можна вірити, тому радив порвати з ханом, бо від нього треба очікувати «большого дурна». Однак ці «відкриття» митрополита були давно добре відомі Хмельницькому, й він зауважив, що знає — православним з Кримом «братства и большого совету и соединенья держать не годится», але за теперішньої ситуації доводиться «братство и соединенье держать». Вони, православні, перебувають у союзі з ордою задля порятунку від польських рук святої церкви, а татари від цього союзу мають багато вигоди: «Везде на войнах за их головами многую корысть себе получают и... всякое большое дурно чинят».

Торкаючись поведінки Іслам-Гірея під Берестечком, Хмельницький підкреслив, що хан учинив велике зло: відмовив у допомозі й «на чом присягал, во всем зрадил, и ево, гетмана, взял от казатцкого обозу, отвез в дальние места и к войску не отпустил неведомо для чего, и держал у себя с неделю. И знатное де дело, что у него, крымского царя, о нем, гетмане, был некакой злой умысл». Проте навіть за цих обставин він «и за такое большое

дурно роздору никакова не учинил, и впредь до времени роздору учинить не мочно и всякие обиды от него терпеть, потому, как ему, гетману, с крымским царем учинить роздор, и он де, *крымской царь, сложась с польским королем, учнет на них воевать, и им де тем крымской царь страшен* (курсив наш. — Авт.). Здається, точніше не можна розкрити причин українсько-кримського союзу. Саме страшна, смертельна для справи створення незалежної Української держави загроза польсько-татарської коаліції змушувала керівника Національної революції миритися з усіма тяжкими наслідками союзного договору з ханом. Розвиваючи свою думку далі, гетьман підкреслив, що якби вся Мала Русь мала протекцію царя, тоді б йому нічого було боятися Іслам-Гірея, він «обид бы от него, крымского царя, никаких терпеть не стал» і без згоди царя не підтримував би з ним дружби. На його думку, об'єднаним силам Великої та Малої Русі не був би страшним і союз Криму з Річчю Посполитою. 18 липня гетьман вручив листи до царя та бояр Б. Морозова й І. Милославського (на жаль, зміст цих документів залишається для нас невідомим) й відпустив Богданова.

Варто зауважити на поведінку І. Виговського в цей критичний для України час. Він запропонував через Богданова свої послуги російському урядові, обіцяючи повідомляти про стосунки гетьмана з Польщею, Портою й іншими державами шляхом надсилання «тайным делом» листів до путивльського воєводи С. Прозоровського. При цьому застерігав, щоб про це ні в якому разі не довідався Хмельницький: «Добре того опасен, чтоб гетману про то не донеслось, а как де про то от кого ведомо учинитца гетману, и гетман де конечно велит ево за то карать». Зрозуміло, що правлячі кола Росії з радістю вхопилися за цю несподівану пропозицію, яка звільняла їх від необхідності шукати інше джерело інформації з України. Куди краще мати довірену особу серед наближених Хмельницького! Писареві охоче дали добро на «службу», за яку платили соболями. Думка С. Наріжного, що це були лише звичайні подарунки як представникові старшини, потребує переконливішої аргументації, хоча не можна виключати і того факту, що ця ініціатива генерального писаря була узгоджена з самим гетьманом.

У Корсуні Хмельницький розгорнув велику політичну й організаційну діяльність. Десь у середині липня він прийняв нових

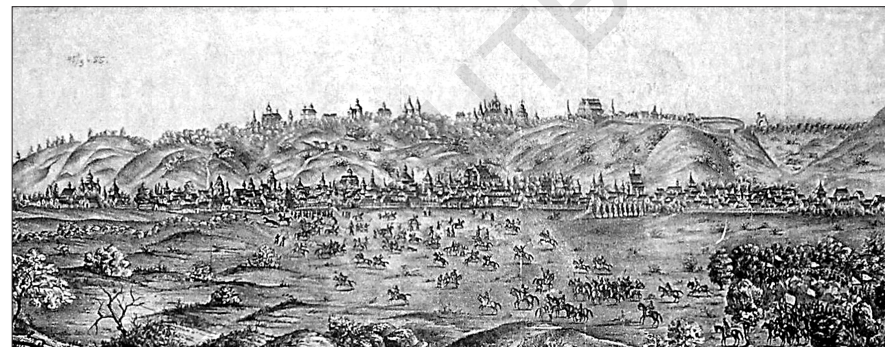
гінців від хана. Хоч зміст переговорів із ними невідомий, можна з певністю стверджувати, що вони велися навколо питання про надання допомоги Україні в боротьбі проти польських військ. З огляду на критичність ситуації, гетьман відправив посольство до султана, також прохаючи про допомогу. Від С. Сірого, котрий повернувся від Дьєрдя II Ракоці, Хмельницький довідався про готовність князя розпочати наступ на Польщу, але час для цього було втрачено, й тому стало ясно, що після поразки українського війська під Берестечком годі сподіватися на воєнну акцію угорців, що могла б полегшити становище України. Отже, виходило, що треба покладатися лише на свої сили. Тим-то першорядного значення набула мобілізація власних полків. Видавалися накази козакам Лівобережної України збиратися до Переяслава, а Правобережжя — в районі Маслового Ставу, розсилалися універсали й до мешканців міст із закликом не здаватися ворожим корогвам, а чинити опір, обіцялися з часом допомога козаків і підтримка татар. Не виключено, що на козацькій території України серед населення вівся збір грошей для платні татарським загонам, котрі погодяться прибути на допомогу.

Особливо загрозливим у цей час був розвиток подій на півночі Київського та Чернігівського воєводств у зв'язку з наступом литовського війська. На Овруччині успішно діяли підрозділи В. Гонсевського, які в жорстоких боях розгромили козацькі загони Натальчиця, Сасименка, Лашівця та Сагайдачного. Полковники Гаркуша і Жданович діяли пасивно, хоч і мали чисельну перевагу. Можливо, вони не знали реальних сил противника й побоювалися появи тут самого Я. Радзивілла. Однак є підстави стверджувати, що основною причиною їхньої бездіяльності все ж була позиція верхівки православного духовенства. Так, Косов і Тризна звернулися до Ждановича з настійним проханням не вступати в бої з литовськими військами, бо їх просування йому все одно не спинити, а якщо литовці будуть змушені з боєм займати Київ, то, оволодівши ним, почнуть винищувати міщан і руйнувати церкви. Краще він, митрополит, направить до Радзивілла посольство з клопотанням, аби заборонив своїм жовнірам чинити в місті безчинства, бо вони, «духовного и светцкого всяких чинов люди, в подданстве и во всей его королевской воле быти хотят». За домаганням митрополита київський полковник залишив оборонні рубежі

й відступив під стіни Києва. Зайнявши Горностайпіль і залишивши тут обоз, Гонсевський розпочав переслідувати козаків й зупинився неподалік Вишгорода, очікуючи на підхід Я. Радзивілла. Представники київської міської верхівки зробили спробу порозумітися з литовським стольником, але без відома свого гетьмана він не наважився прийняти якесь певне рішення.

Жданович повідомив Хмельницького, що залишив свої позиції, чим викликав великий гнів гетьмана, котрий пригрозив полковникові старшинським судом за те, «что он Киев покинул без ево гетманского росказанья... потому что он то учинил недобро: самой стольной город, и церкви божий, и святые мощи, откуда православная христианская вера зачалась и возсияла, яко солнце, выдал в лятцкие в еретические руки на поруганье», й наказав негайно повертатися «на заставу в прежние места» й не допускати ворога до міста. На допомогу Ждановичу були відправлені Уманський і Білоцерківський полки. Водночас обурений воєначальник Війська Запорозького листом попередив Косова, аби той більше не втручався не в свої справи, а молився, щоб «православная христианская вера от еретических рук была свободна». Якщо ж Бог за їхні гріхи видасть православних ворогові, то йому, митрополитові, «смерти бояться не годитца, хотя за православную христианскую веру и постражет, и он от господа Бога венец восприимет».

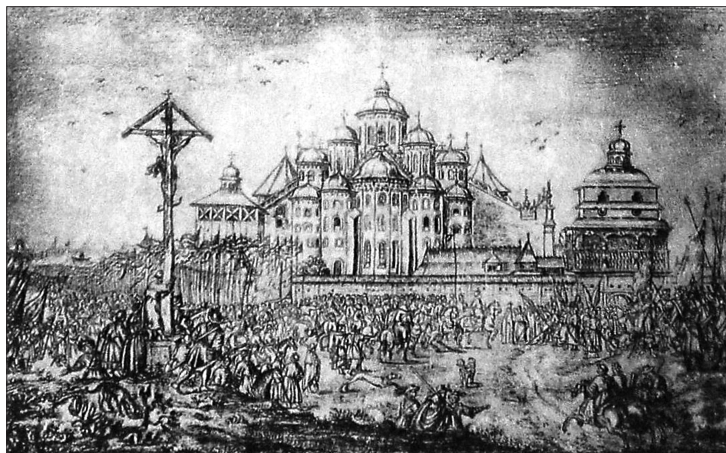
Однак вжиті Хмельницьким заходи врятувати ситуацію вже не змогли. Не вдалося швидко направити на допомогу Ждановичу полки (не була завершена їх мобілізація). Щоправда, полковник І. Гаркуша, маючи майже 6 тис. козаків і одержавши гетьманський наказ, почав зміцнювати укріплення Києва. Проте чимало міщан, котрі могли б допомогти в боротьбі з ворогом, виїхало з міста. Зате Радзивілл діяв уміло й рішуче. Залишивши залог у Любечі, 16 липня на чолі 15–17-тисячного війська він виступив у похід на Київ. Успішно переправився через Дніпро і 23 липня під Вишгородом об'єднався з Гонсевським. Ранком наступного дня оглянув захисні позиції козаків й уточнив деталі штурму. Тоді ж розпочалися сутички з козаками, жовніри захопили й пограбували Межигірський монастир у Вишгороді. У самому ж Києві виникла паника, міщани поспіхом залишали його, причому чимало з них, як засвідчує Самовидець, «уступили суднами вниз Дніпра ку Переяславлю, Черкасом и к иным містам коло Дніпра...».

Бойовище козаків із військом Януша Радзивілла у 1651 р. на Подолі в Києві.
Ван Вестерфельд А. Середина XVII ст.

За планом литовського командування, наступ на місто розпочався вночі — одразу з трьох сторін. Жовніри зуміли подолати міський вал і вийти в тил Ждановичу, але сильний опір окремих козацьких підрозділів затримав їх просування, і Я. Радзивілл розпочав підготовку до вирішальної атаки. Однак необхідність у ній відпала сама собою, бо Жданович і Гаркуша дали наказ козакам залишити Київ і поспішно відступити. Косов негайно повідомив про це Радзивілла й запросив до міста, бажаючи не чинити спустошень. Побоюючись можливої засідки, литовський гетьман відповів, що в'їде до Києва вдень. Не виключено, що йому хотілося вступити до столиці України як тріумфаторові. Справді, у визначений час він уїхав через Золоті Ворота до міста, де його урочисто зустрічали представники вищого православного духовенства та магістрату. Війт вручив йому ключі. Підрозділи війська зупинилися обозом недалеко від церкви Св. Софії. Всупереч сподіванням Косова, Тризни та міської верхівки, литовські жовніри розпочали безчинства, грабували не лише міщан, а й церкви та монастирі.

Зайняття Києва литовським військом стало найкритичнішим моментом на цьому етапі революційної боротьби. Здавалося, ще кілька тижнів — і Українська держава під ударами польсько-литовської армії припинить своє існування. Врятувати справу могло лише масове піднесення визвольної боротьби посіпльства. Добре розуміючи це, Хмельницький розсилав універсали й заклики до населення братися за зброю. Це знаходило розуміння серед селян, міщан і козаків Київщини та Поділля. За словами

*Здача
козацьких
клейнодів
польсько-
литовській
армії.*

*Ван Вестер-
фельд А.
Середина
XVII ст.*

українського літописця Й. Єрлича, «наче до меду, рушили на свавілля старі й молоді, не дбаючи про те, що розпочалися косовиця й жнива». Піднімаючись на боротьбу, чимало з них, однак, не приховували свого недовір'я до старшин та гетьмана, яких уважали винуватцями катастрофи під Берестечком. Повідомляючи 16 липня про події в Україні, М'яковський зауважував, що, одержуючи гетьманські універсали, з-поміж козаків і селян «мало хто йде до нього, деякі хочуть зібрати свою раду та обговорити тяжке становище, в якому вони опинилися». Повстанці Подністров'я заявляли шляхті: «Якщо Хмель програв, ми можемо виграти й мати тепер іншого гетьмана». За даними кам'янецького старо-сти П. Потоцького, подібний намір мали в другій половині липня і подільські козаки, повсталі селяни й міщани. Серед частини козаків поширювалася думка про доцільність скликання на Масло-вому Ставі чорної ради, щоб вирішити на ній, чи варто залишати й далі булаву в Хмельницького. Вони не приховували невдоволення збагаченням старшини й не забували того, що, коли «козаки с королем и с поляки мирились и их де отдали было панству в подданство по прежнему... а их де бедных людей и козаками не называли, а называли их мужиками». Не можна ігнорувати й того факту, що частина козаків відмовилася прибувати до обозу гетьмана, бо «им стала скудость большая». Однак послідовні й рішучі заходи Хмельницького, спрямовані на мобілізацію сил для боротьби з ворогом, згодом розвіяли недовір'я до гетьмана серед основної

частини поспільства, яке знову почало вбачати в ньому свого вож-дя в боротьбі проти Речі Посполитої.

Тим часом польська армія у складі 35–40 тис. осіб після від'їзду короля повільно просувалася через південь Волині в на-прямку Білої Церкви. Надзвичайно сильно дошкуляв голод, осо-бливо підрозділам іноземної піхоти й рейтарів. Ширилося дезер-тирство. За даними коронного гетьмана М. Потоцького, з 8 по 12 липня чисельність іноземних жовнірів зменшилася на 1,5 тис. осіб. А. М'яковський засвідчував: «Повсюди жахливе безлюддя й спустошення... хліба жодними зусиллями не можна дістати, не-має ні людей, ні млинів». Щоб швидше подолати обезлюднений край, Потоцький розділив військо на дві частини, призначивши місцем їхнього збору Любартів (Любар). При собі залишив під-розділи іноземної піхоти, артилерію та кілька полків кінноти. По-переду пішли полки під проводом М. Калиновського. Обіч корон-ного гетьмана рухався О. Конєцпольський. Вже 16 липня військо дійшло до Сморгівки й деś після Ямполья жовніри нарешті поба-чили кілька «обширних полів хорошего хліба», який заходилися жати й підсмажувати зерно та їсти замість хліба. Однак це не мо-гло їх урятувати, чимало жовнірів помирало з голоду. Перебува-ючи поряд із іноземною піхотою, М'яковський у листі від 25 лип-ня підкреслював, що серед неї лютував «страшний і невимовний голод». Піхотинці ставали подібними до «мумій», їли коняче «стерво», часом навіть сирим, чого, як пише автор листа, скільки прожив, а не бачив. Інколи за конячу ногу польські вояки вбивали один одного. Важко переносили жовніри також холодну дощову погоду, ніде було ні обсушитися, ні відігрітися, бо «від Кременця до Любартова навколо немає нічого, де раніше були села й міс-течка». Не могли дістати їстівного також роз'їзди, що посилалися в околиці Корця, Звягеля та інших міст.

Звичайно, населення спустошеного півдня Волині не могло ор-ганізувати серйозного опору ворогові, й іноді мешканці міст від-чиняли польським корогвам брами. Однак немало селян і міщан залишили свої домівки, пішли в ліси й почали партизанську бо-ротьбу. І. Вишневецький 18 липня констатував: «По лісах і хащах часто наших необережних ловлять, інших стріляють із самопа-лів». Уперше підрозділам коронного війська довелося зустрітися з відкритим опором у Любартові. Основні сили козацької залози

відійшли заздалегідь, проте кілька сотень разом із міщанами закрилися в замку. Коли С. Чарнецький запропонував тим, хто складе зброю, зберегти життя, то одні погодилися, інші категорично відмовилися, внаслідок чого між ними спалахнула сутичка. Перемогли прихильники капітуляції, й брами міста було відкрито. Жовніри, захопивши замок, почали вбивати усіх підряд. Тоді кілька десятків козаків замкнулися в одному з будинків і вчинили героїчний опір. Вони билися до останнього. Вишневецький змушений був визнати, що «жоден не дався взяти себе живим, мусили забити всіх і то не швидко, довго мордувалися». У районі Паволочі велику активність у формуванні козацького війська розгорнув полковник І. Кучевич-Миньківський (за словами його кума, шляхтича Станіслава Яницького, він «другим Хмельницьким учинився»). Яницький умовляв кума перейти на бік короля, однак той відмовився. Та міська верхівка не підтримала заходи полковника й послала до власника міста — калуського старости — делегацію з проханням надіслати залогу. Тому Кучевич-Миньківський змушений був зі своїми однодумцями відступити до Хмельницького, а частина козаків полку вступила на околицях міста в бій із жовнірами, проте зазнала поразки й також відійшла.

По-іншому розгорталися події на Поділлі, де селяни, міщани й козаки, довідавшись про поразку під Берестечком, узялися за зброю, аби лиш не допустити відновлення попередніх порядків. Коли сюди з'явилися посланці О. Конєцпольського з його зверненням до своїх підданих дотримуватися послуху, то одні його універсали люди порвали, а інші змусили посланців з'їсти. На чолі повстанців у західному регіоні Брацлавщини стали полковники Недостежа та Іванчул, які закликали мешканців міст і сіл, розташованих між Дністром і Південним Бугом, збиратися до табору під Деревчином. І досить швидко сюди прибуло кілька тисяч збунтованого люду, які й гадки не мали «бути послухними своїм панам», заявляли, що «краще загинути, ніж віддавати своїм панам звикле послухство». Багато невдоволених, особливо з Подільського воєводства, змолотивши хліб, залишили домівки й переселялися в східні райони Брацлавщини («на Україну»). За словами П. Потоцького, який на чолі кількох корогов з'явився до Бара, жителі Летичівського повіту «ніде ляхів за панів мати не хочуть». Полум'я збройного протесту охопило й східний район Брацлавщини, де

Кам'янець-Подільський.
1889 р.

активну діяльність розгорнув І. Богун: він не лише формував полк, а й проводив збір коштів і продовольства для утримання татар.

Брацлавська шляхта власними силами не могла відновити свою владу в краї, тому послала по допомогу до М. Потоцького гінця Кордиша. 27 липня він приїхав до табору польського війська й передав листа. Оскільки напередодні надійшов сповнений тривоги лист і від П. Потоцького, коронний гетьман мусив скликати 28 липня військову раду для обговорення питання, як «запобігти хлопським заколотам». Вирішили послати на допомогу кам'янецькому старості шість корогов, з якими той мав негайно вирушити до Вінниці. Наростання визвольної боротьби почало викликати серйозне занепокоєння у найдалекоглядніших шляхтичів, котрі перебували у війську. М'яковський 25 липня повідомляв віденському стольникові: «Війна, війна і, як бачу, важка для нас буде до зими, хіба взимку їх (повстанців. — *Авт.*), за ласкою божою, доконаємо...».

Польська армія 25 липня залишила Любартів і через Трошу та Янушпіль вирушила до Махнівки, де мали зібратися всі її підрозділи. 30 липня вона зупинилася в околицях міста. Звідси М. Потоцький пішов до Паволочі, й наступного дня його полки вступили в районі містечка Білилівка на територію Української держави. Й тут офіцери й жовніри побачили різкий контраст між її господарським станом і тим, що спостерігався на землях, контрольованих польськими властями. М'яковський засвідчував: «Ми потрапили начебто в інший край. Ми застали на полі густі копи і доволі всякого збіжжя на полях». Жовнірам удалося за «божими цінами»

розжитися на продовольство, хоч усе ще відчувалася гостра нестача напоїв (так, із великими труднощами вдалося за 80 злотих дістати для М. Потоцького бочку меду й бочку дуже поганого пива). Надвечір 1 серпня коронне військо дісталось до Ружина, де, за словами анонімного автора щоденника, знайшли «прямо-таки *обітовану землю, повну хліба і пасік* (курсив наш. — Авт.)». Обозна челядь, побачивши таке багатство, вдалася до грабіжництва. Однак М. Потоцький ужив рішучих заходів для його припинення. Наступного дня військо зупинилося в с. Верхівка. Коронний гетьман вирішив обминути Паволоч і завдати раптового удару по Білій Церкві.

Тим часом Хмельницький повністю опанував ситуацією, зумів запобігти скликанню чорної ради й успішно керував формуванням нової армії. За даними грека Дмитра Іванова, на кінець липня при ньому вже перебувало сім полковників і велике військо; 13 серпня в польському обозі ширилися відомості, що українська армія налічувала 15 тис. козаків, 2 тис. татар і мала на озброєнні приблизно 15 гармат. По кілька полків перебувало також у Животові, Білій Церкві та Вінниці. Щоб заохотити татар, гетьман розпорядився платити мурзам по 200, а рядовим — по 20 талерів на місяць. Згадуваний вище Д. Іванов, який побував у гетьмана 1 серпня, зазначав, що до його табору постійно прибували козаки, селяни й міщани («все те ратные люди идут всход к Хмельницкому со многим хотеньем»). Ішли до нього й козацькі полки з Лівобережної України.

Й ось у такий тривожний і вкрай напружений момент гетьман вирішив... одружитися! Його обраницею стала Ганна — вдова покійного полковника Пилипа, яка походила з відомого козацького роду Золотаренків. Нам не вдалося виявити жодного свідчення, жодного натяку на характер їхніх узаємин до шлюбу (всі версії, висловлені в художній історичній літературі, — плід фантазії авторів). Можемо лише припустити, що вони були добре знайомі. Тепер Хмельницький запропонував їй вийти за нього заміж і дістав згоду. Схоже, що весілля відбулося в неділю 20 липня (адже піддячий Богданов, який пробув у гетьмана до 18 липня, жодним словом не згадав про цю подію, а 27 липня в обоз польського війська надійшла новина: «Хмельницький женився і взяв козачку Пилипуху»). У джерелах є згадка, що весілля відбулося в Корсуні. Припускаємо, що їх міг повинчати митрополит Гавриїл. Ясна річ, цей

крок Богдана засвідчував не лише його впевненість у собі, що позитивно позначалося на настроях козацьких мас, а й підкреслював нерозривність його власної долі з долею козацтва в Україні.

Наприкінці липня гетьман розпочав активні дії проти окремих підрозділів противника, щоб затримати його просування й зірвати плани М. Потоцького. Першого удару було завдано, імовірно, 1 серпня п'яти корогвам в околицях Фастова. Довідавшись про це 2 серпня й добре знаючи про надзвичайну воєнну винахідливість українського полководця, його здатність улаштовувати пастки, коронний гетьман насторожився. Він негайно вніс корективи до свого задуму: вирішив не обминати Паволочі, а зібрати тут усе військо. Його побоювання посилювали наступного дня, коли 2 тис. козаків і 500 татар на чолі з І. Виговським та полковником А. Хмелецьким доценту розгромили під Таборівкою сім добірних польських корогів, захопили більш як тисячу возів із продовольством і гнали жовнів аж до околиць Паволочі. М. Потоцький знову скликав військову раду для обговорення подальших дій. Думки її учасників розділилися: одні радили негайно атакувати табір Хмельницького, поки йому на допомогу не підійшли татарські загони, інші вважали за доцільне спочатку зайняти Фастів, установити зв'язок із литовським військом, а вже тоді «знищити гніздо війни». Ще інші висловили міркування, що без кровопролиття не вдасться оволодіти ні Фастовом, ні Білою Церквою, а якщо їх обминути, козаки зможуть завдати удару по артилерії, що рухається позаду. З огляду на це, пропонували зупинитися під Паволоччю, щоб зосередити там все військо й підтягнути артилерію. Вислухавши всіх, М. Потоцький прийняв, мабуть, наймудріше рішення: дати військові перепочити після важкого переходу, дочекатися артилерії й піхоти, а тоді, в залежності від обставин, або піти на з'єднання з литовською армією, або розпочати наступ на Білу Церкву. Увечері з'явилися посланці з листом від Я. Радзивілла, який намагався схилити коронного гетьмана до негайного об'єднання, пропонуючи відправити кінноту через Обухів, Копачів, Мотовилівку до Василькова, бо, на його думку, Хмельницький намагатиметься відокремити їх армії одну від одної. Однак без підходу артилерії й піхоти М. Потоцький не наважився виступити назустріч литовцям. Наступного дня він дістав дозвіл від власника Паволочі розташуватися поблизу неї й 6 серпня став тут

табором. Назавтра до нього з'явився з 2 тис. вершників кам'янецький староста, який вважав за краще відступити з Поділля.

На цей час унаслідок розгортання масової боротьби на Брацлавщині, Київщині та Чернігівщині помітно ускладнюється становище польсько-литовських військ. М'яковський в одному з листів зауважував: «Тепер ми оточені ворогом зідусіль — спереду, з боків і ззаду. Селяни за нами мости і переправи руйнують, погрожуючи нам: “Якщо б ви і хотіли втекти, то не втечете”». Ширилося повстання на Поділлі. За даними щоденника С. Освенціма, «найупертіші заворушення й бунти свавільних хлопів відбувалися за звичаєм на Брацлавщині внаслідок підбурювання Богуна; тут, на берегах Дністра, натовпи свавільних опришків не дозволяли нікому з наших повернутися». В околицях Бара загони повстанців очолили І. Александренко і Чуйко. Звідси, імовірно, вони зробили сміливий рейд під стіни Кам'янця-Подільського й мало не захопили його. Повернувшись назад, в околиці Бара, зібрали майже 10 тис. повстанців. Після загибелі Чуйка Александренко вирушив до Браїлова, а згодом до Білої Церкви, куди прибув десь 20 серпня. Швидко погіршувалося становище литовського війська в Києві завдяки успішним діям С. Пободайла на Чернігівщині, котрий у середині серпня захопив Любеч і блокував залог у замку, а також партизанських загонів, які відрізали місто від Білорусії та Литви. Крім цього, не виключено, що саме грабежі жовнірів зумовили пожежу, що спалахнула в Києві 6 серпня й набрала катастрофічних масштабів наступного дня. У місті згоріло приблизно 2 тис. будинків і п'ять церков.

Занепокоєння Я. Радзивілла можливістю ізоляції Хмельницьким польської й литовської армій, як показали наступні події, було небезпідставним. Справді, Богдан прагнув не допустити об'єднання ворожих сил. За його розпорядженням терміново зміцнювалися укріплення у Фастові, Трилісах і Білій Церкві. Також гетьман намислив завдати комбінованого удару по Києву. З цією метою послав під місто кілька тисяч козаків і татар на чолі із Ждановичем. Полковник повинен був діждатися 7 тис. козаків, які мали на човнах спуститися по Десні в Дніпро й теж підступити під Київ, і тоді з усіх сторін, «спереду, з тилу, з води і з лісу», вдарити одночасно по литовському обозу. Однак Жданович не виявив належної обачливості. Зі свого обозу, розташованого в лісі,

він вислав до Києва роз'їзд, який недалеко від Золотих Воріт був виявлений і атакований ворогом. Козаки почали відступати до обозу. Вони встигли успішно переправитися через р. Либідь і зникли в лісових нетрях. Але від тих, кого вдалося захопити в полон, Радзивілл довідався про намір Хмельницького, тому в листі до М. Потоцького просив негайно надіслати кінноту до Василькова.

Зазнавши невдачі в задумі раптового наступу на Київ, український гетьман вносить корективи до своїх стратегічних планів. Не відмовляючись від наміру блокувати й розгромити литовське військо, він вирішив розпочати переговори з М. Потоцьким, запропонувавши мир з Польщею на умовах Зборівського договору. Не виключено, що цим Хмельницький прагнув виграти час, необхідний для зміцнення армії та підходу можливої допомоги від хана. Для цього він перевів свої полки ближче до Білої Церкви — в Узин і 12 серпня, у вівторок, посилав Потоцькому листа з пропозицією припинити кровопролиття й виступити посередником у переговорах козаків із королем, щоб «він зберіг надані нам вольності й виявив батьківське милосердя до підданих». Як видно з листа М'яковського від 17 серпня, в даному разі малося на увазі збереження умов Зборівського договору, але при цьому недвозначно заявлялося про готовність народу захищати свої вольності: «Якщо в[аша] м[илість], м[остивий] п[ане], не виявиш милосердя, кожний готовий вмерти при своїх злиднях і голову скласти, бо кожна пташка охороняє, як може, своє гніздо». Наступного дня він пише також до А. Киселя, схилиючи його взяти на себе функції посередника в переговорах із коронним гетьманом, а за кілька днів — другого листа до М. Потоцького з чітко аргументованими доводами щодо необхідності збереження умов Зборівського договору.

Приблизно 14–15 серпня Хмельницький відрядив до Москви полковників С. Савича, Л. Мозирю та І. Нечипоренка (імовірно, йдеться про Золотаренка), щоб порушити питання про прийняття України під московську протекцію. Через день-два до нього з'явилися гінці путивльських воєвод — В. Бурий із товаришами. Гетьман радо зустрів їх. Прочитавши листа про порубіжні «управні справи», він сповістив воєвод про бажання його та Війська Запорозького бути під царською рукою, а з ляхами «у них, черкас, миру не будет». Таємно від гетьмана Бурий передав Виговському листа від воєвод, яким цар дозволив «ссылатца о твоих

государевых тайных делах...». Зі свого боку генеральний писар вручив послу листа з повідомленням про деякі значні події. Найціннішу інформацію він передав Бурому усно.

Водночас гетьман продовжував розсилати універсали до населення Української держави, закликаючи його прибувати до козацького війська, пильно дбав про укріплення табору під Білою Церквою, вважаючи його ключовим у системі захисту південних районів України. З прибуттям туди полків Богуна та Александренка чисельність війська зросла до 40 тис. Зміцнювалися також переправи через Дніпро, щоб не допустити прориву окремих підрозділів польської чи литовської армій. Тому навпроти Києва, на Лівобережжі, зосередилися полки Лободи та Булавки з 4 тис. козаків. До них приєдналося чимало селян і міщан, які здебільшого ставали у стрій «с палками и безодежны». Селянам і міщанам було дозволено переселятися в Лівобережну Україну, «чтоб их татаровя и ляхи не побивали, и не грабили, и в полон не имоли». Зауважимо, що відбувався і зворотний процес: частина козаків покидала військо й переселялася разом із сім'ями на російську територію.

А коронний гетьман усе ще перебував у Павлоччі. Не виключено, що на кілька днів його затримала раптова хвороба князя І. Вишневецького, від якої той помер у неділю 10 серпня. Після похорону, 13 серпня, військо вирушило в напрямку Білої Церкви. Авангард зупинився на триліських фільварках, і жовніри почали грабувати козацькі хутори. У самому містечку закрилося близько півтисячі козаків і міщан під проводом сотника Богдана: вони відмовилися скласти зброю й вирішили захищатися. Припускаємо, що козаки покладали певні надії на допомогу із Фастова. Діждавшись підходу піхоти, М. Потоцький заходився штурмувати Триліси. На світанку 14 серпня польські гармати обстріляли дерев'яні укріплення й незабаром зробили в них проломи. Сюди ринули колони піхотинців і драгунів, очолюваних польним писарем. Козаки й міщани мужньо захищалися, нарівні з чоловіками билися жінки, але не могли стримати ворога й відступили до замку. Тут вони протрималися до третьої години пополудні. Незважаючи на великі втрати, жовніри прорвалися в замок, люто винищуючи жінок і дітей. Врятуватися від різни вдалося тим, кого вивели за містечко іноземні жовніри, вражені нелюдською розправою. Триліси були

дошенту зруйновані, замок, церкви й хутори спалені, священики порубані, поранені жінки з дітьми згоріли у полум'ї. Сотник Богдан потрапив до ворожих рук і був посаджений на палю.

За годину після здобуття Трилісів М. Потоцькому принесли листа від Хмельницького, однак сп'янілий від успіху коронний гетьман відмовився відповісти, демонструючи цим козакам і татарам своє невизнання гетьмана України. За його розпорядженням 15 серпня козакам відписав А. Кисіль, який переконував їх «поклонитися королю», оскільки той розпорядився «карати мечем, поки не принесуть каяття». Цього ж дня польська армія вирушила до Фастова й 16 серпня зупинилася в його околицях, де жовніри пограбували й спалили всі хутори. З їх наближення мешканці міста й навколишніх сіл, захопивши з собою майно та худобу, покидали свої домівки й відступили до Білої Церкви. За словами шляхтича Боженського, «курки, гуски й худобини й на ліки у фастівських маєтках не знайдеш». Він непокоївся тим, що «на зиму не буде кому і не буде чим орати й сіяти». Коли жовніри вступили до Фастова, то не застали там жодної живої душі й за своїм звичаєм кинулися грабувати залишене майно, палити будинки. Щоб уберегти від спалення місто — власність одного з магнатів, М. Калиновський наказав угамувати свавілля.

З метою узгодження своїх дій із Я. Радзивілом М. Потоцький на певний час затримав рух армії й відправив до литовського гетьмана посланців, які мали з'ясувати час і місце об'єднання військ. У розв'язанні даного питання виникли труднощі, оскільки Радзивілл, потрапивши в скрутне становище, вирішив залишити в Києві сильну залогу й повернутися до Литви. Він попросив Потоцького надіслати до Києва частину війська чи прибути самому. Звісно, коронний гетьман не міг погодитися з таким планом і наполіг на об'єднанні сил. Тоді Радзивілл запропонував, щоб польська армія почала облогу Білої Церкви, а сам він ударить на Трипілля, аби добитися контролю над обома берегами Дніпра. Потоцький відхилив і цей план.

Отримавши звістку від А. Киселя й дочекавшись підходу кількох тисяч татар на чолі з Карач-беєм, Хмельницький (імовірно, 21 серпня) послав із листами до М. Потоцького та А. Киселя своїх людей — Р. Каторжного та Самару. У розмові з ними 23 серпня неподалік Фастова (польське військо цього дня вирушило до

Василькова) київський воєвода від імені Потоцького поставив козакам ультиматум: або видати Хмельницького й «повністю віддатися» на ласку короля, або знищити татар і видати мурз. Наступного дня українських послів прийняв Потоцький. Прочитавши листа Хмельницького, він почав дорікати козакам їхньою «невірністю», а також обвинувачувати українського гетьмана у нещирості, бо той «послав по орду». Підкреслив, що не може відписати Хмельницькому, оскільки не визнає його гетьманом, а звернеться з листом до Війська Запорозького. Повторив, що вступить із козаками в переговори за умови виконання ними у триденний строк однієї з вимог, поставлених А. Киселем, інакше «відразу ж перейде у наступ з литовським військом і мусить пролитися кров». Залишивши заложником Самару, Потоцький відправив до українського табору зі своїм листом Нагорецького.

Довідавшись про захоплення польською армією Трилісів і зайняття нею Фастова, український воєначальник робить ще одну спробу не допустити її об'єднання з литовською — посилає 5 тис. козаків на чолі, мабуть, із Василем Золотаренком під Київ. Їм належало об'єднатися з 3 тис. козаків полковника Філона Гаркуші, які мали спуститися сюди за течією Дніпра човнами й ударити по ворогу. Проте Радзивілл, який 23 серпня з 2 тис. кіннотників залишив Київ і подався до Василькова, довідався про наступ козаків на місто й повідомив про це Потоцького. Цей діяв рішуче: 25 серпня послав туди Калиновського на чолі чотирьох полків кінноти й 1 тис. піхоти. Наступного дня атакували розташований у лісі, між болотами, табір козаків і після тригодинного бою змусили їх відступити. Не знаючи про поразку Золотаренка, Гаркуша 27 серпня з'явився під стінами Києва, й козаки почали обстрілювати литовські човни, на яких жовніри відвозили з міста награбоване. Водночас спалахнули бої й на суші. Наступного дня козаки відбили шість байдаків*. Щоб полегшити відступ із Києва литовським полкам, М. Потоцький послав їм на допомогу більш як 10 корогів кінноти. 30 серпня польська армія залишила Васильків і відійшла до Гермаківки, назустріч литовському війську, з яким об'єдналася там 3 вересня. Отже, 35–40-тисячна польсько-литовська армія була готовою перейти в наступ на Білу Церкву.

* Байдак — річкове судно.

План Хмельницького не допустити з'єднання ворожих сил зазнав невдачі.

Як же продовжувалися переговори, що нового з'явилося в них? Зауважимо, що намір Потоцького внести розкол у козацькі лави, добитися видачі Хмельницького й капітуляції Війська Запорозького провалився. Прийнявши близько 26 серпня Нагорецького, український гетьман на якийсь час затримав його, очікуючи звістки про хід подій під Києвом. Довідавшись про невдачу, він відправляє 28 серпня з листами до Потоцького та ряду сенаторів Р. Каторжного (Валечного) та Андрія Кульку, пропонує розпочати переговори й роз'єднати війська. Не виключено, що Хмельницький також послав гінців під Київ і Любеч із повідомленням про початок переговорів і розпорядженням козакам припинити воєнні дії (такий тактичний крок цілком можливий). Сам із полками знову залишає Маслів Став (куди повернувся було з Узина) й рушає до Білої Церкви, зупинившись спочатку в Ольшаниці (Вільшаниці), а пізніше в Рокитному. Водночас він уживав заходів для розгортання партизанської боротьби в тилу польської армії, посилав роз'їзди для захоплення міст, намагаючись блокувати противника.

29 серпня українські посли прибули до польського табору, й сенатори ознайомилися з листами Хмельницького, в яких пропонувалося прислати «розумного чоловіка» для переговорів із Виговським про перемир'я. Для прийняття рішення наступного дня коронний гетьман скликав нараду. З огляду на складне становище армії (висока смертність жовнірів, дезертирство), приймається рішення обіцяти Війську Запорозькому «милосердя» й послати на переговори С. Маховського. Він одержав завдання розколоти союз козаків із татарами й схилити старшину до прийняття пропозицій М. Потоцького та комісарів. Отже, коронному гетьманові довелося відмовитися від ультиматумів і фактично визнати керівництво Хмельницького Військом Запорозьким. Піти на ці поступки його змусили обставини, що з кожним днем погіршували становище армії. Полякам дошкуляли дії невеликих козацьких і партизанських загонів. За словами С. Освенціма, вони «захопили всі дороги й шляхи сполучення, перервали всі зв'язки, турбували наших частими сутичками та викликали у війську нестерпний голод, не пропускаючи до табору підводи з продовольством». Шляхтич Геркевич в одному з листів скаржився, що селяни перехоплюють

і вбивають гінців, намагаючись «не випустити жодних звісток про те, що відбувається в королівському таборі». Приблизно 28–29 серпня козаки оволоділи Паволоччю, а 30 серпня зайняли Фастів, відрізавши польську армію від західних районів України. Анонімний автор щоденника визнав: «Ми опинилися оточеними ворогами з усіх сторін».

1 вересня український гетьман прийняв Маховського й, перебуваючи в доброму гуморі, жартома попрохав передати М. Потоцькому його побажання негайно одружитися, як це зробив він сам, тоді «швидше буде мир з-за такої справи, бо і він, і я будемо тужити за жінками, а якщо будемо вдівцями, то швидше будемо воювати, ніж сидіти в мирі». Однак коли почав читати листа комісарів і не побачив там свого гетьманського титулу, зблід, що було ознакою його великого гніву. Усе ж стримав себе, зате спостережливий Джеджалій кинув польському послові: «Не годилося нашому добродію відмовляти в гетьманському титулі». Почалося обговорення запропонованих комісарами умов можливого миру. Маховський настирливо домагався розриву союзу козаків із татарами. Хмельницький не менш рішуче відмовлявся. Зав'язалася кількогодина суперечка. Наштовхнувшись на непоступливість гетьмана, Маховський поривався від'їхати, але Виговський щоразу затримував його. Отож, помітивши підкреслену запопадливість генерального писаря, він вирішив скористатися цим: недвозначно натякнув, що коли вдасться змінити позицію Хмельницького, Іван отримає «ласку» від уряду Речі Посполитої. Виговський поспішив засвідчити свою готовність прислужитися королю й протягом трьох годин переконував гетьмана в доцільності розриву союзу з татарами, що викликало невдоволення Хмельницького і врешті-решт призвело до сварки між ними. Охоловши й узявши до уваги, що погляди генерального писаря поділяли й інші старшини, український володар у принципі погодився прийняти цю вимогу поляків. Не виключено, що така поступливість зумовлювалася також звісткою про перебування у короля ханського та царського послів, яка не могла не стурбувати гетьмана.

Перейшли до з'ясування інших питань. Хмельницький рішуче відхилив домагання послів, щоб він разом із Виговським приїхав до польського обозу для ведення переговорів. Він мотивував свою відмову тим, що цього не дозволять ні полковники, ні рядові

козаки, бо остерігатимуться, аби гетьман з писарем не залишилися «у ляхському війську, як Криса під Берестечком». Виговський запропонував провести переговори в Білій Церкві, з чим Маховський змушений був погодитися. Далі почалося обговорення питань про чисельність Війська Запорозького та місця розташування коронного війська (на жаль, конкретних даних про це не маємо).

Під час розмови з Виговським польський представник отримав від нього точні дані про чисельність татар Карач-бея (6, а не 40 тис.), а також козаків у таборі Хмельницького (26, а не 41 тис., як стверджували інші старшини й козаки).

Оскільки переговори закінчилися пізньої години, гетьман послав листа Потоцькому з повідомленням, що відпустить посла «з доброю справою» наступного дня. Разом із ним відправив і своїх послів Кульку та Одинця. Увечері 3 вересня вони дісталися до обозу польсько-литовського війська під Гермаківкою, а 4 вересня коронний гетьман зібрав раду для обговорення подальших стосунків із Хмельницьким. Після гострих дискусій вирішили послати до нього комісарів на чолі з А. Киселем, які мали досягти домовленості з 22 пунктів майбутнього договору, про що відразу ж було дано знати Хмельницькому. Останній подякував за згоду комісарів прибути до Білої Церкви й повідомив, що послав туди Виговського з полковниками. Сам же залишився в Рокитній. Він побоювався можливого спротиву низів війська переговорам, тому, перш ніж приступити до них, радив у листах до Киселя взаємно відвести війська. Однак польська сторона проігнорувала ці застереження (як показав дальший розвиток подій, це було великим прорахунком, який різко ускладнив хід переговорів).

5 вересня польські комісари в супроводі двох полків кінноти й 500 драгунів вирушили до Білої Церкви, а з півдороги охорону взяло на себе кілька тисяч козаків, хоча при них залишилася також і частина драгунів. Не виключаємо, що після їхнього прибуття до замку почалися переговори з Виговським, який очолив українське посольство. Центральними стали чотири основних пункти: скорочення козацького реєстру до 6–12 тис. осіб; залишення козаками шляхетських маєтків; розрив союзу з татарами; розташування підрозділів коронного війська на козацькій території. Після дискусій 6 вересня Виговський у принципі прийняв основні

вимоги польських комісарів, зокрема, й щодо зменшення реєстру до 12 тис. козаків.

Здавалося, ось-ось усе вирішиться й угода буде підписана. Однак трапилося те, чого побоювався Хмельницький. Серед козаків, а також селян і міщан, які перебували в таборі, почали поширюватися чутки про замирення з коронним гетьманом. Змісту переговорів вони, звичайно, не знали й тому, як слушно зауважував П. Шевальє, підозрювали, що старшина подбає про збереження своїх привілеїв за рахунок їхніх інтересів. Натовпи людей разом з окремими татарськими загонами Карач-бея, який прибув сюди, почали зосереджуватися в околицях замку. Вважаючи, що там перебуває Хмельницький, вони вигукували, що він хоче зрадити і їх, і татар та віддати «в руки ляхам». Ситуація ставала чимдалі небезпечнішою. Лунали погрози «знищити комісарів і старшину». Тоді було вирішено припинити переговори й під захистом козацького полку провести комісарів до їхнього табору. Однак після того, як вони залишили замок, їх атакували протестувальники й татари. У сутичці загинула частина козаків з охорони, драгунів і слуг комісарів. Стало ясно, що пробитися крізь живу стіну повсталих не вдасться, тож, залишивши вози, комісари та їхня охорона поспішно відступили до замку. Білоцерківський полковник Михайло Громика надіслав козацькій залозі в замок додатково три сотні осіб, кулі та порох. І зробив це вчасно, бо повстанці незабаром оточили замок і почали готуватися до штурму.

У другій половині дня 6 вересня під Білу Церкву прибув Хмельницький. Певно, він випередив основні сили своїх полків, що рухалися з Рокитної, тому виявився неспроможним самотужки пригасити повстання, яке набувало все більшого розмаху. З окремих джерел видно, що в ньому взяло участь майже 10 тис. чоловік. Вони обстрілювали замок і кілька разів протягом ночі намагалися захопити його. Реєстрові козаки й старшина відчайдушно захищалися. Переляканий Виговський хапався за голову й без кінця повторював: «Ми, захищаючи вас, загинемо». З підходом надійних полків гетьман ранком 7 вересня придушив повстання без особливого кровопролиття. Лише перед очима комісарів було страчено 15 ватажків заколоту, а також, за деякими даними, двох полковників, котрі не змогли чи не схотіли забезпечити виїзд комісарів із замку 6 вересня. Проте ситуація й далі залишалася

вкрай напруженою. Лише 9 вересня Хмельницький розпорядився, щоб Виговський провів комісарів через обоз козацького війська, вибачившись перед ними за неприємний інцидент. Водночас відмовився прийняти досягнуті під час переговорів домовленості, передавши через комісарів і своїх послів (Саву Литвиненка та М. Гладкого) вимоги: чисельність Війська Запорозького має становити 20 тис. осіб; підрозділи польського війська не займатимуть полкові міста; не буде ні знищено татар, ні видано мурз. Крім того, помітивши наближення польсько-литовського війська, гетьман 8 вересня розташував і укріпив свій табір біля міста «від річки Росі до другого кінця цієї ж Росі». Над річкою зайняв позицію кіш Карач-бея.

Тим часом М. Потоцький очікував на повернення комісарів. 6 вересня з'явилося не менше тисячі татар, котрі завдали чимало шкоди челяді, що поверталася до табору поляків. Наступного дня частина польського війська вирушила до Білої Церкви, переправилася через Вільшанку й зупинилася обозом. Тут отримали листа від комісарів з інформацією про їхнє тяжке становище внаслідок повстання «плебсу» й проханням надіслати охорону. Довідавшись про це, коронний гетьман негайно направив до них 130 корогов на чолі з Калиновським. Він зупинився в одній із долин, відправивши під замок полк Яна Сапіги. Не дочекавшись комісарів, 8 вересня Сапіга повернувся до табору Калиновського, котрий змушений був відступити до ставки Потоцького. Наступного дня польсько-литовське військо перебувало в нервовому збудженні, вважаючи, що комісари загинули й розпочнеться наступ на козацькі позиції. Однак опівдні один із жовнірів приніс радісну звістку: комісари повертаються, але їх переслідують татари. Тоді 3 тис. кіннотників негайно кинулися їх рятувати, а піхота й рейтарі почали шикуватися в бойовий стрій. Тривога виявилася марною, й комісари разом з українськими послами прибули до табору біля Гермаківки.

Ознайомившись з вимогами Хмельницького, Потоцький через кілька годин повідомив М. Гладкому та С. Литвиненку, що може дозволити лише 15-тисячний реєстр, звільнити від жовнірських постів Канів, Чигирин, Корсунь, Переяслав і Черкаси, а ще запропонував: якщо самі козаки не хочуть знищити татар, то нехай відмовляться від союзу з ними й дозволять це зробити жовнірам.

Він вимагав також від Богдана покарання інших учасників за-
колоту 6 вересня. З цим відправив 10 вересня до українського
гетьмана тільки Литвиненка й затримав Гладкого, попереджаю-
чи, що сам прибуде до Білої Церкви приймати від козаків при-
сягу. Польсько-литовське військо табором, у бойовому порядку,
вийшло з Гермаківки й повільно рухалося на Білу Церкву; ран-
ком 11 вересня воно зупинилося неподалік від міста. Ми не зна-
ємо, яку позицію зайняв Хмельницький відносно нових вимог
М. Потоцького, проте наближення армії супротивника стурбува-
ло його, бо, не дочекавшись підходу татарської орди, він мусив
будь-що уникнути генеральної битви. Тому 11 вересня Б. Хмель-
ницький послав листа коронному гетьману, висловлюючи зди-
вування його несподіваним маневром. Пропонував наступного
дня прислати комісарів для присяги на укладеному договорі,
просив відпустити Гладкого. Потоцький погодився — відіслав
до його обозу козацького полковника й місцем прийняття при-
сяги від козаків призначив Гострий Камінь. Окремі факти даль-
шого перебігу подій дають підстави стверджувати, що станови-
ще Хмельницького залишалося досить складним. Придушення
повстання не зняло гостроти суперечностей у війську, більшість
якого виступала проти великих поступок Польщі й наполяга-
ла на збереженні умов Зборівського договору. Цього ж прагнув
і сам гетьман. Тому він пішов на відчайдушний крок, дозволив-
ши рядовому козацтву послати на зустріч із комісарами своїх де-
легатів, щоб ті могли відстоювати його інтереси. З одного боку,
це зміцнювало довіру до нього серед поспільства, що влилося до
війська, а з іншого — давало змогу продемонструвати Потоцько-
му рішучість Війська Запорозького добиватися для себе значні-
ших поступок. Передбачаючи можливість початку противником
воєнних дій, Б. Хмельницький розпорядився, щоб військо на-
лежним чином підготувалося до відсічі.

Наступного дня, 12 вересня, Потоцький послав для прийняття
присяги в козаків 12 своїх представників у супроводі трьох гусар-
ських корогів. Неподалік делегації зупинилися козаки й поча-
ли вимагати, аби ця численна охорона була відправлена до обо-
зу. Проте комісари погодилися лише відвести їх трохи подаль від
місця зустрічі. Тоді козаки поставили вимогу дати їм заручників,
і комісари відправили двох, після чого до намету, де мала відбутися

процедура присяги, з'явилося 12 козаків (серед яких тільки Оди-
нець належав до старшини). Від імені гетьмана та Війська Запо-
розького вони заявили, що вимагають улагодження трьох справ:
повного збереження умов Зборівського договору; відступу звідсі-
ля польсько-литовського війська; визнання союзу козаків із тата-
рами. Це виявилось для комісарів повною несподіванкою. Вони
заходилися палко переконувати своїх опонентів, що під час пере-
говорів у Білій Церкві було досягнуто зовсім іншої домовленості
з гетьманом, на що дістали чітку відповідь: «Ми не знаємо, що було
між вами, але тепер із цим Військо нас прислало». Даремно А. Ки-
сіль умовляв схаменутися — представники українського війська
стояли на своєму, добиваючись прийняття висунутих ними вимог.
Переговори втратили сенс. Повернувши заложників, українські та
польські делегації роз'їхалися. У повітрі запахло порохом.

Вражений непередбаченим розвитком подій, М. Потоцький
уже вечірньої пори скликав нараду для вироблення подальшого
плану. Сповнений рішучості провчити «зарозумілих» козаків, він
добився прийняття рішення «завтра вирушити на ворога». Туман-
ного ранку польсько-литовське військо почало шикуватися до
бою. На правому фланзі, з боку заболоченої місцевості, звідкіля
можна було сподіватися раптового удару козаків, розташували-
ся литовські полки Я. Радзивілла; в центрі, де стояла й артиле-
рія, польськими підрозділами командував Потоцький, а на лівому
фланзі — Калиновський. Готуючись до атаки козацьких позицій,
коронний гетьман виходив із того, що після поразки під Берестеч-
ком козаки не наважаться вийти назустріч жовнірам і захищати-
муться під прикриттям табору, поступившись йому ініціативою.
Опівдні польсько-литовське військо «берестецьким строєм» роз-
почало наступ.

Готувався до бою й Хмельницький, який не сумнівався в тому,
що коронний гетьман розпочне його, намагаючись змусити Вій-
сько Запорозьке капітулювати. Він вирішив удатися до активної
оборони: спираючись на систему укріплень, створених навко-
ло табору, нав'язати противникові тактику маневрової боротьби,
уникаючи генерального бою. Тому, безпомилково передбачивши
напрямок наступу польсько-литовського війська, український
гетьман відправив йому назустріч сильний козацько-татарський
роз'їзд, який мав вчасно повідомити про його наближення.

І справді, козаки помітили супротивника за 7–8 км від табору. Довідавшись про це, Богдан вивів «у поле» частину козацьких полків і татарську кінноту, не маючи при цьому наміру атакувати поляків і литовців, але й не уникати бою з їхніми окремими підрозділами. Такий план виявився для М. Потоцького та його помічників повною несподіванкою. Він не міг не бачити й не розуміти того, що залучені до бою українські й татарські сили замалі для відкритої битви, але завдяки своїй мобільності вони були спроможні, уникаючи удару «в лоб», активними діями скувати фланги польсько-литовської армії й у такий спосіб зірвати її наступ. Тому, хоч окремі корогви й розпочали сутички з татарами та козаками, коронний гетьман не поспішав переходити в наступ з основними силами. Щоправда, Радзивілл діяв значно рішучіше. Його полки змусили козаків і татар відійти в район болот, але ні Потоцький, ні Калиновський, добре знаючи Хмельницького (на відміну від литовського гетьмана), не надавали відступові противника особливого значення, не без підстав підозрюючи, що це може виявитися тактичною хитрістю, прагненням заманити їх у пастку. Тому ні коронний, ні польний гетьмани не кинулися допомагати Радзивіллові в переслідуванні козаків. Зсутеніло, й Потоцький почав відводити війська з поля бою до табору, який тим часом закладався поблизу. Настрій жовнірів різко підупав, оскільки їм не вдалося добитися сподіваного успіху.

Хмельницький міг бути задоволений наслідками першого дня боїв — наступ противника було зірвано. Назавтра через захопленого в полон шляхтича Райтаровського він передав коронному гетьманові своє «здивування» наближенням польсько-литовського війська. Засвідчував небажання вдаватися до розв'язання питань шляхом битви, тому запевняв, що ті козаки, що вчора вели боротьбу, вчинили це з власної волі, а він не виводив основних сил, завдяки чому вдалося уникнути «великої крові». Повідомляв про свою готовність піти на укладення миру й обіцяв направити послів. Зазнавши невдачі минулого дня й реально оцінюючи співвідношення сил, Потоцький доручив А. Киселю відписати гетьманові України про своє бажання «встановити мир» і пропонував через годину-дві відрядити послів.

Здавалося, за таких обставин уже ніщо не перешкоджало відновленню переговорів. Проте Хмельницький, спостерігши

податливість Потоцького, не поспішав, аби домогтися від нього більших поступок. Він затримав до вечора прибулого в ролі гінця Райтаровського. Водночас опівдні за його розпорядженням козацькі й татарські підрозділи вийшли в поле. Одні з'явилися перед польсько-литовським військом, другі почали наближатися до обозу, треті (татари) зайшли йому в тил. Почалося зведення валу біля однієї з гребель, щоб, спираючись на нього, не допустити ворога до води та переправи на свою сторону. Проти козацько-татарських загонів були послані корогви жовнірів, і в багатьох місцях спалахнули бої. Спроби жовнірів відрізати козаків, котрі зупинилися в хащах біля польського обозу, виявилися невдалими, бо ті вчасно помітили небезпеку й глибоким ровом відступили до підготовлених шанців, розташованих недалеко від свого табору, після чого заговорила козацька артилерія, а з ближніх окопів і чагарників почали виходити щільні лави козаків, займаючи позиції для бою. У цей же час із тилу татарський підрозділ Мехмет-мурзи вдарив на польський обоз, завдавши йому відчутної шкоди. А коли уже вночі Потоцький почав відводити військо до обозу, козацька й татарська кіннота раптово атакувала його ар'єргард, поцілюючи жовнірів пострілами з «яничарок»*. Щоб зупинити наступаючих, було залишено сandomирського хорунжого з драгунами, але він змушений був згодом запросити у коронного гетьмана допомоги. На поміч йому підійшли два полки П. Потоцького, після короткочасного бою з якими козаки й татари відійшли до табору. Отже, і другий день не приніс успіхів польсько-литовському війську. Навпаки, ініціативою володіли козаки й татари.

Уночі Хмельницький відправив до коронного гетьмана Райтаровського з листом, у якому знову твердив про доцільність переговорів і наполягав на необхідності прийняття деяких нових пунктів (на жаль, нам невідомий їх зміст). Очевидно, пообіцяв також відрядити 15 вересня посольство. Однак з цим не поспішав, добре знаючи про тяжке становище противника. Рухливі загони козаків і татар фактично блокували його, не дозволяючи обозній службі поставляти вкрай необхідний фураж і продовольство. За словами анонімного автора щоденника, польські й литовські полки «перебували тоді у великій небезпеці, опинившись справді в оточенні,

* «Яничарки» — турецькі рушниці з гнотовим чи ударним кремінним замком.

не маючи можливості вийти звідтіля й відчуваючи великий голод». Сам М. Потоцький згодом змушений був визнати, що на 16 вересня не лише люди, а й коні «стали сильно голодними, ані пасовища, ні хліба не було, військо Хмельницького все потравило». Деякі жовніри почали перебігати до українського табору, значно краще забезпеченого продовольством. Літописець Г. Граб'янка занотував: «Козацкое же войско и татарское в добром стоите месте и воде и паши», а польське було позбавлене продовольства й води. Голод і хвороби сотнями косили жовнірів. Якщо вірити інформації С. Освенціма, лише за одну ніч померло 300 чоловік.

Хід боїв 13–14 вересня переконав керівництво польсько-литовського війська, що здобути український табір приступом — справа нездійсненна. 21 вересня коронний гетьман повідомляв канцлерові: «Козацький табір був розташований у великих ярах, у вигідному для захисту місці, був сильно окопаний, добре забезпечений зброєю, війська в ньому більше 100 тисяч, тому взяти табір неможливо». Ситуація ускладнювалася тим, що жовніри, яким кінчалася платня, заявили про намір залишити табір і повернутися назад. Чимдалі більше нервував Я. Радзивілл, який не приховував, що з огляду на складну ситуацію на своєму кордоні не зможе тривалий час допомагати польському війську. Посилилися незгоди серед керівництва об'єднаної армії: одні радили відійти до Вільшанки й звідтіля наступати «вглиб України шаблею і вогнем», інші не без підстав оцінювали подібний крок як легковажність, оскільки було дуже небезпечно залишати в тилу сильного ворога. Непокоїли гетьманів і відомості про можливий найближчим часом підхід до українського табору Іслам-Гірея з ордою.

У такій складній і напруженій обстановці в польсько-литовському обозі 15 вересня з нетерпінням чекали українських послив. Часто зривалася злива, яка сильно дошкуляла жовнірам. Татарські загони успішно перешкоджали обозній службі, що намагалася дістати фураж. Надвечір, коли припинився дощ, козаки й татари зробили спробу вийти в тил обозу противника. М. Потоцький вивів військо в поле й, коли вже почало сутеніти, послав проти козацьких і татарських кіннотників спочатку драгунів на чолі із сандомирським хорунжим, а згодом — два полки під проводом М. Калиновського та П. Потоцького. Поблизу табору

Хмельницького їх атакували козаки з татарами й змусили відійти назад. Наступного дня знову пішов сильний дощ, який діяв на всіх дуже гнітюче. За таких умов тактика Хмельницького цілком виправдала себе. Перед керівництвом польсько-литовського війська стояла дилема: або, залишаючись на місці, приректи свої підрозділи на неминучу поразку, або відступити.

Становище української армії було помітно кращим, але це не означало, що гетьман не мав проблем і важких сумнівів. Ми вже зазначали наростання гострих суперечностей у його війську між низами та старшиною. З огляду на наполегливість, із якою Виговський домагався розриву союзу з татарами, а також швидке досягнення домовленості українського посольства, очолюваного ним, із польськими комісарами під час переговорів 6 вересня в Білій Церкві, доводиться визнати, що значна частина козацької старшини, передусім помірковане угруповання, прагнули якомога швидше укласти мир із Річчю Посполитою, забезпечивши насамперед свої інтереси. Зрозуміло, гетьман не міг не знати про ці настрої. Не рахуватися з ними було вкрай небезпечно. Крім цього, становище ускладнювали й інші чинники. Так, затримувався підхід татарської орди, від правителя якої не надходило жодних відомостей. Пам'ятаючи вчинок Іслам-Гірея під Берестечком, Богдан мав підстави не довіряти йому, адже, пообіцявши допомогу, він міг її й не надати. Не можна було нехтувати й невдоволенням значної частини козацтва, викликаним пограбуванням їхніх домівок як жовнірами, так і татарами. Тож Хмельницький вирішив припинити зволікання з переговорами й піти на укладення нового договору, в чому був винний не гетьман, а надзвичайно серйозні обставини. Інша справа, що він, як показав наступний розвиток подій, усе ж трохи поспішив. Однак не виключено, що козацька старшина на раді могла прийняти саме таке рішення, й він змушений був його виконувати.

У цей скрутний час до Хмельницького приїхав (11 вересня) із листом від С. Прозоровського Іван Юденков. Він пробув в українському таборі до 21 вересня. Приблизно у середині місяця з'явився турецький посол Осман-ага з пропозицією від свого уряду прийняти підданство Порту.

16 вересня гетьман через своє посольство сповістив М. Потоцькому, що через учорашню непогоду та «мішанину» сталася

непередбачена затримка, а тепер він повідомляє свої вимоги (на жаль, змісту їх ми не знаємо). Обговоривши їх, комісари змушені були піти на більші поступки, ніж це було домовлено в Білій Церкві. З новою редакцією умов договору до гетьмана послали С. Маховського, М. Зацвіліховського та З. Чорного, котрі, з огляду на критичне становище свого війська, під час переговорів із Хмельницьким погодилися на встановлення козацького реєстру в 20 тис. осіб, однак рішуче наполягали на забороні козакам проживати на території Брацлавського та Чернігівського воєводств. Тоді 17 вересня гетьман зажадав, аби М. Потоцький до Різдва (кінець 1651 р.) не розташовував польські й литовські корогви на постій у цих двох воєводствах, а також віддав у розпорядження Війська Запорозького Боровицю та Черкаси. Комісари погодилися на першу вимогу, а щодо названих міст коронний гетьман заявив, що без відома короля не може їх повернути. Для присяги на умовах договору до табору було запрошено Хмельницького та старшину. Натомість обіцяли дати заручників. Пізнього вечора з цими пропозиціями до українського табору прибув, очевидно, Зацвіліховський, який протягом останніх днів відігравав важливу роль у переговорах. Узгодивши зміст статей договору, Хмельницький із полковниками збирався на зустріч до М. Потоцького та комісарів, узявши у заручники брата коронного гетьмана й Марека Собеського. Та козаки, дізнавшись про це, кинулися до гетьмана з проханнями не довіряти полякам і литовцям і не їхати до їхнього табору. Зацвіліховський та інші польські посланці намагалися заспокоїти козаків, переконували, що нічого боятися за життя гетьмана, оскільки в заклад взято відомих панів. На що дістали відповідь: «3000 Потоцьких і Собеських не варті нашого добродія п[ана] гетьмана». Умовляння були настільки палкими й щирими, що Хмельницький завагався. Та все ж, коли Зацвіліховський нагадав про вже надану обіцянку приїхати, він відкинув сумніви й звернувся до козаків: «Одначе, та справа є з й[ого] к[оролівською] м[илістю] і Річчю Посполитою і нам до них схилитися потрібно, а не їм до нас».

Прибувши до намету коронного гетьмана, Хмельницький вичитав текст договору. Після чого знову почав домагатися від комісарів відстрочки терміну завершення складання реєстру, а головне — надання Війську Запорозькому Черкас і Боровиці.

Польська сторона погодилася на те, щоб реєстр було укладено до кінця 1651 р., але віддати міста М. Потоцький «не міг і не хотів...». Узгодивши всі питання, гетьман і старшини присягнули на статтях договору. Коли по завершенні справи сіли за стіл і після кількох чарок спало напруження, Хмельницький висловив гостре невдоволення наступом в Україну Я. Радзивілла, а також політикою В. Лупула (тестя литовського гетьмана). Згодом, незважаючи на обережні спроби полковників заспокоїти його, вийшов із-за столу й повернувся до свого табору. Щоправда, наступного дня через Виговського послав Потоцькому свої вибачення.

Польсько-литовські підрозділи почали залишати обоз. 20 вересня й український гетьман відпустив татар, а наступного дня — козацькі полки. Він дав також відпускну аудієнцію Юденкову, прохаючи передати Прозоровському, що «хотя де они ныне с поляки и помирились, только де они полякам не верят. А будет де государь пожалует, велит их принять под свою государеву высокую руку в подданство, и они де ему, государю, тотчас крест поцелуют и служат ему, государю, ради». Заразом Б. Хмельницький відправив і своє посольство до Москви. У листі до путивльського воєводи гетьман просив якнайшвидше відпустити його послів до царя. Торкаючись укладеного договору з Польщею, він зауважував: «Любосмо приняли приміре з гетманами корунними і Речю Посполитою, однак же ми так знаєм, же нам і вірі нашої православної не зичет нічого доброго і чаєм на господа Бога і на ласку его царского величества...». Не виключаємо, що цього ж дня він відпустив Осман-агу. У листі до султана Хмельницький чітко назвав одну з основних причин укладення договору: «Але тому, що підкріплення як з Криму, так і з Добруцької землі запізнилось, нам довелося укласти мир з ляхами». Він просив послати Іслам-Гірею розпорядження, щоб за першим його, Богдана, сигналом надав козакам допомогу в боротьбі проти Польщі. Залишивши Білу Церкву, 23 вересня гетьман отримав у Корсуні листа від хана, який повідомляв, що відправив до нього Кази-Гірея з половиною орди (яка в цей час уже перебувала під Чорним Лісом), і бажав успіху в боротьбі. Та це вже втратило сенс: воєнна кампанія трагічного 1651 р. завершилася. Після укладеного договору й розпуску армії розпочинати військові дії проти Польщі не було ані найменшої можливості.

Біла
Церква.
Орда Н.
1876 р.

Умови укладеного договору були тяжкими, втім, поза всяким сумнівом, вони були б незмірно тяжчими, якби не вдалося зупинити просування польсько-литовського війська. Отже, спинимось на основних статтях. Передбачалося скорочення чисельності реєстру з 40 до 20 тис. козаків. Причому вони мали право проживати лише в королівських володіннях Київського воєводства, однак від самого Києва кількість реєстровців мала бути вкрай обмеженою. Ті козаки з Брацлавського та Чернігівського воєводств, котрі потрапили б до реєстру, повинні були продати чи залишити свої домівки і з сім'ями переселитися до Київського воєводства. Усі інші, хто залишався за межами цього переписаного документа, поверталися в підданство до панів. Підрозділи коронного війська дістали право розташовуватися на постій у Брацлавському та Чернігівському воєводствах з початку 1652 р., а на територію Київського воєводства прибувати їм заборонялося. Шляхтичі та урядники могли приїздити до маєтків, але до завершення складання реєстру мусили утриматися від збирання податків. Зберігалися всі колишні права за православною церквою та шляхтичами, які перебували в складі Війська Запорозького. Усупереч змістові договору, Виговський за дорученням М. Потоцького переконав гетьмана погодитися на розташування польських короїв від Паволочі по Саврань (Брацлавське воєводство) до завершення складання реєстру,

мотивуючи це потребою гарантування безпеки старшини. Як бачимо, статті договору зводили нанівець автономію Української держави, різко зменшували її територію та чисельність армії. Однак полякам не вдалося остаточно ліквідувати козацьку Україну, змусити капітулювати її уряд, змістити з гетьманства Хмельницького. Усе це давало йому хоч і примарні, та все ж надії на можливість подальшої боротьби за незалежність.

Становище гетьмана залишалося вкрай складним. Адже умови договору неминуче мали викликати гостру реакцію не лише з боку поспільства, а й старшини козацьких полків, розташованих на території Брацлавського та Чернігівського воєводств. С. Маховський, котрий разом із Хмельницьким прибув до Корсуня, пізніше розповідав: «Одні раді тому миру, інші не дуже, як ті, що мають бути виписані з 40 тис., [так] і ті, які повинні вибратися з шляхетських маєтків і прибути до визначених міст, де дозволено бути козакам згідно з... договором». Він же не без підстав, як згодом з'ясувалося, висловлював побоювання, що невдоволені козаки можуть обрати своїм зверхником когось іншого й розпочати заколоти, бо «на щось подібне заноситься». Якщо це помітив посланець Потоцького, то значно більшу інформацію про наростання загрози вибуху невдоволення мав сам український гетьман. Як перед великою грозою встановлюється на короткий час зловісна тиша, так і після укладеного договору перші тижні минули в нервовому напруженні. Закінчивши виснажливу й невдалу кампанію, значна частина козаків гаяла час у шинках. Є дані, що не відмовлявся від чарки й сам Богдан, п'ючи з гіркоти усвідомлення краху своїх планів, картаючи, імовірно, себе за поспішність у підписанні договору. Відбулася в нього гостра суперечка із генеральним писарем, після якої останній змушений був на деякий час виїхати до Переяслава, де перебувала його сім'я.

Однак було б несправедливо робити з цього висновок, ніби Хмельницький не займався розв'язанням поточних справ політичного життя України. Так, близько середини вересня він розіслав універсали полковникам із розпорядженням, щоб ті, «хто належав до сорока тисяч, не робили перешкоди, а ті, хто хоче до реєстру, щоб зараз прямували в Київське воєводство, до дібр його королівської милості». Коли докотилася чутка про вбивство слуг шляхтича Домбровського в Царикові, в присутності А. Киселя

український гетьман наказав київському полковникові «тих свавільників» суворо, без милосердя покарати.

Наприкінці вересня надійшов новий лист від коронного гетьмана, який повідомляв, що від'їжджає з території козацької України й залишає на своєму місці Калиновського; що замість комісарів у Богуславі зостанеться А. Кисіль, який підтримуватиме постійний зв'язок із Хмельницьким; що занепокоєний його стосунками з Портою; що обурюється діями загонів повстанців. 29 вересня Хмельницький відписав коронному гетьманові про вжиті заходи для збереження миру. Звертався до нього з проханням, аби Калиновський, «згідно з нашою умовою, не наказував людям відразу надокучати, бо краще, задобривши людей, поступово навести до давні звичні порядки». Зі свого боку він обіцяв направити суворе розпорядження до «свавільного загону з наказом усім розійтися, а якщо не розійдуться, будемо громити їх як свавільників». Цього ж дня гетьман відіслав М. Потоцькому й свій універсал до селян Брацлавщини, в якому закликав їх зберігати мир і спокій.

Певний клопіт мав Хмельницький із чамбулами буджацьких татар, які кочували під Чорним Лісом (основні сили орди, очолювані Кази-Гіреєм, повернулися до Криму). У польському обозі почали ширитися чутки, нібито він має намір відправити татар до Молдавії разом із своїм сином Тимофієм, щоб змусити В. Лупула видати за останнього свою дочку. Стурбований коронний гетьман послав молдавському правителю допомогу, а також переконував Хмельницького не чинити зле. Водночас, щоб відвернути увагу від Молдавії, він почав підштовхувати Богдана до морської виправи проти Порти, щоб у такий спосіб зірвати її дружні відносини з Україною й погіршити стосунки з Кримом. Але Хмельницький без особливих труднощів зрозумів, куди він хилить, і відповів, що про морські човни йтиметься, як «тільки господь Бог дасть нам усе заспокоїти...». Що ж до свавільних загонів татар, які чинили збитки українському населенню, тут Хмельницький діяв рішуче: за його розпорядженням Тиміш в околицях Чигирини поклав трупом кілька сотень кримських грабіжників. Водночас гетьман наказав татарським мурзам відійти з-під Чорного Лісу на «давні свої кочовища», що негайно було виконано. Не виключаємо, що саме в ці дні, відгукуючись на прохання Іслам-Гірея, Хмельницький послав до Криму 1 тис. козаків.

*Бій запорожців
з татарами.
Васильківський С.
1892 р.*

Дедалі гостріше поставала проблема збереження спокою на території козацької України та складання реєстру. Особливо напруженою була ситуація на Брацлавщині, де під кінець вересня почалися бої з жовнірами. Козаки, селяни й міщани зі зброєю в руках намагалися не допустити шляхту до маєтків. За даними німецького офіцера Люберта Ерберія, їхні загопи спалили фортецю в Брацлаві, штурмом оволоділи Меджибожем. Проти них із кількома полками виступив П. Потоцький. І. Богун рішуче протестував проти розташування на території його полку жовнірів. Маємо глухі згадки, що П. Потоцький взяв у облогу полк Богун у Вінниці, однак козаки успішно захищалися й згодом-таки прорвалися до Київського воєводства. Коли до Хмельницького надійшли відомості про події на Брацлавщині, він у листі до М. Потоцького від 12 жовтня просив затримати просування туди польських військ, «поки ми не заспокоїмо черні», й зупинитися, «щоб надто не надокучало простим людям». Коронний гетьман проігнорував це застереження. Полки жовнірів продовжували наступати й до кінця жовтня розгромили найбільші загопи повстанців. Проте жителі краю боротьби не припинили, а лише змінили тактику: вони почали масово залишати свої домівки (деякі села й міста зовсім обезлюдніли). Одночасно в Подністров'ї й на території Подільського воєводства різко активізувалися дії опришків.

М. Потоцький та ще дехто з польської еліти почали домагатися від Хмельницького забезпечення послушенства їм селян і міщан у Київському воєводстві. І, як видно з фактів, він змушений

був іти їм на поступки: в першій половині жовтня видав універсал служі коронного гетьмана Славковському, де містилося розпорядження людові, котрий проживав у Черкаському старостві, віддавати послушенство панові. У цей же час послав універсал черкаському полковникові з настановою приборкувати «всяку сваволю» в маєтках Яскульського. Певно, захищалися інтереси й інших магнатів.

Від початку жовтня серед мешканців Чернігівського воєводства почало наростати невдоволення укладеним договором. Тамтешній полковник С. Пободайло недвозначно натякнув литовському хорунжому Криштофу Пацу не поспішати приїжджати чи присилати слуг до своїх маєтків. У перших числах жовтня козаки зібралися під Любечем на раду, на якій вирішили послати Пободайла до гетьмана з проханням дозволити їм проживати в своїх домівках. Однак і після його від'їзду, не вірячи в успішне завершення місії, почали готуватися до переселення на Полтавщину, ближче до російського кордону. Конотопський протопоп Дмитрій розповідав у Путивлі воєводам, що «у черниговского, у нежинского, у прилуцкого и их полков, у черкас на гетмана Богдана Хмельницкого ставитца ропот. И с тех городов за Днепр те казаки из домов своих итти не хотят, потому что за Днепром места разоренные, прокормитца им будет нечим».

Київський воєвода в листах до гетьмана намагався підштовхнути його до рішучих дій проти невдоволених козаків, наполягав на страті Пободайла, поверненні маєтків шляхті, яка б допомагала вгамовувати «дикє звірство своїх підданих». Однак Хмельницький не піддався на цю провокацію, яка б могла призвести до відкритої міжусобної боротьби серед козацтва. Навпаки, він уникав каральних дій і вдавався до них лише за крайніх обставин. Тому обмежився лише арештом Пободайла, до козаків послав універсали із суворим наказом розійтися, а також про всяк випадок підготував до можливого походу на Чернігівщину чотири полки вірних йому козаків. А ситуація щотижня ускладнювалася. Багато козаків подалося на Запорожжя й почало готуватися до морської виправи. Болісно сприймалося зловживання старшини при складанні реєстру. Шляхта, яка почала повертатися до своїх володінь (усупереч умовам договору), перешкоджала виселенню з них козацьких сімей, грабувала й убивала їх. Тому М. Калиновський,

який після смерті (10 листопада) М. Потоцького очолював польські війська в Україні, змушений був навіть видати спеціальний універсал до шляхти Київського воєводства, наказуючи припинити утиски проти козаків, які провокували нові спалахи спротиву. Так, загони невдоволених перешкоджали шляхті господарювати в маєтках, збирати податки.

Рух протесту, що охопив усю територію Української держави, спрямовувався не лише проти шляхти та умов договору з нею, а й проти самого гетьмана. Посланець путивльських воєвод в Україну І. Мосалітінов чув у Києві від його мешканців, що «полковники де и черкасы на гетмана на Богдана Хмельницкого негодуют. А говорят, что он, гетман, помирился с поляки не делом, не по их совету. И хотят де полковники, и сотники, и черкасы всех полков съезжатца на совет в Переяславль, и о том меж себя думать, и миру с поляки не хотят, и из украинских городов за Днепр в королевские города не идут». Щоб збити хвилю виступів, гетьман маневрує. У 20-х числах листопада він звернувся з листом до А. Киселя, переконуючи його в необхідності дозволити козакам Чернігівщини залишатися у своїх домівках до весни. Не виключено, що водночас він домагався від польського уряду згоди на перенесення на весну терміну завершення складання реєстру, що дозволило б козакам на козацькій території України перебувати в місцях свого проживання. У листопаді почали виходити гетьманські універсали до селян і міщан, у яких він просив їх терпляче зносити «цю неволю від панів», обіцяючи звільнити їх «від того гніту» навесні.

Відомо, що після укладення Білоцерківського договору Хмельницький посилено намагався зміцнити міжнародне становище України, послабити негативний вплив поразки під Берестечком, добитися створення антипольської коаліції. З нетерпінням український гетьман очікував на повернення свого посольства з Москви. Воно прибуло, імовірно, в першій половині листопада. Наслідки цього візиту невідомі. Можна лише констатувати, що російський уряд, як і раніше, привітно зустрів послів з України, однак відмовився розглянути питання щодо надання протекції й пообіцяв лише прислати до гетьмана свого посланника. У другій половині листопада Хмельницький прийняв представника путивльських воєвод Семена Литвинова, якому повідомив про намір відправити

до Москви нове посольство. У переданому через нього листі до Прозоровського дякував воєводі за прихильність до Війська Запорозького й просив зберігати її і в майбутньому. 24 листопада він звернувся з універсалом до військової та міської старшини, наказуючи їй, коли з'явиться російське посольство, надавати йому харчі, підводи й провідників. У середині грудня гетьман направив нового листа до Прозоровського, дякуючи за успішне вирішення прикордонних справ, і просив порушити перед царем клопотання, щоб «нас от милостивое ласки своеє царское не откидал...». Імовірно, в 20-х числах листопада до Хмельницького прибув посол від турецького уряду. Хід переговорів із ним також невідомий. Зберігся тільки лист гетьмана від 27 листопада до Магомета IV, в якому чітко сформульована мета гетьманського уряду: «Бачу, що це є самою Божою волею, щоб руський народ був вільний від польської неволі (курсив наш. — Авт.)». Враховуючи складне становище України, котра, як показав розвиток дальших подій, виявилася неспроможною власними силами добитися незалежності від Польщі, а також зважаючи на вичікувальну, нерішучу позицію Росії, Богдан дійшов думки про можливість прийняття турецького протекторату. З огляду на це, він запросив також у султана військової допомоги, зокрема, з боку хана, щоб той «зі своєю силою, коли буде на це час і потреба, прибув мені на поміч або свої війська прислав для підкріплення...». Є підстави припустити, що в листопаді гетьман посилав своїх довірених людей до хана, підтверджуючи вірність союзові України з ним, а також приймав послів із Молдавії, Валахії й Трансильванії. Відгукуючись на прохання Іслам-Гірея, наприкінці листопада — на початку грудня Хмельницький послав йому на допомогу для боротьби з калмиками козацький підрозділ.

Під кінець листопада серйозно ускладнюється внутрішньополітичне становище козацької України. Це було спричинене, зокрема, й повстанням козаків Корсунського полку проти дій гетьманської адміністрації при складанні реєстру. Керувати записом козаків до нового полку було доручено білоцерківському полковникові М. Громиці. У цей час у Корсуні з'являється корсунський полковник Л. Мозиря, який повернувся з посольства до Москви. Не виключено, що під час зустрічі з Хмельницьким він висловився проти укладеного договору, і гетьман змістив його з посади.

Розгніваний Мозиря прибув до Корсуня якраз у той момент, коли Громика зібрав козацьку раду й переконував її в доцільності збереження миру, необхідності скоритися перед фактом виписування з полку «зайвих» козаків тощо. Його підтримав наказний корсунський полковник. Козаки почали ремствувати. Тоді Мозиря не стримався й закликав їх розправитися з полковниками. Козаки, розпалившись, вбили Громику й труп його кинули в річку, а свого наказного полковника люто побили. Було вчинено розправу й над козаками, котрі наполягали на «припиненні бунту». Повстанці запропонували Мозирі стати їхнім полковником, але той відмовився. Наступного дня скликається нова рада, на якій вирішили послати Хмельницькому суворе попередження, що коли не припиняться «виписи» козаків з реєстру, то дістануться й «голови» (недвозначний натяк на його особу). У джерелах є згадка, що Мозиря виступив на раді з погрозами на адресу гетьмана й старшини. Можливо, на раді його обрали полковником. Одночасно стався виступ козаків Білоцерківського полку. Гетьман діяв рішуче. До Корсуня було послано генерального осавула Д. Лисівця із завданням придушити повстання й розслідувати обставини вбивства Громики. Ми не знаємо конкретних кроків осавула, але своє завдання він виконав. За рішенням військового суду наприкінці грудня Мозирю було страчено. Новий полковник, Кілдиєв, дістав розпорядження карати без винятку всіх причетних до смерті Громики й виправдав довір'я гетьмана. За словами Хмельницького, він «кожного засуджує на смерть для прикладу». На початок січня було зламано також опір козаків Білоцерківського полку. Щоправда, в Правобережній Україні ще залишилися в опозиції значні сили невдоволених козаків під проводом І. Богуна та А. Хмелецького.

Серйозні заворушення відбувалися й у Лівобережній Україні. За словами С. Освенціма, піддані «не звертали жодної уваги на універсали Хмельницького та його урядників, а навпаки, погрожували йому обрати нового гетьмана й нікого з наших не хотіли пустити за Дніпро, а якщо хто наважувався туди їхати, то його неминуче вбивали». Відомо, що повстанці проголосили гетьманом Вдовиченка. Хмельницький швидко придушив їхній виступ, стративши при цьому 20 найактивніших його учасників, хоча самому Вдовиченкові вдалося уникнути смерті. Однак рух протесту не

припинявся. З окремих джерел відомо, що повстанці звернулися до Хмельницького з листом, попереджаючи: «Коли ти від нас відступив і збратався з ляхами, тоді ми оберемо собі іншого гетьмана і будемо воювати, *а працювати до панів не підемо* (курсив наш. — *Авт.*)». Справді, незабаром обирається гетьманом Бугай, який закликав селян, міщан і козаків не коритися шляхтичам.

Реально оцінюючи ситуацію, Богдан розумів, що самими тільки репресіями не зупинити виступів поспільства, тому домагався від Киселя та Калиновського, аби ті не вживали заходів, які могли ще більше загострити становище. Так, він рішуче виступив проти наміру Калиновського всупереч умовам договору розмістити підрозділи кварцяного війська в містах Київського воєводства; без відома Киселя послав на початку грудня до польного гетьмана вимогу не вдаватися до цього. У листі до київського воєводи 17 грудня український володар застерігав: «Борони боже вимагати більше цих пунктів (Білоцерківського договору. — *Авт.*), тоді напевно нам уже неживими бути». Він переконливо прохав Киселя звернутися з листом до Калиновського й пояснити, «щоб на Задніпров'ї, у Київському воєводстві в шляхетських маєтках та по Вишне-веччині корогви не стояли, а тільки в Чернігівському воєводстві можна їм мостям вибирати стадії в усіх задніпрянських маєтках»; прагнув схилити воєводу, щоб той дозволив унесенням до реєстру козакам перезимувати в своїх домівках, бо «коли і нас погублять, що з цього буде; а це не зашкодить, що зимуватимуть». Не приховував Хмельницький і того, що серед широких верств суспільства помітно падає його авторитет: «Всюди говорять про те, чому гетьман уклав перемир'я, бо якби не укладав його, то було б інакше». На початку січня він знову висунув перед Киселем вимогу, щоб корогви не розташовувалися на території Лівобережної Київщини. Вважаємо, що ця й інші проблеми, пов'язані з реалізацією умов Білоцерківського договору, були в центрі переговорів 7 січня з посланцями польного гетьмана. Хмельницький не дуже довіряв запевненням Калиновського, що з боку кварцяного війська не буде жодних порушень договору і щоб козаки «шли в королевские имения безо всякого сумнения».

Київський воєвода не міг не розуміти складності становища гетьмана. Тому зі свого боку наприкінці грудня звернувся з листом до Калиновського, намагаючись переконати його бути терплячим,

не квапити Хмельницького складати реєстр та не наполягати на його розриві з татарами. Він радив прийняти пропозицію гетьмана щодо обмеження розташування підрозділів польської армії Чернігівським воєводством. Однак серед правлячих кіл Польщі панували інші думки щодо розвитку подій в Україні. Як і раніше, проводився курс на сувору непоступливість, відмову визнання за Україною щонайменшої автономії в складі Речі Посполитої, придушення національно-визвольних виступів. Окрім цього, в другій половині грудня різко загострилися стосунки Яна Казимира з підканцлером Г. Радзейовським, що врешті-решт закінчилося сутичками на вулицях Варшави. 10 січня 1652 р. підканцлера засудили до вічної інфамії, а його жінку й брата — до великого грошового штрафу й півторарічного ув'язнення. У такій ситуації король звертається до гетьмана України з різкими докорами й погрозами на його адресу. Намагаючись розірвати союз України з Кримом, Ян Казимир вимагав від Хмельницького розпочати військові дії проти татар, а захоплених у полон надсилати до варшавського замку. Реакція гетьмана була блискавичною: 8 січня він послав листа А. Киселю, в якому відверто висловив глибоке обурення позицією польського уряду: «Гірких і неїстівних страв прислав мені король... так що з самої пари у мене закрутилась голова... справді не віщують мені жити, пригадуючи мені заслуги моїх попередників і нагороди за них...». Недвозначно натякнув на свою готовність разом із татарами протистояти наступові Речі Посполитої: «Бачачи таку пихатість і часті погрози, мушу шукати таких засобів, які б мене могли забезпечити. Татар не буду шукати в Диких полях або в лісових хащах, вони самі прийдуть до мене, на зло ляхам, як тільки дам знати. У мене вже все наготові, і я тільки очікую, що буде далі і який буде результат нинішнього сейму». Київський воєвода не на жарт занепокоївся, тому у відповіді приблизно 11–12 січня прохав гетьмана не ламати присяги, не ставити під удар Україну, не посягати на короля й сподіватися на Бога. 12 січня Кисіль звернувся з листом до Яна Казимира, в якому не схвалював різних випадів проти гетьмана України, котрий спирається на татарську орду.

На початку січня було завершено складання 20-тисячного козацького реєстру. Хмельницький вирішив із його списком та рядом вимог Війська Запорозького направити на сейм посольство

в складі Г. Яцкевича, М. Таборенка, С. Ненартовича (Несяртовича) та ін. 19 січня він написав листа до сенаторів і депутатів з проханнями клопотатися про затвердження королем і сеймом прав Війська Запорозького та православної церкви.

Хоча нами не виявлено тексту інструкції Хмельницького українській делегації, із розповідей її членів російському послу у Варшаві В. Старому не важко уявити основні положення документа: затвердження сеймом статей Білоцерківського договору та їх запису до конституції; надання православної церкві королівського підтвердження її прав та привілеїв, а також повернення православному Люблінської церкви, відібраної в них і переданої уніатам у другій половині 1651 р.; підтвердження вольностей Війська Запорозького (щоб козакам «вольно было жити на своих местах, где кто живал попрежнему, и питье им всякое про себя вольно б было держати безпенно»), а також заборони на проживання серед них євреям-орендарям; передання на гетьманську булаву Чигирина з повітом; визнання за нерестровими козаками права перебувати в складі Війська Запорозького й «жити на своих местах попрежнему»; звільнення захоплених у полон під Берестечком 12 козаків тощо. Є згадка, що Хмельницький домагався дозволу в польського уряду для нерестрових козаків на здійснення морської виправи проти Порти: «Поволить поделать струги и ходить бы им на Азовское и на Черное море для добычи на турецкие и на крымские места, чтоб их тем унять от бунтованья, для того что тех казаков за рейстром многие тысячи, а за пашнею попрежнему ходит не хотят, а унять их без больше крови будет не можно (курсив наш. — Авт.)». Не виключаємо, що в такий спосіб гетьман прагнув посилити існуючі суперечності між Османською імперією та Річчю Посполитою.

Ведучи виснажливу дипломатичну боротьбу з польським урядом, Б. Хмельницький продовжує водночас підтримувати зв'язок із Росією. Імовірно, наприкінці грудня – на початку січня він приймав посланця путивльського воєводи М. Антонова, під час розмови з яким указав на небезпеку нападу коронної армії. За його словами, довелося віддати розпорядження полковникам і козакам «быть всем в собранье по прежнему, и против поляков хотячи стоять». 4 січня до Чигирина з царською грамотою щодо суперечки між путивльським купцем С. Обрубковим та київським купцем

В. Мезинським з'явився купець П. Зеркальников. Через день гетьман прийняв його й ознайомився зі змістом листа. Оскільки ж 7 січня прибули гінці від Калиновського, Хмельницький доручив Виговському дати Зеркальникову 9 січня відпускну аудієнцію, вручивши листи до Олексія Михайловича та Прозоровського. Через генерального писаря він повідомив купцеві, що разом із ним посилає до Москви послів — полтавського полковника Івана Іскру та козаків Кузьму Наумова й Дорофея Іванова із «самым тайным делом, которого дела, oprичь их, гетмана и писаря, и того посланца, и его, Перфирья, и полковники их, никто не ведают, для того, чтоб в войске про то никто не сведал и до поляков бы не донеслось». Йшлося про прийняття в «государево подданство» гетьмана з усім Військом Запорозьким. При цьому Виговський звернув увагу Зеркальникова на ту обставину, що коли це не станеться тепер, то вони, «черкасы, уже некоторому государю в подданство не поддадутца... И ныне де сколько их мочи ни будет, а против неприятелей своих стоять они будут, а отчизны своей и церковей божиих не отстанут (курсив наш. — Авт.)».

Внутрішньополітичне становище в Українській державі на початку 1652 р. залишалося дуже напруженим. Не спадала хвиля соціальної та національно-визвольної боротьби. Шляхта, яка поверталася до своїх маєтків на Брацлавщину, прагнула відновити весь комплекс довоєнних повинностей селян і міщан, зокрема, й панщину. Тривало безжалісне пограбування мешканців сіл і міст. До весни тільки розташовані тут на постій жовніри вибрали у них п'ять стацій. Навіть Калиновський був змушений визнати: «Вже в хлопа немає, що взяти». На здирства жовнірів, які не по-людськи поводитися з українським населенням, звертав увагу в своїй праці також С. Твардовський. У відповідь мешканці воеводства масово покидали домівки, частина їх переселялася аж до сусідньої Молдавії.

Спроби Калиновського добитися від Лупула їх повернення зазнали невдачі. Водночас на Подільському Подністров'ї величезного розмаху набув рух опришків. Польний гетьман скаржився королю на їхні «великі безчинства. Нападають на шляхту, розбійничують на шляхах, захоплюють міста, палять, стинають, спустошують», і взагалі, за його твердженням, «уже знищили все Поділля». Наприкінці лютого з Любліна повідомляли: в «Україні

по-старому велике свавілля», внаслідок чого зібралось кілька десятків тисяч «хлопів» під Корешовим (?), тому А. Кисіль звернувся до Хмельницького з проханням якнайшвидше запобігти цьому «хлопському свавіллю». У документах знаходимо також згадки про невдоволення козаків Брацлавського, Уманського й Кальницького полків.

Продовжували боротьбу й мешканці Лівобережної України, куди з середини січня прибували перші корогви польського війська. За даними сосницького старости Рожевського, наприкінці місяця миргородський полковник М. Гладкий «назвався быть вместо Хмельницького гетьманом» і закликав козаків, виписаних із реєстру, підготуватися до війни «против поляков и Литвы». С. Пободайло, якому вдалося звільнитися з ув'язнення (найімовірніше, він був відпущений самим гетьманом, хоча й позбавлений полковницького звання), очолював опозицію козаків Чернігівщини.

28 січня Хмельницький наказав йому як «бывшому полковникови черниговскому» негайно перейти разом із козаками на територію Київського воєводства. Нагадував, що піддані зобов'язані віддавати своїм панам послушенство, попереджав, що на Чернігівщину йдуть підрозділи жовнірів, тому щоб не смів давати «до звади причини». Однак полковник не поспішав виконувати гетьманські розпорядження. У середині лютого польські урядники, які втекли з Глухова, розповідали севському воєводі, що «державцов и урядников имают и отводят в Борзну к полковнику к Степану Пободайлу, а иных изымав быют и сажают в воду». Значними силами повстанців керували також Півторакожуха та Дедюля. Ігумени Десенського й Мозирського монастирів свідчили, що виписані з реєстру козаки, очолювані Дедюлею, зверталися з листом до Хмельницького, в якому підкреслювали: «Ты пан гетмане помирился с лехами без нас и присягнул без нас, а для посулу, что тебе ляхи Чигирин дали, то ты нас всех мужиками починил, посмотри кому тот Чигирин достанетца, чаю нам мужикам... мы за кривду свою не только што с лехами, но и с тобою готовы битися, коли хочешь давай нам хотение сего дни поле». Різко посилюється міграція мешканців Лівобережжя в межі Росії.

Хмельницький усвідомлював дедалі наростаючу загрозу визрівання на території козацької України масового повстання поспільства не лише проти польських порядків, а й проти власного уряду.

Вимальовувалася також небезпека боротьби окремих угруповань старшини й козацтва за булаву, що могло втягнути Україну у вир міжусобної колотнечі, чим неодмінно скористався б уряд Речі Посполитої. Гетьман прагнув не допустити подібного розвитку подій. Аби зміцнити своє становище серед реєстрового козацтва, до середини лютого він замінив у його складі 8 тис. осіб. Різними способами намагався пом'якшити гостроту ситуації, уникнути в цей невигідний для України час зіткнення з підрозділами польського війська. У листі до короля від 15 лютого Хмельницький не приховував своїх труднощів, підкреслював провокаційний характер дій командування польської армії: «Тут кварцяне військо щось замишляє, не тільки селянам, але й реєстровим козакам по-старому досаждає, знову даючи привід до бунтів, бо важко, коли хтось хоче втихомириться, а йому не дають і перешкоджають»; радив Янові Казимиру міцно тримати в руках магнатів, бо «саме це потрібно, інакше ніколи не заспокоїться Русь і надовго залишиться у цій біді». Повідомляючи про свої заходи, спрямовані на покарання бунтівників, гетьман водночас наголошував на нерозривності своєї єдності з козацькими низами та селянством, бо інакше спалахне міжусобна боротьба, чого в жодному разі не можна допустити: «А якщо я чернь покину, не припущу до себе і не допущу сваволі, боюся, щоб вона не вибрала собі іншого гетьмана, а потім змовилася з татарами, що призвело б до війни Русі з Руссю... І в[ашій] к[оролівській] м[илості]... і Війську Запорозькому не буде на руку, якщо один народ між собою воюватиме, а другий в[ашу] к[оролівську] м[илість]... переслідуватиме». Аналізуючи розвиток подій, Хмельницький зазначав: якщо король не внесе змін у політику свого уряду, то «цього року не обійдеться без заколоту, а все це або на згубу Русі, або на біду полякам...» Це застереження виявилось пророчим. Однак тривога Хмельницького не була сприйнята. Засліплені соціальним і національним егоїзмом, правлячі кола Речі Посполитої продемонстрували свою дивовижну політичну короткозорість у способах розв'язання «української проблеми». Покладаючись лише на «аргумент меча», вони цим унеможливлювали її вирішення політичним шляхом і втягували обидва народи в жорстоку й кровопролитну боротьбу, історичні наслідки якої були для обоїх країн трагічними: Україна не здобула незалежності, а Польща через півтора століття її втратила. Сейм,

який працював у січні – лютому 1652 р. не затвердив умов Білоцерківського договору й у кінцевому підсумку був зірваний Владиславом Січинським.

Козацькі послы, які прибули до Варшави наприкінці лютого, прагнули добитися виконання одержаної інструкції. Вони мали зустрічі з сенаторами, канцлером і королем, після чого Ян Казимир видав 29 лютого «Генеральну конфірмацію (підтвердження. — *Авт.*) прав, привілеїв, свобод і вольностей Війську Запорозькому реєстровому й[ого] к[оролівської] м[илості]», яка підтверджувала статті Білоцерківського договору. Однак вартість подібних актів за існуючої політичної системи Речі Посполитої була незначною. Шляхта ставилася до українських послів без особливої поваги. За словами В. Старого, їм «в том учинено бесчестье и нужда, что на их дворе, где они поставлены, в верхних и в нижних светлицах поставлены гетмана Родивиловы люди, а они де забыты будто в тюрьму назади, в нижнюю в самую худую избенку, где они все сами и с рухлядью своею стоят с великою нужею». 6 березня вони мали в короля відпускну аудієнцію.

Чимдалі наполегливішими ставали вимоги польського уряду готуватися до війни проти Туреччини. Гетьман вирішив скористатися цим як приводом для мобілізації козацьких полків, щоб бути готовим продовжити боротьбу за незалежність від Польщі. З цією метою він усіляко зміцнював стосунки з Портою та Кримом. На початку лютого прийняв двох послів від султана, десь у середині місяця — від хана, очаківських, белгородських і ногайських мурз, а також отримав за три декади п'ять листів від хана та його візира, що свідчить про інтенсивність контактів. Наприкінці лютого надійшло розпорядження Яна Казимира — найближчим часом зібрати військо та готуватися до походу. Треба думати, цей крок короля став результатом розмов із венеціанським послом графом Джіроламо Кавацці. Однак Хмельницький не проявляв особливої заппадливості у виконанні наказу. Він скликав таємну раду полковників, які перебували при ньому, а також представників реєстрового козацтва. Рада вирішила відстрочити час збору армії й добре підготуватися до наступу. 2 березня гетьман повідомив про це Яна Казимира (в «Документах Богдана Хмельницького» цей лист помилково адресовано до А. Киселя) й аргументував свою позицію скрутним становищем Війська

Запорозького. Очевидно, він посилав канівського полковника С. Савича до Киселя обговорити план майбутніх воєнних дій проти Туреччини.

Водночас гетьман вживає заходів для зміцнення зв'язків із Росією. У другій половині лютого до нього з'являється М. Антонов, посланий новим путивльським воєводою Ф. Хилковим. Під час бесіди гетьман нагадав, що вже не раз звертався до російського уряду з пропозицією щодо прийняття його під «государеву руку» й тепер очікує на повернення з Москви І. Іскри, вказав на загрозу можливого нападу Польщі на Росію. 21 лютого Хмельницький написав листа до Хилкова, в якому вітав його з призначенням на посаду й висловлював бажання, щоб цар Україну «под кріпку руку свою принять рачил» і допоміг у боротьбі з Польською Короною, при цьому передав через Антонова цінну інформацію про ситуацію в козацькій державі. Зокрема, гетьман повідомив про переправу на Лівобережжя підрозділів польського війська, вказав на непримиренність Речі Посполитої як до України, так і до Росії. Торкаючись питання про прийняття Війська Запорозького під царську протекцію та надання йому допомоги, Хмельницький зауважував, що коли цар «от неприятелей тих віри православное і християн не боронит, *теди о собі іначей гетман і войско старатися будут* (курсив наш. — *Авт.*)». Важко сказати, що в даному разі мав на увазі гетьман. Чи не натякав на можливість прийняття протекторату Порти? 1 березня він послав листи до колишнього й діючого путивльських воєвод, засвідчуючи бажання підтримувати з ними дружні відносини.

Побоювання Хмельницького щодо можливого загострення стосунків із Річчю Посполитою внаслідок зловживань жовнірів на Лівобережжі та виступів проти них місцевого населення досить швидко підтвердилися. Нова хвиля масового протесту проти їх дій прокотилася краєм наприкінці лютого — на початку березня. Різко посилюється процес переселення місцевого населення в межі Російської держави. Так, у другій половині березня на Путивльщину з'явилося 2 тис. козаків на чолі з чернігівським полковником І. Дзиковським. За деякими даними, весною 1652 р. на російських землях осіло 20 тис. українських селян, козаків і міщан. Чимало мешканців Чернігівщини перебралося до Полтавщини. За словами Самовидця, «козацтво зась, застающее в городах,

волно сходило з тих городів, кидаючи набитки свої, у городику Полтаві и там слободи поосажовали, а инніе на кгрунтах московских слободи поосажовали, не хотячи з жолнірами zostавати и стацеї оним давати, бо незносную стацію брали». При наближенні польських корогів усі мешканці Конотопа, Костянтинова та ще декількох міст покинули свої домівки. Міщани Ромен та інших міст зачинили перед ними брами.

Зрозуміло, що в такій напруженій ситуації недалеко було й до відкритих сутичок. І вони сталися. На території Прилуцького полку спровоковані діями полковника Габріеля Войниловича козаки атакували жовнірів і розгромили одну корогву. На Роменщині вони вчинили опір полку Маховського, за розпорядженням якого було спалено двоє сіл і вирізано жителів м. Липівка. Довідавшись про безчинства жовнірів та їхні сутички з козаками, гетьман негайно повідомив про це Калиновського, надіслав список убитих козаків, вимагав покарати винуватців, обіцяючи вжити відповідних заходів зі свого боку. Водночас він відправив посольство до хана, скаржачись на дії поляків і прохаючи надіслати допомогу. Занепокоєний тривалою затримкою в Москві Іскри, Хмельницький 20 березня звернувся до Хилкова з проханням з'ясувати причину цього й повідомити його. Чимраз більшого клопоту завдавав Хмельницькому розвиток подій на Лівобережжі. За розпорядженням Гладкого маси невдоволеного поспільства почали збиратися обозами на берегах річок Хорол, Псьол та Ворскла. У квітні значними силами повстанців керували Пободайло та Чорне Лихо. Після знищення шляхетських маєтків на Глухівщині Чорне Лихо й глухівський сотник Сахно разом із козаками переселилися на російські землі. Не виключено, що серед старшини радикального угруповання виникла змова проти гетьмана, керівниками якої виступали полковники М. Гладкий і С. Герасимов.

Королівська адміністрація настійливо домагалася суворого покарання ініціаторів антипольських виступів в Україні. Зважаючи на край запутану й складну ситуацію, гетьман був змушений погодитися. Очевидно, близько середини квітня в Корсуні відбулася зустріч козацьких представників із польськими комісарами, під час якої обговорювалися спільні заходи проти порушників миру. Є дані, що за рішенням цього зібрання було страчено в Паволочі полковника Хмелецького. Після цього тут же скликається

старшинська рада, на якій 23 квітня, за свідченням грека С. Іванова, полковник Джеджалій указав на «полковника Миргородського на Матвея Гладкого, что он полковник и иные сотники с ним хотят ево гетьмана извести и с поляки войну заводить». Подібні звинувачення були висунуті також проти Герасимова та ряду сотників, і їм винесли смертний вирок. У тому, що ці старшини, ігноруючи заборону, очолювали виступи українців проти умов Білоцерківського договору, сумніватися не доводиться. Але ж в рядах протестуючих, окрім них, були також й Пободайло, Богун та інші старшини, котрі, проте, уникли покарання. Тому припускаємо, що таке суворе рішення ради було зумовлене лише їхнім намаганням усунути з гетьманства Хмельницького. Крім прямого свідчення згаданого джерела, знаходимо певний натяк на це в літописі Самовидця, автор якого вбачав причину страти Гладкого в тому, що коли той «ишол од Берестечка з войском», то «гетманом отзывался», тобто зазіхав на булаву. Є й згадка в одному з листів анонімного шляхтича, що старшинська рада всього-на-всього виконала волю Хмельницького, бо сам він, побоюючись гніву війська, не хотів брати на себе відповідальності за подібне рішення. Десь на початку травня бунтівні полковники й сотники були страчені. Їхня смерть викликала глибоке обурення козаків Лівобережної України. Наказний миргородський полковник відмовився з'явитися до гетьмана під тим приводом, що «всех де ты нас по одному человеку и всех побьешь...». У джерелах є дані, що козаки Миргородського та Прилуцького полків обрали гетьманом Вдовиченка й мали намір виступити проти Хмельницького, оскільки той «с поляки мирен». На території цих та інших полків Лівобережжя почав стрімко наростати рух проти тяжких умов договору. Вдовиченко збирав до себе всіх невдоволених — козаків, селян і міщан. Не виключено, що його підтримував і полтавський полковник М. Пушкар.

Тим часом Хмельницький завершує підготовку до нового етапу боротьби з Річчю Посполитою, хоча займався нею в цілковитій таємниці під приводом мобілізації сил проти Порти. Він навіть дозволив запорожцям зробити наприкінці березня морську вправу, на початку квітня наказав полковникам прибути до нього на раду, а трохи згодом — розпочати збір своїх козаків, котрі мали бути «зопасны, конны и оружны». У окремих джерелах знаходимо

згадки, начебто гетьман уже наприкінці березня таємно розсилав універсали до козаків і селян, закликаючи їх готуватися боротьби з польською шляхтою. Сучасним джерелознавцям вдалося довести автентичність вміщеного в «Документах Богдана Хмельницького» гетьманського універсалу «до козаків, поспільства і поляків, співчуваючих русинам». Скликана гетьманом старшинська рада, очевидно, схвалила його план несподіваного удару по обозу польського війська, розташованого на Брацлавщині, на правому березі Південного Бугу, неподалік містечок Батіг і Четвертинівка. Не виключено, що про це йшлося не прямо (були ж бо підстави остерігатися ворожих вух), а навздогад, натяками, офіційно ж обговорювалися способи змусити молдавського воєводу видати дочку за гетьманського сина. Водночас помітно пожвавилися стосунки Хмельницького з татарськими мурзами.

Хоч про ці задуми і не було точних відомостей, все ж серед частини польських політиків і далекоглядних магнатів навесні 1652 р. наросла тривога перед можливістю відновлення воєнних дій з Україною. За образним висловленням шляхтича Грабовського, «Хмельницький мовчить, як вовк у ямі лежить». Передчуваючи небезпеку, А. Кисіль у листі до канцлера (21 квітня) пропонував вивести війська з Чернігівського воєводства й відвести обоз Калиновського до кордонів Подільського воєводства, щоб полегшити становище поляків і пригасити невдоволення простолюду. Наприкінці квітня Варшавою прокотилися розмови про можливість прибуття хана з ордою до українського правителя, про підготовку ним «невеликої» війни проти Молдавії. Польний гетьман віддав розпорядження підрозділам жовнірів, розташованим на Лівобережжі, негайно прибувати до його обозу.

Після повернення (приблизно 10–11 квітня) з Москви посольства Іскри Хмельницький зрозумів, що й цього разу немає підстав розраховувати на підтримку Росії: царський уряд погодився лише в скрутну годину «прийняти» його та козаків і дозволив їм оселятися на землях над Доном та річкою Ведмедицею і по «прочим угодим и пространним местам». Однак ця нова дипломатична невдача не спинила гетьмана, тим більше, що незабаром він отримав звістку від Іслам-Гірея про те, що на допомогу українцям піде нурадин-султан. Добившись на раді схвалення свого плану, Богдан, не гаючи часу, розпочав підготовку до виступу війська. Він розумів, що страта

представників радикального угруповання старшини не зупинить як наростання могутньої хвилі виступів поспільства проти умов Білоцерківського договору, так і реальної загрози втягнення козацтва у вир братовбивчої міжусобної боротьби. Щоб урятувати ситуацію, слід було на території Брацлавського, Чернігівського та Київського воєводств якомога швидше відновити завоювання 1648 р. І величезна заслуга Хмельницького полягала в тому, що він не лише усвідомив необхідність подібних кроків, а й узяв на себе відповідальність щодо їх реалізації.

Портрет гетьмана
Богдана Хмельницького.
Масютін В. 1934 р.

На початку травня гетьман вирушив із Чигирин до урочища Бірки, де 13 травня до нього з'явилися посланці путивльського воєводи М. Плешивий і С. Внуков. Цього ж дня гетьман із військом зупинився в Тарасівці, де 15 травня прийняв їх. Уже через добу він відпустив посланців із листом до Хилкова, повідомляючи про зосередження ворожих військ, засвідчуючи свою готовність служити російському царю «прямо і вірно», а також просив надати допомогу Війську Запорозькому «противко неприятелем нашим». Із Тарасівки Хмельницький послав універсали до населення Лівобережної України з розпорядженням знищувати шляхту й урядників, а також вступати до козацьких полків і йти «к нему гетману всход». Це означало не що інше, як скасування Білоцерківського договору й відновлення боротьби проти польського режиму. Дочекавшись підходу козаків Корсунського, Канівського та Черкаського полків, Богдан 17 травня вирушив до Умані, пославши поперед себе з частиною козаків і татарами Карач-бея свого сина Тимоша. До нього приєднався також Уманський полк. Є дані, що

Б. Хмельницький попередив 21 травня польного гетьмана, аби той звільнив шлях синові, який вирушив до Молдавії із «свавільними козаками-виписниками» й ордою. Загальна чисельність українсько-кримського війська складала 20–22 тис. чоловік.

Швидке просування авангарду українського війська спричинило панічну втечу шляхти з південно-східних районів Брацлавщини. Вона почала прибувати до обозу М. Калиновського. На цей час у розпорядженні польного гетьмана, за даними джерел, налічувалося 20–25 тис. вояків при 58 гарматах. Сподіваючись на прибуття полків із Лівобережної України, а також підрозділів із Польщі та загонів магнатів, він збудував настільки великий табір, що, як писав учілилий учасник майбутнього бою, «ста тисячам було важко його захищати». Окремі джерела повідомляють, що місце для табору було обране не досить удале. «Став обозом, — читаємо в літописі С. Величка, — у німціному й голодному місці поміж Ладижином і горою Батогом, яка прилягала від поля до річки Бугу...». Одним боком табір прилягав до берега річки, з флангів простяглися рови. Але до його укріплення Калиновський, не сподіваючись швидких і рішучих дій Б. Хмельницького, поставився недбало, не розпорядився належним чином окопатися. Як припускає В. Длуголецький, польний гетьман не мав намірів оборонятися в таборі, а хотів використати його як плацдарм для нанесення удару по противнику під час переправи через Південний Буг.

19 травня на лівому березі Південного Бугу з'явилися перші загони татар, а в суботу, 22 травня, переправившись через річку, біля польських позицій опинився з козаками й татарами Т. Хмельницький. Калиновський вислав проти них кінноту. Зав'язався бій, у якому жовнірам спершу вдалося відкинути наступаючих на півмилі від табору. Однак на допомогу козакам і татарам прибули свіжі сили, які вмілим маневром заманили на засідку й завдали сильного контрудару жовнірам, і ті, зазнавши серйозних втрат, відступили до табору, який до вечора був повністю оточений. Досвідчений генерал С. Пшиємський, тверезо оцінюючи ситуацію, на воєнній раді намагався переконати впертого Калиновського в доцільності залишити в таборі піхоту й артилерію, а самому з кіннотою прориватися до Кам'янця, щоб, зібравши там свіжі сили, згодом повернутися сюди й розбити противника. Проте польний гетьман відхилив цей план і наказав готуватися до битви.

Отримавши відомості про початок боїв авангарду армії з ворогом, Б. Хмельницький поспішив на допомогу. Наступного дня він підійшов під Батог. Оглянувши величезний табір поляків, Богдан з ходу помітив допущені Калиновським прорахунки. План атаки його позицій склався відразу ж: враховуючи, що жовнірів замало для стійкої оборони, український гетьман вирішив завдати одночасного удару з усіх сторін. Розташувавши відповідним чином козацькі полки й татарські чамбули нуредин-султана, певно, за кілька годин до заходу сонця він віддав наказ починати битву. Незважаючи на сильний вогонь, козаки, охоплені пристрасним бажанням помститися за Берестечко, відчайдушно штурмували польські укріплення. Їхній наступ був таким сильним, що не минуло й години, як жовніри усвідомили, що не втримають позицій. Польська кіннота заметушилася й почала відступати до берега річки, маючи на меті вирватися з приреченого на загибель табору. Побачивши це, Калиновський з оголеною шаблею кинувся їй навперейми, намагаючись завернути назад. Однак на нього ніхто не зважав. Тоді польний гетьман пішов на крайній крок: наказав німецьким піхотинцям відкрити по втікачах вогонь. Йому вдалося повернути назад значну частину кіннотників, але загалом урятувати ситуацію вони не могли, тим більше, що загорілися запаси сухої соломи й сіна. Вогонь охопив намети, почалася страшна пожежа. У цей критичний момент козаки й татари прорвали оборону й ринули в середину табору. Частина жовнірів відступила до редутів німецьких піхотинців. Б. Хмельницький наказав обстріляти укріплення з гармат, після чого українці швидко оволоділи ними.

До вечора польська армія перестала існувати. Загинули М. Калиновський, С. Пшиємський, М. Собеський та багато інших відомих офіцерів із магнатських родин. За словами Самовидця, «з которого то войска з того обозу мало хто увойшол...». На думку польського дослідника Я. Мацішевського, такої поразки Польща ще не зазнавала. На Батозькому полі полягла половина всіх гусарів Речі Посполитої, всього ж загинуло, вочевидь, 14–16 тис. жовнірів; кільком тисячам удалося врятуватися втечею, інші потрапили в полон до козаків і татар. За даними окремих джерел, на вимогу старшин і козаків, гетьман викупив у татар бранців, котрих розпорядився страчувати упродовж трьох днів, внаслідок чого трагічна доля спіткала 2 тис. вояків із тих 3-х тисяч, що потрапили до полону.

Пісня
перемоги.
Гравюра
з картини
Ю. Брандта.
1870-ті рр.

Звістка про блискучу перемогу українського війська грізним відлунням прокотилася Реччю Посполитою. Занепокоєний король наказав Я. Радзивіллові розпочати мобілізацію литовського війська й одночасно видав універсали до шляхти ряду воєводств і повітів, щоб збиралися на «посполите рушення».

Перемога під Батогом збудила велике піднесення серед нселення Української держави. Селяни й міщани Брацлавщини розправлялися з утікачами з-під Батога, «не иміючи, — за словами Самовидця, — над ними литости, за їх тиранства и здирства». Жидачівський староста Джерка на початку червня повідомив коронного маршалка про вбивства шляхти у Вінниці, Сатанові, Зінківці та інших подільських містах. У джерелах є згадка, що Б. Хмельницький доручив О. Гоголю звільнити Поділля від польської шляхти, а той віддав відповідне розпорядження «найбільшому шибайголови» левенцю* Корпану. Почалося повсюдне винищення шляхти на території козацької України. «И в том року, — читаємо у Самовидця, — знову по городах много панов пропало, которіе на свої маестности понаездили были, бо знову онѣх посполство позабивало, и козаки, що уступили были з своїх дворов, знову ся понаворочали». Почалися заворушення в Києві, успішно діяли загони повстанців на Лівобережжі. Активізувалися соціальні виступи

* Левенці (від молд. левент — хоробрий) — так називалися повстанці на подільських землях у другій половині XVII — на початку XVIII ст.

на західноукраїнських землях. Так, унаслідок нового спалаху визвольної боротьби у травні — червні територія Брацлавського, Київського, Чернігівського та східних районів Подільського воєводств була звільнена від польської та української (за винятком тієї, що служила у Війську Запорозькому) шляхти. На нашу думку, в цей час завершується Селянська війна в Україні, а козацька Українська держава здобуває, нарешті, фактичну незалежність. У 1653 р. в листі до севського воєводи сотник Пилип Уманець підкреслював: «А тепер у нас за ласкою Божою... тут у всім краю северском ні воєводи, ні старости, ані судѣ, ані писаря нет. Боже дай, здоров бил пан Богдан Хмельницький, гетман усего Войска Запорозкого! А пан полковник у нас тепер за воєводу, а пан сотник за старосту, а отаман городовий за судью (курсив наш. — Авт.)».

Безсумнівно, Батозька перемога є найяскравішою ілюстрацією воєнного мистецтва Б. Хмельницького, й навіть якби вона була єдиною в його житті, цього вистачило б, щоб поставити гетьмана в один ряд із найвизначнішими полководцями Європи. Вражає, наскільки вчасно було обрано момент для наступу. Запізнісь він хоча б на тиждень, і хто зна, якими були б наслідки битви, адже на допомогу Калиновському поспішали полки з Лівобережної України, а також корогви руського воєводи та Сапіг. Водночас привертає увагу тверезість оцінки Б. Хмельницьким політичного становища України. Він розумів, що навіть ця велика перемога не означала швидкого завершення війни з Річчю Посполитою. Тому наступного дня після тріумфу в листі до Хилкова досить стримано повідомив про розгром річпосполитської армії й попросив поклопотатися перед царем, щоб «нас ратовал, бо відаєм, же на нас знову наступоват схочут».

Подальші дії гетьмана засвідчують, що він не мав наміру без потреби йти на загострення стосунків із Молдавією, хоч і не відмовився від мети оженити свого сина на дочці воєводи, вважаючи, що тим досягне зміцнення міжнародного становища України, але вирішив добиватися цього політичними засобами. Поки що його шлях лежав до стін Кам'янця-Подільського, оволодівши яким, завбачливий стратег намагався встановити контроль над усією територією Поділля — важливим плацдармом у боротьбі за включення до складу своєї держави Руського, Волинського та Белзького воєводств. Досить швидко підрозділи козаків

відновили владу гетьманської адміністрації в Подністров'ї, захопивши Ямпіль, Могилів та інші міста. Основні сили українського війська вирушили до Кам'янця. В його авангарді йшли козаки Чигиринського, Уманського та Жаботинського полків на чолі з Т. Хмельницьким (який, до речі, з невідомих причин дуже по-сварився з батьком), а також татари Карач-бея. На початку червня козаки з'явилися в околицях міста. Тиміш звернувся з листом до магістрату з вимогою дати викуп, але дістав відмову. Імовірно, 6 червня сюди підійшов обоз з основними силами армії на чолі з самим гетьманом. Наступного дня він послав до командування залоги та магістрату листа, пропонуючи здатися: «для вас це буде менша шкода, бо ми, побачивши вашу схильність і покірливість, не будемо проливати вашої крові й вас цілком знищувати...». Хмельницький попередив, що вони даремно сподіваються на підхід коронних військ, бо «поки дочекаєтеся допомоги, багато людей з вашого війська мусить загинути, а ми докладемо зусиль, щоб підстерегти підкріплення, яке має до вас надійти». Він також застерігав не покладати особливих надій на міцність укріплень, оскільки «немає на світі нічого такого міцного й твердого, чого не можна було б [із] Божою поміччю зруйнувати». У цілому тональність змісту листа засвідчувала впевненість його автора у власних силах.

За свідченням джерел, чисельність залоги Кам'янця становила кілька тисяч осіб, включаючи 500 німецьких піхотинців і гайдуків, чотири корогви подільської шляхти, 1 тис. міщан (мабуть, набраних із мешканців польської й вірменської общин), а також жовнірів-утікачів із батозького побоїща. З огляду на міцність замку та укріплень, шляхетська верхівка міста відхилила пропозицію гетьмана. Тоді почався обстріл, було здійснено кілька приступів, в околицях знищено всі шляхетські маєтки. У цей же час Б. Хмельницький послав до В. Лупула грека І. Мануйлова з вимогою видати дочку заміж за Тимофія, пригрозивши, що інакше змушений буде вступити в Молдавію. Для надання більшої вагомості своїм словам він дозволив піти туди окремим татарським загонам. Нурадин-султан також послав листа Лупулу, наполягаючи прийняти вимогу українського гетьмана. Потрапивши в скрутне становище, хитрий воєвода, звичайно, вже не мав можливості зволікати й погодився на весілля, що мало відбутися 21 липня.

Значно гірше для Б. Хмельницького розвивалися події під Кам'янцем. Унаслідок спустошення в попередні роки цього регіону не було де дістати продовольства й фуражу, що викликало невдоволення союзників. Довелося наказати мешканцям подільських містечок утримувати поранених і хворих татар. Славільні мурзи не стільки дбали про досягнення мети свого походу, скільки про свою здобич. Вони зі своїми чамбулами не лише спустошували західноукраїнські землі, але й домагалися від гетьмана дозволу взяти здобич на козацькій території. Якщо вірити даним листа, написаного М. Яскульським 14 червня з Кам'янця, гетьман змушений був пообіцяти їм віддати міста М. Калиновського та О. Конопольського, однак тут же розіслав до їхніх урядів універсали, попереджаючи про можливу появу татар і наказуючи вести з ними безпощадну боротьбу.

Було зрозуміло, що за умов дедалі відчутнішого голоду, наростання невдоволення татар, загрози спалаху пошесті, що з'явилася на Поділлі, військо не спроможне довгий час вести облогу Кам'янця. Переконався Хмельницький і в тому, що без сильної артилерії, проведення підземних підривних робіт і без великих втрат місто штурмом не взяти. Коли ж із Ясс прибув І. Мануйлов із позитивною відповіддю правителя Молдавії, гетьман вирішив зняти облогу й повернутися до Чигирини. Він погодився також за викуп визволити частину бранців, захоплених під Батогом. Є дані, що тоді ж Хмельницький отримав від Яна Казимира листа, зміст якого нам невідомий. 13 червня українське військо залишило околиці Кам'янця. Слід зазначити, що Б. Хмельницький і старшина не скористалися сприятливими військово-політичними обставинами, які склалися внаслідок Батозької перемоги. Адже Польща не мала на той час армії, яка б була спроможною протистояти наступу українського війська (6–9 тис. жовнірів, які перебували в таборі під Соколом, були охоплені панічними настроями, психологічно зламаними і неспроможними вести бойові дії). Радзивілл з великим полегшенням констатував, що Бог настільки «засліпив бунтівника», що «спрямував його задуми до облоги м. Кам'янця, аніж до знищення Речі Посполитої, коли б таки просувався далі». Нам невідомі чинники, які спонукали українського гетьмана відмовитися від продовження походу. А відтак можемо визнати, що він припустився трагічної помилки, втративши можливість

закріпитися на західних рубежах України. З-під Кам'янця шлях його пролягав на Бар, звідкіля 18 червня Богдан видав універсал про захист ніжинської міської верхівки, старшини й шляхти.

З'ясувати дальший напрямок руху гетьмана важко. Якщо вірити зворотним адресам його листів до канцлера та брацлавського воєводи, вони написані з Могильова (24 червня, імовірно, за старим стилем, бо 18 червня Хмельницький, нагадаємо, перебував у Барі). Але ж відомий нам наступний лист до Хилкова написано 28 червня вже з Корсуня. Тому вважаємо сумнівним, щоб за кілька днів військо, що поверталось з походу, без нагальної потреби могло подолати понад 300 км. Можна було б припустити, що місце написання листів визначене нами помилково й гетьман не відвідував Могильова. Проте в одному з джерел знаходимо згадку про його перебування в Ямполі. Отже, ігнорувати свідчення двох джерел, що шлях Б. Хмельницького до Чигирина пролягав через подільське Подністров'я, немає підстав. Найімовірніше, він відвідав ці міста з метою віддати відповідні розпорядження щодо підготовки весілля, адже, за домовленістю з В. Лупулом, для його святкування Б. Хмельницький мав прибути до Ямполь, а Лупул — до м. Сороки. Враховуючи вищесказане, вважаємо, що датування листів до А. Лещинського та С. Лянцкоронського помилкове (мабуть, вони були написані приблизно 20 червня).

Джерела свідчать, що в цей час гетьман звертається до короля з листом, текст якого теж залишається невідомим. Однак основні положення його змісту можна з'ясувати на основі аналізу листів до канцлера та брацлавського воєводи. Насамперед привертає увагу той факт, що Б. Хмельницький у листах підкреслював законність своїх дій. «Сам Бог свідком, — писав він канцлерові, — що нинішні внутрішні заворушення і взаємне кровопролиття сталися з справедливої причини, бо ми, зазнавши тяжкого гніту як із боку... жовнірів, так і їхніх... урядників, змушені були оборонятися». Зважаючи на це, український гетьман поставив перед польським урядом вимоги визнати як ліквідацію умов Білоцерківського договору на території козацької України, так і її право на окремішнє від Речі Посполитої існування (хоча й не виключав при цьому можливості збереження певної васальної залежності від короля). Уперше в офіційному листуванні з представниками правлячих кіл Польщі Хмельницький відкрито попередив їх, що

відновлення старого статусу козацьких земель неможливе, й у разі відмови Речі Посполитої піти назустріч цим вимогам проллється з обох сторін багато крові, «земля й[ого] королівської милості буде знищена», а українці змушені будуть «шукати собі іншого, стороннього пана і чужої сили, яка зможе нас захищати». Щоб уникнути продовження цієї спустошливої війни, він апелював до політичної мудрості короля та його оточення. «Ми зовсім не сумніваємося, — писав гетьман канцлерові, — що й[ого] королівська милість, пан наш милостивий, своєю звичною поблажливістю й особливо милосердям, і в[аша] в[исокість], наш милостивий пан, своєю повагою і розсудком угамується і, визнавши нашу правоту, погодиться з нами, що дасть змогу і нам, і Речі Посполитій жити у спокої (курсив наш. — Авт.)».

З листами до короля та канцлера гетьман відправив захопленого в полон шляхтича А. Бойка. І. Виговський вручив йому також картку з основними вимогами Війська Запорозького, зміст яких був значно поміркованішим від програми гетьмана. Так, вони передбачали, щоб уряд пробачив розгром коронного війська, визнав за козаками право проживати на території Чернігівського воєводства, а король щоб запевнив у письмовій формі полковників у «вічному мирі». Водночас він радив польському уряду домагатися від Війська Запорозького розриву союзу з татарами, які завдають великої шкоди козакам: грабують, захоплюють їхніх жінок і дітей тощо. Для чого Виговський пішов на цей крок, що він хотів цим сказати? Через брак джерел відповісти на ці питання надзвичайно важко. Припускаємо, що генеральний писар, який знав зміст листів Хмельницького, в такий спосіб натякав королю, що серед старшини є особи, з якими можна значно легше домовитися, ніж із гетьманом, оскільки вони не поділяють усіх його вимог.

Прибувши наприкінці червня до Корсуня, Б. Хмельницький розпустив військо. Щоправда, переяславському, кропивнянському та прилуцькому полковникам разом із 3 тис. татар він наказав зайняти оборонні рубежі на Росаві, а решта полковників отримала вказівку бути наготові. Адже не можна було ігнорувати того, що Польща забажає завдати удару у відповідь. Припускаємо, що гетьману стало відомо про факти безчинства ординців, які поверталися з походу: вони безжалюбно пограбували Подністров'я та Брацлавщину. Мешканці цього краю нарікали на Хмельницького за

спустошення, завдані його союзниками. Однак порвати з татарами не було жодної можливості, оскільки вони відразу ж перейшли б на бік польського короля, а за таких обставин не могло бути й мови про досягнення незалежності від Польщі. Тому доводилося терпіти, уникати загострення стосунків із Кримом. До того ж татарські мурзи чимраз частіше удавалися до спекуляцій складним становищем України. І чи не тепер Іслам-Гірей уперше замислюється над тим, щоб домогтися перетворення України в свого васала?

Отже, становище Богдана Хмельницького залишалося дуже непростим. Хоча йому, завдячуючи залізній витримці, таланту неперевершеного майстра маневру, величезним здібностям політика й полководця, вдалося врятувати Україну від катастрофи влітку 1651 р., уникнути кровопролитної міжусобної боротьби й у кінцевому підсумку, добившись ліквідації принизливого Білоцерківського договору, відновити козацьку державу в межах Брацлавського, Київського та Чернігівського воєводств, усе ж ставало ясно, що сили вичерпуються й народ неспроможний витримати зтяжкої боротьби з Річчю Посполитою. Перед гетьманом дедалі гостріше поставала проблема пошуків союзників.

У внутрішній політиці важливе значення мало визнання Богданом результатів Селянської війни. Витворена у її результаті модель соціально-економічного устрою відкривала перспективи для розвитку продуктивних сил, формування української нації, піднесення культури й національно-політичної самосвідомості.

Водночас продовжувалося утвердження самодержавних рис гетьманської влади. Б. Хмельницький дедалі менше зважав на думки тих чи інших старшин, хоча свої рішення, як правило, легітимізував схваленням старшинських рад. Широкими масами поспільства гетьман сприймався як «Богом даний» володар, наділений Божою благодаттю. Встановлений в країні режим дуже нагадував відомий протекторат О. Кромвеля в Англії 1653–1659 рр. Усвідомлюючи відсутність належної соціально-політичної опори для утвердження монархічної форми правління, Б. Хмельницький надає великого значення формуванню власного клану, починає виношувати династичні плани.

Розділ 8

У ТЕНЕТАХ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ ПАСТКИ

В умовах жорстокої багаторічної боротьби українського соціуму з політичним режимом Речі Посполитої Хмельницький та його соратники мали можливість переконатися в тому, що ні Крим, ні Туреччина, ні Росія не були зацікавленими в утворенні на землях України незалежної держави, а також у тому, що Кримське ханство прагнуло не допустити воєнного розриву Польської Корони, оскільки це порушило б вигідну йому розстановку сил у Східній і Південно-Східній Європі.

Перебуваючи в Корсуні, Б. Хмельницький відправив до Москви І. Мануйлова, якому В. Лупул доручив з'ясувати причини затримки приїзду молдавського посла до царя. Зі свого боку гетьман вирішив допомогти посланцеві якомога швидше дістатися до російської столиці. З цією метою 28 червня він адресував листа Ф. Хилкову з проханням в усьому довіряти Мануйлову. Довідавшись про прибуття до Переяслава російських послів В. Унковського та А. Ардаб'єва, Хмельницький негайно запросив їх приїхати в Чигирин, куди терміново вирушив й сам. Імовірно, на початку липня відбулася їхня зустріч, але через брак частини аркушів у справі про дане посольство залишаються невідомими коло розглянутих питань і результати переговорів. З уривку, що зберігся, можна зробити висновки лише про характер розмови І. Виговського з послами. Генеральний писар наголосив: якщо цар не візьме Військо Запорозьке під свою протекцію, то чимало людей з оточення гетьмана почнуть його «наговаривать, чтоб к турецькому или к крымскому подначальны были». Так ми вперше натрапляємо на інформацію з достовірного джерела про існування серед старшин і козацтва угруповання, котре вбачало вихід із тогочасної скрутної політичної ситуації у прийнятті протекторату Османської імперії.

Чимало уваги було приділено умовам таємної служби Виговського російському урядові. Він запевнив про свою готовність повідомляти в Москву про всі справи, «что у нас из-ыных государств вестей или каких дел евитца», однак наполягав, щоб ніхто з Війська Запорозького не довідався про цю його «службу» («мне б тож дурна какова в Запорожской земле от гетмана, и полковников, и ото всего Войска Запорожского не было ж...»). Посли пообіцяли, що цар «тайную твою службу укажет держать вскрыте...».

Генеральний писар тут же передав їм копії листів від короля та хана, а також оригінал листа В. Лупула.

Не виключено, що, відпускаючи Унковського та Ардаб'єва, Хмельницький передав через них цареві чергове клопотання про прийняття Війська Запорозького під протекцію Російської держави й надання йому допомоги в боротьбі з Річчю Посполитою. 13 липня Богдан звернувся з проханням до путивльського воєводи посприяти грекові Остаф'єву, який їхав до Москви. Наступного дня він відправив до столиці Росії валаського посла Костянтина Мануйлова, вручивши йому проїзного листа до Хилкова. Наприкінці місяця звернувся до путивльського воєводи з проханням надсилати йому одержані з Москви відомості, які стосувалися відносин України з Росією. Окремі джерела засвідчують, що в першій половині липня Хмельницький приймав також послів курадин-султана, метою візиту яких було добитися участі українського війська в поході проти донських козаків. Проте гетьман рішуче відкинув цю пропозицію.

Його дуже непокоїло стрімке поширення території козацької України епідемії чуми, яка лютувала від Дністра до Дніпра. На кордонах охоплених пошестю районів було виставлено сильну варту, яка нікого не пропускала ні в один, ні в другий бік. За даними посланців белгородського воєводи, яких затримали неподалік Гадяча, козаки повідомили їм, що «у поляков де и за Белою Церковью в козачьих городех во многих местех мор большой, и в козачьих де в украинных городех поставлены заставы крепкие...». Тоді ж у ряді місць різко посилювався голод, що буквально косив людей. Тільки з середини серпня епідемія пішла на спад, а остаточно припинилася в жовтні-листопаді 1652 р. Наслідки її та голоду стали великою трагедією для Правобережної України — вимерли цілі села й міста.

За домовленістю з Лупулом, у 20-х числах липня Хмельницький відпустив свого сина одружуватися до Молдавії. Його супроводжувало майже 6 тис. добірних козаків на чолі з Виговським і досвідченими полковниками. 6 серпня вони прибули до Ямполя, а звідти, узявши заложників, 16 серпня переправилися з половиною козаків через Дністер і вступили на молдавську землю. У неділю, 21 серпня, відбулося весілля, ще через п'ять днів Тимофій із дружиною залишили Ясси й вирушили на батьківщину.

Розанда Лупул (Хмельницька).
Невідомий художник XVII ст.

Тимофій Хмельницький.
Невідомий художник XVII ст.

Оцінюючи цей, без сумніву, політичний крок, погодимося з висновком польського дослідника З. Вуйцика: шлюб Тимоша з Розандою потрібен був гетьманові для посилення впливу на Молдавію, зміцнення позицій Української держави, а також для піднесення авторитету своєї родини, якій, можливо, судилося започаткувати династичне правління в Україні. З іншого ж боку, доводиться констатувати, що Б. Хмельницький не врахував належним чином негативних наслідків втручання у розстановку політичних сил у даному регіоні, що, як уже зазначалося, могло швидко перекинути потенційних союзників (Валахію й Трансильванію) у супротивний табір. Як свідчать деякі джерела, уже сам факт весілля Тимофія й Розанди викликав серйозне занепокоєння у правителів названих держав. Окрім цього, Б. Хмельницький явно недооцінив підступність і політичний авантюризм молдавського воєводи, який також прагнув поширення свого впливу на сусідні країни. Відомо, що в 1652 р. він таємно пішов на угоду з австрійським імператором, спрямовану проти Дьєрдя II Ракоці.

Коли численний підрозділ козаків виступив до Молдавії, гетьман, остерігаючись можливого вторгнення литовського війська, відправив на північ від Києва козацький полк, а також наказав решті полків бути наготові. Важливе місце в його діяльності в цей час продовжують займати питання відносин із Польщею, які залишалися вкрай напруженими. Ще 13 червня король оголосив посполите рушення (на 5 серпня), проте остаточне рішення про доцільність збору шляхти мав прийняти сейм. Не виключаємо, що польський уряд послав Хмельницькому запрошення направити послів на сейм, який розпочав роботу 13 липня. Виступаючи на ньому, канцлер заявив, що єдиний спосіб відсічі ворогові — це сила: «Слід або протиставити силі бунтівника останні сили, або видати на пограбунок нас самих і наших дітей, бо третього виходу немає». Отже, не допускалася можливість визнання за Україною права навіть на обмежену автономію (тобто стояла категорична дилема: або Польща, або Україна). Тому король вважав за необхідне мати 60-тисячну армію, чому опиралася шляхта Великопольщі. Зійшлися на 50 тис. жовнірів. Пропозиція Єжи Немирича скликати посполите рушення була рішуче відхилена — «на нього так накричали, що й слова не міг вимовити». Приділяючи велику увагу формуванню боєздатної армії, польський уряд звернувся по допомогу до Австрії, але дістав відмову. Джерела засвідчують його намір набрати на службу 10–12 тис. піхоти і 4 тис. кінноти в Німеччині. Інтенсивно формувалися полки й у самій Речі Посполитій — до кінця року було створено 68 нових корогів, і чисельність армії зросла до 34 тис. жовнірів. Було здійснено спробу поліпшити відносини з Росією, однак відряджене до Москви посольство успіху не добилося.

Пропозицією направити представників на сейм гетьман, очевидно, вирішив скористатися. На жаль, ні документальних даних про це, ні його інструкції послам (якщо вони справді побували на сеймі) виявити не вдалося, але, як стверджує М. Грушевський, послі домагалися відновлення умов Зборівського договору. Імовірно, ними ж Хмельницький передав листа Янові Казимиру. Хоча козацькі вимоги не були прийняті, все ж король і канцлер послали до Хмельницького його старих знайомих — М. Зацівільховського та З. Чорного. Аналіз наданої їм для переговорів інструкції від 21 серпня показує, що вони повинні були висловити

гетьманові докори за багаторазове порушення ним присяги «Богові й володарю», що призвело до спустошення церков, монастирів і захоплення людей у яsir; невдоволення уряду Польщі стосунками козацької республіки з іншими державами; осуд за розгром і знищення коронного війська під Батогом. Незважаючи на всі ці «провини» Війська Запорозького, король, бажаючи миру, все ж не відштовхує їх «від свого маєстату», бере «до своєї ласки», гарантує безпеку й готовий піти на проведення комісії. Однак для цього Хмельницькому на доказ своєї вірності слід прислати заручником молодшого сина, а від Війська Запорозького — козаків, які мали залишитися при королі. А. Кисіль отримав розпорядження писемно узгодити необхідні питання з гетьманом, який у відповідь наприкінці серпня погодився на те, щоб робота комісії почалася 8 жовтня (за тиждень після Покрови).

Деякі джерела дають підстави стверджувати, що польський уряд удався також до посередництва Лупула, намагаючись через нього схилити Б. Хмельницького до переговорів. Правитель Молдавії погодився й, очевидно, наприкінці серпня (чи не разом із Т. Хмельницьким, який повертався до Чигирини?) вирядив до гетьмана своїх посланців, засвідчуючи готовність узяти на себе посередницькі функції в переговорах із Річчю Посполитою. Богдан позитивно сприйняв ініціативу молдавського воєводи й на початку другої декади вересня передав йому «Пункти», на основі яких вважав можливим замирення України з Польщею: відновлення чинності Зборівського договору; повернення захоплених уніатами православних церков у Короні та в Литві; відмова від будь-яких покарань польською владою та магнатами українців — козаків і посполитих — за їхній збройний опір, оскільки «сучасний мир був порушений не через них, а з вини іншої сторони, бо [шляхта] не дозволяла козакам залишати свої володіння, пригноблювала й убивала їх». Гетьман підкреслював також, що під владою Війська Запорозького мають залишатися землі «від Дністра аж до Дніпра, а від Дніпра до московського кордону», як це було обумовлено Зборівським договором. Треба гадати, що відновлення пунктів Зборівського договору Б. Хмельницький розглядав не як мету боротьби, а як вимушений крок на шляху досягнення Україною повної незалежності. Підтвердженням цього є, зокрема, повідомлення (8 жовтня) ксьондза Щитницького,

який перебував у Яссах, коронному канцлерові. З розмов із Лупулом та його секретарем Кутнарським він переконався: Хмельницький не мав наміру домагатися укладення міцного миру з Польщею. Чому? Кутнарський під час перебування Т. Хмельницького в Яссах мав неодноразові бесіди з Виговським та іншими старшинами й зрозумів, що Богдан Хмельницький має намір позбутися залежності від Речі Посполитої та об'єднати всі етнічні українські землі під своєю гетьманською булавою, а в тому разі, *«якби його Корона стиснула... піти під московську протекцію, як такої ж віри...»* (курсив наш. — Авт.).

У принципі погодившись на переговори, гетьман, проте, зважаючи на гіркі уроки кінця 1650 – початку 1651 р., діяв дуже обережно, постійно тримав насторожі свої полки. Тому, коли десь наприкінці липня – на початку серпня сталася сутичка козаків із жовнірами в районі Чуднова й дійшли відомості, що польське військо зосереджується під Берестечком, він, не гаючи часу, послав розпорядження козацьким полкам збиратися до Білої Церкви. Водночас звернувся по допомогу до хана. Та невдовзі з'ясувалося, що для тривоги не було серйозних підстав, і Хмельницький на певний час припинив мобілізацію.

У другій половині вересня з Молдавії повернувся Тимофій із дружиною. Разом із ним прибули послы від Лупула та грецький митрополит Гавриїл, який за дорученням воєводи їхав до Москви. Під час зустрічі з митрополитом гетьман торкнувся характеру стосунків України з Росією, зокрема, поскаржився, що російський уряд не допомагає йому: *«Они мне сказывают — ныне да завтра, а николи в совершение не приведут»*. Він висловив занепокоєння чутками, нібито цар пообіцяв Польщі взамін за Смоленськ надати допомогу у боротьбі проти України. Гадаємо, що Хмельницький також звернувся із проханням до Гавриїла поклопотатися перед царем щодо вирішення питання про протекцію Війську Запорозькому з боку Росії (як він зазначав у листі до Олексія Михайловича від 24 вересня, *«тому ж его милости отцу митрополиту в наших делах устный разговор имети к вашему царскому величеству вручили есми»*). Цього ж дня гетьман написав два листи до Хилкова, повідомляючи про повернення сина з невісткою, наближення до Чигирини королівських послів і прохаючи не затримувати місії митрополита.

У цей час до гетьмана прибув посол від хана з проханням направити козаків на допомогу (імовірно, для організації походу проти донських козаків, які влітку вчинили морську виправу). Не виключено, що Іслам-Гірей передав також листа від короля, в якому Ян Казимир схилив татар до розриву союзу з козаками й спільного походу проти України. Під приводом, що *«им люди самим надобны против польских людей»*, гетьман відмовив ханові й сам десь на початку жовтня запросив у нього допомоги проти «ляхів».

Відчутно пожвавлюються в цей час стосунки з Польщею. Якщо вірити словам путивльського купця О. Шемиріна, він у 20-х числах вересня зустрічався з гетьманом і дізнався від нього про повернення від Яна Казимира українських послів, які повідомили, що от-от надїдуть комісари для переговорів. Невдовзі справді прибули Зацвіліховський та Чорний. Певно, десь на початку жовтня переговори розпочалися. Одразу ж стало ясно: польська сторона прагнула відновлення умов Білоцерківського договору, проти чого рішуче виступав Хмельницький. Посилаючись на те, що сейм не затвердив цей договір, а також на протидію козаків, Богдан відмовився прийняти його умови. Відхилив і домагання комісарів розірвати союз України з Кримським ханством, а також віддати молодшого сина заложником до Варшави. Хоч як силкувався Виговський пом'якшити хід переговорів, гетьман наполягав, щоб Ян Казимир присягнув на статтях Зборівського договору. Зійшлися на тому, що роботу комісії слід перенести на початок 1653 р. У листі до Хилкова (18 жовтня) Хмельницький зауважував: *«Договор с послами лядскими, же они хотят ведле пунктов белоцерковских мир с нами іміти, а ми пункта зборовские держим, інак не хоцем, — і о том комісія має бити»* (курсив наш. — Авт.). Факти свідчать, що Богдан навмисно добився відкладення комісії, оскільки мав намір відрядити посольство до російського уряду з проханням прийняти Військо Запорозьке під царську руку.

Досвідчений політик, гетьман розумів: Річ Посполита неодмінно зробить нову спробу воєнним шляхом повернути під свою владу козацьку Україну. Тож розіслав у полки універсали з наказом запасатися боєприпасами й продовольством, щоб бути готовими вирушити *«протав поляков и литвы»*. Справді, в другій половині жовтня до Чигирини прибув посол від Я. Радзивілла з вимогою прийняти Білоцерківський договір, у іншому разі

загрожуючи воєнними діями. Однак цей зухвалий випад литовського гетьмана зазнав невдачі: Хмельницький відповів, що «будет король учинит с ними во всем по Зборовскому договору, и они тому ради, а будет король на то не позволит и церквей Божиих не очистит, и им, хотя всем помереть, а за православную христианскую веру и за святыне Божий церкви стоят и в унею не отдасть». Водночас, аби уникнути загострення відносин із Річчю Посполитою, Богдан відправляє послів до Варшави, які мали довести, що Військо Запорозьке не винне в подіях, котрі призвели до Батога.

Активізувалися й зносини гетьмана з Росією. Десять наприкінці жовтня до нього з'явився з Москви піддядчий Ардаб'єв, котрому Хмельницький повідомив, що найближчим часом відправить до царя посольство на чолі з чигиринським суддею Самійлом Богдановичем. Очевидно, 12 листопада воно вирушило в дорогу. У листі до царя гетьман прохав його милостиво зустріти послів, а також відмовити в допомозі ворогам Війська Запорозького, підтримати православних у їхній боротьбі. Посли мали домагатися прийняти Україну під його протекцію, бо «под королевскою де рукою уж они быти и с-иными иноверцы случатись и соединатись не хотят и поляком ни в чем не верят». У середині листопада Богдан прийняв посланця путивльських воевод І. Юденкова, якому повідомив про намір хана напасти на російські прикордонні міста, до чого хотів залучити й козаків, але ця пропозиція гетьманом була рішуче відхилена. Промовистим є й той факт, що, зустрічаючись із Богдановим небожем Павлом, перекладачем Якубом, козаком Семеном Бутом, Юденков почув від них прозорий натяк: якщо цар тепер не прийме їх під свою руку, то вони змушені будуть «поклонитись» кримському хану, а з Польщею в них миру не буде. Поділяємо думку Ф. Шевченка, що названі козаки не випадково й не зі власної ініціативи ходили «гуляти» до російського посланця, а, напевно, мали на меті в такий спосіб сприяти прискоренню прийняття Московією відповідного рішення.

Незважаючи на відновлення переговорів із урядом Польщі, відносини з нею залишалися дуже напруженими. У середині грудня король через універсал повідомив шляхту про віроломство гетьмана й підкреслював необхідність завдати по Україні взимку 1653 р. випереджувального удару. До Стамбула було відправлено єзуїта

Станіслава Сіцінського із завданням з'ясувати, наскільки міцні стосунки Порти з Хмельницьким і чи не зможе останній отримати від неї допомоги на випадок відновлення воєнних дій. Комісія, запланована на початок 1653 р., затримувалася. На середину грудня Зацвіліховський та Чорний, які мали відправитися до Чигирина, ще не одержали від уряду інструкції щодо змісту переговорів, хоч офіційно король не відмовився від їх проведення (про що було попереджено гетьмана). Не виключаємо, що з цього приводу Хмельницький скликав в другій половині грудня старшинську раду. Відомо, що вона вирішила провести комісію в Переяславі, тому місцевий полковник дістав розпорядження підготувати необхідні «запаси». Водночас, з огляду на можливість нападу польського війська, гетьман знову звелів козакам Правобережної України прибувати до нього, а Лівобережної — бути напоготові. Очікуючи на підхід своїх союзників-татар у район Переяслава, він попередив мешканців полку, щоб змолотили хліб, зерно позвозили до міст, а худобу позаховували в містах і лісах, бо незабаром з'являться ординці. Прикордонним полкам заборонив вивозити хліб на територію, окуповану польськими військами. Звернувся також із попередженнями до польного гетьмана С. Потоцького та Я. Кондрацького не направляти корогви у межі Брацлавщини.

Оскільки на початок 1653 р. польські комісари не приїхали, а литовські жовніри обложили Стародуб, 6 січня Хмельницький знову скликав старшинську раду. Вона вирішила не миритися з королем, а прохати «милості» в російського царя, заборонити українським купцям вивозити хліб на продаж до Польщі, а також провести мобілізацію козаків. У середині січня на Полтавщині з'явилися перші татарські загони, яким дозволили кочувати берегами річок Кобиляк, Свинківка, а пізніше р. Оріль. Водночас гетьман, повідомляючи хана, що польський уряд готується розпочати проти України війну, просить посилити допомогу, а також робить спробу заручитися підтримкою Порти. Іслам-Гірей прихильно прийняв українське посольство й на початку лютого скликав нараду мурз, які вирішили направити до Чигирина гінця Аммулу Імельдиша, щоб з'ясувати, чи справді польські війська перейшли в наступ. У разі, якщо б ці відомості підтвердилися й армію очолював Ян Казимир, на допомогу Хмельницькому вирушила б орда під проводом самого хана, а в разі відсутності

короля — нурадин- і калга-султанів. А поки що було обіцяно, що прийдуть загони ширинського князя та інших мурз.

Не виключаємо, що наприкінці січня Хмельницький прийняв представника Трансильванії Стефана Люца (який прибув разом з українськими послами, що повернулися звідти). Нам невідомий зміст переговорів, але є підстави припустити, що гетьман прагнув заручитися підтримкою князя. У листі до нього він висловлював задоволення фактом збереження «старої дружби» й запевняв, що зі свого боку не дасть «жодної нагоди до розриву приязні...».

У 20-х числах січня до Чигирина прибули російські посланці Я. Лихарев та І. Фомін. Усупереч сподіванням, вони привезли не згоду уряду прийняти козацьку Україну під протекцію Росії, а повідомлення про намір царя сприяти припиненню міжусобної боротьби в Речі Посполитій, замиренню козаків із королем. Очевидно, їм було доручено дізнатися від Хмельницького, на яких умовах він готовий піти на укладення миру з Польщею. Гетьман передав їм відповідні «Статті», що передбачали відновлення Зборівського договору. Як бачимо, Росія продовжувала свою усталену тактику зволікань і маневрів, засвідчуючи цим не лише острах вступати у війну з Річчю Посполитою, але й небажання допустити виникнення на українських землях незалежної козацької держави. Не виключено, що з одержаної тепер царської грамоти Хмельницький довідався про згоду Олексія Михайловича відпустити назад в Україну всіх козаків, селян і міщан, які знайшли притулок на російських землях, «охороняючисе од меча лядзкого».

У цей час гетьманові доводилося розв'язувати й окремі поточні справи внутрішнього державного життя. Так, 22 січня за проханням ченців Мгарського монастиря він надав йому млин на Тишках, 28 січня звільнив київських міщан від сплати 1 тис. злотих податку. Посилаючись на дозвіл царя мешканцям українських міст і сіл повернутися на свою батьківщину з російських земель, 1 лютого звернувся до Хилкова з вимогою відпустити затриману в Путивлі Настасію Филімонівну — дружину невідомого нам Якова.

Отримавши запевнення російського уряду в готовності виступити посередником у переговорах Війська Запорозького з Річчю Посполитою (на боці України), Хмельницький (очевидно, в першій половині лютого, а не березня, як датовано в збірці

«Документи Богдана Хмельницького») послав листа до Яна Казимира, висловлюючи занепокоєння довгим очікуванням посередництва Лупула й повідомляючи, що Військо Запорозьке умовило російського царя підтримати прохання козаків щодо «оборони віри, церков і вольностей...». Гетьман переконував короля в необхідності збереження мирних відносин між їхніми державами. А в другій половині лютого таки одержав від молдавського воєводи надіслані Я. Радзивілом міркування про перспективу можливого замирення Війська Запорозького з Польщею. Литовський гетьман прохав Лупула передати Хмельницькому, що, за його інформацією, вже цієї зими польські й литовські війська були готовими розпочати наступ в Україну. Але він, Радзивілл, цьому протидіяв, наполігши на необхідності відправити комісію для переговорів. Тому радив правителю України, якщо той справді хоче миру, щоб «не затевал статей многих и великих» і прийняв нині всі умови польського уряду, а згодом, у сприятливіший для себе час, знову поставив перед польським урядом нові вимоги. І ще прохав, незважаючи на характер стосунків із Польщею, виявляти прихильність до шляхти й «до маестностей своих, которые [они] имеют на Украинe, [им] ехать поволит и чтоб им шкоты никакова, как по то время имели, не чинил и всей иной шляхте». Радзивілл переконував Богдана віддати молодшого сина в заклад королю, сповіщав, що польський уряд відправить комісарів на переговори після завершення роботи сейму, який мав розпочатися в Бресті 14 березня. Нарешті, литовський гетьман клопотався про повернення йому міста Стародуба, Лоївського та Любецького староств.

Януш Радзивілл.
Ван Вестерфельд А.
Середина XVII ст.

Нам невідома реакція українського гетьмана на пропозиції Радзивілла щодо переговорів із королем, але в поверненні згаданих міста і староств він рішуче відмовив, бо тоді «и поляком в Литве будет дорога чиста во всю Украину». Водночас послав до Стародуба козацький полк на зміцнення залоги, щоб утримати місто в своїх руках. Тим часом різко ускладнюється ситуація на кордонах Брацлавщини, де підрозділи коронної армії почали здійснювати рейди на козацьку територію. Так, маємо дані, що в середині лютого вони атакували Погребище, Прилуки, Красне та інші міста. Не виключено, що, дізнавшись про це, гетьман, аби схилити хана на свій бік, послав йому 40 тис. єфимків*, а також вирядив із грошовою казною посланців до ногайських, очаківських та білгородських мурз. Зустрівшись із константинопольським патріархом Афанасієм, який їхав до Москви, він дав йому таємне доручення до російського уряду, зміст якого залишається для нас невідомим. Схоже, що воно стосувалося питання протекції Росії над Україною. 28 лютого Хмельницький звернувся до путивльського воєводи з проханням всіляко сприяти місії патріарха й не затримувати його на шляху до Москви. Не виключено, що цими ж днями гетьман відправив листи до короля та молдавського воєводи з приводу майбутніх переговорів.

З настанням весни відносини з Річчю Посполитою загострилися. Ян Казимир дедалі більше схилявся до думки завдати Україні останнього, вирішального удару. Для посилення боєздатності своєї армії він знову просив австрійського імператора надіслати негайну допомогу Польщі, оскільки її поразка мала б дуже негативні наслідки для інших держав, і, зокрема, для Австрії. Водночас варшавський двір наказав коронному війську розпочати наступ, й, імовірно, на початку березня 13 тис. жовнірів на чолі з С. Чарнецьким і С. Маховським вступили в східні райони Брацлавщини. Маючи велику чисельну перевагу, польські підрозділи захопили й знищили Борщагівку, Погребище, Самгородок, Прилуки, Немирів, Кальник, Балабанівку, Ягубець. Як видно з маршруту їхнього походу, основний приціл спрямовувався на Умань. Однак у бою під Монастирищем, де Богун виявив блискучі здібності полководця, наступ поляків було зупинено. Великі втрати війська (загинувло

* Єфимок — російська назва німецької срібної монети — талера.

майже 600 жовнірів) і тяжке поранення в обличчя змусили Чарнецького поспішно відступити з території Брацлавщини. У цей же час корогви Я. Кондрацького напали на загопи опришків на Подністров'ї. Хоч йому й удалося завдати їм кількох поразок і захопити в полон ватажка Вонденка, все ж під натиском повстанців він теж змушений був на початку квітня відступити до Кам'янця. Незважаючи на те, що польському війську не вдалося захопити Брацлавщину, воно, однак, наробило багато лиха в краї (за даними окремих джерел, було вбито приблизно 10 тис. чоловік).

Саме коли спалахнули бої на Поділлі, повернулося українське посольство від Дьєрдя II Ракоці, а разом із ними прибули й послы князя — С. Люц і Ю. Рац. Правитель Трансильванії висловлювався за збереження дружніх стосунків із Військом Запорозьким, хоча й прагнув послабити зв'язки гетьмана з молдавським воєводою та добитися нейтралітету козаків у, вочевидь, запланованій ним майбутній війні з Лупулом. Ми не виявили джерел, які б пролили світло на хід українсько-трансильванських переговорів. Відомо лише, що в листі до Ракоці від 19 березня Хмельницький підтверджував намір надати в разі необхідності допомогу: «Ми з усім Військом Запорозьким будемо готові служити вашій найяснішій високості». Звернувся він із листом і до Кемени, висловлюючи задоволення з приводу обміну посольствами. На жаль, гетьман не знав, що трансильванський князь уже вирішив розпочати воєнні дії проти Лупула, повідомивши про це Варшаву, щоб заручитися підтримкою Польщі. Князь досяг домовленості про спільні дії з правителем Валахії М. Басарабом, за сприяння якого логофет* С. Георгіце готував у Молдавії державний переворот.

Дізнавшись про напад польського війська на Брацлавщину, Хмельницький вирішив негайно (23 березня) відправити до Москви послів К. Бурляя та С. Мужилівського, які мали повідомити царському урядові про агресивні дії Польщі й просити допомоги. Крім цього, вони одержали завдання, заручившись згодою Росії, дістатися до Стокгольма й установити зв'язки зі шведською королевою Кристиною. Одночасно були відправлені листи до

* Логофет — канцлер, голова господарської канцелярії, охоронець великої печатки, керівник межевої справи; в його віданні перебувала категорія військово-служилих людей — дрібних землевласників (куртян).

бояр Б. Морозова, І. Милославського та Г. Пушкіна із проханням сприяти їх місії. Мабуть, такого ж характеру листи були написані 2 квітня й до кількох російських бояр та патріарха Никона.

Активно велася мобілізація козацьких полків. Приблизно 20 березня до хана вирушило українське посольство з повідомленням про напад коронного війська і з проханням про допомогу. Для більшої переконливості воно повезло двох полонених жовнірів, які мали засвідчити початок воєнних дій, здобуття поляками ряду міст і сіл та знищення їхніх мешканців. Певний успіх мало посольство до Стамбула, прийняте 14 березня великим візирем. Турецький уряд наприкінці березня дозволив усім бажаючим із Сілістрії та інших прикордонних областей іти на допомогу гетьманові. Серед джерел знаходимо відомості, що на спеціально скликаному засіданні уряду, де розглядалося питання відносин із козаками, думки розділилися: одні доводили необхідність надання їм допомоги в боротьбі з Польщею, інші виступали проти, мотивуючи це доцільністю збереження добрих стосунків із Варшавою. Цікаво, що прихильників союзу з Україною підтримувала мати *«салтана цесаря молодого, будучи рускою»* (курсив наш. — Авт.). Зрештою, ухвалили обіцяти козакам допомогу від хана та сілістрійського паші. Турецький уряд вирішив також домагатися прийняття гетьманом протекторату Порти, з чим до нього послали Магмет-агу (можливо, Осман-агу). На початку квітня до Богдана почали прибувати окремі татарські чамбули. З'являється також посланець хана для з'ясування часу та місця об'єднання українсько-татарського війська. Хмельницький, не гаючи часу, відправляє до Бахчисарая своїх представників урегулювати дане питання й просити Іслам-Гірея прискорити прибуття допомоги.

Однак розвиток подій у Молдавії вніс серйозні корективи до планів гетьмана. Наприкінці березня, заручившись підтримкою правителів Трансильванії та Валахії, Георгіце розпочав заколот проти Лупула. Довідавшись про появу валасько-угорського війська, очолюваного Кемені, молдавський воєвода поспішно втік разом із сім'єю з Ясс спочатку до Хотина, а потім до Кам'янця. Господарем Молдавії проголосили Георгіце, який звернувся до Лянцкоронського з пропозицією об'єднати сили для боротьби проти спільного ворога. Лупул кинувся за порятунком до свого свата.

Дізнавшись про проблеми воєводи, Хмельницький уважав себе зобов'язаним відновити його на престолі. Як показали наступні дії, цей крок гетьмана був серйозною політичною помилкою, оскільки не лише втягнув Україну в гостру конфронтацію з Валахією й Трансильванією, а й підштовхнув їхніх правителів до укладення воєнного союзу з Річчю Посполитою, що різко погіршило міжнародне становище козацької держави. Хмельницький припустився й іншого прорахунку, поставивши на чолі Брацлавського, Кальницького, Корсунського та Уманського полків (загалом майже 8 тис. козаків) свого сина Тимофія, який, крім особистої хоробрості, ще не мав достатнього досвіду полководця й вирізнявся надмірним честолюбством, упертістю й запальністю. 8 квітня із В'язівки козацькі полки виступили в похід до Молдавії, про що гетьман і Тиміш повідомили Лупула. Хмельницький обіцяв у разі потреби найближчим часом надіслати йому на допомогу «ще більше війська».

І ще одне зауваження. Торкаючись характеристики тогочасної молдавської політики гетьмана, ми не поділяємо припущення Я. Качмарчика, буцімто Богданові вдалося добитися від нового великого візира Дервіш-паші права на володіння Молдавією та Валахією.

Відправивши сина, Б. Хмельницький продовжував мобілізацію армії, щоб бути готовим протистояти польському війську, яке зосереджувалося на Глиняному полі. Можна припустити, що він надіслав по допомогу на Дон полтавського осавула. Окремі джерела засвідчують, що в цей період у нього загострилися стосунки з мурзами, оскільки татари почали грабувати українське населення, а це викликало відповідну реакцію козаків. Ординці поскаржилися ханові, й той застеріг гетьмана не чинити перешкод татарам, оскільки він сам закликав їх на допомогу, із чим, ясна річ, Хмельницький не міг погодитися. З огляду на те, що частина полків вирушила до Молдавії, гетьман намагається уникнути воєнного зіткнення з Річчю Посполитою: 17 квітня він звертається з листом до Я. Радзивілла, висловлюючи бажання укласти мир. Водночас, передбачаючи можливий наступ литовського війська, Б. Хмельницький наказав зосередитися в Чернігові Чернігівському, Ніжинському та Переяславському полкам (приблизно 20 тис. козаків). Десять наприкінці квітня він із 20 тис. козаків зупинився в м. Бірки. Решта

полків збиралася на Росаві. Мабуть, саме звідси було виряджене нове посольство до Стамбула. Аналіз джерел підказує, що, з одного боку, Хмельницький прагнув заручитися підтримкою Порти в боротьбі з Польщею, а з іншого — уникнути її протекторату. Приймавши українських послів 9 червня, великий візир не приховував свого невдоволення тим, що вони від імені гетьмана відмовлялися сплачувати турецькому урядові данину, тобто обстоювали незалежність України (що, звичайно, не входило в інтереси Порти). Як уже зазначалося, в Україну було відправлено посольство Магмет-аги добиватися прийняття гетьманом протекторату імперії.

З-під Бірок гетьман вирушив до Умані, а звідтіля після 10 травня на чолі 30 тис. козаків і кількох тисяч татар — до Бара. Рухався повільно, очікуючи, вочевидь, на підхід полків із Молдавії, а також на повернення посольства з Росії. Згодом по дорозі до військ Хмельницького приєдналося приблизно 12–15 тис. татар нурадин- і калга-султанів.

Деся у середині травня до обозу з'явився Магмет-ага із султанською грамотою й атрибутами влади васально залежного від Порти правителя: короною, булавою, шаблею, бунчуком і кафтаном. За словами І. Виговського, Хмельницькому обіцяні були навіть більші права, ніж їх мав правитель Криму: «Гетману будет в братстве не так, как крымской хан, не будет тесноты никакие чинить (курсив наш. — Авт.)», тобто Україна мала отримати широку автономію в складі Османської імперії, й не виключено, що на перших порах її залежність проявлялася б лише у сплаті до казни Порти певної грошової суми. Зі свого боку султан обіцяв зробити Хмельницького «знатным человеком» і прислати на допомогу сілістрійського пашу зі 100-тисячною армією.

Така наполегливість стамбульського двору не могла не насторожити українського державця, однак скрутне політичне становище України (її власних сил не вистачало для розгрому Речі Посполитої) не давало змоги ігнорувати загалом принагідні політичні пропозиції. Адже ними можна було скористатися в безвихідній ситуації. З огляду на це, гетьман вирішив обговорити дану проблему на старшинській раді. На жаль, ми не виявили джерел, які б проливали світло на її роботу. Є свідчення Виговського (висловлені пізніше, під час розмови з російськими послами), що всі

полковники, за винятком А. Ждановича, погоджувалися на прийняття турецького протекторату, й лише завдяки його, писаря, наполегливості вдалося добитися перегляду цього рішення. Крім цього, є дані козака Івашка Баскраєва, що на раді полковники заявили, буцімто «они хотят поклонитца тебе, православному християнскому государю царю... а иным де, государь, неверным царем и королем служить и в их вере быть не хотят», через що Хмельницький «турскому царю отказал, под ево де рукою быть не хочет». На наш погляд, не виключено, що на раді деякі зі старшин позитивно відреагували на пропозицію турецького уряду, проте гетьман і більшість полковників відкинули її. Однак, щоб уникнути загострення відносин із Туреччиною та Кримом, Магмет-азі не було повідомлено про рішення ради, а, пославшись на несприятливий для переговорів час, запропоновано зачекати в Умані на повернення українського війська з походу. Як повідомив Виговський 3 червня посланцям путивльських воєвод, Хмельницький «турского посла отпровадил в Умань, для того ожидает де милости от праведного государя, а турскому де царю манит (курсив наш. — Авт.)».

З великим нетерпінням і тривогою очікував гетьман новин із Молдавії та Москви. На жаль, події розгорталися там не зовсім так, як він сподівався. Зокрема, в Молдавії спочатку ніщо не віщувало лиха. Українські полки здійснили стрімкий рейд через Брацлавщину, де до їхніх лав улилося майже 2 тис. опришків, очолюваних Грицьком (Герцерком); у районі Ямполья форсували Дністер, зайняли м. Сороки й вирушили до Ясс, 20 квітня зупинилися над Прутом за милю від табору Георгіце. Переправившись через річку, ранком 21 квітня козаки сміливо атакували 20-тисячне угорськo-валаське військо й змусили його відступити в бік трансильванського кордону. Тиміш зайняв столицю Молдавії й негайно повідомив про це тестя, котрий незабаром прибув додому.

Відновивши свою владу, Лупул вирішив скористатися присутністю козацьких полків для розгрому М. Басараба та захоплення Валахії. З цією метою підбив честолюбного Тимофія продовжити похід. Як пізніше зазначав гетьман України, «и сын де мой послушал тестя своего, был в Мутьянской (Валаській. — Авт.) земле». Довідавшись про намір Тимофія, валаський воєвода прислав до нього послів, пропонуючи заплатити козакам викуп, якщо ті

відмовляться від походу. Козацькі полковники, знаючи, що гетьман не схвалить сваволі, переконували Тимоша не робити необачного кроку. Однак, відчувши смак влади й підбурюваний підступним Лупулом, він дав волю своїм почуттям, вихопив шаблю й у приступі роздратування поранив чи то Лисівця, чи Богуна. Десь 9 травня козацько-молдавське військо виступило в похід. 12 травня під Фокшанами був розгромлений ворожий роз'їзд. Основні ж сили Басараба та Георгіце зайняли вигідні позиції за р. Яломиця, за 3–4 км від Тирговіште, біля с. Хінта.

Сп'янілий від успіхів Тиміш рвався вперед, нехтуючи обережністю. У понеділок, 16 травня, українсько-молдавське військо почало переправу через Яломицю. У цей час з'явилася валаська кіннота. Козаки контратакували її й змусили відступити. Переслідуючи противника, вони підійшли до його позицій. Уночі Георгіце налагодив зв'язок із молдавськими боярами й заручився їхньою підтримкою. Удень, коли спалахнув бій, шість молдавських полків перейшли на його бік й ударили на козаків, інші просто втекли. Втративши майже 1,5 тис. убитими, козацька кавалерія відступила до свого табору. І в цей час на нього налетів страшною сили смерч, супроводжуваний зливою, котра намочила порох. Скориставшись цим дарунком долі, Басараб наказав оточити козацький табір і готуватися до штурму. Не вірячи в можливість відбити цей приступ, Лупул з Тимошем у супроводі півтисячі вершників залишають табір. Їм удалося прорватися крізь облогу й відірватися від переслідувачів. Тим часом валасько-угорське військо з усіх сторін атакувало козацькі позиції. Оскільки козаки відбивалися тільки холодною зброєю, противник порівняно швидко увірвався до табору й... кинувся на здобич. Цим скористалися І. Богун та Й. Глух, які швидко збудували з возів новий табір і засіли в ньому. Козаки й молдавські піхотинці, що залишилися вірними своїм союзникам, відчайдушно захищалися й протрималися до ночі. Від захопленого в полон козака Басараб довідався: В. Лупул й Т. Хмельницький вирвалися з табору, щоб привести з собою їм на допомогу козацько-татарське військо, котре вже перебуває не далі як за 35–40 км звідсіля. Ця дезінформація приголомшила валаського воєводу. Він визнав за краще відмовитися від активних дій і відступити до Тирговіште. А Богун і Глух під прикриттям табору почали відступ до Ясс, де вже їх чекали Лупул й Тиміш. Останній негайно послав

гінця до батька по допомогу. Так через легковажність Тимоша українське військо зазнало великих втрат, а його вступ на землю Валахії призвів до розриву відносин України не тільки з цим князівством, а й із Трансильванією.

Не досягли своїх цілей і посланці України в Москві, які були прийняті 22 квітня царем. Під час переговорів вони заявили: Військо Запорозьке не хоче миритися з поляками «для того что они в правде своей николи не стоят», а воліє прийняти протекцію Росії, від якої просить допомоги ратними людьми. При цьому Бурляй і Мужилівський зауважили, що султан і хан постійно схиляють козаків прийняти турецьке підданство, але «они де в том им отказали». Посланці позитивно оцінили спробу посередництва російського уряду у відносинах України з Польщею і зі свого боку попросили пропустити їх до Швеції. Наступного дня послів прийняв патріарх Никон, який «благословлял их образами». Переговори завершилися 12 травня. Російський уряд «похваляв» гетьмана та Військо Запорозьке за те, що шукають «царского величества милости», однак відмовився прийняти Українську державу під протекцію, направити їй на допомогу війська й посприяти посольству дістатися Стокгольму. Для продовження переговорів було вирішено відрядити до гетьмана дворянина А. Матвеева та піддядчого І. Фоміна. У другій половині травня разом з українськими послами вони відправилися до Хмельницького. Водночас російський уряд спорядив посольство в складі Б. Рєпніна, Б. Хитрово й А. Іванова до Польщі, аби вони домоглися замирення Речі Посполитої з Військом Запорозьким на умовах Зборівського договору, висловили осуд її політики в Україні, зокрема, в релігійному питанні, а також підкреслили небезпеку прийняття Військом Запорозьким турецького протекторату.

Тим часом українсько-татарське військо рухалося через Брацлавщину в район Бара. На марші до гетьмана з'явився за дорученням Я. Радзивілла жовнір Ісаєвич, а через кілька днів, уже під Баром, — ще й шляхтич Загорський. Через них литовський гетьман підтверджував своє бажання перебувати в мирі з Військом Запорозьким на умовах Білоцерківського договору. Хмельницький зустрів обох привітно й відпустив «с великою честью». Щоб зберегти дружні відносини з Литвою в переддень можливих воєнних дій із Польщею, він передав розпорядження полковникам,

які захищали північно-східні райони України, заборонити козакам переходити кордон із Литвою й чинити там шкоду. До Радзивілла поїхав від нього полковник Томиленко з листом, в якому зазначалося, що в разі збереження миру литовськими військами українські полки також не будуть його порушувати. Водночас застерігалось, щоб Радзивілл не здумав діяти так, як король і польські пани, котрі обіцяли розпочати роботу комісії, а натомість кинули проти України війська, очолювані Чарнецьким.

У таборі під Баром 3 червня гетьман прийняв гінців путивльських воєвод С. Яцину, Д. Литвинова та Р. Федорова, які привезли звістку, що скоро повернуться з Москви його послы, яким відмовлено у прийнятті України під протекцію. Довідавшись про невдачу свого заходу, Богдан, не приховуючи розчарування, констатував: «А вижу де я то, что государской милости к себе не дожду. Не отойтить де мне бесурменских неверных рук, то де делаетца моим согрешеньем, приводит меня Бог обладану быти и слугою неверному царю». Подібне міркування висловив і Виговський: якщо їм відмовить російський уряд, то «мы де будем слуги и холопи турскому царю, то де учинитца по греху нашему и по-поневоле, а нам де без царя не быть». Через день посланцям дали відпускну аудієнцію, під час якої гетьман і генеральний писар ще раз звернули увагу на той факт, що «только де к нам государской совершенной милости не будет с нашими посланцы, и нам де, кроме турского царя, детца негде». Хмельницький звелів їм якомога швидше їхати до російського царя й повідомити його про позицію українського уряду. Ці заяви справляли тим більше враження, що Яцину, Литвинова та Федорова недалеко від Бара випередили два гінці, очевидно, від нового турецького посла, який поспішав до правителя України (вони також були ним прийняті 3 червня й відправлені 5 липня). Отже, уперше Хмельницький без дипломатичних недомовок і натяків заявив представникам російського уряду: якщо в даній політичній ситуації Українська держава не матиме протекції Росії, гетьман змушений буде визнати протекторат Туреччини.

Становище Богдана й справді було скрутне. У перших числах червня надійшли новини про поразку козацьких полків під Тирговіште. Неважко було здогадатися, що нерозважливі дії Тимофія підштовхнуть Трансильванію й Валахію до створення ними разом

із Річчю Посполитою антиукраїнської коаліції. Не виключаємо, що саме в цей час гетьман отримав листа від Дьєрдя II Ракоці з повідомленням про вступ у війну проти Лупула, а 31 травня трансильванський князь прийняв пропозицію польського уряду про об'єднання військ обох держав та їхній спільний похід проти України, якщо армія останньої розпочне воєнні дії проти Польщі чи Валахії. У разі появи козацьких полків на території Молдавії коронний гетьман мав завдати їм удару з тилу й переправити в районі Сорок частину своїх військ. Передбачалася організація нового воєнного походу проти Лупула з метою скинення його з престолу. Саме тому Хмельницький робить спробу порозумітися з правителями Валахії й Трансильванії: приблизно 11–12 червня він відправив паволоцького полковника М. Суличича до Дьєрдя II Ракоці та М. Басараба, переконуючи їх у доцільності збереження миру з В. Лупулом. Щоб уникнути загострення стосунків із Портою, гетьман відправив туди посольство, що мало виправдати його дії в Молдавії, засвідчити приязнь Війська Запорозького султанові, заявити, що козаки не чинитимуть морських походів. Зі свого боку Хмельницький намагався добитися допомоги від турецького уряду. Щодо сплати данини, то одні джерела повідомляють, що Богдан відмовився це робити, бо не має «государства богатого как иные венгерской и мутьянской только что люди воинские», а за іншими — обіцяв виплачувати її в сумі 40 тис. талерів, але тільки після переможного завершення війни з Польщею.

Знову погіршуються стосунки гетьмана з татарськими мурзами, яким він заборонив грабувати міста й села на козацькій території та забирати людей у ясир. Під час походу з-під Бара (українсько-татарське військо залишило його 5 червня) в околиці Кам'янця та кількадевної стоянки табором на Орининському полі татарські й козацькі підрозділи, «розвоевав, выжгли» ряд подільських містечок. Однак захопленої здобичі виявилось мало, й мурзи почали вимагати дозволу увійти в землі або західноукраїнського регіону, або козацької республіки. Одержавши відмову, вони кинулися по допомогу до муйнацького царевича. Останній, не бажаючи ускладнення стосунків із Хмельницьким, заборонив порушувати його волю. Проте з мовчазного схвалення перекопського князя Батирші татари почали грабувати козацькі землі. Тоді Хмельницький написав гнівного листа калга-султану, який,

виправдовуючись, розпорядився звільнити частину захоплених у ясир селян і міщан. Оскільки ж деякі мурзи не забажали повертати свою здобич, гетьман наказав козакам відбивати полон силою. Після ряду сутичок калга й нурадин звеліли відпустити всіх захоплених у полон мешканців козацької України. Отже, конфлікт, що тривав чотири дні, було залагоджено. Все ж Богдан листовно звернувся до Іслам-Гірея зі скаргою на порушення присяги Війську Запорозькому, бо татари брали ясир на козацьких землях, і наполягав на звільненні всіх полонених. Водночас він розіслав універсали до мешканців міст, щоб «города крепили».

Не марнуючи сили на облогу Кам'янця, гетьман з Орининського поля вирушив до Городка й став обозом між ним і Бедриківцями. Козацькі підрозділи займають Сатанів, Тернопіль, інші міста. Під Зборовом і Гінцями (?) було розгромлено польські роз'їзди. Звістки про наступ Хмельницького викликали переполох серед шляхти в західному регіоні України. Панство втікало навіть зі Львова. Здавалося, все сприяло подальшому наступові українсько-татарської армії, тим більше, що становище 30–36-тисячного польського війська, яке стояло на Глиняному полі, було досить складним. Жовніри бунтували, вимагаючи заборгованої їм державою платні, оскільки замість 15 млн злотих їм привезли тільки 2 млн, і лише після складних переговорів погодилися почекати її до 5 вересня. Крім того, за свідченням окремих джерел, спалахнула епідемія моровиці. Польський уряд, аби зміцнити боєздатність своєї армії, на початку червня добився згоди французького уряду надати Польщі допомогу проти «бунтівних підданих», а 1 липня король видав третє віці на скликання посполитого рушення. Зрозуміло, що в разі швидкого й рішучого наступу українського війська ці заходи виявилися б запізними. Проте в козацькому обозі трапилися непередбачені події, що зірвали плани гетьмана й звели нанівець усю кампанію.

Уже на початку червня внаслідок жажливого спустошення Подільського та півдня Волинського воєводств в козацькому таборі гостро відчувалася нестача продовольства. За свідченням козака Оничка Долговського, «учинилось в войску голод, хлеба и живности не стало». Різке невдоволення викликали дії татар, про які йшлося вище. У такій обстановці почали поширюватися відомості про трагічні події у Валахії, винуватцем яких не без підстав

вважали гетьманського сина. Виникла й загроза проникнення у військо пошесті моровиці. Ось за таких напружених обставин близько 10 червня рядові козаки, згуртувавшись, вимагали від отаманів і сотників піти разом із ними до ставки Хмельницького, щоб висловити йому свої претензії. Ті змушені були погодитися, й маси обурених козаків вирушили до гетьмана, якого застали в ридвані. Не стримуючи себе, прибулі «с невежеством большим» докоряли йому за довготривалість воєнних дій, потурання синові, який «с 5000 людей потерял своим пьянством и дуростью», за спустошення міст і сіл, голод, від якого вмирають їхні дружини й діти, неясність перспективи політичного становища України тощо. Козаки вказували на негативні наслідки воєнно-політичного союзу з ханом, котрий «Крым весь наполнил нами».

Неважко уявити собі почуття Богдана Хмельницького в той момент. Адже все, що козаки з гнівом кидали йому в обличчя, тією чи іншою мірою відповідало істині. Настала критична хвилина. Перебуваючи серед тисяч розпалених й охоплених відчаєм, готових на все озброєних людей, гетьман блискавично зорієнтувався й знайшов єдино правильне рішення. Проявляючи залізну витримку, він з гідністю вибрався з ридвана, підійшов до розбурханого натовпу й заходився спокійно відповідати на висунуті звинувачення. Передусім нагадав, що, ставши на шлях боротьби з Польщею за звільнення України, зазнав особисто чимало лиха, проте їх, православних християн, «им (шляхті. — *Авт.*) окоянным, в поправление не дал» і «многих обогатил и дольными учинил...». Щодо союзу з ханом, то всім відомо: «Мы их братством от сабли ляцкой освободили». А полон, який татари тепер узяли на козацькій території, «у них отбили». Торкнувся Б. Хмельницький і взаємин із Росією: розповів, що неодноразово звертався до її уряду з проханням прийняти козацьку державу «под царского величества высокую руку», а ось тепер має вісті про скорий приїзд із Москви російського посольства. Насамкінець він повідомив, що похід завершився, військо повернеться до Білої Церкви, там «и станем дожидатца ляхов...». Спокійна впевненість Хмельницького в своїй правоті, переконлива аргументація швидко розрядили грізну атмосферу. Згодом полковник Мужилівський, одержавши точні відомості про цю подію, висловився так: «И только б де гетман молвил хотя малое слово жестоко им, чаю б де было большое дурно»

(і ще важливий факт: на початку червня було викрито змову проти гетьмана, а її організаторів страчено).

Не виключаємо, що скликана відразу ж після цього інциденту старшинська рада схвалила рішення Богдана «итти назад, а за ляхами не угонятца...». Наступного дня українсько-татарське військо вирушило в напрямку Меджибожа. Прибувши туди, Хмельницький скликав нову старшинську раду для обговорення стану й перспектив взаємовідносин із Польщею. Десь 13 червня до короля відрядили посольство на чолі з полковником Ждановичем для переговорів, щоб уникнути наступу коронного війська на територію Української держави. Як видно зі змісту виробленої інструкції та з гетьманського листа до Яна Казимира, український уряд знову зазначав, що умови Білоцерківського договору були порушені польською стороною, нагадував про вторгнення на козацькі землі військ Чарнецького та Маховського й наполягав на відновленні статей Зборівського договору та укладенні «вічного миру». У разі необхідності гетьман погоджувався провести комісію в Павлочці чи Білій Церкві. Він вимагав повернення православним церквам і монастирям відібраних у них володінь і знищення унії. Польське військо повинне було припинити наступ і відійти назад. Жданович уповноважувався попередити Яна Казимира, що в разі відмови задовольнити вимоги козаків вони мають намір «піддатися іншому володареві» (натяк на турецького султана). Звернувся гетьман із листом й до С. Потоцького, прохаючи поклопотатися перед королем про якнайшвидше укладення миру. 20 червня листа подібного змісту було адресовано й С. Калиновському.

Довідавшись про прибуття російських послів на українську землю, Хмельницький спочатку призначив місце зустрічі в Ставищах, а пізніше — в Чигирині. 28 червня А. Матвеев та І. Фомін дісталися гетьманської резиденції. Наступного дня сюди з'явився Виговський, який передав вітання від Хмельницького, а 1 липня, у свій наступний візит, отримав платню за службу царському урядові й дав цінну інформацію про політичне становище України. Зокрема, він попередив: коли цар не прийме Військо Запорозьке під свій протекторат, то «чаёт от гетмана, что ему быть под турецкою державою...». Богдан прибув до Чигирини 1 липня й уже через два дні прийняв Матвеева та Фоміна, попередньо дізнавшись від своїх послів у Москві про позицію Росії стосовно України.

На прийомі було чимало старшин (звертає на себе увагу відсутність Тимофія, який, очевидно, ще в середині червня повернувся з українським військом із походу в Молдавію), але Матвеев запропонував провести переговори з гетьманом наодинці, бо має від царя «тайной словесной приказ». Тому розмова велася в окремій кімнаті в присутності лише гетьмана та генерального писаря. Матвеев повідомив: оскільки існує «вічний мир» із Річчю Посполитою й без підстав порушувати його не можна, Росія не має змоги надати допомогу Війську Запорозькому. Однак до Польщі відправлено велике посольство, яке добиватиметься укладення миру між ним і Корonoю. Пояснив він і причину відмови пропустити українських послів до Швеції. У відповідь гетьман стримано подякував царю за намір «успокоить миром» Україну та Річ Посполиту й засвідчив готовність свою та Війська Запорозького йому «служить». Через день він дав російським послам відпускну аудієнцію (на якій уже був присутнім і Тимофій), вручивши листа (зміст його нам невідомий) до Олексія Михайловича.

Ясна річ, Хмельницький не міг знати, що в цей час у політиці російського уряду щодо України відбувалися серйозні зрушення. Коли 20 червня від путивльських воєвод стало відомо про намір гетьмана в разі відмови Москви визнати турецький протекторат, це викликало велике занепокоєння російського уряду. І вже через день, 22 червня, Олексій Михайлович звернувся до Хмельницького з грамотою, повідомляючи про своє рішення «вас принять под нашу царского величества высокую руку, яко да не будете врагом креста христова в притчу и в поношение». Водночас російським військам було дано розпорядження готуватися до походу. З цієї грамотою та усним дорученням до Чигирини негайно відправили стольника Ф. Лодигинського. Отже, було зроблено важливий крок на шляху прийняття Української держави під московську протекцію.

Становище гетьмана продовжувало залишатися вкрай скрутним. Повернувшись з походу, він розпустив козаків із війська строком на один місяць, залишивши при собі добірну піхоту, а також розташував кілька полків у районі Ставищ та Білої Церкви (бо побоювався можливого вторгнення польських підрозділів). Перебувала при ньому й частина мурз із татарами. Є дані, що, відправивши російських гостей, гетьман послав до хана отамана

П. Шилонського та перекладача Федора, прохаючи допомоги проти короля, що вирушив у похід на Україну. Мабуть, саме тоді він остаточно погодився на передання Іслам-Гірею «городка» Іслам, що створювало додаткові труднощі походам запорожців на море. Проте хан, який було виступив на допомогу гетьманові, довідавшись про його повернення, відійшов до Бахчисарая. Зауважимо, що, отримавши скаргу Хмельницького на порушення татарами умов укладеного союзу, Іслам-Гірей діяв рішуче: він наказав мурзам повернути захоплений ясир, змістив з посади перекопського бея Батиршу й призначив на його місце Караш-агу (можливо, Карач-агу), а до гетьмана послав гінця Сусман-Кесчея, який привіз із собою 600 бранців. Не виключаємо: ці кроки правителя Криму були викликані новинами, котрі засвідчували посилення зв'язків Хмельницького з російським урядом. У 20-х числах липня хан уже мав точні відомості: гетьман прохав царя «принять под свою, государеву высокую руку в вечное холопство». Його реакція була однозначною — будь-якою ціною запобігти цьому. Не гаючи часу, хан направив до Чигирини посла, щоб з'ясувати достовірність останньої інформації й попередити Богдана, що в такому разі він (тобто Іслам-Гірей), «сослався с полским королем, пойдет на него, гетмана, войною болшим собранием».

Перша половина липня була досить насичена політичними акціями українського уряду. Є відомості, що 4–6 липня до Стамбула вирушило нове посольство. Через кілька днів приїхали посланці від Я. Радзивілла, який підтвердив свій намір укласти мир. 5 липня з'явився гінець від В. Лупула з проханням надіслати йому на допомогу 2 тис. козаків і 1 тис. татар, бо супротивник наступає з боку Валахії й Трансильванії. Схоже на те, що Хмельницький, аби розрядити конфліктну ситуацію, звернувся з листом до трансильванського князя, дорікаючи за втручання в молдавські справи, переконуючи в доцільності збереження приязних відносин з Україною, прохаючи не допомагати її ворогам. 13 липня одержали повідомлення: до Чигирини наближається сам молдавський господар, який знову був змушений покинути Ясси. Водночас надходили й приємні новини. Так, 10 липня прибув Лодигинський із царською грамотою, з якої гетьман довідався про рішення царя прийняти Військо Запорозьке під свою руку (щоправда, це рішення ще не мало юридичної сили, оскільки його треба було

обговорити на Земському Соборі, та все ж засвідчувало зміну політики Росії стосовно українсько-польського конфлікту, і поворот цей був на користь України). Через день Хмельницький прийняв А. Уривкова — посланця брянського воєводи князя Г. Долгорукого — зі скаргою на дії мешканців Почепської сотні. 14 липня гетьман передав почепському сотникові суворий наказ не допускати кривд російському населенню й звільнити ув'язнених «детей боярских», пригрозивши в разі непослуху покарати смертю, й сповістив про це воєводу. Десь у другій половині липня гетьман відпустив Лодигинського.

Велике занепокоєння у Хмельницького продовжував викликати розвиток відносин із Річчю Посполитою, Валахією й Трансильванією. Справа в тому, що польський король, довідавшись про характер вимог козаків, відмовився прийняти посольство Ждановича, яке 26 червня з'явилося до обозу коронного війська під Глиняни. Отже, скликана у Львові нарада сенаторів, покладаючи надії лише на аргумент сили (уряд мав у своєму розпорядженні майже 40-тисячну армію), демонстративно відмовилася вести переговори з Хмельницьким. Відписати йому про це було доручено польному гетьманові С. Потоцькому, котрий, відмовляючи Богданові в гетьманському титулі, в різкій і брутальній формі відхилив запропоновані Україною умови миру з Річчю Посполитою. Ждановича та членів посольства за розпорядженням короля було заарештовано й ув'язнено й лише кількох чоловік приблизно 19 липня відправлено до Хмельницького з вищезгаданим листом Потоцького. Отож, Варшава відкинула останню можливість політичним шляхом розв'язати «українську проблему», надавши козацькій Україні хоча б обмежену автономію у складі Речі Посполитої. Із точки зору інтересів історичного розвитку польсько-литовської держави такий крок був, поза всяким сумнівом, величезним політичним прорахунком її правлячої еліти.

Узявши курс на ліквідацію Української держави, уряд Польщі пішов на зміцнення воєнно-політичного союзу з Трансильванією та Валахією, підтримку С. Георгіце в боротьбі проти В. Лупула (який до цього був дуже корисний полякам в їхньому протистоянні з Україною). Спираючись на своїх прибічників у Молдавії, Георгіце діяв рішуче: 1 липня в бою біля м. Тиргул-Фрумос він завдав поразки військам Лупула й за кілька днів захопив Ясси.

12 липня, вже з-під Сочави, він звернувся до Яна Казимира з проханням надати допомогу в боротьбі проти Б. Хмельницького — «збурювача спокою всіх націй». Майже одночасно (14 липня) Дьєрдь II Ракоці послав листа польному гетьманові, прохаючи перешкодити просуванню українських полків до Молдавії, а також не укладати миру з козаками без погодження з ним. Король розпорядився надіслати на допомогу своїм союзникам 5–6 тис. досвідчених жовнірів, очолюваних полковником Я. Кондрацьким.

Зрозуміло, подібний перебіг подій не міг не турбувати гетьмана. Приблизно 15 чи 17 липня він зустрівся з Лупулом й дізнався від нього про молдавські справи. Не виключаємо, що за кілька днів скликана ним старшинська рада схвалила намір допомогти Лупулу відновити свою владу на молдавському престолі. Було вирішено послати туди кілька полків на чолі з Тимофієм (десь під кінець місяця гетьманич на чолі 8 тис. козаків вирушив у дорогу). Згодом до нього приєдналося майже 2 тис. ногайських татар, яким заплатив Лупул. Успішно переправившись через Дністер, Т. Хмельницький 7 або 8 серпня увійшов до Сочави, де перебувала сім'я його тестя, а 10–11 серпня сюди підійшли основні сили угорсько-валасько-молдавської армії, які розпочали облогу міста.

Не знав старий батько, виряджаючи сина до нерівного бойовиська, що бачить його востаннє. На що сподівався він, знаючи, що проти відновлення влади В. Лупула виступали не лише впливові сили боярства Молдавії, а й правителі Валахії й Трансильванії? Чому не врахував трагічного уроку травневих подій? Відповісти на ці запитання не просто. Нам не вдалося виявити джерел, які б проливали світло на задуми Б. Хмельницького. Потрібен їх пошук в архівосховищах Польщі, Румунії, Угорщини. Припускаємо, що насамперед гетьман міг керуватися надією (посиленою запевненнями Лупула), що Порта підтримає не Георгіце, а свого перевіреного й надійного васала (справді, як змушений був визнати сам Дьєрдь II Ракоці, Лупулу вдалося тоді за допомогою золота заручитися підтримкою впливових осіб при стамбульському дворі). А хіба міг гетьман не брати до уваги приязного, якщо не сказати більше, ставлення молдавського воєводи до Польщі, його тісних родинних зв'язків із могутнім магнатським родом Радзивіллів, що давало підставу розраховувати щонайменше на нейтралітет Речі Посполитої у його конфлікті з С. Георгіце. Й нарешті: очевидно,

Б. Хмельницький усе ж не допускав гадки, що Дьєрдь II Ракоці піде на укладення з Польщею військово-політичного союзу проти України. Однак ці розрахунки, якщо вони справді були, виявилися помилковими. Богдан недооцінив чинники, котрі заважали його планам. У намаганні не допустити поширення впливу України на даний регіон, що могло порушити співвідношення сил у Південно-Східній Європі, збіглися інтереси Порти, Трансильванії, Валахії та Польщі. Чи не тому Порта все ж підтримала Георгіце, якого наприкінці липня визнала молдавським правителем? Водночас Іслам-Гірею було послано листа з наказом повідомити українського гетьмана, щоб той не підтримував Лупула й не посилав сина в похід до Молдавії. Не можна ігнорувати й ворожого ставлення до Лупула кримського хана, який наказав негайно повернутися татарам, що перебували при Тимофієві, й відверто підтримував Георгіце. Ця позиція Іслам-Гірея стала відомою Дьєрдю II Ракоці, а через нього — Янові Казимиру, що надало більшої певності й сміливості їхнім людям у Молдавії. Довідавшись про польську військову допомогу Георгіце, трансильванський князь запевнив польного гетьмана, що угорські підрозділи візьмуть участь у проведенні «даної операції». Зі свого боку він радив С. Потоцькому послати частину армії в район Могилів — Сороки, щоб у такий спосіб не допустити українських полків на молдавську землю. Водночас він відмовився дати аудієнцію посольству Хмельницького (раніше так само вчинив і Басараб); копії листів гетьмана до нього надіслав Потоцькому. Крім цього, Дьєрдь II Ракоці наказав стратити всіх угорців, які за платню найнялися на службу українському урядові. Зрозуміло, що за таких обставин Б. Хмельницький не мав реальних шансів на успіх своєї політики в Молдавії.

Досягнення союзу з тодішніми правителями Молдавії, Валахії й Трансильванії, вістря якого спрямовувалося проти України, зміцнило самовпевненість польського уряду, що сподівався найближчим часом розгромити її. Це яскраво продемонстрували переговори з великим посольством Росії, розпочаті 23 липня у Львові. Польські представники від самого початку рішуче відхилили миротворче посередництво Москви в переговорах із Хмельницьким й відмовилися укладати з Українською державою мирний договір на основі Зборівських статей. Їх не насторожили й повідомлення російських послів про те, що гетьман неодноразово

звертався до царя з проханням прийняти Військо Запорозьке «под свою государеву высокую руку» й засвідчував готовність у крайньому разі погодитися на турецький протекторат, а також їхні зауваження про негативні наслідки такого повороту справи. Польські послы зі свого боку прагнули будь-що дискредитувати гетьмана, заперечували переслідування в Речі Посполитій православної церкви й підтримку уніатства. Проте росіяни настійно радили повернути відібрані у православних церкви, скасувати унію й замиритися з Хмельницьким «по прежнему... договору».

27 липня канцлер С. Корицинський від імені короля заявив, що не має причин виявляти милосердя до українського гетьмана, який розірвав Білоцерківський договір і розгромив польське військо та ще й насмілювався поставити перед Яном Казимиром вимогу: якщо король хоче мати його у підданстві, то нехай відновить умови Зборівського договору. Цього вже стерпіти не можна, бо «самой худой человек, хлоп, а к королевскому величеству пишет, чтоб учинить по ево хотенью, чего в Коруне Польской и в Великом княжестве Литовском николи не бывало». Канцлер категорично відкинув вимоги про повернення до Зборівського договору. Далі він сформулював умови можливого замирення з Військом Запорозьким: відмова Б. Хмельницького від гетьманської булави; капітуляція Війська Запорозького; скорочення чисельності реєстрового козацтва до 6 тис. осіб; обмеження території їхнього проживання регіоном, зафіксованим до 1648 р.; всі, хто опинявся за межами реєстру, залишалися б «попрежнему в хлопех у панов своих, и пашню пахали»; польські й литовські війська мали б право розташовуватися в будь-якій українській місцевості. Як бачимо, польський уряд не спромігся критично переосмислити криваві уроки багаторічної боротьби з козацькою Україною й вирішив повернути колесо історії назад, у переддень Національної революції — відновити «Ординацію» 1638 р. Даремно російські послы апелювали до тверезої політичної оцінки ситуації, наголошували на серйозній небезпеці прийняття гетьманом протекторату Порти, оскільки це призведе до нових воєнних дій: польська сторона продовжувала рішуче відкидати можливість замирення й заявила, що нині король зібрав велике військо і «идет на того изменника своего и на кривоприсяжца на Хмельницкого вскоре и всех тех изменников снесет и до конца разорит».

Наштовхнувшись на таку затяту протидію королівських комісарів, росіяни 5 серпня порушили питання про покарання смертю польським урядом осіб, які допускали перекручення в написанні царського титулу (Олексій Михайлович обіцяв пробачити цю неповагу, якщо король помириться з Хмельницьким на умовах Зборівського договору, «заспокоїть» грецьку віру і скасує унію). Переговори припиняються, й 11 серпня Б. Репнін, Б. Хитрово й А. Іванов відбули зі Львова. Дещо пізніше польський уряд послав до Москви відповідь на отримані пропозиції — вона зводилася до відмови поновити Зборівський договір і наміру короля розпочати воєнні дії проти Війська Запорозького. Отже, відхиливши посередницьку місію російського уряду, правлячі кола Речі Посполитої зі свого боку зробили все можливе, щоб полегшити йому розв'язання проблеми прийняття козацької України під царську протекцію.

Відправивши сина до Молдавії, гетьман розпочав мобілізацію української армії, а також намагався добитися допомоги від хана. Хоча останній не досить приязно прийняв його посла Яська, все ж у разі наступу короля обіцяв прибути з усією ордою. Водночас Богдан пробував уникнути воєнного зіткнення з Річчю Посполитою. Так (очевидно, наприкінці липня), він послав священника з листом до С. Потоцького, повторивши прохання сприяти відновленню умов Зборівського договору й відпустити А. Ждановича. Не виключаємо, що згодом Б. Хмельницький адресував нового листа польному гетьманові; він писав і королю, висловлюючи бажання укласти мир. Наприкінці липня та на початку серпня до нього двічі прибували гінці від Я. Радзивілла — прихильника замирення, який залучив до цієї справи й Косова. На початку серпня до Чигирина прибуло турецьке посольство, котре прагнуло схилити український уряд до служби султану. З огляду на складність ситуації й потребу збройної допомоги з боку Росії, гетьман 9 серпня направив до Москви Г. Яцкевича й П. Абрамовича з листами до царя, патріарха та путивльського воеводи. Звертаючись до Олексія Михайловича, Б. Хмельницький дякував за його рішення прийняти Україну під свою руку, повідомляв про наступ Яна Казимира й просив підтримати козаків сильним військом. Патріарха Никона умовляв клопотатися перед царем про «рать... в помощь на ляхов...». За тиждень до Чигирина прибув царський

посол — піддядчий Іван Фомін, якого гетьман прийняв 17 серпня. Переговори з ним велися таємно, лише в присутності І. Виговського. Йшлося про напади підрозділів польської армії на козацьку територію з боку Кам'янця, Меджибожа та Старокостянтинова. Богдан повідомив про намір найближчим часом вирушити до українського війська, яке збирається в районі Білої Церкви, і знову висунув питання про те, щоб цар прийняв Військо Запорозьке під свою «высокую руку» і прислав їм на допомогу армію. Поспішаючи в похід, козацький воєначальник уже наступного дня дав послу відпускну аудієнцію, вручив листа для Олексія Михайловича, нагадавши про все, що тільки-но було обговорено усно. Назавтра Хмельницький сам відвідав Фоміна, повідомляючи, що відправляється до Бірків, де зібралася частина полків, і що йому на допомогу прибули татари. Він вкотре підтвердив своє бажання служити російському урядові.

Тим часом король завершує підготовку армії до наступу на Українську державу. Очевидно, 11 серпня надійшов лист Б. Хмельницького до С. Потоцького, але ніхто не зважив на Богданові пропозиції. Ян Казимир скликав нараду senatorів, що обговорила план майбутньої кампанії. Король наполіг на просуванні війська через Галич у напрямку Кам'янця. Ранком 12 серпня польська армія виступила в дорогу через Гологори, Дунаїв, Нараїв, Стратин, Рогатин. Долаючи болота й ліси, загинуло чимало іноземних піхотинців, значної шкоди зазнав обоз. Півтора тижня король простояв поблизу Галича, де отримав важливі відомості від своїх союзників — Дьєрдя II Ракоці, Георгіце, Басараба. Оскільки козаки в Сочаві хоробро захищалися, керівництво союзних військ запросило в Яна Казимира додатково жовнірів, гармат і боеприпасів. Нарада senatorів (приблизно 20 серпня) вирішила послати на допомогу Георгіце спочатку досвідченого полковника Денгофа з 500 німецькими драгунами та чотирма гарматами, а потім — Т. Обуховича з корогвами. Десь 23 серпня Денгоф виступив під Сочаву. Аналіз джерел наводить на думку, що польський уряд намагався якомога швидше добитися об'єднання з армією Дьєрдя II Ракоці, щоб спільними силами вдарити на Хмельницького. Однак правитель Трансильванії не поспішав іти на з'єднання з Яном Казимиром, воліючи, щоб власне польські полки перекрили шлях українському гетьманові на Молдавію. Безперечно, він прагнув

уникнути безпосереднього зіткнення з колишнім союзником, якого відверто побоювався. Під Галичем армія поповнилася корогвами окремих магнатів, шляхтою та підрозділами ланової піхоти. Гостро стояло питання: куди йти далі й де закладати табір? На скликаній черговій серпневій військовій нараді називалися різні місця для обозу: під Гусятином, Жванцем і Кам'янцем. Обрали Кам'янець, бо, певно, король сподівався після взяття Сочави об'єднатися тут з угорським військом й перенести бойові дії на козацьку територію. І польські полки, простуючи через Завалів, Вишнівчик, Оринин, 6 вересня підійшли до Кам'янця. Наступного дня королю було влаштовано урочисту зустріч: при в'їзді до міста салютували гармати, гули дзвони, звучала музика й лунав спів «Te deum laudamus». Його зустрічали кінна вірменська корогва, кількасот добре озброєних цехових піхотинців, а також жовніри залоги.

Прибувши до Бірок, Б. Хмельницький отримав тривожного листа від Тимоша, який просив допомоги. Однак під містом зібралося лише приблизно 10 тис. козаків, бо основні полки зосереджувалися поблизу Білої Церкви. Не маючи точних даних про місцеперебування польського війська, гетьман не наважувався послати під Сочаву серйозні сили (кілька тисяч козаків не могли врятувати ситуації, адже чисельність військ противника досягла 25–30 тис.). Виходячи з реалій, що склалися, Богдан відписав синові, що в даний час не може надіслати допомоги, й радив триматися. Якщо вірити свідченням одного з полонених козаків, він все ж тричі розсилав універсали своїм соратникам, закликаючи їх поспішати рятувати Тимофія, але вони не хотіли його в цьому послухати. Справді, перспектива нового походу до Молдавії навряд чи могла влаштувати козаків, тим більше, що молдавські плани гетьмана були чужими для них. Як наслідок, у 20-х числах серпня в Рашкові зібралися тільки два полки.

Не виключаємо, що від одного з ханських гінців Хмельницький довідався: Іслам-Гірей і султан відмовляються підтримувати Лупула в справі відновлення його на молдавському престолі. Гетьман відправив посла до Стамбула з проханням повернути сватові воєводство. Направив послів і до хана — по допомогу обложеному козакам. У другій половині 20-х чисел серпня до Виговського надійшов лист Тимофія з проханням добитися в гетьмана

дозволу надіслати йому підмогу. Дізнавшись про це, Хмельницький дедалі дужче вболівав за долю улюбленого сина, з яким до того ж пов'язував утілення в життя своїх династичних планів. Він не знав, що вдіяти. За свідченням гінця путивльського воєводи Я. Яцини, Богдан усвідомлював: коли «послать де сына своего выручать, и ему де гетману против поляков стоятъ неким». І вирішив не ризикувати — діждатися підходу основних сил орди, а Тимофієві передав наказ продовжувати боротьбу. Однак листа перехопив С. Георгіце. Намагаючись урятувати ситуацію, український володар робить ще одну (і як виявилось, останню) спробу запобігти розгортанню воєнних дій із Річчю Посполитою. Через захопленого в полон шляхтича Полицького він відправив 29 серпня листи до короля, канцлера й польного гетьмана, в яких прагнув переконати польський уряд у доцільності припинення воєнних дій і початку переговорів. Проте, одержимі бажанням раз і назавжди покінчити з Українською державою й ліквідувати козачину, правлячі кола Польщі відкинули гетьманові пропозиції.

А становище обложених у Сочаві козаків із кожним днем погіршувалося. Очевидно, внаслідок наказу хана та загострення стосунків Тимофія з мурзами (він звелів стратити одного з них — із відомого в Криму роду — через підозру в зраді) татари покинули козаків. Мало цього, за розпорядженням Іслам-Гірея на допомогу Георгіце та Кемені прибуло понад тисячу татар. Незважаючи на кількаразову чисельну перевагу супротивника, козаки захищалися з винятковою хоробрістю (зокрема, Денгоф дуже швидко втратив майже всіх офіцерів). Наприкінці серпня вони зробили відчайдушну вилазку, розгромили підрозділи угорців і молдаван, відкинули їх від фортеці й мало не захопили артилерію. На цей час, як свідчать джерела, тільки вбитими втрати поляків становили 800 вояків, а угорців, молдаван і валахів — приблизно 1,5 тис. І все ж дедалі гостріше відчувалася нестача продовольства, виникли серйозні труднощі з питною водою. Спроби Тимофія вступити в переговори з Георгіце, якого Порта офіційно підтвердила господарем Молдавії, зазнали невдачі. Почався перехід окремих козаків до табору противника. Тимофій нервував, часто зривався, конфліктував зі старшиною й тещею, що породжувало напружену атмосферу. Втім, віддамо йому належне: на полі бою він демонстрував чудеса героїзму. Внаслідок зради шляхтичів, яким, до речі,

Тиміш урятував життя, польським гармашам стало відомо розташування його намету, й під час обстрілу 2 вересня він був тяжко поранений у стегно уламком від розбитого ядром воза. Почалася гангрена («злий вогонь»), і через чотири дні (за іншими даними — через шість) гетьманич помер. Напередодні він звернувся з останнім листом до батька, повідомивши про своє поранення й прохачучи, «чтоб отец его над ним умилосердился, пришел к нему на помощь вскоре». На його місце козаки обрали литовського шляхтича полковника Миколу Федоровича (Носачика).

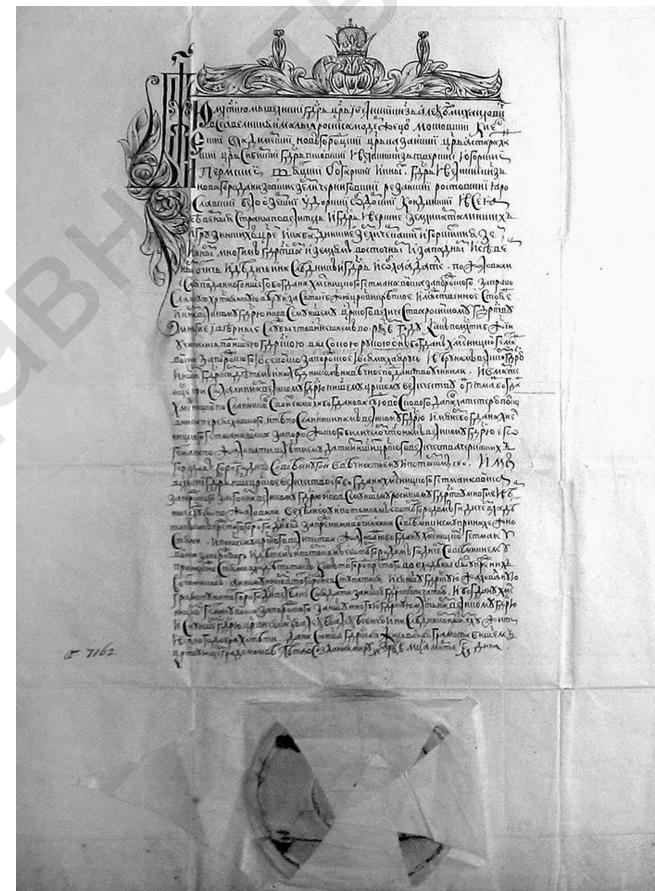
Не знаючи про трагічні події під Сочавою, Б. Хмельницький продовжував домагатися від Іслам-Гірея дозволу послати татар на виручку синові. Спочатку реакція хана була різко негативною. За свідченням валаських послів, які перебували в Бахчисараї, він відповів людям гетьмана: «Оскільки син Хмельницького без мого наказу пішов до Валахії (Молдавії. — *Авт.*), нехай не очікує від мене не лише підкріплення, але й жодної живої душі». Однак незабаром його позиція зазнає змін, оскільки значна частина мурз виступила в підтримку прохання Б. Хмельницького. По-перше, вони мали намір отримати там велику здобич, якої б не здобули на спустошених українських землях, що перебували в складі Польщі, й по-друге, добре знали різницю у веденні воєнних дій проти молдавсько-валасько-угорських підрозділів і полків коронної армії. Не виключаємо, що хан хотів поживитися воістину легендарними за вартістю скарбами В. Лупула, що переховувалися в Сочаві. Зрештою, 12 тис. татар було кинуто на допомогу Тимофієві, а сам хан з основними силами вирушив 10 вересня на об'єднання з Б. Хмельницьким. Зауважимо, що ординці були впевнені, ніби мають «воювати» молдавську та валаську землі, а не битися з армією Речі Посполитої. Особисто Іслам-Гірей не сумнівався в тому, що не можна допустити розгрому Польщі, і не приховував бажання укласти мир із королем. Ця позиція хана стала відомою польському уряду. З іншого боку, повелитель Криму особливо пильно стежив за розвитком українсько-російських відносин і був сповнений рішучості не допустити їхнього союзу.

Проводячи мобілізацію українського війська, Б. Хмельницький уперше з 1648 р. зіткнувся з серйозною опозицією значної частини населення України. Як слушно зауважував М. Грушевський, у настроях поспільства відчувалися втома й зневіра, породжені

відсутністю перспективи швидкого й успішного завершення боротьби з Річчю Посполитою, безкінечним насильством як жовнірів, так і татар, страхітливим спустошенням Правобережної України. За словами російських послів, які восени цього року побували в багатьох її містах, «от города Буков к войску (яке перебувало в західному районі Подільського воєводства. — Авт.) города малые и безлюдные, и пустые». Наказний чигиринський полковник В. Томиленко та інші козаки засвідчували, що в межах Подільського, Брацлавського та Волинського воєводств «жилова де в них немного», оскільки спустошено було більш як 100 міст. Не в кращому становищі перебували східні й південні райони Руського воєводства. Можна припустити, що людські втрати становили в згаданих воєводствах щонайменше 40–50% населення. Внаслідок розорення частина козаків була неспроможною виконувати військову повинність і переходила в стан міщан чи селян. Як про них говорив представник старшини Ілля Богаченко, «за скудостью в казаках быть не похотели и почели быть в мещанех». За таких обставин гетьманські універсали з наказами козакам з'являтися до табору під Бірки не знаходили такої підтримки, як у попередні роки. Серед джерел трапляються дані, що багато хто з ополчення відмовлявся йти до війська.

Наприкінці серпня – на початку вересня Б. Хмельницький провів раду за участю старшини й представників рядового козацтва та міської верхівки, щоб виробити план подальших дій. Рада продемонструвала рішучість козацьких мас довести боротьбу з Річчю Посполитою до кінця, «хотя де всем пропасть». Було відкинута варіанти, що передбачали підданство Янові Казимиру чи султанові. Щодо прийняття підданства російському цареві свідчення джерел суперечливі: в одних мовиться, ніби ця пропозиція гетьмана теж була відхилена, в інших — нібито рада цілком схвалила її. На наш погляд, переконливішими виглядають дані про згоду ради на прийняття козацькою Україною протекції Росії, хоча немає підстав заперечувати імовірність протесту проти цього певної частини присутніх. Адже за даними російських джерел відомо, що саме на початку вересня до Москви відбув гетьманський посол Лаврін Капуста з повідомленням царю про наступ коронного війська й проханням надіслати воєвод до Києва та інших міст (хоча б із 3 тис. ратників). Водночас посол мав нагадати російському

Грамота
царя Олексія
Михайловича,
надана Богдану
Хмельницькому
на пожалування
йому та його
нащадкам
м. Гадяч.
1654 р.

урядові, що султан пропонує гетьманові прийняти підданство Порти, але той відмовився й сподівається «на государеву милость». Це був недвозначний натяк на можливі наслідки відмови.

Оскільки військо майже місяць стояло в околицях Бірок й почала відчуватися нестача продовольства та фуражу, гетьман вирішив перенести табір на р. Ташлик (невідомо який: Сухий чи Чорний). Однак ледве встигли відійти від залишеного табору, їх наздогнав 20 вересня авангард татарської армії, очолюваний нурадин-султаном. Довідавшись про наближення основних сил орди, гетьман вирішив надати негайну допомогу обложеному в Сочаві синові. Наказному гетьманові Д. Лисівцю, котрий стояв під Білою Церквою, він звелів надіслати йому кращих кіннотників, а решті

поки що затриматися на місці. Водночас В. Томиленко дістав розпорядження без зволікань повідомити про можливе прибуття до Чигирина російського посольства. Подібне розпорядження гетьман послав до Гадяча Степанові Родивилу.

У третій декаді вересня Б. Хмельницький наказав полкам виступати в похід до Сочави, але несподівано для себе наштотхнувся на протидію полковників. Вони з'явилися до намету гетьмана й, за словами козака Левка, заявили: «Непотребно де нам чужой землі оборонять, а свою без остереганья метать, полно де нам того, что за себя стоятъ и свою землю оборонять». Відкритий непослух викликав у знервованого Богдана бурхливу реакцію: в пориві гніву він вихопив шаблю й рубонув по лівій руці черкаського полковника Яська Пархоменка. Оговтавшись, звелів викотити козакам бочку меду, з'явився до них особисто, тричі вклонився до землі й промовив: «Детки де мои, напейтеся и меня не подайте». Вражені козаки зрозуміли біль його душі й запевнили: «Пане де гетмане, в том воля твоя, а быть мы с тобою все готовы».

Імовірно, 22 вересня українське військо знялося в дорогу, швидко прямуючи до Соболівки. В. Лупул, який перебував при сватові, відправив листа дружині в Сочаву, щоб протрималися хоча б тиждень, обіцяючи швидке прибуття Хмельницького та Сефера Казі-аги. По дорозі до гетьмана приєдналися хан, а також три сотні добре озброєних донських козаків. Наприкінці місяця зупинилися в Соболівці, де Богдан отримав передсмертного листа від сина. Тому негайно, навіть поперед себе, послав йому на виручку 20 тис. козаків і приблизно 15–20 тис. татар.

Схоже, що саме в ці дні йому стає відомою відповідь польського уряду на його пропозиції: відправити назад татар, залишатися в Чигирині й готувати продовольство для польського війська. Зрозуміло, що такий її зміст унеможлиблював переговори й засвідчував недалекоглядність політики короля та його оточення. Стало очевидним, що воєнних дій не уникнути. Переправившись через Південний Буг, Б. Хмельницький і хан вирушили в напрямку Кам'янця й 8 чи 9 жовтня були вже в околицях Степанівки. Тут з'явився з Гадяча С. Родивилів з повідомленням, що російське посольство підходить до Путивля, чому гетьман «гораздо обрадовался» й розпорядився, щоб Родивилів передав Томиленку: коли прибудуть російські послы, нехай зачекають на його повернення.

*Зустріч гетьманом Богданом Хмельницьким домовини з останками сина Тимоша.
Романчук Т. Кінець XIX – початок XX ст.*

У цей же час до Б. Хмельницького надійшла жахлива звістка про смерть Тимоша, яку він зустрів із великою мужністю. За свідченням Родивилова, «гетман де гораздо оскорбился; а тому де он и радовался, что сын его неприятелем его жив в руки не достался». Про його загибель Богдан повідомив своїх рідних і розпорядився чигиринському полковникові «Тимофея поминать и сорокоусты по церквам давать». Назустріч тілу сина він послав свого близького родича, київського полковника Павла Яненка-Хмельницького, який мав відвезти його до Чигирина, але до свого повернення «погребать не велел». 22 жовтня покійного, супроводжуваного Розандою, з Суботова привезли до гетьманської столиці, мешканці якої зі священниками зустріли похоронну процесію ще на роз'їзді до міста. Під церковний подзвін до труни першими підійшли дружина Богдана та його діти. Коли козаки вносили небіжчика до церкви, вдарив залп із гармат та самопалів...

Зібравши всі свої військові сили, гетьман був сповнений рішучості завдати Польщі вирішального удару. Він заявляв, що,

«не розделялся с ним (польським військом. — *Авт.*)», не повернеться назад, бо потрібно «де войне уж дать покой». На випадок невдачі Богдан доручив П. Яненкові-Хмельницькому вивезти його сім'ю до Путивля, знаючи, що польські власті її не помилюють. З огляду на вкрай тяжке військово-економічне становище Української держави, Хмельницький 8–9 жовтня видав грізні універсали, забороняючи мешканцям під страхом смертної кари продавати росіянам коней, зброю, боєприпаси, а також переселятися на територію Росії. Одночасно наказав провести масову мобілізацію козаків і міщан до війська.

З наближенням осені відбуваються істотні зрушення у політиці російського уряду щодо Української держави. Наприкінці серпня — на початку вересня в Москві було вислухано українського посла Г. Яцкевича. Після переговорів з ним вирішили відправити до України стольника Р. Стрешнева та дяка М. Бредихіна, котрі мали наодинці повідомити Хмельницького, що в разі відмови польського короля піти на укладення миру з Військом Запорозьким цар «больш того терпети им не будет, а вас, гетмана и все Войско Запорожское, велит принять под свою царского величества высокую руку и на неприятелей ваших помочь вам своими государевыми ратными людьми учинити велит». Якщо ж війна між Україною та Польщею поновиться, вони мали повноваження обговорити питання про координацію дій української та російської армій. 13 вересня Стрешнев і Бредихін разом із Яцкевичем залишили Москву й через місяць дісталися до Чигирин. Посилаючись на наказ Хмельницького, Томиленко рішуче відмовився відпустити їх до похідного табору, бо «гетман хочет поддатца под государеву высокую руку тайно, чтоб крымской царь и никто про то не ведал, а только де вам к гетману ехать, и про вас де будут все ведать». До Богдана ж мав вирушити 15 жовтня Яцкевич.

20 вересня в Москві стало відомо про повернення великих повноважних послів після невдалих переговорів із польським урядом. Їм було наказано якомога швидше прибути в столицю. Довідавшись про цілковитий провал миротворчої місії свого посольства в Польщу, уряд вирішив винести питання про характер подальших відносин з Україною на Земський Собор, який 1 жовтня ухвалив прийняти гетьмана та Військо Запорозьке «з городами их и з землями», а проти Речі Посполитої розпочати війну.

Наступного дня цар розпорядився, щоб Стрешнев і Бредихін повідомили гетьмана про рішення Земського Собору, а відправку в Україну спеціального посольства, очолюваного боярином, тверським намісником В. Бутурліним. 9 жовтня воно вже вирушило в дорогу, щоб оформити акт прийняття Війська Запорозького під протекцію Росії.

Польський король, розмістивши військо під стінами Кам'янця в окопах, зроблених покійним М. Потоцьким, очікував звістки про захоплення Сочави. Натомість, імовірно, 8 вересня сюди прибув Т. Обухович, який розповів про невдалий наступ на козацькі позиції. Через два дні з'явився шляхтич Полицький із листами від Б. Хмельницького. Їхній м'який тон, як ми знаємо, зумовлений вкрай тяжким станом гетьмана, викликав, однак, у королівського оточення побоювання, чи не задумав він якої-небудь хитрості, оскільки, за словами анонімного автора, «це була людина з тисячею “штук” (хитрощів. — *Авт.*), і його слід було остерігатися тим більше, чим більше він виявляв покори». Тому польська сторона відхилила його пропозиції про початок переговорів. Довідавшись 10 чи 11 вересня про смерть Тимофія, король та його наближені сподівалися, що за кілька днів упаде Сочава, а їм самим на допомогу прибудуть угорсько-молдавсько-валаські війська. Однак 15 вересня надійшов лист від Дьєрдя II Ракоці, в якому той просив Яна Казимира допомогти взяти Сочаву, обіцяючи за це надіслати йому для походу в Україну угорські підрозділи.

Незважаючи на те, що до королівського табору постійно надходили свіжі сили, а також влилося 300 шляхтичів посполитого рушення з Подільського воєводства, становище польської армії залишалося досить складним. Чимало жовнірів було погано обмундировано, дедалі гостріше давався взнаки голод, зростали дезертирство та смертність, дошкуляли холодні дощі. Частина магнатів, зокрема, великий маршалок Єжи Любомирський, не приховувала свого невдоволення походом короля під Кам'янець та відправкою підрозділів під Сочаву (туди послали з корогами полковника С. Маховського). Основні сили армії готувалися до наступу через Бар — Брацлав на Білу Церкву та Чигирин. При цьому покладалися певні надії на підтримку населення Брацлавщини. 20 вересня королівська армія полишила Кам'янець і виступила до Бара, а 21 вересня стала обозом недалеко від с. Зеленче, де

король одержав попередження від Георгіце, що до Хмельницького прибув на чолі 20 тис. татар нурадин-султан, а ще поспішає туди ж і сам хан. Стурбований Ян Казимир негайно скликав раду сенаторів і воєначальників, яка (щоправда, після дискусії) ухвалила рішення відступити в район Жванця, стати там обозом і дочекатися підходу угорських і валаських військ. Як свідчать джерела, 28 вересня тут — під містом і замком, між річками Дністер і Жванчик — польська армія зупинилася табором, який укріплювався валами й ровами. Через Дністер було збудовано «на кошах» міст для доставки жовнірам продовольства й фуражу з Буковини. Чисельність війська досягала понад 50 тис. осіб, серед яких, зокрема перебувало 5 тис. ланових жовнірів. Наприкінці вересня король прийняв царського гінця — піддячого Івана Воніфантьєва, який привіз грамоту Олексія Михайловича, датовану 31 липня.

Тим часом завершується останній акт сочавської драми. Смерть Тимофія не паралізувала волі козаків до боротьби. Вони продовжували успішно відбивати всі наскоки противника. Чимало угорських і валаських воїнів, утративши надію на перемогу, кидали все й поверталися додому. Кондрацький і Маховський, з огляду на тяжке становище жовнірів, наполегливо шукали шляхів до переговорів із козаками й незабаром таки розпочали їх. Було домовлено, що козаки присягнуть на вірність королю, видадуть частину корогів, гармат і Тимошевого майна, а самі зі зброєю в руках і тілом гетьманича відступлять в Україну. Не виключаємо, що Федорович за певну винагороду погодився підготувати вбивство Б. Хмельницького. З метою організації змови старшини проти гетьмана за завданням польського уряду до козацьких підрозділів було приставлено Могильницького, який формально мав виконувати функції відповідального за безпечний їх відхід в Україну. На початку жовтня майже 5 тис. козаків під захистом табору й кількох гармат, із розпущеними корогвами, в супроводі барабанного бою залишили Сочаву.

Безсумнівно, майже двомісячна оборона Сочави становить одну з найяскравіших сторінок героїчної історії козацтва. Вона продемонструвала правителям Молдавії, Валахії й Трансильванії залізну стійкість козацької піхоти, завдала серйозних втрат їхнім військам і розвіяла ілюзії про можливість легких перемог у боротьбі з Україною. Саме під впливом сочавських подій вони

почали переглядати свої наміри щодо активної участі разом із Річчю Посполитою в наступі на козацьку державу. Тому Дьєрдь II Ракоці на допомогу Янові Казимиру направив лише 2 тис. воїнів на чолі з Міхалем Мікешем, а Георгіце — 1 тис. на чолі з хотинським пиркалабом* Йонешком.

Приблизно 11 жовтня Б. Хмельницький зі своїми полками зупинився обозом під Дереччином, а в середині місяця — в районі Шаргорода. Зазначимо складність його тогочасних стосунків із ханом, які позначилися й на виробленні плану воєнної кампанії осені 1653 р. Прибувши до обозу українського війська, Іслам-Гірей, за свідченням І. Виговського, в ультимативній формі почав домагатися прийняття козаками кримської протекції: «чтоб де он ныне, гетман, присегал, *что быть под ево, хановою, рукою* (курсив наш. — Авт.)», інакше «он де, хан, помогать ему, гетману, ныне не будет и впредь на помощь приходит и посылать никою не учнет». На жаль, нам невідомий сам хід переговорів, однак можемо констатувати, що Хмельницькому все ж удалося відхилити це домагання. Він погодився (та й то за умови, що татари не руйнуватимуть населених пунктів козацької держави й не братимуть людей у ясир, а також надаватимуть воєнну допомогу Війську Запорозькому) піти лише на укладення союзного воєнно-політичного договору. Відбулася взаємна присяга, що «им быть меж себя в братцкой дружбе и любви, и другу им быть другом, а недругу им быть недругом, и черкаских де городов, и сел, и деревень ему, хану, не [ро]зорять, и православных христиан, и жон их, и детей в полон иматъ не учнет». Як бачимо, в тексті договору нічого не говориться про те, що гетьман узяв на себе зобов'язання бути «під хановою рукою». Навпаки, він підкреслює рівноправність сторін, що домовлялися.

Після взаємної присяги на умовах договору правитель Української держави почав переконувати Іслам-Гірея в необхідності приступити до активних дій проти спільного ворога, однак хан протривав. При цьому гетьман недвозначно попередив його, щоб той не надумав утекти з поля бою, як під Берестечком. Ми вже наголошували, що хан не мав наміру доводити справу до поразки Польщі. Крім цього, за даними деяких джерел, йому надійшла вказівка

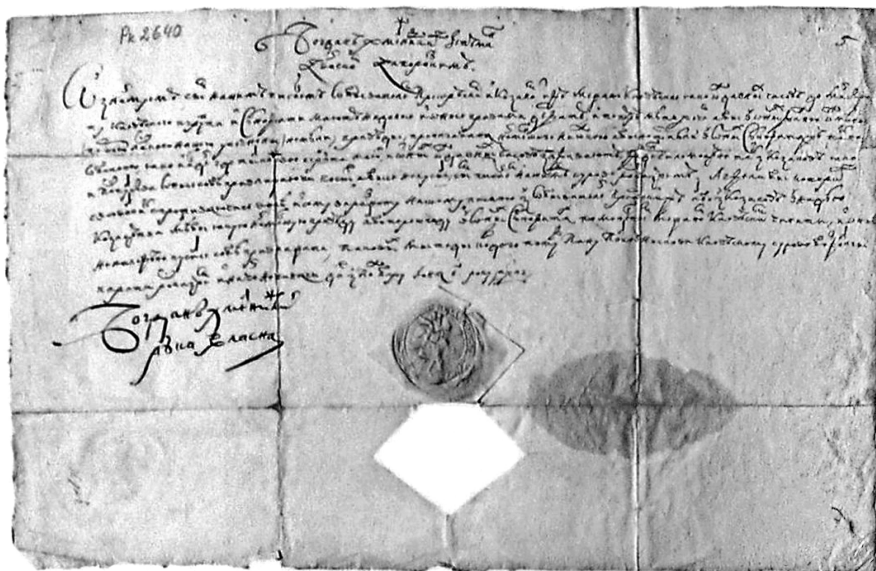
* Пиркалаб — комендант фортеці, начальник гарнізону або повіту в Молдавії.

зі Стамбула не допомагати козакам (очевидно, у справі повернення В. Лупула на молдавський престол) і не загострювати відносин із Польщею. Щодо останнього, то вважаємо це свідчення неточним. Сумнівно, що турецький уряд, зацікавлений в ослабленні Речі Посполитої та поширенні свого впливу на Україну, відмовив би гетьманові в допомозі. В одному з джерел знаходимо свідчення, що Іслам-Гірей одержав наказ Порти збройно підтримати Хмельницького, а в разі відмови погрожували замінити його іншим ханом. Не виключено, що в цей час на позицію Іслам-Гірея впливав ще один фактор — можливе вторгнення в межі ханства калмиків. Чи не тому в другій половині жовтня він висловлював намір повернутися з частиною орди до Криму? Якщо вірити свідченням окремих татар, захоплених жовнірами в полон, хан навіть скликав раду мурз для вирішення питання, чи залишатися при гетьмані, чи повертатися до своїх домівок. Більшість, посилаючись на нестачу їжі, фуражу, наближення холодів, висловлювалася за повернення основних сил орди до Криму. Однак Хмельницькому, який був присутній на раді, вдалося переконати мурз залишитися в таборі.

Є дані, що хан пропонував гетьманові перетворити на пустелю землі між козацькою державою та Польщею, що, на його думку, сприяло б ліквідації причин непорозумінь із польським урядом. Ця пропозиція була рішуче відхилена Хмельницьким, який, навпаки, прагнути вберегти населення некозацької України від татарського полону, розсилав універсали, переконуючи їх рятуватися в містах. Він також добився від хана звільнення всіх, хто був захоплений у ясир на теренах козацької держави, й покарання смертю татар, котрі захопили одне з українських містечок. З огляду на складне становище польського війська під Жванцем (гостра нестача продовольства, фуражу, голод, особливо страшні з наближенням зими, а в результаті — дезертирство), а також ненадійність свого союзника, Хмельницький вирішив, відмовившись від генеральної битви, оточити й блокувати поляків, бо ж був певен, що за обставин, про які йшлося вище, король буде змушений капітулювати. За даними Г. Яцкевича, який побував наприкінці жовтня в ставці гетьмана, той домігся від хана згоди на укладення такого договору з польським урядом, за яким козацтву вже бути «не королевскими» і з боку Польщі «дела б до них не было», тобто передбачалася цілковита незалежність Української держави.

Армія Хмельницького налічувала 30–40 тис. чоловік (точнішу цифру важко встановити, бо частина козаків, яка не мала продовольства, залишала її, інші — прибували). Гетьман вдавався до репресивних заходів стосовно тих з них, хто намагався уникнути військової служби. Так, на Брацлавщині він розпорядився забрати в них коней і віддати пішим козакам і татарам. Наприкінці жовтня гетьман надіслав нові універсали з наказом козакам прибути до війська. Направлені ним і ханом підрозділи з 11 жовтня почали сутички з ворожими загонами: саме цього дня неподалік Кам'янця татари вщент розгромили дві польські корогви. На кінець місяця великі українсько-татарські з'єднання міцно блокували коронне військо під Жванцем. Були зайняті Солобківці, Хрептіїв, Студениця та інші подільські містечка. Хан переніс свою ставку під Зіньків, а Хмельницький мав намір зупинитися під Баром. До першої половини листопада було розгромлено також роз'їзд Хростовського, поблизу Студениці — тритисячний загін Маховського, Андрія Потоцького та Я. Шемберка. Становище оточених досягло критичної межі.

Велику увагу гетьман приділяв активізації стосунків із Росією, але це доводилося робити в суворій таємниці від Іслам-Гірея: якби «татары тоє увидели, тотчас бы нас тут же отступили и, змовившись с кролем, як неприятели, со всех сторон на нас бы воевали, але в том тихо треба поступовати...». Тому з великою обережністю він приймав 26–27 жовтня Г. Яцкевича, який привіз важливу інформацію з Москви. 28 жовтня гетьман звернувся з листом до Стрешнева та Бредихіна, висловлюючи вдячність за царську «милість» і повідомляючи, що через воєнні дії не може їх прийняти до свого повернення з походу. В перших числах листопада, коли Хмельницький вже стояв під Баром, до нього прибув Л. Капуста з царською грамотою про рішення Земського Собору прийняти Україну під протекцію. Ця новина була позитивно зустрінута гетьманом. Від свого посла він довідався також, що царський уряд має направити йому на допомогу війська, котрі незабаром вступлять у межі України. 8 листопада через кальницького полковника Івана Федоренка Б. Хмельницький передав листа до повноважних російських послів Бутурліна, Олфер'єва та Лопухіна, в якому дякував за те, що цар «нас со всем Войском Запорожским под крепкую руку принимает и милостиво жалует...»,

Універсал гетьмана Богдана Хмельницького про заборону міщанам і козакам захоплювати землі і сіножаті Київського магістрату.
1653 р.

водночас просив зачекати на його повернення в Переяслав і нагадати Олексієві Михайловичу про обіцянку направити в Україну «рать свою». Через Капусту гетьман передав Стрешнєву й Бредихіну листа та усний дозвіл таємно прибути до нього в обоз. Для підготовки до зустрічі з повноважним посольством відбув мірогородський полковник Григорій Сахнович. Певні розпорядження одержав Томиленко.

Ці події засвідчували, що в Східній Європі складається нова політична ситуація, яка відкривала можливість для об'єднання всіх українських земель під гетьманською булавою. Звісно, ще треба було подолати Річ Посполиту, союзником якої, більш ніж вірогідно, міг стати Крим. Однак це — перспектива, а поки що слід було довести до переможного кінця дану кампанію. Тому в першій половині листопада вживаються заходи для дальшої блокади оточеного противника: 10 листопада українсько-татарське військо з Бара рушає в район Гусятина, щоб перекрити всі шляхи на захід і північ від польського табору. Хмельницький зупинився

в околицях Гусятина, а хан — ближче до Жванця, імовірно, між Скалою та Оринином.

Становище українського війська було досить складним. Відчувалася нестача продовольства, доводилося їсти м'ясо, «какое лучитца, и лошади». Траплялися й випадки дезертирства. Щоб покласти цьому край, татарам дозволено було брати в яsir козаків, які залишали обоз без відома командування. Активізується в цей час опозиція гетьману. Так, у другій половині жовтня було розкрито змову проти нього у війську, й одному з її учасників, шляхтичеві, поталанило втекти до королівського табору. На початку листопада Хмельницький одержав інформацію про змовницькі дії Федоровича, який повернувся з-під Сочави й почав «зло мыслить над гетманом и над всем войском запорожским». Капусті було наказано спіймати його і стратити (що й було виконано). Певної гостроти набуло питання про долю Лупула, видачі якого домагався хан. Спочатку гетьман відмовлявся це зробити, однак на початку листопада від схопленого шляхтича Суловського довідався, що тоді, коли Тимофій захищався в Сочаві, Лупул розпочав інтригувати проти нього, Б. Хмельницького, з польським королем. Тому він розпорядився видати колишнього молдавського господаря Іслам-Гірею.

Якщо козакам нелегко жилося в їхньому таборі, то ще тяжчим було становище обложених, яке на початок листопада ставало нестерпним. Немає сумніву, що король та його оточення усвідомили: вони потрапили в пастку. Тому скликана 27 жовтня нарада прийняла рішення силами кінноти виступити проти гетьмана й дати йому бій. Однак, уточнивши дані про сили українсько-татарського війська, Ян Казимир не зважився на цей крок. Наслідки страшного голоду, який настав в обозі в листопаді, посилювалися затяжними холодними дощами, а згодом і морозами. Король та сенатори з літніх наметів перебралися до будівель Жванця, а решті довелося рити землянки. Однак це не рятувало ситуації. Від голоду й холоду вмирали щоденно десятки, а то й сотні жовнірів. За свідченням М. Ємьоловського, до початку грудня померло щонайменше 10 тис. чоловік. За даними польського дослідника Ф. Равіти-Гавронського, до кінця облоги з 20 тис. німецьких жовнірів живими зосталося ледве 5 тис.

Зрозуміло, що за таких умов не могло бути й мови про високий бойовий запал шляхти. Як слушно зауважував Ємьоловський, усі

гадки були тільки про те, «як із цього місця безпечно й цілим вирватися». Почали рватися на батьківщину угорські підрозділи. Не приховували намірів повернутися додому, а пізніше й першими зробили це ланові жовніри з Львівського, Сяноцького, Галицького та Середзького повітів. Ті ж, хто ще продовжував перебувати в обозі, 14 листопада також попросили в командування дозволу залишити його. Оскільки їм відмовили, 18 листопада вони почали самовільно покидати позиції. Помітивши це, обозні слуги раптом атакували вози О. Конєцпольського, а також напали й на тих ланових, котрі вирішили продовжувати службу. Почався, як записав у щоденнику анонімний автор, «великий заколот», взялися «до шабель, кийв, зброї та стрільби незрівняно краще, ніж [бралися] до ворога». Рятуючи ситуацію, С. Потоцький скочив на коня й наказав піхоті «дати вогню по винуватим і невинним». У такому замішанні більшість ланових вирвалися з обозу, спорудили свій табір і під його захистом вирушили додому.

Польський уряд гарячково шукав вихід із катастрофічної ситуації. Знаючи з повідомлень Георгіце та захоплених у полон татар про схильність Іслам-Гірея до замирення, королівська канцелярія почала з кінця жовтня надсилати листи до нього, пропонуючи за «многую казну» відійти від гетьмана. І хоча хан повідомив про це Хмельницького й запевнив його в своїй дружбі, все ж у гетьмана були підстави остерігатися й не довіряти своєму союзникові. Не можна не погодитися з міркуванням М. Грушевського, що, побачивши безпорадне становище Яна Казимира, Іслам-Гірей намагався не допустити його розгрому й знову, як під Зборовом, допомогти йому, тим більше, що хана турбували зв'язки гетьмана з Росією. 17 листопада візир Іслам-Гірея Сефер Кази-ага звернувся з листом до канцлера Польщі С. Корицинського, звинувачуючи польський уряд в порушенні договору, погрожуючи, що «хто зламав присягу, на остаток і зломить шию», але при цьому не відкидаючи можливості порозуміння. У своїй відповіді Корицинський звинуватив хана в порушенні договору, вказував на зраду козаків, погрожував прибуттям під Жванець посполитого рушення й також не закривав шляху до замирення. Окремо до хана й візира звернувся з листом Є. Любомирський, який пропонував розпочати переговори. Занепокоєний намірами правителів Криму та Речі Посполитої, Богдан, імовірно, висловив своє невдоволення ханові, на що

*Жванець,
напроти
Хотина над
Дністром.
Орда Н. 1876 р.*

останній зі злістю зауважив, що татари проливають кров за Військо Запорозьке, а він, гетьман, хоче таємно від них піддатися російському цареві. З огляду на роздратування Іслам-Гірея, Хмельницький приблизно 21 листопада відправив листа до Стрешнева та Бредихіна, забороняючи їм їхати під Жванець. Водночас гетьман дав усний наказ (через козака Федора Дмитрієва) Томиленкові негайно повернути російських послів назад, якщо вони вже вирушили до табору українського війська.

Тим часом переговори між ханом і королем тривали. У листі від 22 листопада візир недвозначно заявив, що Іслам-Гірей залишається вірним Зборівській угоді, й водночас застеріг, що піддані повинні бути «підданими, а козаки козаками». Він висловився за подальші переговори й віддав полякам заручником аталика (молочного брата хана) Ахмет-Кази. Іслам-Гірей відписав коронному маршалкові про доцільність укладення вічного миру між Кримом і Польщею й запропонував йому відповідним чином впливати на королівське оточення. Польська сторона з радістю прийняла кримські пропозиції, й наступного дня було відправлено у залог до татар К. Корицького, а також передано умови можливого миру.

Текст документа невідомий, але можемо припустити, що стосовно Війська Запорозького передбачалося як максимум відновлення Білоцерківського договору. Однак хан не прийняв цих умов, про що було повідомлено короля 26 листопада. На другий день Корицинський отримав листа від Сефера Кази-аги, в якому

той вимагав не затягувати переговори, «не бавитися пустопорожніми словами» й відновити чинність Зборівського договору. Для обговорення подальших дій Ян Казимир зібрав раду сенаторів, що висловилися за продовження переговорів. Тоді король звернувся до хана з листом, написаним у приязному тоні, де висловлював сподівання, що той прибув сюди «для укладення миру», й пропонував, щоб візир і канцлер продовжували працювати у цьому напрямі. Корицинський теж послав листа до Сефера Кази-аги. Уночі 28 листопада польські послы Г. Войнилович і В. Бечинський разом з аталиком у супроводі кількох десятків жовнірів залишили королівський обоз. Однак на зворотньому шляху на них напали ногайські татари Мустафи-мурзи, розгромили охорону, пограбували послів, відібрали у них листи, порвали й кинули їх у болото. Лише коли на місце подій з'явився сам Мустафа-мурза, який в усьому розібрався, подорожніх відпустили. Але їхати без листів до хана не було сенсу, тому послы повернули назад. Переписавши листи заново, вирішили відправити їх з перекладачем Сефером і аталиком. Канцлер повідомив візира про напад татар і пропонував особисто зустрітися під Кам'янцем для переговорів.

Польський уряд із нетерпінням чекав відповіді хана, адже становище армії було катастрофічним. У 20-х числах листопада козацькі й татарські з'єднання відрізали її обоз від Снятинщини, звідкіля ще вдавалося отримувати хоч трохи продовольства та фуражу. Водночас їхні значні сили почали зосереджуватися в околицях Кам'янця. Кілька загонів відправилися в різні райони Руського воєводства, зайняли Теревовлю, Тернопіль, Хоростків, Зборів, Гологори та інші міста і з'явилися в околицях Золочева, Підгайців, під Білим Каменем. Козакам удалося захопити казну, яку везли королю. Було розгромлено чималий роз'їзд (майже 1 тис. жовнірів) полковника Я. Клодзінського, який повертався з-під Гусятина, а також корогву Корицького. Угорці масово, цілими корогвами почали втікати в напрямку Коломиї. Голод досяг крайньої межі. Канцлер писав до королеви: якщо козаки будуть «около их обозов стоять и наступать не учнут, и им де всем с голоду и с нужи помереть». Зрозуміло, що кожний день затримки в переговорах болісно позначався на настроях короля та його оточення. А хан не поспішав. Чому? Найімовірніше, в такий спосіб він намагався добитися більшої поступливості Яна Казимира. Лише 1 грудня надійшла

звістка про наближення аталика та посла Іслам-Гірея, на яких учинили напад жовніри яворівського старости (напевно, помстившись за напад татар на польське посольство).

У листі до короля хан зауважував, що прибув сюди для налагодження стосунків козаків із Польщею. Наступного дня було прийнято його посла, а після аудієнції скликано сенаторську раду, що визначила склад комісії на переговорах, членом якої став також канцлер. У супроводі 4-тисячної добірної кінноти й кількох сотень німецьких піхотинців під проводом руського воєводи С. Лянцкоронського вони вирушили до Кам'янця. Під охороною татарських полків сюди ж з'явився Сефер Кази-ага, який, однак, пославшись на втому, відмовився від зустрічі. Насправді причина була зовсім іншою, а саме: Іслам-Гірею не вдалося врегулювати питання щодо місця й ролі в наступних переговорах Хмельницького, адже на перших порах хан приховував від нього всі свої наміри. Врешті 1 грудня Іслам-Гірей прислав до гетьмана перекладача, пропонуючи прибути на переговори під Кам'янець, на що отримав відповідь: оскільки саме він, гетьман, запрошував хана на допомогу проти Польщі, то «пристойно де было миритца с королем ему, гетману», а не ханові. Тоді Іслам-Гірей удруге звернувся до Богдана з пропозицією з'явитися на переговори самому чи доручити цю місію І. Виговському і «лутчим полковникам, человек двум или трем». При цьому обіцяв замирити Військо Запорозьке з Польщею на основі статей Зборівського договору. Маємо свідчення самого Хмельницького, що до нього надсилав також листа і Ян Казимир, запрошуючи до перемовин.

Знаючи про рішення Земського Собору, Хмельницький вирішив не зв'язувати себе умовами нового договору з польським урядом, до того ж підозрюючи, що хан знову може порушити питання про організацію спільного воєнного походу проти Росії. Тому, відправляючи посольство в складі полковників М. Пушкаренка, І. Богуна, Г. Сахновича й, очевидно, Ф. Джеджалія на чолі з І. Виговським, застеріг останнього категорично відмовитися від участі у переговорному процесі, якщо порушуватимуться питання, спрямовані проти Росії. У супроводі 5 тис. досвідчених козаків українські послы прибули в околиці Кам'янця й зупинилися неподалік ставки Сефера Кази-аги. Генеральний писар відвідав візира з метою з'ясування змісту основних пунктів переговорів. Той повідомив,

що вони торкатимуться відновлення умов Зборівського договору й підготовки весняного походу на Москву. При цьому недвозначно заявив, що українські представники будуть запрошені лише тоді, коли вони з канцлером «договариватца станут», тобто відводив їм роль статистів, усуваючи від вироблення умов майбутніх домовленостей. Отже, ханська дипломатія допустилася помилки, даючи українському посольству підстави для відмови від участі в переговорах, і Виговський скористався цим, заявивши, що «им на Московское государство войною итти некоторыми делы нельзя».

У суботу, 3 грудня, неподалік Нового замку почалися зустрічі польських і татарських посольств (українські представники в них участі не брали). Сефер Кази-ага відразу ж висунув полякам такі вимоги: сплатити упоминки; замиритися з козаками на умовах Зборівського договору; дозволити татарам брати людей у ясир до Вісли; дати двох заручників, інакше «всі розмови даремні». Польські послы погодилися лише сплатити упоминки й зі свого боку домагалися розриву союзу Криму з Україною, а ясир дозволяли брати тільки на землях козацької України. Однак домовитися не вдалося, й перший день переговорів закінчився безрезультатно. Довідавшись про це, хан вирішив підійти з ордою ближче до Кам'янця. Хмельницький теж наказав своїм полкам наблизитися до міста. Польські комісари звернулися з проханням до короля дати їм нову «Декларацію» для продовження переговорів. Уночі вони отримали відповідь, де зазначалося, що «Декларація» лише розробляється сенаторами. Комісарам заборонялося погоджуватися на умови, які висувують татари. Вони мусили наполягати на забороні брати ясир з усієї території Речі Посполитої, за винятком України, що ж до упоминків, то могли пообіцяти додатково 100 тис. талерів. Щодо умов Зборівського договору комісари мали діяти згідно з отриманими повноваженнями (на жаль, нам невідомими); їм пропонувалося також за 10 тис. талерів підкупити візира, щоб той проявив більшу поступливість. На випадок, коли б не стало надії на укладення договору, комісари повинні були затягнути хід переговорів «на сьогоднішній недільний день», попередити про це заздалегідь військо й о 4 годині ранку вирушити табором до обозу.

4 грудня послы досягли домовленості продовжити переговори наступного дня. 5 грудня вони завершилися укладенням усної

угоди «без будь-якого писання». Відносно України вона передбачала, за свідченням «Короткої розповіді», залишити козаків «при давніх вольностях». Щодо їхньої кількості, лінії розмежування з Річчю Посполитою та релігії, то при цьому не згадувалися умови ні Зборівського, ні Білоцерківського договорів. Угода передбачала повернення шляхти й магнатів до маєтків, а також право підрозділам коронної армії розташуватися в Україні. Не виключено, що під час переговорів обговорювалося й питання про можливість спільного походу Криму та Польщі проти Росії. Проблема ясиру не піднімалася. Однак в «Щоденнику обозовому» вміщено інформацію, що було досягнуто домовленості про відновлення Зборівських пактів. Де ж істина?

М. Грушевський на основі аналізу різних наративних джерел (спогадів А. Радзивілла, праць В. Коховського, Я. Рудавського та С. Твардовського) дійшов висновку, що Польща змушена була погодитися на відновлення умов Зборівського договору. Як на наш погляд, зміст угоди цього не передбачав, оскільки обидві сторони зуміли знайти компромісні рішення без надання автономії козацькій Україні, бо жодна з них не була в цьому зацікавлена. На подібні міркування наштотують свідчення сучасників подій. Так, за даними І. Виговського, якому вдалося дізнатися про окремі аспекти ходу переговорного процесу, польські й татарські послы фактично проігнорували інтереси України. Адже коли зайшла мова про них, Сефер Кази-ага заявив, що «гетман де и все Войско Запорожское в их воле». На що польська сторона (імовірно, устами канцлера) в свою чергу зауважила, щоб «на съезде от гетмана никто не был, для того, что гетман и все Войско Запорожское королевские издавна и они де с ними помирятца особь» (курсив наш. — Авт.), на що візир промовчав. Збереглося визнання одного з найвпливовіших мурз, Карач-бея, викладене в його листі наприкінці грудня до Хмельницького, про те, що татари полишили гетьмана серед війни. Сам гетьман у листі від 7 грудня до повноважних російських послів ні словом не згадав, що замирення передбачало відновлення Зборівського договору: «Король польский с татары помирился, а мы с ним и в очи не видалися». Піддячий Г. Старков, який неодноразово зустрічався з козаками, які поверталися з походу, констатував: «Того де, что гетман с королем помирился по Збаровскому договору, он, Григорей, будучи в Чигирине у казаков,

которые приехали из войска, и в городех едучи, *ни от ково не слышал* (курсив наш. — *Авт.*)». Щоправда, маємо свідчення І. Виговського: коли він за дорученням гетьмана прибув до візира, аби з'ясувати зміст укладеної угоди, той повідомив, що хан замирив Військо Запорозьке з королем на основі Зборівського договору. Однак гадаємо, що дана заява мала суто декларативний характер і була зроблена для заспокоєння Хмельницького.

Як свідчать виявлені нами джерела, навіть якщо положення про залишення Війська Запорозького при умовах Зборівського договору й фіксувалося в угоді, то воно стосувалося виключно козацьких прав і вольностей і повністю ігнорувало всі інші статті, що визначали статус України. Тому не випадково передбачалося негайна окупація території Української держави, а сформована 9 грудня комісія мала пильнувати за створенням сприятливих умов для повернення сюди шляхти. Річ Посполита здобувала мир у вкрай важкій ситуації, коли шансів на порятунок армії практично не було. Кримське ханство, не допустивши розгрому польського війська, уникло різкого ослаблення Речі Посполитої та зміцнення позицій України. Це зберігало вигідну для нього рівновагу сил, яка, з одного боку, змушувала б гетьмана постійно шукати союзу з Кримом, а з іншого — дозволяла ханству втручатися у внутрішні справи Речі Посполитої, регулярно отримувати упоминки й безкарно здійснювати набіги на українські землі — чи то на території, що залишалися в межах Польщі, чи на козацьких теренах. Пішовши на поступки польському уряду в «козацькому питанні», хан отримав додатково до «законних» упоминків ще 100 тис. червоних злотих (візир — 20 тис.), а також мовчазну згоду брати ясир у західному регіоні України. І, як свідчать різні джерела, татарські чамбули безжалісно пограбували села й міста західної частини Поділля, Волині, Галичини. Отже, політичні наслідки кампанії для Української держави були вкрай несприятливими.

Уклавши угоду з польським урядом, Іслам-Гірей, як зазначалося вище, не поспішав повідомити про її зміст Хмельницького, тому останній послав до візира генерального писаря, який отримав певну інформацію, хоч і не в усьому достовірну. Імовірно, 6 грудня гетьман скликав раду полковників і генеральних старшин, ознайомивши їх зі змістом угоди, й поставив питання про повний розрив із Річчю Посполитою: «иттить от короля прочь, что

он с королем не мирился». За свідченням лохвицького сотника Остапа Горбаренка, гетьман інформував полковників, «что государь пожаловал велел их принять под свою государеву высокую руку, а полковники де сказали им, казакам, всем». І всі вони, полковники и козаки, «государской милости все обрадовались, под государевою высокою рукою быти ради». Було вирішено припинити похід.

Звертає на себе увагу спроба Іслам-Гірея схилити гетьмана до експедиції в західні землі України за здобиччю, але той відмовився, за що хан, за словами самого Хмельницького, на нього «осердился». Щоправда, як описується у деяких джерелах, він все ж змушений був «поневоле» погодитися на залишення частини війська (очевидно, в районі Сатанова), щоб, по-перше, орда, повертаючись назад, не руйнувала сіл і міст козацької республіки і, по-друге, щоб захистити татарські тили від можливого удару польських корогів. Водночас Хмельницький розіслав універсали до населення козацької України з попередженнями берегтися від татар і не довіряти їм. Зокрема, гетьман звелів наказному уманському полковникові звести мешканців Уманщини до великих міст, оскільки через їхній край повертатимуться татарські чамбули. Наступного дня українські полки залишили околиці Гусятина. У листі до повноважних російських послів гетьман повідомив про успішне завершення воєнної кампанії й своє повернення, звернувши їхню увагу на антиросійську спрямованість кримсько-польської угоди.

Шлях Хмельницького пролягав через Сатанів, Городок, Меджибіж, Летичів, Літин, Вінницю, Животів на Корсунь. Велике занепокоєння в нього продовжувала викликати доля населення тих місцевостей, через які мала повертатися орда. Тому приблизно 11–12 грудня гетьман послав у Меджибіж уманського сотника Івана Зарудного з 500 козаками, «чтоб черкасских городов, и сел и деревень не розоряли и христиан в полон не имали». З цією ж метою він залишив у Брацлаві 3 полки. З Літина послав до хана буківського сотника Івана Бородатого з 5 козаками з суворим попередженням, що коли татари грабуватимуть міста й села і братимуть людей в ясир, то йому, гетьману, «хану за то розоренье не молчатъ». Заборонив також спинятися татарам на постій у містах.

Зрозуміло, що основною політичною проблемою для Хмельницького залишалося врегулювання відносин із російським

*Кухоль гетьмана Богдана Хмельницького.
Початок XVII ст.*

урядом і вироблення умов, на яких козацька держава мала погодитися на протекцію Росії. Слід було швидше зустрітися з російськими послами, обговорити увесь комплекс найважливіших питань.

Із Літина (13 або 14 грудня) гетьман надіслав розпорядження Іллі Богаченку, який супроводжував Стрешнева та Бредихіна, щоб вони зачекали на нього в Торчиці. До містечка відправив сотника Тимофія із завданням підготувати все необхідне для зустрічі посольства. Розраховуючи, що повноважні послы ось-ось мали прибути до Переяслава, гетьман спочатку мав намір відразу ж їхати туди, але, довідавшись про їхню затримку, прийняв рішення відвідати Чигирин і 16–17 грудня, розпустивши військо, наказав полковникам, осавулам і сотникам «сѣзжатца в Переяславль к Васильеву дни

безо всякого мотчанья». Імовірно, 20 грудня гетьман дав розпорядження Богаченкові їхати з російськими послами до Чигирин. Цього ж дня він прибув до Корсуня, де у відповідь на прохання ігумена Межигірського монастиря надав «в уживане вічне» с. Чернин. Наступного дня Хмельницький надіслав листа повноважним послам, запрошуючи до Переяслава, куди обіцяв прибути після їхнього приїзду. Супроводжувати їх наказав полковникові І. Федоренку. 24 грудня, вже з Чигирини, довідавшись про виїзд посольства В. Бутурліна з Путивля, гетьман направив йому нового листа, прохаючи якомога швидше їхати до Переяслава, й запевнив, що прибуде у місто після свят.

26 грудня в Чигирині Хмельницький дав аудієнцію Р. Стрешневу та М. Бредихіну, прийняв «чесно й учтиво», взяв царську грамоту, уважно вислухав передану ними волю Олексія

Михайловича прийняти гетьмана і Військо Запорозьке «з городами вашими и з землями... под свою царского величества высокую руку» й запевнив послів, що служитиме цареві «всею правдою», в чому готовий присягнути. Водночас пообіцяв розіслати всім полковникам листи з повідомленням про «премноую милость» государя та розпорядженням прибути до 6 січня до Переяслава. Щодо постачання продовольством і фуражем російського війська, яке розташується в Україні, гетьман повідомив, що взимку все це отримають у містах, а влітку — будуть «в загонах промышлять», а траву знайдуть у полях. Послы поцікавилися думкою гетьмана про можливу реакцію хана: чи піде він на союз із Польщею й як, у разі необхідності, краще вести боротьбу з татарами? Ці запитання відображували занепокоєння російського уряду загрозою виникнення воєнно-політичного союзу Речі Посполитої з Кримом, тим більше що за спиною останнього стояла Порта. Відповідь Хмельницького загалом була заспокоїливою: оскільки хан, дізнавшись про взяття під протекцію царем Війська Запорозького, сам боятиметься, «чтоб запорожские козаки самих их воевать не ходили», то навряд чи він об'єднає сили з Польщею проти України та Росії. Якщо ж хан посміє розпочати воєнні дії, тоді слід завдати комбінованого удару по Криму силами Війська Запорозького, російської армії та донських козаків. Як бачимо, гетьман дещо недооцінював небезпеку створення кримсько-польського воєнного союзу. Під час розмови він пообіцяв, що після присяги в Переяславі направить до хана посольство, яке повідомить про перехід Війська Запорозького в підданство російського царя й запропонує збереження існуючої дружби.

*Кухоль з портретом Богдана Хмельницького.
XVII ст.*

Після завершення цих переговорів Хмельницький у власних справах (нам невідомих) поїхав до Суботова, звідкіля повернувся 28 грудня. Очевидно, тоді ж приїхав від хана І. Бородатий, який передав гетьманові: коли зберуться всі чамбули, ординці залишать козацькі землі. Водночас Іслам-Гірей прохав надіслати продовольство, бо татари «голодны и нужны». Цього ж дня Хмельницький звернувся з листом до Олексія Михайловича, у якому повідомив про прийом Стрешнева й Бредихіна і пояснив причину затримки їхнього від'їзду, а також обіцяв «верне во всем служить и крест целовать...». 29 грудня гетьман дав відпускну аудієнцію російським послам, під час якої передав листа царю й прохав порушити клопотання про допомогу військами, бо певний, що найближчим часом розпочнеться наступ армії Речі Посполитої.

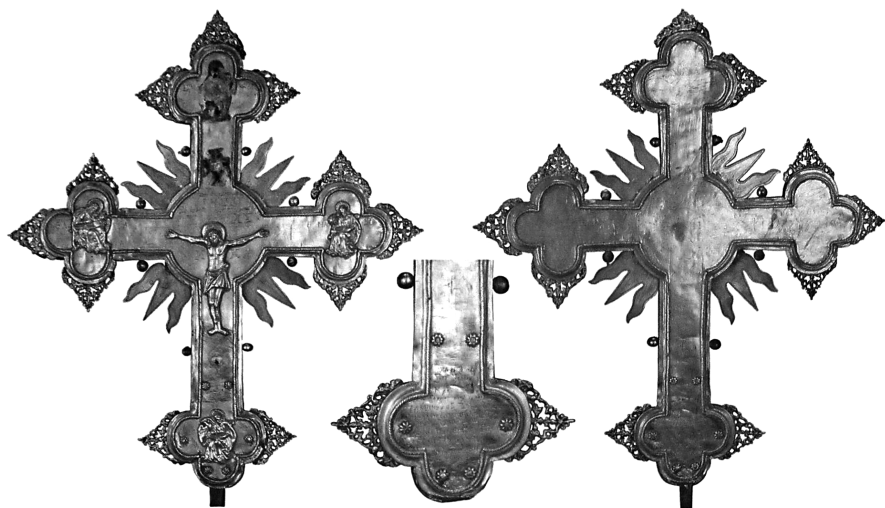
Тим часом посольство В. Бутурліна, отримавши в Путивлі для Хмельницького знамено, булаву, ферязь і шапку, 20 грудня залишило місто й вирушило в Україну. Наступного дня з листів гетьмана та генерального писаря посли довідалися про завершення воєнної кампанії та прагнення Хмельницького якомога швидше дістатися визначеного місця зустрічі. 31 грудня вони наблизилися до Переяслава, де полковник Тетеря організував урочисту зустріч: в'їхали до міста під постріли самопалів, були зустрінуті протопопом Григорієм зі священниками та мешканцями. Цього ж дня посли отримали царську грамоту з повідомленням, що до Києва наказано прибути з ратними людьми воєводам князю Ф. Куракіну та князю Ф. Волконському. Напередодні В. Бутурлін відправив до Хмельницького І. Євського, повідомляючи про своє прибуття до Переяслава.

30 грудня гетьман, імовірно, займався похороном Тимофія, після чого почав збиратися до від'їзду. У перших числах січня він прийняв Євського, через якого передав листа повноважним послам, повідомляючи, що прибуде на переговори з ними 6 січня. 5 січня він залишив Чигирин і за годину до заходу сонця наступного дня в'їхав до Переяслава.

У суботу, 7 січня, український державець зустрівся з повноважними послами, які повідомили про мету посольства й запропонували 8 січня передати йому царську грамоту, після чого мала відбутися церемонія складання присяги в церкві на вірність царю. Гетьман засвідчив готовність — свою та Війська

Запорозького — служити государю й повідомив, що спочатку, в неділю ранком, збере раду полковників, після якої вони приїдуть «на съезжей двор», де вислухають царський указ. Після цього відбудеться рада старшини, а потім вони вирушать до соборної церкви для присяги. Не виключаємо, що під час розмови послів було озайомлено з основними вимогами Війська Запорозького, які мав задовольнити російський уряд, й отримано від В. Бутурліна запевнення, що цар підтвердить козацькі права та вольності.

Може склалася враження, що у такий спосіб вдалося врегулювати основні питання, пов'язані з організацією такого важливого політичного акта, як оформлення протекції Українській державі з боку Росії. На жаль, як показали події наступного дня, серйозним прорахунком стало те, що не було взято до уваги відмінність між політичними устроями Росії та Польщі й не з'ясовано позиції повноважних послів щодо їхньої присяги від імені Олексія Михайловича на умовах прийняття Україною протекції. Адже Росія становила собою самодержавну монархію, яка еволюціонувала в бік абсолютизму, а Польща — слабо централізовану станову монархію на чолі з королем, який обирався сеймом. Маючи багатий політичний досвід спілкування з польським урядом, Хмельницький за інерцією навіть не сумнівався в тому, що, приймаючи Військо Запорозьке під «високу руку» (а це мало відбутися лише за певних умов на основі «договорного письма», на що гетьман звертав увагу ще влітку 1651 р.), цар уповноважив послів від його імені скріпити присягою досягнуту домовленість. Адже Хмельницький трактував прийняття козацькою державою протекції не як односторонній політичний акт царської милості Війську Запорозькому, а як двосторонній, у якому кожна з сторін брала (одна перед іншою) певні зобов'язання, порушення яких неминуче вело б до втрати його юридичної чинності. Тим-то гетьман був певний того, що, приймаючи під «свою руку» Військо Запорозьке, Олексій Михайлович мав присягнути, що не видасть його польському королю, буде захищати, а також не порушуватиме вольностей: «Хто был шляхтич, или казак и мещанин, и хто в каком чину наперед сево и какие маетности у себя имел, и тому б всему быть попрежнему», що, по суті, означало збереження чинного в Українській державі соціально-економічного й політичного устрою. Зі свого боку, Військо Запорозьке виявляло готовність визнати своє

Хрест на престольний, перед яким, за переказами, гетьман Богдан Хмельницький присягав на раді в Переяславі. 1650 р.

підданство царю й присягнути йому на вірну службу. Отже, за переконанням Хмельницького та його оточення, прийняття козацькою державою протекції мало відбутись на основі статей договору («договорного письма»).

Ранком 8 січня Хмельницький скликав таємну старшинську раду, в якій взяли участь лише представники генеральної старшини та полковники. На жаль, у нас немає даних про її хід. Певно, не помилимося, припустивши, що вона обговорила й прийняла «статті», на яких мали присягнути російські послы Війську Запорозькому. Про рішення ради гетьман через І. Виговського повідомив Бутурліна. О 14-й годині вдарили барабани, скликаючи козаків і мешканців міста на раду. Сюди ж прибув гетьман разом із 13 полковниками, представниками генеральної та полкової старшини, а також із козаками. На майдані зібралося коло (всього понад 300 осіб), де під бунчуком стала старшина на чолі з гетьманом. Згодом він вийшов на середину кола, й військовий осавул закликав усіх до тиші, після чого Хмельницький виголосив свою відому промову. У ній гетьман підкреслив жорстокий характер 6-річної боротьби з поляками, які намагаються знищити «церковь Божию,

дабы имя руское не помянулось в земли нашей», був змушений визнати, що власними силами Україні перемоги не добитися, підкреслив необхідність саме зараз обрати протектора — одного з чотирьох: турецького султана, кримського хана, польського короля чи російського царя, при цьому дав коротку характеристику політики кожного з них. За даними статейного списку посольства Бутурліна, у відповідь на ці слова гетьмана «весь народ возопил: волим под царя восточного, православного, крепкою рукою в нашей благочестивой вере умирати, нежели ненавистнику христову поганину достати». Тоді переяславський полковник Тетеря обійшов по колу усіх присутніх, запитуючи: «Все ли тако соизволяете?» Відповідь була одностайною: «Все единодушно». Знову взяв слово Хмельницький: «Буди тако. Да Господь Бог наш с укрепит под его царскою крепкою рукою». На що весь присутній люд «единогласно возопил: Боже, утврди, Боже, укрепи, чтоб есми вовеки вси едино были».

Після закінчення ради Хмельницький послав до Бутурліна Виговського, повідомляючи, що «казаки и мещане все под государеву высокую руку подклонились». Згодом до них у супроводі старшини з'явився сам гетьман, якому Бутурлін передав царську грамоту. За дорученням Хмельницького її для всіх присутніх зачитав генеральний писар. Вислухавши зміст документа, гетьман засвідчив готовність Війська Запорозького вірно служити государеві. У відповідь Бутурлін повідомив причини, що зумовили прийняття Війська Запорозького під царську руку, й пообіцяв надати найближчим часом допомогу ратними людьми.

Настав час їхати до соборної церкви, щоб присягнути на рішення ради. У карету разом сіли гетьман і російські послы. В церкві їх зустріли протопоп Григорій «со всем освященным собором», а також спеціально прислані російським урядом для цього церемоніалу казанський преображенський архімандрит Прохор і протопоп Андрій. Вони відразу ж забажали прийняти присягу «по чиновной книге, какова от государя прислана к ним». Тоді Хмельницький звернувся до Бутурліна та інших послів, щоб вони присягнули «за государя царя» в тому, «что ему, государю, их, гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское, польскому королю не выдавать, и за них стоять, и вольностей не нарушеть...». Як видно з тексту згадуваного «статейного списку», дана вимога правителя

України не виявилася для Бутурліна несподіваною. Складається враження, що психологічно він був готовий до подібного перебігу подій, тому відразу ж у різкій і рішучій формі запротестував проти принесення присяги від імені царя. При цьому аргументував свою позицію тим, що в Росії завжди царям «веру чинили (тобто присягали. — Авт.) их государские подданные...». А такого, щоб за «великого государя веру учинити, николи не бывало и впредь не будет», а йому, гетьману, і *«говорить было о том непристойно, потому что всякой подданной повинен веру дати своему государю (курсив наш. — Авт.)»*. Так і їм, гетьману та Війську Запорозькому, «как начали великому государю служить и о чем били челом, так бы и совершили и веру великому государю дали по евангельской заповеди безо всякого сумнения». Посол тут же запевнив Хмельницького, що російський цар «учнет их держать в своем государском милостивом жалованье, и в признание, и от недругов их во оборони и в защищение, и вольностей у них не отымает, и маестностями их, чем кто владеет, великий государь их пожалует, велит им владеть попрежнему». Як бачимо, відмовившись присягати, уповноважений російського уряду все ж заявив, що цар задовольнить усі пункти, висунуті Військом Запорозьким, тобто засвідчив фактичне визнання ним певних умов, на основі яких Українська держава погоджувалася на протекцію. Однак Хмельницький, для якого подібна реакція російських послів виявилася повною несподіванкою, відмовився присягати, заявивши, що йому необхідно порадитися зі старшиною та козаками, й вийшов із церкви.

Ситуація ставала критичною. Уся справа прийняття підданства цареві повисла на волосинці. Гетьман скликав (очевидно, на підвір'ї Тетері) раду з присутніх старшин і козаків для вирішення питання: що робити далі? Не виключаємо, що думки розійшлися. Гетьман і старшини в принципі погоджувалися піти на прийняття вимоги Бутурліна, однак козаки наполягали, щоб послі також принесли присягу Війську Запорозькому. Тому Хмельницький послав до росіян Тетерю та Г. Сахновича, щоб схилити їх до цього. Проте ті твердо стояли на своєму: «То непристойное дело, что за государя им вера чинить, николи того не повелось, что за них, государей, подданным вера давать, а дают веру государю подданные». Коли ж полковники зауважили, що польські королі своїм підданим завжди присягають, то одержали відповідь,

що цього за зразок не варто наводити, бо ті «короли неверные и не самодержцы, а на чем и присягают, и на том николи в правде своей не стоят». Вислухавши докази послів, Тетеря й Сахнович зазначили, що вони, старшина з гетьманом, вірять їхнім словам, однак «казаки не верят, а хотят того, чтоб они дали им веру». Не добившись нічого, вони повернулися до Хмельницького, перед яким постала вкрай складна дилема: чи відмовитися від рішення ради й, таким чином, фактично залишитися без військово-політичної підтримки могутнього протектора, чи піти на прийняття протекції російського царя, але без присяги з його боку дотримуватися збереження прав і привілеїв Війська Запорозького, що ставило козаків у залежність від волі та милості государя. Реально оцінюючи сили й можливості Української козацької держави, з огляду на безвихідність її геополітичного становища (Кам'янецький кримсько-польський договір передбачав її окупацію польським військом), гетьман обирає другий варіант. Рада вирішує прийняти вимогу Бутурліна й присягнути на вірність царю, але при цьому звернутися до Олексія Михайловича з чолобитною про затвердження прав Війська Запорозького. Ставши на цьому, Хмельницький, усі присутні старшини та козаки пішли до церкви й там присягнули.

Після присяги гетьман із послами поїхали в кареті до їхньої резиденції, а «полковники и всякие люди шли пеши». Прибувши туди, Бутурлін вручив Хмельницькому передані царем гетьманські клейноди: знамено, булаву, ферязь і шапку, а також платню соболями. При цьому проголосив спеціально підготовлену промову. Старшинам було вручено платню. Затим Хмельницький під розгорнутим знаменом, з булавою в руці, одягнений у ферязь і в шапці пішки вирушив до свого двору. Слідом за ним ішли старшини. Так завершився короткий січневий день 1654 р.

В історичній літературі існує чимало різних, часто полярних оцінок цього політичного акту. При цьому, на жаль, вчені досить часто виходили не з аналізу конкретно-історичних реалій середини XVII ст., а керувалися створеними заздалегідь логічними схемами чи ідеологічними концепціями. Зважаючи на це, дозволимо собі висловити кілька міркувань щодо даної проблеми, оскільки вона вимагає окремого комплексного дослідження не лише істориків, а й правознавців, політологів, етнографів та інших

фахівців. На наш погляд, не можна погодитися з поширеною думкою про випадковий характер рішення Переяславської ради. В умовах жорстокої багаторічної боротьби українського соціуму з політичним режимом Речі Посполитої Хмельницький та його соратники мали можливість переконатися в тому, що ні Крим, ні Туреччина, ні Росія не були зацікавленими в утворенні на землях України незалежної держави, а також у тому, що Кримське ханство прагнуло не допустити воєнного розгрому Польської Корони, оскільки це порушило б вигідну йому розстановку сил у Східній і Південно-Східній Європі. З огляду на політичну ситуацію, гетьман у пошуках союзників змушений був маневрувати, що посилювало залежність України від позицій хана й турецького султана, причому останній чимдалі активніше домагався встановлення над козацькою державою свого протекторату. У праці «Тріумф і катастрофа: Оцінка досягнень і поразки революції Богдана Хмельницького» український вчений П. Феденко зауважив, що Україна не могла вийти із своєї трагічної геополітичної ситуації і «руїна» державності була, так би мовити, «запрограмована». На думку Я. Дашкевича, трагедія її полягала в тому, що як соборна держава вона могла виникнути й зміцніти лише під протекторатом одного з прихильників-сусідів.

За цих тяжких, практично безвихідних умов Хмельницький, намагаючись зберегти хоча б автономію утвореної держави, неодноразово звертався до царя сусідньої країни з пропозицією про встановлення над Україною своєї протекції. Які ж фактори сприяли реалізації цього плану? По-перше, назвемо політику позитивного нейтралітету російського уряду в подіях середини XVII ст., особливо в 1650 – 1653 роках. Важливу роль відіграли давні економічні й культурні зв'язки українських земель з Росією. Важко переоцінити й значення спільності віросповідання.

По-друге, Переяславський акт не був примхою волі гетьмана чи наслідком інтриги певного елітного угруповання. Дане рішення було прийняте, якщо висловлюватися сучасною політичною термінологією, вищим законодавчим органом Української козацької держави — козацькою радою, в якій взяли участь, за підрахунками М. Грушевського, приблизно 200 представників старшини та козаків Війська Запорозького. За його ж даними, на раді не були представлені лише Уманський, Паволоцький і Кальницький полки.

У силу яких причин — важко сказати. Можливо, через те, що через їхню територію саме в цей час відходили татарські чамбули. Відомо, що в раді взяли участь міщани Переяслава та, імовірно, мешканці його околиць. Водночас джерела не підтверджують висловлену в історіографії 50–60-х років XX ст. думку, що ця рада за територіальним представництвом була «всеукраїнською», як і характеристику її як «народної» (під кутом зору участі в ній різних соціальних верств і прошарків українського суспільства). Справа в тому, що на раді не було представників населення Волинського, Подільського, Руського та Белзького воєводств (тобто більше третини території тогочасної України). Ті з козаків, які були вихідцями з названих воєводств, у даному разі репрезентували не їх, а полки, в яких служили. Тобто фактично рішення ради передбачало визнання протекції Росії лише з боку козацької України, до складу якої входили тільки Брацлавське, Київське та Чернігівське воєводства. Цього не слід забувати. Що ж до різних станів суспільства Української держави, то можемо констатувати належну репрезентацію на раді лише козацтва (та й то переважно за рахунок старшини): ні міщан, ні селян, ні духовенства від полків як адміністративно-територіальних одиниць на раду ніхто не запрошував, і ми не виявили джерел, які б зафіксували їхню участь у цьому акті. Тому, гадаємо, доцільно вважати, що формальне рішення приймалося розширеною козацькою радою, оскільки в ній дозволялося брати участь усім присутнім на той час у Переяславі представникам українського населення: інша річ, що це рішення, напевно, у тій ситуації справді тією чи іншою мірою відповідало інтересам Української держави.

По-третє, не до кінця вивченим вважаємо юридичний аспект Переяславського акта. В історичній літературі щодо означення його сутності застосовувалися різні дефініції: особиста унія, унія реальна, інкорпорація, протекторат, васальна залежність, «менше зло», а з 50-х років у межах колишнього СРСР утвердилося визначення «возз'єднання України з Росією». Наукову необґрунтованість застосування дефініції «возз'єднання» стосовно згоди правлячих кіл самостійної й незалежної козацької України на прийняття протекції царя першим з українських істориків запровадив М. Брайчевський. На початку 1990-х років нами обґрунтовувалася теза, що укладен ій 1654 р. союз між Україною і Росією

доцільно класифікувати як воєнно-політичну конфедерацію двох рівноправних держав, засновану на договірній основі.

Зага????м дана політична акція відіграла непересічну роль у політичній історії Східної та Південно-Східної Європи XVII ст. Зроблений нами аналіз джерел дає підстави для такого висновку: незважаючи на відмову російських послів присягнути від імені царя козацькій Україні, все ж вони дали усні запевнення й гарантії, що Олексій Михайлович задовольнить усі права та привілеї Війська Запорозького, причому більші, ніж надавалися польськими королями. Зокрема, на це у своєму листі до царя посилався Хмельницький 17 лютого: «И права, уставы, привилея и всякия свободы и державы добр от духовных и мирских людей, во всяком чину и преимуществе сущих... просим твоего царского величества, изволь твое царское величество утвердить и своими грамотами государскими укрепить навеки. Таково бо государское твоего царского величества слово нам тот же ближней твоего царского величества боярин с товарищи обещал: *“И большая сих речей одержите от великого государя, его царского величества, егда воспросите, большими вас, рече, свободами, державами и добрами пожалует его царское величество, паче королей польских, княжат древних российских, точию челом бейте и верно служите его царскому величеству* (виділення наше. — Авт.)”». Справді, згодом російський уряд затвердив «Березневі статті» й видав ряд жалуваних грамот, які в комплексі юридично оформляли й закріплювали політично-правовий статус козацької України у відносинах із Росією. Через це схилиємося до думки, що хоча в Переяславі договору як такого не було підписано, все ж, по суті, Переяславський пакт, як слушно зауважував А. Яковлів, виступав міждержавним договірним актом, оскільки кожна із сторін брала на себе певні зобов'язання, а його специфіка полягала в тому, що спочатку одна сторона (український уряд) в усній формі заявила про визнання свого підданства другій (російському урядові), в чому й присягнула за усної обіцянки визнати її права, які пізніше письмово були юридично оформлені другою стороною у формі «пожалування».

Тепер зробимо спробу з'ясувати юридичний статус Української козацької держави у відносинах із Росією, чому приділяв особливо велику увагу гетьман. Зазначимо, що через день після ради в Переяславі український володар дав В. Бутурліну реєстр

(«роспись») населених пунктів за полками, в мешканців яких російські чиновники мали взяти присягу на вірність Росії. Під час розмови з представниками російського уряду він погодився на виплату певної суми податку до царської казни, досить стримано сприйняв їхнє повідомлення про введення до Києва ратних людей на чолі з воєводами й знову порушив клопотання, щоб цар затвердив чисельність козаків Війська Запорозького в 60 тис. чи навіть більше осіб, зберіг за ними всі привілеї, право на власний суд, звільнив від сплати мита, мостового, перевізного; залишив за вдовами козацькими та їхніми дітьми вольності та маєтки. Гетьман дбав про те, щоб «в Запорожском де Войске хто в каком чину был по ся места, и ныне бы государь пожаловал, велел быть по тому, чтоб шляхтич был шляхтичем, а казак казаком, а мещанин мещанином». Бутурлін запевняв, що всі ці прохання будуть задоволені.

У той час, як Хмельницький піклувався насамперед про інтереси держави в цілому, значна частина старшини та шляхти за його спиною намагалася не лише забезпечити за собою власні права та привілеї, а й добитися їх суттєвого розширення, зокрема, заволодіти маєтками, чого не дозволяв гетьман. Так, спочатку до Бутурліна з'явилися І. Виговський, Богданович-Зарудний, Сахнович та інші полковники з вимогою дати їм «письмо за своими руками, чтоб вольностям их, и правом, и маетностям быть попрежнему, для того чтоб всякому полковнику было что показать, приехав в свой полк». Однак їм було в цьому відмовлено. Відвідали посла й представники шляхти (не виключаємо, що серед них був і дехто з названих осіб), які вже наперед розписали собі посади воєвод та урядників і тепер почали домагатися письмового затвердження їх за ними, переконуючи, щоб *«шляхта была меж казаков знатна, и судились бы по своим правом, и маетностям бы за ними быть попрежнему* (курсив наш. — Авт.)». Обурений боярин заявив, що повідомить про це гетьманові, котрий не порушував таких питань перед царем. Тоді шляхтичі знітилися й попросили нічого не говорити Хмельницькому, бо «мы де так писали от своей мысли, а не по гетманскому приказу...».

Першорядну увагу Хмельницький приділяв розробці основних принципів правового статусу України. 13 січня він відвідав російських послів і передав їм листа до царя. Цього ж дня виїхав до Чигирин. Гетьман розіслав універсали старшині в полки, щоб створили сприятливі умови російським представникам для

проведення церемоніалу присяги. Джерела свідчать, що частина населення козацької України, приносячи присягу, сподівалася, що нарешті буде покладено край кровопролитній війні й вони зможуть спокійно займатися своїми справами. Грек Мануйло Костянтинів, який наприкінці лютого 1654 р. прибув до Москви, розповідав: «Которыми де черкасскими городами они ехали, и они де во всех городех и местех слышали, что везде православные христиане благодарят Бога о том, что пожаловал государь, изволил их принять под свою государскую высокую руку. И радуютца де все от мала до велика великою радостию...». Маємо також свідчення Самовидця, що «по усей Україні увесь народ з охотою тое учинил... и немалая радость межи народом стала».

Водночас є дані, що не всі міщани, козаки та духовенство хотіли присягати. Якщо вірити повідомленням чорнобильського протопопа й королівського ротмістра Павші, частина міщан Переяслава, Києва та Чорнобиля присягнула лише під тиском козаків. Невдоволення рішенням Переяславської ради продемонстрували козаки і старшини Уманського, Брацлавського, Полтавського та Кропивницького полків. Відомо також, що митрополит київський С. Косов та архімандрит Києво-Печерського монастиря Й. Тризна відмовлялися 17–18 січня послати слуг присягнути на вірність Росії. Є дані, що відмовлялося присягати й духовенство під тим приводом, що не має на це дозволу константинопольського патріарха. Загалом же на другу половину лютого було завершено прийняття присяги у населення 17 полків. За даними записних книг, її склали 127 338 осіб, із них козаків — 64 659, решту становили міщани, до яких було віднесено й мешканців сіл. Але, як свідчить навіть побіжне ознайомлення із зафіксованими у книгах назвами міст і сіл, присягали мешканці не всіх населених пунктів, а лише тих, список яких подав Бутурліну Хмельницький, — в них проживали козаки, які, імовірно, підлягали безпосередньо козацькій адміністрації (міста й вільні військові села). Візьмемо для прикладу Брацлавське воеводство, на території якого оформилися в основному два полки: Брацлавський і Вінницький (Кальницький). За даними І. Крип'якевича, в 40-х роках XVII ст. на території воеводства було 122 міста, і, як видно з неповного списку подимного тарифу 1629 р., понад 300 сіл. Якщо ж зробимо підрахунки населених пунктів, де побували росіяни для прийняття присяги,

то одержимо такі цифри: по Брацлавському полку 55 міст і містечок, 11 сіл (включаючи спустошені); по Вінницькому полку: міст і містечок (включаючи спустошені) — 26, сіл — 36. Отже, загальна кількість населених пунктів — 128, із яких 81 місто і всього 47 сіл. Навіть враховуючи те, що частина населених пунктів Брацлавщини потрапила до складу Паволоцького та Уманського полків, все ж впадає у вічі вкрай мала кількість сіл, мешканці яких присягали Росії. Тим-то дана проблема потребує подальшого вивчення.

Прибувши в середині січня до Чигирина, Хмельницький безпосередньо зайнявся розробкою умов, що визначали б статус козацької України («Малої Росії»), затвердження яких мало добиватися посольство, спеціально надіслане до Москви. На середину лютого вони були сформовані й 17 лютого викладені в «Проханні» до Олексія Михайловича, з яким відправилися до Москви С. Богданович-Зарудний і П. Тетеря. У чому ж полягав зміст програми гетьмана? Насамперед відзначимо його прагнення добитися права на позиттєве володіння гетьманською булавою в Україні, яка на час Переяславської ради, за словами М. Грушевського, була фактично самостійною державою зі своїм спеціальним устроєм. Так, за Військом Запорозьким мало залишитися право вільного, без втручання російського уряду, вибору гетьмана (зауважимо, що подібного права не мали Кримське ханство, Молдавія та Валахія, правителі яких призначалися султаном). Б. Хмельницький домагався, щоб після смерті гетьмана «Войско Запорожское само меж себя гетмана обирали, а его царскому величеству извещали... (курсив наш. — Авт.)».

Незмінними мали зберегтися витворені історично в ході формування національної держави адміністративно-судова система та соціальна структура українського суспільства. Першорядної ваги надавав гетьман збереженню повноважень козацьких військових судів: «Как из веков бывало в Войске Запорожском, что своими правами суживались, и вольности свои имели в добрах и судах; чтоб ни воевода ни боярин ни стольник в суды войсковые не вступались (курсив наш. — Авт.), но от старших своих чтоб товарищество сужены были: где три человека казаков, тогда два одного должны судити». Мали продовжувати функціонувати земські та міські суди за участю тих урядників, яких обере собі місцева шляхта, «как

и перед тем». Також у містах, зазначав гетьман, *«урядники чтоб из наших людей обираны были на то достойные...»* (курсив наш. — Авт.). Посли отримали повноваження вимагати, щоб російський уряд не призначав в Україну воевод, бо «наехав бы воевода, права ломати имел и установы какие чинил, и то людем имело бы бити в великую досаду, понеже праву иному не могут вскоре навыкнут и тяготы такие не могут понести...». Управлінські функції мали переходити до рук старших із місцевих людей, які «против прав и установ тутошних будут исправляти». Воеводам заборонялося приїжджати навіть для збору податків, хіба б «из тутошних людей обобрав воеводу, человека достойного, имеет те все доходы в правду его царскому величеству отдавати».

Хмельницький домагався від царя збереження широких повноважень за гетьманською владою. Привертає увагу така деталь: вибори нового гетьмана могли відбутися лише після смерті його попередника. У такий спосіб він хотів, по-перше, забезпечити юридичне визнання легітимності своєї влади як влади єдиного й повновладного володаря України, а по-друге, не допустити спроб можливого втручання російського уряду з метою усувати з цієї посади небажаних для себе осіб руками відповідно настроєних козацьких мас. Богдан просив «на булаву гетманскую», для різних витрат і потреб, передати Чигиринське староство. Під його керівництвом мало перебувати 60-тисячне реєстрове військо. За гетьманом передбачалося залишити вирішення всіх як внутрішніх, так і зовнішніх питань Української держави. Тому Хмельницький наполягав на дозволі послів, «которые от века из чужих земель приходят до Войска Запорожского, чтоб пану гетману и Войску Запорожскому, которые б к добру были, вольно принят, чтоб то его царскому величеству во гнев не было; а чтобы имело против его царского величества быти, должны мы его царскому величеству извещати».

Як уже йшлося, гетьман намагався зберегти в козацькій Україні як існуючу соціальну структуру, так і наявні соціально-економічні відносини, що мало особливо важливе значення для її розвитку. Зрозуміло, що найпершою його турботою було узаконення привілейованого становища козацтва та шляхти, яка служила Війську Запорозькому. Тому він переконував царя зберегти споконвічні права та вольності «наши войсковые». У ході революції козацьке

землеволодіння набуло статусу дрібної власності, який тепер хотів юридично оформити Хмельницький у переговорах із російським урядом: «Именный казатцких чтоб никто не отбирал: которые земли имеют и что к ним належит, *чтоб с теми имении вольны были* (курсив наш. — Авт.). Вдовы козатцкие остальные и дети их, чтоб в такой же вольности жили, как предки, отцы их». Він вважав, що за службу як старшині, так і козакам належить одержати: гетьману — Чигиринське староство; військовому писарю — 1 тис. злотих і млин; осавулам військовим — по 400 злотих і млину; обозному — 400 злотих; судьям військовим — по 300 злотих і млину; полковникам — по 100 єфимків (талерів) і млину; осавулам полковим — по 200 злотих і млину; сотникам — по 100 злотих, а рядовим козакам — по 30 злотих на рік. Просив гетьман і за шляхту, яка присягнула царю (188 осіб), аби залишити її «при своих шляхетцких вольностях». Тим із них, «которые казну свою имели, по крепостям, на маетностях, тогда и ныне любо чтоб им те деньги поплачены, или на маетностях додерживано».

Хмельницький чітко й однозначно заявив російському урядові, що проведення соціально-економічної політики на українських землях — прерогатива гетьманського уряду. Так, висунувши вимогу, щоб привілеї царські були написані на хартіях «с печатями выслыми, один на вольности козатцкие, а другой на шляхетцкие пожаловал, *чтоб непоколебимо то в вечные времена было* (курсив наш. — Авт.)», він підкреслював: «Когда то одержим, *мы сами рассмотрение меж собою имети будем: хто казак, тот в вольности казатцкой жити будет, а хто простый, тот станет должность обыкшую его царскому величеству воздавать, попрежнему*. Также и на люди всякие, которые его царскому величеству подданные учинились, *на каких правах и вольностях жити имеют* (курсив наш. — Авт.)».

Не забув Б. Хмельницький і про інтереси православного духовенства: він ставив вимогу підтвердити йому всі права, «наданные из веков от княжат и королей...». В усній формі послі мали клопотатися про інтереси митрополита.

Не виключаємо, що послі отримали настанову остерігатися можливих кроків царського уряду, спрямованих на погіршення становища селянських мас. Не випадково через місяць після їхнього від'їзду до Москви гетьман листовно нагадував їм: «Аще бы

Ікона «Покрова Богородиці»
із зображенням гетьмана
Богдана Хмельницького.
Свято-Покровська церква.
Друга половина XVIII ст.

в чем какая нужда была людям напотом, яко и сами то усмотрити, могли бы есмы от черни в великом быти в небезстрашии и тотчас бы были смятения, *если б их через вашу милость особною своего царского величества милостию не потешил. И то усмотрите, чтоб на потом какое безправие посполству не деялося...* (курсив наш. — Авт.)».

Зі свого боку гетьман брав зобов'язання перед царем виплачувати в державну казну Росії відповідну суму грошей: «А как по иных землях дан вдруг отдаецца, *волили бы есмя и мы, чтоб цену давать ведомую* (курсив наш. — Авт.) от тех людей, которые твоему царскому величеству належат...».

Отже, аналіз сформульованих Богданом Хмельницьким вимог Війська Запорозького у формі «Прохання» до царя дає підстави стверджувати, що він намагався зберегти за Українською козацькою державою повний державний суверенітет — власні уряд, політично-правову систему, соціальну структуру суспільства, армію,

адміністративний поділ тощо. Саме в цьому — збереженні за козацькою Україною завойованої в боротьбі самостійності — він убачав і сенс рішення Переяславської ради.

Тепер з'ясуємо, що було прийнято, а що відхилено російським урядом з програми українського державця. Його позицію зафіксовано головним чином у двох документах, відомих «Статтях Богдана Хмельницького» від 21 березня, затверджених царем і боярською думою, та жалуваній грамоті Олексія Михайловича гетьманові й Війську Запорозькому про збереження їхніх прав і вольностей від 27 березня. Їх зіставлення свідчить, що, за великим винятком, прохання гетьмана російським урядом були задоволені. Гарантувалося збереження прав і вольностей Війська Запорозького, традиційні принципи обрання гетьмана й прерогативи його влади, чисельність реєстрових козаків, розміри платні їм і старшині, права та привілеї шляхти й православному духовенству, міське самоуправління тощо. Певні обмеження стосувалися лише зовнішньополітичної діяльності: уряд дозволив «послов о добрых делах принимать и отпускать» з наступним повідомленням у Москву про хід і зміст переговорів, але наказав затримувати тих послів, які прибули б «царскому величеству с противным делом», і не відпускати їх назад без царського розпорядження. Водночас заборонялося «без указу царского величества» підтримувати дипломатичні зносини («ссылатца») з урядами Речі Посполитої та Порту. Крім цього, цар виявив ініціативу направити в Україну своїх представників для з'ясування розмірів доходів і визначення сум, які належало виплачувати в казну. З них мала нараховуватися й платня козакам та старшині. Отже, приймавши у своє підданство гетьмана та Військо Запорозьке, російський уряд пішов на визнання за козацькою Україною чинного в її межах політичного устрою, правової системи, адміністративного поділу, армії, незалежності в проведенні внутрішньої соціально-економічної політики. Зі свого боку козацька Україна визнавала протекцію царя, мала щороку виплачувати до російської скарбниці певну суму данини й втрачала право на проведення самостійної зовнішньої політики (відносини з Річчю Посполитою й Портою заборонялися взагалі). Отже, укладений договір за своїми формально-правовими ознаками, найвірогідніше, передбачав встановлення поширених в тогочасній Європі відносин протекторату.

Утім, висловлені спостереження не слід вважати претензією на остаточне розв'язання поставленої проблеми. Вони відображають лише точку зору авторів цієї книги.

Вважаємо за доцільне висловити кілька міркувань щодо значення Переяславської ради в історичній долі українського народу. Як уже зазначалося, співвідношення політичних сил у Східній та Південно-Східній Європі склалося на той час украй несприятливо, якщо не сказати фатально, для боротьби українців за незалежність, створення своєї суверенної національної держави. Завдяки масовому героїзмові народу й політичному генієві гетьмана цієї мети на якийсь час майже було досягнуто. Однак через названі у попередніх розділах книги обставини під контроль гетьманського уряду відійшло лише трохи більше половини етнічних українських земель, що різко обмежувало економічний і воєнний потенціал Української козацької держави. До того ж уряди Туреччини, Кримського ханства та Росії, не кажучи вже про Річ Посполиту, не визнавали її права на самостійне існування. Власних сил для захисту незалежності молодій державі явно не вистачало. Уже на 1653 р. українському уряду стало ясно, що існує лише два варіанти: відмовитися від усяких надій на збереження національної державності й повернутися до складу Речі Посполитої або, зберігаючи основи цієї державності, прийняти протекторат російського царя чи турецького султана. Хмельницький і його соратники, з огляду на настрої більшості населення, пішли на угоду з російським урядом, зберігши при цьому основні політичні та соціально-економічні завоювання революції. Вочевидь, мав рацію польський дослідник З. Вуйчик, коли зазначав, що в геополітичному становищі Української держави Росія в тих конкретних реаліях могла виступити гарантом її оборони, й тому, напевно, кожний реально мислячий політик на місці Хмельницького вчинив би те ж саме. Ось чому цей крок, зроблений українським урядом за тих критичних обставин, що склалися на 1654 р., загалом, на наш погляд, був політично виправданим, бо, по-перше, згідно з укладеним договором удалося майже цілком зберегти самостійність щойно створеної національної держави, по-друге, внаслідок узятого Росією зобов'язання (у формі підтвердження прав і вольностей Війська Запорозького) не втручатися у внутрішні справи козацької України та спільної з Росією православної віри

український соціум здобував релігійну свободу, й, нарешті, по-третє, прийняття протекції царя давало Хмельницькому єдину можливість довести до переможного кінця війну з Річчю Посполитою й у такий спосіб завершити об'єднання всіх етнічних українських земель під своєю булавою. Реалізація цього політичного плану (а в тому, що він був у гетьмана, ми переконуємося в ході аналізу подій в наступних розділах книги) давала б правителям України можливість мати в своєму розпорядженні щонайменше 100-тисячну армію, яка б виступала серйозним гарантом дотримання взятих на себе російським урядом зобов'язань. Саме в цих аспектах убачаємо позитивне значення рішення Переяславської ради для України.

Ми відхиляємо як позбавлені наукової аргументованості будь-які звинувачення Богдана Хмельницького в тому, що, пішовши на угоду з Росією, він начебто позбавив Україну незалежності, й якби не ця його «фатальна помилка», Україна процвітала б самостійною державою. Автори подібних теоретичних концепцій та їх популяризатори ігнорують і реальні сили козацької України в середині XVII ст., й факт існування, крім царської Росії, не менш могутніх держав, які виступали проти незалежності України, таких як Річ Посполита, Кримське ханство й Порта. Хіба пропольська політика І. Виговського, який у вересні 1658 р. розірвав Переяславську угоду, принесла Україні незалежність, а підписаний ним Гадяцький договір був реалізований польським урядом? А чи не його про шляхетська політика зумовила жорстоку міжусобну боротьбу, у вогні якої загинули десятки тисяч людей і непоправних втрат зазнало козацьке військо, чим фактично було започатковано процес «руїни» козацької України? А згадаймо трагічно-титанічну постать одного з найбільших українських патріотів — гетьмана Петра Дорошенка, котрий, домагаючись незалежності України, змушений був все ж прийняти протекторат Туреччини, яка, знехтувавши інтереси його держави, зробила її ареною жорстокої боротьби з Річчю Посполитою та Росією й призвела до жахливого спустошення. Нарешті, ще одне зауваження. Коли Річ Посполита в другій половині XVIII ст. настільки ослабла, що могла стати здобиччю сусідніх монархій, вони не забарилися цим скористатися й у 70–90-х роках поділили її землі між собою, незважаючи на її незалежний до цього статус. Не менша, а значно більша загроза

нависла над молодою Українською державою в середині XVII ст., й лише з метою врятування її від загибелі Богдан Хмельницький пішов на відомий нам політичний крок. І він не несе особистої відповідальності за характер українсько-російських відносин після своєї смерті, тим паче що укладений ним договір із російським урядом проіснував лише близько п'яти років.

Питання іншого характеру — про перспективи розвитку Української держави під протекцією Росії. Це окрема велика розмова. Можемо тут лише зазначити, що інтереси централізованої монархії, яка еволюціонувала до абсолютизму, та Української держави з її демократичними інститутами й особливостями соціально-економічних відносин (відсутність прошарку великих землевласників, фільваркової системи господарства, наявність особистої свободи основної маси селян та їхнього права на володіння землею, потенційних можливостей еволюції козацького господарства фермерським шляхом, міського самоуправління тощо) були часто діаметрально протилежними, що й породжувало конфронтацію між ними. Правлячі кола Росії не хотіли змиритися з республікансько-демократичними підвалинами соціально-політичного устрою України, з намаганням козацької старшини відстояти політичні й соціально-економічні права українського суспільства, самостійність козацької держави. Хід і наслідки цього конфронтаційного протистояння залежали від співвідношення сил обох сторін, міжнародної ситуації, політичної мудрості спадкоємців Богдана Хмельницького, якої, якщо бути відвертими, їм часто бракувало. А трагічні події 1667 р. ознаменували поділ умовами Андрусівського договору території Української козацької держави між Росією та Польщею. З цього часу розпочався навальний наступ царату на автономію Лівобережного Гетьманату, який, однак, зумів проіснувати ще ціле сторіччя, що засвідчує сильні потенційні можливості Української держави, творцем якої був Б. Хмельницький. Утім, усе це сталося пізніше. А в описуваний нами період гетьман, окрилений надіями після Переяславської ради, з новою енергією береться захищати козацьку Україну від можливого наступу Речі Посполитої, готується завдати їй вирішального удару, щоб сповна реалізувати українську державну ідею, зокрема, й в аспектах об'єднання всіх етнічних українських територій.

Розділ 9

МІЖ ДВОХ ВОГНІВ

Хмельницький виявив себе тонким політиком, який послідовно втілював курс на включення до складу козацької держави всіх українських земель. Він поведився як її правитель: міцно тримав у своїх руках розв'язання всіх внутрішніх проблем, проводив активну зовнішньополітичну діяльність.

Придівши велику увагу політичному оформленню встановлених відносин протекторату, Хмельницький не забував і про необхідність належної підготовки до нового етапу боротьби з Річчю Посполитою, оскільки був певний, що її уряд не полишить спроб повернути собі козацьку Україну. Тому вже 7 січня 1654 р. гетьман звернувся з універсалом до старшин Війська Запорозького, які не змогли прибути до Переяслава, наказуючи їм готувати військоове спорядження, порох, свинець і харчі, бо він не уклав «жодного миру з королем-ляхом». Питання можливих воєнних дій із Польщею гетьман обговорював і під час зустрічей із посольством В. Бутурліна, запевнивши його, що забезпечить російські війська, які підійдуть навесні, необхідним продовольством і фуражем. Він також погодився на перебування в Києві кількох тисяч ратних людей й обіцяв надіслати туди переяславського, київського та білоцерківського полковників. Гетьман радив російському урядові на випадок провокацій з боку Кримського ханства завдати удару по ньому з Дону та Астрахані, звернув увагу на можливість залучення до цього походу калмиків і ногайських татар.

Зауважимо, що Олексій Михайлович також розумів неминучість війни з Річчю Посполитою, тому намагався знайти союзників серед європейських держав. Із цією метою вирішено було відправити посольства до Австрії, Франції, Швеції, Данії, Нідерландів, Курляндії, Бранденбурга, Молдавії, Валахії та Кримського ханства, щоб пояснити причини взяття під протекцію козацької України й домогтися від них якщо не допомоги, то хоча б нейтралітету в майбутній війні. Проведені консультації показали, що Франція, в принципі не схвалюючи війни з Польщею, все ж і не висловлювала протестів. Нідерланди обіцяли надіслати 20 тис.

мушкетів і 30 тис. пудів свинцю та пороху. Швеція послала 20 тис. мушкетів і спокійно сприйняла прийняття України під «царську руку». Дунайські князівства вагалися між Росією й Польщею. Данія, Австрія та її союзники ставилися до Росії насторожено. На думку Л. Заборовського, Данія відмовилася продати Росії мушкети. Їй і Нідерландам була небажаною війна Росії з Польщею, бо вона послабила б можливість останньої в боротьбі зі Швецією. Особливо велика увага приділялася розвитку мирних відносин із Кримом. З огляду на союзницькі стосунки Хмельницького з Іслам-Гіреєм, російський уряд не відкидав можливості залучення ханства до спільної боротьби проти Речі Посполитої. З цією метою в лютому 1654 р. до Бахчисарая було відряджено посольство Тимофія Хатунського. Щоправда, не відкидалася й перспектива воєнних дій із Кримом.

Приблизно 16–17 січня до Хмельницького надійшла звістка про появу польських корогів під стінами Шаргорода й Могилева-Подільського. Не маючи точних даних про плани польського командування, він міг розцінити це як початок ворожого наступу (що, імовірно, так і було). З огляду на це, 17 січня гетьман звернувся з листом до Бутурліна, переконуючи його в необхідності пришвидшити вступ до Києва російського війська, просив надати розпорядження воєводам, «чтоб к Киеву днем и ночью с ратью поспешилися...». Не виключено, що одночасно він послав листа до ніжинського полковника І. Золотаренка, наказуючи йому передати Бутурліну, який мав прибути до Ніжина, прохання, аби князь Куракін поспішав із військом до Києва, «чтоб от литовских людей было безстрашно». У ці ж дні гетьман наказав Війську Запорозькому бути готовим до боротьби. За таких обставин важливо було зберегти приязні відносини з татарами. Тому Хмельницький прихильно зустрів посольство хана, який просив не перепиняти татарські чамбули, які повертаються до домівок, «братерства не розбиваючи», й пообіцяв йому не чіпати їх, але за умови, щоб ті так само «християн наших не шарпали і шкоди не чинили», інакше «ми за християн своїх уймемося і от Бога помочи іскати будем». У Корсуні гетьман зустрівся з Келембет-мурзою, якому повідомив, що разом із Військом Запорозьким «учинились под государевою высокою рукою навеки». Реакція Келембет-мурзи та інших мурз була дещо несподіваною — вони не надали словам

гетьмана особливого значення й засвідчили, що «они с ними будут неотступны и на ляхов на весну с ними итти готовы, и в дружбе с ними будут во веки».

Є дані, що на початку лютого Хмельницький послав до хана Афанасія й Лук'яна, котрі повинні були засвідчити небажання козацтва миритися з польським королем. Нам не вдалося з'ясувати, чи саме ці посланці мали повідомити Іслам-Гірея про прийняття московської протекції. Найімовірніше, з цією місією він виїхав до Бахчисарая наприкінці лютого нове посольство. Однак, поки воно туди дісталася, хан уже отримав відомості про це від ногайського Указ-мурзи. Водночас, щоб нейтралізувати можливу негативну реакцію Іслам-Гірея, гетьман, очевидно, наприкінці лютого — на початку березня направив послів до султана, яким належало вести запобіжну політичну гру (вони мали, не повідомляючи про рішення Переяславської ради, домагатися, щоб Стамбул заборонив ханові надавати допомогу польському королеві).

Не залишав Хмельницький і намірів добитися розриву воєнно-політичного союзу Речі Посполитої з Трансильванією, Валахією та Молдавією й якщо не поновити дружбу з ними, то хоча б забезпечити їх нейтралітет у майбутній війні з Польщею. Для цього він скористався з повернення в першій половині лютого від Дьєрдя II Ракоці М. Суличича, через якого князь передав листа гетьманові з пропозицією не вдаватися до воєнних дій проти нього. 20 лютого (не виключаємо датування цього листа й 10 лютого) Хмельницький послав йому відповідь, висловлюючи побажання щодо відновлення «найтіснішої дружби» й прохання не надавати «допомоги нашим врагам». Відрив Трансильванії від союзу з Польщею він уважав настільки політично важливим для України, що недовзначно заявив її правителеві про можливість забути про причетність останнього до смерті Тимоша: «Мій син без мого відома захищав батька й намагався всюди шукати противника. Що сталося, того не можна повернути; я відкликав дуже суворим листом свого сина...».

Робляться перші кроки до порозуміння з С. Георгіце, причому з ініціативи молдавського воєводи, який побоювався помсти з боку гетьмана України. Очевидно, на початку лютого його посланці передали рашківському сотникові листа до Хмельницького, «чтоб он был с ним в миру...». Відомо, що 18 лютого

молдавський господар направив до Чигирин та Москви посланця Іоана Грігоре з грамотою до царя, прохаючи прийняти Молдавію під «царскую десницу...». Можна погодитися з думкою Г. Саніна, що це підданство в XVII ст. розумілося як у Москві, так і в дунайських князівствах як своєрідний союз під протекторатом Росії проти спільних ворогів. У листі до Олексія Михайловича Георгіце говорив про своє бажання встановити з гетьманом постійні дипломатичні відносини. Напевно, в середині лютого Хмельницький послав воєводі листа, якого той не отримав. На початку березня, коли надійшла звістка про успішний перехід послів до Дьєрдя II Ракоці через Молдавію, Богдан послав нового листа до Георгіце, висловивши в ньому бажання підтримувати «добрі відносини, як були вони спочатку між нами, як між християнськими князями, які належать до єдиної святої православної церкви». Гетьман запевняв, що загибель сина не повинна перешкодити відновленню добросусідства: «Що наш син загинув не у бою, а віддав Богу душу серед добродіїв наших, то цього вже не можна повернути, бо на то була воля господня». І зі свого боку зробив перший крок назустріч — звільнив захоплених у лютневих боях молдавських воїнів.

Торкаючись відносин гетьмана з молдавським воєводою, слід мати на увазі, що позиція Георгіце диктувалася не стільки бажанням піти на союз з Україною та Росією, скільки страхом перед можливою відплатою з боку Хмельницького. Адже він добре розумів, що Жванецька кампанія завершилася повною невдачею польського короля, й тепер покладатися на його допомогу було більш ніж ризиковано. І все ж намагався маневрувати, загравати з можливими противниками. Так, на початку лютого він повідомив Яна Казимира про прийняття Військом Запорозьким протекторату Росії, в листі до С. Потоцького від 15 лютого запевняв про свою вічну дружбу з Польщею, переконував у необхідності укладення договору з татарами для боротьби проти Росії та України, обіцяв надіслати йому на допомогу 1300 жовнів тощо.

Імовірно, в першій половині лютого Хмельницький отримав і від правителя Валахії прохання не наступати на нього.

Зрозуміло, що з особливою увагою гетьман стежив за розвитком подій у Польщі. Тому коротко зупинимось на висвітленні їхнього перебігу взимку 1654 р., з'ясуємо реакцію польського уряду

на відомості про прийняття Україною протекції Росії. Серед магнатів і шляхти було чимало вкрай незадоволених наслідками Жванецької кампанії. Литовський канцлер А. Радзивілл назвав угоду з ханом ганебною, а наслідки кампанії, на його думку, знеславили короля. Шляхта ставила питання про те, чиї інтереси захищав Ян Казимир під Сочавою. Наприкінці грудня 1653 р. він скликав нараду сенаторів, де пояснив причини укладення угоди з татарами. Було вирішено послати до хана посольство, яке мало домагатися зміцнення миру й розриву союзу татар із козаками. На нараді обговорювалося також питання про стосунки з Військом Запорозьким (вирішено було створити комісію для переговорів із ним). Одночасно велике посольство на чолі із львівським хорунжим М. Бегановським вирушило до Порти, аби добиватися ізоляції Української держави, не допустити нападу татар на Річ Посполиту й розірвати союз Хмельницького з Туреччиною.

У середу 1 лютого розпочав роботу польський сейм. Приблизно 11–12 лютого король дізнався про присягу Війська Запорозького російському цареві. Це справило сильне враження на варшавський двір. Ян Казимир, не гаючи часу, звернувся з універсалом до козаків, закликаючи їх залишитися вірними польській Короні й не приймати російського підданства слідом за «зрадником» Хмельницьким. 13 лютого він сповістив про присягання сенаторів і послів. Відправляючи посольство до Бахчисарая, уряд доручив його керівникові, коронному стражнику М. Яскульському, повідомити хана про цей крок Хмельницького й схилити Іслам-Гірея до розриву союзу з козаками та введення свого війська на українську територію. Послові доручалося також добиватися встановлення дружніх відносин хана з правителями Трансильванії, Валахії та Молдавії як союзниками Речі Посполитої. 18 лютого король звернувся з універсалом до мешканців міст і сіл козацької України, переконуючи їх залишатися вірними Короні й зректись Хмельницького. Водночас було послано мобілізаційні універсали до жовнів, щоб ті збиралися до обозу, а С. Потоцький дістав вказівку розпочати наступ на Поділля. Литовський гетьман мав розгорнути військові дії на території Білорусії. На думку З. Вуйцика, уряд Речі Посполитої акцентував зусилля на трьох напрямках: організація воєнного походу проти України; диверсійні акції, спрямовані на розкол поміж козаків і відрив Хмельницького від Москви;

дипломатичні кроки з метою залучення кримської орди на бік Польщі й створення широкої коаліції проти Росії та України.

Наприкінці лютого С. Потоцький наказав усім офіцерам негайно вирушити до своїх підрозділів і через 12 днів бути готовими до маршу. У листі до короля від 5 березня польний гетьман повідомляв про несприятливі умови для наступу, просив надіслати йому на допомогу 3 тис. гусарів, 18 тис. жовнірів, 2 тис. рейтарів, 6 тис. іноземних піхотинців, 4 тис. драгунів тощо. Основні сили армії мали зосередитися в районі Пłosкирова. Відомо, що корогви брацлавського воєводи П. Потоцького з початку 1654 р. намагалися утвердитися на Подністров'ї, атакувавши Шаргород і Могилів. Було організовано напад і на Бушу. Полковник Андрій Окунь, який безпосередньо командував польськими корогвами, звернувся до вінницького полковника Івана Богуна, очевидно, пропонуючи йому перейти на бік короля. Цього листа Богун переслав гетьманові.

Як уже зазначалося, Хмельницький, довідавшись про наступ жовнірів на Подністров'я, наказав полкам готуватися до відсічі противникові. Чималі надії він покладав на підхід російських військ, їхні основні сили (приблизно 40 тис. осіб) розташувалися поблизу Вязми та Смоленська. Північніше, в районі Великих Лук, перебувало майже 15 тис. вояків. Вони мали завдати удару в напрямку Смоленська й далі — на Білорусію та Литву. Південніше, в районі Белгородської сторожової смуги, стояв 7-тисячний корпус боярина Шереметева для прикриття тилу російської армії на випадок появи татар і надання допомоги українському козацтву. Спочатку цей корпус хотіли перекинути в Україну, однак, коли стали очевидними наміри Криму, його залишили на місці. До Києва разом із російськими воєводами вирушило 2,5 тис. солдатів, які прибули до міста 23 лютого й привезли з собою 20 гарматок (пищалей), 500 пудів пороху та 320 пудів свинцю. Оглянувши міські укріплення, воєводи дійшли висновку, що найкраще збудувати фортецю (острог) недалеко від Софійського монастиря. Це рішення викликало гостру протидію з боку митрополита С. Косова. Конфлікт було владжене після втручання полковника П. Яненка-Хмельницького: фортецю заходилися ставити в обраному воєводами місці.

На кінець лютого підрозділи польської армії завершили підготовку до наступу на Брацлавщину. Не без згоди короля

С. Потоцький вирішив схилити на бік Польщі популярного в народі Івана Богуна, який не брав участі в Переяславській раді. Для переговорів із ним було послано українського шляхтича Павла Олексича. У листі до Богуна від 6 березня з Меджибожа повідомлялося, що за умови збереження ним вірності Речі Посполитій король пропонує йому «гетманство запорожское, шляхетство и староство, которое нибудь твоей милости в Украине полюбитца». При цьому Ян Казимир обіцяв зберегти за козаками всі вольності, якщо зрекуться присяги Росії й покинуть Хмельницького. Олексич умовляв Богуна прийняти ці пропозиції, інакше, на його думку, триватимуть війни, «которых конца ни мы, ни дети наши не дождут...». Щоб виграти час, Богун натякнув на можливість переговорів, а сам відіслав листи до Хмельницького й почав зосереджувати в Кальнику козацькі підрозділи.

За планом С. Потоцького, основні сили його армії (16–18 тис. жовнірів) мали завдати удару по східних районах Брацлавщини в напрямку Прилук. Як допоміжний передбачався удар з Кам'янця в район Подністров'я. Розчленувавши в такий спосіб козацькі полки Брацлавщини, С. Потоцький сподівався розгромити їх, а тоді, об'єднавши все своє військо, атакувати Умань, щоб захопити її й вийти на оперативний простір для наступу на Київ або Чигирин. Приблизно 8–10 березня коронна армія вступила у межі Брацлавщини. У середині місяця брацлавський воєвода захопив Шаргород, незабаром до нього приєднався посланий С. Георгіце полковник Войцехівський на чолі молдавських корогов. П. Потоцький розіслав універсали, адресовані мешканцям Подністров'я, в яких, загрожуючи в разі непокори покаранням, закликав їх повернутися до підданства Польщі. Спочатку він вирішив захопити Бушу, де закрилися місцеві опришки, очолювані Гречкою з Калюса, для чого кинув сюди 27 корогов під керівництвом А. Окуня, та опришки й міщани успішно відбили всі приступи жовнірів. П. Потоцький відкликав їх до свого обозу, бо поспішав на об'єднання із С. Потоцьким. На своєму шляху він «вогнем і мечем» знищував усі села й містечка, вирізаючи мешканців, як це сталося в Копіївці та Немирові. Героїчний опір полякам організували жителі Мушурова, які всі загинули в боротьбі. Спроби жовнірів оволодіти Брацлавом зазнали невдачі, й вони змушені були відступити.

Надії С. Потоцького на можливу підтримку з боку козаків Брацлавщини та перехід на його бік Богуна цілком провалилися. З огляду на велику чисельну перевагу поляків, вінницький полковник приблизно 16–18 березня залишив Кальник і відійшов до Рахнова (Рахнівки). Проти нього вирушив польний гетьман, і тоді Богун вирішив, уникаючи бою, прорватися до Умані. Намагаючись його наздогнати, С. Потоцький займає Кальник, Дашів, Городок. Однак запізнився: Богун зумів вивести з-під удару свої основні сили і вступити до Умані, де перебував зі своїм полком Й. Глух. Захопивши після запеклого бою 23 березня Ягубець, польний гетьман наступного дня підійшов до стін Умані. Напевно, тоді ж були зруйновані й спустошені Христинівка, Мочулка, Степанівка, Обозівка (?), Талалаївка.

На цей час Хмельницький уже мав точні відомості про наступ польського війська і вживав відповідних заходів щодо організації відсічі. У першій половині березня було розіслано універсали козакам із наказом підготуватися до воєнних дій. Певне занепокоєння в гетьмана викликали листи короля та Я. Радзивілла із закликами до населення козацької України відмовитися від присяги цареві й повернутися в підданство Польщі. У зв'язку з цим Хмельницький послав розпорядження «во все полки и города, чтоб с нашей стороны люди не передавались, обнадеживаючи тем, что нам вдвое больше его царское величество надал вольности, нежели король». Отримавши перші дані про бої під Бушею, Немировом і Копіївкою, гетьман наказав Уманському, Брацлавському та Вінницькому полкам вирушити в район Подністров'я. А коли стало ясно, що удар завдався й по східному регіону Брацлавщини, звелів корсунському та канівському полковникам виступити на допомогу Богуну. Сам Хмельницький збирався вирушити в похід з основними силами наприкінці березня – на початку квітня.

За таких напружених обставин Хмельницький квавив російський уряд швидше затвердити права та вольності Війська Запорозького, щоб була можливість оголосити мешканцям України і «всему миру християнському» царську милість. При цьому попереджав царя: «Аще бо их твое царское величество не обвеселит и не пожалует тем всем, учнут что дурного мыслити, по прелести Радзивиловой». Своїм послам гетьман нагадував, що вони мають прослідкувати за тим, щоб не було вчинено якого-небудь

«безправия посполству». Одночасно він прохав російський уряд не давати підстав для загострення стосунків із Кримським ханством, зокрема, заборонити донським козакам морські виправи (гетьман усе ще сподівався досягти домовленості з татарами). Хмельницький звертав увагу Москви на високу активність польської дипломатії у створенні союзу держав проти Росії та України. Російський уряд уважно поставився до повідомлень гетьмана. 11 квітня було послано царську грамоту донцям із наказом: коли татари розпочнуть воєнні дії проти Росії і України, то донці повинні вирушити в похід на Крим морським шляхом і степами. 15 квітня було віддано розпорядження севському воєводі А. Бутурліну вирушити до Рильська, а звідтіля разом із В. Шереметевим й окольничим Ф. Бутурліним поспішити до Києва на допомогу Хмельницькому.

Але доля весняної кампанії вирішувалася під стінами Умані. 24 березня С. Потоцький послав листа до козацьких полковників, намагаючись схилити їх до підданства королеві. З подібною пропозицією він звернувся й до обложених козаків. Однак ні полковники, ні козаки навіть не відповіли. Залишивши дві слабко захищені частини міста, козаки і міщани відійшли до третьої, найкраще укріпленої. Коли ж жовніри зайняли передмістя, полковники наказали підпалити його. С. Потоцький змушений був відвести звідтіля свої полки. Не вірячи в можливість успішного штурму козацьких позицій, польний гетьман 25 березня відступив від Умані. Його військо переправилося через Південний Буг і знову почало винищувати міста і села Брацлавщини. С. Потоцький мав намір розташувати свої підрозділи на постій між Бугом і Дністром, але послані Хмельницьким полки витіснили польного гетьмана з території Брацлавщини. На середину квітня він змушений був залишити Брацлав, Вінницю й зупинитися на деякий час у Красному. Згодом польська армія відійшла на територію Подільського воєводства, а С. Потоцький виїхав до Підгаєць, де отримав універсал на булаву коронного гетьмана.

Отже, політичні наслідки цієї кампанії виявилися для польського уряду негативними. Як дим розвіялися надії, що мешканці козацької України покинуть Хмельницького й повернуться до підданства Речі Посполитій. Однак для населення Брацлавщини вторгнення коронного війська стало великим лихом. За словами

С. Величка, повертаючись назад, С. Потоцький «з гніву й лютості своєї зруйнував, піддавши вогню й мечу, мало не всю Брацлавщину». Було спалено щонайменше 20 міст і знищено 10 тис. місцевих жителів.

Протягом березня–квітня окреслилася тенденція до погіршення міжнародного становища України. Продовжував вагатися С. Георгіце. Наприкінці березня до нього прибув від російського царя Г. Самарін, який привіз листа й від Б. Хмельницького. Воєвода організував йому урочисту зустріч, запевняв про своє бажання прийняти підданство царя, але обманути посла не вдалося. Як переконався Самарін, «те его клятвенные речи были непостоянны».

І справді, не гаючи часу, Георгіце повідомив уряди Польщі, Криму й Трансильванії про прибуття російського посла з пропозицією прийняти підданство царя. Копії царської грамоти й гетьманського листа він відправив до Варшави й Бахчисарая, оригінал царської грамоти — польському послові в Стамбулі М. Бегановському, оригінал листа Хмельницького — великому візиреві. Панично боячись втратити владу внаслідок можливого походу козаків у Молдавію, Георгіце намагався вірною службою зміцнити до себе довір'я Порти.

Самаріну не вдалося дістатися до столиці Валахії. Отримавши царську грамоту, М. Басараб переправив її копію до кримського хана. Щоправда, в першій половині квітня воєвода помер, і його місце заступив 50-річний Костянтин Щербан, який, за спостереженням М. Грушевського, не був таким відданим союзником Георгіце й противником Хмельницького, як його попередник.

Отже, молдавський і валаський воєводи продовжували залишатися союзниками Речі Посполитої й намагалися зберегти дружні стосунки з Кримом. Спроби Хмельницького та російського уряду відірвати їх від Польщі або домогтися хоча б їхнього нейтралітету поки що зазнавали невдачі.

Дещо іншою була позиція Дьєрдя II Ракоці, до якого прибуло королівське посольство Шумовського, щоб заручитися підтримкою його військ у боротьбі проти України. Правитель Трансильванії зі свого боку домагався від Яна Казимира гарантій у наданні йому допомоги на випадок боротьби з Портою. Сумнівався він і в міцності союзу Польщі з Кримом. Як свідчать дані посольства князя до польського уряду, він обумовлював можливість своєї

допомоги Польщі суттєвими застереженнями, висловлювався на користь замирення Речі Посполитої з Україною, пропонуючи при цьому своє посередництво. 10 (20) березня Дьєрдь II Ракоці звернувся з листами до Хмельницького, зміст яких промовляв про готовність піти на відновлення тісних контактів; намагався встановити таємні зв'язки і з Я. Радзивілом.

Як уже зазначалося, певні надії український гетьман покладав на успіх свого посольства до Стамбула. Однак там склалася несприятлива для України ситуація. Великий візир Мохамед Дєрвіш уже в лютому довідався від Георгіце про прийняття козацькою Україною підданства російського царя. Щоправда, спочатку він не дуже довіряв цій інформації, але взяв її до уваги. Точні відомості про цю подію він отримав від польського посла Бегановського, який прибув до Стамбула 19 березня й через два дні був прийнятий великим візирем, а 26 березня — 12-річним султаном Магометом IV. Посол намагався добитися відновлення чинності попередніх пактів про дружні відносини Речі Посполитої з Портою й схилити турецький уряд до відмови від підтримки Хмельницького. Сильний козир у цих переговорах він дістав від молдавського воєводи, який переслав йому ряд важливих документів, що засвідчували прийняття Україною протекції Росії. Перша реакція на це великого візира, якщо вірити даним Бегановського, була різко негативною. Він повідомив польському послові, що тепер «ноги татарської» не буде в Польщі, а в разі потреби хан допоможе військами королеві проти Росії. Однак надалі (не виключено, що під впливом розмов з українським посольством, а також невдач у боротьбі з Венецією) ця позиція почала змінюватися: великий візир вирішив, що для Порти найкращим буде нейтралітет — дати ханові свободу вибору в підтримці котроїсь із ворогуючих сторін, але на користь Туреччини. Про це повідомили Бегановського, який залишив Стамбул 23 квітня. Отже, політика Порти була сприятливою для Польщі.

Цей крок Туреччини цілком несподівано для урядів України, Росії і Речі Посполитої переніс центр дипломатичної боротьби в Бахчисарай. Водночас він сприяв заохоченню намірів правителів Криму проводити більш самостійну політику в Східній Європі й, зокрема, стосовно України: відкривалася перспектива повести боротьбу за її залучення у сферу кримських інтересів.

*Султан
Магомет IV
у супроводі
придворних
чинів.*

*Гравюра
XVII ст.*

Зрозуміло, що прийняття Україною царської протекції перекреслювало можливість реалізації цих планів. Звідси й гостра реакція Іслам-Гірея на одержану 19 березня від українських послів інформацію про рішення Переяславської ради. Не стримуючи люті, він хотів їх відразу ж стратити. Але послы трималися з великою мужністю. «Не убоясь смертной казни», вони, за словами російських послів, що перебували в цей час у Криму, спокійно відповіли: «Они присланы люди худые и казнить их незашто. И тем запорожского войска [хан] к себе не возвратит, а будет он подумает поитить на московское государство войною и тебя ж царя (тобто хана. — *Авт.*) с татары запорожские черкасы за Перекопом встретят и совсем не честью воротят». Передбачаючи гнів Іслам-Гірея, гетьман доручив послам повідомити його, що російські війська зайняли Смоленськ та інші міста. Не виключаємо, що ця дезінформація вплинула на хана, і він вирішив до часу зберегти приязні стосунки з Україною.

У прийнятті такого рішення, на нашу думку, важливу роль відіграло впливове угруповання серед кримської знаті, яке виступало за союз із Хмельницьким. Однак у цілому Переяславський акт не міг не турбувати татарську верхівку, оскільки він серйозно порушував «систему політичної рівноваги» в Східній Європі на користь Росії. А кримські хани традиційно здійснювали свою політику саме на основі цієї системи, надаючи допомогу

тому противникові, якого вважали слабшим. У нових політичних умовах перед ханством, як зауважував Г. Санін, відкривалося два шляхи. Перший ґрунтувався на союзі з Хмельницьким, але це практично перекривало шлях до нападів на українські поселення. Транспортування ж захопленого добра та бранців з віддалених Польщі та Литви до Криму було пов'язане з великими труднощами. Другий шлях передбачав зміну орієнтації на союз із Річчю Посполитою проти Росії та України. Він створював передумови для пограбування українських земель, близькість яких полегшувала захоплення здобичі та ясиру. Однак тут багато що залежало від розвитку воєнних дій російської та української армій проти Польщі. До того ж було невідомо, як захистити кримські землі від походів запорозьких і донських козаків. Тому в ханстві точилася боротьба за вибір одного з цих шляхів зовнішньої політики.

Враховуючи, що за швидкої їзди можна було протягом п'яти днів добратися з Бахчисарая до Чигирина, є підстави припустити, що послы повернулися до гетьмана приблизно 25–26 березня. Не гаючи часу, він вирішив направити до Криму нове посольство на чолі з полковником Семеном Савичем, який мав передати листи ханові та візиреві. У них Богдан повідомляв про підтвердження присяги Війська Запорозького на вірність союзові з Кримом, пояснював причини дружби з Москвою, сповіщав про порушення Польщею зобов'язань, узятих її урядом під Жванцем, про наступ її армії в Україну, просив надіслати військову допомогу. Крім цього, як видно з інших джерел, гетьман велів послові застерегти Іслам-Гірея від можливого нападу на Росію, який би призвів до розриву союзу України з Кримом і початку воєнних дій між ними. Одночасно він розпорядився звільнити всіх татарських бранців, захоплених під час здійснення насильств над українським населенням наприкінці 1653 – на початку 1654 р.

Окремо слід зупинитися на датуванні відправки українських посольств до Криму. Свого часу М. Грушевський вказав, що труднощі щодо з'ясування дати прибуття посольства Б. Хмельницького до хана протягом березня – квітня 1654 р., зумовлені розбіжностями даних у джерелах. З огляду на це цілком погоджуємося з тим, що при її встановленні доцільно спиратися на свідчення російських послів Т. Хотунського та І. Фоміна, згідно яких українське посольство з'явилося до Бахчисарая 5–6 квітня. Це дає

підставу припустити, що воно виїхало із Чигирини 28–29 березня. Тому вважаємо неточним датування гетьманських листів, розміщених у «Документах Богдана Хмельницького», 15 і 16 квітня.

Між Україною та Польщею розгорнулася запекла боротьба за повернення хана на свій бік. Наприкінці березня до Бахчисарая прибув польський посол М. Яскульський, який уже наступного дня був прийнятий Сефером Казі-агою. Він повідомив про позицію Польщі відносно прийняття Україною московської протекції, застеріг щодо небезпеки для Криму даного політичного кроку українського уряду. Різко негативна реакція візира, а потім і хана на одержані відомості наводить на думку, що вони тлумачили отриману раніше від гетьманських послів інформацію лише як укладення воєнно-політичного союзу між Росією та Україною. Тепер же їм стало ясно, що Хмельницький визнав верховенство влади московського царя. Іслам-Гірей заявив про свою готовність разом із Польщею виступити проти України та Росії. На початку квітня до Бахчисарая прибули посланець польського короля Веприк, а також послы від правителів Трансильванії й Молдавії. Вони переконували хана послати воєнну допомогу Янові Казимиру «против восточного царя, московского государя». Ось у такій обстановці до Криму прибуло посольство С. Савича (в російських джерелах — С. Савельєва чи С. Савченка). За свідченням священника Антонія, Іслам-Гірей, приймаючи українського посла, не приховував свого озлоблення. Коли ж Савич передав йому застереження Хмельницького, що на випадок воєнних дій проти Росії «твоя де царева дружба з гетманом и со всем запорожским войском нарушится» і козацьке військо зустріне його за Перекопом, а запорожці та донські козаки вдарять з боку моря, Іслам-Гірей не стримався, піднявся, підійшов до посла і вдарив його по щоці. Звинувативши Військо Запорозьке в порушенні присяги, хан наказав послам вийти з приміщення.

Дещо заспокоївшись, увечері Іслам-Гірей запросив Савича для розмови «в особную палату тайно». Наодинці з ним знову почав докоряти, що козаки порушили дружбу з ним й забули його поміч. На це почув сповнену гідності відповідь: «Приходил де ты к ним черкасом на помощь против польского короля, и ты де только лишь поленими и их черкасскими полоняники корыстовался. Наймав себе полону с своими ратными людьми забагател, а им

черкасом никакие помощи не учинил». Савич пояснив також причину розгрому окремих чамбулів ногайських мурз і ширинського князя. Переговори затяглися. Хан вагався. За словами Савича, він «со всеми своими лучшими людьми думали много». На запитання, чому ж все-таки Хмельницький із Військом Запорозьким піддалися Росії без його, хана, відома, посол відповів, що «они единые православные христианские веры», а польський король «в правде своей николи не стоит». Ось і тепер послав війська, які піддали великим спустошенням Брацлавщину. На це Іслам-Гірей нічого не відповів, «только де в великом сумнение стал».

9 квітня почалися переговори російського посольства Хотунського та Фоміна з візирем. Вони засвідчили, що Сефер Казі-ага намагався не взяти на себе жодних зобов'язань чи обіцянок не нападати на Україну, відхилив пропозицію виступити спільно проти польського короля, пославшись при цьому на угоду, укладену під Кам'янцем. Під час аудієнції російських послів в Іслам-Гірея хан відмовився дати відповідь на поставлені запитання, мотивуючи це тим, що не встиг ознайомитися зі змістом царської грамоти.

Відправивши Савича до Криму, Хмельницький на початку квітня вживав рішучих заходів, щоб очистити Брацлавщину від польських підрозділів. Внаслідок успішних дій посланих туди полків відпала необхідність у його особистій участі у поході на чолі всього війська. До кінця квітня вся територія Брацлавського воєводства була звільнена від неприятеля, й гетьман наказав козакам розійтися по домівках і «быть готовым как от него весть придет, куды велит им идти...». Певно, дане розпорядження зумовлювалося також гострою нестачею фуражу для коней. Навіть у Чигирині, за словами російського посла Томіли Перфір'єва, «сена і овса ныне не добыть».

Для підтримки послів у Бахчисараї в середині квітня Богдан відправив Кіндрата Сидоренка, який мав повідомити про наступ польського війська й домагатися від хана військової допомоги. Непокоїли в цей час гетьмана й позиції ногайських мурз, які раніше запевняли його у незламності укладеного союзу. Імовірно, не без розпорядження хана вони почали залишати кочовища по р. Інгул та р. Жовті Води.

З настанням травня Хмельницький із нетерпінням очікував на повернення посольства з Криму. А ситуація там продовжувала

залишатися неясною. Хан відмовив Сидоренкові надати гетьманові допомогу, заявивши, що лише тоді надішле людей, коли йому стане «подлинно ведомо» про напад польської армії. Іслам-Гірей часто проводив наради з найвпливовішими мурзами, щоб виробити безпрограшну тактичну лінію. Позиції політичних сил поляризувалися. Дружина хана не радила йому розпочинати війни проти Росії та України. Частина знаті поділяла цю думку («и мурзы де хану отговаривают, чтоб он к поляком на помощь не ходил, потому что они, по призванью гетмана Хмелницкого, много лет с ним Хмелницким против поляков воевались и от той войны многие за богатели»). Нарешті вирішили зробити спробу відірвати Хмельницького від Росії. Для переговорів із гетьманом хан 28 квітня від'їждив разом із українським посольством свого посланця Алкаса Кегіто. Той віз листа, в якому Іслам-Гірей вимагав від гетьмана негайно повернутися до підданства королю, видати на знак приязні татарам російських бояр і разом із Кримом та Річчю Посполитою виступити проти Росії, інакше загрожував йому спільним походом поляків і татар. Безсумнівно, це був ультиматум, що засвідчував переорієнтацію правлячих кіл Криму на союз із Польщею. Українській і російській дипломатії не вдалося запобігти цьому зближенню Кримського ханства й Речі Посполитої.

Утім, прийняття остаточного рішення відкладалося до повернення Алкаса Кегіто від гетьмана. 29 квітня до Бахчисарая прибув чауш із вказівкою султана не виступати поки що ні проти кого, крім донських козаків. Імовірно, трохи пізніше додому було відправлено польське посольство, з яким виїхав Сулейман-ага з листом до короля. Сефер Казі-ага обіцяв Яскульському надіслати на допомогу Польщі 30 тис. татар, але спочатку вважав за потрібне зачекати на відповідь Хмельницького. У листі до Яна Казимира хан повідомляв про відправку до гетьмана посла з вимогою відступитися від Москви й повернутися в підданство Польщі, в разі ж відмови козаки «стануть великими ворогами нам і вам. І тоді як ми, так і ви, обрушимося на них всією нашою силою...». Іслам-Гірей висловив готовність уже тепер послати королю на допомогу 40–50 тис. татар.

На початку травня до Хмельницького прибув російський посол Перфір'єв з'ясувати, чи справді молдавський воєвода має намір прийняти підданство Росії. Разом із ним повернувся з Москви

гетьманський посланець Філон Гаркуша. Під час прийому російського посла Хмельницький звернув його увагу на відступ ногайських мурз. 7 травня повернувся з Криму Савич, який привіз невтішні вісті, а з ним прибув Алкас Кегіто. Треба було проаналізувати ситуацію й постаратися не допустити укладення спрямованого проти України союзу хана з королем. Переговори з послом Іслам-Гірея, що відбулися 9 травня, виявилися складними. Від імені хана Кегіто став енергійно домагатися з'ясування причин підданства України Росії й порушення присяги Криму. Він заявив, що тепер татари мають міцний мир із поляками, а їм, козакам, слід бути під королівською, а не царською рукою. Насамкінець ханський посланець пригрозив: якщо Військо Запорозьке залишиться у підданстві царя й допомагатиме Росії в боротьбі проти Польщі, «то и мы будем промысл чинить над вами».

Хмельницький проявив велику витримку. Спокійно зауважив: козаки залишаються вірними присязі ханові, який сам заради грошей, надісланих із Варшави, хоче її розірвати. Від підданства цареві козаки не відступлять, коли ж «хан на нас с ляхами пойдет, или людей пришлет — и мы как с недругами будем биться полем и водами, сколько Бог помочи и ума даст». Чому татари, обвинувачуючи козаків, не обвинувачують поляків, котрі порушили Кам'янецьку угоду, напали на українські землі й спустошили багато міст? Викликає інтерес висловлена гетьманом перспектива позитивних наслідків для Криму збереження його союзу з Україною. Передусім він гарантував, що з боку Дніпра й Дону «от казаков ни один волос ваш не згинет», «вам и улусам вашим волно будет по нашим полям кочевать без всякого опасенья»; зазначав, що кримський уряд вільний у своєму виборі дальшої політики, однак мусить мати на увазі, що отриманих грошей від короля на довгий час не вистачить: «Как с нами размиритесь, не будете ходить в добрых сукнях, станете ходить в кожных по прежнему». У відповідь татарський посол зауважив: вже й раніше донські та запорозькі козаки робили походи на Кримську державу, але вони їх стримували і «от вас де опасенья и боязни не имели». Згодом відбулася гостра розмова Кегіто з Виговським, під час якої посол мимоволі висловив опасіння кримської знаті перед можливим походом українського та російського військ. Щоб вплинути на старшину, він удався до дезінформації, повідомивши, нібито надійшов

наказ султана виступити проти Росії. Коли ж це не викликало очікуваної реакції, почав схиляти генерального писаря до нейтралітету Війська Запорозького у разі війни проти Росії: «Вы де себе сидите дома да от ляхов обороняйтесь, а мы де свое дело будем делать». Виговський відхилив подібний план й від імені Хмельницького зажадав від татар зберегти союз проти Речі Посполитої, надіслати до Чигирина через 12 днів позитивну відповідь і відпустити російських послів із Криму.

Наслідки переговорів із ханським послом не залишали у гетьмана жодних ілюзій щодо можливості збереження союзу з Кримом. Стало очевидним, що ситуація для України різко погіршилася. Необхідно було готуватися до відбиття комбінованого удару із Заходу та Півдня. Власних сил для цього було замало. Тому через Перфір'єва він передав російському уряду прохання надіслати на допомогу українському війську ратних людей.

Зміна міжнародної ситуації вимагала від Москви коригування накресленого раніше плану ведення воєнних дій, який передбачав напрямок основного удару на Смоленськ і наступ на Білорусію. У разі успішного розвитку подій це призвело б до розгрому нечисленної литовської армії, значних територіальних надбань у Білорусії й Литві, відкрило б шлях на Польщу. Проте слабким місцем цього задуму було те, що він не передбачав розгрому основних, найбоєздатніших сил Речі Посполитої — польської армії. У будь-якому разі просування російського війська неминуче загальмувалося б через необхідність оволодіння найміцнішими містами-фортецями Великого князівства Литовського, а це дало б змогу польському уряду підготувати надзвичайно сильний контрудар на південному театрі воєнних дій — на території України. Тож не можемо погодитися з висловленою в радянській історіографії думкою, буцімто лише з визволенням Смоленщини та Білорусії могло бути здійснене остаточне визволення території України. Подальший розвиток подій засвідчує помилковість такого твердження. Ще один момент. Не важко здогадатися, що для якнайшвидшого оволодіння Білорусією російське командування не відмовилося б від одночасного удару по противнику з півдня силами козацьких полків, а це неминуче мало ослабити боєздатність української армії й таким чином визначити напрямок контрудару у відповідь. Тоді становище України стало б катастрофічним.

Маючи в своєму розпорядженні 40–50 тис. козаків, гетьман не зміг би протистояти одночасному наступові із заходу 50-тисячного польського війська й 30–35-тисячної орди з півдня. Саме такого розвитку подій остерігався Хмельницький від самого початку революції й тому докладав усіх зусиль, аби не допустити ведення воєнних дій на два фронти. У разі перемоги в Україні польські та татарські війська могли не лише вийти в тил російським, але й розпочати наступ на Москву. Щоб запобігти реалізації подібного сценарію, російському уряду довелося б спішно відкликати армію з Білорусії, полишивши вже зайняті там землі. А втрата України різко погіршила б становище Росії. Тому, гадаємо, тверезий аналіз політичних реалій наприкінці квітня недвозначно засвідчував, що основні події мали розгорнутися в Україні, й це вимагало зосередження тут головних сил російсько-українського війська. Лише на початковому етапі воєнної кампанії білоруський театр міг вважатися пріоритетним, а далі він втрачав це значення. Обставини вимагали своєчасного об'єднання української та російської армій для боротьби з польсько-татарською. Ігнорування політичної ситуації, яка змінилася, приховувало в собі смертельну небезпеку для України. На жаль, неповороткий бюрократичний державний апарат Росії не зумів вчасно цього зрозуміти й припустився величезного прорахунку, який коштував життя й волі щонайменше кільком сотням тисяч українців й призвів до цілковитого спустошення майже половини Правобережної України (особливо Брацлавщини).

Тим часом російський уряд послав до Хмельницького Тимофія Спасителєва з розпорядженням відрядити на Південь Білорусії козацькі полки для боротьби з литовськими військами. Виконуючи цю вказівку, гетьман, напевно 16 травня, наказав ніжинському полковникові Золотаренку на чолі 18 тис. козаків вирушити на допомогу російській армії в Білорусію. У листі до царя від 16 травня він вибачався за те, що не має можливості відправити Переяславський полк, оскільки існує загроза нападу на Умань чи Білу Церкву, наполегливо прохав надіслати йому на допомогу до Києва військо на чолі з Шереметєвим. Наступного дня Б. Хмельницький звертається до Олексія Михайловича з новим листом, в якому знову повторює клопотання про відправку в Україну великого війська: «Ляхи бо уж давно собираются и с великою силою

на нас ударити мислят (курсив наш. — Авт.)». Ці листи гетьмана засвідчують його прагнення забезпечити надійну оборону України від вторгнення противника. І ось за таких складних обставин він змушений був майже на 20 тис. козаків зменшити свою армію.

Постає питання: як же вирішувалася справа з організацією допомоги гетьманові? Вище вже зазначалося, що Шереметев і Ф. Бутурлін дістали наказ виступити до Києва. У разі необхідності вони мали діяти спільно з полками Хмельницького. Однак по дорозі до Путивля Шереметев отримав розпорядження — до Києва не йти, залишитися в Рильську, але бути готовим виступити в похід. Під кінець травня російський уряд наказав Шереметєву й Ф. Бутурліну повернутися до Белгорода чи Карпово-Сторожового й охороняти прикордонні міста від набігів татар, а в Україну відправити лише загін А. Бутурліна, котрий 1 червня на чолі 4 тис. драгунів вирушив до Києва. 31 травня цар розпорядився виступити туди ж також бояринові Трубецькому. Отже, як і раніше, російський уряд відверто недооцінював український театр воєнних дій у майбутній кампанії проти Речі Посполитої.

Очевидно, наприкінці травня відбулася зустріч Хмельницького з представниками верхівки православної церкви в Україні. Не виключаємо, що під час бесід він указав їм на шкідливість опозиції відносно київських воєвод. При цьому висловив готовність піти назустріч у придбанні нових маєтків і земельних володінь, а також у захисті їхніх інтересів перед російським урядом. Так, 21 травня гетьман повідомив київського полковника про надання містечка Вигурівщина ігуменові Київського Михайлівського монастиря Феодосію Василевичу; наступного дня видав універсал про «послушенство» останьому міщан Вигурівщини. Черкаський полковник дістав розпорядження відмежувати пасіку Печерського монастиря та повернути його землі. 25 травня гетьман наказав київському полковникові карати свавільників, які ловлять рибу в озерах Видубецького монастиря. Цього ж дня він звернувся до Олексія Михайловича з проханням затвердити привілеї С. Косова, Київського Михайлівського монастиря та його ігумена. 26 травня гетьман написав листа до патріарха Никона, прохаючи поклопотатися перед царем про затвердження привілеїв Київської митрополії. Наступного дня він відправив листи до царя,

в яких просив задовольнити клопотання ченців Братського монастиря та затвердити привілеї Пустинного Микільського монастиря. А вже 4 червня відправив Олексієві Михайловичу листа аналогічного змісту щодо звернення архімандрита Печерської лаври Й. Тризни. Нарешті, наприкінці травня закликав київських воєвод не вірити розповідям ченців Рафаїла та Софронія, котрі, «заворовав в монастирях, на розных людей непотребные речи говорят», і видати їх митрополитові.

З поля зору Хмельницького не випали й інші проблеми. Наприклад, відомо, що в останні дні травня він провів раду полковників і сотників, яка розглянула низку питань, зокрема, справу «показанщини», тобто сплати податку від виробництва горілки. Не виключено, що на ній ішлося й про організацію захисту українських земель від нападу противника. Адже ситуація загострювалася. Так, у другій половині травня польські корогви зайняли Єльцівку та Козелець (Київське Полісся), намагаючись поставити під свій контроль переправу через Тетерів і відкрити шлях для наступу на Бородянку й Макарів. Наприкінці травня жовніри увійшли у Саварове, створивши загрозу Макарову. З'явилися їхні корогви й неподалік Коростишева. Водночас помітно активізувалися татарські загони, що почали нападати на прикордонні міста й села. Зважаючи на це, Хмельницький попередив білоцерківського та, очевидно, київського полковників про загрозу нападу жовнірів і ногайських татар. На початку червня він наказав кошовому отаманові Запорозької Січі громити їх чамбули і захопити «языка», від якого можна було б довідатися про задуми хана. Припускаємо, що розпорядився також проводити мобілізацію полків. А сам вирушив у район Богуслава, де мали збиратися підрозділи української армії. У листі до царя від 11 червня гетьман зауважував: «И с Войском твоего царского величества Запорожским рушилися есмя на того ж недруга твоего царского величества, короля польского, а на Расаве совокупаем ратных людей...».

У Межиріччі, де гетьман зупинився, прямуючи до Богуслава, він прийняв російського посла Григорія Старкова, який їхав до Молдавії та Валахії. З царського листа довідався про розташування полків Шереметєва «по черте от приходу крымского хана» й відправлення до Києва Трубецького з військом. 11 червня він написав листа до Олексія Михайловича, висловлюючи задоволення

з приводу початку його походу проти польського короля, а також повідомляючи про зосередження польських військ під Кам'янцем, Дубно й Глинянами та про неприязну позицію кримського хана. Приблизно 20 червня до Хмельницького прибув білоруський православний шляхтич К. Поклонський із 15 товаришами, який від імені мешканців Могильова та інших білоруських міст, багатьох шляхтичів засвідчив готовність прийняти підданство Росії й служити цареві. При цьому, однак, ставилася цілком природна вимога, щоб під час воєнних дій їм гарантували збереження життя й маєтків. Це була важлива новина, й гетьман 22 червня відправив до царя листа, в якому підтримав клопотання Поклонського про збереження за білоруськими шляхтичами усіх прав і привілеїв, отриманих від польських королів, «дабы великую милость государскую и пр[очая] шляхта литовская, виде, поддавались...».

З розмови Поклонського з київськими воєводами 24 червня довідуємося, що приблизно 20 червня до Хмельницького з'явилося нове посольство від Іслам-Гірея, про яке не згадують інші джерела. Від імені хана посол повідомив: татари вчинили напади на міста й забрали людей у ясир тому, що «чаял де крымской хан, что он гетман с черкасы собираетца войною итти на Крым». Коли ж Іслам-Гірей переконався, що під такими опасіннями немає реальної основи, то вирішив повернути захоплені здобич і ясир. Не довіряти цим даним у нас немає підстав. Тому доводиться припустити, що таке посольство було відображенням гострої боротьби серед правлячої верхівки Криму навколо питання про доцільність розриву з Україною. Іслам-Гірей, імовірно, в такий спосіб прагнув утримати гетьмана у сфері своєї політики. Нам невідома реакція Хмельницького на це, однак навряд чи він дав себе спокусити подібним способом. У листі до царя від 1 липня він зауважував: «Орды татарские к нам присылают вести, аки бы в братстве с нами пребывать им вовеки, но мы им не верим и храним себя от них...». Одночасно гетьман послав на Дон послів Л. Сухиню та Г. Лобачевського з проханням підготуватися до боротьби з татарами. Десь наприкінці червня він направив одного з полковників до султана з клопотанням відновити на молдавському престолі В. Лупула, якого ув'язнили в знаменитій вежі «семи воріт».

У середу 21 червня Хмельницький зустрів антіохійського патріарха Макарія. За свідченням його сина Павла, який описав

мандрівку батька, гетьман «був одягнутий в простий короткий одяг і носив недо-рогу зброю». Під час розмови патріарх попросив його написати приязні листи до правителів Валахії й Молдавії, передав надіслані ними подарунки (серед них була й кава, до якої гетьман був великим любителем). Звертає увагу на себе характеристика правителя України як спокійної й мовчазної людини, що всіма справами займалася особисто, стриманої в їжі, питті та одязі. Ввечері, попрощавшись з Макарієм, гетьман сів у свою коляску, запряжену одним конем, накинув білу кирею й поїхав «під проливним дощем» до війська. Наступного дня патріарх відвідав Хмельницького в таборі. Виявилося, що його намет маленький і непоказний, усередині не було коштовних килимів, а лежав звичайний половик. На столі не було інших страв, окрім вареного кропу.

Шукаючи союзників у боротьбі проти Речі Посполитої, Хмельницький урочисто зустрів посольство шведської королеви Кристини, яке прибуло до його табору під Білою Церквою в червні. Відомо, що попередні спроби встановити зв'язок України зі Швецією успіху не мали. На цей час відбулося помітне погіршення стосунків Швеції з Річчю Посполитою, оскільки через непоступливість польських послів переговори в Любеку зазнали невдачі. Гострі суперечності в територіальних питаннях і претензії польського двору на шведський трон розв'язати мирним шляхом не вдалося. Канцлер Швеції Магнус де ла Гордьє і двоюрідний брат королеви Карл X Густав схилилися до необхідності розпочати війну проти Речі Посполитої. У лютому 1654 р. Кристина, яку

*Антіохійський патріарх Макарій.
Літографія останньої чверті XIX ст.*

змушували вийти заміж за кузена, заявила про намір зректися корони, і з цього часу політика шведського уряду почала визначатися енергійним Карлом X. Наприкінці травня він стає королем і в першій половині червня коронується. Тому не виключено, що посольство до України було відображенням саме його курсу зовнішньої політики.

Для посольства залучили людину авантюрної вдачі — грецького монаха-емігранта, який певний час проживав у Парижі, Даниїла Колутера.

Можливо, ідея організації цього посольства належала колишньому підканцлерові Речі Посполитої Радзейовському. Від імені королеви шведський уряд пропонував Хмельницькому спільні дії проти Польщі, обіцяючи зі свого боку завдати удару через Пруссію та Ліфляндію. Гетьман відразу ж оцінив усі переваги подібного союзу, який міг помітно змінити співвідношення сил у Східній Європі. Відкривалася перспектива завдати удару по Речі Посполитій із півночі та сходу. 28 червня він звернувся з листом до Кристини, висловивши радість з приводу того, що вдалося «встановити зв'язок з вашою найяснішою високістю». Знаючи, як небезпечно довіряти паперові потаємні думки, Хмельницький вирішив відрядити до королеви свого посла Івана Макарова, який мав усно повідомити шведський уряд про його ставлення до воєнного союзу України та Швеції. Водночас гетьман звернувся з листом до Радзейовського, в якому пропонував: те, «що в задумах маєте скоро здійснити і не затримуючись з військом своїм звідти наступати, а ми вже готові (курсив наш. — Авт.)».

Гетьман був певний, що настав час рішучих дій. Посланий ним український корпус Золотаренка в середині червня виступив з Новгород-Сіверського до Стародуба, а звідтіля до Гомеля. Отже, він завдавав удару по литовських військах із півдня перпендикулярно просуванню російських полків у напрямку Гомель — Пропойськ — Старий Бихів. Із кінця червня почалася облога Гомеля, під час штурмів якого загинув чернігівський полковник С. Пободайло. Не знімаючи облоги міста, Золотаренко направив козацькі підрозділи для захоплення інших населених пунктів, і до середини липня вони оволоділи Річицею, Жлобином, Стрешеним, Рогачовим і Горвалем. Успішно діяла 30–35-тисячна армія Шереметева, що зайняла Полоцьк, Друю, Озерище,

Глибоке, а у вересні оволоділа Вітебськом і Смоленськом.

Кілька слів про позицію уряду Швеції відносно російсько-польської війни. Зауважимо, що в середині 1654 р. шведський уряд відхилив пропозиції Польщі про союз проти Росії. Водночас зрозуміло, що Швеція не бажала посилення Росії, побоювалася наближення воєнних дій до її володінь. У серпні Карл X почав перекидати війська з Фінляндії до Ліфляндії та Естляндії.

На думку Хмельницького, слід було якомога швидше добитися об'єднання української та російської армій і розпочати активні дії проти польських військ, щоб не дати можливості їм з'єднатися з кримською ордою. Одержавши в другій половині червня від Трубецького повідомлення, що той виступив з військом, щоб «с нами сойтися под Києвом і промышл над неприятельми, короля польского людьми, чинити...», він 29 червня залишив табір під Фастовом і прибув до Києва, де зустрівся з А. Бутурліним. Було досягнуто домовленості про об'єднання сил й обговорено варіанти дій на випадок активної оборони чи проведення наступальної операції. Однак залишалася неясною точка зору російського уряду на план дій на території України. Тим паче, що від А. Бутурліна гетьманові стало відомо про зміну напрямку руху війська Трубецького з Києва до Могильова, що засвідчувало пріоритет у планах Москви білоруського плацдарму над українським. Для з'ясування позиції царя Хмельницький 1 липня послав до нього миргородського сотника Кирила Якименка. Він просив повідомити, чи «твоего

Іван Золотаренко, наказний гетьман.
Невідомий художник XIX ст.

царского величества дела оберегати и землю нашу или на ляхов итти в Польскую землю...», переконував не вірити можливим миротворчим заявам польського уряду й радив рішуче діяти проти Литви. При цьому гетьман вважав за потрібне нагадати про нненалаштованість до миру хана.

Отже, Хмельницького стривожило відправлення Трубецького до Білорусії, бо це помітно ускладнювало реалізацію наміру об'єднати українську та російську армії. Відповідаючи 4 липня на лист Трубецького, він не приховував свого занепокоєння тим, що «так далеко от вас будучи, трудно там сходитца с вами», повідомляв, що чекає царського наказу, «где и нам Богдану Хмельницькому, гетману с войсками себя велит сходит, к Лутцку ли или где под Люблин велит итти...». Звиклий діяти самостійно, вносити корективи до своїх планів відповідно до змін ситуації, Хмельницький потрапив у скрутне становище, оскільки план кампанії тепер розроблявся не ним, а чиновниками російського уряду, далекими від знання реального стану справ. А величезний особистий досвід гетьмана, його тонкий розум і феноменальна інтуїція підказували необхідність рішучих дій, бо прогання сприятливого часу приховувало в собі страшну небезпеку для України.

Перед тим як залишити Київ, Хмельницький 8 липня відправив до Швеції свого посла, який мав ознайомитися з пропозиціями королівського уряду щодо вироблення спільних дій у боротьбі проти Польщі. Водночас гетьман намагався переконати царя в необхідності піти на союз зі Швецією проти Речі Посполитої: «Да і тобі б великому государю нашему, і нам всім тих посторонних земл, которіи помочи дат на іноверцов хотят нам, їх од себе не одкидат, поневаж і корол полский з татарми, турками, венкграми і інними в совіті жити хочет і тіх всіх на православие воеват затыгаєт, хочети іскоренит...».

Тим часом польський уряд значно активізував дії, спрямовані на зміцнення зв'язків зі своїми союзниками, отримання від них військової допомоги. Певні надії все ще покладалися на розкол козацтва, відрив від Хмельницького поспільства. Так, 27 травня король видав універсал, звинувачуючи гетьмана й закликаючи старшину й козаків повернутися в підданство Речі Посполитої. 30 травня розпочалася робота сейму, що приділив велику увагу зміцненню армії. Король мусив вручити булаву

коронного гетьмана 65-річному досвідченому, хороброму, але посередніх здібностей полководцю С. Потоцькому, булаву ж польного гетьмана дістав С. Лянцкоронський; у Литві булаву великого гетьмана здобув Я. Радзивілл. Незважаючи на військовий борг у 4,4 млн злотих, король схвалив створення 35-тисячного польського й 18-тисячного литовського військ. Щоб заручитися підтримкою Дьєрдя II Ракоці та С. Георгіце, сейм надав права польського шляхетства всім членам сім'ї правителя Трансильванії, угорським магнатам І. Кемени, Франціску Редєї, Стефану Петку, а також родині молдавського господаря. Адже князь через своїх послів заявив, що в разі дозволу Порти піде на союз із Польщею й надішле їй на допомогу 20-тисячне військо. Пізніше Ян Казимир випрохав у нього за високу платню 3 тис. кіннотників і 300 піхотинців.

Під час роботи сейму прибув ханський посол Сулейман-ага, який 17 червня передав королеві листа від хана й його вимогу, щоб у майбутній війні проти Росії всі захоплені міста перейшли Польщі, а здобич — Казанське й Астраханське ханства — Криму. У разі потреби Іслам-Гірей обіцяв надіслати 100 тис. татар. На основі ханського листа почалася розробка «вічного договору» між Польщею та Кримом. Його проект передбачав, що обидві сторони брали на себе зобов'язання не нападати на землі одна одної; Польща мусила виплачувати ханові щорічні упоминки (в тексті «подарунки»); правитель Криму зобов'язувався за проханням короля надати йому допомогу «проти будь-якого ворога». У документі зазначалося, що король укладає дружбу з ханом проти Росії та козаків і, доки війна проти них триватиме, «війська й[ого] м[илості] кримського хана повинні будуть завжди допомагати і не відступати від й[ого] м[илості] короля». Без відома останнього Іслам-Гірей обіцяв не приймати послів від царя та гетьмана й не укладати з ними миру. Зі свого боку Ян Казимир не мав права, не повідомивши хана, замирюватися з царем, зобов'язувався надати військову допомогу Криму в разі нападу на нього російського війська. Передбачалося, що хан вважатиме своїми друзями правителів Трансильванії, Валахії та Молдавії, а також не допускати вторгнень татар на землі Речі Посполитої. Отже, цей договір свідчив про укладення оборонно-наступального союзу проти Росії та України. 10 липня в урочистій обстановці на вірність укладеному

договору присягнули король і сенатори, а від Криму — татарський посол. Договір мав набрати юридичної сили після присяги йому з боку хана та найвизначніших мурз. Укладення цієї угоди стало великою перемогою польської дипломатії, оскільки лише союз із Кримом давав Речі Посполитій шанси на успіх у війні з Росією та Україною. До Бахчисарая було знову послано Яскульського, який повіз листа від короля та канцлера. Однак на цей час у Криму трапилася подія, яка призвела до нового загострення політичної боротьби — 30 червня помер Іслам-Гірей (поширювались чутки, що він був отруєний полонянкою з України).

Між якими угрупованнями кримської верхівки розгорілася боротьба й чи були шанси у Хмельницького не допустити ратифікації укладеного договору? Вона спалахнула між родичами Бегадир-Гірея (був ханом у 1637–1641 рр.) — його братом Магомет-Гіреем і сином Бегадира Селімом. У боротьбу втягнувся також представник бокової лінії Гіреїв Мубарак, який розраховував на підтримку знаті, в першу чергу мансурівських князів. Селім-Гірея підтримували ширинські та мангіцькі князі. Сефер Кази-ага вирішив підтримати кандидатуру старшого брата Іслам-Гірея — Магомет-Гірея, не менш хитрого й підступного політика, ніж був він сам, і якого, на нашу думку, не зовсім справедливо характеризували в історичній літературі як безвільного й нерозумного правителя Криму в 1641–1644 рр.

Отже, після смерті Іслам-Гірея в Бахчисараї почалася, за словами візира, «шатость большая», й, побоюючись за своє життя, Сефер Кази-ага залишив столицю. При цьому він негайно повідомив султана про смерть хана й просив призначити новим ханом Магомет-Гірея. На початку липня калга- та нурадин-султани провели раду зі своїми прихильниками, яка вирішила просити султана прислати ханом Магомет-Гірея. Однак після прибуття до Бахчисарая мангіцьких і ширинських князів ситуація змінилася, оскільки вони захотіли бачити на троні Кази-Гірея. Останній 6 липня звернувся з листом до короля, повідомляючи, що зібрана нарада вищих державних посадовців Криму висловилися за дотримання з ним дружби й за розрив союзу з козаками.

У середині липня влада в Бахчисараї переходить до угруповання Мелді-Гірея та Артеміра, яке орієнтувалося на союз з Україною. 17 липня вони наказали Карач-бею, який збирався

організувати напад на російські землі, повернутися назад. За збереження союзницьких відносин із Хмельницьким виступали ширинська знать та підскарбій Субхан Кази-ага. Тому до гетьмана послали посольство на чолі з впливовим Каммамбет-мурзою з пропозицією «сызнова с нами в братстве по прежнему быть и противу ляхов нам помочь давать...».

Тим часом, очікуючи на розпорядження російського уряду, гетьман займався вирішенням поточних справ. 9 липня задовольнив прохання протопопа Козелецького монастиря Григорія Василевича затвердити права монастиря на земельні володіння й видав відповідний універсал. Наступного дня до нього прибув посол від Георгіце боярин Мирон Чоголь із пропозицією відновити дипломатичні відносини. Для Хмельницького не були таємницею дворушництво і підступність політики молдавського воєводи, який у такий спосіб намагався довідатися про чисельність українського війська, присутність російських полків, плани їхнього керівництва тощо. Тому він звелів було на деякий час затримати посла в Умані, однак передумав і вирішив скористатися цією можливістю, щоб домогтися хоча б нейтралізації Георгіце. З цією метою гетьман направив до нього посольство на чолі з чигиринським осавулом Лисівцем, який мав залишитися при воєводі українським резидентом. Гетьман намагався переконати молдавського правителя в інтересах спільної віри приєднатися до них, обіцяючи в разі необхідності захист від можливого нападу татар.

14 липня з'явилися царські посланці Протасєв та Амір'єв, які привезли жалування реєстровим козакам. Протасєв передав гетьманові розпорядження надалі збирати платню «со всех городов и мест и уездов со всяких аренд и оброчные денги, против прежних звычайев, как и какими людьми сбирано наперед сего». Тепер же цар прислав кошти для 42 тис. козаків (18 тис. їх перебували в Білорусії), і Протасєв просив вручити йому відповідні списки для видачі грошей. Хмельницький зауважив, що він порадиться з полковниками, як краще це зробити. Однак виявилося, що серед старшини не було єдиної думки про доцільність виплати грошей козакам у даний час. Вирішили єдиного списку реєстрових козаків не складати, бо на заклик гетьмана зібралися «большим сбором, кто был и не казак, и тот ныне казак, а все де они ставятца в ровеньстве казаками (курсив наш. — Авт.)». Отже,

загалом набралось приблизно 100 тис. осіб, тому 16 липня Хмельницький послав до Протасьєва Виговського та миргородського полковника Г. Лесницького (Сахновича) повідомити, «что такой росписи ныне учинит на шестьдесят тысячъ никакими обычаи не уметь», адже з реєстру, складеного після укладення Зборівського договору, «многіе побиты и померли, а после того они войску запорожскому лестра не делали и не переписывали». Підготувати тепер новий реєстр немає можливості, бо «в войске будет рознь и смута болшая; которые не будут написаны в лестру, и те де все пойдут по домом своим и служат не похотятъ, и у них де в запорожском войске людей будет мало и стояти против неприятеля не с кем». На це царські посланці зауважили, що існують списки козаків кожного полку, які їй необхідно їм передати. Проте отримали негативну відповідь, бо «у них де людей и прибывает и убывает». Виговський і Лесницький запропонували залишити золото в гетьмана чи київських воєвод, на що не погодилися Протасьєв та Амір'єв. Вони наполягали на виплаті козакам грошей. Представники старшини відмовилися їх брати, бо скласти реєстр зможуть лише після завершення воєнних дій, записавши в нього «лутчих людей».

Щоправда, С. Богданович-Зарудний запропонував було піти на поступки, щоб взяти платню в кожний полк і роздати по стільки, «по чему кому достанетца». Та це викликало гостру реакцію з боку Лесницького, який «зашумел с великою досадою: то де вы хотите того, чтоб нас полковников казаки побии? ведаешь де, какие у нас люди самовольные? кому... государева жалованья не достанет, и они де чают, что мы полковники тем завладели сами». Тимто їм, полковникам, не лише не можна взяти грошей для козаків, але й для себе взяти «опасно ото всего войстка». Щоб розв'язати проблему, гетьман 21 липня послав у ставку до царя наказного білоцерківського полковника Матвія Положного з подякою за надіслане золото й поясненням, чому тепер його не можна взяти: по-перше, в даний час козацькі полки роззосереджені (Уманський — для захисту від можливого нападу татар, Брацлавський — молдаван. Вінницький і Паволоцький — ляхів), а по-друге, коли тепер видати платню реєстровим козакам, то інші козаки, які до реєстру не потраплять, підняли б «рокош» і відмовилися служити государеву службу. Є дані, що, отримавши це пояснення, Олексій

Михайлович наказав залишити золото в Хмельницького, щоб згодом роздати його козакам.

Відомо, що в ці ж дні (приблизно 16–17 липня) до гетьмана прибуло посольство від нового валаського господаря К. Щербана в складі боярина Данила Ломського та його товаришів. Він застеріг Хмельницького не довіряти молдаванам і угорцям, які під виглядом торговців прибувають до війська для збирання розвідувальних даних. Від імені господаря посол повідомив спочатку гетьманові, а потім Протасьєву його бажання прийняти підданство Росії.

У другій половині липня стало відомо про активізацію дій підрозділів польської армії. Від захопленого в полон жовніра Лукаша Збуйновського гетьман довідався про зосередження польського війська під Зборовом, а посполитого рушення — під Глинянами, а також про намір полковника С. Маховського ввести військо у Подністров'я, щоб згодом завдати удару по Брацлавському полку. Від полоненого жовніра стало відомо й про укладення договору між Кримом і Річчю Посполитою, про сподівання короля отримати допомогу з боку Трансильванії, Молдавії та Валахії. 19 липня надійшла звістка про зайняття поляками Могилева-Подільського, а через кілька днів стало відомо, що на Брацлавщину напало майже 8 тис. жовнірів на чолі з Маховським, який у М'ястківцях обложив козаків Брацлавського полку. На виручку їм гетьман наказав виступити уманському полковникові Семену Оргієнку та уманському піхотному полку Леська. Діставши підмогу, Михайло Зеленський перейшов у контрнаступ і завдав поразки

Російський цар Олексій Михайлович.

Копія початку XX ст. з портрета невідомого художника XVII ст.

Маховському, якого переслідував аж до Шаргорода. Успішно діяв посланий Богданом роз'їзд полковника Яненка-Хмельницького, який розгромив неподалік від Мозиря литовського полковника Павшу. Захоплених там «язиків» гетьман відправив разом зі своїми посланцями Марком Леоновим, Григорієм Гуляницьким та Іваном Дяченком у ставку до царя. У листі ж до нього український володар нагадував, що вони разом з А. Бутурліним стоять під Фастовом і ждуть його розпорядження. Нарешті, 9 серпня Олексій Михайлович послав із-під Смоленська Хмельницькому наказ перейти до наступальних дій і вирушити в район Луцька для об'єднання з армією Трубецького.

Наприкінці липня – на початку серпня до гетьмана прибув посланець татарського посла Каммамбет-мурзи, який зупинився недалеко від Кам'янки. Вести з ним переговори Хмельницький уповноважив переяславського та паволоцького полковників. Дізнавшись про готовність угруповання Мелді-Гірея – Артеміра укласти договір з Україною й виступити проти Польщі, гетьман вирішив негайно скористатися цією можливістю й для завершення переговорів відправив до Бахчисарая паволоцького полковника Михайла Богаченка, Зеленкаря та Лукаша Пухальського. Вони мали привітати нового хана, повідомити про бажання «быть в соединенье по прежнему» з кримськими мурзами й просити його залишитися в давній приязні з козаками. Про цей свій крок Хмельницький негайно повідомив російський уряд. Водночас він послав сотника Брацлавського полку до білгородського бея, намагаючись заручитися його підтримкою. 12 серпня до гетьманського обозу прибули послы від Карач-мурзи та від Ногайської орди. Хмельницький у цей час перебував у Києві. До нього поїхав Тетеря й розповів про зустрічі з послами, які засвідчували готовність ногайських мурз прийняти російське підданство й надати допомогу Україні в боротьбі проти Польщі. Для себе ж татари просили дозволу кочувати в українських степах. Гетьман терміново відправив до ногайських мурз своїх послів із листом, схиляючи їх до служби цареві, прохаючи від них допомоги проти «ляхів» та сповіщаючи про свій дозвіл ногаям кочувати в районі Чорного Лісу.

Посольства з Криму та від ногайських мурз вселили в Хмельницького певну надію на можливість збереження воєнно-політичного союзу з Кримським ханством. У листі до Золотаренка

від 16 серпня він зазначав: «Ми же, взяв Бога на поміч учинися изнову в неотменной приязни с татари по смерти ханской, ис-под Фастова вместе с ордою дале в Полщу до ляхов рушаемся». Однак, як показав наступний розвиток подій, ці надії виявилися примарними.

Перед від'їздом з Києва, після розмов з воєводами, до Хмельницького 18 серпня з'явилися давні знайомі греки Тафларій та Юрій, яким удалося вирватися з польського полону, куди вони потрапили під Берестечком. Вони розповіли чимало цікавого про події в Польщі, Трансильванії, Валахії та Молдавії, через які добиралися в Україну. Вважаючи за доцільне ознайомити з цими новинами російський уряд, Богдан вирішив направити греків зі своїм листом до ставки царя.

19 серпня гетьман залишив Київ і виступив до Фастова. Наступного дня він довідався про наближення до його табору царських посланців І. Ржевського та Г. Богданова, яким дав аудієнцію 21 серпня. Вони передали листа від Олексія Михайловича, повідомили про значні успіхи російської армії в Білорусії, зокрема, про перемогу над Я. Радзивілом під Шкловим, і, нарешті, оголосили наказ царя виступати з військом, «не мешкая», до Луцька, де Хмельницький повинен був з'єднатися з Трубецьким. В їхній присутності відбувся прийом молдавського посла, сороцького старости Строеську Лупула, який прибув від господаря 20 серпня. Той повідомив про бажання Георгіє бути «под государскую высокою рукою в подданстве», а з гетьманом України — «в дружбе и любви», оскільки молдавани православної віри, «и чтобы православная христианская вера была в соединенье». Зі змісту отриманого листа Хмельницький довідався, що трансильванський князь був би радий приїздові українського посольства «для утверждения приязни». Через кілька днів він відправив назад С. Лупула, передавши з ним листа до воєводи з порадою направити посольство до царя, яке б йому присягнуло.

24 серпня відбулася нова зустріч Хмельницького з російськими посланцями, під час якої гетьман підкреслив готовність Війська Запорозького битися з поляками, «не щадя головы своей», наголосив, що «о том давно он мыслил, чтоб ему с войском запорожским итти войною на корунное войско и места и города воевать...». Однак через те, що хан виявляв ворожість й існувала загроза його

вторгнення на українські землі, гетьман «на корунное войско и места и города, в далние места войною итти не смел».

Як бачимо, в даному разі Хмельницький злукавив, не сказав правди, що причиною затримки його наступу була позиція царя. Чому? Найімовірніше, не хотів псувати стосунків з Олексієм Михайловичем напередодні вирішальних подій в Україні. Однак був ще один фактор, який зумовив таке пояснення гетьмана. Він розумів, що оптимальний час для наступу на польську армію пропущено, не дуже вірив і в те, що в районі Луцька йому на допомогу з'явиться військо Трубецького (адже гетьманові не було жодної потреби йти під Луцьк, оскільки польська армія перебувала зовсім в іншому місці й могла вийти козакам у тил або вдарити з флангу). Крім цього, залишалася неясною позиція Криму, новий правитель якого, дізнавшись про перебування основних сил українського війська в північних районах України, міг спокуситися можливістю безкарно атакувати її слабкозахищені південні землі. Одним словом, Хмельницький уважав, що в даній ситуації похід у район Луцька нічим не виправданий, і від нього слід відмовитися.

Втім, не так-то й просто все це можна було пояснити представникам російського уряду, які намагалися будь-що добитися виконання царської волі. Тому гетьман спробував в обережній формі переконати їх у недоцільності негайного походу до Луцька. Нагадав, що відрядив до Криму нове посольство, й тепер важливо довідатися — прийдуть татари йому на допомогу чи принаймні залишаться нейтральними щодо як Польщі, так і України. Гетьман пропонував зачекати з походом до з'ясування намірів ногайських мурз, які обіцяли свою підтримку. А не маючи точних даних про позицію кримських татар, «в далные в корунные места и города войною итти вскоре ему немочно». Відмова Хмельницького виконувати царське розпорядження викликала гостро негативну реакцію з боку Ржевського, який почав дорікати, що сам цар виступив у похід, а йому, гетьману, «и давно было над полским королем промышлять и места и города воевать... а крымского хана и крымских воинских людей боятца ему нечево», бо для охорони міст від них поставлено війська Шереметева. Та й у нього, Хмельницького, в Полтаві й інших містах, де можуть з'явитися татари, перебувають козацькі полки. Якщо навіть сам хан прибуде з великою силою, то Шереметев, «сослався с полковниками», виступить

проти нього, «не допуста до городов». А донським козакам наказано в цей час зробити похід у Крим. Коли ж гетьман очікує нападу татар в іншому місці, то нехай розмістить там полки, а сам іде «вскоре» у призначене місце. Як бачимо, Ржевський, по-перше, зробив спробу перекинути відповідальність за затримку наступу української армії на гетьмана, а по-друге, виявив свою необізнаність щодо розуміння потенційних можливостей кримської армії, її військової тактики.

Не втягуючись у суперечку, Хмельницький вислухав аргументи російських посланців і після тривалих роздумів заявив, що негайно виступить у похід, хоча й побоюється трагічних наслідків вторгнення хана з великою ордою в Україну. Все ж Богдан звернувся з листом до Олексія Михайловича, намагаючись відмовити його від реалізації прийнятого урядом плану походу до Луцька. По-перше, він підкреслював, що українському війську слід рухатися не до міста, а *«туда прямо, где гетманы польские с войсками стоят, и там над ними, призвал Бога на помощь, промышляти будем...»* (курсив наш. — Авт.). Лише після перемоги над противником можна буде направити 10 тис. козаків під Луцьк, щоб вони там з'єдналися з російською армією. А тепер «нам прямо под Луцк итти нелзе потому, чтоб позади себя неприятелей не оставлять; а естли б мы назади себя неприятелей ляхов оставили, тогда б много убытку нашим людям было и наших бы остающихся назади переимали и посекали; а естли б ляхи глубоко пошли в Польшу, то и мы к Луцку пойдем». По-друге, Хмельницький відвів від себе звинувачення в затримці походу: «Давно б мы пошли были против неприятелей, только указу от твоего царского величества ждали», а також очікували на повернення посланців від татарських (ногайських) мурз. Отже, гетьман пропонував російському уряду інший план воєнної кампанії в Україні — план рішучого наступу на польську армію, який давав єдиний шанс узяти ініціативу в свої руки й на випадок успіху, можливо, втримав би від вторгнення на українські землі правителя Криму. Певні надії він покладав і на підхід ногайських татар, маючи для цього підстави (в цей час до нього прибув гінець від їхніх мурз з обіцянкою незабаром прийти на допомогу).

Виконуючи наказ царя, гетьман вирішив розпочати похід, але не до Луцька, а проти коронного війська, й недвозначно

повідомив про це Ржевського й Богданова під час відпускної аудієнції. Виговський теж роз'яснив їм, що гетьман виступив проти коронної армії, котра гуртується під Зборовом. При цьому Хмельницький не виключав і такого варіанта: довідавшись, що татари не прийдуть їм на допомогу, польське командування відступить під Львів чи Люблін. Тоді він розпочне переслідування противника, а до Луцька направить полковників з 10 тис. козаків. Цим гетьман давав зрозуміти російському уряду, що не збирається бути маріонеткою в його руках і у веденні воєнних операцій на українських землях керуватиметься реальними викликами, а не позбавленими здорового глузду вказівками. До того ж перед виступом він отримав відомості про готовність донців прийти на допомогу в боротьбі з Кримом, а також одержав запрошення від сербського капітана Івана Юр'єва допомогти сербам в їхній боротьбі проти турків.

Перед тим як залишити обоз під Фастовом, гетьман 26 серпня звернувся з проханням до путивльського воеводи Зюзіна карати смертю злочинців, котрі втікали на російські землі. Відпустивши царських посланців із листом до Олексія Михайловича, Богдан зняв свою армію й біля с. Романівка наздогнав полки А. Бутурліна. Російські ратні люди з провідником — козаком Паволоцького полку Микитою Козаченським — ішли попереду. Козацьке військо на чолі з гетьманом рухалося «пустым местом, черным шляхом, неспешна». 1 вересня Хмельницький направив посольство до господаря Валахії, а ще через п'ять днів спинився під спустошеним Бердичевом, де війська простояли до 15 вересня. На цей час він точно знав, що ногайці «ему, гетману, солгали, поворотились назад, блюдять крымского хана». Отже, незабаром слід чекати появи татарської орди, тому просуватися далі, залишаючи в тилу такого грізного супротивника, було б просто самогубством. Не виключаємо, що тоді уже повернулися його послі й від білгородського бея, яких «ни с чем до нас отправили». З надійних джерел гетьманові вдалося дізнатися про виїзд до Бахчисарая нового хана та про ворожу позицію щодо України сілістрійського паші. З огляду на критичність ситуації, Хмельницький 15 вересня відправив зі своїм листом до царя сотника Переяславського полку Якіма Сомка. У листі він наголошував на серйозності становища, небезпеці удару кримського хана по Півдню України, скаржився на відсутність

будь-яких відомостей про наближення до Луцька російської армії Трубецького й просив надіслати на допомогу козакам велике військо. Б. Хмельницький попереджав, що коли довідається про наступ ворога, то поверне назад «городов наших боронить». Цього ж дня він вислав сильний роз'їзд у складі п'яти полків під орудою черкаського полковника Якова (Пархоменка?) та російських солдатів з капітаном Іваном Бабкіним. Вони мали дістатися до Луцька й з'ясувати, чи наближається туди Трубецький. Розгромивши польські залоги, їм удалося захопити Пилявці й Новий Костянтинів. Між Острогом і Межиріччям 18 вересня було знищено обоз полковника А. Суходольського й захоплено «знамена, бубны и все воинское ружье». Мешканцям визволених міст «неправды не чинили». Українські підрозділи займають також Рівне, Степань, Колки й інші волинські міста. 25 вересня біля с. Хорів вони завдали поразки полкові С. Гурського.

23 вересня до Хмельницького приїхав посол Я. Радзивілла — стародубський підчаший Г. Куницький, а разом із ним повернувся з польського ув'язнення А. Жданович. Останній був звільнений не без сприяння литовського гетьмана, який через колишнього київського полковника прагнув вплинути на Хмельницького, аби домогтися припинення ним військових дій проти Речі Посполитої. У переданих українському володареві «Статтях» він пропонував задовольнитися умовами Білоцерківського договору, обіцяючи, що на них присягне по п'ять сенаторів із Польщі та Литви, а своєрідними гарантами даної угоди можуть виступити кримський хан і трансильванський князь; натякав на своє бажання «со всею Литвою поддатца свейскому (шведському. — *Авт.*) королю». Водночас до Хмельницького звернувся з листом Богуслав Радзивілл, який також підкреслював необхідність припинити кровопролиття й укласти мир. Богдан відхилив всі ці пропозиції й відпустив Куницького «с ничем».

Тим часом почастішали вісті про дії татарських чамбулів. Вони нападали на міста й села Брацлавського, Уманського, Корсунського й Чигиринського полків, де «много шкод начинили». Тому Хмельницький послав універсали мешканцям міст, зокрема, в районі Корсуня — Чорного Лісу, щоб готувалися до боротьби з татарами, які мали стати кошем біля Корсуня. Порадившись з А. Бутурліним, він вирішив направити сильний роз'їзд на чолі

з Лесницьким і командиром російських рейтарів Микитою Количевим у район дислокації польського війська, щоб отримати про нього точніші відомості. Врахувавши відсутність інформації про наближення російського війська до Луцька, а також загрозу нападу кримських татар, гетьман вирішив повернутися з армією назад, «на пограничье». Водночас він відправив листа до Шереметєва, прохаючи його бути готовим прийти на допомогу козакам. 28 вересня послав Ждановича з листом до царя, в якому сповіщав про наростання загрози з боку татар, намір польського командування об'єднатися з кримцями й завдати по Україні сильного удару, наполегливо просив прислати на допомогу козакам велику «рать», поінформував, що вислані ним роз'їзди в район Луцька не виявили там жодних свідчень про наближення Трубецького. Зважаючи на це, гетьман повідомляв про своє рішення повернутися назад, щоб не допустити спустошення українських земель. Як видно з наказу гетьмана Ждановичу, той повинен був домагатися від царського уряду, *«чтоб они думали и в то получали, как бы Украина цела пребывала, сохрани убо Боже, упадку на Украины...»* (курсив наш. — Авт.). Отож, можемо констатувати, що військова стратегія Хмельницького зумовлювалася насамперед національними інтересами України.

Очевидно, наприкінці вересня – на початку жовтня українська армія почала відхід і зупинилася табором під Білою Церквою. Водночас гетьман відіслав на Брацлавщину полки, які напередодні з'явилися до табору за його розпорядженням. 12 жовтня відправив з листом до царя наказного білоцерківського полковника Яцька Клишу та сотника Михайла Осиповича, повідомляючи про своє прибуття до Білої Церкви, готовність чинити опір можливому нападові татар і прохаючи надіслати на підмогу війська. Не приховував Б. Хмельницький намагання очаківського бея схилити його до виходу з підданства Росії: *«Чтоб ваша милость мой милостивый пан братство с Москвою, которое учинил еси разрушил»*. 13 жовтня, залишивши військо в таборі, Богдан вирушив до Корсуня. З дороги він відправив посольство корсунського писаря Івана Креховицького до Дьєрдя II Ракоці, пропонуючи князеві укласти союз проти Речі Посполитої.

Як же розгорталися протягом цього часу події в Криму? Чи не перебільшував гетьман небезпеки нападу татарських мурз

на Україну? Відомо, що в 20-х числах серпня Магомет-Гірей був офіційно проголошений ханом Криму. Побояючись можливого нападу козаків на морі, він вирішив дістатися до Бахчисарая сухопутним шляхом і 21 вересня зупинився в Буджаку, де зустрівся з Корицьким — польським гінцем до Молдавії та сілістрійського паші. Засвідчивши гінцеві свою прихильність до Речі Посполитої, хан заявив про намір дотримуватися укладеного з нею договору. По приїзді до Бахчисарая обіцяв послати допомогу Польщі.

Тим часом становище Яскульського, який прибув до столиці ханства в другій половині вересня, внаслідок переваги тут прихильників союзу з Україною залишалося досить складним. Майже 10 днів польський посол фактично перебував під вартою. Калга-султан радив йому повернутися до Перекопа й там зачекати на нового хана. У листах до візира, який виїхав назустріч Магомет-Гіреєві, Яскульський просив схилити кримського володаря до надання військової допомоги Польщі, бо спливає вигідний час для наступу на Україну. Угрупування ширинської знаті і представники придворної еліти направили до Магомет-Гірея свого посла, попереджаючи, щоб він без їхньої волі нічого не вирішував, залишив при владі найвищих урядників і на цьому присягнув, інакше вони оберуть ханом когось іншого.

У досить скрутній ситуації опинилося також українське посольство М. Богаченка. Каммамбет-мурза, який його супроводжував, боявся потрапити до рук прихильників Сефера Кази-аги й залишив послів у своєму кочовиську (сараї), а сам відправився до Ширин-бея (очільника угруповання ширинської знаті), якому повіз листа від Хмельницького. Листи гетьмана були послані й до інших кримських беїв. Однак, зваживши на всі обставини, Ширин-бей вирішив піти на замирення з нурадин-султаном і Сефером Кази-агою. Тим часом Яскульському через Корицького вдається за допомогою коштовних подарунків схилити на свій бік Ширин-бея та Каммамбет-мурзу. Українські послы від одного з «надійних татар» довідалися про переорієнтацію вищезгаданих представників кримської еліти. Коли стало відомо про наближення Магомет-Гірея, Богаченка та його товаришів перевели до Перекопа, де тримали три тижні. Беї й султани переконували їх у необхідності зміни гетьманом зовнішньополітичних пріоритетів, а потім узагалі ізолювали від зовнішнього світу.

На початку жовтня хан зупинився у володіннях перекопського Карач-мурзи в Кил-Буруні, де зібралися представники різних угруповань татарської знаті. Імовірно, 2 жовтня Карач-бей, прибувши від Магомет-Гірея, зібрав своїх наближених, закликав українських послів і поставив їм вимогу, щоб «есмы, войска, отстали Москвы». При цьому він пригрозив, що в разі відмови порвати з Росією по Україні вдарять «турецкая, венгерская, мутьянская, волоская [землі] и мы со всею ордою». На це Богаченко зауважив: він прибув не для укладення нового договору, а для підтвердження старого, коли «жили брат за брата, и подтвердитъ братство», нагадав, що самі татари прислали до Хмельницького Каммамбет-мурзу з проханням «о братстве», й запропонував відправити до гетьмана нове посольство. Хоча Карач-мурза був певним, що Хмельницький залишиться вірним союзові з Росією, все ж вирішив написати йому листа з пропозицією відійти від Москви, обіцяючи взамін відновлення дружби. Звертає на себе увагу намагання кримської верхівки поставити Україну в залежність від Криму: «*Ты слушай хана, а больше не слушай никого* (курсив наш. — Авт.). Если же тебе была какая кривда, мы все готовы одноконно идти. Брось! Я твой милый добрый брат и злого тебе не желаю. Что я тебе желаю, пусть будет на мою голову, только отступи от Москвы». Цього ж дня з листом подібного змісту звернувся до гетьмана також Сефер Кази-ага.

Десять жовтня відбувся з'їзд кримської знаті для обговорення ряду важливих питань внутрішньо- та зовнішньополітичного життя ханства. На нього закликали також українське посольство. Візир звернувся до нього з промовою, зміст якої зводився до необхідності розірвати союз із Росією й повернутися до підданства польському королеві (як бачимо, питання про збереження самостійності Української держави навіть не ставилося). По тому до послів звернувся Карач-мурза, який пригрозив майбутнім походом на українські землі татарської орди: «Прежде идем на вас, а назавтрее на москвич[и]». Потім їм дав аудієнцію Магомет-Гірей. Він підкреслив свій намір жити в кращому братерстві з козаками, ніж його брат Іслам-Гірей, але це можливо лише за умови розриву з Росією. Хан також написав листа до гетьмана, повідомляючи, що рада висловилася, «чтоб с вами такая пріязнь была, как и през сего». Він не приховував вигідності для Криму союзу

з козаками та рішуче наполягав на розриві союзу України з Москвою. У такому разі обіцяв навіть надати Війську Запорозькому збройну допомогу проти Речі Посполитої, коли б вона напала на Україну («наступали [б] без вины на вас»). Інакше погрожував комбінованим наступом на українські землі Туреччини, Криму, Польщі, Валахії, Трансильванії та Молдавії. Отже, правлячі кола Кримського ханства зробили ще одну спробу мирним шляхом відірвати Хмельницького від Росії, повернути його у сферу своїх інтересів. Із листом хана до Чигирини поїхав (разом із українськими послами) Тохтамиш-ага. Водночас Магомет-Гірей дав розпорядження калга-султанові підготуватися до походу.

Що ж до Польщі, то хан вирішив зачекати з наданням їй допомоги, а тому затримав королівського посла до повернення Тохтамиш-аги від гетьмана. Щоправда, в листі від 6 жовтня він повідомляв короля про свій наказ Кара-бееві виступити з буджацькою та ногайською ордами в Україну й через 20 днів стати кошем під Чернівцями на р. Морафа. Інші війська на чолі з калга-султаном мали підійти пізніше. Яскульський намовляв візира вирушити з армією до Животова, потім до Вінниці, щоб зайти у тил Хмельницькому, але обачний Сефер Кази-ага відхилив цей план. Лише 12 листопада Яскульському було дано відпускну аудієнцію. Хан відправив свого посла до шведського уряду, аби схилити його до антиросійської коаліції, а також гінців із відповідним дорученням до Молдавії, Валахії й Трансильванії. Дещо раніше, в середині жовтня, відбулися останні переговори кримського уряду з російськими послами. Візир повідомив їх про бажання хана зберегти мир із Росією за умови вчасної виплати нею упоминків. При цьому дав зрозуміти, що, оскільки Крим не визнає підданства Війська Запорозького Москві, то війсьні дії на території України не можуть вважатися як такі, що спрямовуються проти Росії. З тим російське посольство й вирушило додому. Стало зрозуміло, що плани царського уряду добитися укладення союзу з Кримом остаточно провалилися, і від цього часу він починає здійснювати політику, скеровану на досягнення нейтралітету кримської верхівки.

Кілька слів про політику уряду Речі Посполитої стосовно України. Просування українсько-російського війська в район Бердичева та успішні дії його роз'їздів на Волині занепокоїли польське

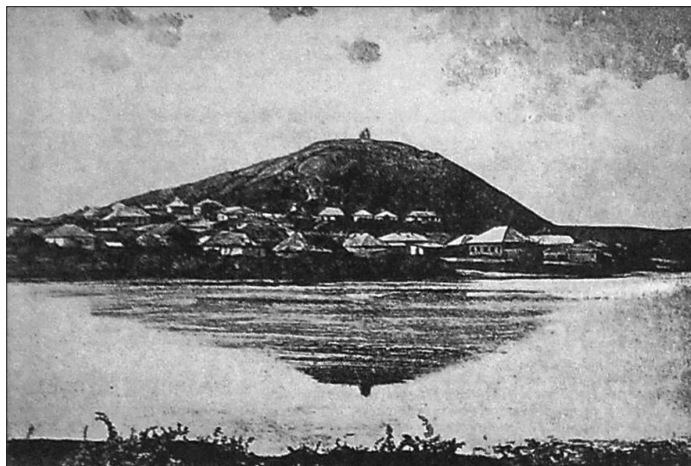
командування. Польний гетьман Лянцкоронський 1 жовтня з-під Зборова вирушив до Тернополя, маючи на меті в слушний момент вийти у тил Хмельницькому. Однак уже 7 жовтня надійшли відомості про повернення назад українського гетьмана. З почуттям полегшення польські керівники в середині жовтня послали розпорядження жовнірам збиратися до обозу.

Щоб зробити позицію хана відносно Польщі лояльнішою, йому відправили гроші й цінні товари. Коронний і польний гетьмани просили Магомет-Гірея надіслати хоча б 20-тисячне військо, яке б у районі Хотина об'єдналося з молдавськими, валаськими й трансильванськими військами для спільного наступу на Україну. Певні надії вони покладали на підтримку частини українського населення. Так, 17 жовтня О. Конєцпольський, готуючись до походу в межиріччя Дністра та Бугу, звернувся до мешканців тамтешніх міст і сіл з універсалами, закликаючи їх повернутися до підданства королю. На користь польських гетьманів діяв колишній козацький сотник, житель Ямполя Федорашко Дименко, який отримав королівські універсали про затвердження його на Посаді подністровського полковника, а також про надання йому права на формування полку. Усі, хто до нього вступав, підлягали амністії за участь у попередніх повстаннях. Є також дані, що козацький осавул Зимко обіцяв при вступі на козацькі землі польського війська залишити Хмельницького й на чолі 5 тис. козаків перейти на службу до короля.

Перебуваючи в Корсуні, український гетьман, імовірно, 16 жовтня прийняв Богаченка та інших своїх послів, що повернулися з Криму, й довідався про позицію нового хана. Під час розмови з Тохтамиш-агою він рішуче відхилив ультимативні вимоги кримського уряду, але водночас засвідчив готовність жити з ним «в братстві і в советі». Найвірогідніше, 19, а не 29 жовтня, як це подається в «Документах Богдана Хмельницького», він відправив назад татарського посла з листом, в якому заявив про неможливість розриву з Росією, при цьому запевнив хана у своєму стремлінні до зміцнення дружніх стосунків, підкреслював також рішучість козаків віддати життя, захищаючи свою землю («стоячи на кордонах наших, готові вмерти, даючи відсіч кожному нашому ворогові»). У цей час з'являється «с прелестью» посол і від сілістрійського Сіяуш-паші, якого Богдан вирядив, «не задержав, ни с чем».

Зважаючи на реалії, що склалися на другу половину жовтня, гетьман наказав полкам Правобережної України зайняти позиції на південних рубежах, щоб відбити татарський напад (надійшли звістки про переправу чамбулів через Південний Буг на Піщаному Броді). Не гаючи часу, він знову послав на Дон Сухиню, прохаючи донців організувати велику виправу проти Криму, залучивши до цього калмиків, направив тривожного листа й до Шереметєва. Від захоплених у полон жовнів та від шляхтича Радула Ластовецького, який добровільно перейшов на сторону козаків, Хмельницький довідався, що польське командування замислило в середині листопада завдати по Україні спільного з татарами удару. Щоб зірвати його, гетьман у листі до царя від 24 жовтня виклав свій план дій у майбутній кампанії. Він пропонував віддати наказ російській армії перейти в рішучий наступ через Білорусію на Польщу, оскільки сили останньої зосереджені в Україні. На його думку, в разі прориву російських ратних людей польське командування змушене було б перекинути для захисту своїх земель частину військ з України, що внеможливило б у цьому районі його наступальні операції. З іншого боку, хан, довідавшись про скрутне становище польського війська, навряд чи ризикнув би сам-один піти на українські землі. Щоб позбавити його ініціативи, Хмельницький вважав за необхідне розпочати наступ на Крим силами донських і запорозьких козаків. Тому просив Олексія Михайловича наказати донцям виступити у похід і дозволити Війську Запорозькому готувати човни до морської виправи. Якби все-таки хан вирушив в Україну, його мали зустріти українські та російські війська. Виряджений із цим листом посол Богдан Кондратенко мав просити допомоги гетьманові у 15–20 тис. ратних людей. Вважаємо, що запропонований план дій був єдино правильним у тогочасній ситуації. Його втілення давало Україні шанс уникнути страшного воєнного удару.

Проте російський уряд в аналізі воєнно-політичної обстановки припустився грубих прорахунків. Добившись протягом серпня – вересня великих успіхів у боротьбі з литовським військом і здобувши Смоленськ, він знехтував потенційні можливості Речі Посполитої й відмовився від негайних широких наступальних операцій. Відправляючи на початку жовтня до Хмельницького дворянина Д. Тургенєва та піддячого Я. Портомоїна з повідомленням

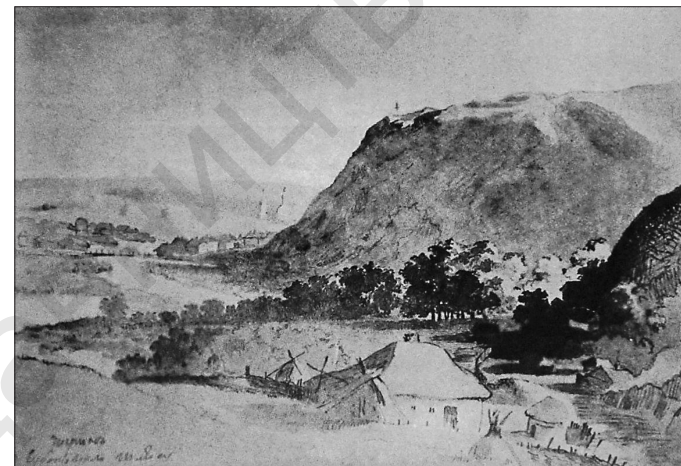

*М. Чигирин.
Замкова
гора, де
розміщувалася
гетьманська
резиденція.
Фотокопія
з малюнка
XIX ст.*

про успіхи росіян, цар доручив їм сповістити гетьмана, що Шереметеву наказано стояти на місці й «оберегати от приходу кримського хана українних и черкаских городов» і лише весною вирушити в Україну, щоб діяти спільно з українською армією. Дивовижна недалекоглядність щодо прогнозування стратегічних задумів противника, повне ігнорування сил польсько-татарської армії, очевидна недооцінка українського театру воєнних дій! Складається враження, що російські політики й полководці абсолютно не знали реального стану справ.

Тим часом Хмельницький робив усе можливе, аби ретельно підготуватися до розгортання військового конфлікту. Наприкінці жовтня він спеціально приїздив до Чигирини й віддав належні розпорядження щодо зміцнення обороноздатності міста, попередив полковників про необхідність бути наготові. До Брацлава згодом відправив з козаками наказного гетьмана, військового осавула Василя Томиленка. Задля здобуття точних відомостей про пересування підрозділів противника розіслав у різні боки роз'їзди. Не виключаємо, що в ці ж дні гетьман посилав листи до Шереметьєва, повідомляючи про загрозу наступу коронного війська в союзі з татарами і прохаючи в разі, якщо розпочнуться воєнні дії, прибути на допомогу. На початку листопада гетьман, відчувши себе недобре, на кілька днів відбув до Суботова. Однак перепочити не вдалося, бо 4 листопада до Чигирини з'явилися Тургенєв і Портомоїн, яких він зміг прийняти лише через день. Вони

*Вигляд
м. Чигирини із
Суботівського
шляху.
Шевченко Т.
1845 р.*

повідомили про успіхи російської армії, пояснили причини, чому Шереметев не прибув в Україну, а Трубецької зі своїм військом не вийшов до Луцька, попросили дати проводиря царському гінцю до Криму Кутлумамету Устокасимову. Зі свого боку Хмельницький звернув їхню увагу на ненадійність Георгіце, який затримав його послів, що поверталися з Трансильванії та Валахії, а також підбурював Польщу й Крим напасти на Україну, вказав на небезпечність ситуації, оскільки очікується спільний напад польської та кримської армій. Тому знову поставив питання про надання урядом розпорядження Шереметеву з військом прибути йому на допомогу. Обіцяв дати проводиря царському гінцеві й написати листи до хана та інших кримських сановників. 8 листопада Хмельницький відправив Устокасимова до Криму з листами, в яких схиляв Магомет-Гірея, калга-султана та інших відомих політичних діячів ханства бути «с ним гетманом заодно...». 11 листопада він відпустив російських послів, вручивши їм листа до царя, в якому просив надіслати на допомогу армію Шереметьєва.

А вісті надходили щодень тривожніші. Брацлавський та уманський полковники сповіщали про наступ польських військ у район Бара, а татарських чамбулів — у напрямку Умані й Чечельника. Фактично почалися бойові дії, оскільки польська армія вступила на Брацлавщину. Хмельницький звернувся зі сповненими тривоги листами до А. Бутурліна та Шереметьєва, наполегливо переконуючи останнього прибути в Україну, бо йому «против таких больших

людей без помочи не устоять». Занепокоєння гетьмана було не безпідставним: 17 жовтня 45-тисячна польська армія залишила Тернопіль і вирушила до Бара, де, імовірно, передбачалося її об'єднання з підрозділами союзників, зокрема, Георгіце, який обіцяв надіслати 3 тис. воїнів. Із Гусятина вона рухалася трьома колонами. Центром командував С. Потоцький, лівим крилом — Лянцкоронський, правим — обозний коронний Чарнецький (за даними М. Ємьоловського, навпаки — правим крилом командував Лянцкоронський, а лівим — Чарнецький). Місцем збору було призначено Шаргород. На початку листопада військо пройшло повз Дунаївці, і, починаючи звідсіля, жовніри «вогнем і мечем» знищували містечки і села. На середину місяця нападники, минувши Бар, почали зосереджуватися під Шаргородом, де польське командування сподівалося дочекатися підходу татар. Перед загрозою масового винищення здалися мешканці Морафи, Красного і Чернівців.

На опір польському війську стали опришки, козаки, міщани та молдавські повстанці, які зібралися в Буші. Загалом їх налічувалося кілька тисяч. Місто мало вигляд довгого вузького трикутника, дві сторони якого обмивали води Морафи та Вушанки, а третю захищали вал, рів і стави. Складалося воно з двох частин і замку, що височів на пагорбі. Керівництво обороною доручили полковникам Гречці та Гавратенкові. Коронний гетьман послав сюди Чарнецького, й 18 листопада під стінами Буші з'явилися короги королівського полку, що йшов в авангарді. Козаки та опришки вчинили вилазку й завдали їм поразки. Потім з основними силами підійшов Чарнецький, який, уважно вивчивши систему укріплень непокірного міста, вирішив завдати основного удару з боку брами, оберненої в бік рівнини. У перших лавах атакуючих ішли німецькі драгуни, очолювані майором Гембартом. Незважаючи на героїчний опір захисників Буші, противнику вдалося прорватися через укріплення. Тоді Гречка наказав запалити будинки в тилу ворога. Помітивши полум'я, жовніри, боячись потрапити в пастку, почали відступати й незабаром залишили місто.

Чарнецький запросив у Потоцького допомоги. Коронний гетьман вирішив прибути під Бушу сам на чолі всієї армії. Обложені готувалися до останньої битви, оскільки не залишалося сумнівів, що витримати штурм вони не зможуть, а здаватися на милість противника не бажали. Ранком наступного дня повстанці відхилили пропозицію

Потоцького вступити в переговори, а його послання розстріляли, засвідчивши в такий спосіб рішимість полягти в бою. Тоді польські полки розпочали штурм одночасно з усіх сторін. Навіть кіннотникам було наказано спішитися і взяти участь у приступі. Захисники міста відчайдушно оборонялися. Гречка, з огляду на великі втрати, зняв частину козаків та опришків, які прикривали Бушу з боку ставу. Чарнецький під вечір помітив, що з цього боку вогонь обложених значно ослаб. Тоді він перевіряв глибину води в ставу й переконався, що через нього можна дістатися до міського валу. Далі діяв рішуче: розпорядився розкопати греблі, а коли вода спала, на чолі кількох полків кинувся до валу й палісаду. Удар був раптовим і сильним. Хорунжий Балент захопив найвищий шанець у системі укріплень і запалив дерев'яну вежу. Вітер дув у бік міських будівель. Спалахнула пожежа. Однак захисники Буші билися за кожний будинок. Загинули Гречка й інші керівники залоги. Міщани почали самі підпалювати свої будинки й кидатися в полум'я, щоб не потрапити до рук жовнірів. Дружина сотника Зависного (за іншими даними, Гавратенка), побачивши загибель чоловіка, кинулася до бочки з порохом і, коли жовніри наблизилися до неї, підпалила її. Від сильного вибуху загинуло немало ворогів (не виключено, що там був цілий пороховий склад), а шматки тіла героїні потім познаходили на відстані у чверть милі (1,8 км) від міста. Розлючені великими втратами, жовніри знищували всіх підряд. На ранок 20 листопада Буша являла собою купу обгорілих руїн. Лише незначній частині її захисників удалося врятуватися, але поляки розшукували їх. Відомо, що вдень вони натрапили на печеру, де заховалося приблизно 70 осіб, в основному жінок і дітей. Вони відмовилися здатися й почали відстрілюватися. Тоді за наказом полковника Целярія в печеру спрямували воду з потоку, що струмував поряд. Загинули всі...

Чарнецький в одному з листів писав, що зі знищенням Буші 130 міст і містечок між Дністром і Бугом упадуть до ніг короля. Мужня оборона міста й героїчна смерть його захисників навіки вкарбувалися в народну пам'ять як символ незламності та волелюбності українців. Разом з тим, нескореність захисників Буші ознаменувала початок страшної трагедії Брацлавщини, яка тривала до березня 1655 р. й призвела до її майже цілковитого спустошення та обезлюднення, наслідки яких ледве були подолані до середини XVIII ст.

На цей час уже чітко визначилася й позиція кримської верхівки. Після повернення від Хмельницького Тохтамиш-аги стало зрозуміло, що гетьман України не відмовиться від договору з Росією. Для ухвали остаточного рішення було скликано нараду знаті, яка санкціонувала розрив із Українською державою і висловилася за союз з Річчю Посполитою. Далеко не всі мурзи та беї схвалювали це рішення, чимало з них бажали «быть с Хмельницьким в дружбе по-прежнему» й не приховували цього від Магомет-Гірея. І все ж 12 листопада хан присягнув на укладеному з варшавським урядом договорі. Під час присягання не був присутнім Ширин-бей — основний противник союзу з Польщею. Наступного дня було наказано виступити на допомогу Речі Посполитій частині кримських татар, а також Белгородській і Ногайській ордам. Формально на чолі війська було поставлено 16-річного сина Іслам-Гірея Менглі-Гірея, який перебував під опікою досвідченого Ак-мурзи, фактично ж командування належало Каммамбет-мурзі. Хан обіцяв виступити в похід, коли замерзне Дніпро.

З початком воєнних дій Хмельницький опинився в критичному становищі. У нього не було сил, щоб одночасно тримати оборону південних рубежів України від татар і виступити з іншою частиною армії проти польського війська. Малочисельні підрозділи А. Бутурліна не могли надати суттєвої підмоги. Крім цього, чимало росіян хворіло, масового характеру набрало дезертирство. А російський уряд продовжував проводити вичікувальну політику. У той час, коли в Україні вже почала литися кров, цар (15 листопада) послав розпорядження Шереметеву розпустити по домівках «украинцев всех городов, дворян и детей боярских», щоб вони готували припаси, які взимку треба було доставити до Києва, бо армія мала взяти участь в літній кампанії в Україні. Наступного дня він надіслав йому новий наказ — бути готовим за закликом Хмельницького виступати йому на допомогу, не очікуючи спеціальної вказівки. 19 листопада Шереметев отримав листа від Хмельницького, в якому той прохав вирушити до нього, коли почнуться бойові дії, 25 листопада — ще одного, в котрому гетьман писав про напад польських підрозділів на Брацлавщину й закликав про поміч. Через два дні прибуло нове, сповнене тривоги повідомлення Хмельницького. 21 листопада Богдан сповістив царя про напад польської армії

й можливу швидку появу татарської орди, просив прискорити дії російської армії.

Факти свідчать, що, незважаючи на численні звернення гетьмана, Шереметев діяв аж ніяк не енергійно, якщо не сказати байдуже. Лише 2 грудня він відрядив в Україну воєводу Ф. Бутурліна із 3 тис. піхотинців, а також драгунський полк (568 осіб) Р. Корсака та 325 донських козаків і переселенців з України, тобто всього менш як 4 тис. чоловік. Сам він не виступив під тим приводом, що, начебто, гетьман нечітко дав знати, прибуде хан в Україну, чи ні, та повідомив Москву, що вирушить на допомогу Хмельницькому, коли матиме неспростовні відомості про прибуття Магомет-Гірея. Але тепер уряд діяв уже значно рішучіше (очевидно, зрозумівши всю загрозу прориву польсько-татарських сил через Україну в межі Росії, коли її армія в основному була зосереджена на північному воєнному театрі). Шереметеву було послано наказ негайно виступити в Україну, й незабаром він залишив Белгород. В його розпорядженні перебувало 2006 кіннотників і 6543 піхотинці. Отож, загальна кількість російського війська, що в грудні вступило в межі України, становила трохи більше 12 тис. чоловік. Цього, звичайно, було замало, щоб об'єднана українсько-російська армія могла перейти в наступ проти 60–70-тисячного польсько-татарського війська.

Затримка польських корогов у Подністров'ї дала змогу кільком козацьким полкам наказного гетьмана В. Томиленка (Миська Дубини?) зосередитися в Брацлаві. Тим часом С. Потоцький послав частину війська під Тиманівку, куди жовніри підійшли 25 листопада. Козаки й міщани спочатку відмовилися скласти зброю, та коли тут зійшлося все польське військо, ситуація змінилася. Керівник залоги М. Махаринський з частиною наближених до нього козаків втік, а інші оборонці здалися. Воєнна рада, скликана польським командуванням, дійшла висновку про необхідність зайняти Брацлав. На роз'їзд до міста на чолі кількох полків вирушив Чарнецький. Але зненацька заскочити козаків йому не вдалося. 28 листопада, наблизившись до Брацлава, польський регіментар побачив у полі вишикувану кінноту, а на валах — піхоту. Атака силами кількох корогов була легко відбита вогнем козацьких самопалів, і Чарнецький мусив відступити.

За свідченням джерел, у місті перебували підрозділи козаків під керівництвом полковників І. Богуна, М. Пушкаренка,

*Портрет Стефана Чарнецького.
Бенковський Я. Кінець XIX ст.*

М. Москаленка, М. Зеленського, М. Махаринського та Піхотника, а також російських драгунів капітанів В. Колупаєва й К. Андрєєва. Як уже зазначалося, залогою командував В. Томиленко. Прагнучи оволодіти Брацлавом, 3-го, а за іншими даними — 4 грудня Чарнецький з'явився в його околицях, проте знову застав козаків у бойовій готовності. Їхні піхота й кіннота зайняли позиції поблизу міста. Жовніри кинулися в атаку, але козаки мужньо захищалися. Бій тривав до вечора. Обидві сторони зазнали відчутних втрат. Зрозумівши, що Брацлава не захопити, коронний обозний відвів полки, проте сам із добірною кіннотою зробив за-

сідку у Вітечках. Інші підрозділи подалися до Тульчина, де зупинився обоз армії. Оскільки почалися сильні дощі, змушений був відійти й сам Чарнецький.

Становище козацької залози в Брацлаві було важким. В останньому бою загинули Томиленко й зять Богдана Хмельницького — сотник Влисько, було поранено Зеленського. Досвідчені полковники розуміли: коли сюди підійде все польське військо, вони не зможуть захистити місто. Цінну інформацію від захоплених у полон жовнірів вони переслали Хмельницькому (зокрема, й дані про намір С. Потоцького дочекатися підходу татар і тоді спільно з ними «дале в Україну іти і пустошит»). Гетьман, довідавшись про початок боїв за Брацлав, намагався втримати його в своїх руках, бо втрата міста відкривала шлях польській армії на Умань і далі на Київ або Чигирин. Сподівався він і на швидкий підхід російського війська. Тому, довідавшись, що на допомогу йому йдуть Ф. Бутурлін і Корсак, 6 грудня звернувся до них із листом, прохаючи

пришвидшити просування ратних людей. Гадаючи, що в них чимала армія, він сподівався нарешті перейти в наступ проти поляків і розгромити їх до підходу татар. «А татаре еще не пришли, — повідомляв він у листі до Шереметєва, — добре тепер грамить тых ляхов». Водночас гетьман надіслав у Брацлав наказ полковникам триматися, «покуль мы достигнем зо всею потугою». 7 грудня він вислав поперед себе їм на підмогу кілька полків, а сам залишився чекати на Ф. Бутурліна, якому направив нового листа, прохаючи «якнайпрудче поспешатсе», бо «ляхи» всіма силами вдарили на Брацлав. Наступного дня він відправив листа до Шереметєва, якого теж умовляв швидше рухатися й радив переправити війська через Дніпро в районі Канева, Ржищева чи Терехтемирова. Гетьман підкреслював недопустимість спустошення українських земель, «кгда же то все земля одна его царского величества». Тим часом козацькі полковники, які не знали про згадані вище заходи й розпорядження Хмельницького, вирішили здати Брацлав. У п'ятницю, 8 грудня, козаки спалили місто, замок і міст через Буг і разом із міщанами відійшли до Умані.

Цей відступ був дуже вчасним, бо вже 8 грудня до С. Потоцького прибули два мурзи із 150 вершниками, а потім з'явився посол хана з повідомленням, що найближчим часом поляки можуть сподіватися на допомогу від татар. Тоді коронний гетьман скликав раду, яка вирішила наступного дня з усім військом йти на Брацлав і штурмувати його. Однак 9 грудня польське командування довідалося від одного з сербів, котрий утік від козаків, про відхід полковників з міста. Чарнецький пропонував переслідувати їх, але коронний гетьман переконав раду в недоцільності цього кроку. Тому коронний обозний обмежився зайняттям покинутого міста, а точніше його руїн. С. Потоцький вважав за краще дочекатися орди, а 10 грудня з'явився посланець від Менглі-Гірея з проханням не розпочинати без нього військових дій проти української армії. Жовнірам дали короточасний перепочинок, розташували їх на постій у подільських містах, а С. Потоцький із Тульчина розсилав універсали до мешканців Брацлавщини, пропонуючи їм повернутися в підданство короля й виконувати повинності на користь власників маєтків. Та жителі Подільської землі не бажали повертатися в польсько-шляхетську неволю. Одні з них намагалися обстояти свою свободу зі зброєю в руках, інші залишали домівки

й шукали сховища в лісах, степах чи переселялися у віддалені райони України, за Дністер у Молдавію. Про своє повернення в підлеглість королю заявили тільки міщани Вінниці, Чечельника та Іллінців, мешканці решти міст і містечок обрали шлях боротьби. Так, коли князь Дмитро Вишневецький вирушив до своїх володінь на Бершадщині, то застав порожні Ободівку й Баланівку, жителі яких намагалися укритися в Бершаді, але неподалік неї були розбиті жовнірами, а чимало з них утекло до навколишніх лісів. Багато міщан, селян і козаків зібралося в Демівці, їх очолили полковник Зарудний, сотники Коваленко, Яковенко, Юркевич та ін. Усього зібралося 4–5 тис. чоловік, готових захищати свою волю. Підійшовши під стіни міста, Д. Вишневецький зрозумів, що власними силами його не здобути, й запросив допомоги. С. Потоцький вирішив послати до нього підрозділи Лянцкоронського. Останній на чолі 3 тис. вершників залишив Олександрівку й по дорозі до Демівки штурмом оволодів Котаржином (?), а 25 грудня прибув до Вишневецького. Наступного дня вони вивчали систему укріплень міста, щоб виявити в ній слабкі місця. Кілька приступів нападників були відбиті.

27 грудня підійшли 1 тис. піхотинців і артилерія. Підготувавшись до штурму, Вишневецький ранком запропонував керівникам залоги здатися, але вони відмовилися навіть узяти листа. Тоді він наказав відкрити вогонь з гармат, і колони жовнірів пішли на приступ. Обложені трималися героїчно, що змушений був визнати сам польний гетьман. Усе ж, не в змозі стримати натиску, коли загорілися міські будівлі, оборонці відступили до замку й билися в ньому до ночі. Атакуючі зазнали великих втрат. За даними В. Коховського, в цій битві загинуло майже 400 жовнірів і чимало оборонців замку. Відстояти його було неможливо, тому козацькі старшини пішли на переговори. Вони були готовими здатися зі своїми сім'ями й припинити опір, якщо польний гетьман відведе військо й помилує решту обложених у Демівці. Ранком 29 грудня троє священників з'явилися до нього й запропонували умови їхньої задачі. З огляду на те, що під час нового штурму загине ще більше жовнірів, бо оточеним нічого було втрачати, Лянцкоронський погодився. Повірівши укладеній угоді, Зарудний і всі сотники з членами своїх сімей вийшли із замку й здалися. Тоді з нього почали виходити й інші, впевнені, що їм нічого не загрожує. Проте

все сталося інакше. Жовніри раптово атакували козаків і міщан. Лянцкоронський не вжив заходів для припинення масового вбивства людей. Вони зробили спробу повернутися до замку й знову зачинитися, але було вже запізно. Жовніри, як засвідчує учасник цієї кампанії В. Коховський, діяли за принципом свого прислів'я: «Убитий пес не кусає, а що мир народить, війна вигубить». Усі захисники й жителі міста, серед них жінки та діти, були вирізані. Така ж доля спіткала Холдаківку, Кунічі, Гользаківку та інші міста. Протягом тижня жовніри знищили майже 20 тис. мешканців Брацлавщини.

Політика масового винищення населення викликала масові втечі селян і міщан. На початку січня 1655 р. один із шляхтичів писав з обозу: «Міста й села порожні, куди військо не прибуде, людей не застає». Лише на молдавські землі втекло 10 тис. подолан. Остаточо провалився план польського командування, розрахований на підтримку козаків Брацлавщини. Маємо відомості, що лише 80 їх із Чечельника, Саврані та Рахова разом із татарами прибули до польського обозу.

27 (за іншими даними — 28) грудня 1655 р. на допомогу С. Потоцькому з'явилася 20-тисячна орда Менглі-Гірея, який зупинився в Ободівцях. 1 січня відбулася зустріч польського командування із татарськими мурзами, де обговорювалися плани подальшої кампанії. Ак-мурза та Каммамбет-мурза наполягали на кількденному відпочинку татар. Вони пропонували спершу виступити в напрямку Умані польському війську, бо жовніри рухаються повільно через обтяженість «воєнною стрільбою». Ак-мурза звернувся з проханням до С. Потоцького не винищувати козаків, а намагатися залучити їх до участі в поході проти основного ворога — російського царя. Врешті-решт домовилися, що польська армія вирушить у четвер, 4 січня, а татари — через тиждень. Характерно, що коронний гетьман сам запропонував мурзам як винагороду за службу віддати їм захоплених у Демівці людей в ясир. Ще один момент — татари відмовилися присягати С. Потоцькому, заявивши, що від імені їх усіх на укладеному договорі присягу дав Магомет-Гірей.

Виступаючи в похід на Умань, польське командування мало більш-менш точні відомості про чисельність українських і російських військ і виходило з того, що Хмельницький не наважиться

прибути на допомогу уманській залозі, а намагатиметься вчасно відійти в Лівобережну Україну, очікуючи там на підхід росіян, і вже після цього «вчинить битву».

На жаль, джерела не повідомляють про діяльність Хмельницького в другій половині грудня. Однак не важко уявити собі його стан, коли щоденно надходили чимраз тривожніші вісті з Брацлавщини. Дорогоцінний час спливав, а російського підкріплення не було. Наприкінці грудня Хмельницький залишає Корсунь і з військом перебазується до Білої Церкви. 6 січня він у присутності козацьких полковників прийняв російських посланців А. Матвеева та Ф. Порошніна, котрі мали з'ясувати план весняної кампанії наступного року проти Польщі. Звертає увагу на себе спроба російського уряду усунути гетьмана від керівництва українсько-російською армією: Матвеев недвозначно натякав, що якщо Хмельницький прихворів чи стомився («для своих частых походов изнемог»), то цар пришле воєводу Шереметева з трьома полками, а решту залишить в Україні для охорони її кордонів, на що Богдан рішуче відповів, що сам візьме участь у поході об'єднаними силами. При цьому він відхилив план наступу через Кам'янець і вважав, що треба обрати напрямом Пиків – Старокостянтинів – Тернопіль – Львів.

Під час розмови з посланцями Хмельницький не приховував невдоволення суперечливими діями Москви. Так, спершу він отримав повідомлення, що на підтримку козакам вирушив Трубецькой, потім надійшло розпорядження вже йому, гетьманові, йти на допомогу Шереметеву, що викликало в українського командування «мешканье». Розгніваний Б. Хмельницький підкреслив, що якби Трубецькой прибув «в то время, как они по указу царского величества ждали, и им бы де се время был покой (курсив наш. — Авт.)». Не скрив він і того факту, що неодноразово звертався до Шереметева, але той усе відписував, що не має царського указу, внаслідок чого Запорозькому Війську «учинилось великое сумнение». Докори гетьмана роздратовали Матвеева й він зробив незграбну спробу виправдати дії уряду та царських сановників, а відповідальність перекласти на Хмельницького, заявивши, що з'єднання з Трубецьким не відбулося через те, що гетьман тоді сам «замешкал». Що ж до Шереметева, то він через поганий шлях не може швидше просуватися, а йому, Хмельницькому, слід було не

чекати на підхід російського війська, а самому протидіяти польській армії у Брацлавщині. На це Богдан зауважив, що він із малочисельним військом не міг вирушити в похід, «потому что он гетман не собрал всего войска наколи не хаживал (курсив наш. — Авт.)». Він відхилив пропозиції Москви створити в Україні 10 солдатських полків (10 тис. чоловік), надіслати до українських міст воєвод, які б захищали мешканців «ото всякого дурна», а також відправити на допомогу молдавському і валаському господарям у їхній боротьбі проти турків 8–9 тис. вояків. Хмельницький довідався від посланців про намір Олексія Михайловича «Киев учинить для своего царского пришествия столицею» і збудувати в ньому «двор свой».

13 січня під Білу Церкву нарешті прибуло військо Шереметева. Не гаючи часу, гетьман дав відпускну аудієнцію російським послам, вручивши їм листа до царя. У ньому він повідомляв про об'єднання військ і початок спільного походу проти поляків і їх кримського союзника, які «много городов розарили, а особливо тех, ис которых люди прежде времени до Умани не вышли, а иных прельстили, иных мечю предали». Певно, вже наступного дня українсько-російська армія вирушила до Умані, щоб, спираючись на її укріплення, затримати наступ противника і розбити його в оборонних боях. З огляду на той факт, що гетьман відправив майже 20-тисячне військо на білоруський фронт і приблизно 8 тис. козаків перебувало в Умані, в розпорядженні Хмельницького налічувалося не більше 30 тис. боєздатних козаків і 12-тисячна російська армія Шереметева, тобто менше, ніж польсько-татарських військ (понад 60 тис.).

В Умані дислокувалися Уманський, Кальницький і Брацлавський полки, а також, очевидно, полк піхотинців Ференца Сербина. Керівництво ними взяв до своїх рук Богун, який вирішив зосередити основні сили в замку та «верхньому місті». Було зведено кілька ліній укріплень. Особливо високими (до 30 м) були замкові вали, облиті в мороз водою, котрі, за словами очевидця, блищали наче скло. Довідавшись про наближення ворога, Богун розпорядився спалити два нижніх міста й хутори, щоб у них не закріпилися жовніри й татари. На підході до Умані С. Потоцький за наполяганням Менглі-Гірея звернувся в неділю, 14 січня, до козацьких полковників із листами від імені мурз. Від себе він послав

до них Чарнецького та Сокольніцького (Соколинського) з пропозицією скласти зброю й перейти на бік короля. Богун і його соратники відмовилися від переговорів. За словами Потоцького, вони «ні до чого не хотіли схилитися».

Другого дня під стінами міста з'явилися полки супротивника. Почалися сутички. У вівторок, 16 січня, польська армія вишикувалася для штурму Умані. З лівого флангу, з боку спаленого Нового міста, зайняв позиції Лянцкоронський, у центрі розташувалися артилерія й полки під проводом коронного гетьмана. З правого флангу (з боку монастиря) розмістилися підрозділи, очолювані подільським ловчим Каролем Потоцьким. За розпорядженням С. Потоцького по укріпленнях і по місту вдарила артилерія, а корогви пішли на приступ. Козаки успішно стримували порив атакуючих. Не вдалося й запалити місто ядрами, оскільки міщани були насторожі й своєчасно гасили їх мокрими кожухами. Під вечір козаки завдали удару по позиціях Лянцкоронського й без особливих втрат повернулися до замку. Успішно вели вогонь українські гармати. На ніч коронний гетьман відвів свою армію від Умані, щоб наступного дня відновити її штурм.

До ставки командування із роз'їзду повернулися корогви Друшкевича та Гродзицького, які принесли тривожну звістку про наближення основних сил Хмельницького. Тому польське керівництво полишило Умань, аби виступити проти українсько-російського війська й розгромити його. 17 січня польсько-татарська армія зняла облогу міста. Помітивши це, Богун контратакував противника і завдав йому відчутних втрат. Поляки й татари рухалися через Соколівку на Бузівку, де планувалося 19 січня зупинитися на нічліг. Зазначимо, що С. Потоцький мав намір захопити Київ і послав туди з-під Умані 8-тисячний корпус під проводом полковника М. Криси, який, однак, за Білою Церквою довідався про похід Хмельницького й швидко повернувся назад. 18 січня польська армія зупинилася в Соколівці, де об'єдналася з татарською ордою, що йшла іншим шляхом. Ранком наступного дня жовніри й татари подалися до Бузівки й запалили місто. Їхнє командування вирішило з'ясувати напрямок дальшого просування українсько-російської армії. У цей час повернувся з роз'їзду Рушиць із повідомленням, що 2 тис. козаків на чолі з М. Пушкаренком зачинилися в Охматові. Туди негайно кинулися Лянцкоронський

і Чарнецький. Слідом за ними повільно вирушило польське військо табором, вишикуваним у 15 рядів (попереду — піхота з гарматами, з боків — драгуни). Через шість годин воно зупинилося неподалік Охматова. Сюди ж наблизилася орда Менглі-Гірея. Місто з трьох вояків захищали стави, тому пробратися до нього можна було тільки через міст. Поляки й татари почали готуватися до штурму. Гармати повели сильний вогонь по слабоукріпленому замку.

Тим часом Хмельницький рухався до Умані. На жаль, козацька розвідка з якоїсь невідомої нам причини не виявила присутності чималих сил противника. Отож, підходячи надвечір до Охматова, гетьман не знав про перебування там польсько-татарського війська. Тому українські та російські полки не дуже дбали про обережність, хоча завбачливий керманіч вів їх під захистом табору. Однак татарський роз'їзд устиг негайно повідомити про це коронного гетьмана. Цю інформацію підтвердив і посланий у розвідку один із ротмістрів. Тоді С. Потоцький вирішив для продовження облоги козаків залишити в Охматові К. Потоцького, а сам із основними силами йти назустріч Хмельницькому. Під вечір польсько-татарська армія виступила в похід: попереду С. Лянцкоронський, за ним — польська кіннота, позаду — табір, вишикуваний у 15 рядів. Татарська орда йшла збоку, готова в слушний момент завдати українцям раптового удару з тилу чи флангу.

Узимку смеркає швидко. Хмельницький, нічого не підозрюючи, їхав попереду свого війська в санях. Аж раптом за чверть милі від Охматова з'явилося військо противника й відразу почало розгортатися до атаки. Ніхто ніколи не зможе точно відобразити всю гаму почуттів гетьмана, які охопили його в цю мить. Ми звикли схилитися перед мудрістю й рішучістю чужоземних полководців, хоча у власній історії можна знайти чимало не менш яскравих прикладів. І одним із перших слід назвати дії Хмельницького під Охматовим. Заскочений зненацька, він не розгубився, сів на коня й одразу ж заходився шикувати табір для відбиття атаки. Лік часу йшов на хвилини. Незважаючи на сильний гарматний вогонь противника, він в основному зумів розгорнути полки у бойовий лаштунк, коли колони польської піхоти й лави кінноти напали на них. Майже одночасно з тилу вдарили татари. Оскільки головну силу становили польські жовніри, гетьман надзвичайно швидко

зумів зосередити в місці можливого прориву 40 гармат, вогонь яких завдав ворогові тяжких втрат. Однак полки яворівського старости Якоба Собеського та Єжи Балабана зуміли розірвати табір, й почалася битва небаченої запеклості. Жовнірам здавалося, що вони ось-ось зломлять опір українців і росіян та опанують табором. Завдяки стрімкості удару та хоробрості вони встигли захопити 16 гармат. Проте, впевнені у своїй перемозі, припустилися прорахунку, яким негайно скористався Хмельницький: «як мухи на мед» (за образним висловом С. Величка) атакуючі кинулися захоплювати здобич, а гетьман тої ж миті перекидає в місце прориву свіжі сили, й січа спалахнула з новою силою. Як свідчив учасник бою, «наші (польські. — *Авт.*) полки перемішалися з ними з боків і з тилу так, що не було видно, кого рубати, хто наш, а хто ворог». Чимало українців билосся голоблями від возів. Читаємо у Самовидця: «Так стрільбою, як оглоблями з саней били и многих побили, з которых мало хто увойшол». Виняткова стійкість українців і росіян забезпечила успіх. Жовніри були вибиті з табору, який швидко знову зімкнувся.

За розпорядженням гетьмана просто під гарматним вогнем противника зводили укріплення, в основному з возів і саней, ставлячи їх один на одного, а також вимощували із снігу й трупів вал. До ранку він став неприступним. Оглянувши його, польське командування мусило відмовитися від штурму, покладаючи надії на те, що оточені в чистому полі, без палива й води, в лютий мороз українці та росіяни не зможуть довго протриматися й складуть зброю. Враховували вони також тяжкі втрати в нічному бою.

Становище українсько-російського війська було значно гіршим, ніж під Берестечком улітку 1651 р. Проте Хмельницький не втрачав надії вирватися зі страшної пастки. З одного боку, він готував армію до можливого просування під захистом табору, з другого — робив спроби встановити зв'язок із татарськими мурзами, зокрема, Каммамбет-мурзою, якого знав особисто, щоб відірвати їх від поляків і у такий спосіб полегшити вихід з оточення. Ці заходи не були безнадійною справою, бо в нічному бою татари трималися досить пасивно, хоча й блокували козацький табір зі свого боку. Можемо також припустити, що Каммамбет-мурза, Ак-мурза, Карач-мурза, інші татарські сановники не були зацікавлені в розгромі козаків, бо це вже призвело б до небажаного для ханства

порушення рівноваги на користь Речі Посполитої. Не виключено, що вони могли остерігатися майбутнього удару козаків по Криму, які б захотіли помститися за свою зимову поразку. Так чи інакше, але під час нічної битви татари не виявили особливого завзяття, що не пройшло повз увагу ні польського командування, ні Хмельницького.

20 січня обійшлося без великих боїв, тривала тільки гарматна дуель. Козацька піхота також вела влучний вогонь по жовнірах, яких загнали до обозу. Гетьман відправив посланця до Каммамбет-мурзи, обіцяючи велику винагороду, якщо орда дозволить козакам вирватися. Наступного дня переговори були продовжені. До Каммамбет-мурзи вирядив свого посла й Шереметєв з подібною ж пропозицією. Ці зусилля завершилися успіхом: Каммамбет-мурза схилив Менглі-Гірея послати татарські загоны за здобиччю. Пізніше в листі до Хмельницького Карач-мурза зауважував: «Как бился с ляхами, а если бы мы не пошли, — чтоб ты чинил с ними. А мы тебе приятели и для того мы за тобою не гонили, яко мы с ляхами были».

21 січня коронний гетьман планував розпочати активні наступальні дії проти українсько-російського табору, але з невідомих причин відмовився від цього плану. Вочевидь, він був зірваний успішним нападом козаків і росіян на позиції Лянцкоронського та Чарнецького. Пополудні Хмельницький зробив спробу вступити в переговори з польським командуванням, але зустрів відмову. На цей час становище польського війська також стало нестерпно тяжким. Дошкуляв сильний мороз. Як визнавали шляхтичі — учасники битви, «козаки дуже шкодили з гармат і ручної стрільби», так що жовнірам важко було навіть вийти за межі укріплень. Лише за два дні боїв поляки втратили 6 тис. чоловік. Виявилося, що українська піхота принаймні на голову перевищує своєю боєздатністю німецьку, котра становила кістяк піхоти польської армії та була, за словами анонімного автора, «слабкою тінню козацької піхоти, і лише наша з'являлася, відразу ж її вистрілювали, бо наші голі й босі. Одні під вози, другі з криком втікали від козацького вогню до лісу».

Надвечір, маючи домовленість із татарськими мурзами й помітивши, що кримці почали залишати свої позиції, Хмельницький наказав готуватися до виходу з оточення, для дезінформації

противника активізувавши військові сутички. Уночі було завершено підготовку до прориву. Під ранок чернігівський воєвода, який із кількома полками стояв на сторожі, почув підозрілий шум у козацькому таборі й здогадався, що вони замислили знятися з місця, про що відразу ж повідомив С. Потоцького. Тим часом прийшов у рух українсько-російський табір. Вишикуваний у чотири ряди возів, він являв собою дещо витягнутий у ширину чотирикутник, оточений звідусіль піхотою. С. Потоцький відразу ж наказав кінноті атакувати його. Вдарила по ньому й артилерія. Водночас коронний гетьман відправив гінців до Менглі-Гірея, схиляючи його до рішучих дій, однак той відмовився підтримати поляків. Хмельницький рухався в напрямку Охматова й неподалік нього зав'язалася «велика» кровопролитна битва. Жовніри відчайдушно намагалися розірвати табір, а українці й росіяни з небаченою мужністю відбивалися. Атакуючі зазнали тяжких втрат. Так, лише в полку Чарнецького полягло більш як 100 шляхтичів і дуже багато драгунів. Урешті-решт королівський полк і полки чернігівського воєводи, С. Потоцького й Чарнецького змушені були відступити. За визнанням чернігівського воєводи, «сильний вогонь ворога відкинув нас від їх табору». Після цього розпочали атаку полки Лянцкоронського, але теж безуспішно. За даними автора анонімного твору, Хмельницький пробився крізь польський обоз із «нечуваною відвагою».

Пройшовши повз Охматов, гетьман, очевидно, зумів вивести з облоги козацький полк Пушкаренка, який протягом кількох днів відбивав наступи жовнірів. Польська армія припинила його переслідування, й до настання вечора йому вдалося дійти до Букова. Поблизу цього міста відбулося об'єднання з частиною козаків, що вирушили сюди з Умані. Зайнявши дуже міцну фортецю, Хмельницький дістав змогу перехопити ініціативу до своїх рук. Протягом двох днів козацькі полки переслідували польську армію, що відходила з Охматова до П'ятигорців.

25 січня польське командування провело нараду за участю Менглі-Гірея та мурз, на якій вирішили перепочити й почекати на підхід калги-султана з ордою (його появи сподівалися 28 січня). Після цього знову мали приступити до наступальних дій, але вже силами самої кінноти, бо піхотинців залишилося не більш як 1200 чоловік. Лави польського війська дещо поповнила надіслана

С. Георгіце 21 короґва. Основні сили поляків зосередилися в Животові. Проте калга-султан не прибув в очікуваний строк, і С. Потоцький відмовився від наступу, під приводом погіршення здоров'я залишив армію й подався до Підгаєць. Піхоту, артилерію та обоз відправив до Шаргорода, наказавши силами кінноти здійснювати напади на міста й козацькі підрозділи. На чолі армії став польний гетьман Лянцкоронський. Татарські мурзи вимагали відходу до Бугу й перепочинку коням.

Зі свого боку Хмельницький, довідавшись про відступ польсько-татарського війська, залишає Буків і вирушає в район Тетієва, щоб перекрити можливий прорив сил противника в район Білої Церкви – Києва. На деякий час він зупинився в Лобачеві, де здійснив ряд військово-політичних акцій. Так, направив звідси російські полки до Білої Церкви й Ставища, з інформацією про битву під Охматовим відрядив до Олексія Михайловича білоцерківського полковника М. Москаленка. Для здобуття точних даних про ворога послав сильний роз'їзд під Животів. Упевнившись у відсутності наміру польського командування продовжувати наступ углиб території України, гетьман розпустив козаків у полки, а сам відбув до Торчиці.

Як оцінити наслідки Охматівської битви? В історіографії щодо цього існують різні думки. Польський дослідник Л. Кубаля вважав, що вона була для поляків напівперемогою, напівпоразкою. М. Грушевський заперечував проти оцінювання її як успішної для українсько-російського війська. Г. Санін дійшов висновку: під Охматовим українські й російські війська добилися перемоги. На нашу ж думку, результати битви не можна вважати успішними для жодної із сторін. Вона завершилася, використовуючи шахову термінологію, внічию. Польському командуванню не вдалося розгромити українсько-російське військо й продовжити наступ у східні райони Правобережної України. Хмельницький також не зміг завдати поразки польсько-татарській армії й звільнити від неї територію Брацлавського воєводства. Безсумнівним є лише одне: якби російський уряд двома місяцями раніше відправив свою армію в Україну, не було б трагедії Брацлавщини й невизначених наслідків Охматівської битви.

Довідавшись від захоплених козаків про прихід Хмельницького до Лобачева та розпуск полків, Лянцкоронський намислив

завдати удару по Уманщині, щоб установити над нею контроль. Однак цей план належало узгодити з татарськими мурзами. Тому в Цибулеві він провів нараду, на якій мурзи повідомили про наближення калги-султана й наполягали на доцільності вирушити йому назустріч до Побужжя. Польний гетьман змушений був погодитися з ними. По дорозі він вирішив розгромити ряд міст, щоб їхніми мешканцями розрахуватися з татарами за надану допомогу й у такий спосіб спонукати їх до наступу вглиб козацької території. Першою жертвою стало місто Кишинь, міщани й козаки якого героїчно захищалися два дні. Усі, хто залишився живим, потрапили в яsir. Невдачею для жовнірів скінчилася спроба розгромити козацьку залогу, очолювану Богуном і Зеленським, у Маньківцях (щоправда, вони пограбували й неодноразово спалювали місто, але взяти замок не змогли). На шляху до Кристинополя спалили ряд містечок. Звідтіля послали корогви до Ліщинова, де, зломивши опір козаків і міщан, місто й замок спалили, захоплених у полон віддали татарам. Далі шлях карателів лежав до Кам'яниці (Кам'янки). По дорозі розгромили п'ять таборів козаків, селян і міщан: під Талалаївкою, Шельпеховим, Шарівкою, Кочубеївкою та Сухою Дібровою. Здобич забрали жовніри, а людей — татари. Після Кам'яниці був здобутий і зруйнований Янів. Приблизно 12 лютого жовніри підійшли до Усть-Бершаді, оволоділи нею і всіх мешканців теж віддали татарам. Аж тепер вони зупинилися на постій. Приблизно 13–14 лютого татарські мурзи вирушили з ясиrom до Криму.

Під час походу польського війська в козацькі землі, за даними польного гетьмана, було захоплено й знищено майже 50 міст. Значимо, що мужня оборона їх мешканцями серйозно послабила боєздатність коронної армії. Фактично на середину лютого вона вже не могла проводити наступальних операцій. У листі до короля Лянцкоронський визнав, що військо «дуже знищене». Особливо великих втрат, за його словами, зазнали піхотинці та драгуни.

У цей час на українських землях з'явилася щонайменше 10–15-тисячна орда, очолювана султанами. Калга-султан розпорядився, щоб Менглі-Гірей відправив яsir до Криму, а татари прибули до нього. Сам Кази-Гірей був сповнений рішучості відновити воєнні дії. Коли орда прибула до Уманщини, він 10–12 лютого зробив безуспішну спробу захопити Торговицю, після чого

послав листа польським гетьманам, закликаючи йти на з'єднання з ним під Умань. Однак намагання татар штурмом оволодіти містом також завершилося невдачею. Тоді Кази-Гірей кинувся на Побужжя до польського війська. Польний гетьман зібрав нараду, на якій обговорювався план дальших дій. Але через великі втрати і втому коней польська армія не мала можливості розпочати новий наступ. Із цим висновком Лянцкоронський, чернігівський воєвода Тишкевич та інші воєначальники прибули до султанів. Однак Кази-Гірей наполягав, щоб через місяць польське військо зібралось й підготувалося до походу. Розгорілася дискусія. Нарешті, зійшлися на тому, що татари чекатимуть 10 тижнів до початку «воєнної пори», а на цей час польське командування повинне визначити їм для постою 30 міст. Отож, населення Брацлавщини на два з половиною місяці віддавалося на поталу польським жовнірам і татарським чамбулам.

За досягнутою домовленістю (імовірно, 19 лютого) польська й татарська армії спинилися на постій. Переконавшись у складності стосунків із султанами та візирем, Лянцкоронський вирішив під приводом погіршення здоров'я здати армію під командування Тишкевича, а самому виїхати до Львова. Отже, на плечі чернігівського воєводи ліг увесь тягар розміщення ординців на зимівлю, оскільки мешканці міст відмовлялися впускати їх. Виявилося також, що половина відведених їм для постою поселень взагалі порожня, що викликало велике невдоволення Кази-Гірея, який почав домагатися виділення 10 нових міст, а також допомоги з боку жовнірів для захоплення непокірних населених пунктів: Рашкова, Косниці, Дністрової Кам'янки, Тюрканівки тощо. Тишкевич звернувся за порадою до Лянцкоронського, котрий, готуючись до від'їзду, затримався у Брацлаві. Проведена (очевидно, 22 лютого) нарада вирішила задовольнити вимоги татар. Польний гетьман направив листа до Карач-бея з проханням припинити грабежі та захоплення в яsir не лише українців, а й жовнірів.

Почалося жадливе розорення й спустошення Брацлавщини. Виявилася повна безпорадність керівництва польської армії в наведенні хоча б елементарного порядку. Господарями становища почували себе мурзи і, як з'ясувалося, поставили в залежність від себе Тишкевича та інших польських офіцерів. Так, коли 15 тис. татар не змогли взяти штурмом Зерканівку, чернігівський воєвода

на вимогу мурз поспішив послати їм на допомогу 100 драгунів і 200 кіннотників. Тримавши в облозі в замку непокірних міщан, драгуни мусили охороняти сон татар, які боялися нічного нападу українців. Через тиждень значна частина обложених зуміла вирватися із замку й уникнути татарського полону. 300 драгунів польське командування послало татарам для оволодіння Рашковим. За даними Тишкевича, до 9 березня орда спустошила й спалила 270 сіл, містечок і міст, 1 тис. церков, забрала в ясир не менш як 200 тис. людей, вбила майже 10 тис. малечі. Лише в одній із могил він сам розпорядився поховати 270 зарізаних діток, а таких поховань було багато. У листі до брестського воєводи він не приховував жалю з приводу трагічних наслідків дій мурз і не сумнівався, що Брацлавщина перетвориться на пустелю. Однак Тишкевич не сказав усієї правди, яка полягала в тому, що головним винуватцем трагедії подільського краю було польське командування, яке українським населенням заплатило союзникам за надану допомогу, й що саме С. Потоцький виступив ініціатором даної форми розрахунку.

Захопивши величезну здобич, мурзи почали рватися додому, а Кази-Гірей вирішив повернутися до Криму. Десять 9–10 березня він повідомив Тишкевича про свій намір у разі необхідності прийти на допомогу полякам і водночас передав список мурз, яким потрібно було ще допомогти з набранням ясиру. Перед своїм від'їздом він поставив перед Тишкевичем вимогу взяти нескорені Дмитрашівку й Рашків. Чернігівський воєвода не посмів перечити й разом із султаном підійшов до Дмитрашівки. Обрані від місцевої громади посли благали не віддавати місто татарам, та жовніри пішли на штурм. Жителі відчайдушно захищалися, і в двох приступах Тишкевич втратив понад 100 чоловік. Зваживши на ситуацію, навіть татари погодилися зняти облогу. Однак уражений гонор магната зробив своє: шляхом погроз воєвода змусив-таки видати частину людей у ясир. А вже 16 березня на вимогу Котлут-мурзи шляхтичі захопили Кунички й також віддали мешканців татарам. По цьому чамбулі залишили Брацлавщину.

Воєнна кампанія 1654–1655 рр. завершилася. Успіхи Речі Посполитої виявилися незначними, зате її наслідки стали великою трагедією для краю, який було перетворено на руїну. У листі до Хмельницького чернігівський воєвода писав: «Изволь возрети

на Поднестрские край между Богом (Бугом. — *Авт.*) и Днестром, где люди христианские поделися, которых тмами тысяч числится надобно было. Ныне и мяста наши все позжены, крепости вверх ногами обращены, позжены и разорены, сотое место едва цяло остало, людей не спрашивай — пошли в неволю и идет без числа».

Прибувши з Торчиці до Богуслава, гетьман України уважно стежив за діями польського командування. Від захоплених «язиків» він довідався про прибуття калги-султана, залишення армії польським командуванням, розміщення на постій у містах татарських чамбулів. Підозрюючи, що Варшава планує організувати весною новий похід в Україну, він у листі до царя від 22 лютого 1655 р. поставив питання про допомогу великим військом, бо «як тепер пут добрий, бо кгда до часу ратниє люди твоего царского вел[ичества] нам на помоч не прибудут, на потом за лихою дорогою не прудко поспешатсе і, уховай Боже, до остатку неприятеле города твоего царского величества попустошили би». За кілька днів Б. Хмельницький звернувся також із листом до патріарха Никона, прохаючи сприяти виступові російського війська в Україну. Безперечно, гетьман знав, чим займалися татари на Брацлавщині, але змінити ситуацію не мав можливості. Ми не поділяємо міркувань М. Грушевського, нібито в ці трагічні місяці Богдан остерігався йти на загострення відносин із татарами, намагаючись у такий спосіб домогтися розриву їхнього союзу з поляками. Усе значно простіше: в гетьмана не було сил вести боротьбу з 60–70-тисячним польсько-татарським військом. Тому на початку березня він звертається з новим проханням до російського уряду надіслати військову допомогу.

Міжнародна ситуація навесні 1655 р. для України та Росії залишалася складною, хоча й почали окреслюватися тенденції її поліпшення. Помітно активізувалася підготовка шведського уряду до війни з Річчю Посполитою. На початку січня до Вязьми прибув посланець Карла X Удде Едлу, який мав з'ясувати в неофіційному порядку можливість укладення російсько-шведського союзу проти поляків. Водночас шведський генерал-губернатор Ліфляндії Густав Горн отримав від свого канцлера секретну інструкцію не допустити Росію до Балтики, протидіяти посиленню її впливу в Курляндії. Але в разі підкорення Московською державою

Білорусії та відсутності претензій до Курляндії йому належало дотримуватися нейтралітету. Якщо ж російське військо вступить у ці землі, генерал-губернатор зобов'язувався не відмовляти населенню Курляндії та Литви у прийнятті шведського підданства, мав допомагати їм боротися з царським військом, але при цьому уникати відкритого конфлікту з Росією.

У цей час Стокгольм домагався, аби Варшава віддала Швеції всю Ліфляндію та польський лен на Курляндію. У другій половині січня на засіданні ріксроду (державної ради) Карл X висловився за початок переговорів із Польщею, однак звернув увагу й на необхідність залучення на свій бік України й через Хмельницького прозондувати позицію росіян, «чи сподобається їм, якщо ми вступимо у війну проти Польщі». Перед польським посланцем у Швеції була висунута вимога повідомити свій уряд: якщо він справді прагне дружби та союзу, нехай надсилає повноважного посла. У лютому шведським військам було дано наказ розташуватися біля кордону з Річчю Посполитою по Західній Двіні. На початку березня Карл X приймає остаточне рішення розпочати війну, яке було затверджене на засіданні ріксдагу (парламенту). У першій половині квітня король відмовляється від попереднього плану спрямувати основні сили в Ліфляндію, а вирішує розпочати наступ через Померанію чи висадитися в Західній Пруссії. Шведська еліта прагнула захопити все побережжя й прилеглі до нього землі Польщі та Литви від Померанії до Риги: Західну Пруссію, частину Великопольщі до басейну Нотеці, Варти й Вісли, Жмудь, Інфляндське воєводство, а на ленному праві — Курляндію.

У квітні уряд Швеції відправив до Москви посольство Яна Розенлінда, яке мало повідомити про припинення мирних переговорів з урядом Речі Посполитої й готовність Карла X напасти на її землі у Ліфляндії та Польському Помор'ї. Щоб добитися союзу з Росією, шведський уряд пропонував їй зберегти за собою майже всю Україну в сучасних кордонах, значну частину Білорусії, включаючи басейни Прип'яті, Західної Двіни, а в деяких випадках — і низов'я Дісни. Як слушно зауважував Л. Заборовський, це були б значно більші територіальні надбання, ніж Росія отримала після тривалої боротьби за Андрусівським (1667) договором із Річчю Посполитою. Водночас у сферу впливу Москви не були б

включені деякі населені пункти Прибалтики, вже зайняті царськими військами (Друя, Режиця й Луцин в Інфляндському воєводстві), що засвідчувало намір стокгольмського двору відтіснити Росію від балтійських берегів. Остання ж планувала заволодіти територією Білорусії, Литви (до Ковно), ще незайнятими землями України, а в разі відсутності належного опору — й польською Ліфляндією. З огляду на реальну оцінку співвідношення сил у Східній Європі, вважаємо, що Росії слід було прийняти запропоноване Швецією компромісне вирішення проблеми, оскільки основним противником залишалася Річ Посполита. У короткий строк потрібно було завершити звільнення від польського панування всіх українських і білоруських земель, закріпитися на їхніх західних рубежах і не йти на загострення відносин зі Швецією. У Росії тоді не вистачало сил, які б дозволяли вести боротьбу за вихід до Балтійського моря.

З початку 1655 р. почало змінюватися ставлення турецького уряду до України в бік можливості відновлення її союзу з Кримом. Стамбул із лютого почав шукати канали для переговорів із Хмельницьким. Цю справу було доручено сілістрійському паші Сіаяшу. Водночас до Бахчисарая послали розпорядження не втручатися у війну Речі Посполитої з Українською державою. Наприкінці лютого Сіаяш-паша відправив до гетьмана Шагін-агу з листом, у якому звалював вину за погіршення відносин Порти з Україною на попереднього головного візира та запрошував козацьке посольство до Стамбула. Є дані, що від імені візира Хмельницькому мало бути запропоновано прийняти протекцію Порти. Припускаємо, що Шагін-ага мусив передати правителям Криму розпорядження припинити воєнні дії проти козаків. На подібну думку наштовхує той факт, що майже одночасно з його приїздом до гетьмана (24 березня) останній отримав листи від Карач-бея й Тишкевича, причому Карач-бей від імені хана запевняв Хмельницького в дружбі й засвідчував готовність Магомет-Гірея прибути йому на допомогу, висловлював згоду взяти на себе роль посередника в переговорах із ханом («король з Москвою как хочет пусть чинит, только твоя земля пусть цела будет»), переконував гетьмана в доцільності порвати з Росією. Зі свого боку чернігівський воєвода почав схилати Хмельницького до повернення в підданство польського короля та організації спільного походу з поляками й татарами

проти Росії. Замирення пропонувалося на основі визнання принципу: «Хто был казаком, пусть вольность воспринимает, а хто мужик, пусть работает...». З усього цього можна зробити висновок, що відступ татарської орди з Брацлавщини в другій половині березня значною мірою зумовлювався новими акцентами в політиці турецького уряду стосовно України.

Помітно змінюється ставлення до неї й з боку Дьєрдя II Ракоці, який розчарувався в союзі з Річчю Посполитою. На початку березня він відправив до гетьмана свого посла С. Люца. С. Георгіце теж направив свого представника до Хмельницького. Зазначимо також, що внаслідок повстання проти бояр, яке охопило Валахію на початку 1655 р., її правитель опинився у великій скруті, що ускладнювало допомогу Польщі в боротьбі проти України й Росії. Відомо, що повстанці звернулися до Хмельницького, обіцяючи на його прохання прислати 12 тис. воїнів й усю артилерію, відібрану в господаря. За такої ситуації намагання польського уряду зберегти антиукраїнську коаліцію й заручитися підтримкою Порти були приречені на невдачу.

З відходом татарського війська становище польської армії на Брацлавщині стало катастрофічним. Унаслідок масового дезертирства її чисельність скоротилася до 5 тис. осіб, залишилося всього п'ять гармат, 200 куль до них і 20 бочок пороху. Про це дізнався Хмельницький і відразу ж приступив до активних дій — наказав Богуну та Зеленському очистити Брацлавщину від ворожих корогів, а козакам — збиратися до табору під Корсунем. На початку квітня східні райони були вже звільнені, й Богун із 2 тис. козаків і росіян зупинився в Немирові, поряд зі ставкою Тишкевича в Брацлаві. Селяни та міщани, що було повтікали до лісів, тепер формувалися в загони для боротьби з жовнірами. Тому Тишкевич із залишками армії поспішно відійшов у західний регіон Поділля. Довідавшись про це, Зеленський вступив до Брацлава, а переслідувати жовнірів послав 2 тис. піхотинців і 150 вершників. Після їх повернення (наздогнати польські корогви не вдалося) він відправився до Рашкова, по дорозі наказав піхотинцям на чолі з полковником Іваном Писарем виступити до Шаргорода. Козацькі сотні вирушили також до Зінькова та Нового Костянтинова. У ряді міст міщани повстали проти польських залог і розгромили їх. Шляхта Подільського й Волинського воєводств, стурбована

таким поворотом справ, домагалася зміцнення своїх залог у Барі, Меджибожі, Старокостянтинові та Полонному.

Велику політичну активність у цей час розвинув Хмельницький, намагаючись підготувати успішний похід проти Речі Посполитої й подолати зовнішню ізоляцію України, заручитися допомогою інших держав, не допустити загострення всередині держави соціальних суперечностей. Він радо зустрів посольство донських козаків, під час переговорів з яким довідався про налагодження ними приязних стосунків із калмиками та їхню готовність за царським розпорядженням взяти участь у поході проти Криму. Гетьман вирішив схилити російський уряд до організації комбінованого удару по ханству силами донців і калмиків морським і сухопутним шляхами. У листі до Шереметева від 21 березня він звернув його увагу на важливість такого походу, внаслідок якого б «татареве своих городов оберегали, а не к ляхом на помощь шли».

Непокоїли Богдана й дедалі частіші втечі козаків на Запорожжя й Дон, що ослаблювало боєздатність армії й могло викликати опозицію запорозького козацтва гетьманській владі, як це вже трапилося взимку 1650 р. під час виступу Худолія. Він дав наказ полковій адміністрації ловити таких козаків і карати смертю. Рішучі дії (з цією метою Хмельницький навіть перебрався з Богуслава до Чигирини) запобігли втечам значного числа козаків із діючого війська.

У 20-х числах березня гетьман приймав різних послів і посланців, відомості яких допомогли чіткіше окреслити подальшу стратегічну лінію, визначити напрям зовнішньополітичної діяльності українського уряду. Від Москаленка, який повернувся з Росії, Хмельницький довідався про рішення Москви послати в Україну нову армію, котру замість відкликаноного Шереметева очолив боярин В. Бутурлін. В основному вона мала складатися з підрозділів, що діяли в складі армії Трубецького на Півдні Білорусії, корпусу Шереметева й загону А. Бутурліна, дислокованих в Україні, а також солдатського полку Юрія Гутцина, переданого з київської залози. Загальна чисельність нової армії, за підрахунками Г. Саніна, могла становити 15 тис.

24 березня до Чигирини прибуло посольство Шагін-аги з листами від візира та сілістрійського паші, ще за кілька днів з Угорщини приїхав С. Люц, з'явилися також послы від Карач-бея

й Тишкевича. Прийнявши їх, Богдан зрозумів, що відкривається можливість створення антипольської коаліції, й відрядив своїх послів до Криму (очевидно, з проханням не чинити ворожих дій проти України). Зрозуміло, гетьман не відмовився й від спроби поновити дружні стосунки з Трансильванією, про що писав князеві (у збірці «Документи Богдана Хмельницького» листа помилково датовано серпнем), а Люц в усній формі мав повідомити позицію українського володаря Дьєрдю II Ракоці. За дорученням Хмельницького з представником молдавського воєводи зустрівся Виговський, який порушив питання про можливість просування через молдавську землю повстанців із Валахії в Україну. На жаль, відповідь була негативною: мотивувалося це тим, що перехід такого великого війська завдало би Молдавії чималої шкоди. Пізніше Хмельницький відправив зі своїм листом до султана послів Романа та Якова. Очевидно, гетьман довго обмірковував, як же відреагувати на пропозицію визнати над Україною протекторат Османської імперії? Врешті-решт він вирішив піти назустріч Магомету IV — заявити про свою згоду прийняти підданство Туреччини, але за умови, що татарам буде заборонено нападати на українські землі. Підкреслимо, що при цьому гетьман і Військо Запорозьке не склали присяги на вірність Порті, чого мав домагатися Шагін-ага. Тому вважаємо слушним зауваження Л. Заборовського, що згода стати під руку султана передбачала, по суті, лише номінальну залежність Української держави від Туреччини.

На початку квітня чигиринський сотник Василь Климетенко повіз до царя листа, в якому гетьман дякував за відправку в Україну російського війська, повідомляв про приїзд турецького й татарського послів, порушував клопотання, щоб до нього відпустили Д. Колугера, який повертався зі Швеції, й переконував у необхідності піти на укладення антипольської коаліції з іншими державами (малася на увазі передусім Швеція), аби вже цього літа остаточно розгромити Річ Посполиту («чтоб уже неприятели ляхи сего лета все пропали, чтоб больше крови христианской не проливали...»).

Отже, у цілому складалася сприятлива ситуація для вирішального наступу на поляків. Щоправда, відчутної шкоди союзному війську завдала епідемія (імовірно, чуми), що спалахнула на Уманщині; від неї, за деякими даними, помер і уманський

полковник. Одне із джерел свідчить, буцімто пошесть вигубила половину 12-тисячного російського війська, але, напевно, число втрат перебільшене. Незважаючи ні на що, здійснювалися різні важливі заходи. Так, для кращого зв'язку з Лівобережною Україною гетьман розпорядився розпочати біля Черкас будівництво мосту через Дніпро. Для підготовки походу на Крим на Лівобережжі було дислоковано два полки, що за царським наказом мали виступити спільно з донськими козаками. Успішно формувалася армія. За словами молдавського посланця, до Хмельницького «звідусіль збирався руський плебс».

Скориставшись перервою у воєнних діях, представники верхівки православного духовенства активізували ходатайства перед гетьманом щодо надання земельних володінь, різних пільг та привілеїв. Так, 6 квітня Б. Хмельницький дозволив священикам Київської капітули ситити мед, 28 квітня видав універсал про закріплення за Мгарським монастирем земель, наданих йому Раїною Вишневецькою. Цього ж дня подарував Батуринському монастиреві с. Хмелів. У середині травня він низкою універсалів затвердив права Густинського монастиря на володіння с. Полова, дозволив брати мірку в Шкурятинському млині та зобов'язував селян Боршнів, Велків і Полови гатити греблю.

Готуючись до походу проти Польщі, Хмельницький особливо дбав про надійність захисту південних кордонів, побоюючись повторення трагедії попередньої кампанії. А підстави для цього були, оскільки Магомет-Гірей не хотів примиритися з протекцією Москви над Україною. Російському посольству Дмитра Жеребцова та Семена Титова, яке прибуло в квітні до Криму, не вдалося добитися визнання за Олексієм Михайловичем нового царського титулу — «Великия и Малыя России самодержца». Переговори показали, що кримська знать сама претендувала на Україну й прагнула поставити її у васальну залежність від себе. Заради цієї мети все ще робилася ставка на союз із Польщею, аби протистояти Росії та Україні, не дозволити їм розгромити Річ Посполиту. Хан послав до Варшави Дедиш-агу з подякою за отримані упоминки й запевненням у готовності в разі необхідності прийти на допомогу. Водночас він просив надіслати 2 тис. жовнірів із гарматами для зміцнення залоги в м. Іслам, щоб посилити контроль за переправою через Дніпро й не допустити захоплення

міста козаками. Одночасно звернувся до правителів Трансильванії, Молдавії та Валахії, схиляючи їх надати військову допомогу польському королю. Зі свого боку Варшава послала в квітні до Бахчисарая Яскульського з домаганням повернути орду на українські землі. Але ж хан та його оточення не могли ігнорувати безрезультатне розпорядження Стамбула не воювати проти козаків і не допомагати полякам. Якби козаки продовжували воювати з поляками, належало допомогти тому, «хто из них будет сильнее». Крім того, в Криму продовжувало існувати угруповання, яке орієнтувалося на союз з Україною; проти нового походу на її землі виступали й ногайські мурзи. Серед татар ходили чутки про відмову калги-султана Кази-Гірея очолити напад татарської орди на Україну та його сумніви в боєздатності польського війська. Загострилися стосунки хана з Чобок-Гіреєм. Були підстави остерігатися й можливого походу на Крим запорожців і донців, тим більше, що на початку травня вони розгромили ногайський улус Урмаметових (надходили також вісті про їхні успішні дії на Чорному морі).

Щоб не допустити можливого удару з півдня, російський уряд надіслав-таки у квітні розпорядження князю Ф. Одоєвському напасти на татарські улуси. Відповідний наказ було передано й на Дон. Водночас астраханський воєвода мав оголосити калмицьким тайшам (титул великих землевласників) Дай-чину та Лаузану царський наказ про похід на Крим, підкріпивши його платнею за службу. Лише в Одоєвського передбачалося зібрати 3100 російських кіннотників і 300 піхотинців. 20 квітня він вирушив зі Смоленська до Астрахані. Наприкінці місяця, як видно з чернетки листа Олексія Михайловича до Хмельницького, гетьман мав послати Одоєвському 5 тис. козаків. Мета походу — «Крым развоевать и города, которые мошно и села и деревни и хлеб пожечь без остатку». Тобто йшлося не лише про розгром військових сил ханства, а й повне знищення його населених пунктів, чого не можна виправдати навіть умовами жорстокого воєнного часу.

Наслідки кампанії 1654–1655 рр. не могли задовольнити польський уряд, а сил розпочати новий похід не вистачало. У такій ситуації імпульсивний Ян Казимир, не порадившись із сенаторами, 24 квітня звернувся з універсалом до Війська Запорозького, в якому підкреслював своє небажання надалі проливати кров, а тому

в разі повернення козаків у підданство Польщі від імені сенаторів обіцяв пробачити колишні провини, гарантував збереження в недоторканості козацьких володінь і майна. Причому, що варто особливо підкреслити, обіцяв надати козакам шляхетські права («прийняти до шляхетських вольностей і прерогатив»), а селян і міщан звільнити від панщини й перевести на виплату легкого чиншу. Важко сказати, на що сподівався король, знаючи, що не має права втручатися у стосунки шляхти з її підданими. Не мав він і права без відома сейму надавати козакам шляхетство. Напевно, це був тактичний крок, розрахований на відрив козацтва від Хмельницького та Росії, а також на підтримку селян і міщан. Цілком зрозуміло, що цей документ викликав невдоволення і збурих магнатсько-шляхетські кола, які не збиралися йти на такі великі поступки козакам.

У першій половині травня розпочав роботу польський сейм, який прийняв рішення про скликання посполитого рушення, зміцнення залог у Кам'янці та Львові. Він обрав також комісію для переговорів із козаками, члени якої 20 червня отримали інструкцію, що визначала умови замирення з Військом Запорозьким. Планувалося також напередодні зустрічі таємно відправити довірених осіб до вищого православного духовенства, щоб з'ясувати, як краще вести переговори з гетьманом, а також узгодити з ним їх час і місце.

На які поступки Україні могла реально піти Річ Посполита? Насамперед, усім оголошувалася амністія за минулі вчинки. Православна віра конституювалася в усіх районах Корони й Литви, де вона існувала здавна, а церквам було обіцяно повернути всі

Ян Казимир, польський король.

Фотогравюра. 1901 р.

володіння, якими вони користувалися до 1596 р. Проте водночас комісари повинні були дбати про збереження унії. Щодо Війська Запорозького, то його чисельність обмежувалася 20 – щонайбільше 40 тис. осіб. Однак козакам не дозволялося проживати ні в межах, обумовлених Зборівським договором, ані в шляхетських маєтках, а тільки в королівщинах на території Київського воєводства, в Чигирині, Корсунському, Черкаському, Кременчуцькому староствах (як поступка називалося ще Канівське, а в крайньому разі – Богуславське). Не мали права козаки селитися в Києві. Інструкція членам комісії з переговорів передбачала можливість надання всіх прав шляхетського стану 6 тис. козаків, список яких мала скласти старшина. Хмельницькому дарувався титул запорозького воєводи з правом засідати в сенаті. Сенатором ставав також київський митрополит. Козакам дозволялося виробляти для своїх потреб горілку та пиво, ситити мед. Для подарунків гетьманові й старшині та інших витрат комісарам виділялося з казни 300 (30?) тис. злотих. Посередником, який мав із допомогою київського духовенства підготувати ґрунт для контактів з Хмельницьким, обрали Федора Виговського, котрий 8 серпня прибув до Києва.

Аналіз даної програми поступок засвідчує відсутність у польських політиків реальної оцінки тогочасного становища, повне ігнорування факту існування на козацьких теренах створеної українцями держави. Як слушно зауважував польський дослідник Л. Кубаля, підпорядковане політично Москві Військо Запорозьке мало незрівнянно більше прав і привілеїв, ніж обіцяла Польща. Зрозуміло, що переговори, якби вони навіть розпочалися, не мали жодного шансу на успішне завершення. А становище Речі Посполитої помітно ускладнилося. Валахія внаслідок великого повстання простоліуду відпадала як союзник; на початку червня Дьєрдь II Ракоці повідомив польського канцлера, що не зможе надіслати своїх підрозділів. Фактично прийти на допомогу могло лише Кримське ханство, правителеві якого Ян Казимир відправив 17 червня листа з обіцянкою особисто прибути на театр воєнних дій в Україні, якщо укладе договір зі Швецією. Наступ польського війська на козацькі землі планувався на 22 липня. Як бачимо, шляхта не покладала особливих надій на позитивні наслідки переговорів з українським гетьманом.

Тим часом у першій половині травня до Хмельницького прибув від Карла X Д. Колугер із листом, в якому повідомлялося про готовність Швеції вступити у війну проти Польщі. Гетьман відразу ж оцінив нові перспективи, що відкривалися для України й Росії в боротьбі з Річчю Посполитою. 18 травня він відправив до шведського короля медведівського сотника Кіндрата Бурляя. По дорозі український посол разом із Колугером мав відвідати Москву й дістати дозвіл на подальший шлях до Швеції. У листі до Олексія Михайловича Хмельницький просив його не гніватися за посольство до Карла X, бо це робиться для розширення кола союзників, і швидше відпустити послів до Стокгольма. Хмельницький звернувся також із листами до думного дяка Л. Лопухіна та боярина І. Милославського, прохаючи їх сприяти місії козацьких послів.

Із листів гетьмана видно його побоювання, що російський уряд може перешкодити даному посольству дістатися шведської столиці. Як показали далші події, ці побоювання не були безпідставними. Г. Санін слушно зауважив, що у травні – червні урядові кола Росії ще не мали чіткої програми дій. Адже тоді відкривалася можливість направити війська в центральні та південні райони Польщі й у такий спосіб сприяти відриву від неї українських і білоруських земель. Для цього слід було йти на союз зі Швецією. Другий варіант передбачав боротьбу за Балтійське узбережжя, що вимагало негайного припинення війни з Польщею й укладення з нею союзу проти Швеції. Перехід до другого варіанта вимагав часу й був би виправданий лише в разі згоди Речі Посполитої відмовитися від претензій на українські та білоруські землі. Здавалося, російський уряд мусив негайно скористатися слушною нагодою, можливо, навіть відправити свого посла до Карла X, щоб пришвидшити процес створення союзу Росії, України та Швеції проти Речі Посполитої. Але не так сталося, як гадалося Хмельницькому. Московський уряд, як і раніше, виявився неспроможним вчасно оцінити вигоди нової політичної ситуації. Він прийняв рішення не пропустити українське посольство до Швеції. У листі до гетьмана від 23 червня зазначалося, що йому, Хмельницькому, наперед російських послів до шведського короля своїх посилати «непристойно». Щоб ослабити можливу негативну реакцію гетьмана, В. Бутурліну було наказано в приватній розмові сказати

Хмельницькому, щоб не брав «в оскорбленье» повернення назад українського посольства.

Ще не знаючи про рішення Москви, Хмельницький, очевидно, 18 травня вирушив із Чигирина до Білої Церкви, де мав намір об'єднатися з військом В. Бутурліна і виступити проти польської армії, «где их обоз будет...». По дорозі він зупинився в Корсуні, звідкіля 28 травня передав наказ Золотаренку по прибутті до нього російських підрозділів перейти до рішучих дій, не гаючи часу на облогу міст: «Не замешкав курниками... как прошлого году, *просто нужно идти там, где голова, или если б где особно какие полки неприятельские стали* (курсив наш. — Авт.)». Він не приховував невдоволення повільними минулорічними діями наказного гетьмана: «Понеже и прошлого лета много бы доброго исправилось, когда б около тех курников не замешкались, а то мало, что доброго исправилось, только людей как из войск его царского величества московских, так и из наших потеряли». Тому радив залишити для облоги Бихова частину піших козаків, а самому зайнятися «головою, а с хвостом бы уж удобей». У цьому листі яскраво вимальовується основний принцип стратегії гетьмана — діяти швидко, енергійно, рішуче.

Імовірно, в другій половині травня до Хмельницького з'явилися посланці повсталих валахів, які просили допомоги. Гетьман відповів, що може піти до Молдавії та Валахії лише після завершення війни з Польщею (у червні повстання у Валацькому князівстві було придушене К. Щербаном із допомогою військових підрозділів правителів Молдавії, Трансильванії та сілістрійського паші.) Видавши 31 травня універсал про закріплення с. Ольшанка за Мгарським монастирем, гетьман залишив Корсунь і зупинився в Богуславі, де 2 червня затвердив ігуменом Михайлівського Золотоверхого монастиря Феодосія Софоновича. Довідавшись про наближення до Києва російської армії, він виїжджає назустріч В. Бутурліну й 10 червня прибуває до міста, а 12 червня спільно з Виговським зустрічає боярина. Наступного дня гетьман разом зі старшиною завітав до Бутурліна. Під час розмови було узгоджено план подальших дій, зокрема, шлях просування армій. 18 червня почався похід, про що Хмельницький повідомив російський уряд. 27 червня українські і російські з'єднання прибули до Білої Церкви, де зосередилися козацькі полки. Наступного дня відбулася

нарада між Хмельницьким, Виговським та російським командуванням, де знову обговорювалося питання про можливі напрямки майбутнього наступу. Гетьман пропонував негайно виступити до Брацлава, а звідтіля розпочати переслідування противника, оскільки, на його думку, Швеція нападе на Польщу, й уряд останньої змушений буде перекинути війська на новий театр воєнних дій. Гетьман мав також відомості, що в даний час хан не зможе завдати удару по Україні. 1 липня українсько-російське військо залишило Білу Церкву.

Міжнародна ситуація була сприятливою для наступу на Польщу. Зазначимо успіх українського посольства до Порти, яке було прийняте з більшими почестями, ніж польське. Йому дозволили навіть відвідати ув'язненого В. Лупула. Турецький уряд погодився взяти Україну в «підданство» й заборонити татарам виступити на боці Речі Посполитої в її боротьбі проти України. До Бахчисарая з наказом підтримувати мирні стосунки з козаками послали чауша, який прибув туди в середині липня. Ця позиція Порти викликала невдоволення в Магомет-Гірея, який звернувся до султанського уряду з проханням дозволити «на черкас итить войною». Отже, дипломатичний хід гетьмана щодо прийняття «підданства» Порти мав позитивний наслідок. На деякий час він зумів нейтралізувати татарську орду. Утримати Магомет-Гірея від наступу на українські землі мала також воєнна акція, що готувалася російським урядом, а до її здійснення сковувати дії хана повинні були успішні дії запорожців і донців у районі Чорного моря. Так, на початку липня 34 човни з 2 тис. козаків, очолюваних Павлом Чесночихіним і Дергуном, увійшли в Керченську затоку й протягом 10 днів блокували її. У неділю, 15 липня, вони захопили Тамань, 22 липня напали на Керч, на початку серпня оволоділи Судаком. Протягом літа козаки, по суті, були господарями Кримського узбережжя, що на деякий час затримало виступ татар на Україну.

Безумовно, дуже сприятливим фактором для наступу українсько-російських військ став початок 8 липня війни Швеції проти Речі Посполитої. Акт про її оголошення було вручено польським послам у Стокгольмі наступного дня. 9 липня шведи взяли Дінабург і наблизилися до місця дислокації російської армії. 11 липня фельдмаршал Вітенберг із 17-тисячним військом і 72 гарматами

під Генріхдорфом, за півмилі від Драгіна, перетнув польський кордон. Наприкінці липня з 15-тисячним військом, 60 великими й 118 польовими гарматами почав наступ Карл X. Він прагнув зав'язати союзницькі відносини з Росією. Шведські послы Густав Белке (Бйолкем), Олександр фон Ессен і Філіп фон Крузенштерн мали запропонувати російському уряду згадувані нами раніше територіальні умови союзу проти Польщі. Нагадаємо, що вони передбачали відхід до Росії майже всієї України в її сучасних кордонах, значної частини Білорусії з середньою течією Двіни й низьким Діснем. Події розгорталися блискавично: 7 серпня Ян Казимир залишив Варшаву, наступного дня Велике князівство Литовське визнало Карла X великим князем литовським, 29 серпня Варшава здалася шведам.

Успішно діяли російські та українські війська на польсько-литовському фронті. Активні наступальні операції Золотаренка в межиріччі Дніпра та Березини сприяли ліквідації наслідків зимового наступу польсько-литовських військ. На початок липня було взято Мінськ, де українці об'єдналися з росіянами. Звідси наказний гетьман разом із російськими полками вирушив до Вільно й по дорозі розгромив 7-тисячний ворожий корпус. Наприкінці липня українці взяли активну участь у боях за Вільно, а згодом вирушили на захід до Неману. На кінець серпня вони здобули Вільно, Ковно й Гродно.

Хмельницький і В. Бутурлін пройшли через Брацлав і зупинилися під Баром, щоб здобути точніші дані про місцеперебування польського війська, підрозділи якого поспішно відійшли до Львова. Вдалося з'ясувати, що мешканці даного регіону Поділля присягнули на вірність Росії. Маємо дані, що це зробили міщани Бара та Зінькова. З-під Бара гетьман 15 липня відрядив до правителів Молдавії та Валахії посла — капітана Матіаса Поковника, який мав засвідчити бажання України підтримувати з ними дружні відносини. Імовірно, звідсіля Хмельницький направив кілька козацьких полків на чолі з Богуном на Волинь, щоб розгромити там польські підрозділи й зайняти Острог та Олику. По дорозі Богун розіслав роз'їзди під Ляхівці, Кременець, Уладівку. Їхня поява викликала панічну втечу шляхти з півдня Волині за р. Стир.

Перебуваючи під Баром, гетьман видав універсал своєму родичеві Якимові Сомку на право користуватися панськими землями

у Воронькові та Рогозові. За певну суму грошей, внесену до скарбу Війська Запорозького, ці землі передавалися «в посесію і в вічне уживане...». Це перший відомий нам акт українського уряду про передавання представникові козацької старшини шляхетського маєтку. Він не був випадковим і в цілому засвідчував посилення прагнень значної частини старшини до перетворення на великих землевласників. Цей процес помітно окреслився після Переяславської ради, коли представники козацької еліти таємно від Хмельницького почали домагатися від російського уряду жалуваних грамот на володіння маєтками й часто їх отримували. Так, Іван Виговський одержав м. Остер із селами, містечка Козелець, Бобровицю, Трипілля, Стайки, Ромни з селами, села Город, Лесовичі, Ковшувате, а також привілей «на воеводство брянславское», його брат Данило — м. Прилуки, містечка Баришполь (Бориспіль), Баришівку, Воронкове, Басань, Білгородку, Бишеве, Рожеве з селами, Костянтин Виговський — містечка Козари й Кобище, шурина І. Виговського Іван Боглевський — містечко Глинськ і с. Княжа Лука. Тиманівський сотник М. Махаринський домогся грамоти на с. Іляшівка, С. Богданович-Зарудний отримав м. Старий Мліїв, а П. Тетеря — м. Сміла. І. Золотаренко в 1654–1655 рр. одержав містечко Батурин «со всіма волостями», містечко Борзну з присілками та м. Глухів, його брат Василь — містечка Нові Млини та Мену. Сам Б. Хмельницький отримав «на булаву» Чигиринське староство, Гадяч «со всіма угодами»; йому підтвердили права на Суботів, Новосілку, Медведівку, Борки та Кам'янку. Як бачимо, придбання гетьмана були значно скромнішими, ніж Виговських і Золотаренків. Ще

Полковник Іван Богун.
Невідомий художник. Початок XX ст.

раз підкреслимо, що він виступав противником перетворення української молодії еліти на великих землевласників і намагався загальмувати цей процес, дуже неохоче й рідко йшов на надання володінь представникам старшини чи шляхти. Саме тому вони намагалися поза його спиною одержати відповідні юридичні акти від російського уряду. Щоправда, не завжди новоспечені пани могли ними скористатися.

З-під Бара Хмельницький виступив до Кам'янця, щоб за сприятливої ситуації оволодіти цією твердиною польського панування у Правобережній Україні. Певна повільність у його діях, як на нашу думку, пояснювалася очікуванням відомостей про вступ Швеції у війну проти Польщі, що могло б значно полегшити боротьбу проти шляхетського війська. На початку серпня українсько-російська армія підійшла під стіни міста. Раптовим ударом козацький авангард ледь не оволодів міськими брамами. З великими труднощами польському керівництву залоги вдалося вистояти. Почалася облога Кам'янця, що тривала до 24 серпня. Перший приступ, імовірно, відбувся 9 серпня, в наступні дні бої не припинялися.

Очевидно, в другій половині серпня до гетьмана з'явився посол від Карла X Олександр Юлій Торкват, який повідомив про вступ Швеції у війну проти Речі Посполитої. На жаль, ми не маємо джерел, які б проливали світло на хід переговорів. З листа Хмельницького до шведського короля видно, що український уряд погодився на пропозиції щодо подальших спільних дій (зокрема, передбачався наступ козацького війська до західних рубежів України). Гетьман писав: «Незабаром, залишивши здобування міст і навіть облогу Кам'янця, ми попрямуємо до Львова, щоб звільнити його без зволікання; там ми будемо просити дальших зусиль з боку вашої святої королівської величності». На думку Л. Кубалі, котрий слушно звернув увагу на політичний аспект угоди, укладеної під Кам'янцем, було досягнуто домовленості, за якою західний кордон Української держави мав проходити по Віслі.

У цей час до Хмельницького прибув посол Дьєрдя II Ракоці С. Люц, який привіз листи від князя та І. Кемени. У відповіді (18 серпня) гетьман підкреслював свій намір зберігати з ними дружбу: «Як ми не дали ніколи жодної нагоди до розриву приятелі, так і не дамо». З дипломатичних міркувань було висловлено задоволення з приводу придушення Кемени повстання у Валахії

проти Костянтина Вайводи (Щербана). Активізувався й південний напрям зовнішньої політики гетьмана. Не виключаємо, що в середині серпня Хмельницький відрядив посольство до хана, щоб схилити його до відновлення союзу з Україною й відмовити від надання воєнної допомоги польському королю. Річ у тім, що в цей час гетьман почав отримувати попередження російського уряду про намір кримців напасти на українські землі. Адже посланий для організації походу на Крим Одоєвський продемонстрував малозрозумілу пасивність: довідавшись про поширення на Півдні епідемії чуми, не поїхав до Астрахані, а залишився в Саратові; на Дону, де не було епідемії, він теж не зробив нічого для організації походу, принаймні силами донських козаків і калмиків (тим більше, що вже на початку вересня воеводи південноросійських міст Белгородської сторожової смуги почали знімати санітарний кордон). Провал російського походу проти ханства відкрив Магомет-Гірею шлях в Україну. Наприкінці серпня він дав відпускну аудієнцію російським послам Д. Жеребцову й С. Титову, заявивши, що вирушає на війну, хоча й не вказав, проти кого. Але ті здогадалися й просили його не нападати на козацьку державу, яка перебуває в союзі з Москвою. Це не змінило рішення хана, й він уже 16 серпня послав із частиною орди нурадин-султана, а 2 вересня вирушив сам з її основними силами. Тож українське посольство, про яке мовилося вище, запізнилося. Його прийняв калга-султан і направив до Магомет-Гірея, котрий у середині вересня переправився через Дніпро неподалік Кодака. Отож, над українськими землями та українсько-російським військом знову нависла смертельна небезпека.

Залишивши 24 серпня Кам'янець, Хмельницький вирушив до Львова. На марші він отримав царського листа із звісткою про успіхи російських та українських військ у Білорусії та Литві, які захопили Вільно й розгромили Я. Радзивілла. Прибувши до Скали-Подільської, Богдан повідомив російський уряд про загрозу вторгнення татарської орди. 27 серпня мешканці міста заявили про готовність присягнути Росії. Звідси гетьман пішов до Ягельниці, де на чолі залоги замкнувся Северин Наратинський. Після короткочасної облоги 1 вересня останній склав зброю. Хмельницький відхилив пропозицію В. Бутурліна відправити шляхту в Лівобережну Україну, мотивуючи тим, що не слід такими діями

відштовхувати інші міста від добровільної здачі. Вірогідно, 5 вересня гетьман підійшов до Чорткова, де керівник залоги Павло Потоцький із шляхтою й міщанами присягнув російському урядові.

Далі, до Львова, Хмельницький і В. Бутурлін просувалися двома шляхами, розіславши в різні сторони роз'їзди. Одна колона (мабуть, під проводом гетьмана) наступала через Тереховлю й Тернопіль, друга, під керівництвом Бутурліна — на Язлівець, де в добре укріпленому замку сховалося чимало шляхти. Тому воєвода відмовився від його здобуття й подався до Підгайців, мешканці якого здали місто й замок і склали присягу. Однак Бутурлін, знехтувавши застереженнями Хмельницького, наказав вислати міщан за Дніпро, а саме місто й замок спалити. Безумовно, це було помилковим кроком командуючого російською армією. Взагалі, поводився він на українських землях, які перебували в складі Польщі, вкрай агресивно й жорстоко, знищуючи все на своєму шляху. Так, пізніше у звіті урядові Бутурлін повідомляв, що на відстані 30–60 км від маршу армії спалювалися села й міста. Така його політика стала причиною незгод у відносинах із Хмельницьким, який, зокрема, заборонив воєводі штурмувати Гусятин, де зібралося багато міщан і селян. Пізніше в розмові з російськими послами гетьман зазначав, що закликав Бутурліна не витратити час на захоплення міст, але той його не послухав («пошли за шарпаниною и гонялись за корыстью»).

У Бережанах обидві колони об'єдналися. Оскільки замок був сильний, його не штурмували й відправили роз'їзд під Глиняни, якому стало відомо, що С. Потоцький відійшов до Львова. Було вирішено його атакувати. Коронний гетьман справді залишив свій табір і з 6–7-тисячним військом через Кривчиці й Рясне вирушив до Городка. З Бережан українсько-російська армія швидко рухалася через Поморяни, Гологори, Бузьк, і 15 вересня її передові загони з'явилися в околицях Львова. Від захопленого «язика» Хмельницький і Бутурлін дізналися про похід Потоцького до Городка, тому з-під Львова 16 вересня вислали проти нього українські полки під командуванням миргородського полковника Лесницького та російські — на чолі з Ромодановським. Наступного дня під Львовом з'явився роз'їзд Потоцького, однак змушений був відступити. Українські та російські підрозділи зайняли львівські передмістя. 18 вересня сюди продовжували прибувати війська. Кільце

оточення змикалося чимдалі тісніше. 19 вересня українські та російські полки подолали болота і вийшли в тил польського війська, в кількогодинному бою розгромили його й ще з 20 км переслідували втікаючих жовнірів. До рук переможців потрапили весь обоз, бунчук коронного гетьмана, корогви й багато полонених.

Із поразкою під Городком Польща втратила останні боєздатні підрозділи, й її становище стало катастрофічним. Адже на цей час шведська армія вже зайняла Варшаву. Звідси Карл X виступив до Кракова й незабаром оточив місто. Ще раніше, 8 серпня, Я. Радзивілл, його брат Богуслав, В. К. Гонсевський та інші литовські магнати підписали в Кейданах договір про перехід Литви під протекторат Швеції. На початку вересня Карл звернувся з листом до Хмельницького, повідомляючи про свої успіхи. Виникла реальна можливість скоординувати дії українсько-російської та шведської армій та завдати Речі Посполитій остаточного удару. Врятувати її могло лише те, якби росіяни раптом пішли на союз із Польщею й розпочали військові дії проти Шведського королівства.

19 вересня під стіни Львова стрийським шляхом підійшов обоз українського війська. Хмельницький отаборився неподалік церкви Св. Юра. За його розпорядженням почалися облогові роботи. На чолі залоги міста стояв досвідчений воєначальник Криштоф Гродзицький, який, прибувши сюди з 600 жовнірами, чимало зробив для зміцнення обороноздатності Львова. Перші ж дії Богдана засвідчили його небажання розпочинати штурм, що неминуче призвів би до пролиття крові. Знаючи про тяжке становище Польщі, він сподівався без застосування зброї домогтися здачі Львова. Є згадка, що вже 20 вересня гетьман звернувся з листом до керівників міста (на жаль, нам невідомий його зміст), та оскільки відповіді, очевидно, не було, то 22 вересня козацькі гармати розпочали обстріл. Наступного дня гарматний вогонь значно посилювався. Хмельницький переслав магістратові нового листа, де повідомляв про розгром коронного війська й переконував у доцільності здатися без бою. Отримавши 24 вересня відмову, він, однак, пише ще одного листа, підкреслюючи марність сподівань на допомогу й домагаючись переговорів. На підтвердження своїх слів 25 вересня український гетьман розпорядився відкрити сильний вогонь, який зробив поступливішим магістрат і керівників залоги. Вони повідомили про готовність вступити в переговори

(одночасно надіслали листа Виговському з проханням схилити гетьмана до компромісу). Однак вимога направити заручників викликала у Хмельницького невдоволення, яке він висловив у черговому листі. Після гострої дискусії керівництво Львова вирішило відправити до нього посольство. Але дехто із запропонованих до його складу відмовлявся їхати на переговори. Лише наступного дня після обіцянок винагороди всі члени посольства виїхали на зустріч з гетьманом.

Хмельницький прийняв послів у присутності полковників і генеральної старшини, а також татарського посла Дедиш-аги, який повертався від короля. Гетьман пояснив причини, що привели його під стіни Львова, згадав про спустошення козацьких земель польсько-татарською армією взимку 1655 р., розповів про розгром коронного війська під Городком. Коли мали сідати за стіл, Б. Хмельницький запросив російських воєначальників (прибули Ромодановський і Гротус). Під час розмови, що точилася навколо битви під Городком, присутній тут брацлавський воєводич Ян Потоцький, захоплений у полон, підкреслив високі бойові якості козацької піхоти, які забезпечили перемогу над поляками. Російські воєначальники образилися недооцінкою боєздатності свого війська й покинули приміщення. Після обіду Хмельницький відпустив послів, вручивши їм адресованого магістратові листа, в якому радив уже назавтра приступити до обговорення суті справи.

27 вересня посланці магістрату знову прибули до гетьманського табору. Їх зустрів І. Виговський і порадив послати своїх представників на розмову з Бутурліним. Лише після цього з'явився гетьман із полковниками. Він наголосив на критичному становищі Польщі, оскільки її армія розбита, шведи захопили частину території країни, Ян Казимир покинув її межі. У цей час повернулися послі від Бутурліна й повідомили: воєвода вимагає здачі міста й принесення присяги царю. Коли один із послів, С. Кушевич, звернувся за роз'ясненням до Хмельницького, то дістав спокійну відповідь: «Звичайно, так мусить бути». Тут же у розмову втрутився І. Виговський, який, постукуючи рукою по столу, заявив: «Доки козацька шабля зайшла, доти також мусить бути козацьке панування». Кушевич від імені магістрату засвідчив, що вони не будуть ламати присяги Яну Казимиру й готові захищатися. Ця відповідь задовольнила окремих полковників, зокрема, Тетерю.

*Посли
Львівського
магістрату
в таборі
гетьмана
Богдана
Хмельницького.
Турбацький Є.
1907 р.*

Після тривалих розмов Хмельницький виявив готовність продовжити переговори й зі своїм листом відпустив послів.

Керівництво міста не знало, що робити. Після повернення послів додому знову почався обстріл, який тривав і 28 вересня. Російське командування активізувало підготовку до приступу. Хмельницький у своєму листі до магістрату не приховував невдоволення зривом переговорів і вимагав негайного їх відновлення. У цей же час Виговський надсилає міській верхівці листа, обіцяючи своє сприяння та пропонуючи залишатися на своїх позиціях і не вступати в жодні контакти з російським командуванням. Підбадьорені цим, члени магістрату відповіли, що не мають наміру присягати Росії, хоча гетьман наполягав на продовженні переговорів. Магістрат уже не наважився відмовити, й 30 вересня до Хмельницького прибуло посольство з листами до нього та до Виговського. Під час зустрічі гетьман підкреслив, що тепер він став правителем усієї Руської землі й нікому ніколи її не віддасть. Ця заява свідчила: Хмельницький був певен, що нарешті здійснилася його мрія — звільнити всі українські землі та об'єднати їх під гетьманською булавою. З огляду на воєнно-політичний стан Речі Посполитої, він уважав, що немає рації штурмувати Львів, магістрат якого рано чи пізно змушений буде присягнути Росії. Як видно з окремих фактів, позиція магістрату вже не була такою непримиримою, як це намагається зобразити автор щоденника Ян Божецький. У своєму звіті Бутурлін зазначав, що послі на вимогу

прийняти підданство царя відповіли: «За кем де будет Варшава и Краков, и они де будут за тем же». Тим-то Хмельницький і більшість старшини схилилися до того, що за умови сплати містом контрибуції можна буде зняти його облогу. Така позиція, однак, не знаходила схвалення російського воєводи, який домагався капітуляції Львова.

Ще один момент: Хмельницький намагався взяти під свій контроль усі західноукраїнські землі. З цією метою приблизно 26–27 вересня він направив до їх західних кордонів велике військове з'єднання (4 тис. чоловік) українців під командуванням Д. Виговського та росіян (3,5 тис.) на чолі зі стольником Петром Потьомкіним. Не виключаємо, що подібним маневром він хотів запобігти можливому переходові шведської армії через Віслу й захопленню нею Галичини.

Відіславши послів 30 вересня зі своїм листом до магістрату, гетьман повідомляв, що вже назавтра ознайомить його зі своїми вимогами. Два перших дні жовтня минули в переговорах, а за тим Хмельницький поставив такі вимоги: сплатити 400 тис. злотих, дати Війську Запорозькому 2 тис. чобіт, 1 тис. кожухів, 100 сувоїв сукна-фалендишу, 200 сувоїв шиптуху, для старшини — 50 сувоїв кармазину, 200 сувоїв півгранату, 10 сувоїв півшкарлату, 5 штук оксамиту, 10 штук атласу, 10 штук адамашку, для піхотинців — 50 цн. свинцю; крім цього, звільнити захоплених у полон козаків і росіян. Зі свого боку гетьман гарантував безпеку й збереження майна львів'янам. Наступного дня через посланців магістрат повідомив І. Виговського, що місто замість 400 тис. злотих може сплатити лише 20 тис. (і то не грошима, а товарами й подарунками), свинцю не мають, полонених згодні відпустити, але за умови, якщо козаки звільнять захоплених львів'ян. Гетьман же домагався виконання поставлених ним попередніх умов і розпорядився відновити обстріл міста. 5 жовтня міська верхівка послала на переговори Яна Убальда. Під час розмови з ним І. Виговський говорив про утиски православного населення Львова, а Хмельницький вручив листа з попередженням не зловживати його добротою й не викликати люті у війська, бо тоді «важко було б швидко знову почати переговори...». Він переконував міську верхівку переглянути свою позицію, надіслати для переговорів представників різних станів. Новий етап переговорного процесу відзначався складністю.

У цей час (6 жовтня) до Хмельницького прибули послы Карла X — львівський вірменин Гамоцький і перекладач Пьотровський, який був агентом Г. Радзейовського. За даними Л. Кубалі, Радзейовський у своєму листі просив гетьмана повернути на південь України й недвозначно натякав, що шведський король не потребує тепер його послуг. Не стримуючи себе, Хмельницький порвав листа і гнівно промовив: «Що ж він собі думає, що я його слуга?» Однак швидко опанував себе й уже спокійно продовжував вести переговори.

Постає слушне запитання: чи діяв колишній польський підканцлер згідно з волею Карла X, чи проявив власну ініціативу? Окремі факти дають підстави стверджувати: він діяв сам, намагаючись, з одного боку, не допустити зміцнення Української держави, а з іншого — вбити клин між Хмельницьким і шведським королем. Так, у листі до останнього від 11 жовтня намагався збудити в нього підозру відносно задумів і справ гетьмана. Пізніше, наприкінці 1656 р., коли за наказом Карла X Радзейовського було заарештовано, з-поміж інших обвинувачень йому закидали також написання листа Хмельницькому щодо зняття облоги Львова та повернення в Україну, що призвело до відчуження козаків від Швеції.

Увечері 9 жовтня до гетьмана прибув посланець шведського короля з повідомленням про захоплення Кракова. Не виключаємо, що Карл висунув ряд територіальних претензій — на Белзке, Руське та Волинське воєводства, що не могло не викликати обурення Хмельницького: він не сумнівався, що ці землі мають належати Українській державі. На цей час унаслідок успішних дій українсько-російського корпусу було звільнено територію всієї Галичини. Його підрозділи зайняли Ярослав, Томашув, Белжиць, Красноруд, Щебришин, Люблін і в районі Нижнього Казимира вийшли до Вісли. Імовірно, в Пулявах Д. Виговський отримав розпорядження гетьмана повертатися до табору. На зворотньому шляху він захопив Красностав, Ухань, Грубешів, Сокаль. Їхні мешканці присягнули на вірність Росії. Інше козацьке угруповання успішно діяло в напрямку до р. Сян: зайняло Яворів, Янів, Немирів, Любачув, Потиличі. Ми поділяємо думку М. Грушевського, що цей похід мав засвідчити козацьке право на західноукраїнську територію. Тому під час переговорів зі шведськими посланцями Хмельницький обстоював свої права на всі українські землі.

У листі до мешканців Львова гетьман писав: «Ми вже поділилися з цими трьома народами: його милість шведський король нехай приймає те, що йому дав Господь Бог в його розпорядження, *а що нам Господь Бог поміг визволити Україну свою руську, при цьому я стою* (курсив наш. — Авт.)».

Водночас слід було рахуватися зі зміною позиції шведського уряду стосовно долі західноукраїнських земель. Якщо раніше шведи погодилися з тим, що вони повинні відійти до складу Української держави, то тепер почали висувати територіальні претензії. За свідченням французького посла Авогура, канцлер Швеції заявив йому: ми не бажаємо мати союзниками ні козаків, ні угорців, які б прийшли руйнувати справжню Польщу. У листі від 10 жовтня Карл зажадав від Хмельницького зняти облогу Львова. Пізніше він послав навіть частину свого війська під проводом Дугласа, щоб захопити місто. Є ще дані одного з священників, який на початку 1656 р. прибув у складі посольства до Яна Казимира, що гетьман зневірився у шведському королеві, коли той, здобувши Краків і вважаючи себе правителем Польщі, став розпоряджатися польськими землями за Львовом, хоча не володів ними. Отже, він порушив договір із Хмельницьким, за яким відступав йому західноукраїнські землі та обіцяв ніколи на них не претендувати. За таких обставин гетьман вирішив не йти на можливе зіткнення зі шведськими військами, які могли з'явитися в Галичині, й послав наказ Д. Виговському повертатися назад, а також пришвидчив переговори з магістратом Львова й пішов на певні поступки: 10 жовтня погодився обмежитися контрибуцією в 60 тис. злотих. У цей же час гетьман послав до Карла Х Д. Колугера, натякаючи на можливість прийняття протекції з боку Швеції. Для обговорення ряду питань, пов'язаних із відходом українсько-російського війська й убезпеченням міста від шведської залоги, він листовно запросив на зустріч губернатора К. Гродзицького.

Зустріч відбулася 13 жовтня. На жаль, у нас немає точних даних про зміст розмови. Л. Кубаля стверджує, що гетьман заявив про свою вірність Яну Казимиру, взявши від губернатора слово, що той не віддасть Львова нікому. При цьому, на його думку, Хмельницький знав, що Червона Русь дістанеться йому, якщо шведи не заволодіють Львовом. Свідчення самого Гродзицького вносить певне уточнення в таке твердження. У листі від

8 листопада до свого короля львівський губернатор розповів про переговори з гетьманом, але вказував не на те, що Хмельницький заявив про свою відданість Яну Казимиру, а на те, що в нього, тобто губернатора, склалася думка, нібито гетьман хоче «схилитися до підданства в[ашої] к[оролівської] м[илості]». Як на наш погляд, Хмельницький, уникаючи зіткнення зі Швецією, вирішив залишити західний регіон України. Водночас гетьман намагався не допустити утвердження у Львові шведського гарнізону й у такий спосіб позбавити Карла можливості контролювати західноукраїнські землі. Саме тому, щоб утримати Гродзицького від здачі міста шведам, він натякнув на можливість свого замирення з Польщею, не приховуючи при цьому певних розбіжностей із росіянами.

Протягом 14–17 жовтня міщани Львова в основному сплатили контрибуцію. Половину одержаних грошей Хмельницький надіслав В. Бутурліну, але той відмовився їх узяти. 18 жовтня до гетьмана прибув посол польського короля — цеханівський чашник Я. Францішек Лубовіцький, який добре знав Хмельницького, оскільки був його кумом. Під час переговорів посол намагався схилити Богдана до повернення в підданство Польщі й просив надати їй тепер підтримку, на що Хмельницький не без злої іронії зауважив, щоб кум пригадав обіцянки Польщі, зроблені йому, гетьману, під Замостям, Зборовом, Білою Церквою, які не були виконані. Нині запізно просити козаків про допомогу. Лубовіцький змушений був погодитися з тим, що король не виконав обіцянок, зокрема, даних під Зборовом, однак звинуватив у цьому королев'ят. Тепер же Ян Казимир заявляє, що вважатиме за шляхту не тих, хто виводить шляхетство від своїх предків, а тих, хто допоможе йому. Вислухавши нові обіцянки, Хмельницький спокійно відповів, що вони справді нечувані, але поставив під сумнів можливість їх реалізації. З цієї нагоди він розповів відому байку про селянина та вужа, яка стала хрестоматійною. Після чого рішуче заявив, що є лише один шлях, яким козаків можна спонукати допомогти Польщі в її боротьбі з ворогами: Польське королівство мусить відмовитися від претензій на Русь і віддати її козакам по Володимир, Львів, Ярослав і Перемишль. Однак на це ніколи не погодиться шляхта, навіть якщо її залишиться в усьому королівстві одна сотня, а козаки, скільки їм вистачить сил, триматимуться тільки цих умов.

Хмельницький наголосив, що не може порушити союзу з Росією та Швецією, порадив, щоб Ян Казимир розпочав переговори про мир із російським і шведським урядами, після чого заявив, що в наступні дні розмова між ними продовжиться. Однак після раптового (й, імовірно, зінспірованого) повідомлення, що дане посольство від короля — не справжнє, гетьман розпорядився ув'язнити Лубовицького, а згодом пообіцяв Гродзицькому відпустити його до Львова.

21 жовтня надійшла тривожна звістка про вторгнення татар в Україну. Ще на початку місяця їхні чамбули з'явилися на півдні Київщини, а в середині місяця — в центральних районах Правобережжя. Нурадин-султан Аділь-Гірей зосереджував свої сили в районі Острополя й очікував на відомості про місцеперебування коронного війська, тому послав частину своїх вояків на чолі з Каммамбет-мурзою до Кам'янця-Подільського, а 23 жовтня звернувся з листом до короля, повідомляючи про своє прибуття для боротьби з його ворогами. Гетьманові стало ясно, що слід негайно зібрати всі розпущені підрозділи й вирушити проти нового противника. Протягом 22–24 жовтня він завершив переговори зі львівським магістратом, 24 жовтня в присутності В. Бутурліна та інших російських воєначальників провів бесіду з посланцем Радзейовського (зміст якої нам, на жаль, невідомий) і тоді ж разом із В. Бутурліним прийняв послів львівського магістрату. Наступного дня повернулися полки Д. Виговського та Потьомкіна. Перед відходом військ із-під Львова гетьман покликав до себе посла Карла X і в присутності львівських представників поставив вимогу, щоб шведський король і його війська не вступали на територію руської (української) землі. Несподівано для Хмельницького посол прийняв цю вимогу й від імені Карла X пообіцяв, що вона буде виконана. У таборі під Львовом 29 жовтня гетьман написав листа шведському королю, вітаючи його з перемогами в Польщі, пояснюючи, що через брак «поживи для війська та коней» змушений відступити від Львова «на Україну», та висловлюючи бажання продовжити переговори. Звертає на себе увагу поміркованість листа, в якому нічого не знаходимо про спільні дії проти Польщі. Зрозуміло, це було викликано насамперед порушенням шведським урядом узятих на себе зобов'язань перед Україною, хоча з міркувань дипломатичного такту Хмельницький нічого про це

в листі не писав. Для з'ясування ряду питань подальших відносин України та Швеції він вирядив до Карла X свого посла. 29 жовтня козацькі полки почали відходити з-під Львова. Оточений старшиною, Б. Хмельницький під розгорнутими корогами пройшов під самим міським валом. Через два дні за попередньою домовленістю з Хмельницьким почали відступ війська В. Бутурліна. Гетьман просувався обережно, намагаючись передбачити напрям основного удару татарської орди. Під Глинянами він дочекався підходу росіян. Отримавши звістку, що Магомет-Гірей з ордою під Збаражем, гетьман і воєвода вирішили просуватися до Білого Каменя.

Оскільки російський обоз із перевантаженими возами рухався повільно, ратні люди йшли в ар'єргарді. Нам важко судити, чим керувався Хмельницький, коли вирішив окремо від основних сил на чолі 7 тис. козаків супроводжувати український обоз. Найімовірніше, хотів відправити його непомітно для татар іншим шляхом, щоб не сковувати дій війська в боротьбі з ордою. Однак прорахувався. Татарські роз'їзди помітили цей маневр, і один із великих чамбулів атакував обоз. 4 листопада поблизу Заложців Хмельницький був оточений татарами. Не розгубившись, він розпорядився розгорнути вози для кругової оборони, й перші ж приступи татарської кінноти були успішно відбиті. Основні сили козаків (приблизно 24 тис. осіб) перебували в цей час неподалік Білого Каменя, куди гетьман негайно послав гінців із наказом поспішати на виручку. На скликаній козаками раді постановили не наступати під захистом табору, а вдарити по ворогу силами кінноти. Цей маневр удался, й 5 листопада вони, прорвавши оточення, возз'єдналися з Хмельницьким. Російські полки запізнювалися, й гетьман вирішив їх зачекати. Лише через три дні вони прибули до нього, й 8 листопада українсько-російське військо попрямувало до Тернополя назустріч Магомет-Гірею.

Тим часом хан, чамбули якого знищували міста й села між Кам'янцем і Зборовом і до якого приєдналися польські короги з Кам'янця-Подільського на чолі з П. Потоцьким і сином С. Лянцкоронського, довідався про рух українсько-російського війська з-під Львова в напрямку Тернополя й замислив його розгромити. Щоб не упустити противника, він повів своє військо кількома шляхами: сам ішов через Струсів, інші воєначальники — через Тернопіль, Микулинці, Терєбовлю. Маючи намір відлучити

Хмельницького від росіян, Сефер Кази-ага направив до нього посланця, який прибув під Заложці 7 листопада. Гетьман прийняв його привітно й відправив до візира з дорученням, зміст якого залишається невідомим (хоча безсумнівно, що це була відмова піти на зраду російського війська В. Бутурліна).

Коли Хмельницький вирушив із-під Заложців до Озерної, татари атакували обоз Ромодановського, однак не змогли його розірвати й відступили. 9 листопада українсько-російська армія підійшла до ріки. Гетьман почав переправу своїх полків (російські загони прикривали їх на випадок можливого наступу орди). Наступного дня переправлятися почав В. Бутурлін. У цей час з усіх сторін союзне військо було атаковане ногайськими татарами й корогами Потоцького та Лянцкоронського. Спалахнула битва, яка тривала з ранку до вечора. У такій складній ситуації Бутурлін усе ж зумів успішно завершити переправу свого обозу. Ногайці змушені були відступити, але невдовзі сюди почали прибувати основні сили орди. Імовірно, саме тепер Магомет-Гірей отримав листа від Яна Казимира з проханням урятувати його й схилити на свій бік Хмельницького. Тому наступного дня хан розпочав із Богданом переговори. Не виключаємо, що хан одержав також листа від Гродзицького, який переконував його в доцільності замиритися з гетьманом. Хмельницький і В. Бутурлін вирішили прориватися.

11 листопада українсько-російська армія вже пройшла через Озерну. Але в цей час прибуває гонець від хана з пропозицією розпочати переговори. Хмельницький погодився й відправив до них посольство на чолі з С. Богдановичем-Зарудним. Хана представляв Сефер Кази-ага. Вони зустрілися неподалік від міста. Візир хотів було звинуватити козаків у розриві союзу, оскільки вони прийняли підданство Росії (характерно, що факт союзницьких домовленостей з Кримським ханством Сефер Кази-ага трактував як визнання Хмельницьким васальної залежності від Криму), однак Богданович-Зарудний аргументовано відхилив подібні претензії й підкреслив, що козаки присяги не ламали й тепер хочуть бути в приязні з ханом. Щодо присяги царю, то вони зробили це тому, що він християнин, і вони — єдиної благочестивої віри. Візир наполягав на розриві Війська Запорозького з Росією та видачі їм воевод із ратними людьми. У відповідь Богданович-Зарудний рішуче заявив: вони присягнули царю навіки, воевод не видадуть

«и хотят за них все головы свои положить». Тоді хитрий Сефер Кази-ага запропонував українському посольству інший варіант: нехай українська та російська армії роз'єднаються й підуть різними шляхами, а тоді татари нападуть на росіян. Богданович-Зарудний відхилив цей план і запевнив, що війська рухатимуться разом. Візир порушив питання про надання допомоги польському королю в боротьбі проти Швеції, однак і тут отримав негативну відповідь: козаки у підданстві царю й без його дозволу «никуды не пойдут». На цьому переговори завершилися. Після повернення посольства Хмельницький скликав старшинську раду, щоб повідомити про вимоги хана. Вирішено було росіян не видавати, про що відразу ж повідомили Бутурліна.

Після цього атака орди не забарилася. Битва тривала «до самой ночи». Зазнавши великих втрат, татари відступили. Уночі Магомет-Гірей прислав нового гінця з пропозицією відновити переговорний процес.

Постає питання: чому хан виявляв таку зацікавленість у перемовинах? На наш погляд, цьому кілька причин. По-перше, бої показали, що так просто татарам не вдасться оволодіти табором, а втрати в попередніх битвах уже сягали кількох тисяч чоловік. По-друге, ми не виключаємо, що Магомет-Гірей знав про перебування в обозі Хмельницького турецького посла Шагін-аги, який, очевидно, приїхав до гетьмана під Львів. Відомо, що в своїй грамоті султан погоджувався прийняти Україну «под руку нашу и оборону» на умовах, на яких до складу імперії входили Молдавія й Валахія, обіцяв надати військову допомогу й оголошував про заборону татарам нападати на козацькі землі. Відверто ігнорувати волю султана хан побоювався.

Хмельницький не відразу відпустив гінця від Магомет-Гірея, а затримав його, підтверджуючи таким способом непорушність зайнятої позиції. Ранком окремі татарські чамбули знову здійснили напади, але були відбиті вогнем козацьких гармат і самопалів. У такій ситуації гетьман дає згоду на переговори, які завершилися укладенням договору, що має кілька редакцій.

Так, В. Бутурлін, який був добре поінформований про хід і наслідки переговорів, сповіщав московський уряд, що «ноября в 12 день гетман Богдан Хмельницкий с ханом крымским помирился на то, что хану с татары царского величества на украинные

и на черкаские города войною не ходитъ и поляком на них помочи не даватъ, и царского величества людей и черкас, которые взяты в полон, отдать». Згідно із свідченням Шагін-аги, Магомет-Гірей не особливо наполягав на розриві стосунків козацької України з Росією, сподіваючись підтримувати з останньою дружні зв'язки. Хмельницький обіцяв допомогти Янові Казимиру повернути втрачений трон, а також не допускати в майбутньому походів донських козаків на ханство.

Іншу трактовку змісту укладеного договору давала кримська дипломатія, схильна, за слушним зауваженням Г. Саніна, вже наступного дня після підписання будь-якої угоди «забувати» про невідповідні для себе умови і стверджувати протилежне зафіксованому в тексті. Посли кримського уряду повідомили молдавського господаря І. Стефана, що начебто Б. Хмельницький обіцяв «відступити» від Москви й допомогти польському королеві повернути владу. Сам Магомет-Гірей у листах від 17 листопада до Яна Казимира і коронного гетьмана зображував договір як визначну політичну перемогу, вигідну як Криму, так і Речі Посполитій. Похвалившись, що спустошив значну частину України («від Кам'янця до Зборова»), хан писав, начебто гетьман сам прохав перемир'я, визнав себе підданим короля й був готовий надати військову допомогу за першою вказівкою Яна Казимира. За словами Магомет-Гірея, Хмельницький був готовий виступити проти тієї частини Війська Запорозького, яка б захотіла підтримати недругів Польщі.

Не виключено, що ці листи володаря Кримської держави, отримані варшавським урядом у надзвичайно скрутний для себе час боротьби зі шведським королем Карлом X, сприяли появі серед прихильників Яна Казимира свого варіанта українсько-кримського договору, зміст якого вони передавали, зрозуміло, у надзвичайно вигідному для Речі Посполитої світлі (можливо, цей варіант навіть був спеціально розроблений з агітаційною метою залучення шляхти й магнатів, які збиралися визнати чи вже визнали владу Карла X, на бік польського короля). Згідно з цією редакцією договору, «старший» (тут явно спостерігається небажання закріпити за Б. Хмельницьким гетьманський титул) Війська Запорозького визнавав своїм володарем лише Яна Казимира; розривав укладений із Москвою союз й видавав ханові всіх російських вояків, котрі перебували з ним; разом із Магомет-Гіреєм зобов'язувався

виступити проти ворогів польського короля; погоджувався на затвердження 6-тисячного козацького реєстру, до складу якого мали увійти підрозділи польської та угорської піхоти; відмовлявся від права вступати у зносини з іншими країнами. Відповідно король мав визнати за козаками їхні давні права й привілеї.

Існують й інші редакції договору. Проаналізувавши їх, Г. Санін дійшов висновку: передбачалося збереження основного політичного рішення Переяславської ради 1654 р. та нейтралітету Криму в російсько-польській війні. Крім того, хан брав на себе зобов'язання не нападати на російські та українські землі. Зі свого боку Хмельницький зобов'язувався не чинити нападів на Крим і Туреччину й стримувати від цього донських козаків. Мав відбутися обмін військовополоненими. Якщо вірити змістові листа І. Виговського до Гродзицького від 22 січня 1656 р., договір передбачав відновлення воєнного союзу між Україною і Кримом: «Хто мав би [бути] ворогом Війську Запорозькому, то й хану ворогом буде й без ради... гетьмана... хан нікуди не вирушить зі своїм військом, але туди піде, куди Військо Запорозьке вирушить». Дещо в іншій редакції передав зміст договору Хмельницький під час розмови з російським послом, думним дяком Л. Лопухіним у березні 1656 р.: «А крымской-де хан помирился с ним гетманом на том, что ему хану польскому королю на него гетмана помочи не чинить, так же и на польского короля ему гетману помогать не станет» (тобто, за словами Хмельницького, даний договір не передбачав відновлення воєнного союзу). Вважаємо слушним зауваження Г. Саніна, що джерела про переговори гетьмана з ханом у листопаді 1655 р. вимагають окремого спеціального дослідження. Так чи інакше, але не можемо погодитися з оцінкою подій під Озерною як таких, коли начебто татари розгромили українську армію, і Хмельницький змушений був прийняти умови, продиктовані ханом: розірвати зв'язки з Росією, погодитися на 6-тисячний козацький реєстр, замиритися з Кримом і Польщею, вирушити на допомогу Янові Казимиру тощо.

Із джерел відомо, що для присяги Хмельницький і І. Виговський їздили до хана (зрозуміло, заздалегідь узявши заручників). Магомет-Гірей і мурзи присягали на корані, зі свого боку присягнув і гетьман. 13 листопада сторони обмінялися полоненими. Наступного дня війська розійшлися. Хмельницький і В. Бутурлін

рушили на Південь України, а Магомет-Гірей — у напрямку Галича, на допомогу польському королю. На початку грудня хан перебував у Снятині, а звідти повернувся до Криму, причому не через українські, а через молдавські землі. Не пригнав із собою ясиру «ни одного человека».

Б. Хмельницький ще з дороги повідомив С. Георгіце про договір із ханом, дав відпускну аудієнцію турецькому послу Шагін-азі, вручивши листа до султана з підтвердженням готовності зберігати приязні стосунки з Портою та з проханням дати розпорядження ханові не порушувати укладеного договору. Зі свого боку гетьман запевняв, що козаки не чинитимуть нападів на султанські землі. Відповідне розпорядження він адресував і донським козакам, щоб вони не здійснювали походів, застерігаючи, що інакше «ми станемо їхніми ворогами». Він вибачався, що затримується з посольством, бо ще не збиралася рада. Зауважимо, що загалом приязний і шанобливий тон все ж не засвідчував факту прийняття Б. Хмельницьким турецького протекторату. Чи не підтвердженням цього стала й затримка з організацією посольства до Стамбула?

Загалом, незважаючи на складність ситуації, літньо-осіння кампанія українсько-російського війська в Україні завершилася успішно. Внаслідок договору з ханом, укладеного під Озерною, було убезпечено українські та російські землі від татарського нападу. Вдалося уникнути й загострення відносин зі Швецією, що залишало можливість спільних дій проти Речі Посполитої. Відкривалася перспектива дальшого поліпшення стосунків із Трансильванією, Молдавією й Валахією та залучення цих держав до коаліції проти Польщі. Хмельницький виявив себе гнучким політиком, який послідовно втілював курс на включення до складу козацької держави всіх українських земель. Він поводився як її правитель: міцно тримав у своїх руках розв'язання всіх внутрішніх проблем, проводив активну зовнішньополітичну діяльність. І ця його самостійність не лише не подобалася російським урядовцям і чиновникам, яким доводилося мати з ним справу, а й почала викликати перші симптоми невдоволення окремими його діями. Окреслюється також відмінність у підходах гетьмана та царського уряду до розв'язання найголовніших зовнішньополітичних завдань, що в майбутньому призвело до конфронтації між ними.

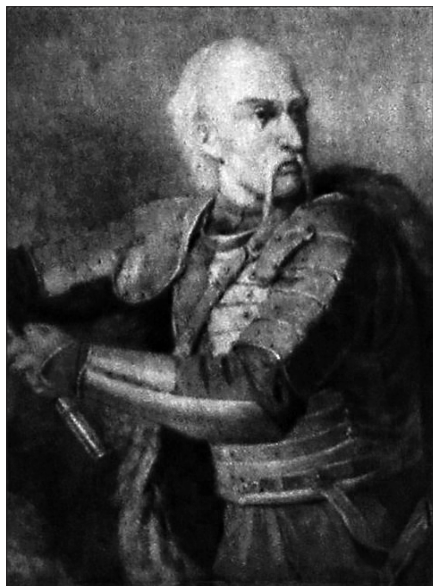
Розділ 10

У ПОШУКАХ ВИХОДУ

Гетьман, очоливши рух українського народу за національне визволення, поклав на цей вівтар усі свої сили, таланти, волю, власне життя. Безперечно, йому не судилося уникнути серйозних політичних прорахунків і помилок, його вдача була далеко не ідеальною, але Богдан не запламував себе малодушністю чи відступництвом, зреченням політичної мети, ненаситною жадобою збагачення тощо.

І лише вкрай несприятлива для України геополітична ситуація не дозволила йому сповна реалізувати свої політичні наміри об'єднати у сильній незалежній Українській державі всі етнічні українські землі.

Осінь 1655 р. виявилася сприятливою для бойових операцій російсько-українських військ на території Великого князівства Литовського. Посланий у вересні київським воєводою загін на чолі зі стольником Д. Волконським захопив Турів, Давидів, Столин і наприкінці жовтня повернувся до Києва. Успішно продовжував діяти І. Золотаренко, підрозділи якого оволоділи Новоградом, Несвіжем, Миром, Свіслочем та іншими населеними пунктами. Тривала облога Старого Бихова, під стінами якого 7 жовтня наказний гетьман загинув. Саме тоді виразно окреслюється тенденція до припинення російською армією наступу вглиб Речі Посполитої, хоча для його проведення існували всі необхідні умови. Річ у тім, що російський уряд припустився кількох грубих помилок в оцінці політичної ситуації, які стали фатальними для долі Української держави, для справи об'єднання в її кордонах усіх етнічних українських земель. Так, помітні успіхи шведської армії влітку 1655 р. на території Польщі викликали, зрозуміло, занепокоєння російської сторони. Водночас у росіян складається враження, нібито Річ Посполита настільки знекровлена, що не буде наполягати на поверненні Смоленська, українських і білоруських земель. Тому союз із Варшавою полегшить вихід Росії до Балтійського моря. Однак при цьому ігнорувалася традиційна політика польської і литовської шляхти, яка ціною територіальних поступок шведським чи німецьким магнатам у Прибалтиці підтримувала експансію на Схід, забезпечувала своє панування в Україні та Білорусії. Крім цього, литовський магнат В. Гонсевський підкинув російському уряду думку про можливість успадкування царем польського трону після смерті Яна Казимира й водночас залякував тим, начебто Карл X обіцяв Я. Радзивіллоvi

Павло Сапіга, великий гетьман литовський.

Фотогравюра. 1901 р.

згодом відібрати в Росії всю Литву, а польському королю повернути всі руські землі, для чого й готується йти походом проти Москви. Після зустрічі вітебського воєводи П. Сапіги з російським послом князем Ф. Ртищевим до Москви було відправлено Я. Ладовицького. Останній прибув туди в листопаді, маючи завдання передати Олексію Михайловичу прохання припинити війсьні дії, почати переговори з урядом Речі Посполитої, утримати Б. Хмельницького від військових виступів проти Польщі й дозволити шляхті повернутися в свої маєтки на землях, зайнятих російськими військами.

У жовтні Москву відвідує австрійське посольство в складі Аллегретта де Аллегретіса та Йогана Дітріха фон Лорбаха, яке запропонувало укласти мир з Річчю Посполитою й розпочати війсьні дії проти Швеції. І з дивовижною поспішністю, вже під час другої зустрічі 20 грудня, бояри заявили: цар погоджується на мир і вимагає, аби йому повідомили умови польської сторони. Наступного дня на аудієнції зі шведськими послами російська сторона відхиляє переговори з Карлом X про союз. Ця зміна курсу спричинила й опалу В. Бутурліна, який після повернення з походу помер від рани, отриманої під Озерною. Чи не легковажить при цьому російський царат? Маючи великі успіхи, вигідні пропозиції потенційного союзника, він, навіть не знаючи умов Речі Посполитої, погоджується на замирення, начебто в катастрофічному становищі опинилася не Польща, а сама Росія! І це при тому, що австрійські послы недвозначно натякнули: мир можливий у разі повернення Речі Посполитій земель України та Білорусії. Викликає здивування й такий момент у діях Москви: не домовившись із Польщею про деталі й не знаючи ціни, яку

доведеться платити за мир із розгромленим противником, вона пішла на зрив переговорів із можливим сильним союзником.

Не відаючи про цю перемену в зовнішньополітичному курсі московського двору, Хмельницький, повернувшись із походу, наприкінці 1655 – на початку 1656 р. розгорнув активну діяльність, спрямовану на зміцнення міжнародного становища України та створення антипольської коаліції. У останніх числах грудня до нього прибув посланець від захворілого посла Г. Радзейовського — М. Зайонца із листами, в яких пропонувалося зберегти приязні відносини, а також висловлювалася пропозиція зустрітися з гетьманом для обговорення різних питань. Хмельницький у листі від 1 січня 1656 р. погодився на зустріч, під час якої можна було б домовитися про зміцнення стосунків, «бо ми дуже піклуємося про те, щоб жити в мирі з сторонніми монархами й панами», й повідомив Радзейовського про укладення «стійкого миру» з ханом. 11 (12) лютого шведський король звернувся з листом до гетьмана, висловлюючи побажання встановити стан політичної рівноваги. 18 лютого він знову посилав листи до Б. Хмельницького (а також до І. Виговського, прохаючи його підтримати шведські інтереси перед гетьманом). Одночасно Карл X відправляє до Чигирини посольство С. Грондського, доручивши йому передати Хмельницькому свої статті й визначити місце та час переговорів.

Тоді ж Польща вдається до нової спроби заручитися допомогою Хмельницького в боротьбі проти Швеції. У другій половині грудня С. Потоцький, який зупинився під Львовом, відправив до гетьмана свого родича Тишу з проханням надіслати йому на допомогу козаків, оскільки коронне військо підтримує короля. Маємо свідчення монаха Печерського монастиря Пимеона, що в ході переговорів Хмельницькому обіцяли уступити «все города по реку

*Відбиток печатки
Війська Запорозького
на універсалі гетьмана
Богдана Хмельницького.
1656 р.*

Буг...». За його ж даними, Богдан відхилив пропозиції коронного гетьмана. Дещо іншу інформацію подає про наслідки переговорів С. Косов: нібито Хмельницький обіцяв Потоцькому направити три козацькі полки, якщо шведам буде дозволено підійти до Львова. Близько середини січня до Чигирина з'являється посланий К. Гродзицьким львівський мешканець Т. Томкевич із листом від губернатора Львова (та, очевидно, польського короля). Обміркувавши пропозицію Гродзицького, Хмельницький вирішив не надсилати полків на допомогу Яну Казимиру доти, поки не отримає від нього відповіді на вимоги, відправлені Я. Ф. Лубовіцьким. Він доручив Виговському повідомити про це львівського губернатора. У своєму листі до останнього генеральний писар зазначав: «Важко за таких умов вирушати з військами, не вирішивши нічого певного й статечного»; крім цього, слід зважати на зимовий час, коли військо відпочиває, що створює додаткові труднощі для його мобілізації. У листі Виговського висловлювався також сумнів у можливості появи шведської армії «на цьому боці Вісли». М. Грушевський, проте, не відкидає того, що відповідний лист міг бути відправлений до Яна Казимира, в якому Хмельницький повідомляв про свою готовність виступити в похід.

Уразливість своєї позиції в переговорах з Хмельницьким усвідомлював і польський король, який наприкінці січня прибув до Львова. Дехто з його оточення схилявся до думки про необхідність залишити за гетьманом три українських воєводства та надати йому «*principis Russiae feudalis regni*». Для переговорів з ним було створено комісію в складі С. Лянцкоронського, К. Тишкевича та інших осіб. Інструкція (на жаль, ми змогли скористатися лише неповною копією її тексту), розроблена для них, передбачала точне з'ясування вимог Війська Запорозького. Комісари, зі свого боку, мали оголосити повну амністію всім учасникам війни за «колишні діяння». Польща брала на себе зобов'язання дозволити існування православної віри в Короні й Великому князівстві Литовському, де вона «здавна була». Водночас ішлося про відновлення католицької віри на козацькій території (де вона існувала до початку війни), а також про збереження унії. Решта положень інструкції нам невідома. Але немає сумніву: польський уряд не збирався ні відмовлятися від західних регіонів України, ні погоджуватися на визнання незалежності новоутвореної Української

держави. Навпаки, він намагався продовжити панування Польщі на українських землях. Незначні поступки диктувалися необхідністю у скрутний для себе час отримати допомогу з боку козацької України, оскільки Варшава ставила за мету організацію спільного походу хана й гетьмана проти Росії, щоб звільнити Велике князівство Литовське та схилити Москву до угоди з королем.

Велику увагу в цей час Хмельницький приділяв поліпшенню стосунків із Кримом. Повернувшись із походу, він у грудні послав універсали до козаків Запорозжя й на Кодак, закликавши їх не давати приводу до порушення укладеного договору. З іншого ж боку, наполягав на припиненні нападів окремих татарських мурз на українську територію. Так, дізнавшись про спустошення Брацлавщини при відході ногайських татар, він відрядив (імовірно, 12 січня) посольство до Бахчисарая в складі уманського сотника М. Махаринського й полтавського осавули М. Андрієва, аби домогтися повернення ясиру навзаєм полонених татар. Водночас і хан прагнув схилити гетьмана надати допомогу Польщі проти Швеції, а також повернути бранців, захоплених козаками під час їхнього нападу на Крим восени 1655 р. Тому ще до прибуття українського посольства він відправив до Чигирина свого посла Тохтамиш-агу. Під час переговорів Хмельницький заявив, що в даний момент він не може надати допомоги Янові Казимиру: по-перше, поляки «ще не уклали з нами під присягою справедливої угоди», по-друге, серед польських панів немає єдності й «велика між ними виникла незгода», по-третє, такого роду питання має вирішувати військова рада. Що ж до татарських бранців, то він розіслав у полки наказ позбирати полонених татар для обміну на українців. 21 січня гетьман відпустив посольство Тохтамиш-аги з листом до Магомет-Гірея, в якому виклав свої міркування про допомогу Польщі, згоду повернути бранців в обмін на звільнення козаків, пропонував постійно тримати один одного в курсі всіх справ, переконував у необхідності збереження добросусідських відносин. Не виключено, що на початку лютого Хмельницький відправив до Криму нове посольство, очолюване уманським осавулом Г. Маковецьким.

Наприкінці січня до Криму прибув польський посол Я. Шумовський і невдовзі був прийнятий візирем та ханом. Він прохав військової допомоги та посередництва в переговорах із

Хмельницьким. Магомет-Гірей відмовився від посередницької місії, а Сефер Кази-ага порадив звернутися до М. Махаринського. Справді, відбулося кілька зустрічей польського та українського послів. Махаринський не відкидав можливості порозумітися з королем, але ставив вимогу: «Нехай королики не правлять». Утім, візир не погоджувався допомогти Польщі військом, якщо до цього не будуть залучені козаки, однак обіцяв відрядити до гетьмана з цією метою перекопського воєводу Пери-агу з листами від хана та від себе. У своєму листі Магомет-Гірей запевняв Хмельницького, що до отримання від нього відповіді не пошле військ Янові Казимиру. Візир же, будучи палким прихильником союзу з Польщею, радив гетьманові підтримати короля. Периш-ага повинен був також сповістити Хмельницького про згоду хана звільнити всіх українських бранців. 17 лютого Сефер Кази-ага повідомив короля про відрядження посольства в Україну з метою добиватися розриву стосунків гетьмана з Росією й повернення його в польське підданство. Певно, тоді ж було відпущено козацьких послів із частиною звільнених бранців. Наприкінці лютого кримська верхівка змінила своє ставлення до питання про допомогу Польщі: коронного гетьмана та короля повідомили про вихід орди в березні до Кам'янця.

Б. Хмельницький намагався поліпшити стосунки з Трансильванією, Валахією й Молдавією. На початку 1656 р. до нього з'явилися послі від їхніх правителів з пропозицією «бытьє ними в миру». Гетьман запевнив прибулих, що бажає збереження дружніх відносин, і прохав не підтримувати збройно ні польського, ні шведського короля. Тими днями він прийняв також угорського посла С. Люца з листом Дьєрдя II Ракоці, від імені якого посол мав присягнути: коли Хмельницький і Військо Запорозьке залишатимуться в приязні до князя та його союзника — молдавського воєводи, то й він, Ракоці, не стане на бік недругів козацької України й не піде на укладення з ними союзу. Гетьман прихильно поставився до Люца, однак, як зауважував М. Грушевський, дав стриману відповідь (зумовлену, імовірно, заявами польської сторони про те, що Ракоці обіцяв надати допомогу Польщі в боротьбі проти козаків). Певний сумнів у Хмельницького викликав і той факт, що Люц був людиною «низького походження». У листі до князя Богдан обіцяв найближчим часом відрядити до нього своє

посольство. Довідавшись від Георгіце про сумніви гетьмана, трансильванський князь 19 березня відправив до нього гінця з листом, в якому спростовував заяви поляків, нібито він — їхній союзник. За його порадою направив до Хмельницького посла й валаський господар.

Займався гетьман і вирішенням інших питань. Так, на початку року видав заміж дочку за Д. Виговського; молодих повінчав київський митрополит. Ідучи назустріч проханням останнього та монахів Братського монастиря, 9 січня Хмельницький видав універсали про дозвіл монастиреві ситити мед, а також віддав йому села Ксавери, Мухойди, Плесецьке, Чорногородка, Сарновичі, Обихода й Базар. Цього ж дня черговим універсалом повідомив про захист інтересів ніжинських міщан і заборону чинити їм будь-які кривди. Наприкінці місяця поставив «на полковництво в Білу Русь» свого зятя Івана Нечая. 10 лютого видав універсали Густинському монастиреві про надання йому ступного кола у Вилківському млині та права ловити рибу у Вовчих Озерах.

Досить неоднозначно розвивалися стосунки Хмельницького з польським урядом. Наприкінці січня до нього прибувають посланці від коронного гетьмана та комісарів з пропозицією розпочати переговори. Відповідаючи їм, гетьман піддав гострій критиці політику польського уряду та магнатства щодо України, нагадав, що «ми неодноразово відправляли раніше своїх послів до й[ого] к[оролівської] м[илості] і всього сенату з тим, щоб не проливалася більше християнська кров, щоб не раділи іноземні вороги. Цього ми не змогли отримати, але не тому, що такою була воля й[ого] к[оролівської] м[илості], а через поради деяких озлоблених гнівом директорів Речі Посполитої». Саме вони прагнули не пробачати, а «швидше знищити з корінням бідну Україну, яка завжди була щитом Корони Польської (курсив наш. — Авт.)». Хмельницький не відмовлявся від укладення миру, однак уважав за необхідне зібрати для цього раду «зі своєю старшиною й черню...». Трохи пізніше в листі до мінського каштеляна він знову зауважував, що у розв'язанні військових дій винуваті правителі Речі Посполитої, які вдавалися до висміювання «наших простих, але священних умов миру».

Очевидно, наприкінці лютого до Богдана прибувають королівський гонець Сокальський та посланець С. Потоцького Ян

Портрет Івана Виговського.
Невідомий художник XVIII ст.

Пясочинський. Король прохав надіслати на підмогу кілька тисяч козаків. Порадившись зі старшиною, гетьман заявив, що для прийняття остаточного рішення необхідно скликати ширшу раду. Зрозуміло, що він ішов на цей крок, аби виграти час і в такий спосіб відмовити Янові Казимиру. 7 березня Хмельницький відправив королівського посланця з листом, в якому, посилаючись на весняну негоду й відсутність відповідного рішення старшинської ради, а також на те, що шведські війська не перейшли Вісли, відмовив у війсьній допомозі. Надіслав листа до Яна Казимира й І. Виговський, підкреслюючи, що, за традиціями Війська Запорозького, старшина без схвалення загальної ради нічого не чинить і що козаки не пропустять шведів за Віслу. Не виключено, що було домовлено провести комісію 21 квітня (1 травня). 9 березня Пясочинського відпустили з відповідним універсалом. За даними Л. Кубалі, у ці ж дні до Хмельницького прибули нові королівські гінці — Айша та Роговський, але також не домоглися поставленої мети. Згодом з'явилися комісари (К. Тишкевич та ін.), які переконували гетьмана укласти мир і надіслати королю 10 тис. козаків, а самому підготуватися до спільного з татарами походу проти Росії. Усі ці пропозиції Хмельницький відхилив до укладення миру й проведення військової ради з усіма полковниками. Роботу комісії було відкладено до «великої трави».

Усе це засвідчує послідовність курсу Б. Хмельницького на звільнення українських земель з-під влади Польщі. Він не дав себе ошукати обіцянками незначних поступок і погоджувався на укладення мирного договору лише в разі визнання урядом Речі Посполитої його умов, переданих Лубовіцьким, — вони передбачали незалежність Української держави, до складу якої входили б усі

етнічні українські землі. Розуміючи, що Річ Посполита добровільно не піде на такі поступки, гетьман продовжував вживати заходів щодо створення антипольської коаліції. У цьому відношенні багато залежало від розвитку відносин зі Швецією. Імовірно, в другій половині лютого повернувся посол до шведського уряду — Д. Колугер, а незабаром приїхав — від самого Карла X — С. Грондський, який привіз два листи й запевнення шведського короля в приязні до Війська Запорозького. Посол переконував Хмельницького, що для укладення угоди не вистачило часу, бо король був зайнятий справами у Пруссії. Крім того, Карлові X невідомі бажання козаків і він не знає, яку інструкцію дати комісарам, тож нехай козаки через послів передадуть свої побажання, визначать час і місце роботи комісії. Король сповіщав про свої успіхи й висловлював певність, що цього літа не матиме потреби в допомозі козаків, тим паче що є надія на замирення з Польщею. Коли ж виникне необхідність в їхній допомозі, то нехай не відмовлять йому в цьому. Хмельницький відповів, очевидно, не 22, як зазначено в «Документах Богдана Хмельницького», а 12 березня, оскільки, за даними М. Грушевського, Колугер і Грондський на зворотному шляху добралися до Георгіце найпізніше 27 березня, і важко припустити, що за весняного бездоріжжя вони змогли б подолати відстань до Ясс за чотири дні. У своєму листі гетьман пояснив, чому не зміг раніше відправити посольство, обіцяв відрядити його влітку «з дорученням зміцнити дружбу й домовитися про справи...». Відправляючи Колугера та Грондського, Хмельницький передав ними листа до Дьєрдя II Ракоці із запевненнями в дружбі та обіцянкою найближчим часом направити до нього посланців. У першій половині березня Богдан прийняв татарського посла Периш-агу. На жаль, ми не маємо джерел, які б проливали світло на хід переговорів. Можемо лише стверджувати, що гетьман засвідчив свою готовність дотримуватися укладеного під Озерною договору, вітав заходи хана, спрямовані на обмін полоненими, відмовився виступити на допомогу Польщі, обіцяв направити в Крим послів. Найімовірніше, вони вирушили до Магомет-Гірея наприкінці місяця.

Тим часом російський уряд остаточно згортає бойові операції на території Білорусії та Литви. Тоді ж помітно зміцнилися позиції гетьманської адміністрації на білоруських землях. Козаки підтримували соціальні виступи селян і міщан, нападали на

шляхетські маєтки. Російські воєводи намагалися взяти райони, звільнені козаками, під свій контроль, що вело до загострення відносин між ними та адміністрацією, на чолі якої стояв Іван Нечай. У такій ситуації від російського уряду 26 березня до Чигирини прибуває посольство, очолюване думним дяком Ларіоном Лопухіним. Воно вимагало звільнення Нечаєм Могильовського повіту, передання воєводам Чичерська, Кричева, Родомля, Горків та інших міст, заборони козакам приймати до своїх лав «деревенских мужиков», покарання смертю полковника Івана Дорошенка за самовільне залишення Нового Бихова та захоплення Чаусів, а також Федора Костянтинова за незаконне привласнення ним звання підполковника, формування загону та за сутички з російським підрозділом. Ознайомившись зі змістом царської грамоти й вислухавши всі претензії, гетьман зауважив: козаків набирали на Могильовщині за царським розпорядженням і тепер вивести їх із Могильова та Чаусів немає можливості, бо цей захід викличе у війську заворушення. Єдине, що можна зробити, — вивести зі складу залог несімейних і бездомних козаків. Щодо покарання Дорошенка, то він уже розпорядився заарештувати його, й полковник сидить у Ніжинській в'язниці; про Костянтинова не знає, але накаже схопити й теж покарає. Що стосується зловживань Нечая, то він розпорядиться призначити для «сыску» урядників і про це «поговорит с судьями и с полковники и с ясаулы; и что о том приговорят, и о том им Лариону и Тимофею ведомо учинит».

Невдоволений відмовою Хмельницького забрати козаків з Могильовщини, Лопухін почав доводити, що там не існує ніякої загрози. Ця заява викликала в гетьмана протест: як можна заявляти про це, коли польський король перебуває у Львові, а в царя з ним «о войне ничего не dokonчено»?! Окрім цього, підступає шведський король. Так що загроза є, і забрати звідтіля козаків у даний час неможливо, бо «он гетман от казаков опасаетца всякой шатости, потому что у них люди вольные». Розпустити козаків можна буде пізніше, «как служба минетца», а нині «о Егорьеве дни будет рада, как им итти на неприятеля». Очікують лише на вказівку царя.

Під час розмови торкнулися й інших питань. Зокрема, Лопухін порушив клопотання про заборону приймати на українські землі утікачів-селян із Росії й видачу тих, котрі оселилися в містах.

Хмельницький пообіцяв дати відповідне розпорядження. Водночас зауважив: чимало українців із сім'ями селяться на російських землях по р. Псьол і по інших річках, і він їм не забороняє цього. Лопухін парирував: «Черкасы люди служилые, вольные, а не крепостные», а в дворян і дітей боярських «люди и крестьяне старинные и крепостные», і від кого хто втече, тих за царським наказом розшукують і повертають назад, «у кого хто жил». Відбувся обмін думками і з питання відносин із Польщею, Кримом та іншими державами. Хмельницький зазначив, що до нього приїжджали послы від Яна Казимира, але він відхилив їхнє прохання про допомогу проти шведського короля; підкреслив неможливість «ляхом верить», а також необхідність передусім переможно завершити війну з Польщею — «бы-де им в конец управитца с ляхи». Гетьман схвально поставився до повідомлення Лопухіна про заборону донським козакам здійснювати напади на Крим. На татар, заявив він, можна буде організувати похід лише тоді, коли вони «чем-нибудь мир нарушат». Повідомив також, що Молдавія й Валахія не надаватимуть допомоги Польщі, хоча й незрозуміло, проти кого збирає військо Дьєрдь II Ракоці (тому до нього незабаром вишле посольство).

Після цього Хмельницький на кілька днів навідався до Суботова, але вже 1 квітня мав нову зустріч із Лопухіним, під час якої сповістив про приїзд до Чигирини луцького єпископа Діонісія Балабана зі скаргою на зловживання поляків і передав його бажання зустрітися з російським послом. Справді, згодом єпископ розповів останньому про переслідування польним гетьманом православних, бажання мешканців Луцька прийняти підданство Росії. Відвідали росіян також молдавські послы, направлені Георгіце до Москви з проханням прийняти Молдавію в підданство Росії. Наступного дня Хмельницький дав Лопухіну відпускну аудієнцію.

Надалі події розвивалися не менш динамічно: 3 квітня від І. Нечая прибув писар зі скаргою на могильовських воєвод, котрі ув'язнили понад 100 козаків. Через два дні з'явився посланий Лопухіним піддячий Я. Портомоїн із царським указом швидше вивести козаків із Могильовщини й покарати Нечая за зловживання владою в Білорусії, непослух воєводам, сутички козаків із російськими солдатами. Хмельницький відповів, що звелів

Нечаєві титулуватися могильовським полковником, а не «паном» над Білорусією, з'ясування ж ситуації на місці доручить полковникові А. Ждановичу, і якщо розслідування підтвердить висунуті проти Нечая звинувачення, то накаже скарати його смертю. При цьому зазначив: від полковника прийїжджав писар зі скаргою на зловживання могильовських воєвод.

Наслідки переговорів не могли не насторожити Хмельницького. Зокрема, це стосувалося позиції Росії щодо Речі Посполитої. Стало ясно, що Москва відмовляється від воєнних дій проти Польщі, й це ускладнювало включення до складу козацької держави земель західного регіону України. За цих умов особливої ваги набували відносини зі Швецією, Молдавією, Валахією й Трансильванією. На початку квітня гетьман одержав листи від Георгіце та Дьєрдя II Ракоці. Від молдавського воєводи довідався про намір правителя Трансильванії допомагати Карлові X в боротьбі проти Польщі. 4 квітня в своїх листах до Георгіце та Дьєрдя II Ракоці він висловився за дальший розвиток приязних відносин. Князеві повідомляв про намір найближчим часом направити до нього послів, а також натякав на підступність політики Магомет-Гірея: «На дружбу з його високістю татарським ханом не можна довірятись...». Справді, 10 квітня до трансильванського правителя вирушило посольство Івана Брюховецького, яке мало вести переговори «на основі письмової і вже наміченої угоди» (тобто йшлося про принципову згоду гетьмана на укладення українсько-трансильванського союзу, для чого в Чигирин мало прибути від князя повноважне посольство). Богдан написав листа й до Кемені, прохаючи сприяти в переговорах із князем. За даними Л. Кубалі, українському посольству було доручено домагатися оголошення війни Трансильванією Польщі в союзі зі шведами й українцями.

У цей же час гетьман з'ясовував і ряд питань внутрішнього життя держави. Його непокоїло загострення суперечностей між козацькими низами та старшиною, зростання кількості втеч козаків на поселення в російські землі. Якщо вірити інформації І. Виговського, яку той передав Портомоїну, Хмельницький схилився навіть до думки провести каральний похід проти поселенців на берегах р. Псьол, щоб «половину высечь, а достальных взять с собою; и тут-де войска еще прибудет тысяч з десять и больше». Зростало невдоволення незаможних козаків політикою гетьманського

Універсал гетьмана Богдана Хмельницького про надання маєтностей.
1656 р.

уряду. Так, за даними росіянина Фільки Новокрещенова, який утік із турецького полону й пройшов українські землі із заходу на схід, полковник В. Золотаренко визнавав: у війську «есть многие бедные черкасы; и те де черкасы негодуют на него, гетмана, на Богдана Хмельницкого, что они живут по домам и, будучи де в домех своих, обедняли и голодни». Не припинялися вимоги ігуменів монастирів та окремих представників шляхти й старшини щодо підтвердження існуючих привілеїв й надання нових. Так, 21 березня гетьман віддав Межигірському монастиреві містечко Вишгород із селами Петрівка та Мощани, 31 березня затвердив права на володіння любецького сотника Сави Унучки, Артема Красковського та інших шляхтичів Любецького повіту, які служили у Війську Запорозькому; 18 квітня видав універсал про охорону земель Гадяцького монастиря, а через день звернувся з проханням до царя виявити «милостивую ласку» до ченців Скитського монастиря. У першій половині травня підписав універсал про затвердження земельних володінь Батуринського монастиря, а також його млина в Липовому. Густинський монастир отримав Шкурятинський млин. Чернігівський козак Оникій Силич одержав млин на р. Білоусівка.

Хмельницького непокоїли стосунки з Кримським ханством, наростання його агресивності щодо України у зв'язку з відмовою гетьмана збройно підтримувати Польщу. Це змусило правителів ханства внести корективи в свої плани. Польський посол 19 квітня повідомляв канцлера з Бахчисарая, що дії українського гетьмана «все перемішали, пропозиції хана й усіх радних агів і беїв відмінилися». Чимало татарської знаті почало відмовлятися від надання допомоги королю. За образним висловом польського посла Я. Шумовського, «приязнь орди з нами висіла тоді на тонкій нитці». Лише підкупивши частину членів дивану, він зумів добитися прийняття ним рішення про підтримку союзу Криму з Польщею, а до Хмельницького звернутися «з останньою декларацією». При цьому польського посла попередили: якщо гетьман не виступить разом із татарами, то й хан не зможе зібрати велике військо проти шведів. До Хмельницького зі своєрідним ультиматумом відправили Субхана Кази-агу, який мусив заявити, що татари не покинуть Яна Казимира (не виключаємо, що посланий вельможа мав пригрозити розривом дружніх відносин, якщо козаки не підтримають Польщу). Імовірно, в середині квітня Субхан прибув до Чигирини й провів переговори з Хмельницьким. Через відсутність джерел ми не маємо можливості висвітлити їх перебіг. Аналіз розвитку наступних подій дає підставу припустити, що гетьман відхилив вимоги Криму. Причому для прийняття даного рішення скликав старшинську раду із залученням частини заслужених козаків, на якій повідомив пропозицію Бахчисарая відмовитися від підданства царю й «служити» ханові. Рада висловилася за збереження існуючих відносин із Росією. Перед ханським послом було поставлено вимогу повернути всіх бранців, а також оголошено: козаки готові захищатися в разі нападу татар. Водночас, намагаючись зберегти з Кримом приязнь, Хмельницький відхилив план І. Виговського завдати удару по улусах ногайських Уракових мурз. Припускаємо, що він затримав на деякий час Субхана Кази-агу й направив до хана своє посольство (в складі полковника та писаря) домагатися повернення бранців. Магомет-Гірей виправдовувався тим, що він дав розпорядження мурзам повернути захоплених українців, але вони його не послухали, бо «полон мали своїми головами, кров'ю, и им отдавать не уметь, и бес полу им помереть голодом». Не стримався хан і від погроз на адресу

гетьмана, на що дістав відповідь: Хмельницький «против ево на бой готов». 8 травня українські послы залишили Бахчисарай. Разом із ними до Чигирини вирушив новий ханський представник, а 6 травня до Криму повернувся Субхан Кази-ага. За таких обставин Шумовському вдалося добитися відправки ханом (імовірно, наприкінці травня) на допомогу Польщі лише невеликого корпусу белгородських татар. Жорстка дипломатія ханства не змогла схилити й правителів Трансильванії та Бранденбурга до підтримки Яна Казимира.

У цей скрутний час, коли гетьман прагнув уникнути загострення стосунків із Кримом, трапилися події, що ускладнили проведення цього курсу: запорозькі козаки завдали сильного удару по улусах ногайських татар, знищивши й захопивши в полон понад 5 тис. осіб, а також чимало майна та худоби. Коли про це стало відомо в Бахчисарай, Магомет-Гірей скликав 16 травня нараду представників знаті, що тривала три дні. Частина мурз наполягала на каральній експедиції проти козаків, однак було прийнято рішення цього літа не розпочинати воєнних дій, а ретельніше охороняти улуси. Тоді ж надійшла новина про появу на морі козацьких човнів. Даючи відпустку аудієнцію польському послу, хан повідомив про неможливість татарському війську виступити на допомогу Польщі. У 20-х числах травня Хмельницький направив до хана послів зі своїм листом, пропонуючи жити в дружбі й переконуючи не втручатися у війну Польщі зі Швецією.

Краще розвивалися відносини з Трансильванією. Дьєрдь II Ракоці люб'язно прийняв шведського посла, що повертався з України, і з цієї нагоди відправив до гетьмана листа, сповненого «найглибшої прихильності». Коли в середині травня з'явився І. Брюховецький, трансильванський князь не погодився на пропозицію польського посла Празмовського зустрітися з українським представником. Празмовський був направлений до Трансильванії просити військової допомоги Польщі проти Швеції (й, певною мірою, проти козаків), а також узяти на себе роль посередника в переговорах з Україною. Щоб не допустити його зустрічі з Брюховецьким, князь вирішив швидше відправити останнього в супроводі свого посла Ф. Шебеші (від'їзд якого, щоправда, на деякий час був затриманий). Як видно з усього, Ракоці чимдалі більше утверджувався в намірі захопити польську корону. Ситуація, здавалося,

сприяла реалізації цього наміру. Карл X, аби заручитися його підтримкою, в першій половині травня видав своїм послам інструкцію про передання Дьєрдю II Ракоці Галичини та Львівщини, частини Поділля, а його синів — кількох староств у Польщі. Ці землі мали увійти до складу Трансильванії під назвою «Великого князівства Галицького» (натомість шведський король одержував 2 тис. воїнів і дозвіл набрати ще 3–4 тис.). Запропонований союз мав тривати до завершення війни. У першій половині червня князь відправив до Хмельницького Шебеші — добиватися укладення союзу з Україною та з'ясувати, до кого схиляється гетьман — до Польщі чи Швеції. Якби виявилось, що козаки прагнуть замиритися з поляками, Шебеші повинен був повідомити про готовність Ракоці стати посередником у переговорах України з Польщею.

Не припинялися контакти Хмельницького з польським урядом, який не полишав надії повернути Україну в підданство Польської Корони. Імовірно, наприкінці квітня до гетьмана прибули посланці К. Тишкевича, які пропонували укласти мир із Річчю Посполитою. За даними М. Грушевського, в 20-х числах квітня Богдан провів на Росаві велику старшинську раду, на якій розглядалося питання про можливість укладення угоди з польським королем. Вона рішуче висловилася проти замирення. Ми не цілком погоджуємося з думкою вченого, що, керуючись рішенням ради, Хмельницький десь на початку травня припинив переговори з Річчю Посполитою. Йшлося, мабуть, про відмову гетьмана зустрічатися з польськими комісарами задля бесід про укладення миру. Відомо, що в червні Ян Казимир з-під Варшави через посередництво луцького єпископа намагався переконати Хмельницького укласти угоду.

Тим часом дедалі помітнішим стає розходження зовнішньополітичних курсів українського та російського урядів. Уже весною завершується процес переорієнтації політики Росії на союз із Річчю Посполитою проти Швеції. У квітні уповноважений польським королем оршанський маршалок П. Голінський досяг домовленості з боярами, щоб цар зі шведським королем без польського, а польський король — без російського царя не вступали в переговори. Цього ж місяця до Польщі відправився стряпчий Ф. Зиков із царською грамотою, в якій викладалося бажання російського уряду добиватися миру з Польщею й розпочати спільні

воєнні дії проти Швеції. Так і не уклавши миру з Річчю Посполитою, не одержавши від неї ніяких гарантій чи зобов'язань, 17 травня під передзвін московських церков населенню оголосили про початок війни проти шведського короля (прикметно, що послам офіційно повідомили про це лише 21 січня 1657 р.). Виступаючи проти однієї з найсильніших європейських держав, Росія не заручилася підтримкою жодного із союзників. Так, Данія оголосила війну Швеції лише 1 червня 1657 р., хоча цар адресував грамоту датському королю Фредеріку III з пропозицією виступити проти Швеції ще 13 березня 1656 р. У червні 1656 р. підписується договір з Бранденбургом, але не про союз, як прагнула Росія, а лише про взаємний нейтралітет. Мало того, що Росія вступила у війну проти Швеції без союзників, — виявилось, що відразу ж після цього польський уряд розпочав підготовку до укладення зі Швецією сепаратного миру. Так, у липні 1656 р. полковник Юрій Інґліс писав зі шведської армії генералові на російській службі Аврамові Леслі: «И пришла внове до нас грамотка от короля свейского, чтоб граф Магнус не воевал против польских людей для того, что он чает, что будет меж им и меж королем польским мир».

Наприкінці липня російські війська взяли Дінабург, 14 серпня — фортецю Кукуносу (Кокенгузен). 18 серпня цар вирушив до Риги, й незабаром почалася її облога.

Така політика російського уряду не могла бути схвалена Хмельницьким. Не виключено, що вперше він дізнався про новий курс Москви 10 травня, коли приймав Зикова (той добирався до польського короля й передав Богданові царську грамоту, зміст якої залишається для нас невідомим). Точніші дані гетьман почерпнув із царської грамоти на початку червня, прибувши до Гадяча у зв'язку з придушенням виступу незаможного козацтва, підтриманого загонами донців. Тут його знайшли посланці з Москви й відвідав царський гонець до Яна Казимира, який мав з'ясувати час і місце переговорів російських і польських послів. Із грамоти Хмельницький офіційно довідався про намір Росії помиритися з Польщею «и в совете жить». 7 червня гетьман відписав царю, повідомляючи про кривди українському населенню від жовнірів; звертав увагу на агресивні наміри польського уряду стосовно козацької держави, його заходи, спрямовані на створення коаліції держав проти Росії та України; підкреслював, що римський папа

радив Янові Казимиру помиритися з Росією, *«а потом, швед да выгнал, всеми силами хотят о нас и о вере нашей православной промышлять»* (курсив наш. — Авт.). Б. Хмельницький прохав царя «не подавать нас на поругание иноверным...», а також повідомити Військо Запорозьке, коли й де «тот съезд исправлятися будет...». Крім листа, гетьман направив до Олексія Михайловича посольство із завданням з'ясувати, коли почнуться переговори з членами польської комісії, й проханням направити туди своїх представників; попереджав про недружелюбність намірів Польщі до Росії та України, підступність політики варшавського двору, який намагається заручитися допомогою в боротьбі проти Швеції, а потім «хотя бы мало с шведом управясь, имеют обратитися на ваше царское величество, и ныне, понеже и с шведами хотят помириться». У такий спосіб Хмельницький застерігав царський уряд не робити фатальної помилки, намагався переконати, що на той момент головним ворогом Росії та України залишалася Річ Посполита, яка не відмовилася від намірів повернути втрачені українські та білоруські землі, наголошував, що за сприятливішої для себе ситуації Польща порушить домовленості з Росією.

Прагнучи в нових умовах захистити інтереси Української держави, Хмельницький намагався добитися від російського уряду права для української делегації брати участь у переговорах, бо остерігався, що в основу замирення поляків із Росією можуть бути покладені територіальні поступки на користь Польщі за рахунок України. Відпускаючи до польського короля царського гінця, він відправив до Яна Казимира й свого посланця з листом, у якому висловлював надію на укладення бажаного миру. За кілька днів до гетьмана з'явився царський стольник В. Кікін і привіз листа від Олексія Михайловича з повідомленням про майбутні переговори з Варшавою та розпорядженням указати, де має проходити кордон між Україною й Польщею («межи какими б городами и местами черкасскими и полскими рубеж учинить»). Відповідаючи царю 12 червня, гетьман підкреслював тривалий і жорстокий характер боротьби українського народу проти Польської Корони, в якій «много православных христиан одни мечем побиены, другие в неволю поганеную пошли, третье голодом и иною разною смертью померли, чего всего причиною немилосердые и прегордые ляхи». Щодо визначення лінії проходження кордону, то російський уряд,

на думку Хмельницького, повинен був зважити на той факт, що «православные епископы лвовский, преmysкий, луцкий и перед тем под православием будучие хелмский, володимерский и весь народ православный, в тех епископиях обретающийся, великое гонение по вся времена терпели и ныне терпят, церкви Божия на костелы обращены были». Тому кордон повинен пройти так, «как за исконивечных предков вашего царского величества святые памяти блаженных княжат российских было, и ныне будет, *чтоб рубеж княжества Российского по Вислу реку был, аж до венгерские границы*» (курсив наш. — Авт.). Як бачимо, Хмельницький наполегливо радив російському уряду добиватися встановлення такого кордону, за яким усі етнічні українські землі входили б до складу створеної конфедерації, зрозуміло — в межах Української козацької держави.

Водночас гетьман від імені українського народу знову закликав царя не вірити польському урядові: «Однако до лица земли пред тобою, великим государем, вашим царским величеством, *все однолично со всем православным народом христианским упадаем, чтоб ваше царское величество ляхом ни в чем не верил*» (курсив наш. — Авт.), понеже они съезд хотят продлить, а с королем свейским помириться, а помиряться, о нас промышлять...». Хмельницький звертався до здорового глузду Олексія Михайловича: «Изволь же, твое царское величество, яко православный государь и царь, их хитрости выразишь, какая неправда ляцкая перед Богом и перед тобою, великим государем, вашим царским величеством показуется». Найімовірніше, саме в цей час гетьман посилав також листа до боярина Б. Морозова, прохаючи розповісти цареві «о хитростях ляцких», нагадати, «чтоб его царское величество ляхом ни в чем не верил, бо они ляхи ныне на время помириться хотят, а потом все земли на православную веру и на государство его царского величества побужати будут...». Богдан повідомляв про новини з Угорщини, «что ляхи разных земель собирают на нас, *а с королем шведским помириться хотят*» (курсив наш. — Авт.).

Неважко уявити собі душевний стан гетьмана, коли він повертався до Чигирина. Адже політична ситуація мінялася докорінним чином. Перед ним відкривалося два шляхи. Перший — в усьому поклатися на волю російського уряду й сліпо виконувати його розпорядження, а другий — усупереч курсу Москви продовжувати

боротися за возз'єднання всіх українських земель у межах національної держави. І Хмельницький обирає другий шлях, який все ж давав мінімальні шанси на успіх. Певна річ: незалежний зовнішньополітичний курс українського уряду неодмінно мав викликати гостру негативну реакцію Росії, тому діяти слід було обережно. Після повернення до Чигирин гетьман скликав старшинську раду, в якій, за даними І. Крип'якевича, взяли участь «всі начальні люди». У нас немає матеріалів, котрі проливали б світло на її рішення. Припускаємо лише, що обговорювалися проблеми, пов'язані з курсом Росії на замирення з Польщею.

Наприкінці червня – на початку липня Хмельницький прийняв посла від Дьєрдя II Ракоці – Ю. Раца, котрий слідував до Москви. Посол передав листа від князя. Другого листа гетьман отримав від Колугера (не зумівши добратися до Карла X, Даниїл із Трансильванії мусив повернутися назад). Так Хмельницький довідався про намір Ракоці «зв'язатися щирим вузлом приязні з нами...». Не гаючи часу, він відправив Раца до Москви, написавши до царя прохання прийняти угорського посла з почестями. У відповіді Дьєрдю II Ракоці Хмельницький щиро дякував за «повну прихильність» князя до Війська Запорозького. Тим часом Шебеші, наздогнавши посольство Брюховецького, разом із ним на початку липня прибув в Україну. 10 липня його прийняв гетьман, однак тоді переговори, очевидно, не відбулися. Лише зустріч 13 липня показала, що Хмельницький у принципі погоджувався на укладення договору, однак для прийняття остаточного рішення скликав старшинську раду, котра відхилила можливість згоди з Польщею й посередництво князя для контактів із королем. Було висловлене певне недовір'я й до Дьєрдя II Ракоці, тому старшина відмовилася присягати на умовах договору доти, поки не присягнуть сам князь і члени його уряду (щоправда, є дані, нібито Б. Хмельницький і І. Виговський присягнули, однак це не виглядає правдоподібним.) Для з'ясування окремих питань щодо укладення договору рада запропонувала надіслати до Трансильванії посольство в складі генерального осавула І. Ковалевського та І. Груші. У супровідному листі гетьмана та заяві Війська Запорозького викладалися позиції України. Насамперед підкреслювалася готовність вести переговори, щоб зародки «взаємних зв'язків» вирости «в найкращі плоди приязні», висловлювалося

запевнення, що Військо Запорозьке не буде ворогом Ракоці, «його спадкоємцям і народам, підданим його владі». Український уряд зобов'язувався також не піднімати зброї проти Молдавії й Валахії: «Ні на чие доручення чи вимогу ми не піднімо зброї й не дамо допомоги проти них — ні ради плати, ані з будь-якого іншого приводу, безпосередньо чи посередньо. Ми не дозволимо набирати або записувати воїнів і не дамо ворогам, що йдуть на них (якщо такі знайшлися б), переходити через наші володіння. Ми ніколи не складемо на їхню шкоду договору, трактату чи угоди...».

Є підстави стверджувати, що українські послы мали добиватися від князя не підтримувати Польщу. Водночас слід зазначити: як видно з інструкції послам, гетьман не відкидав можливості укладення угоди з Річчю Посполитою, але за умови, щоб вона «була не без користі для царської величності і без шкоди для шведської сторони». При цьому українська сторона повинна була повідомити Ракоці про багаторазове порушення поляками укладених угод: «Ніколи вони не домовлялися щиро з найсвітлішим гетьманом і Військом Запорозьким; навпаки, вони підбурюють різні народи на наше викорінення і не раз руйнували і нищили українські землі, — яким же способом можна скласти мир з такими брехливими людьми?». Потрібно, щоб поляки першими «без усякого лицемірства» добивалися примирення, тоді «ми без сумніву з нашого боку запросимо найяснішого князя для посередництва і втручання». Нарешті, послам доручалося запропонувати Дьєрдю II Ракоці виконати присягу «за особливою формою», яку мали йому передати, повідомивши, що після цього Хмельницький присягне перед послами князя.

Довідавшись від Шебеші про наміри Карла X укласти договір із Трансильванією, гетьман вирішив послати до шведського короля нового листа. У ньому Хмельницький спростовував чутки, нібито Військо Запорозьке піднімає «зброю проти... королівської величності». Наголошуючи на зацікавленості в союзі зі Швецією, він водночас давав зрозуміти, що не допоможе ні Польщі, ні Росії в їхній боротьбі проти Шведського королівства, але не виступить також проти Москви й не допустить вторгнення недругів на українські землі: «Ми повідомляємо і ясно заявляємо, що не дамо нікому допомоги — хоч би до цього нас часто закликали — ані підемо ні на кого в наступ, але при Божій допомозі захищатимемо, як

зможемо, віру, волю і наші кордони». Хмельницький послав листи й до Г. Радзейовського та Б. Радзивілла, котрі перебували при Карлі X, підкреслюючи своє бажання зберігати з Польщею дружні відносини.

Яку ж позицію в цей час займав шведський король стосовно України, чи був готовий він піти на укладення з нею договору з визнанням за гетьманом прав на землі її західного регіону? Оскільки в Польщі чимдалі дужче розгорялося полум'я визвольної боротьби проти шведської окупації, Карл X підписав у середині червня договір із Бранденбургом, який передбачав військову допомогу королеві (зокрема, в його поході на Варшаву). Тим часом Росія розпочала воєнні дії проти Швеції. За таких обставин Карл мусив поживавити контакти з гетьманом України, щоб у разі потреби отримати від нього поміч. 30 червня він відправив листа до Хмельницького, висловлюючи побажання пришвидшити зустріч шведських та українських послів, визначити час і місце її проведення; повідомляв про воєнний союз із Бранденбургом. Імовірно, в середині липня шведський король пише нового листа гетьману, сповіщаючи про початок воєнних дій російської армії, запевняючи в своїй готовності захищати козацькі вольності й прохаючи терміново повідомити про свої наміри. Карл вирішив направити до Хмельницького послом Фрізендорфа. У другій половині липня, після розгрому під Варшавою польської армії, до складу якої входило й 6 тис. татар на чолі з Субханом Кази-агою, Карл звертається до гетьмана з новим листом: пише про свою перемогу й просить визначити час і місце майбутніх переговорів, вимагає скувати силами козаків татар, поява яких під Варшавою була для нього несподіванкою, переконує в доцільності Україні дотримуватися союзу зі Швецією. Отже, розвиток подій відкривав реальну можливість укладення вигідного для обох сторін договору. Але при цьому багато важила позиція Карла щодо майбутньої долі західноукраїнських земель (адже відомо, що він обіцяв частину їх правителеві Трансильванії).

Хмельницький усе ще не залишав намірів відмовити російський уряд від мирного договору з Річчю Посполитою. Скориставшись заміною київського воєводи Ф. Волконського окольничим А. Бутурліним, він 13 липня пише останньому листа (в надії, що його зміст передадуть царю) про те, що вдалося дізнатися від

трансильванського посла: польський король просить у Дьєрдя II Ракоці війська та грошей; на допомогу Польщі виступили татари, чиї загони пройшли повз Кам'янець-Подільський (тому є небезпека, що «когда ныне ляхом посчастится и шведа выгонят, то все силы свои вкупе с ордою на нас обратят»). Знаючи про майбутні переговори російських і польських послів у Вільно, Хмельницький знову застерігав: «Ведомо не каковы суть ляхи; они вельмы превратны; докуды шведа изгонят, то они съезд проволакивать время будут, а потом, когда счастье поведетца, по старому свой замысл совершати имут. *Пристойное бы дело, чтоб его царское величество ни в чем не верил* (курсив наш. — Авт.)». Не схвалював він також початку воєнних дій проти Швеції: «Слышим, ратные люди его царского величества уже ис шведами задор учинили, Бог весть что впредь будет содеватися».

Не відкинув Богдан і можливості за згодою російського уряду направити своїх людей на переговори у Вільно. Очолив їх сотник Роман Гапоненко. Розроблений їм наказ від 26 липня становив собою своєрідну програму, яку повинні були обстоювати українські послы.

По-перше, якщо не вдасться добитися під час переговорів, щоб кордон проходив «против стародавних княжат российских», послы мали наполягати на поверненні православним єпископств, архієпископств, ігуменств і церков, переданих уніатам, а також конфіскованих у православної церкви земель; по-друге, добиватися ліквідації на українських землях унії, свободи сповідання православної віри, звільнення священиків від сплати податків і виконання повинностей; по-третє, домагатися, щоб не було перешкод православним (шляхті й міщанам) обіймати посади в органах влади та самоуправління, щоб «всякому шляхтичю православному начальство и уряды земские иные даваны были, а по местом православные мещане до майстрату припущены были...». У листі до Олексія Михайловича Хмельницький прохав дати розпорядження, щоб «тем нашим послом на том съезде любовь свою показали...». Водночас ще раз застерігав: «Но ляхи всякие неправды будут сыскивати, чтоб только тот съезд продлит и на время помирились для того, что никаких сил не имеют». У листі до Б. Морозова Богдан повідомляв про своє посольство до Вільно і просив підтримати його перед царем.

Гетьман намагався зберегти приязні стосунки з Кримом. Наприкінці червня він прихильно прийняв ханського посла Османа, запевнив його про своє бажання зберігати з Магомет-Гіреєм дружбу й сповістив про початок переговорів із Річчю Посполитою. За свідченням сина київського воєводи, котрий перебував у Чигирині, татари поскаржилися на козаків, які розгромили один із чамбулів під час переправи через Дніпро, і Хмельницький наказав на їхніх очах розстріляти полковника та осавула цього полку. Стурбована його й спроба донських і запорозьких козаків захопити Азов, бо це хан міг використати для удару у відповідь. Гетьман застеріг щодо цього російський уряд.

Хоча похід виявився невдалим (у полон потрапило 900 козаків разом з отаманом Павлом Чесночихінім), усе ж татари з'явилися на російських землях, дійшли до Царева-Борисова, Тамбова і Шацька, забрали чимало ясиру й худоби та повернулися до Криму й Азова. У липні ординці завдали сильного удару в районі соляних промислів поблизу Тора. Щоб уникнути ускладнення відносин із ханством, Хмельницький у другій половині липня відрядив до Бахчисарая одне посольство, підкреслюючи намір дотримуватися миру, а в середині серпня — й друге. Це було зроблено вчасно, бо 22 серпня до Магомет-Гірея приїхав польський посол, щоб схилити хана до наступу на Україну. Гетьман же повідомляв кримському володареві про згоду виступити в спільний похід. За кілька днів він знову відправив своїх людей до Криму із запевненням у вірності України дружбі з Кримом і готовності взяти участь у спільному поході. Вважаємо, що ці обіцянки Хмельницького були маневром, який мав запобігти нападам орди на українські терени. Позиція хана нам через брак джерел невідома. Маємо лише дані, що він відправив в Україну Тлямиш-мурзу.

Факти промовляють про наміри правителя України зміцнити своє становище в Білорусії й підтримати приязнь з Б. Радзивілом (якому належало, імовірно, Слуцьке князівство). Богдан видав ряд універсалів на захист князівства й самого Слуцька, клопотався щодо цього перед царем. Гетьман наказав І. Нечаю карати свавільників, які б наважилися чинити Слуцьку шкоду, а також розпорядився відійти з-під міста козакам. Український володар продовжував відстоювати інтереси православного духовенства та окремих українських шляхтичів. Зокрема, 17 червня він видав

універсал про закріплення за Крупицьким Батуринським монастирем сіл Спаське Поле, Божок, Любитів, Заболотів й Озаричі. Невдовзі надав села Луки та Хітці Лубенському Мгарському монастиреві. Спеціальним універсалом закріпив за українськими шляхтичами О. Радченком с. Постовбиці, а за Ю. Бакуринським — Велику Вісь, Осняки, Ріпки та ін. Починає окреслюватися тенденція лояльнішого ставлення гетьманського уряду до шляхетського землеволодіння, чого не спостерігалося раніше. На початку вересня було видано універсал Л. Борозні про надання «в посесію» 13 сіл, земельних угідь і місця «з будованем» у м. Стародубську. Мартин і Федір Ворони отримали «в посесію» чотири села й двір у Стародубі, Михайло та Ілля Рубці — сім сіл. Оскільки ж ці села розташовані в Стародубському повіті, то, очевидно, дані заходи засвідчували намір гетьмана заручитися підтримкою з боку шляхти північно-східної частини України та Півдня Білорусії. Надавалися володіння й монастирям: 18 серпня Михайлівський жіночий монастир отримав містечко Ходосіївку та с. Креничі, 20 вересня ігуменові Герасиму Івашковському було дозволено будувати монастир на р. Ірдинь, а майбутній обителі надано земельні угіддя, ліси та ряд хуторів.

Проте, безперечно, вкрай важливі для долі України події відбувалися у цей час у Вільно, де 12 серпня почалися переговори між російським посольством, очолюваним князем М. Одоєвським, і польським, на чолі якого стояв полоцький воєвода Ян Казимир Красінський. Які ж позиції займали сторони? Російська делегація мала повноваження добиватися залишення України й Велико-го князівства Литовського в межах Росії, а також вимагати компенсації за збитки, завдані війною. Польські комісари виходили з того, що Росія повинна повернути всі землі, захоплені в Речі Посполитої, й погодитися на відновлення умов Поляновського договору, уступивши в крайньому разі Смоленське князівство (до р. Івака). Військо Запорозьке мусило повернутися до складу Польщі на умовах Зборівського договору. Росія мала сплатити компенсацію Польщі за збитки у війні. Крім цього, комісари домагалися збереження договору Польщі з Кримським ханством (із тим лише застереженням, що в разі нападу татар на Росію Польща зберігатиме нейтралітет). Ці діаметрально протилежні підходи двох сторін, звісно, неминуче призвели до гострої дипломатичної

боротьби, яка зав'язалися вже на перших зустрічах. За даними шляхтича Бжостовського, який вів щоденник переговорів, коли польські комісари торкнулися питання про повернення українських земель, то отримали рішучу відповідь: «Об Украине нечего и вспоминать, потому что украинские козаки добровольно поддались; и как скоро бы мы лишили их нашего покровительства, то они предались бы бусурманам, а у нас не остались бы». Зі свого боку 25 серпня московські послы висунули вимогу — визнати на міжнародному рівні відхід Білорусії та України по р. Південний Буг до Російської держави.

Хмельницький, хоч і не вірив в успішні для України наслідки переговорів, все ж висловив у листі підканцлерові А. Тшебицькому задоволення їх початком. Тим часом у Вільно прибуло українське посольство, й виникло питання про його участь у переговорах. Однак керівництво російської делегації припускається грубого прорахунку, прийнявши вимогу австрійських посередників Аллегретті та Лорбаха обмежити число учасників вузьким колом самих уповноважених, через що українських представників було заборонено навіть інформувати про зміст засідань. Не виключено, що Одоєвський пішов на цей крок не без відома російського уряду. Так чи інакше, але повне ігнорування інтересів козацької України, яка на цей час виступала рівноправним партнером створеної 1654 р. українсько-російської конфедерації, зневажання позиції її уряду закономірно спричинили різко негативну реакцію гетьмана та старшини й, за словами М. Грушевського, дали поживу для розвитку та поширення багатьох підозрін і недовіри.

Досить гостро обговорювалася можливість обрання царя на польський престол. Королівські послы заявили, що вважають цю думку продуктивною, але не мають змоги самостійно вирішити дане питання без відповідної інструкції; крім цього, цар на підтвердження прихильності до Польщі має повернути їй Литву, Білорусію та Україну. Їх підтримали австрійці. 29 серпня російські послы дістали вказівку не наполягати на форсуванні порушеної проблеми, а 4 вересня рада сенату Польщі дала своїм комісарам розпорядження не підписувати стосовно цього жодного документа. У листі від свого імені Ян Казимир повідомив їх, що успадкування польського престолу — це предмет окремих переговорів.

Щоправда, в тогочасній складній міжнародній обстановці король у згоді з примасом і більшістю сенаторів 25 вересня дозволив комісарам у разі загрози підписанню договору погодитися на елекцію* царя, а також уступити Росії польські землі до Двіни.

Щодо обрання Олексія Михайловича чи його сина на польський трон польська сторона ставила перед царем ряд попередніх умов: перед коронацією прийняти римо-католицьку чи принаймні уніатську віру, надати гроші для війська, виховувати сина в Польщі з семи років, повернути Речі Посполитій втрачені землі й таке інше. Звісно, цар не міг їх прийняти, бо ж це суперечило офіційній ідеології російського абсолютизму. 9 жовтня комісари заявили росіянам, що Ян Казимир і магнати погодяться на обрання царя королем, якщо буде укладено мир на умовах Поляновського договору; коли ж Росія погодиться на підписання вічного миру, оминувши питання, то Ян Казимир поверне міста, які відійшли до Польщі від Росії за Поляновським договором, і серед них Смоленськ. Переговори затягуються й завершуються підписанням у п'ятницю 24 жовтня перемир'я, яке передбачало елекцію царя на польський трон на найближчому сеймі із застереженням, що російський самодержець зможе обійняти його лише після смерті Яна Казимира та підписання «пакта конвента»; спільні воєнні дії проти Швеції та Бранденбурга, якщо електор не змінить своєї політики стосовно Польщі; відмову від укладення сепаратного миру зі Швецією. Укладене перемир'я передбачало досягнення згоди обох сторін в українському питанні: після обрання Олексія Михайловича польським королем «Україна, як член Речі Посполитої» поверталася до складу останньої. Статус Війська Запорозького, а також виділений йому «певний уділ» мав бути визначеним упродовж першого року королювання царя спеціальною комісією у складі російських, польських і українських комісарів. До її ухвали територія мешкання козаків визначалася умовами Білоцерківського договору 1651 р. Досягнуті домовленості мав ухвалити сейм з боку Речі Посполитої, а з боку Російської держави — цар. «Та легкість, коли не легковажність, — зазначала Т. Яковлева, — з якою московські послы погодилися урізати територію Гетьманщини до меж Білоцерківської угоди

* Елекція — вибори.

(хоча навіть поляки сподівалися найбільше на кордони, встановлені Зборівською!) не може не дивувати. Фактично це було порушення Переяславської угоди 1654 р., згідно з якою визнавався кордон, встановлений Зборівською угодою».

Оцінюючи наслідки переговорів, Г. Санін констатував, що перемир'я з Річчю Посполитою практично нічого не дало Росії. І. Галактіонов слушно підкреслив ряд серйозних прорахунків російського уряду, зокрема, його переоцінку зближення з литовською знаттю, перебільшення ролі шляхти, котра пішла на тимчасову угоду з царем, надмірне захоплення ідеєю обрання царя на королівський трон, чим скористалися правлячі кола Речі Посполитої для обману Росії. Позитивне значення перемир'я цей автор убачав у тому, що було завдано серйозного удару по воєнно-політичних планах Швеції. Це похитнуло єдиний фронт шведської та польсько-литовської верхівки.

На нашу думку, наслідки переговорів засвідчували невдачу російської дипломатії, оскільки за участь у війні проти Швецького королівства Росія не добилася натомість від польського уряду визнання за собою права на землі, що увійшли до її складу внаслідок військових дій 1654–1655 рр. Погнавшись за примарними вигодами збройного протистояння зі Швецією та блиском польської корони, царський уряд, як зауважував Г. Санін, утягнув Росію в стан міжнародної ізоляції, сприяв зміцненню позицій Речі Посполитої, призвів до погіршення стосунків із козаками. Гетьманському урядові було вирішено послати розпорядження, щоб козаки «за лінію України не вдиралися». До речі, українському посольству навіть не повідомили зміст перемир'я, чим негайно скористалися польські комісари, котрі заявили, що угоду укладено на основі Поляновського договору, й тому Війську Запорозькому разом з усією Україною бути «в королевской стороне по прежнему», а якщо козаки відмовляться визнати підданство королю, то царський уряд надасть полякам військову допомогу «Войско Запорожское бить».

Тим часом відбувається далі зближення України зі Швецією й Трансильванією. За одними даними, в другій половині серпня, за іншими — на початку вересня Карл X у присутності Г. Радзейовського прийняв Д. Колугера, який віддав гетьманського листа і засвідчив готовність Б. Хмельницького підтримувати зі Шведським королівством тісніший союз. Гетьман передав, що

козаки прагнуть лише своєї свободи та безпеки й нікого несправедливо не зачеплять, а також готові надіслати на допомогу королю 20–30-тисячне військо. Найближчим часом в Україну мало вирушити посольство в складі Г. Веллінга та Я. Тернешільда. Викликає інтерес вручена їм інструкція, котра проливає світло на позицію уряду Швеції щодо України. Насамперед посли мали добиватися розриву російсько-українського союзу й залучення України до збройної підтримки Швеції в її протистоянні з Росією (негайного надання королю 30-тисячного війська для реалізації воєнно-стратегічних завдань). Самому Хмельницькому належало за домовленістю з Карлом X взимку чи навесні вирушити до Польщі або Росії. Під час цієї війни козаки не повинні були без відома короля починати іншої воєнної кампанії, для якої була б потрібна допомога Швеції. Хмельницький не мав права укладати мир чи перемир'я з противниками Карла. Зі свого боку Швеція брала на себе зобов'язання не допомагати недругам України, а по можливості підтримувати козаків. З тим суперником, проти якого король застосовує козацьку допомогу, він обіцяв не укладати без відома гетьмана миру. Особливо зазначалося, що в переговорах із Польщею Карл ураховуватиме інтереси України. Отже, виходило, що взамін розриву відносин із Росією та надання великої військової допомоги Швеції уряд останньої брав на себе лише розпливчасті зобов'язання щодо України. Щоправда, посли дістали інструкцію схвалити створення «повністю вільної держави, ні від кого не залежної», у складі Брацлавського, Київського та Чернігівського воєводств, котра, однак, певний час мала перебувати під протекторатом Швеції (це було можливим лише в разі прийняття козаками попередніх умов і завоювання Карлом з їхньою допомогою Польщі).

Як бачимо, шведський уряд не поспішав визнавати незалежність України, обминав питання про входження західноукраїнських земель до складу козацької держави, чим на той час найбільше переймався Хмельницький. Звісно, така позиція Швеції насторожувала гетьманський уряд. На основі цієї інструкції було розроблено «Проект союзу», який відправлено Веллінгові: Карл бажав, щоб Хмельницький надав йому 20 тис. козаків, а якби цього було замало — то й усі наявні в нього сили. Водночас пропонувалося переконувати царя припинити війну зі Швецією. Знаючи

про намір гетьмана включити до складу своєї держави західну частину України, шведський король обіцяв йому докласти всіх зусиль, аби владнати справу з трансильванським князем і задовольнити справедливі вимоги правителя України. Не випадково М. Грушевський звернув увагу на існування кількох варіантів розвитку союзних відносин України зі Швецією.

У зв'язку з цим доречно торкнутися характеру взаємин Швеції з Трансильванією. Щоб заручитися підтримкою Дьєрдя II Ракоці, на початку серпня Карл X погодився відступити йому Сяноцьку, Перемишльську та Белзьку землі. Але цього виявилось замало для Ракоці: 23 серпня канцлер Мікеш і Кемені повідомили шведським послам про бажання князя отримати Велику та Малу Польщу (крім Лівонії). У ці ж дні почалися переговори князя і з українським посольством, яке заявило про готовність піти на укладення союзу та надання військової допомоги, але зажадало за це «всю Русь до Вісли» (про що було повідомлено також шведських послів). На договорі про вічну дружбу від 28 серпня присягнули князь та його сановники. У разі загрози для України Трансильванія обіцяла їй свою допомогу. На думку Л. Кубалі, договір передбачав і таємну статтю, за якою в разі початку Дьєрдем II Ракоці війни проти Польщі чи іншої держави відповідне число козаків мало прибути через два тижні йому на підтримку. На жаль, залишається нез'ясованим, що натомість обіцяв князь, хоча, очевидно, не був випадковим той факт, що 29 серпня послі повідомили Карлу X: козаки «прагнуть усієї Червоної Русі по Віслу». Імовірно, під час переговорів українське посольство допустило неухважність: склавши присягу, воно не одержало текстів присяг від самого князя (на що звернув увагу М. Грушевський) і 2 вересня відбуло на батьківщину. Разом із ним замість хворого Ф. Шебеші поїхав Л. Уйлак, щоб остаточно завершити оформлення договору.

Хмельницький із нетерпінням очікував звісток від правителів Швеції й Трансильванії. На початку вересня він отримав листа від Карла X, пересланого Дьєрдем II Ракоці, й, не гаючи часу, відписав обом. А 1 жовтня дав аудієнцію прибулому до Чигирина трансильванському послу, з яким потім вели переговори І. Виговський і П. Тетеря (в присутності старшини). Саме в цей час і розкрилася низка непорозумінь. Так, ознайомившись із «дипломом» Ракоці, українська сторона виявила в ньому відхилення від інструкції,

наданої послам для укладення договору. Тому було заявлено, що складення присяги слід відкласти до рішення старшинської ради. Зібрана Хмельницьким, вона заслухала Уйлака й зажадала ознайомитися з текстом договору, на якому присягнув Дьєрдь II Ракоці. Коли виявилось, що під ним немає князівського підпису та печатки, це викликало в старшин глибоке обурення: «Князь не може від нас жадати більшого, ніж сам зробив! Ми не хочемо брати ярма на наші шиї! Князь нас не завоював шаблею, як Молдован та Мунтян, ми з доброї волі та з приязни хочемо мати з ним союз, і не давали нашим послам наказу, щоб вони присягали на такі кондичії!» Обидва українських послі — І. Ковалевський та І. Груша — опинилися у вкрай складній ситуації. Виправдовуючись перед гетьманом, Ковалевський заявив, що він на договорі не присягав, це зробив Груша, щоб сподобатися, «аби в[аша] м[илість] дали йому воеводство, коли Бог pomoже в[ашій] м[илості] заволодіти польським королівством». Проте полковники не повірили ні йому, ні Груші, якого називали зрадником. Бурхливе обговорення тривало й у наступні дні. З великими труднощами 8 жовтня Хмельницькому та Виговському вдалося схилити старшину присягнути на біблії та хресті.

Отож, договір із Трансильванією став реальністю. В умовах, коли Росія, уклавши перемир'я з Річчю Посполитою, тим самим відмовилася від боротьби за звільнення західноукраїнських земель, Хмельницький мусив піти на союз із цим дунайським князівством, який давав можливість продовжувати реалізацію своєї політичної програми. За даними російського посла в Україні Ф. Бутурліна, який мав зустрічі зі старшиною й гетьманом наприкінці травня – на початку червня 1657 р., цей договір було укладено на тому, що *«города по Вислу реку и в которых жили русские люди благочестивые и церкви были, и тем быти к городам, твоего царского величества Войска Запорожского (курсив наш. — Авт.)»*. У листі до князя гетьман повідомляв, що призначив трьох полковників, які вирушать йому на допомогу на чолі 15 тис. козаків. Лист надійшов до Дьєрдя II Ракоці в першій половині листопада, й він відправив до Чигирина гінця для з'ясування питання про час з'єднання військ. Усе це відкривало шлях до подальшого зміцнення українсько-шведських зв'язків і сприяло укладенню договору Трансильванії зі Швецією проти Речі Посполитої. Політичний

аспект його був доведений Хмельницьким до відома київського воєводи А. Бутурліна.

Наступним кроком гетьмана були переговори з валаськими послами — логофетом Орестом і писарем Данилом, які 20 жовтня прибули до Києва. Хоч і немає джерел, котрі б давали змогу проаналізувати їх перебіг, все ж є підстави констатувати, що вони завершилися укладенням союзу про взаємодопомогу, так само як і з молдавським воєводою (принаймні такий висновок випливає із свідчень представника козацької старшини Василя Дворецького). Гетьман та його соратники очікували відомостей про хід переговорів у Вільно. Відсутність надійної інформації породжувала тривогу та непевність. З'явилися чутки, нібито цар віддав Військо Запорозьке Польщі. Як розповідав, імовірно, наприкінці жовтня київському воєводі Дворецький, «опасен де гетман... государева гнева и в сумнение де большом о посылщиках своих». Не прояснив ситуації й приїзд на початку листопада до Чигирина стольника В. Кікіна, який привіз листи від царя та думного дяка Л. Лопухіна. Близько середини листопада надійшли перші відомості про наслідки переговорів у Вільно та укладення Віленського перемир'я, а разом і чутки про згоду Росії повернути Україну Польщі. Вони, ясна річ, викликали гостру негативну реакцію Хмельницького. Монах Добродяшко, який навчав латини гетьманського сина Юрія, розповідав путивльцеві О. Мискову, що тепер Хмельницький і Виговський замислили відійти від царя, бо той «изволил с Полским королем мир учинить» і, не завершивши війни з Польщею, пішов на воєнний конфлікт із шведським королем, унаслідок чого вони вважають, що їх віддадуть «по прежнему полскому королю». Чи не під впливом цих чуток гетьман вирішив пришвидшити укладення договору зі Швецією. 14 листопада в листі до Карла X Богдан Хмельницький повідомив про укладення союзу та намір зміцнювати дружбу з Трансильванією. Незабаром український володар отримав листа від шведського короля, й тому 16 листопада звертається до нього з новим посланням, підкреслюючи готовність вести боротьбу за незалежнення України: «Як від початку ми підняли зброю проти поляків на захист віри й вольності, так і тепер не перестанемо боротися проти кожного, хто хотів би сісти нам на шию...». Б. Хмельницький наголошував, що через прихильне ставлення до Швеції козаки не надавали

допомоги її ворогам, «незважаючи на багато прохань з їх боку...», обіцяв також якнайшвидше відрядити до короля посольство. Імовірно, саме в цей час він направив до Кенігсберга купців, які мали вступити в контакт із Колугером у шведських справах.

Припускаємо, що в 20-х числах листопада з Вільно прибуло українське посольство Р. Гапоненка, яке поінформувало гетьмана й старшину про наслідки своєї місії. На жаль, єдиним джерелом, яке проливає світло на цю подію, є свідчення батька І. Виговського — Остапа, який надав їх наприкінці травня 1657 р. російським послам Ф. Бутурліну та дяку В. Михайлову з метою, як стверджував І. Крип'якевич, обмовити хворого гетьмана. Тому вони не заслуговують на беззастережну довіру. За словами О. Виговського, посли, що прибули з віленських переговорів, обійнявши ноги Хмельницького та обливаючись слізьми, заявили: «Ныне де Войско Запорожское в Малой Росии загинуло и помощи не имеем ни откуда, и где главы свои поклонити?» Вони запевняли, що не знають, на яких умовах укладено угоду між Росією та Польщею, бо «не токмо царского величества великие и полномочные послы о чем с ними порадили или в посольской шатер пустили, но и до шатровых пол задалеко не допускали, власно яко псов до церкви Божій»; засвідчили, що польські комісари «под сумнением» повідомили їх, що «учинили згоду по Поляновскому договору, и им, Войску Запорожскому со всею Малою Росиею, быти в королевской стороне по прежнему у неприятелей креста святого, у них, ляхов». Коли ж «в послушанье Войско Запорожское и вся Малая Русь у ляхов не будет, и царскому де величеству ляхом ратьми своими помогать, случась с ляхами, Войско Запорожское бить».

Зрозуміло, дана інформація, навіть якщо вона була передана не в такій драматичній формі, не могла не справити сильного враження на Хмельницького та його оточення й не викликати різкого осуду політики царської Росії («полковники о том учали быть в великом сомнении, какими то мерами над ними учинилось»). Однак вважаємо картину реакції Хмельницького, зображену О. Виговським, дещо гіперболізованою. Напевне, батько генерального писаря мав на меті протиставити «ненадійному» гетьманові свого сина як палкого поборника союзу України з Росією. За Остапом, Богдан «яко шаленый, который ума уступився, заволали и молвил: уж, дети, о том не печалтесе! Я то ведаю о том учинить:

треба отступить от руки царского величества, а пойдем там, где вышний Владыко повелит быть, — не токмо под христианином государем, хотя под бусурманом. И запалался так, как негодится православным христианином поступать, и велел послать по всех полковников на сейм». Неважко здогадатися, що саме І. Виговський кинувся переконувати гетьмана не йти на розрив з Росією: батько розповідав російським послам, як його син палко умовляв Хмельницького, впавши перед ним на коліна, не чинити цього, а все спокійно з'ясувати. Потім писар звертався з подібними проханнями до полковників. Однак гетьман його не послухав і заявив, що не бути «Войску Запорожскому и всей Малой России под высокою рукою царского величества». Для прийняття остаточного рішення він велів зібрати старшинську раду. Коли ж полковники вже почали роз'їжджатися, то, за твердженням О. Виговського, його діти Іван і Данило переконували їх не поривати з Росією. Отже, якщо сприйняти на віру його слова, в Україні не було людей, вірніших російському урядові, ніж родина Виговських.

На початку грудня до гетьмана прибув дяк І. Фомін, який на решті привіз царського листа з повідомленням про підписання Віленського перемир'я, котре, як Богдан зрозумів, передбачало обрання Олексія Михайловича на польський трон. У відповіді від 9 грудня Хмельницький у толерантній формі, але на основі переконливих аргументів показав ненадійність укладеної угоди, охарактеризував її як тактичний хід польського уряду, зроблений задля виходу із скрутного становища. Він звертав увагу на той факт, що поляки «того договору... ніколи не додержат...». Вони пішли на його підписання, «чтоб себе, мало отдохнув и наговоряся с султаном турским, с татары и с ыными посторонними, на ваше царское величество изново воевали», при цьому не утаїв і того, що «неправды ляцкой мы (козаки. — Авт.) ляхом никакими мерами верити не можем, понеже знаем подлинно, что они православному народу нашему не суть доброхотными (курсив наш. — Авт.)». Подібна заява означала відмову визнати Віленське замирення з Польщею, намагання зберегти за собою право на проведення самостійної політики щодо Речі Посполитої, яка б відповідала інтересам України. На той час, за його переконанням, ця політика полягала в тому, щоб продовжити війну з Річчю Посполитою, добитися її повного розгрому і у такий спосіб домогтися

возз'єднання всіх українських земель під гетьманською булавою. Будучи вже серйозно хворим, гетьман робить останню спробу добитися поставленої мети в союзі з Трансильванією та Швецією.

Такому курсові гетьмана сприяло укладення у Радноті 26 листопада шведсько-трансильванського договору, що передбачав взаємну воєнну допомогу та розподіл земель Речі Посполитої між Швецією, Трансильванією та Бранденбургом. Українські землі — за винятком тих, на яких існувала козацька держава, — мали відійти у володіння Дьєрдя II Ракоці. Окремі джерела свідчать, що під час переговорів князь заявив протест проти того, щоб Війську Запорожському виділити більші території, ніж Брацлавське, Київське та Чернігівське воєводства, бо ширші територіальні поступки зашкодили б його, Ракоці, майбутньому становищу в Польщі. Отже, трансильванський правитель уже бачив себе на польському троні й не бажав допустити виникнення на східних кордонах сильної Української держави. Намагаючись отримати від Хмельницького воєнну допомогу й знаючи, що гетьман домагався включення до створеної ним держави західних українських земель, Дьєрдь II Ракоці, однак, не зміг відмовитися від претензій на них, що крило в собі серйозну загрозу для збереження союзу з Україною. І чи не саме ця його позиція стала пізніше причиною незгод із українцями, котрі прибули йому на поміч?

Готуючись до походу проти Польщі, Дьєрдь II Ракоці прагнув заручитися воєнною підтримкою гетьмана України, тому послав до нього спочатку Гентера, а згодом С. Хорвата для з'ясування часу та місця з'єднання військ. Хорват мав домагатися направлення 15 тис. козаків, а також убезпечення від можливого нападу татар. Не виключаємо, що старшинська рада, яка традиційно скликалася на Різдво, схвалила намір Хмельницького відправити на допомогу князю козацький корпус у складі Київського, Білоцерківського та Переяславського полків під проводом наказного гетьмана, київського полковника А. Ждановича, котрому дозволялося набирати добровольців («охотників»). Вирушаючи в похід, Жданович отримав розпорядження Хмельницького не чинити шкоди тим, хто доброзичливо ставиться до Війська Запорожського: «Жеби никому утяженья не було, хто при ласце нашей і Войску Запорожком зостават будет». Українські полки мали рухатися в напрямку Стрия, де планувалося їх об'єднання з підрозділами угорського

війська. На початку січня армія князя розпочала наступ на Річ Посполиту й 20 січня, подолавши важкі гірські перевали, була на межі Галицької землі.

Водночас гетьман прагнув запобігти вторгненню татарської орди в Україну. Щоб утримати хана від походу, він у другій половині грудня відправив до Криму посольство, яке, очевидно, мало добиватися підтвердження договору, укладеного під Озерною. Однак послі, повернувшись, привезли відомості про те, що Магомет-Гірей наказав татарам готуватися до виступу. У 20-х числах січня 1657 р. Богдан направив нове посольство до Бахчисарая, аби домогтися відновлення воєнного союзу й запобігти нападові татар на землі молдаван, валахів і трансильванців. Водночас він розіслав порубіжним полковникам Лівобережної України універсал, попереджаючи, що хан готується до війни, тому необхідно виставити сторожу й попередити російських воєвод. Напевно, подібні вказівки одержали й полковники Правобережної України.

Ще 5 січня до Чигирина прибув російський посланець — стрілецький голова А. Лопухін. Під час однієї із зустрічей із ним Хмельницький закинув гостеві, що надійшли чутки, начебто цар має намір повернути землі Війська Запорозького Польщі, але почув у відповідь палке запевнення, що Олексій Михайлович «не єдиного православного християнина полскому королю не отдаст». Важко сказати, чи розвіяло це тяжкі сумніви гетьмана, бо 8 січня він повідомив Лопухіну про відправлення на допомогу Дьєрдю II Ракоці козаків під проводом Ждановича, хоча в листі до Олексія Михайловича, написаному наступного дня, не прохопився про це жодним словом. Зате підкреслював зростання загрози нападу татар, а також активізації польських жовнірів, які вже після Віленського перемир'я з району Кам'янця-Подільського напали на м. Калюс на Дністрі, а також на містечка й села поблизу Бара. Тому він й наказав кільком полкам вирушити проти неприятеля.

Хмельницький продовжував рішуче виступати на захист православного населення України та Білорусії від переслідувань шляхтою та жовнірами. Так, отримавши від литовського гетьмана Павла Сапіги листа з побажанням установити мир, Богдан дав гнівну відповідь й не без сарказму зауважив: «Як бачимо, вам менше приємні і потрібні наші добрі наміри, бо хоч і листи вашої милості... зверху приносять щось смачне й приємне, але з середини віддає

нам іншим почуттям». І розвинув свою думку далі: «Тут згадуєш, в[аша милість] пан, про комбінації, а панове жовніри, ще не наситившись християнськими слізьми, де можуть грабують православних, не бажаючи вгамувати розгнущаних рук навіть від здирства церковних дібр та від переслідування і самих пастирів». Б. Хмельницький наголошував на неможливості за такої політики добитися укладення миру: «Справді, якщо такими засобами хочете... з'єднати пошматоване тіло Речі Посполитої, думаю, такі речі допомагають більше народному роздратуванню, ніж загоєнню пошматованого тіла». З іншого боку, Хмельницький захищав інтереси тієї частини православних шляхтичів і магнатів, які підтримували з українським урядом приязні стосунки. Так, на початку січня він видав універсали про сувору заборону чинити шкоду й насильства в маєтках князя, брацлавського підкоморія С. Четвертинського; Жданович повинен був стримувати козаків «від цих насильств». У листі до князя гетьман не приховував свого задоволення тим, що добився звільнення православної віри від утисків і переслідувань на території козацької України: «Хоча похвала з власних уст неприємна, однак справді годиться похвалитися, що нас ніщо більше не турбує, бо ми розірвали давні кайдани на синах східної церкви й потішили саму свою матір милим достоїнством свободи. Досить уже наїздилася, стільки літ осідлана гонителями, досить наплакалася, зазнавши так багато кривд. Час би вже висушити від сліз її очі, мокрі через руйнування Божих церков».

У першій половині січня з'явився посланець Карла X Т. Гарсон, у переговорах з яким гетьман підкреслив свою готовність підтримувати дружні стосунки зі Швецією. У листі до короля Хмельницький звертав його увагу на необхідність завершити укладення угоди: «Те, що ми обіцяли в багатьох листах, виконаємо повністю, як тільки час і нагода дадуть змогу». Вже 16 січня (на думку М. Грушевського — 12–14 січня) до Чигирина приїхало посольство Г. Веллінга для підписання договору з Україною. Відвідавши гетьмана, посол був уражений скромністю його побуту. «Гетьман живе дуже погано, — писав він у своєму донесенні, — так, що в одному й тому ж будинку він приймає послів, їсть, спить і всю свою сім'ю утримує при собі...». На будинку сиділо багато голубів, «яких, — за словами члена посольства К. Я. Гільденбрандта, — гетьман тримав безліч».

Почалися переговори. Хмельницький застерігав, щоб Карл не вірив Польщі, не вступав із нею в союз, був непримиренним щодо її дій. Торкнувшись характеру відносин України зі Швецією, Веллінг від імені короля пообіцяв незалежність козацькій державі в межах трьох воєводств: Брацлавського, Київського та Чернігівського, що викликало розчарування й невдоволення гетьмана та старшини, які сподівалися об'єднати в державних кордонах всі українські землі. На таких умовах договір не підписали, а за два дні І. Виговський повідомив послу, що до Карла Х буде направлено посольство для переговорів (водночас заявив про готовність на випадок нагальної потреби надати йому допомогу). Веллінг був здивований подібним розвитком подій, оскільки не сумнівався, що український уряд прийме запропоновані йому умови, й запитав, чому не можна тепер підписати договір? Генеральний писар просив передати їм текст майбутнього договору для ґрунтовного ознайомлення. Скликана для цього рада старшин, присутніх на той час у Чигирині, помітивши, що в пропозиціях шведів вилучене питання про подальшу долю західноукраїнських земель, вирішила припинити переговори й відправити посла додому. Наступного дня до нього з'явився гетьманський розпорядник для з'ясування, скільки коней гостеві потрібно для дороги назад. Не на жарт занепокоєний Веллінг почав з'ясовувати у Виговського, що це означає? Той відповів: це робиться для забезпечення посольства всім необхідним для зворотної подорожі. Що ж до запропонованих умов договору, то рада вирішила «не вступати з королем в жодні переговори, поки, — як писав Веллінг Карлу Х, — *в[аша] кор[олівська] в[еличність] не визнає за ними права на всю стару Україну або Роксоланію, де є грецька віра та існує їх мова аж по Віслу* (курсив наш. — Авт.). Прагнуть утримати те, що здобули, за допомогою зброї, бо їх би висміяли, коли б за такої можливості не відібрали земель, які колись втратили». І якщо посол отримає таку декларацію за підписом і з печаткою короля, тоді союз буде укладено.

Після цього шведський посол запропонував українському урядові так званий «Проект союзу». Для обговорення змісту цього документа (імовірно, 22 січня) Хмельницький збирає нову раду. Її рішення наступного дня були передані послу в присутності частини старшини. Преамбула підготовленого акта містила традиційні

слова вдячності, в ній підкреслювалася готовність до взаєморозуміння. Що ж до союзного договору, то, не порадившись із полковниками, старшина укласти його не може. Крім цього, про таку серйозну політичну акцію потрібно повідомити правителів Трансильванії, Молдавії та Валахії. Й, нарешті, козацькі представники ще не мають гарантій від короля про винагороду, яку вони можуть отримати внаслідок участі у війні. Тому просять надіслати остаточну резолюцію (інструкцію), а свою вони перешлють через посольство. Поки що залишається чинність союзу, укладеного свого часу з королевою Кристиною. Весною, «коли виросте трава», сам Хмельницький вирушить із військом проти супротивника, а перед російським урядом клопотатиметься про припинення ворожих дій проти Швеції й відшкодування їй завданих збитків.

24 січня Веллінг, отримавши охоронний універсал, вирушив у дорогу. У Жаботині його неприємно зустріли місцевий отаман та його слуга, котрий мало не порвав гетьманський універсал. Гільденбрандт поскаржився Хмельницькому, й той негайно вжив рішучих заходів. До міста було послано полковника, який заарештував порушників волі гетьмана; слугу було побито, а отамана відіслано до Чигирини, де йому мали відтяти голову.

Отож, місія Веллінга зазнала повної невдачі. Вона розбилася, за влучним висловом М. Грушевського, об справу приєднання до козацької України західних земель (по Віслу), «де була грецька віра». Карл Х явно недооцінив політичної мудрості гетьмана, який недвозначно заявив про можливість міцного союзу між двома державами лише за умови визнання Швецією незалежної України в повному складі всіх її земель. Маємо дані, що прорахунок Веллінга полягав у тому, що він прагнув залишити за королем Львів, Кам'янець і подільські землі до Бара, тоді як козаки «жадали всієї Червоної Русі до Вісли» (курсив наш. — Авт.). За свідченням Шебеші, щодо цих земель Веллінг заявив українському урядові, що їх домагається Дьєрдь II Ракоці. Треба визнати слушність міркування М. Грушевського, що під час переговорів у Хмельницького й старшини виникла небезпідставна підозра, що не шведський король, а саме трансильванський князь, зацікавлений у придбанні цих земель, так настроїв шведського посла і зв'язав Карла певними обіцянками стосовно земель Західної України. У листі до князя від 26 січня гетьман зауважував: «Однак через те, що

найясніший король Швеції не відкрив нам всього спеціально через свого посла, ми теж відкладали на пізніший час і вважаємо потрібним доручити розглянути й вирішити це окремим нашим послам, яких скоро вишлемо». Справді, незабаром він направив до Карла X Дорошенка (невідомо, чи ним був Петро — майбутній гетьман України), котрий, однак, через несприятливі обставини змушений був повернутися.

Зближення восени 1656 р. України зі Швецією й Трансильванією викликало занепокоєння не лише в Польщі, а й в Австрії. 21 листопада ці держави підписують трактат, за яким цісар зобов'язувався схилити електора Бранденбурга Фрідріха Вільгельма та Богдана Хмельницького до «послушенства» Речі Посполитій; бути посередником у відносинах Росії з Польщею; відмовити трансильванського князя від нападу на Польщу; виділити на допомогу Польщі 4 тис. воїнів і дозволити їй закупити зброю, амуніцію та набирати воїнів на території Австрії. Щоправда, зазначалося, що жовніри та зброя могли використовуватися проти шведів лише на території Речі Посполитої (австрійський імператор не висловив наміру порушувати умови Вестфальського договору 1648 р., який ознаменував закінчення Тридцятирічної війни). Варшава брала на себе зобов'язання не укласти сепаратного договору зі шведським королем. У зв'язку з цим на початку 1657 р. віденський двір направив до Чигирина посольство марціанопольського архієпископа, хорвата за національністю Петра Парцевича (Петера Фрайгера фон Пархевича). Йому доручалося запропонувати Хмельницькому посередництво й гарантії імператора Фердинанда III в переговорах із урядом Речі Посполитої. Причому Відень зобов'язувався у разі порушення Польщею укладеної угоди всіма силами допомагати Війську Запорозькому. Посольство, що діставалося до Чигирина через Карпати й далі через Ярослав, Сокаль, Дубно, Гощу, Корець, Брусилів, Білу Церкву, Богуслав, Корсунь, Мліїв, Суботів, зафіксувало жакливу спустошеність північних районів України.

Зі свого боку польський уряд направив посольство Ромашкевича до Криму й посольство М. Яскульського — до Порти. Ромашкевич мав доручення клопотатися перед ханом, щоб той сприяв приведенню козаків до підданства Польщі на основі Зборівського договору (зазначалося, що можливі більші поступки, але тільки за

умови дозволу шляхті повернутися в свої маєтки в Україні). Яскульський повинен був довести турецькому урядові, що прийняття Україною російської протекції створює загрозу для Османської імперії. А тепер, коли Україна уклала союз із Молдавією, Валахією, Трансильванією та Швецією, небезпека зросла, бо Річ Посполита під їхніми ударами може ослабнути й визнати царя польським королем, що значно посилить могутність Росії. Залякуючи цим стамбульський двір, посол мав домагатися, щоб султан поставив перед Хмельницьким вимогу повернути Україну в підданство Польщі, а також щоб послав правителям Молдавії, Валахії й Трансильванії наказ не піднімати зброї проти Корони.

Польський уряд вирішив безпосередньо звернутися й до гетьмана України. 21 січня 1657 р. познанський воєвода Я. Лещинський у листі до І. Виговського повідомляв про призначення комісії «для заспокоєння Війська Запорозького». У лютому до Чигирина прибув посол королеви Слоневський, а потім — луцький писар С. Беневський, який особисто знав І. Виговського та П. Тетерю. Згідно з наданою йому інструкцією, він повинен був переконати гетьмана в недоцільності пошуків протекторату інших держав, добитися розриву союзу українського уряду з Росією. На думку Л. Кубалі, місія Беневського полягала в досягненні «вічного миру» на основі пропозицій інструкції, розробленої сеймом у 1655 р. (нагадаємо, що вона передбачала повернення всіх володінь православній церкві, встановлення чисельності Війська Запорозького до 40 тис. осіб, надання шляхетства 6 тис. козакам, а гетьману — титулу запорозького воєводи й місця в сенаті). Зі свого боку Хмельницький повинен був розірвати договір із Трансильванією й відкликати корпус Ждановича. Але гетьман залишався непохитним. Незважаючи на різке погіршення стану здоров'я, він після відправки посольства Веллінга продовжував активно працювати над досягненням своєї політичної мети. Насамперед прагнув запобігти вторгненню татарської орди, зміцнити союзницькі відносини з Молдавією та Валахією, зберегти дружні стосунки з Портою. Як свідчить П. Парцевич, за час його перебування в столиці козацької України до гетьмана тричі прибували послы з Молдавії, тричі — з Валахії, двічі — з Криму й двічі — з Порти. Майже одночасно з австрійським посольством (19 лютого) до Чигирина приїхав Беневський. Почалися тривалі

переговори. Гетьман нездужав і часто приймав послів у ліжку. Він вичікував, намагаючись отримати обнадійливі відомості від Ждановича та Карла Х. Вся поточна робота лягла на плечі Виговського, який намагався скористатися зі сприятливої для себе ситуації, аби зміцнити своє становище в чигиринському дворі. З кожним днем ставало зрозумілішим, що незабаром постане питання обрання спадкоємця Богдана Хмельницького, тому генеральний писар прагнув заручитися підтримкою як Росії, так і Польщі. Ведучи переговори з Беневським, він підкреслював свою прихильність до Польщі, демонстрував бажання добитися «втихомирення внутрішнього замішання».

Основна увага хворого гетьмана в лютому – березні була прикута до походу Ждановича та до Криму.

Проголосивши себе протектором Польщі, Дьєрдь II Ракоці сподівався, що дістане підтримку місцевої шляхти, однак прорахувався, бо країну охопило національне піднесення, викликане нападом Швеції. Важким був і перехід князя через Бескиди. У Стрию він очікував на підхід козацького корпусу, щоб вирушити на Краків, але той затримувався, що, на думку М. Грушевського, було великим стратегічним прорахунком української політики. Утім, не це зумовило невдачі Ракоці, а значно глибші причини. Так, вступивши на землі Західної України, він припустився серйозної політичної помилки, зробивши спробу поставити її під свій контроль (що не могло не викликати невдоволення в козаках); послав до Львова з частиною війська Кемені та Грондського, пропонуючи місту свою протекцію. 24 січня посланці з'явилися під його стінами, однак львів'яни не відкрили міських брам, і військо змушене було відійти. Отримавши 22 січня тривожну звістку від шведської залоги в Кракові, князь на початку лютого вирушив зі Стрия їй на допомогу. 2–3 лютого до нього прибув авангард козацького війська. З-під Самбора Дьєрдь II Ракоці вислав частину підрозділів до Кракова, а сам з основними силами подався до Перемишля й став неподалік міста обозом. За мильо від Перемишля (вірогідно, під с. Торки) до князя прибули основні сили козаків – приблизно 15–20 тис. чоловік. Більшість становили не досвідчені реєстрові козаки (їх було три полки), а добровольці, що влилися до лав війська на українських землях. Серед старшин зустрічаємо обозним і водночас полковником І. Богуна, полковниками – Ф. Сербина та Сулименка.

Підрозділи угорців і козаків почали облогу Ярослава, Пшеворська, Ланцута. 12 лютого до обозу Дьєрдя II Ракоці з'явилося посольство від австрійського імператора, обіцяючи посередництво в переговорах із польським королем, а також передачу йому 13-ти міст. Після тривалих вагань князь відхилив ці пропозиції й відтоді почав діяти рішучіше. Військова рада вирішила наступати всіма силами в напрямку Кракова. Бойові дії набрали жорстокого характеру. За свідченням окремих джерел, угорські та козацькі підрозділи спалювали на своєму шляху міста й села, винищували й грабували місцеве населення. Причину цього, на нашу думку, слід шукати, зокрема, в озлобленні козаків (чимало їх були вихідцями з Брацлавщини та Уманщини), викликаному лютими розправами польських жовнірів над українцями під час кампанії 1654–1655 рр. 18 березня князь увійшов до Кракова, а через день залишив його й виступив назустріч Карлові Х. 1 квітня війська з'єдналися в Уїздцях. Шведський король переконав Дьєрдя II Ракоці та Ждановича в необхідності завдати рішучого удару по противнику, для чого слід було перейти Віслу й захопити Замостя, Люблін і Брест.

На цей час становище Карла помітно погіршилося. Річ Посполита мобілізувала сили для вирішального наступу проти шведського короля. Рада сенату в Ченстохові ухвалила кинути проти трансильванського князя кварцяне військо С. Потоцького та С. Чарнецького. На 10 березня було призначено збір посполитого рушення під Сольцем. Карла непокоїли дії російських військ у Прибалтиці, зростала загроза вступу у війну Данії, навали з півдня татарської орди. За таких обставин 10 квітня король відряджає до українського гетьмана нове посольство, щоб заручитися його підтримкою.

Лише тепер, потрапивши в скрутне становище, Карл зрозумів необхідність піти назустріч вимогам Богдана в територіальному питанні. Посол Г. Лілієнкрона мав присяжну грамоту й інструкцію щодо ведення переговорів, а також клятвене зобов'язання короля Швеції не зазіхати після завершення війни на володіння, що їх бажав узяти правитель України. Однак при цьому ставилася умова, щоб Військо Запорозьке не претендувало на ті землі в Польщі, які окупує Швеція. Отже, обіцяючи не перечити гетьманові в приєднанні до козацької України західноукраїнських земель, Карл Х

повинен був, як зауважив М. Грушевський, обговорити це питання з Дьєрдем II Ракоці (чого, проте, не зробив). Усе ж, напевно, король таки узгодив цей свій крок із князем, в усякому разі, міг переконати його в необхідності такої поступки. Адже ситуація була вкрай небезпечною.

Карл домагався, щоб Хмельницький надіслав 20–30-тисячне військо до Бреста, яке шведи могли б використати проти Польщі чи Росії. Звертає на себе увагу намагання короля не лише добитися розриву відносин між Україною та Росією, а й утягнути гетьмана у війну проти свого сильного сусіда. Посол повинен був провести також певну роботу задля укладення союзного договору Швеції з Кримом. Він виїхав 10 квітня, прямуючи спочатку до Угорщини, де мав об'єднатися з послом трансильванського князя Шебеші та Колугером, а вже звідти їхати до молдавського воєводи, українського державця та Магомет-Гірея. Тим часом війська союзників займають Люблін, а 7 травня — Брест. Жданович видав охоронний універсал для мешканців Пінського повіту.

Як бачимо, загалом розвиток подій у Польщі протягом лютого — квітня не давав підстав Хмельницькому для особливого занепокоєння. Проте, довідавшись від Ждановича про намір Дьєрдя II Ракоці зайняти Львів, він вирішив послати туди свого гінця із засвідченням прихильного ставлення Війська Запорозького до міста. У листі до магістрату від 9 березня гетьман повідомляв про розпорядження Ждановичу, щоб «не тільки військо запорожців, але військо князя Ракоці, з яким з'єдналися наші задуми, не завдало вашмостям найменшої кривди»; переконував залишитися в приязні до Війська Запорозького й попереджав, щоб «не обманювали себе ніякими успіхами чи поворотами щастя, які у фортуни, як у місяця, дуже змінюються...». У даному разі гетьман недвозначно натякав магістратові не приймати підданства Трансильванії чи Швеції. Листа повів львів'янин Т. Томкевич, який перейшов на українську службу й займався збиранням податків. Він мав також й усне доручення Хмельницького магістратові. Прибувши на початку квітня до Львова, посол повідомив про бажання гетьмана тримати під своєю обороною місто з його околицями. Водночас були відправлені універсали Ждановичу, які забороняли козакам чинити шкоду мешканцям Львова та навколишніх сіл.

Тривожні звістки надходили до Чигирина з Криму. На початку березня вже стало відомо про місію польського посольства в Бахчисарай. Хоча через глибокий сніг, сильні морози й падіж худоби кримська знать не могла відразу ж надати допомогу Янові Казимиру, однак у середині березня до Аккермана відправився син Сефера Казі-аги Іслам-мурза із завданням зосередити тут загони белгородських татар, щоб потім вирушити з ними на об'єднання з С. Потоцьким. 19 березня російські послы в Криму отримали інформацію про намір хана й нурадин-султана десь через місяць виступити на допомогу Польщі. Магомет-Гірей обіцяв королю прибути із 100-тисячною ордою. У такій обстановці гетьман вирішив направити до Бахчисарая чергове посольство з метою відновлення воєнного союзу. Прибувши на місце 2 квітня, вже через день воно було прийняте візирем. За даними перекладача російського посольства в Криму татарина Абдули Байцина, українські послы від імені Хмельницького прохали, «чтоб Магомет-Гірей был с ним по-прежнему в братской дружбе и любви и против иво недругов стоял с ним вместе, которые ныне на него наступят, и во всем иво оберегал». Коли ж візир зауважив, що тепер хан не може надати йому допомоги як підданому царя, послы відповіли, що з того часу, коли гетьман «бил челом в подданство великому государю московскому, и с тех де мест и по ся места от великого государя никакие им помощи и заступы, и обереганья нет».

Якщо тлумач точно передав цю заяву послів (у чому, до речі, не сумнівається Г. Санін), то постає питання: для чого вони акцентували на цьому увагу? Є підстави вважати, що це було зроблено з тактичних міркувань. Гетьман прагнув будь-що не допустити вторгнення орди на українські землі, її виступу на допомогу Янові Казимиру. Він добре знав, що поява в тилу українсько-угорського війська 40–50 тис. татар не лише поставить у катастрофічну ситуацію полки Ждановича, а й унеможливить значно ширші політичні плани гетьмана. Коли Байцин 10 квітня зустрівся з українськими представниками й почав з'ясовувати, чому Хмельницький виявляє «шатость» і чи справді хоче прийняти підданство хана, то почув у відповідь, що це неправда, все це мовилося для того, щоб Магомет-Гірей «был с гетманом в совете по-прежнему» і «на черкаские города войною не ходил»; крім цього, козаки по Дніпру займаються рибальством і мисливством, тому слід «с татары быть

в дружбе, чтоб ссоры не было меж ими». Хан запевнив, що залишитися в приязні з козаками, але в даному разі лицемірів, аби приспати пильність українців і у такий спосіб підготувати сприятливий ґрунт для свого походу в Україну.

Очевидно, в той же час гетьман відправив своїх довірених людей на чолі з Л. Капостою в Стамбул. На жаль, нам не вдалося виявити ні інструкції посольству, ні листа до султана. Є тільки лист до яничарського намісника, з якого видно, що мета цього заходу — засвідчити «стару приязнь і щирі вірність» Війська Запорозького до Порти й повідомити, що «ми увійшли із найяснішим кримським ханом у новий союз і нову сталу дружбу», а також сповістити про прибуття в Чигирин послів від австрійського імператора та польського короля, які намовляють гетьмана приєднатися до антитурецької ліги й напасти на турецькі землі. Капуста із супроводом прибув до Стамбула 19 квітня й за кілька днів був прийнятий великим візирем. Він пояснив, чому козаки та угорці змушені були виступити проти Польщі, звинуватив Річ Посполиту й Австрію в організації антитурецької ліги та підбурюванні козаків на морські виправи. За даними Л. Кубалі, українські посли запевнили великого візира, що не мають нічого спільного ні зі шведами, ні з Ракоці й залишаються у союзі з ханом і в протекції султана. Отже, існують певні відмінності у висвітленні змісту переговорів. Через відсутність джерел неможливо ні спростувати, ні підтвердити ці дані, тож слід просто взяти їх до уваги. Турецький уряд відписав гетьманові: оскільки він залишається у приязні з ханом, то користуватиметься й опікою Порти. Водночас Стамбул зобов'язав хана порозумітися із Хмельницьким (за умови, що козаки не виходитимуть у Чорне море на «чайках»).

Займався гетьман і вирішенням питань внутрішнього життя Української держави, які традиційно торкалися надання прав і привілеїв на володіння або спричинювалися гостротою соціальних відносин. На початку березня він підтвердив права Василя Ласка на млин на р. Остер під Козельцем, надав Лубенському Мгарському монастиреві сіножаті, які раніше належали лубенським католикам. У листах від 8 та 11 березня до путивльського воєводи М. Зюзіна просив не допускати кривд українському населенню. Викликали занепокоєння Хмельницького виступи частини козацької голоти проти старшини та заможних козаків.

Універсал гетьмана Богдана Хмельницького на привілеї для Святомикільського Київського Пустинного монастиря на будівництво млина.
1656 р.

На початку квітня київські воєводи дізналися, що визріває задум піднятися «на гетмана и на писаря и на [пол]ковников и на иных начальных де... розграбить и побить за то, что де они гетман и писарь и полковники и иные начальные люди со всех городов, с ранд, и с сел и з деревень емлют себе поборы большие и тем самым они [бога]теют, а им козакам ничего не дают». Коли стало відомо, що запорожці разом із донцями збираються здійснити похід на Чорне море, гетьман звернувся до них із наказом не чинити цього, але ті відповіли, що «городові козаки» збагатилися, а вони давно не мали здобичі. Їх підтримали також мешканці Кременчука. Тоді Хмельницький послав на Запорожжя військову експедицію, очолювану Скочком та іншими старшинами. Вона придушила виступ непокірних. Було схоплено трьох полковників, яких гетьман наказав розстріляти.

Союз Хмельницького з Трансильванією, участь козацьких полків у боротьбі проти Речі Посполитої, дружні стосунки зі Швецією — все це, звісно, стривожило Москву. Для з'ясування ситуації

10 березня до Чигирин завітав стольник Кікін, який заявив Хмельницькому про невдоволення царя діями гетьмана, котрий об'єднався з Дьєрдем II Ракоці, щоб посадити того на польський трон (це всупереч тому, що польські пани погодилися обрати своїм королем російського царя, чому гетьман повинен був сприяти). Якщо ж тепер він послав військо на Польщу, то мусить подбати, щоб зайняті території підпорядкувати владі Олексія Михайловича: «Промышляй над поляками і приводь до цього, щоб Корона польська з Литовським великим князівством була під царською рукою разом із Московською державою». Щодо переговорів гетьмана зі шведським королем, то цар не забороняє їх, але Хмельницький має викласти перед Карлом X усі його «неправди» стосовно царя й порадити шукати згоди з Росією.

Свою позицію Хмельницький обґрунтував у листі до Олексія Михайловича від 13 березня. Насамперед гетьман доводив необхідність надіслати проти Польщі полки, бо підрозділи її армії «многие обиды и убивства християном многжды, выпадаючи ис Каменца из иных мест, починили...», в силу чого «поставили было есмя для обереганья ваших царского величества украинских городов людей ратных на пограничю несколько тысяч людей». Намагання ж польського уряду схилити хана до нападу на Україну спонукали його, гетьмана, до рішучих дій: «Ратным людем пойти велели есмя там, где б неприятелей веры нашиє ляхов имели найти». Щодо відносин із Трансильванією, то Хмельницький не підтверджував і не заперечував факту укладення договору з її правителем, а лише зазначав: військо було послане не для того, щоб зробити Ракоці польським королем, а щоб «неприятелей наших, где ни есть объявятся... громили». Торкнувся Богдан і характеру відносин Росії з Польщею. Оскільки цар у листі до українського володаря нарікав, що польські пани всупереч домовленості у Вільно не йдуть на обрання його на польський трон, той нагадав: він, гетьман, і раніше неодноразово попереджав російський уряд «о тех хитростях лятцких», що вони «с вами великим государем, с вашим царским величеством, поступают хитро и не по правде и что они того договору в совершение никогда не приведут...». Не приховав Хмельницький і мети приїзду до Чигирин Беневського: «Чтоб нас от вашей царского величества высокие и крепкие руки отлучить и чтоб мы с ляхами учинились попрежнему в совете

и в соединенье». Польський посол відверто заявляв, «что те статьи, на комиссии Виленской учиненные, никогда не придут в совершение, и говорит, что де та комиссия нужды ради великие была, чтоб де царское величество не наступал с ратными людьми; а того де они [не] мыслили, чтоб ваше царское величество на Коруну Польскую и Великое княжества Литовское имели обирать или короновать». Гетьман прохав царя зберігати приязнь до Війська Запорозького й не вірити його недоброзичливцям, обіцяв написати Карлові X «о его неправдах, чтоб с вашим царским величеством не воевал». Свою вірність союзові з Росією він засвідчив і в листі до Лопухіна.

У наступні дні основну увагу Хмельницький приділяв переговорам з польським та австрійським послами. Щодо контактів із Беневським, то тут через відсутність належної джерельної бази залишається чимало нез'ясованого. Л. Кубаля припускає, що ґрунтовно обговорювалося питання про кордони України й було визначено, що вони проходять від гирла до верхів'я Дністра, а звідтіля — до верхів'я Горині, далі — вздовж Горині до Прип'яті, а по ній — до Дніпра, по Дніпру до Бихова, далі — понад р. Сож до Смоленського повіту по Рослав. Із цим твердженням важко погодитися, бо відсутні будь-які дані про готовність польського уряду піти на такі великі територіальні поступки.

Затягувалися домовленості й із Парцевичем, котрий, як і гетьман, постійно хворів, тому його часто заступав секретар К. Маріанович. Останній не скупився на пригощання козацьких старшин та на коштовні подарунки, але й це не допомогло йому схилити гетьмана до пом'якшення своїх вимог. Схвалюючи ініціативу імператора виступити посередником у переговорах із королем, Хмельницький не поспішав брати на себе будь-яких конкретних зобов'язань. Маріанович не без злостивості нарікав на нього як на «дикого, захопленого своїми перемогами ведмедя». Нарешті, наприкінці березня Парцевичеві оголосили, що не можуть дати остаточної відповіді без висновку старшинської ради. Її вирішили скликати після святкування Пасхи (29 березня).

Крім питань, що стосувалися зовнішньополітичної діяльності уряду, треба було обрати спадкоємця гетьманської булави, оскільки стан здоров'я Богдана Михайловича катастрофічно погіршувався. Він уже майже не рухався, частішими ставали напади

Юрій Хмельницький.

Гравюра на металі.

Друга половина XVII ст.

люті, які наводили жах на присутніх. О. Виговський розповідав російським послам, що Хмельницький «добре ошалел и в болезни на всякого сердит; лутче б того не жить, чтоб его не видеть, или от него побегать». Син скаржився Остапові «на гетманово злодейство» й що на його «неправду никоими мерами угодить не мочно». Кого ж передбачалося обрати на гетьманство? Єдиним претендентом виступав 15–16-річний син Богдана Юрій. Постає питання, чому досвідчений політик, який рідко помилявся у прийнятті рішень, пішов на цей крок. Адже він не міг не бачити, що хворобливий, неврівноважений, слабовільний юнак у надзвичайно складній

ситуації не спроможний нести важку ношу — булаву гетьмана України. Зрозуміло, його штовхала до цього батьківська любов до єдиного сина. Чимало важило й честолобство — бачити спадкоємцем Юрія, щоб у такий спосіб закласти династію Хмельницьких — володарів України. Але не ці фактори були вирішальними. Справа в тому, що на цей час Богдан добився серйозних успіхів в утвердженні гетьманської влади. За свідченням у 1656 р. польського посла в Трансильванії, Б. Хмельницький став монархом, «володарем Русинських країв». Розуміючи небезпеку міжусобиць старшинських угруповань та окремих осіб, він і вирішив запровадити в Україні монархічну форму правління. Цей крок засвідчував глибоке розуміння ним історичної перспективи розвитку Української держави. В існуючих умовах така форма правління сприяла б консолідації еліти й суспільства навколо державної ідеї, розвитку національної самосвідомості, давала шанс уникнути боротьби за булаву.

У другій половині березня полковникам (а також, за свідченням київського полковника П. Хмельницького, війтам і бурмистрам) були розіслані універсали — з'їжджатися на раду. Можна прийняти думку М. Грушевського, що рада працювала з 5 по 11 квітня. Її основним рішенням стало обрання гетьманом Юрія. За словами генерального обозного Ф. Коробки, «за старостью и за болезнью гетманство свое здал (Б. Хмельницький. — Авт.) за згодою полковников и всего войска сыну своему Юрию; а ныне-де он в 16 лет, и булаву-де ему гетманскую дали; только-де власти ему никакие не имеет, покаместа отец его и жив будет (курсив наш. — Авт.)». Так було зроблено вирішальний крок на шляху утвердження в Україні монархії у формі спадкового гетьманства.

Рада погодилася на посередництво Австрії в переговорах із Польщею, про що 15 або 16 квітня було повідомлено Парцевича. За свідченням австрійського посла, гетьман заявив про бажання служити імператорові, мати однакових друзів і ворогів, висловлював готовність послати військо проти його противників і відкликати з походу Ждановича. Однак дані заяви, як слушно зазначав І. Крип'якевич, були звичайною дипломатичною ввічливістю. Практично ж результатом місії Парцевича стала згода українського уряду на посередництво Австрії в переговорах із Річчю Посполитою. 18 квітня під час прощальної аудієнції австрійському посольству було вручено листа Б. Хмельницького до Фердинанда III з висловленням вдячності імператорові, заявою про готовність прийняти запропоноване посередництво, але за умови, «якщо тільки не буде заподіяна ніяка кривда безпеці і цілості нашої держави (курсив наш. — Авт.)», тобто якщо Польща визнає інтереси України.

Очевидно, рада відхилила пропозиції польського уряду, передані Бенєвським, котрому (імовірно, 18 квітня на відпускній аудієнції) вручили листа до короля: у ввічливій формі гетьман нагадував, що провина за напружені відносини з Україною лягає на Польщу («нас признано негідними ласки»); торкнувшись ходу переговорів з його послом, підкреслював, що їх вели так, аби «не принизити величності вашої королівської милості, але і щоб і наші вольності не занепали». В усній формі Бенєвський мав пояснити Янові Казимиру причини, чому «повністю не здійснені бажання вашої королівської милості...». Не прийнявши пропозицій

польського уряду, Богдан, однак, з тактичних міркувань не відкидав можливості ведення дальших переговорів. У листі до канцлера Корицинського він висловив побажання встановити мир, щоб припинилося «пролиття невинної людської крові», а І. Виговський натякнув Янові Казимиру, що старшинська рада висловила-ся за можливість підготовки якогось проекту договору. На думку М. Грушевського, існував проект угоди чи нової польсько-української унії, де говорилося про Велике князівство Руське у складі двох воєводств — Київського та Чернігівського (Брацлавське мало бути повернутим Польщі). Але, на наш погляд, Б. Хмельницький не міг піти на такі великі поступки Польщі. Очевидно, йшлося про висунення ідеї перетворення Речі Посполитої на триєдину державу — України (в її етнічних межах), Литви й Польщі — як основи для подальших переговорів. За свідченням одного з джерел, «вся таємна справа й сама сила тих листів (від гетьмана і старшин. — *Авт.*) доводять, що козаки хочуть мати, як і Литва, своїх печатарів, гетьманів, маршалків, котрі займуть уряди теперішніх правителів».

Відіславши австрійських і польських представників, гетьман вирішив направити до Москви посольство, очолюване полковником Коробкою. Аналіз виданої йому інструкції від 23 квітня та листа до Олексія Михайловича свідчить, що український державотворець привертав увагу російського уряду до зростання загрози нападу Порту й Криму, а також до спрямованої проти Росії діяльності польської дипломатії. Тому просив дати розпорядження збирати війська, бо він, гетьман, уже наказав частині полків гуртуватися біля Дністра. Б. Хмельницький повідомляв про наслідки переговорів із посольствами Польщі та Австрії, про обрання гетьманом Юрія й клопотався, щоб цар виявив до нього милість. Прибувши до Москви 11 травня, Коробка через три дні в Посольському приказі виклав прохання Б. Хмельницького надіслати допомогу проти татар і турків, «чтоб не дожидая на себя их приходу, заранее промысл о них чинить», а також повідомив, що гетьман почав зосереджувати козацькі підрозділи в околицях Могильова, де була переправа через Дністер. Щодо корпусу Ждановича, то, за словами посла, він навіть у разі нападу турків повинен вести боротьбу проти Польщі. Коробка передав запросини гетьмана Олексію Михайловичу до Києва, щоб там «митрополита на

митрополю (С. Косов помер. — *Авт.*), а гетманова сына на гетманство благословил». 18 травня Коробці в Посольському приказі вручили царського листа, з якого видно, що російський уряд доручав Хмельницькому вступити в переговори з пашею й мирно владнати справу, але якщо турки забажають перейти Дністер, то захищатися. Відносно стосунків із Польщею та Швецією давалася досить ухильна відповідь (проте, щоб уникнути загострення відносин із Річчю Посполитою, було вирішено послати наказ Ждановичу повернутися назад). Російський уряд не заперечував проти обрання Юрія спадкоємцем батькової булави.

Гетьман продовжував підтримувати зв'язки з литовськими магнатами. У другій половині квітня він отримав листа від П. Сапіги. Відповідаючи йому 24 квітня, Б. Хмельницький не приховував схвального ставлення до перспективи замирення: «Ми дуже дякуємо за такі з нами взаємовідносини, *але серйозно заявляємо, що не погодимось, ані дозволимо того, що може бути нехтуванням або зневагою наших вольностей* (курсив наш. — *Авт.*)». Стосовно Віленської комісії гетьман зазначав: коли Москва захоче її реалізувати «у статтях та довести її до кінця, думаємо, що і нас повідомить про свої задуми». При цьому чітко зафіксував позицію українського уряду: «Ми від себе запевняємо, що не відступимося від укладеної умови *і погодимось з рішенням царя його милості, аби тільки не була нам нав'язана неволя, якої не бажать і найменші народи* (курсив наш. — *Авт.*)».

Навіть на смертному одрі Богдан-Зиновій продовжував дбати про захист інтересів православної церкви. Так, він рішуче доби-вався повернення володінь Й. Тукальському, захоплених шляхтою в Пінському повіті. У листі до П. Сапіги від 25 квітня попереджав великого гетьмана литовського: «Сам... зверни увагу на те, чи може таким чином здійснитися між нами мир, до якого... прагнеш. Навпаки, ми вважаємо, що поки не буде задоволена кривда Божого слуги, ми не можемо приступити до порозуміння між собою». 16 і 18 квітня гетьман віддав Густинському монастиреві села Левки та Полове, наприкінці травня надав чернігівському єпископові Лазарю Барановичу у володіння маєтки єпископства. Імовірно, наприкінці квітня — на початку травня він розіслав універсали до єпископів із пропозицією обрати собі нового митрополита замість покійного С. Косова.

Тим часом починає окреслюватися тенденція до різкого погіршення міжнародного становища України. Передусім набуває реальності загроза вторгнення татарської орди. 25 квітня до Бахчисарая з'явився турецький чауш із наказом вирушити в похід проти Молдавії та Валахії. Та є дані, що хан уже послав туди окремі чамбули, випередивши це розпорядження. Ще 24 квітня перекопський бей Кельмамет Ширинський заходився з'ясовувати можливості переправи орди через Дніпро. Добре, що в результаті завбачливості гетьмана в місцях імовірних переправ противника були зосереджені козацькі полки. Щоправда, трохи раніше підрозділам Іслам-мурзи вдалося форсувати ріку й зупинитися в урочищі Копкой, однак рухатися далі він не наважувався. За таких умов в першій половині травня біля переправи поблизу Шен-Керменя розгорілися бої. Спочатку кількатисячний корпус Ширинського здобув певні успіхи, але згодом козаки оточили його, завдали поразки й відкинули за Дніпро. Магомет-Гірей, який наприкінці травня прибув сюди, також потрапив у скруту: вночі козаки на «чайках» тихо підійшли до берега й напали на його табір. Невдача хана сприяла загостренню міжусобної боротьби серед кримської верхівки, внаслідок чого Магомет-Гірей мусив відійти до Перекопу. Із Стамбула йому прийшло розпорядження не нападати ні на Росію, ні на Україну. Тоді хан знову повертається до думки про похід на Молдавію та Валахію й починає переговори з гетьманом щодо пропуску орди через Дніпро.

Б. Хмельницький відхилив ці домагання Магомет-Гірея. У 20-х числах травня він відповів йому, що татарам нічого робити за Дніпром, бо російський цар помирився з польським королем, водночас дав розпорядження наказному гетьманові збирати військо для відсічі кримцям. На початку червня в Лівобережній Україні було зосереджено кілька козацьких полків, готових відбити напад ординців. Збиралися сили й на Правобережжі — неподалік Умані на р. Гнилий Ташлик. Керівникам козацьких залог у містах було звелено приготуватися до можливого вторгнення татар. А далі сталося малозрозуміле, що перекреслювало попередні кроки українського правителя. За свідченнями полоненого білоруса О. Кушніра російським послам у Криму, гетьман вирішив відвести війська й дозволити ханові переправитися через Дніпро, щоправда, з попередженням: якщо татари вчинять напад, то козаки готові

бити їх. На нашу думку, Богдан не міг дати такого наказу, оскільки це ставило б під удар кампанію Дьєрдя II Ракоці та Ждановича проти Польщі. Тому поділяємо припущення Г. Саніна, що цю вказівку козакам від імені Б. Хмельницького міг дати І. Виговський, який побоювався успіхів угорсько-українського війська в Польщі. Чому? По-перше, вони сприяли б посиленню авторитету одного з найвпливовіших старшин, можливого суперника в боротьбі за гетьманську булаву — Ждановича (генеральний писар рвався до неї). По-друге, під час зустрічей із Беневським Виговський пообіцяв домогтися відкликання корпусу київського полковника.

Переправившись через Дніпро, хан подався в район Очакова, а нурадин-султана відправив до Кам'янця. Відомо також, що в першій половині червня гетьмана відвідав ханський посол, який схилив його розірвати союз із угорським князем і вдарити на нього та його союзників. Хмельницький відмовився й відрядив до Магомет-Гірея свого посла, який попередив хана: коли той хоче підтримувати дружні взаємини з Україною, то повинен припинити наступальні операції проти союзників гетьмана. Водночас Хмельницький наказав козацьким полкам вирушити в район Кам'янця, щоб перекрити шлях татарам.

Із середини травня почало погіршуватися становище Дьєрдя II Ракоці та Ждановича, хоча їхнім військам й удалося зайняти Брест. Справа в тому, що Карл X, довідавшись про вторгнення датської армії в Бременське князівство, вирішив таємно покинути князя в Польщі самого та ще й прихопити із собою кілька тисяч козаків, що викликало гостру реакцію з боку трансильванського правителя. Втративши підтримку шведського короля, князь виявив себе поганим політиком і ще гіршим полководцем. Надмірно честолобний, запальний і брутальний, він почав конфліктувати зі Ждановичем і козацькими полковниками. Як видно із записів трансильванського посла в Україні Шебеші, Жданович нарікав на те, що князь не тримав його в курсі справ, дивився на козаків «не як на союзників, а так, як на молдавського та мултянського воєводу». У відповідь козаки почали домагатися повернення додому, відмовлялися залишати район Бреста, щоб іти разом із шведським військом на Буг, під Варшаву. У принципі не викликає заперечень думка М. Грушевського, що, враховуючи плани українського уряду, відхід звідсіля козаків

був недопустимим. Навпаки, слід було закріпитися тут, дочекатися допомоги від гетьмана або, якби становище складалося безнадійним, відступити в Україну. Однак їх удалося схилити до згоди з Дьєрдем II Ракоці, що було початком майбутньої катастрофи. Стосунки князя з козаками залишалися вкрай напруженими. У середині травня він змушений був дозволити їм відправити з Янова частину возів, з якими на батьківщину вирушили окремі козацькі підрозділи. У ніч на 24 травня спалахнув заколот козаків, які відмовилися слухати старшину й іти разом із князем. Вони почали збиратися додому. Збурення вдалося погамувати шляхом переговорів із козаками українського шляхтича Юрія (Єжи) Немирича та шведського посла при князеві Г. Штернбаха. З Немирова Ракоці рухався через Нур, Брок, Пултуск. Переправившись через Віслу, взяв в облогу Варшаву. Після прибуття до нього підрозділів фельдмаршала Штеєнбока князь 9 червня здобув місто.

У цей же час польська армія Є. Любомирського вступила в Трансильванію в районі Мукачєвого й, знищуючи все на своєму шляху, почала просуватися вглиб країни. Було спустошено понад 300 міст і сіл. Довідавшись про це, Ракоці впав духом, а ще більше запанікував, коли дізнався 11 червня, що Карл X, покидаючи Польщу, відкликає до себе Штеєнбока. Наступного дня шведи відступили від залишеної князем Варшави; козаки обіцяли супроводити його до Кракова, а потім повернутися на батьківщину. Тепер Ракоці починає шукати шляхів до порозуміння з Польщею (за свідченням французького посла Х. Герлона, котрий перебував при Карлі X, князь ладен був досягти цього за будь-яку ціну), уряд якої 17 травня добився укладення нового договору з Австрією. Остання повинна була виділити на допомогу Польщі 12-тисячний корпус із артилерією, послати своїх жовнірів до залог Кракова та Познані, здобувала право на половину прибутку від соляних жуп у Величі та Бохні, брала на себе посередницькі функції в переговорах із Бранденбургом та Україною. У додатковій декларації король і п'ять найвпливовіших сенаторів зобов'язувалися після смерті Яна Казимира обрати Габсбурга на польський трон. Як бачимо, польський уряд досить вправно приторговував короною, пообіцявши її спочатку домові Романових, а потім — Габсбургам. Почалося зближення Польщі з Данією та Норвегією, яке через два

місяці завершилося укладенням воєнно-політичної угоди, спрямованої проти Швеції.

Прагнення Дьєрдя II Ракоці, починаючи з 11 червня, порозумітися з Польщею відразу ж насторожило козаків. Жданович скаржився гетьманові, що князь не пускає їх проти поляків, з котрими веде переговори, нарікав на погане ставлення до козаків, ігнорування позицій козацької старшини. Тому наказний гетьман і полковники вирішили відступати в Україну. У 20-х числах червня між Сандомиром і Завіхостем козаки разом з угорцями форсували Віслу й, переслідуювані підрозділами польської армії, через Туробин і Замостя вирушили в напрямку Жовкви. Отже, унаслідок зміни міжнародної ситуації, політичних прорахунків Карла X та Дьєрдя II Ракоці, похід угорців і козаків проти Речі Посполитої зазнав цілковитої невдачі, що означало крах задуму Б. Хмельницького добитися перемоги над Польщею в союзі зі Швецією й Трансильванією.

Оскільки російський уряд не вдовольнився поясненнями Б. Хмельницького, даними в березні стольникові Кікіну, 3 червня до столиці України прибуло посольство на чолі з Ф. Бутурліним. Наступного дня, хоч і тяжко нездужаючи, гетьман повідомив його про бажання зустрітися. Не в змозі підвестися з ліжка, він прийняв послів лежачи.

Змучений хворобою Хмельницький доручив І. Виговському розпочати переговори, бо сам не мав сил. Та ця пропозиція раптом викликала гостро негативну реакцію посла, який став вимагати вислухати його, оскільки він, Бутурлін, посланий царем до гетьмана, а не до писаря. Хмельницький слушно зауважив, що при такому стані здоров'я йому не слід займатися державними справами. Однак Бутурлін продовжував наполягати, через що йому було запропоноване компромісне розв'язання проблеми: коли гетьманові легше, він сам вислухає послів, а тепер, за звичаєм, запрошує їх до столу. І тут сталося непередбачене, чого раніше ніколи не було: послі відмовилися сісти за стіл, що було ігноруванням елементарного дипломатичного етикету й проявом грубої неповаги до правителя Української держави. Окольнічий ніби забув, що перед ним не опальний воєвода, а гетьман України. Ледве стримуючи себе, господар дому зауважив, що всі попередні російські послі в нього обідали й пили за царське здоров'я, якщо ж вони тепер

вчинять інакше, він розцінить їхні дії як царську немилість до себе. Подібна заява вмить протверезила Бутурліна, котрий не мав права йти на ускладнення політичних стосунків з Україною, й він погодився пообідати. За столом росіян особисто частували Богданова дружина Ганна та дочка Катерина (дружина Д. Виговського), а також І. Ковалевський. Гетьман велів налити собі в срібний келих угорського вина, підтримуваний присутніми, звівся на ноги й випив за «государево многолетное здоровье», після чого знову ліг на постіль.

5 червня російські посли повідомили Б. Хмельницького про бажання зустрітися. Оскільки через поганий стан здоров'я він не міг їх прийняти, переговори розпочалися таки з І. Виговським. Насамперед йому подякували за вірну службу російському урядові. Зі свого боку генеральний писар роз'яснив причини укладення союзу України зі Швецією, Трансильванією, Молдавією та Валахією. За його словами, це довелося зробити після того, як стало відомо, що цар уклав мир із Польщею на основі Поляновського договору, а звідси виникла загроза повернення Війська Запорозького під владу польського короля. Варшава почала підбурювати проти України сусідні держави, й, щоб не допустити створення антиукраїнської коаліції, було вкрай необхідно укласти з правителями названих держав угоди «о любви и о приязни». Росіяни висловили подив щодо зближення зі шведським королем — супротивником царя, і закинули українцям: разом із Карлом «коруну Польскую, на которую обрали великого государя нашего, его царское величество, разоряете и грабите и крови християнские проливаете великие». Виговський передав гетьманові зміст розмови, після чого знову зустрівся з послами й повідомив: із Ракоці у них не було домовленості, щоб, розгромивши поляків, зробити його польським королем. Коли ж він сам це вчинить, то гетьман розпочне з ним боротьбу. Після цього посли натякнули, що через посольство С. Богдановича-Зарудного та П. Тетері Хмельницький прохав надіслати воєвод до Києва, Чернігова, Переяслава та Ніжина. Крім того, нібито передбачалося, що частина доходів мала йти на утримання воєвод і приказних людей. З цією новою інформацією І. Виговський та Ю. Хмельницький, котрий теж був присутній на переговорах, знову побували в гетьмана, а повернувшись, переказали, що він хоче бачити царя на польському троні.

Що ж до дружби зі Швецією, то вона триває давно, з часів королеви Кристини.

За наполяганням московського посольства гетьман погодився 9 червня прийняти його. Незважаючи на стан хворого, Бутурлін почав «с большим вичетом» докоряти за те, що українці обіцяли царю вірно служити, бути «во всей его царского величества воле и в послушанье», а тепер пішли на союз із Дьєрдем II Ракоці, «соединились с неприятелем» — шведським королем, без царського дозволу послали Ждановича в Польщу. Тон цих нотацій обурих Хмельницького, й він, не стримуючи гніву, «говорил сердитую», що ніколи не піде на розрив відносин зі Швецією, бо у них давні приязнь і згода — ще з тих часів, коли козаки не перебували в підданстві його царської величності. Висловив і своє невдоволення укладенням Віленського перемир'я, протиставивши при цьому позиції шведського та російського урядів: «И Шведи де люди правдивые, всякую дружбу и приязнь додерживают, на чом слово молвят», а царська величність «над ним гетманом и надо всем Войском Запорожским учинил было немилосердие свое: смиряся с Поляки, хотел было нас отдати Полякам в руки». До того ж поширилися чутки, що цар посилає проти козаків, шведського короля та Дьєрдя II Ракоці 20 тис. ратних людей. А українці, коли ще не були у підданстві царя, служили йому, протягом дев'яти років відмовляли хана від походів на Росію. І навіть тепер, будучи вірним царю, він, Богдан, збирається в похід проти бусурманів, хоча, можливо, «в той моей нынешней скорби в дороге случится смерть, и мы де для того везем с собою и гроб». Не обминув гетьман і версії, начебто він клопотався перед російським урядом про направлення в ряд українських міст московських воєвод, категорично заперечивши цю вигадку та заявивши, що не лише не давав подібного розпорядження своєму посольству, але й гадки не мав, щоб у Чернігові, Переяславі та Ніжині були воєводи зі сторони, на утримання яких ще й мали йти прибутки. Адже під час переговорів із Бутурліним домовилися про перебування воєвод лише в Києві. Стосовно ж доходів, які має військовий скарб, то вони невеликі й витрачаються для поточних потреб і дипломатичної діяльності. Принагідно Хмельницький звернув увагу послів і на той факт, що коли з ним у спілці були татари, то «*ево слушали, билися и кровь свою проливали по ево гетманству веленью*» (курсив

наш. — *Авт.*)». Відверто було поставлено під сумнів правильність зовнішньополітичного курсу російського уряду: «Только де то мне гетману в диво, что ему, великому, государю, его царского величества бояре *доброго ничего не порадят: коруною Польскою еще не обладали и о миру в совершение еще не привели, а с другим панством, с Шведы, войну всчали!* (курсив наш. — *Авт.*)». Цілком слушно було підкреслено, що коли б не угоди зі Швецією, Кримом, Трансильванією, Молдавією та Валахією, то Польща б разом із ними «нас бы всех, царского величества подданных, в Малой Росіи высекли и выжгли и пусто учинили; хотя было нас царскому величеству и обронит, ино бы его царского величества рати на вспоможенъе вскоре не подоспели, а мы бы все марне згнули...».

Отримавши гідну відповідь, російські послы виявилися цілком безпорадними й, не маючи змоги спростувати наведені аргументи, просто обмежилися «типовими» обвинуваченнями у порушенні присяги, невдячності, запам'ятуванні допомоги з боку царського уряду. Бутурлін заперечив лише намір царя віддати Україну «в подданство польському королю», а також чутку про надіслання проти козаків 20 тис. ратних людей. Трохи заспокоївшись, гетьман запевнив, що не має гадки виходити з царського підданства, а тепер, втомившись, більше не може вести розмову.

Наступного дня Хмельницький послав до росіян І. Виговського з вибаченнями за свою вчорашню нестриманість: «Вам... о том за зле не иметь, потому что гетман добре был болен, только порадывались тому, что вы у него в доме хлеб ели. А что в тяжелой своей болезни запалчиво то говорил, чтоб ему то пробачить...». Від себе писар зауважив: гетьман «в скорби своей ныне на всех сердитует, нрав такой имеет, а нас всех бранит, и за малое нечто подойтить нелзе».

13 червня послів було запрошено на нову зустріч і ще раз підтверджено, що Україна немає наміру поривати з Росією. Богдан просив передати царю, щоб не вірив тим, хто поширює такі чутки. Щодо союзу з шведами й трансильванцями, то він, гетьман, пішов на нього зі страху, що Олексій Михайлович «нас обратил до них, ляхов». Відносно ж польської корони хоче, щоб її отримав цар. При цьому пропонував російському урядові помиритися зі Швецією, «а мы того чаем, что Швед к мирному договору будет послушен», а коли відмовиться, то на шведського короля «иной

способ учиним». Як і раніше, український державець — досвідчений дипломат — був упевнений, що цей союз допоможе Росії та Україні «начатое дело с Ляхами к концу привестъ», щоб «до конца выкоренити и соединяться с посторонними государствами не дати». Вкотре уже він намагався переконати російський уряд в ілюзорності сподівань на отримання царем польської корони: «То мы... ведаем: хотя будет словом великого государя нашего его царское величество, на коруну Польскую и обирали, дела *никакожды б то не сталоь то обирание: по лукавому их* (поляків. — *Авт.*) *вымыслу на успокоение то они замыслили...* (курсив наш. — *Авт.*)». Торкнувся Хмельницький і спільного з російським військом походу в 1655 р. на західноукраїнські землі. Не без гіркоти зауважив, що справді забороняв штурмувати Гусятин, бо в місті було багато православних. Він прагнув, розгромивши кватерне військо, йти далі в Польщу, щоб здобути коронні міста й приводити їхніх жителів в царське підданство, але «тому нашому замыслу послушны быти не похотели, пошли за шарпаниною й гонялись за корыстью». Вкуп, узятий зі Львова, був розданий «ратным бедным людям». Коли зайшла мова про передачу гетьманської влади його сину, Богдан Михайлович сказав, що за домовленістю із полковниками це відбудеться пізніше, «а ныне де, пока жив буду, гетманство и всякое старшинство держу при себе». Він рішуче відхилив прохання послів про відведення в Києві землі російським стрільцям, бо будуть тоді «хлопоты и плач великий, и на чужих землях трудно поселить». Проти цього прохання різко висловилися також І. Виговський (потім виправдовувався, що зробив це за гетьманським наказом) та І. Ковалевський, оскільки це спровокує «лютую беду». 18 червня послам було дано відпускну аудієнцію, під час якої вручено листа до Олексія Михайловича із запевненням, що від його «царского величества высокой руки отлучны не будем».

Це останнє прийняте Хмельницьким посольство з Росії продемонструвало непохитну рішучість тяжко хворого гетьмана обстоювати інтереси Української держави, передбачені укладенням з Росією договором. Він відхилив домагання царського уряду закріпитися в Україні шляхом направлення до ряду українських міст російських воєвод і роздачі стрільцям землі в Києві. Отже, спроба царя зробити перший крок до обмеження закріплених договором 1654 р. прав Української держави зазнала невдачі.

У ці ж дні Хмельницькому стало відомо про наближення до Чигирини шведського посольства. Цю новину приніс у другій половині дня 11 червня Д. Колугер. Приймавши його, Богдан недвозначно заявив: якщо Карл X направив сюди Г. Лілієнкрону з такими ж пропозиціями, які вже привозив Г. Веллінг, то немає рації розпочинати переговори, й уточнив, що українці *«бажали б отримати всю країну між Віслою й тутешніми місцями (курсив наш. — Авт.)»*. Колугер мав доручення від бранденбурзького курфюрста Фрідріха Вільгельма вдруге запропонувати Україні *«укласти дружбу»*. Отримавши відповідну інформацію від Колугера, Лілієнкрона поспішив запевнити І. Виговського, що привіз із собою нову королівську інструкцію, тому гетьман погодився на переговори.

12 червня шведський і трансильванський послы наблизилися до Чигирини. Їх зустріли в передмісті І. Виговський і Ковалевський. Першим гетьман вирішив прийняти Лілієнкрона, взяв у нього інструкцію, вислухав стислий виклад позиції короля й доручив Виговському ґрунтовно опрацювати з послами текст майбутнього договору. Звісно, головна увага була приділена долі західноукраїнських земель.

Проникливому шведському послові стала ясною причина провалу місії Веллінга — той заявив про бажання Карла залишити за собою такі міста, як Кам'янець-Подільський, Львів та інші — до Бара. Від І. Виговського посол довідався також, що Веллінг мав необережність висловити сумнів, чи доцільно козакам мати так багато земель, які вони навряд чи зможуть захистити. Це було сприйняте Хмельницьким *«дуже погано»*. Лілієнкрона зрозумів також, що тепер гетьман не піде на розрив договору з Росією. 12 червня він повідомляв Карлові, що козаки не бажають поривати з Москвою, завбачаючи небезпеку нападу турків і татар (отже, їм необхідно заручитися надійною підтримкою), і зробив висновок, що *«немає жодних засобів схилити їх до інших намірів, про які доручено мені [домовлятися] вашою королівською милістю»*. Гетьман пообіцяв послати до Карла для продовження переговорів Ковалевського, а також звернув увагу Лілієнкрони на несприятливий час для поїздки до хана, який із військом стоїть над Дністром поблизу козацьких полків. Він пояснив, що доки не отримає відповіді від Магомет-Гірея, не зможе надати допомоги королю, хоч

українська армія й готова до виступу. Б. Хмельницький також намагався з'ясувати, де тепер перебуває Карл і як складаються справи в шведській армії. Під час наступних бесід, які вів І. Виговський, послу було заявлено, що хоч би хто володів Польщею й хоч би хто панував у ній, українці хочуть залишити за собою землі по Віслу й нікому їх не віддадуть.

Угорський посол Шебеші під час переговорів з українською стороною передав Богданові листа від князя та *«Пункти»* стосовно відносин України з Росією і Кримом. Тоді гетьман порушив питання про претензії Трансильванії на землі в районі Бар — Кам'янець — Львів. Шебеші переконував, що немає повноважень добиватися цих земель для Дьєрдя II Ракоці. Не довіряючи йому, Хмельницький велів прибути Колугеру й з'ясував, чи справді князь не давав подібних доручень. Лише після цього переговори розпочалися. Ракоці повідомляв про своє бажання стати польським королем. Навряд чи це могло викликати схвалення Хмельницького. Невдоволений він був також тривалим мовчанням князя, його ставленням до козаків, посланих разом із ним у похід. Гетьман прямо заявив, що хоче отримати українські землі по цей бік Вісли. Цю ж думку неодноразово підкреслювали й представники старшини: землі по Кам'янець і Львів — їхні, бо вони *«здобули їх... зброєю без чужої допомоги»*. Із записів Шебеші за другу половину червня видно, що Хмельницький схилився до думки про необхідність ліквідації Речі Посполитої як держави: козацька Україна мала отримати землі по правий бік Вісли, шведський король — Пруссію, Литву, Польщу по той бік Бугу й на дві милі за Варшаву, Дьєрдь II Ракоці — Краків і все, що на захід від Бугу аж до Варшави.

Хмельницький не без підстав підозрював Колугера у подвійній дипломатичній грі. Тому його вирішено було відпустити нібито з дорученням доставити листи шведському королю, бранденбурзькому курфюрстові, а також, можливо, правителям Молдавії та Валахії. У листі до Карла висловлювалося задоволення з приводу відновлення переговорів, повідомлялося про загрозу від татар, яка й змусила зібрати *«військо в похід»*. Цікаво, що в цьому листі чітко сформульовано один із найважливіших принципів, яких славнозвісний український полководець дотримувався у веденні воєнних дій: *«Ми вважали, що треба виступити*

з найбільшою швидкістю, щоб у самому моменті явної небезпеки нас не зустріли більші труднощі, бо пізно приходять ліки, коли не можна запобігти початку [хвороби]». У листі до Фрідріха Вільгельма гетьман засвідчував своє схвальне ставлення до пропозиції «скласти дружбу». Звертаючись до валаського воєводи Щербана, він висловився за дальший розвиток дружніх відносин між їхніми країнами. Звертає на себе увагу його титулування: «Божою милістю гетьман Військ Запорізьких».

Враховуючи зростання загрози татарського удару, а також існування суперечностей між Дьєрдем II Ракоці та Ждановичем, Б. Хмельницький приблизно 15 червня відправив розпорядження наказному гетьманові відступати в район Кам'янця-Подільського, куди в разі необхідності можна було б перекинути українське військо. У листі до царя від 10 липня гетьман повідомив про цей свій крок. Вважаємо, що в даному разі передбачався спільний відступ козаків і підрозділів угорської армії. Є свідчення ніжинського полковника від 29 червня, висловлені російському гінцеві до Трансильванського князя та Ждановича, що обом їм гетьман писав, аби «йшли під Камінець проти турків і кримців». Така ж інформація надійшла й від військового осавула Ковалевського. Ми не погоджуємося з М. Грушевським, що це рішення українського уряду було серйозним ударом по козацьких планах щодо Західної України, оскільки в тодішній ситуації необхідно було рятувати українсько-угорське військо від катастрофи. Робилося все можливе, щоб не допустити прориву орди на з'єднання з польською армією, тому тривав пожвавлений обмін послами та посланцями з Магомет-Гіреєм, котрий прагнув тепер через посольство Салагаша схилити козаків до спільного з татарами походу проти Трансильванії, Валахії та Молдавії й тим самим допомогти Польщі. За цих обставин робилася спроба прикритися (на нашу думку — вигаданим) розпорядженням султана, нібито в іншому разі він змушений буде разом із сілістрійським пашею напасти на Україну. Хмельницький відхилив цей шантаж і відправив до хана посольство В. Бута з попередженням, що коли орда нападе на союзні з Україною держави, то цар пошле своїх ратних людей, а також запорозьких і донських козаків розоряти Крим, а він, гетьман, виступить проти кримців спільно з Трансильванією, Молдавією, Валахією та Швецією. Водночас уживалися заходи для відбиття можливого татарського

набігу. Так, було направлено листа до белгородського воєводи князя Г. Ромодановського про загрозу об'єднання кримської й польської армій та їхнього наступу на Україну.

У другій половині червня хан остаточно дійшов думки про необхідність походу в район Кам'янця, щоб об'єднатися там із польськими полками. На деякий час гетьманського посла було ув'язнено. Татарські чамбули почали грабувати українські землі. За даними Лілієнкрони, на кінець місяця ними було спалено 18 міст. Відпускаючи, нарешті, Бута, Магомет-Гірей передав через нього, що оскільки його прохання про допомогу було проігнороване, тепер він піде з усіма — своїми й польськими — силами «просто на Козаков». У 20-х числах червня почалися бойові дії. Імовірно, полками Війська Запорозького командував наказний гетьман Г. Лесницький. Сюди ж Хмельницький направив з атрибутами гетьманської влади сина Юрія. За даними російських послів у Криму, особливої сили бої розгорілися перед днем Св. Петра (приблизно 26–27 червня). Козаки захищалися під прикриттям табору. Бій не виявив переможця і тривав далі. Зазнавши відчутних втрат, хан змушений був удатися до переговорів, які завершилися укладенням 2 липня перемир'я. На жаль, його умови й до тепер невідомі. Судячи з окремих фактів, схоже, що передбачався дозвіл татарам пройти до Кам'янця. Вісті про невдачу дійшли до Чигирини ще наприкінці червня. За свідченням шведського посла, козацьке військо не могло розгромити противника «внаслідок суперництва між полковниками».

Незгоди серед старшини, поза всяким сумнівом, мали безпосередній зв'язок із хворобою гетьмана та прихованою боротьбою старшинських угруповань за владу. Велику активність розгорнув І. Виговський, який не лише згуртував своїх прибічників, а й заздалегідь намагався прокласти шлях до порозуміння з Польщею та Кримом. Як розповідали російському посланцеві І. Желябужському козаки після кончини Хмельницького, генеральний писар прагнув гетьманства і «полковников добрит за то, чтоб его учинили гетманом». Певно, очікуючи з дня на день смерті ослаблого від хвороби Богдана, генеральний писар усіляко затягував переговори із шведським послом, прагнув перекрити надходження інформації до гетьмана (за винятком тієї, яку подавав він сам). Це особливо чітко проявилось після того, як Б. Хмельницькому стало

відомо про намір частини старшини перебороти владні повноваження, й він розпорядився стратити чотирьох із них. Лілієнкрона досить швидко зрозумів, що І. Виговський «після смерті гетьмана має намір захопити всю владу», бо не випадково ж весь час відмовляв йому в підписанні договору то під приводом погіршення стану здоров'я Б. Хмельницького, то нібито через відсутність тих старшин, чії підписи потрібні під текстом документа. 28 червня посол писав Карлу X, що генеральний писар навмисне затримує вирішення справи, бо очікує смерті гетьмана, яка «має статися з хвилини на хвилину», а тоді намагатиметься реалізувати свої честолюбні наміри.

Тим часом Хмельницький вживав заходів, щоб запобігти катастрофі армії Дьєрдя II Ракоці та Ждановича: він розпорядився, щоб Лесницький із Юрієм Хмельницьким вирушили їй назустріч; на допомогу брацлавському полковникові М. Зеленському відправив кілька полків, аби затримати просування татар; надсилав універсали в міста з повідомленнями про загрозу з боку ординців. Проте деякі з цих заходів уже запізнилися. Наприкінці червня татари вдарили на Брацлавський полк. 29 червня подільський полковник О. Гоголь звернувся з проханням до гетьмана надіслати допомогу, а Зеленський змушений був відступити до Брацлава. На початку липня Магомет-Гірей зупинився неподалік Рашкова й розпустив чамбули, а сам з основними силами вирушив до Кам'янця. Впали Ямпіль, Косниця та ряд інших подністровських міст. Не гаючи часу, Б. Хмельницький послав листа до Г. Ромодановського, прохаючи прибути з військом на допомогу. Водночас він наказав запорожцям іти на Крим, а також звернувся до донських козаків із проханням розпочати військові дії проти татар. До речі, донці діяли вельми успішно. Так, один із їхніх загонів під проводом Корнія Яковлева (хрещеного батька Степана Разіна) напав на ханство в районі Гезлева, Кафи, Карасьова та Херсонеса. Його акція нагнала страху на весь Крим. У середині липня запорожці атакували Шен-Кермен, і проти них виступив калга-султан. У районі Перекопу почалися бої.

На цей час припадає нова спроба варшавського уряду схилити українського державотворця до переходу в польське підданство. Ще 7 травня представники шляхетського війська та сенатори звернулися з Сокаля до нього з листом, в якому засвідчили

свою прихильність і висунули ідею поновлення переговорів. Король звелів Беневському знову відправитися до гетьмана (отримавши ухвалу сенату на повноваження на основі рішення сейму 1655 р.). Як видно з інструкції послу від 3 червня, він мав домогтися відкликання корпусу Ждановича та відправки на допомогу Польщі проти шведів 10 тис. козаків, а іншу їх частину повернути разом із татарами до Угорщини. Посол короля віз також листа до Магомет-Гірея з пропозицією, щоб хан допоміг вплинути на Б. Хмельницького. Зі свого боку, польський уряд обіцяв гетьманові забути все, що трапилося в минулому, гарантувати визнання гетьманського титулу за його сином. Ян Казимир направив ще й особистого листа правителеві України. На початку липня Богданові стало відомо (очевидно, від українського шляхтича Ю. Немирича, який прибув до Чигирина) про наміри Беневського. Є дані, що останній посилав до козацької столиці свого слугу М. Грабовського з повідомленням про свою місію. Його прийняв І. Виговський.

Незважаючи на тяжку хворобу, Б. Хмельницький, як і раніше, приділяв велику увагу вирішенню питань соціально-економічного життя держави. Так, у середині червня він видав купцям-грекам Павлу й Степану Юрійовичам дозвіл на безмитну торгівлю; 19 червня розпорядився повернути дітям колишнього паволоцького полковника І. Кучевича-Миньківського села Миньківці, Вербівка, Верхівця; шляхтянка Катерина Грязна 23 червня дістала підтвердження прав на свої володіння; наступного дня було видано універсали про затвердження запису на купівлю землі та будинку київському протопопові Михайлу Гунатерському та про закріплення земель за Лукашем Носачовичем.

Особливий інтерес для з'ясування позицій гетьмана стосовно шляхетського землеволодіння в останні роки його життя становить універсал від 28 червня про підтвердження прав шляхти Пінського повіту, яка визнала своє підданство українському урядові. Висловлюючи задоволення з того факту, що «Бог люб'язно схилив Пінський повіт до з'єднання з нами волею і серцем», Богдан підкреслював: «Одвічна мудрість, роздаючи шляхи загального співжиття, сама заборонила заподіювати лихо тим, хто творить добро..., не годиться, щоб за рибу вужа, за хліб камінь та інші лихі речі мав одержувати той, хто творить добрі діла». На основі цього

переговори з представниками шляхти повіту завершилися досягненням домовленості. Що вона передбачала? Очільник молодій держави зазначав, що відтепер «не будемо вороже з ними поводитися, ані посилати в їхні маєтності війська, крім окремих загонів безпеки...»; брав на себе зобов'язання їх «з усім військом захищати від ворогів, що наступають на них, хоч би наших близьких, які не слухали б нашої поради й не припинили б цього». Гарантувалася свобода віросповідання: «Щодо обрядів римської віри, з якою вони приєднуються до нас, то ми всі, Військо Запорозьке й наші нащадки, не перешкоджатимемо їм і не примушуватимемо жодного з них силою до православної, грецької віри». За костьолами залишалися маєтки, але тільки в разі, якщо вони раніше не були відібрані у православної церкви. Зазначалося, що Військо Запорозьке клянеться залишити шляхті богослужіння, проведення звичаєвих процесів, вільне навчання шляхетських дітей, всяку пошану римського духовенства. Водночас проголошувалася рішуча боротьба проти унії та сект «як причини великого лиха». Утім, представникам уніатського духовенства не закривався шлях до повернення в лоно православної віри.

Центральне місце в даному універсалі займає питання про права та обов'язки повітової шляхти в складі Української держави. Забезпечувалися привілеї, вольності, надані кожному станові за польських королів, із тією умовою, «щоб скоротити правні процеси та загородити вбогій шляхті дорогу до злиднів і надмірного ябедництва». За шляхтою довічно зберігалися здобуті чини, посади, «достоїнства» «як земські, так і військові». Залишалася чинною традиція обирати на місце померлих урядників нових, але гетьману належало право затверджувати кожного новообраного; щодо інших, які б «підлягали нашому рішення і волі, будемо розпоряджатися старшинствами, приймаючи до уваги повагу і пошану до заслужених згідно з рекомендацією нашого пінського старости». Полковникам і надалі дозволялося надавати військовій звання ротмістрів і поручників, однак вони «без нашого розпорядження не повинні нікому оголошувати війни, ані укладати нової дружби з ким-небудь, нас про це окремо не повідомивши».

Торкаючись шляхетського права землеволодіння, гетьман зауважував: «Спадковими маєтностями у Пінському, Мозирському і Турівському повітах, а також і в інших місцях, де б вони не

знаходились, дозволяємо вільно користуватися, з усіма прибутками, тим, *хто тільки виконає присягу вірності* (курсив наш. — Авт.)». За кожним шляхтичем зберігалися також васальні права, одержані від польських королів. Лише королівщини Пінського староства, «які належать до наших доходів, вилучаються з їх користування. Довічні ж надання повинні служити кожному до смерті, а після сконання кожного посесора вернуться в наше розпорядження».

Десь на початку липня до Чигирина прибуває царський посланець, голова московських стрільців А. Матвеев. Не знайдено джерел, які б проливали світло на хід і наслідки переговорів. У принципі поділяємо міркування М. Грушевського, що метою даної місії було досягнення домовленості про ліквідацію союзу Б. Хмельницького з Дьєрдем II Ракоці та Карлом X. Невдовзі після цього гетьман вирішив направити до Москви своє посольство для з'ясування ряду питань. Полковник П. Тетеря віз листа (від 10 липня), в якому повідомлялося про наступ кримського хана, намір польського посла приїхати до Чигирина, зверталася увага на можливість замирення зі Швецією (Хмельницький, як досвідчений дипломат, брав на себе посередницькі функції). Посольство мало добиватися врахування Росією інтересів України під час переговорів із Польщею чи Швецією. Оскільки ж почалися воєнні дії з Кримом, гетьман прохав царя дати розпорядження донським козакам «и иным астраханским и казанским войскам» об'єднатися із запорожцями й розпочати наступ на ханство. Він послав також листи наблизеним до царя особам, аби вони підтримали його клопотання про відправку армії на допомогу Війську Запорозькому.

Павло Тетеря.

Невідомий художник XIX ст.

Тим часом розвиток подій складався несприятливо для України. На жаль, через брак джерел досить важко з'ясувати хід воєнних операцій протягом червня — липня, включаючи боротьбу українського війська проти татарської орди, а також висвітлити процес з'єднання козацьких полків Г. Лесницького та Ю. Хмельницького з українсько-угорським військом. Окремі факти дають підставу гадати, що Лесницький не поспішав виконувати розпорядження гетьмана і йти на виручку Ждановичу та Ракоці, хоча хан, довідавшись про наступ козацьких полків, зняв облогу Зеленського, оточеного під Баланівкою, й подався до Кам'янця. Навіть 10 липня козацькі полки перебували ще тільки біля м. Капустин, де їх наздогнав царський гонець Желябужський. Звідси українська армія рушила в район Меджибожа.

Становище об'єднаного українсько-угорського війська погіршувалося з кожним днем. 29 червня чи 1 липня підрозділи С. Чарнецького атакували його під Магеровом і змусили відступати через болота. Запеклі бої розгорілися поблизу Жовкви. Вони показали, що Жданович і Ракоці, охоплені розгубленістю й панікою, фактично втрачають контроль над військом. Тому організацію оборони взяли до своїх рук деякі козацькі старшини та угорські офіцери. Завдяки їм та хоробрості рядових вояків удалося без особливих втрат перетнути болотну місцевість. Звідси окремі козацькі підрозділи пішли своїм шляхом, покинувши обоз. На деякий час Жданович і Ракоці вирішили роз'єднатися й просуватися окремо в напрямку Скалата. Основні сили на чолі з Ждановичем рухалися через Збараж та Ожегівці, інше угруповання, очолюване Ракоці, — через Зборів, Озерну, Тернопіль. Майже 3 тис. угорців і молдаван теж залишили князя й подалися через Галич на Снятин. Припускаємо, що недалеко від Скалата сталося об'єднання основних угруповань, і військо рушило в напрямку Меджибожа. Приблизно 10 липня С. Чарнецький, С. Маховський і Д. Вишневецький атакували козаків та угорців, але останні зуміли перебратися через болота коло Розволонців. Щоб затримати жовнірів, вони перекопали за собою греблю й залили водою навколишні поля, проте, наближаючись до Чорного Острова, знову потрапили у важкопрохідні болота; очевидно, 11 липня їх усе-таки вдалося подолати й наблизитися до Меджибожа. Через важкі переправи польське військо відстало, й здавалося, що виникла чудова

можливість рішучим і швидким маршем відірватися від противника й дістатися території козацької України, де можна було б об'єднатися з посланим їм на допомогу українським військом. Навряд чи польська армія наважилася б вступити на козацькі землі й продовжити там переслідування, оскільки це означало б розрив Віленського перемир'я з Росією. За даними «Щоденника» учасника походу у складі польської армії, ксьондза А. Пікарського, поляки мали намір переслідувати українців і трансильванців до Південного Бугу. Та саме в цей час відбувається малозрозуміла подія: Дьєрдь II Ракоці із власної ініціативи вступає в переговори з польським командуванням. Чому? Лілієнкрона засвідчує: князь пішов на укладення угоди через те, що його начебто покинули козаки, молдавани й валахи (відомо, що козаки роз'єдналися з військом князя 11 липня, тобто в момент, коли були подолані найважчі місця в околицях Чорного Острова й відкривався вільний шлях до Меджибожа, тим більше, що польська армія відставала).

Таке пояснення причин укладення угоди трансильванського князя з польським командуванням не дає відповіді на ряд питань. Зокрема, чому Жданович не залишив угорську армію напризволяще раніше, у значно складнішій ситуації, а вчинив це, коли ситуація для нього складалася сприятливо? Адже дії польської армії на той час не становили особливої небезпеки для союзників, — їй самій ще потрібно було вибиратися з болот. Анонімний автор «Реляції про розгром Д. Ракоці під Меджибожем» зазначає, що супротивник Речі Посполитої «пройшов через найважчі місця». Не випадково ж, розпочавши переговори з князем, польське командування затягувало їх, щоб устигнути переправити своє військо через Південний Буг в районі Чорного Острова. Постає й питання іншого характеру. Припустимо, що Жданович із козаками покинули союзника, однак чи було його становище безнадійним? Не слід забувати, що 15-тисячну армію Ракоці переслідувало тільки 6 тис. жовнірів. Окрім цього, до кордонів Української держави залишалося щонайбільше 70–80 км, і за бажання князь спромігся б власними силами дістатися туди. Тож є всі підстави припустити, що мали місце події дещо іншого характеру, які й зумовили згадані переговори. Найімовірніше, причина полягала в тому, що Дьєрдь II Ракоці, втративши надії на можливість успішного завершення боротьби з Річчю Посполитою й довідавшись про

наближення орди, яка могла відрізати йому шлях назад, вирішив капітулювати, піти на укладення більш-менш прийнятної угоди з польським командуванням, щоб одержати реальний, на його думку, шанс безперешкодно повернутися на батьківщину і запобігти новому нападові на Трансильванію. Не можна скидати з рахунку й того факту, що чимала частина самих угорців теж прагнула угоди. Дьєрдем II Ракоці, зазначає Х. Терлон, на цей час оволоділо лише одне бажання – «пристати до умов, які ставили поляки. Міністри князя Ракоці, аби зберегти привілеї і маєтки, якими володіли у Польщі, будучи знуджені війною, прагнули повернутися до себе, схилилися охоче до укладення непочесного для них миру». Вони запевняли князя, що сили поляків складають щонайменше 20 тис. осіб (насправді ж їх налічувалося 5–6 тис.). За визнанням секретаря князя К. Шаума, угорські вояки, обтяжені здобиччю, стомлені дорогами, прагнули додому й одноставно «жадали згоди, якої-небудь, хоч би й ганебної, не хотіли піднести зброї на неприятеля, що стояв перед ними. Наші союзники — шведи, козаки, валахи й молдавани, трималися далеко більш лицарськи... ніж ми. Але, бачачи нашу малодушність і побоюючись, що ми можемо поєднатися з неприятелем проти них, — мусили кинути нас (курсив наш. — Авт.), тим більше що наші дійшли такого свавільства, що не слухали наказів князя і можна було сподіватися їх зради». Щире визнання! Отже, виходить, що, довідавшись про намір ненадійного й непослідовного союзника відмовитися переходити на козацьку територію, а натомість розпочати переговори з поляками, Жданович і полковники полишили його. Адже не можна було виключати такого розвитку подій, що князь, рятуючи себе, погодиться допомогти полякам у нападі на українське військо. Вірогідним є те, що, зважившись на цей крок, керівництво козацьких полків не повідомило Ракоці про своє рішення.

Із джерел дізнаємося, що на прохання Дьєрдя II Ракоці укласти мир С. Чарнецький відповів: якщо князь хоче замирення, то нехай припинить відступ свого війська й почне переговори. Трансильванський правитель виконав цю вимогу. Спочатку переговори вів канцлер Мікеш, який виявив мужність і дав зрозуміти про готовність угорців захищати свою свободу силою зброї. Проте сам князь і ряд близьких до нього впливових осіб міркували по-іншому. 12 липня Кемені звернувся до С. Потоцького, аби той

припинив свій наступ. Тоді до князя з ультиматумом завершити переговори протягом двох годин було відправлено Стемпковського, й Ракоці капітулював. Згідно з укладеною угодою він погоджувався сплатити польському війську 1 млн злотих, а для регіментарів — 200 тис.; відновити союз із Польщею й надавати їй допомогу; розірвати «приязнь» із козаками; звільнити всіх польських в'язнів; повернути листи, написані йому з Польщі; видати гармати й боєприпаси до них; виплатити належні упоминки ханові тощо. Обидві сторони присягнули на цій угоді.

14 липня угорське військо вирушило в напрямку Вишнівчика (Вишневець?). Одержавши звістку про наближення татарської орди, князь із невеликим загonom таємно залишає свою армію й через Тернопіль і Стрий повертається до Трансильванії.

Магомет-Гірей, перебуваючи під Кам'янцем, довідався про рух угорців і вирішив їх розгромити. Авангард орди почав переслідувати супротивника від околиць Скалата й під Вишнівчиком оточив угорські підрозділи. Почалися бої. Г. Санін звернув увагу, що вони не були для татар такими легкими, як про це йшлося в історіографії. Добитися перемоги ханові вдалося випробуванням методом — підступністю: взявши викуп, він раптово напав на обоз. Угорці билися з винятковою хоробрістю. Значна їх частина (переважно піхотинці) залишилася лежати на полі бою, решті вдалося прорватися, в полоні опинилися одиниці. За словами одного з татар, учасника битви, «люди де к бою венгри жестокие, и не один де жив не дался». Ординці втратили кілька тисяч чоловік. А наступного дня після бою Магомет-Гірей отримав наказ султана повернутися з походу. Водночас надійшла тривожна звістка про вторгнення запорожців у Крим. Тому, не гаючи часу, хан поспішив до Бахчисарая, куди прибув 26 серпня майже без здобичі. У зв'язку з цим він відхилив пропозицію короля об'єднатися з його військом і виступити проти Б. Хмельницького, а пообіцяв прибути лише взимку.

Тим часом Жданович, залишивши угорське військо, в середині липня об'єднався з козацькими полками Лесницького та Ю. Хмельницького. Довідавшись про облогу князя, гетьманич хотів вирушити йому на допомогу, але — можливо, довідавшись про капітуляцію, — відмовився від цього наміру. Виконуючи волю батька, він збирався виступити проти польського війська, однак це не входило в політичні плани Лесницького та його прихильників,

оскільки вони з дня на день чекали звістки про смерть Б. Хмельницького. Не бажали нового походу й козаки корпусу Ждановича — учасники 7-місячної кампанії. Тому, коли Ю. Хмельницький 22 липня оголосив війську, що воно має вирушити в похід проти Польщі, козаки відмовилися виконувати це розпорядження. Збуджені, вони оточили намет Юрія й заявили: їх послано захищати прикордоння від татар, а тепер наказують іти на Польщу — рятувати Ракоці. Юний воєначальник звелів полковникам розігнати бунтівників і змусити військо вирушити в похід. Але козаки почали самовільно залишати обоз, унаслідок чого молодому Хмельницькому просто не було змоги виконати доручення гетьмана. Зрозуміло, що відкритий непослух козаків та ігнорування ними розпоряджень спадкоємця гетьманської булави не могли не скомпрометувати його в очах козацтва як нездатного до керівництва військом і державою. Зокрема, у своєму звіті І. Желябужський відзначав: «про гетманскова сына говорят, что не сдержатъ гетманства». Під час повернення додому Лесницький удався до спроби схилити козаків Миргородського полку перейти на службу польському королю, але вони рішуче відмовилися.

Пославши військо на допомогу Ждановичу та Дьєрдю II Ракоці, Б. Хмельницький із нетерпінням і тривогою чекав звістки про розвиток подій. Близько середини липня надійшов лист від Магамет-Гірея: прагнучи уникнути зіткнення з основними силами українського війська, хан намагався переконати гетьмана в своїх дружніх намірах. Як зауважував Б. Хмельницький у листі до Г. Ромодановського від 16 липня, «рекомо то хорошо пишут, а войну з нами хотят точити...». Воєвода повідомив про неможливість без розпорядження свого уряду привести полки на допомогу Війську Запорозькому. Не гаючи часу, гетьман цього ж дня відписав Ромодановському, підкреслюючи факт нападу орди на Брацлавський полк і боротьбу козаків із ворогом; зазначав, що Ждановичу звелено повертатися з Польщі, й він теж ударить на татар; просив сповістити, коли надійде царський указ, і якомога швидше відпустити його гінця.

19 липня надійшла несподівана звістка про залишення Ждановичем Дьєрдя II Ракоці, який потрапив в оточення поляків і татар. У цій ситуації логічно було припустити, що може трапитися найгірше для України: князь піде на переговори з польськими

гетьманами й ханом, а вони змусять його взяти участь у поході проти українського війська. Про цю небезпеку негайно було повідомлено Ромодановського. Прохаючи його про допомогу, гетьман прагнув зберегти дружні відносини з Трансильванією. Не знаючи, що князь сам виявив ініціативу в переговорах із С. Потоцьким, Б. Хмельницький розпорядився скласти заяву, яка й була зачитана Ф. Шебеші. У ній зазначалося, що залишення Ждановичем Дьєрдя II Ракоці не повинно вплинути на приязнь і дружбу двох держав, а тих, «хто дав причину до сеї ганьби», військо готове покарати смертю. Тому буде докладено всіх зусиль, щоб утримати князя при владі; якщо це вдасться зробити, то союз зберігатиметься, й Військо Запорозьке готове надати допомогу Трансильванії в боротьбі з ворогами. Водночас, за свідченням Лілієнкрони, було видано розпорядження стратити Ждановича та полковників, винуватих у тому, що залишили союзне військо напризволяще.

Ми не поділяємо поширеної в історіографії версії, яка засновується на даних шведського посла, що саме звістка про залишення козаками своїх союзників викликала в гетьмана «удар», внаслідок якого він, позбавлений мови, пролежав нерухомо п'ять днів, а на шостий помер. Ряд фактів спростовує це твердження. Як уже зазначалося, про відхід Ждановича Б. Хмельницький довідався щонайпізніше 9 липня й цього ж дня звернувся з листом до Ромодановського. 21 липня гетьман видав два універсали про підтвердження права Мгарського монастиря на володіння, які раніше належали католикам, і заборону чинити шкоду його млинам у с. Тишки. Наступного дня він звертається з новим листом до Ромодановського з приводу загрози спільного походу на Україну польського й татарського військ, до якого «ляхи облудніє і хитріє» можуть залучити й угорців. 23 липня пише воєводі ще одного листа, сповненого тривоги за долю України, прохаючи поспішати з військом «до нас на помоч» і в разі виступу в похід «до нас о походе своем, яко наскоре, днем і ночью знат давали, жеби єсмо били запевне увідомлени, ежели се маєм скоро милости вашей сподевати, жебисмо могли чим рихлей тих замислов поганских запобігти...». Як бачимо, після одержання тієї трагічної новини Богдан продовжував інтенсивно працювати, дбаючи про якнайшвидше отримання військової допомоги від російського уряду. Інша справа, що він на цей час уже й без того перебував на

*Смерть
Богдана
Хмельницького.
Шевченко Т.
1836–1837 рр.*

смертному одрі. Лист від 23 липня, мабуть, був останнім у його житті...

У гетьмана стався крововилив у мозок, і через кілька днів, о 5 год. ранку 27 липня (в понеділок, а не у вівторок, як писав О. Виговський у листі до П. Тетері від 1 серпня) перестало битися серце творця Української національної держави, великого сина українського народу. Його смерть припала на надзвичайно складний період політичної історії України — час утвердження молодого державного організму — та спричинилася до загострення боротьби між старшинськими угрупованнями. Чимало представників старшини не без підстав підозрювали І. Виговського в намірах захопити гетьманську булаву. Ф. Коробка висловив справді пророче побоювання: прийшов час нам «пропадати». Не очікуючи на повернення Ю. Хмельницького з походу, було прийнято рішення розпустити військо. 2 серпня Юрій прибув до Чигирин. Похорони Б. Хмельницького вирішили відкласти на другу половину серпня й відразу ж скликали старшинську раду для з'ясування питання про його спадкоємця.

В історичній літературі немає єдиної думки щодо того, коли відбувся похорон Б. Хмельницького. На наш погляд, гетьмана поховали, очевидно, в Іллінській церкві в неділю, 23 серпня. Згідно із свідченнями Самовидця, Богдан «похоронен был перед святым Симеоном в неделю, где множество народа, а наиболее людей войсковых было, и проважено тіло его з Чигирина до Суботова

*Споруджена
Богданом
Хмельницьким
Іллінська церква
в м. Суботів,
в якій його
було поховано,
та руїни
гетьманської
садиби.
Гравюра
за малюнком
Сплітстессера Д.
1825 р.*

и там поховано в ринковой церкви». У середу, 26 серпня, відбулася старшинська рада, яка фактично передала повноваження гетьмана України І. Виговському, поки «возмужает прежнего гетмана Богдана Хмельницкого сын Юрья Хмельницкой и будет в возрасте, и до тех мест войско ведает и росправа всякая чинит ему новообраному гетману Ивану Выговскому, а писатца гетманом ему ж Ивану Выговскому».

На жаль, історична наука ще неспроможна відповісти на запитання про місцезнаходження праху великого гетьмана. За Чернігівським літописом, у 1664 р. С. Чарнецький спалив Суботів і наказав дістати тіла Б. Хмельницького та його старшого сина Тимоша з трун й викинути на попелище. Проаналізувавши цю версію, І. Крип'якевич дійшов висновку про її недостовірність. У 70–90-х рр. XX ст. експедиція Інституту археології НАН України (П. Горішний) проводила архітектурно-археологічне обстеження Іллінської церкви в Суботіві. Під час розкопок у її середині було виявлено п'ять чоловічих поховань, датованих, за висновками антропологів, XVII ст. З'ясовано, що один із похованих помер у віці понад 60 років, інші — понад 40 років. Біля вівтаря, в південно-східній частині храму, відкрито одне заглиблення, вивчення якого дає підстави припустити, що це — пограбоване поховання (про це свідчать пролом у фундаменті церкви, залишки на дні ями решток домовини й знайдена кістка з чоловічого скелета). Однак сьогодні вчені ще не можуть достеменно відповісти на

Петро Дорошенко.

Італійська гравюра невідомого художника XVII ст.

питання, хто саме був тут похований. Можливо, нові розкопки в Суботові та Чигирині допоможуть наблизитися до істини...

Насамкінець висловимо кілька міркувань щодо курсу Богдана Хмельницького на створення в Україні монархії у формі спадкового гетьманства. По-перше, політична історія козацької України другої половини XVII ст. засвідчила повну неспроможність олігархічної форми

правління успішно розв'язувати проблеми розвитку держави. Саме за неї виникли найсприятливіші умови для руйнівних процесів отаманства, анархо-охлократизму, іноземного втручання у внутрішні справи козацької України. По-друге, ця ж історія промовляє, що всі більш-менш визначні гетьмани рано чи пізно, керуючись потребами добитися внутрішньополітичної стабілізації й ефективного функціонування державного механізму, приходили до думки про необхідність зміцнення гетьманської влади, надання їй рис самодержавності, запровадження її спадковості. Наприклад, І. Виговський у жовтні 1657 р. на Корсунській раді запевняв старшину: «без вашої військової ради жодних справ не буду робити». Але, відряджаючи посольство на Варшавський сейм весною 1659 р., доручив йому добиватися, щоб після його смерті «без жодних виборів» рідний брат Данило «успадкував Велике Гетьманство і Київське воєводство». Намагалися зробити свою владу спадкоємною, а відтак утвердити монархічне начало, Д. Многогрішний, І. Самойлович та І. Мазепа. Навіть П. Дорошенко, якого дослідники називають «найбільш конституційним гетьманом, який додержувався старих козацьких традицій», за даними джерел, не лише прагнув «вічного гетьманства» й передання його «сину і внуку неодмінно», але виношував також плани «стати удільним князем», домогтися «незалежної ні від кого монархічної влади».

Отже, політика Богдана Хмельницького, спрямована на зміну політичної форми правління, попри домагання особистих цілей звеличення роду, визначалася глибоким розумінням історичної перспективи розвитку Української держави.

* * *

Своєю працею ми намагалися наблизити до сучасників реальний, живий образ володаря України, такий, яким його знали рідні та сподвижники, друзі та недруги; яким уявлявся він правителям християнських та мусульманських країн; поставав в уяві суспільного загалу свого часу. Богдан-Зиновій Хмельницький проходить перед читачем в іпостасях козацького проводиря, воєначальника і дипломата, мудрого господаря і досвідченого політичного діяча, якому першому в українській історії вдалося консолідувати український соціум у прагненні виборення незалежності; утворити самостійну національну державу; змінити політичний статус України та її місце в міжнародній системі Європи.

Його діяльність справила великий вплив на характер соціально-економічних відносин на теренах козацької України, формування нації та розвиток її самосвідомості.

Гетьман, очоливши рух українського народу за національне визволення, поклав на цей вітар усі свої сили, таланти, волю, власне життя. Безперечно, йому не судилося уникнути серйозних політичних прорахунків і помилок, його вдача була далеко не ідеальною, але Богдан не заплямував себе малодушністю чи відступництвом, зреченням політичної мети, ненаситною жадобою збагачення тощо. І лише вкрай несприятлива для України геополітична ситуація не дозволила йому сповна реалізувати свої політичні наміри об'єднати у сильній незалежній Українській державі всі етнічні українські землі.

На жаль, нащадки не зуміли належним чином оцінити результати соціально-економічної політики Богдана Хмельницького. Однак є всі підстави стверджувати, що в умовах великих соціальних потрясінь середини XVII ст. його соціальна доктрина засвідчує, що український гетьман належав до людей справді реформаторської вдачі. За його гетьманування в Україні відбувся грандіозний соціально-економічний переворот, що відкривав шлях для утвердження в економічній сфері нових позитивних тенденцій.

*Пам'ятник
гетьману
Богдану
Хмельницькому
біля собору
св. Софії в Києві.
Скульптор
Микешин М.
1888 р.*

Викликають повагу висока освіченість гетьмана, його глибокі знання життя, культури та історії рідного народу. Тому не випадково саме йому належить честь сформулювання основоположних принципів української державної ідеї, яка утверджується в свідомості українців і стає гаслом їхньої боротьби за незалежність і самовизначення у другій половині XVII – XX ст.

Політичний спадок Богдана Хмельницького великою мірою може прислужитися сучасному українському політикуму, застерігаючи від необдуманих кроків при розв'язанні тих чи інших викликів сьогодення, коли в Україні відбуваються процеси, дуже подібні до тих, що переживало суспільство в далекому XVII ст.

Богдан Хмельницький — це історична особа, яка не піддається однозначній оцінці. Безперечно, він був однією із найвизначніших постатей в українській історії: відбиваючи загальнонаціональні інтереси, зробив справжній прорив у виведенні України на магістралі європейського політичного життя.

Таким вбачається великий український володар з висоти XXI ст. Безперечно, подальші наукові пошуки внесуть нові штрихи і доповнення у створений нами його соціально-політичний портрет, у розуміння епохи, в яку він жив і діяв.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- Антонович В. Бесіди про часи козацькі на Україні. Чернівці, 1897.
- Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи і реальність. Київ, 1994.
- Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. Київ, 2005.
- Величко С. Літопис. Київ, 1991. Т. 1.
- Винар Л. Козацька Україна: Вибрані праці. Київ ; Львів ; Нью-Йорк ; Лондон, 2003.
- Вирський Д. «Дискурс» про козаків (характеристика українського козацтва в річпосполитській історіографії останньої третини XVI — середини XVII ст.). Київ, 2005.
- Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. Вид. 2-ге, доп. Київ, 1995.
- Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: в 3 т. Москва, 1953.
- Гой П. Дипломатичні стосунки України з Московщиною, 1648–1651. Львів, 1996.
- Голобуцкий В. Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. Киев, 1962.
- Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ, 1994.
- Горобець В. «Волимо царя східного...»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ, 2007.
- Горобець В. Білорусь козацька: Полковник Іван Нечай та українські змагання за Білорусь (1655–1659). Київ, 1997.
- Горобець В. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. Київ, 1995.

Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимності: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. Київ, 2000.

Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII століть: Гетьманщина, Запорожжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). Київ, 2000.

Горобець В. Світанок Української держави. Люди, соціум, влада, порядки, традиції. Харків, 2017.

Горобець В. М. Зірки та терени Козацької революції. Історія звият і поразок. Харків, 2017.

Горобець В. М. Князі і гетьмани усієї Русі. «Через шаблю маєм право». Злети і падіння козацької держави, 1648–1783 роки. Харків, 2016.

Грушевський М. Очерк истории украинского народа. Санкт-Петербург, 1906.

Грушевський М. Історія України-Руси. Львів, 1905. Т. 5 ; Львів, 1907. Т. 6 ; Київ ; Львів, 1908. Т. 7 ; Київ ; Львів, 1913. Т. 8, ч. I ; Київ, 1916. Т. 8, ч. 2 ; Київ ; Відень, 1922. Т. 8, ч. 3 ; Київ, 1928. Т. 9, ч. I ; Київ, 1931. Т. 9, ч. 2 ; Київ, 1937. Т. 10.

Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Київ, 1917.

Грушевський М. Хмельницький і Хмельницщина // Розвідки й матеріали до історії України-Руси. Львів, 1900. Т. 3.

Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. Київ, 1996.

Гуржій О. І. Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.). Київ, 1994.

Десять років незалежності України: Минуле та сучасне державотворення. Київ, 2003.

Документи Богдана Хмельницького (1648–1657). Київ, 1961.

Документы об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. Киев, 1965.

Ефименко А. Я. История украинского народа. Киев, 1990.

Єрмолаєв В. М., Козаченко А. І. Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII–XVIII ст.). Харків, 2002.

Замлинский В. Богдан Хмельницкий. Москва, 1989.

Іванцов І. О. Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635–1638 рр. Київ, 2002.

Історія Запорозької Січі. Київ, 2015.

Історія українського козацтва: Нариси у 2-х т. Київ, 2006–2007.

Історія українського селянства: Нариси у 2-х т. Київ, 2006.

Історія Української держави. Гетьманат ранньомодерної доби. Київ, 2018.

Історія української культури: у 5 т. Т. 3 : Українська культура другої половини XVII–XVIII ст. Київ, 2003.

Каманин И. Положение и взаимные отношения сословий Южной Руси накануне войн Богдана Хмельницкого как причина этих войн. Киев, 1914.

Каманин И. М. Битва казаков с поляками под м. Берестечком в июне 1651 г. (с 2-мя планами и 4-мя снимками). Киев, 1910.

Каманин И. М. К подробностям о начале войн Богдана Хмельницкого. Киев, 1905.

Карпов Г. Начало исторической деятельности Богдана Хмельницкого. Москва, 1873.

Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. Перемишль ; Львів, 1996.

Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI–XVII вв. Днепропетровск, 1984.

Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. Днепропетровск, 1986.

Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ, 2004.

Козацькі Січі (Нариси з історії українського козацтва XVI–XIX ст.). Київ ; Запоріжжя, 1998.

Компан О. С. Участь міського населення у Визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. Київ, 1954.

Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий: в 3 т. Изд. 4-е, испр. и доп. Санкт-Петербург, 1884.

Костомаров Н. И. Гетманство Выговского // Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург, 1872. Т. 2.

Костомаров Н. И. Гетманство Юрия Хмельницкого // Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург, 1872. Т. 2.

Костомаров Н. И. Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницкий // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. Киев, 1989.

Краткая летопись о войнах поляков с козаками 1646–1656 гг. // Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. Киев, 1898. Т. 1.

Крикун М. Між війною і радію. Козацтво правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. Київ, 2006.

Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. Київ, 1954 ; Вид. 2-ге, випр. і доп. Львів, 1990.

Левіцький І. Український гетьман Богдан Хмельницький і козаччина. Львів, 1878.

Летопись Григория Грабянки. Киев, 1854.

Липинський В. Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Філадельфія, 1991.

Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. Філадельфія, 1990.

Літопис Самовидця. Київ, 1971.

Меріме П. Богдан Хмельницький. Львів, 1990.

Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. Київ, 2004.

Мицик Ю. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. Дніпропетровськ, 1996.

Мицик Ю. Чигирин — гетьманська столиця. Київ, 2007.

Наливайко Д. С. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). Київ, 1992.

Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. Київ, 1929, 1930. Ч. 1–2.

Осипов К. Богдан Хмельницький. Москва, 1939; 2-е изд., перераб. Москва, 1948.

Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). Київ, 2003.

Переяславська рада очима істориків, мовою документів. Київ, 2003.

Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 р.: історія, історіографія, ідеологія. Київ, 2005.

Переяславська рада: історичне значення та політичні наслідки. Київ, 2003.

Петровский Н. Н. Богдан Хмельницкий. Москва, 1944.

Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654). Київ, 1940.

Пичета В. И. Казацкое государство на Украине (XVII–XVIII вв.). Киев, 1945.

Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ, 2005.

Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. Кн. 1. Київ, 1998.

Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. Кн. 2. Київ, 2004.

Реєстр Війська Запорозького 1649 року: Транслітерація тексту / Підгот. О. В. Тодійчук. Київ, 1995.

Руїна, друга половина XVII ст. Київ, 1996.

Савчук Ю. Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошук, знахідки, атрибуція). Київ, 2006.

Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). Київ, 1998.

Свешніков І. Битва під Берестечком. Львів, 1992.

Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького. Київ, 1996.

Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. Київ, 1991.

Сідак В. С., Степанков В. С. З історії української розвідки та контррозвідки: Нариси. Вид. 2-ге, доп. Київ, 1995.

Слабченко М. Центральные учреждения Украины XVII–XVIII ст. Одесса, 1918.

Слабченко М. Е. Малорусский полк в административном отношении. Одесса, 1909.

Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Київ, 2013.

Смолій В., Степанков В. Інститут влади в політичній системі України. Київ, 2014.

Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Київ, 2013.

Смолій В., Степанков В. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття. Київ, 2008.

Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. Київ, 1992.

Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. Київ, 1999.

Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ, 2009.

Смолій В., Степанков В. Український політичний проект XVII ст.: Становлення національного інституту влади. Київ, 2014.

Смолій В., Степанков В. Феномен Української національної революції XVII ст.: компаративні таєврстичні проєкції. Київ, 2019.

Смолій В. А., Гуржій О. І. Як і коли почала формуватися українська нація. Київ, 1991.

Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. Київ, 1994.

Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. Вид. 3-тє, доп. і перероб. Київ, 2009.

Смолій В. А., Степанков В. С. Петро Дорошенко: Політичний портрет. Київ, 2011.

Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: Проблеми, формування, еволюції, реалізації. Київ, 1997.

Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція (1648–1676). Київ, 2016.

Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII століть: генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі. Дніпропетровськ, 2007.

Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII ст. Кн. І. Дніпропетровськ, 1996.

Терлецький О. Історія Української держави: Козацька доба. Львів, 1924. Т. 2.

Україна — козацька держава: Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. Київ, 2004.

Українська держава другої половини XVII – XVIII ст.: політика, суспільство, культура. Київ, 2014.

Українське козацтво: золоті сторінки історії / Чухліб Т., Бачинська О., Щербак В. Київ, 2015.

Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. у 2 кн. Київ, 2018.

Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків. Київ, 1995.

Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657. Київ, 1998.

Федоров Б. В. Богдан Хмельницький. Москва, 1941.

Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.). Львів, 1993.

Федорук Я. О. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. Ч. 1 : 1654 рік. Львів, 1996.

Франко І. Хмельниччина 1648–1649 років у сучасних віршах. Львів, 1898.

Хоткевич Г. Два гетьмани. Київ, 1991.

Чухліб Т. Козаки і татари. Українсько-кримські союзи 1500–1700-х років. Київ, 2017.

Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах, 1648–1714 рр. Вид. 2-ге, доопр. Київ, 2005.

Чухліб Т. В. Магнат, Козак і Гайдамака. Боротьба за владу Русі-України з Короною Польською (1569–1769). Київ, 2018.

Чухліб Т. В. Переяслав 1654 року та проблема міжнародного утвердження Українського гетьманату. Київ, 2003.

Чухліб Т. В. Секрети українського полівасалітету: Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. Київ, 2011.

Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. Київ, 1960.

Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. Київ, 1959.

Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ, 2000.

Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: у 3-х т. Київ, 1990–1991.

Яковенко В. И. Богдан Хмельницький, его жизнь и общественная деятельность. Санкт-Петербург, 1894.

Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. Варшава, 1934.

Ярошенко А. Богдан Хмельницький і його роль в історії України. Київ, 1950.

Biernacki W. Powstanie Chmielnickiego. Działania wojenne na Litwie w latach 1648–1649. Zobraze, 2006.

Biernacki W. Zolty Wody – Korsun 1648. Czestochowa, 2000.

Bobiatynski K. Od Smolenska do Wilnu. Wojna Rzeczypospolitej z Moskwa, 1654–1655. Zobraze, 2004.

Borcz A. Działania wojenne na terenie ziemi przemyskiej i sopockiej w latach «potopu» 1655–1657. Przemysl, 1999.

Ciesielski T. Sejm brzeski 1653. Studium z dziejow Rzeczpospolitej w latach 1652–1653. Torun, 2004.

Czapliński W. Dwa sejmy w roku 1652. Wrocław, 1955.

Czścik L. Sejm warszawski w 1649/50 roku. Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk, 1978.

Gajecy O. The Cossack Administration of the Hetmanaie. Cambridge ; Harward, 1978. Vol. 1–2.

Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. Wrocław, Warszawa, Kraków ; Gdańsk, Łódź, 1988.

Kubala L. Bitwa pod Beresteczkiem. Warszawa, 1909.

Kubala L. Jerzy Ossoliński. Lwów, 1924.

Kubala L. Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. Lwów. (S. a.).

Kubala L. Wojna moskiewska r. 1654–1655 // Szkice historyczne. Kraków, 1910. Ser. 3.

Kubala L. Wojna szwecka w roku 1655 i 1656. Lwów, 1913.

Lipiński W. Stanisław Michał Krzyczewski // Z dziejów Ukrainy. Kraków, 1912.

Ochmann S. Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r. Warszawa, 1985.

Rawita-Gawroński F. Bohdan Chmielnicki. Lwów, 1906, 1909. T. 1–2.

Rawita-Gawroński F. Hetman kozacki Bohdan Chmielnicki. Lwów, 1914.

Rawita-Gawroński F. Poselstwo Bieniewskiego od smierci B. Chmielnickiego do umowy Hadziackiej. Lwów, 1907.

Vernadsky G. Bohdan, Hetman of Ukraine. New Haven ; London, 1941.

Zlepko D. Der grope Kosakenaufstand 1648 gegen die polnische Herrschaft. Die Rzeczpospolita und das Kozakentum in der ersten Phase des Aufstandes. Wiesbaden, 1980.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Аббас I Великий, шах 38
Абрамович, П. 497
Авогур 632
Адель-мурза 327
Адерсбах 63
Аджамет-мурза 176
Аділь-Гірей 634
Айша 650
Ак-мурза 592, 597, 602
Аксент 34
Албанез (Абанез) 367
Александренко, І. 163, 248, 348, 418, 420
Аллеретт де Аллеретіс 644, 668
Амір'єв 573, 574
Андреєв, К. 594
Андрієв, М. 647
Андрійович, Каленик 38, 739
Андрій, протопоп 527
Анкудінов, Тимофій 315, 319, 328, 330, 331, 333, 335, 336, 362
Антимір-мурза 176
Антоній, священик 558
Антонович, В. 280
Антонов, М. 289, 318, 446, 451
Ардаб'єв, А. 467, 468, 474
Армадан 350
Арсеньєв, К. 249
Арсеньєв, Ф. 290
Артемір 572, 576
Арцишевський, Христофор 185
Афанасій, патріарх 478, 547
Ахзем 167
Ахмед-паша 100, 138
Ахмет-Кази 515

Б

Бабкін, Іван 581
Бадовський, Ян 16
Байбуза 178
Байраклім 320
Байцин, Абдула 687
Бакуринський, Ю. 667
Балабан, шляхтич 327
Балабан, Гедеон 14
Балабан, Діонісій 653
Балабан, Єжи 391, 602
Балент, хорунжий 591
Барабаш, Дмитро 32
Барабаш, Іван 64, 68, 71, 73, 95, 98, 99
Баранович, Лазар 695
Барановський, Ян 148
Басараб, Матвій 354, 479, 483, 484, 487, 495, 498, 554
Баскраєв, Івашко 483
Батирша, князь 487, 492
Батісто (Андріані), Джованно 337
Баторій, Стефан 17, 18
Бегадир-Гірей 572
Белке (Бйолкем), Густав 622
Белхацький 100
Беневський, С. 683, 684, 690, 691, 693, 697, 709
Березовський 309
Бетлен, Франциск 225, 247, 314
Бечинський, В. 313, 516
Бегановський, Микола 108, 549, 554, 555
Бельський, Йоахім 22
Бжостовський 668
Бізаччіоні 74
Білоцерківець, Дацько 50

Богаченко, Ілля 502, 522
 Богаченко, Михайло 576, 583, 584, 586
 Богданов, Григорій 294, 299, 301, 324, 325, 328, 330, 406–408, 577, 580
 Богданович-Зарудний, С. 533, 535, 574, 623, 636, 637, 700
 Богданович, Самійло 474
 Богдан, сотник 420, 421
 Боглевський, Іван 623
 Богун, Іван 325, 343, 351–353, 359, 368, 369, 370, 373, 377, 391, 394–396, 415, 418, 420, 439, 443, 453, 478, 484, 517, 550–552, 593, 599, 600, 606, 612, 622, 623, 684
 Боженський 421
 Божецький, Ян 312, 629
 Бойко, А. 463
 Бойко, Д. 16
 Болдир, Григорій 122
 Болховський, С. 140, 141, 143, 153, 155
 Бондар, Іван 303
 Борецький, Іов 31, 38, 46
 Бородавка, Яцько 31, 32, 36, 37
 Бородатий, Іван 521, 524
 Борозна, Л. 667
 Боярин, Іван 58
 Брайчевський, М. 531
 Бредихін, М. 506, 507, 511, 512, 515, 522, 524
 Бруханський, Олександр 101
 Брюховецький, Іван 654, 657, 662
 Бугай 444
 Булавка 364, 420
 Бурій, В. 289, 419, 420
 Бурляй, Кіндрат 73, 77, 479, 485, 619
 Бут, Антон 49, 107, 108, 707

Бут, В. 706
 Бут, Григорій 167
 Бут (Павлюк), Павло 51–55, 68
 Бут, Семен 474
 Бутурлін, А. 553, 564, 569, 576, 580, 581, 589, 592, 613, 664, 674
 Бутурлін, В. 507, 511, 522, 524–529, 532–534, 545, 546, 613, 619, 620, 622, 625, 626, 628, 629, 633–637, 639, 644
 Бутурлін, Ф. 553, 564, 593–595, 673, 675, 699, 700–702
 Буцинський, П. 280

В

Вадовський, Станіслав 82
 Вайвода (Щербан), Костянтин 625
 Василевич, Григорій 573
 Василевич, Феодосій 564
 Василь, піддячий 354
 Василь, священник 190
 Василь, хорунжий 330
 Вахлович, А. 186
 Вдовиченко 443, 453
 Вейгер, Людвік 193
 Вейгер, Ян 167
 Величко, Самійло 5, 85, 89, 96, 103, 148, 149, 219, 456, 554, 602
 Велі-ага 350
 Веллінг, Г. 671, 679–681, 683, 704
 Веприк 558
 Верба, І. 26
 Вешняк, Федір 73, 77, 122, 231, 242, 245, 246
 Виговський, Данило 623, 630–632, 634, 649, 676, 700, 720
 Виговський, Іван 180, 181, 199, 242, 243, 245, 256, 257, 295, 296, 324, 331, 335, 336, 366, 389, 392,

407, 408, 417, 419, 423–427, 433, 435, 436, 447, 463, 467, 468, 472, 482, 483, 486, 490, 498, 499, 509, 517–519, 520, 526, 527, 533, 541, 561, 562, 574, 580, 614, 620, 621, 623, 628–630, 639, 645, 646, 650, 654, 656, 662, 672–676, 680, 683, 684, 694, 697, 699, 700, 702–705, 707–709, 718–720
 Виговський, Костянтин 623
 Виговський, Остап 675, 676, 692, 718
 Виговський, Федір 618
 Височан, Семен 190, 221
 Вишенський, Іван 14
 Вишневецька, Раїна 615
 Вишневецький, Дмитро 596, 712
 Вишневецький, Ієремія 15, 84, 89, 96, 99, 101, 103–105, 114, 117, 120, 128, 136, 137, 142–144, 147–152, 154, 155, 160, 161, 168, 172, 173, 177, 178, 185, 186, 191–194, 198, 200, 211, 230, 231, 235–238, 246, 251, 253–255, 263, 298, 302, 305, 313, 335, 370, 378, 384, 385, 390, 397, 399, 413, 414, 420
 Вишневецький, Олександр 21
 Вільгельм, Фрідріх 682, 704, 706
 Віміна, да Ченеда Альберто (Мікеле Б'янке) 25, 316, 317
 Вігенберг, фельдмаршал 621
 Вітовський, Станіслав 220, 237, 357
 Владислав IV 24, 50, 59, 60, 63, 64, 68, 70, 71, 73, 84, 87, 89, 90, 112, 114, 116, 122, 127, 130, 132, 243, 267, 276, 363, 396
 Влисько, сотник 594
 Внуков, С. 455
 Вовк 163
 Войнилович, Габріель 101, 452, 516

Войтов, Михайло 241
 Войцехівський, полковник 551
 Волконський, Д. 643
 Волконський, Ф. 524, 664
 Волович, Владислав 167
 Волховський 128
 Вонденко 479
 Воніфантьєв, Іван 508
 Ворон, Мартин 667
 Ворон, Федір 667
 Воронич 334
 Вуйцик, З. 61, 75, 104, 137, 469, 540, 549

Г

Габсбурги 698
 Гавратенко 590, 591
 Гавратинський 347
 Гавриїл, митрополит 335, 336, 399, 406, 407, 416, 472
 Галактіонов, І. 670
 Гамецький 631
 Ганжа, Іван 73, 114, 119, 146, 369
 Ганна, дружина Б. Хмельницького 416, 700
 Ганновер, Н. 83
 Гапоненко, Роман 665, 675
 Гаркуша, Філон 374, 409–411, 422, 561
 Гарсон, Т. 679
 Гдешинський, Марек 104, 105, 264
 Гембарт, майор 590
 Гембицький, Іоан 138
 Гембицький, Петро 237, 334
 Гентер 677
 Георгіце, Стефан 479, 480, 483, 484, 493–495, 498, 500, 508, 509, 514, 547, 548, 551, 554, 555, 571, 573, 577, 589, 590, 605, 612, 640, 649, 651, 653, 654
 Герасимов, С. 452, 453

Геркевич 423
 Герлон, Х. 698
 Геткант 391
 Геча, Павло 170, 362
 Гиря, Данило 73
 Гиря, Іван 73, 127, 149, 150, 212, 213
 Гіжовський, шляхтич 213
 Гілай (Чиляр), Г. 246
 Гільденбрандт, К. Я. 679, 681
 Гірич, Стефан 188
 Гладкий 452
 Гладкий, Матвій 167, 194, 243, 302, 308, 309, 333, 392, 394, 427, 428, 448, 452, 453
 Гладкий, Микита (Матвій?) 212
 Глух, Йосип 343, 353, 484, 552
 Гоголь, Остап 162, 458, 708
 Голінський, Марцин 166, 229, 302, 314, 317
 Голінський, П. 658
 Голобуцький, В. 17, 61, 73, 125, 192, 203, 280, 723
 Головацький, Петро 119, 167, 168, 181, 185, 187, 194, 196, 201, 204, 252, 393
 Голота, Григорій 252
 Голота, Ілля 250, 252
 Голуб, Єжи 84, 85, 173
 Гонсевський, Вінцентій Корвін 252, 401, 409, 410, 627, 643
 Горбаренко, Остап 521
 Горбина, В. 289
 Гордьє, Магнус де ла 567
 Горішній, П. 719
 Горн, Густав 609
 Грабовецький, В. 191
 Грабовський 454
 Грабовський, І. 220
 Грабовський, М. 709
 Граб'янка, Г. 394, 395, 432
 Граціані, Каспер 33
 Гречка 551, 590, 591
 Григорій, протопоп 527
 Гридін, Микита 81, 92, 132
 Гриць 327, 328
 Грицько 310
 Грицько (Герцерк) 483
 Грігоре, Іоан 548
 Гродзицький, Криштоф 59, 98, 600, 627, 632–634, 636, 639, 646
 Громика, Михайло 426, 442, 443
 Громкович 121
 Грондський, С. 69, 75, 145, 645, 651
 Грондський, Самуель 25, 651, 684
 Гросвайер, Мартин 185
 Гротус 628
 Груша, І. 662, 673
 Грушевський, М. 12, 16–18, 20, 75, 77, 123, 125, 181, 182, 184, 202, 221, 233, 263, 267, 280, 283, 287, 470, 501, 514, 519, 530, 535, 554, 557, 605, 609, 631, 646, 648, 651, 658, 668, 672, 679, 681, 684, 686, 693, 694, 697, 706, 711, 724
 Грязна, Катерина 709
 Гуляницький, Григорій 576
 Гунатерський, Михайло 709
 Гунашевський, Михайло 32, 110, 265
 Гунчевський 316
 Гуня, Дмитро Тимошевич 57
 Гурка, О. 104
 Гурський, С. 581
 Гутцин, Юрій 613

І

І
 Галаган, Микита 107

А

А
 Дай-чин 616
 Данилов, В. 357

Данилович, Ян 24, 25, 29
 Данило, писар 674
 Дашевський, жовнір 69
 Дашкевич, Я. 60, 283, 530
 Дворецький, Василь 674
 де Брежі 60
 Девлет-Гірей 33
 Дедиш-ага 615, 628
 Дедюля 448
 Денгоф, Генрік 106, 371, 385, 498, 500
 Денгоф, Зигмунд 272, 279
 Дервіш, Мохамед, візир 481, 555
 Дергун 621
 Джанібег-Гірей 46
 Джеджалій, Філон 73, 94, 98, 99, 180, 188, 230, 257, 326, 390, 391, 393, 394, 424, 453, 517
 Джерка 458
 Дзиковський, І. 451
 Дзик, полковник 188
 Дзик, Ян 147
 Дзюк, Іван полковник 188
 Дименко, Федорашко 586
 Діденко, Андрій 50
 Длуголецький, В. 456
 Дмитрієв, Федір 515
 Дмитрій, протопоп 440
 Добродяшко, монах 674
 Долговський, Оничко 488
 Долгорукий, Г. 493
 Дольгерт, шляхтич 69
 Домашнєв, Семен 242
 Домбровський 437
 Донець, Іван, полковник 229, 250
 Донцов, Д. 206
 Дорошенко, Іван 652
 Дорошенко, Михайло 42, 44, 45
 Дорошенко, Петро 541, 682, 720
 Драгіль, Федір 330
 Друшкевич 600

Дубина 252
 Дубровський, Францішко 157
 Дуглас 632
 Душинський, Адам 96
 Дьєрдь II Ракоці 225–227 246, 252, 288, 290, 314, 328, 339, 349, 358, 362, 363, 370, 409, 469, 479, 487, 494, 495, 498, 507, 509, 547, 548, 554, 555, 571, 582, 612, 614, 618, 624, 648, 651, 653, 654, 657, 658, 662, 663, 665, 672, 673, 677, 678, 681, 684–686, 688, 690, 697–701, 705, 706, 708, 711–717
 Дьєрдь I Ракоці, Сигізмунд 170, 184, 187, 197, 199, 225
 Дяченко, Іван 576

Е

Е
 Едлу, Удде 609
 Ерберій, Люберт 439
 Ессен, Олександр фон 622

Є

Є
 Євський, І. 524
 Єлисеєв, Г. 125
 Ємьоловський, Микола 111, 179, 389, 513, 590
 Єрлич, Й. 221, 222, 412
 Єрмолівч, Юрій 192, 299, 328
 Єфанов, Григорій 251

Ж

Ж
 Жданович, Антін, полковник 315, 320, 338, 374, 406, 409–411, 418, 483, 490, 493, 497, 581, 582, 654, 677–679, 683–687, 693–695, 697, 699, 701, 706, 708, 709, 712–717
 Жеденов, Л. 288
 Желябужський, І. 707, 712, 716

Жеребцов, Дмитро, російський посол 615, 625
 Жмайло, Марко 39, 40–42
 Жулкевський, Глух 115
 Жулкевський, Лукаш 52
 Жулкевський, Станіслав 23–25, 29, 32–34
 Жулкевський, Ян 35

З

Заборовський, Л. 546, 610, 614
 Заборовський (Роман Загоровський?) 175
 Забузький, Семен 114, 171, 259, 268, 369
 Зависний, сотник 591
 Загорський, шляхтич 485
 Зайонц, М. 645
 Закржевський, Ян 60
 Замлинський, В. 28
 Зарудний, Іван 521, 596
 Заруцький, Г. 335
 Заславський, Владислав Домінік 98, 100, 117, 121, 122, 127, 128, 136, 149, 150, 151, 154–156, 159, 166, 172, 173, 175, 177–179, 185, 186, 191, 220, 335
 Захнович, Х. 186
 Зацвіліховський, М., полковник 221, 255, 256, 330, 434, 470, 473, 475
 Заяц, Грицько 366
 Збарзький, Ян 17
 Збируйський, Діонісій 14
 Збуйновський, Лукаш 575
 Зебжидовський, М. 172
 Зеленкар 576
 Зеленський, Михайло, полковник 575, 594, 606, 612, 708, 712
 Зеркальников, П. 447
 Зиков, Ф. 658, 659

Зимко, осавул 586
 Зіморевич, Б. 165
 Злий, Іван 57
 Золотаренко 419, 563, 568, 576, 620, 622
 Золотаренко, Василь 422, 623, 655
 Золотаренко, І. 546, 623, 643
 Зюзін, М. 580, 688

І

Ібрагім-паша 39, 169
 Іванов, А. 485, 497
 Іванов, Дмитро 416
 Іванов, Дорофей 447
 Іванов, С. 453
 Іван, піп 190
 Іванчул, полковник 414
 Івашковський, Герасим 667
 Іловайський, Д. 130
 Імельдиш, Аммула 475
 Інгліс, Юрій 659
 Інокентій Х, папа римський 304
 Іоасаф, митрополит 350, 362, 396
 Іоган Дітріх фон Лорбах 644
 Ісаєвич, жовнір 485
 Ісихія, ігумен 354
 Іскандер-паша 33, 34
 Іскра, Іван, полковник 447, 451, 452, 454
 Іслам-Гірей III 45, 76, 84, 92–94, 111–113, 137, 138, 143, 192, 245, 247, 252, 254–256, 263–273, 278, 279, 282, 291, 299, 301, 303, 306, 312–314, 316, 318, 320, 324, 330, 332, 339, 340, 343, 349, 358, 364, 365, 374–376, 379–382, 385–389, 399, 400, 405, 407, 408, 432, 433, 435, 438, 442, 454, 464, 473, 475, 480, 488, 492, 495, 499–501, 509–511, 513–515, 517, 520, 521,

524, 546, 547, 549, 556–561, 566, 571, 572, 584, 592
 Іслам-мурза, син Сефера Кази-аги 687, 696

Й

Йонешко 509

К

Кавацці, Джіроламо 450
 Казановський, Адам 122
 Кази-Гірей 343, 362, 364–367, 370, 381, 435, 438, 572, 606–608, 616
 Казимир, Ян 35, 48, 170, 183, 184, 187, 192, 193, 196–203, 206, 207, 211–213, 215, 216, 219, 221, 222, 225, 230, 235, 237, 241, 243, 247, 248, 252, 257–259, 264, 266–268, 270, 271, 273, 274, 276–279, 283, 284, 292, 295, 299, 301, 303–305, 310–313, 315, 323, 326, 328, 330, 332, 334, 337, 341, 342, 356, 365, 366, 369, 370–373, 375–377, 379, 381, 383–387, 389–394, 396–399, 445, 449, 450, 461, 470, 473, 475, 477, 478, 490, 494–498, 502, 507–509, 513, 514, 516, 517, 548, 549, 551, 554, 558, 560, 571, 616–618, 622, 628, 632–634, 636, 638, 639, 643, 646–648, 650, 653, 656–660, 668, 669, 687, 693, 694, 698, 709
 Калиновський, Мартин, гетьман польний коронний 65, 85, 100, 104, 106, 107, 109–111, 129, 149, 313, 329, 342, 344, 347, 348, 350, 352, 353, 359, 360, 368, 369, 384, 438, 413, 421, 422, 427, 429, 430, 432, 440, 444, 447, 452, 454, 456, 457, 459, 461

Калиновський, Самуель 65, 329, 335, 490
 Калігарі, нунцій 18
 Кальвін, Ж. 170
 Калюс 348
 Каммамбет-мурза 573, 576, 583, 584, 592, 597, 602, 603, 634
 Канманбет 181
 Кантемір-мурза 33, 34, 44–46, 53, 176
 Капуста, Лаврін 401, 502, 511–513, 688
 Кара-бей 585
 Караїмович, Ілля 55, 57, 64, 68, 95, 98, 99
 Карач-бей 278, 291, 421, 425–427, 455, 460, 519, 572, 584, 607, 611, 613
 Карач-мурза 576, 584, 602, 603
 Караш-ага (можливо, Карач-ага) 492
 Карл X Густав 567–569, 609, 610, 619, 622, 624, 627, 631, 632, 634, 635, 638, 643–645, 651, 654, 658, 662–664, 670–672, 674, 679–682, 684–686, 690, 691, 697–699, 704, 705, 708, 711
 Карпенко, Кость 143
 Касименко, О. 131, 203, 280
 Касим-паша 35
 Касі-мурза 361
 Катерина, дочка Б. Хмельницького 700
 Каторжний (Валечний), Р. 421, 423
 Качмарчик, Я. 24, 26, 35, 61, 72, 125, 195, 199, 203, 204, 206, 212, 213, 280, 481, 725
 Кегіто, Алкас 560, 561
 Келембет-мурза 546
 Кельмамет Ширинський 696
 Кемені, Іоан 187, 247, 479, 480,

500, 571, 624, 654, 672, 684, 714
 Керстен, А. 363
 Кизим, Богдан 57, 167
 Кисіль, Адам 51–53, 55, 89, 90,
 91, 112, 115, 116, 118, 121, 122,
 127, 128, 135–137, 139, 140, 143,
 153, 156–162, 166, 168–170, 172,
 177, 178, 186, 191, 195, 207, 212,
 215, 220, 228–232, 234–236, 238,
 240, 241, 247–250, 273–277, 286,
 294–299, 307–313, 315–320,
 322–325, 327, 331, 334, 338,
 340–342, 350, 353, 370, 394, 419,
 421, 422, 425, 429, 430, 437, 438,
 441, 444, 445, 448, 450, 451, 454,
 471
 Кисіль, Микола 230, 232, 238, 256,
 318, 319, 322, 352
 Кікін, В. 660, 674, 690, 699
 Кілдиев 443
 Кламовський 374
 Климентій VIII, папа римський 14
 Климетенко, Василь 614
 Климов, Григорій 128, 131
 Климовський, Лук'ян 366
 Клиша, Яцько 64, 68, 73, 582
 Клобуковський 175
 Клодзінський, Я. 516
 Кобилецький 322
 Ковалевський, І. 662, 673, 700, 703,
 704, 706
 Коваленко, сотник 596
 Когтянц, К. 26
 Козаченко, А. 280
 Козаченський, Микита 580
 Козлов, Я. 331
 Коланченко, П. 320
 Количев, Микита 582
 Коллонтай 154, 320
 Колодницький, Павло 355
 Колугер, Даниїл 568, 614, 619, 632,
 651, 662, 670, 675, 686, 704, 705
 Колупаєв, В. 594
 Коменський, Ян Амос 358
 Коморовський, Петро 59, 71
 Компан, О. 15, 725
 Конашевич, Петро 31, 32
 Кондратенко, Богдан 587
 Кондрацький, Я. 475, 479, 494, 508
 Конєпольський 177, 255
 Конєпольський, Олександр 65,
 66, 69–71, 76–78, 84, 92, 105,
 117, 136, 147, 172, 173, 177, 186,
 193, 198, 230, 231, 255, 262, 276,
 278, 323, 332, 335, 378, 384, 399,
 413, 414, 461, 514, 586
 Конєпольський, Станіслав 32,
 35, 39, 40, 42, 48, 49, 51, 55, 57,
 59, 60, 63–65, 67, 69,
 Копистенський, Михайло 14
 Копистинський 160, 161
 Копистко 190
 Коран-бей (Карач-бей?) 291
 Кордуба, М. 130
 Корецький, Кароль Самуель,
 князь 32, 175, 220, 229, 248,
 258, 304–306
 Корицинський, С. 304, 496,
 514–516, 694
 Корицький, Криштоф, полковник
 98, 100, 149, 150, 258, 265, 515,
 516, 583
 Коробка, Ф. 250, 693–695, 718
 Корпан 458
 Корсак, Р. 593, 594
 Косинський, Криштоф 20, 21
 Косов, Сильвестр 120, 158, 221,
 223, 228, 287, 298, 299, 305, 307,
 309, 313, 320, 322, 350, 353, 354,
 409–411, 497, 534, 550, 564, 646,
 695
 Костирський (Соколовський), Ян
 242

Костін, Мирон 68
 Костомаров, М. 53, 104, 107, 202,
 280, 365, 725
 Костянтин Великий 224
 Костянтинів, Мануйло 534
 Костянтинов, Федір 652
 Котлут-мурза 608
 Коховський, В. 28, 48, 58, 69, 181,
 519, 596, 597
 Кошка (Кушка) 162
 Кравченко, Іван 238, 241, 327
 Красінський, Ян Казимир 667
 Красковський, Артем 655
 Креховицький, Іван 582
 Крецул, Іван (Никоаре) Підкова
 17
 Кривенко, Г. 337, 347
 Кривоніс, Максим 73, 93, 96, 101,
 105, 108, 109, 112, 119, 145–153,
 159, 160, 162, 168, 171, 175–177,
 180, 181, 185, 187, 188, 190, 194,
 196, 201, 204, 214, 218
 Кривоносенко 149, 250, 302, 306,
 308
 Кривошанка 220
 Кривошея, В. 26
 Кривуля 94
 Крим-Гірей 171, 184, 188, 320, 321,
 323, 324, 327
 Крип'якевич, І. 23, 24, 26, 28, 36,
 58, 61, 69, 73, 125, 146, 203, 270,
 280, 284, 314, 534, 662, 675, 693,
 719, 726
 Криса, Михайло 73, 96, 101, 161,
 263, 309, 390, 392, 393, 425, 600
 Кристина, королева 479, 567, 568,
 681, 701
 Кричевський, Іван (Ян) 242
 Кричевський, Станіслав Міхаль,
 полковник 69, 77, 78, 82, 87, 93,
 98, 99, 197, 252, 255, 259–262,
 353
 Кромвель, О. 464
 Крузенштерн, Філіп фон 622
 Кубаля, Л. 379, 605, 618, 624, 631,
 632, 650, 654, 672, 683, 688, 691
 Куковський, Іван 163, 188
 Кулька, Андрій 423, 425
 Кунаков, Григорій 66, 72, 84, 112,
 192, 226, 272, 273, 277
 Куницький, Г. 581
 Куракін, Ф., князь 524, 546
 Курбатов, А. 143
 Кутнарський 472
 Кучевич-Миньківський, І. 414, 709
 Кушевич, С. 115, 145, 150, 164,
 168, 179–181, 183, 186, 187, 191,
 193, 195, 628
 Кушнір, О. 696

Л

Лавришевич, П. 186
 Ладовицький, Я. 644
 Лазаренко, Антін 38
 Ласко, Василь 688
 Ласко, Петроній 118, 121, 135, 136,
 139, 140, 142–144, 160
 Ластовецький, Радул 587
 Лаузан 616
 Лаурео, нунцій 18
 Лашівець 409
 Лаш, Самійло 154, 175
 Левицький, І. 280
 Левко, козак 504
 Левонов, Марко 576
 Левонт'єв, Г. 313
 Лев, Стефан 149
 Легкий, В. 145
 Лемко, Адам 167
 Лентовський, ксьондз 225, 231
 Леонт'єв, воєвода 128, 131
 Леслі, Аврам 659

Лесницький (Сахнович), Г. 574,
582, 626, 707, 708, 712, 715, 716
Лесько 575
Лещинський, Андрій 156, 342, 392,
462
Лещинський, Б. 304
Лещинський, Я. 683
Лєкор 290, 291, 293
Лєкор, Лука 290
Лизлов, Г. 351
Липинський, В. 132, 196, 261, 283
Липка, Ф. 188
Лисівець 573
Лисівець, Демко 317, 323, 358–
360, 363, 443, 484, 503
Литвиненко, Сава 427, 428
Литвинов, Д. 486
Литвинов, Петро 279, 288
Литвинов, Семен 441
Лихарев, Я. 476
Лихий, Карпо 143
Лібішовська, С. 192
Лізоля, Франц 337
Лілієнкрона, Г. 685, 704, 707, 708,
713, 717
Ліпський, архієпископ 59
Лобачевський, Г. 566
Лобода, Григорій 22, 23, 420
Лобода, Федір 299
Ловчицький 327, 328
Лодижинський, Ф. 491–493
Ломський, Данил 575
Лопухін, А. 678, 691
Лопухін, Ларіон 350, 511, 619, 639,
652, 653, 674
Лорбах 668
Лубенський, Мацей 116, 118, 136,
155, 157, 168, 185, 192, 194, 237,
334, 350
Лубовицький, Я. Францішек 633,
634, 646, 650
Лукаш Носачович 709
Лук'ян 547
Лук'янов, Іван 388
Лупул, Василь 138, 187, 242, 320,
324, 326–328, 330–332, 334, 338,
354, 357, 435, 438, 447, 460, 462,
467, 468, 471, 472, 477, 479–481,
483, 484, 487, 492–495, 499, 501,
504, 510, 513, 566, 621
Лупул, Строеску 577
Лученко, Михайло 242
Лученко, Яцько 303
Любомирський, Єжи 172, 246, 265,
276, 378, 380, 384, 507, 514, 698
Любомирський, К. 335
Любомирський, Станіслав 65, 120
Лютій, Іван Вода 17
Люторенко, Яцина 73
Люц, Стефан 476, 479, 612–614,
624, 648
Лянцкоронський, Станіслав 163,
220, 239, 241, 249, 251, 256, 337,
344, 348, 351–353, 369–372, 378,
379, 384, 394, 395, 397, 462, 480,
517, 571, 586, 590, 596, 597, 600,
601, 603–607, 635, 636, 646
Лясота, Еріх 16
Ляходовський 220

М

Магмет-ага 480, 482, 483
Магнус, граф 659
Магомет IV 169, 442, 555, 614
Магомет-Гірей 572, 583–586, 589,
592, 593, 597, 611, 615, 621, 625,
635–640, 647, 648, 651, 654, 656,
657, 666, 678, 686, 687, 696, 697,
704, 706–709, 715, 716
Мазаріні, Джуліо 137
Мазепа, І. 720
Макарій, патріарх 566, 567

Макаров, Іван 568
Маковецький, Г. 647
Максимович, О. 26
Мануйлов, І. 357, 460, 461, 467
Мануйлов, Костянтин 468
Маріанович, К. 691
Марко 372
Мартин, козак 181
Маскевич, Богуслав Казимир 104,
105
Матвєєв, А. 485, 490, 491, 598,
711
Махаринський, М. 593, 594, 623,
647, 648
Маховський, С. 369, 423–425, 434,
437, 452, 478, 490, 507, 508, 511,
575, 712
Мацішевський, Я. 457
Медведівський, Гарасько 71
Мезинський, В. 447
Мелді-Гірей 572, 576
Мелецький, полковник 57
Мелешко, М. 352
Менглі-Гірей 592, 595, 597, 599,
601, 603, 604, 606
Мехмед-Гірей 38, 45, 46, 138
Мехмет-мурза 431
Мещерський, Н. 279, 288
Микитич, Василь 73, 132
Микулич 220
Милков, Тимофій 140, 141
Милославський, І. 408, 480, 619
Мирський, Григорій 167, 252,
401
Мисков, О. 674
Мислішовський, Я. 83
Мисловський 349, 353, 366
Михайлов, Василь 227, 230, 675
Михайло Федорович, цар 38
Михаловський, Я. 385
Михенко 220
Мицик, Ю. 354
Мізін, слуга 39
Мікеш, Міхал 509, 672, 714
Мінковський, Іван 145
Мінор 278
Мірчич, Петро 17
Многогрішний, Д. 720
Могила, Мойсей 320
Могила, Петро 50, 52
Могильницький 508
Мозиря, Лук'ян 122, 243, 302, 388,
419, 442, 443
Мокрський, Андрій Гонцель 29,
182, 183, 186, 193, 194, 196–199,
202, 212, 225
Морозов, Б. 350, 366, 408, 480, 661,
665
Мосалітінов, І. 441
Москаленко, М. 594, 605, 613
Москаленко, Сава 73
Московський, А. 164
Мосолітінов, Т. 307
Мотрона 72, 135, 152, 223, 364, 366
Мошу, Григорій 187
Мрозовицький, С. 257
Мубарак 572
Мужиловський, Силуян 144, 161,
166, 167, 207, 216, 224, 225, 242,
243, 278, 292, 479, 485, 489
Мурат III 17
Мустафа-ага 313, 314
Мустафа-мурза 516
М'яковський, Андрій 176, 216,
362, 373, 376, 389, 397, 399, 412,
413, 415, 418
М'яковський, Войцех 230,
232–234, 266, 353
М'яковський, Лукаш 77, 82, 85,
93, 271, 274, 276, 419

Н

Нагорецький 422, 423
 Наливайко, Семерій 22, 23, 27, 28
 Напалич 167
 Наперський-Костка
 Олександр Леон 363, 375
 Наратинський, Северин 625
 Наріжний, С. 408
 Настасія Филімонівна 476
 Натальчиць 409
 Наумов, Кузьма 447
 Небаба, Мартин 119, 167, 287–
 290, 306, 359, 374, 401
 Недостежа, полковник 414
 Незабитовський 249
 Некіцький, Федір 390
 Немирич, магнат 145
 Немирич, Юрій (Єжи) 170, 184,
 470, 698, 709
 Ненартович (Несяртович), С. 446
 Неронов, Григорій 294, 299, 300,
 301
 Нестеренко, Іван 64, 68
 Нестеренко, Максим 73, 153, 161,
 226, 303, 307
 Нечай, Данило 73, 96, 171, 172,
 229, 234, 239, 240, 248, 287, 297,
 302, 308, 309, 311, 312, 326, 327,
 337, 343, 347–350, 353, 354, 368,
 652
 Нечай, Іван 47, 73, 649, 652, 653,
 666, 723
 Нечипоренко, І. 419
 Никон, патріарх 480, 485, 497, 564,
 609
 Нітшо-мурза 359, 365, 366, 399
 Новокрещенов, Філька 654

О

Обрубков, С. 446
 Обухович 375

Обухович, Пилип Казимир 357
 Обухович, Теодор Михайло 157,
 248, 498, 507
 Одживольський, Ян 40
 Одинець, Петро 32, 425, 429
 Одоєвський, М. 357, 667, 668
 Одоєвський, Ф. 616, 625
 Ожга 278
 Окунь, Андрій 550, 551
 Олексій Михайлович 130–132,
 141, 152, 156, 199, 227, 228,
 240, 243–245, 299, 300, 318,
 319, 336, 350, 354, 406, 447, 472,
 476, 491, 497, 498, 503, 508, 512,
 522, 524, 525, 529, 532, 535, 539,
 545, 548, 563–565, 574–580, 587,
 599, 605, 615, 616, 619, 644, 660,
 661, 665, 669, 676, 678, 690, 694,
 702, 703
 Олексич, Павло 551
 Олфер'єв 511
 Ольшанський 279
 Онисько, козак 197
 Оргієнко, Семен 575
 Орендаренко, Тимофій 49, 50
 Орест, логофет 674
 Оришовський, Ян 19
 Освенцім, С. 371, 372, 380, 396,
 418, 423, 432, 443
 Осинський, Самуїл 116, 117, 150,
 172
 Осипович, Михайло 582
 Осман II 37
 Осман-ага 319, 338, 433, 435, 480,
 666
 Оссолінський, Бальдвін 265
 Оссолінський, Єжи 63, 64, 72, 73,
 116, 118, 136–138, 155, 156, 187,
 199, 200, 220, 237, 241, 258, 265,
 267–269, 271, 273, 297, 304, 313,
 325
 Остаф'єв, грек 468

Острозький, Василь-Костянтин
 18, 21, 22
 Острозький, Януш 21
 Остророг, Миколай 117, 136,
 137, 172, 173, 182, 185, 215,
 219, 221, 239, 251, 253, 254,
 256, 278
 Острянин, Яків 57
 Охманн, С. 136, 192, 203
 Павло, ігумен 240, 242
 Павло, монах 362, 364
 Павло, небіж Б. Хмельницького
 474
 Павло Потоцький 626
 Павло, син патріарха Макарія 566
 Павша, ротмістр 534
 Паїсій, патріарх 161, 197, 221, 223,
 224, 225, 234, 240, 242, 335
 Пархоменко, Ясько 504
 Парцевич, Петро 682, 683, 691, 693
 Пасторій, Й. 298, 299
 Пац, Криштоф 440
 Пекулицький, Ілляш 307
 Пелчицький, Леонтій 14
 Пепи, В. 33
 Переяславець 392
 Пери-ага 187, 241, 648
 Перфирий 447
 Перфір'єв, Томіл 559, 560, 562
 Петку, Стефан 571
 Петражицький-Кулага, Іван 50
 Петровський, М. 125, 131, 180,
 203, 221, 280, 338, 351
 Петров (Тафларій), Іван 354
 Петрос, полковник 188
 Петрушенко, Іван 122
 Пешта, Богдан 310
 Пешта, Роман 58, 64, 68, 73, 76, 77,
 99

Пилип, полковник 416
 Пимеон, монах 645
 Писар, Іван 612
 Півторакожух 73, 94, 96, 401, 448
 Підкова, Іван 17, 18
 Пікарський, А. 713
 Піотровська 399
 Піхотник 594
 Плешивий, М. 455
 Плещеев, Никифор 119, 128, 129,
 131, 142, 154
 Плохій, С. 26, 298, 727
 Пободайло, С. 260, 261, 317, 359,
 374, 401, 418, 440, 448, 452, 453,
 568
 Повальський, Олександр 111
 Поклонський, К. 566
 Поковник, Матіас 622
 Полицький 500, 507
 Положний, Матвій 574
 Полуян 151
 Попович, Мисько 364
 Порошнін, Ф. 598
 Портомоїн, Я. 587, 588, 653, 654
 Потій, Іпатій 14
 Потоцький, Андрій 162, 511
 Потоцький, Кароль 600, 601
 Потоцький, Миколай 35, 53–55,
 57, 59, 65, 68, 69–71, 74, 77, 78,
 82–90, 93–97, 99–111, 115, 116,
 123, 124, 127, 129, 149, 198, 231,
 234, 238, 311–313, 317–320,
 322–330, 334, 341, 348, 350, 365,
 367–370, 377, 378, 380, 381, 383,
 384, 386, 392, 394, 398, 399, 413,
 415–417, 419–425, 427–439,
 441, 495, 507, 590, 591, 600, 626,
 636, 646
 Потоцький, Петро 165, 220, 412,
 414, 415, 431, 432, 439, 550, 551,
 635
 Потоцький, ротмістр 279

- Потоцький, Станіслав 265, 379, 384, 475, 490, 493, 495, 497, 498, 514, 548–554, 571, 590, 593–597, 599–601, 604, 605, 608, 626, 645, 649, 685, 687, 714, 717
 Потоцький, Стефан 95–97, 99, 100–102
 Потоцький, Ян 164, 628
 Потьомкін, Петро 630, 634
 Поярков, Іван 251
 Пражмовський 657
 Предримирський 374
 Прицак, О. 169
 Проєстев, Степан 63
 Прозоровський, С. 408, 433, 435, 442, 447
 Пронський, І. 287
 Протасєв 324, 325, 328, 330, 573, 574, 575
 Прохор, архімандрит 527
 Прусиновський 175
 Пухальський, Лукаш 576
 Пушкаренко, М. 517, 593, 600, 604
 Пушкар, Мартин 387, 390, 453
 Пушкін, Г. 313, 314, 357, 480
 Пушкін, С. 313, 314
 Пшиємський, Криштоф 137
 Пшиємський, Сигізмунд 383, 391, 456, 457
 Пьотровський 631
 П'ясовинський, Казимир 317
 П'ясовинський, Ян 649
 П'ятка, Хвесько 257
- Р**
- Равіта-Гавронський, Ф. 171, 513
 Радзейовський, Геронім 64, 173, 208, 246, 304, 341, 342, 394, 445, 568, 631, 634, 645, 664, 670
 Радзивілл, Альбрехт Станіслав 204, 250, 273, 519, 549
 Радзивілл, Богуслав 301, 383, 581, 627, 664, 666
 Радзивілл, Януш 123, 191, 220, 226, 227, 231, 241, 242, 248, 251, 257, 259, 261, 278, 292, 326, 331, 334, 349, 353, 356, 366, 374, 401, 406, 409, 410, 411, 417–419, 421, 422, 429, 430, 432, 435, 458, 461, 473, 477, 478, 481, 485, 486, 492, 497, 552, 555, 571, 577, 581, 625, 627, 643
 Радлінський, Адам 77
 Радченко, О. 667
 Раєцький, Криштоф 109
 Разін, Степан 708
 Райтаровський 430, 431
 Ракоці, Сигізмунд 227, 247, 288, 349, 350
 Рафаїл, ченець 565
 Рац, Юрій 187, 479, 662
 Редеї, Франціск 571
 Реджеб, капудан-паша 39
 Рєпнін, Б. 485, 497
 Ржевський
 Ржевський, І. 577–580
 Ржечинський, Ян 265
 Роговський 650
 Рогоза, Михайло 14
 Родивилів, Степан 504, 505
 Рожевський 391, 448
 Розанда 330, 331, 334, 337, 338, 469, 505
 Розенлінд, Ян 610
 Ромадан-бей 339
 Романенко, Андрій 239, 250
 Роман, посол 614
 Романський, Р. 380
 Ромашкевич 682
 Ромодановський, Г. 626, 628, 636, 707, 708, 716, 717
 Ртищев, Ф. 644

- Рубці, Михайло та Ілля 667
 Рудавський, В. 166
 Рудавський, Я. 519
 Рудий, Іван 190
 Рудольф II 22
 Ружинський, Богдан 17
 Рутський, Іосиф 14
 Рушиць 600
- С**
- Сава 188
 Савельєв, С. чи Савченко, С. чи Савич, Семен 161, 388, 419, 451, 557 558, 559, 561
 Сагайдачний, Петро 31, 32, 36–38, 385, 409
 Сагредо, Нікколо 303, 316
 Сакун, Василь 58
 Салагаш 706
 Салтанов, Б. 318
 Самара 421, 422
 Самарін, Г. 554
 Самовидець 72, 144, 249, 381, 401, 410, 451, 453, 457, 458, 534, 602, 718, 726
 Самойлович, І. 720
 Сангушко, Олександр 156
 Сандецький 375
 Санін, Г. 548, 557, 605, 613, 619, 638, 639, 670, 687, 697, 715
 Сапіга, Леон-Казимир 60, 248, 380, 384
 Сапіга, Павло 644, 678, 695
 Сапіга, Ян 427
 Сасименко 409
 Сафан Гази-ага 583
 Сахненко, Григорій 195
 Сахно 452
 Сахнович, Григорій 512, 517, 528, 529, 533
 Свєрчовський, Іван 17
 Селім-Гірей 572
 Сельський, Адам 157
 Сенаї, Гаджі Мехмед 84, 112, 255, 256, 279
 Сенявський, Микола 17
 Сербин, Ференц 599, 684
 Сергійчук, В. 61, 184, 360, 727
 Серчик, В. 61
 Сефер Казі-ага 92, 255, 269, 271, 388, 504, 514–519, 558–560, 572, 583–585, 636, 637, 648, 687
 Сефер, перекладач 365, 516
 Сенявський, Адам Гіронім 100, 251
 Сераковський, А. 106, 253
 Сивницький, гайдук 42
 Сигізмунд III, Ваза 19, 38, 61
 Сигізмунд II, Август 16, 18
 Сидоренко, Кіндрат 559, 560
 Силич, Оникій 655
 Сисин, Ф. 125, 192, 203, 204
 Сірий, Семен 362, 409
 Сірко, Іван 60, 61
 Сіцінський, Владислав 450
 Сіцінський, Станіслав 475
 Сіяуш-паша 586, 611
 Скидан, Карпо Павлович 57
 Скочко 689
 Славковський 440
 Слонєвський 683
 Смотрицький, Мелетій 46
 Смяровський, Якуб 196, 197, 200–202, 211, 212, 238, 240, 250, 268, 289
 Снетинський, С. 223
 Собеський, Якоб 602
 Собеський, Якуб 65
 Собеський, Марек 135, 434, 457
 Сокальський 649
 Соколовський, єпископ 59
 Сокольніцький (Соколинський), Богдан 212, 600

Соленик, козак 46
 Солтенко 60
 Сомко, Гафія 36
 Сомко, Яким 580, 622
 Сомко, Яків 77
 Сосновський, Ян 294, 296
 Софонович, Феодосій 620
 Софроній, ченець 565
 Спасителев, Тимофій 563
 Спатар, Чеголя 331
 Ставецький, Василь 35
 Стапко, полковник 240
 Старий, В. 446, 450
 Старков, Г. 519, 565
 Старовольський, ксьондз 116
 Стемповський 375, 715
 Степко 162, 248
 Стефан, І. 638
 Стороженко, І. 95, 97, 98, 310
 Стрешнев, Василь 63, 506, 507
 Стрешнев, Р. 506, 511, 512, 515, 522, 524
 Стрижевський, Ян 239
 Субхан Кази-ага 350, 365, 371, 573, 656, 657, 664
 Сулейман-ага 560, 571
 Сулима, Іван 46, 51, 68
 Сулименко 684
 Суличич, М. 341, 350, 487, 547
 Суловський, шляхтич 513
 Сусман-Кесчей 492
 Суфі Мехмед-паша 169
 Суханов, А. 335, 336
 Сухиня, Л. 323, 566, 587
 Суходольський, Андрій 150, 581
 Суша, ігумен 368
 Сьвітальський, З. 59

Т

Таборенко, М. 250, 446
 Тафралій (Тафларій), Іван 318,

577
 Твардовський, С. 176, 178, 383, 447, 519
 Темберський, С. 73
 Терлецький, Кирило 14, 728
 Терлецький, О. 284
 Терлон, Х. 714
 Тернешільд, Я. 671
 Тетеря, Павло 291, 524, 527–529, 535, 576, 623, 628, 672, 683, 700, 711, 718
 Тиміш, канівський сотник 360
 Тимофій, сотник 522
 Тисаровський, владики 31
 Титов, Семен 615, 625
 Тиша 645
 Тиша (Тишик), Михайло 163, 229
 Тишкевич, Криштоф 151, 152, 375, 611, 614, 646, 650, 658
 Тишкевич, Феліціан 265
 Тишкевич, Януш 35, 114, 117, 120, 136, 148–151, 173, 175, 185, 238
 Тлямиш-мурза 666
 Тобіаш, Мінор 258
 Токайчук, сотник 77
 Томашівський, С. 179, 180, 184, 202, 203
 Томиленко, Василь 52, 53, 55, 486, 502, 504, 506, 512, 515, 588, 593, 594
 Томкевич, В. 125
 Томкевич, Т. 646, 686
 Топига, Богдан 73, 94, 98
 Торкват, Олександр Юлій 624
 Торрес, Д. 137, 191, 303, 337, 356
 Тохтамиш-ага 330, 585, 586, 592, 647
 Тризна, Йосип 228, 313, 409, 411, 534, 565
 Трифон 146
 Трифонов, Іван 142, 152, 153

Трубецькой 128, 564, 565, 569, 570, 576–578, 581, 582, 589, 598, 613
 Трубанінов, І. 249
 Тугай-бей 60, 93, 94, 99, 101, 102, 106, 109, 111, 112, 114, 115, 180, 185–188, 195, 202
 Тукальський, Й. 695
 Тургенев, Д. 587, 588
 Тшебицький, А. 668
 Тьєполі, Джіованні Батіста 63
 Тяплушкін, Олешко 119

У

Убальд (Хубальд), Христофор 383, 385, 386, 391
 Убальд, Ян 630
 Уйлакі, Ладислав 339, 672, 673
 Указ-мурза 547
 Уманець, Пилип 459
 Унковський, В. 331, 332, 467, 468
 Унковський, Григорій 242–245, 331, 332, 333
 Унучка, Сава 655
 Уривков, А. 493
 Уршулі 65
 Устокасимов, Кутлумабет 589

Ф

Феденко, П. 206, 270, 283, 530
 Федір, козак 367
 Федір, перекладач 492
 Федоренко, Іван 239, 240, 248, 351, 511, 522
 Федорович (Федоренко, Теодорович), Іван 226
 Федорович (Носачик), Микола 501, 508, 513
 Федорович (Трясило), Тарас 46, 47, 48, 49, 50, 51
 Федоров, Р. 486
 Федорук, Я. 284

Феофан (Теофан), патріарх 31
 Фердинанд, Кароль III 117, 170, 200, 337, 682, 693
 Фірлей, А. 191, 219, 229, 238, 241, 248, 250–255, 257, 258, 278
 Фомін, Іван 476, 485, 490, 498, 557, 559, 676
 Фредерік III 659
 Фрізендорф 664

Х

Харазний, полковник 188
 Хартунг, Йоган 380, 381
 Хатунський, Тимофій 546
 Хвесько 167
 Хжонстовський 178
 Хилков, Ф. 451, 452, 455, 459, 462, 467, 468, 472, 473, 476
 Хитрово, Б. 485, 497
 Хмеленко, Ярема 114
 Хмелецький, Адам 401, 417, 443, 452
 Хмелецький, Микола (Ян) 85, 87
 Хмелецький, Стефан 39, 45
 Хмельницький, Захарій 188, 194, 199, 212
 Хмельницький, Михайло 23–25, 27–30, 32, 33
 Хмельницький, П. 693
 Хмельницький, Тимофій 84, 242, 276, 299, 318, 323, 326, 327, 329–331, 334, 337, 341, 438, 455, 456, 460, 468, 469, 471, 472, 481, 483–486, 491, 494, 495, 499, 500, 501, 505, 507, 508, 513, 524, 547, 719
 Хмельницький, Юрій 60, 242, 299, 674, 692–695, 700, 707, 708, 712, 715, 716, 718, 719
 Ходика, Федір 38

Холдаковський, Станіслав 202,
212, 214, 215
Хорват, С. 677
Хоткевич, Г. 202
Хотунський, Т. 557, 559
Хростовський 511
Худолій 307, 309, 613

Ц

Целярій, полковник 591
Цецішевський, Войцех 304

Ч

Чаплинський, Даніель 65, 66, 69,
70–72, 230, 231, 235, 236, 274,
276, 279, 310, 315, 320, 322, 332,
364, 366
Чарнецький, Стефан 101, 250, 371,
375, 376, 414, 478, 479, 486, 490,
590, 591, 593–595, 600, 601, 603,
604, 685, 712, 714, 719
Чевага, Максим 190
Челебі, Наїм 35
Ченсьцік, Л. 304
Черкаський, Дмитро 212
Черненський (Червінський),
Андрій 170
Чернята (Чарнота), Іван 200, 240,
242, 266, 297
Чесночихін, Павло 621, 666
Четвертинський, Захарій 232,
265
Четвертинський, С. 679
Чехович, А. 186
Чигиринець, Яким 38
Чиж, Іларій 221, 222
Чобок-Гірей 616
Чоголь, Мирон 573
Чорне Лихо 452
Чорний, Григорій 46, 47, 616, 621

Чорний, З. 434, 470, 473, 475
Чорний, Зигмунд 111
Чуйко 163, 362, 418

Ш

Шабельниченко, Богдан 359
Шагін-ага 611, 613, 614, 637, 638,
640
Шагін-Гірей 38, 39, 46, 138
Шаула, Матвій 23
Шаума, К. 714
Шебеші, Ф. 657, 658, 662, 663, 672,
681, 686, 697, 705, 717
Шевальє, П. 426
Шевченко, Ф. 125, 131, 280, 360,
474
Шейнков, Афонька 399, 406
Шемберк (Шемберг), Яцек 76, 77,
78, 85, 95, 96, 97, 101, 102, 104,
511
Шемирін, О. 473
Шендеровський 357
Шереметев, В. 550, 553,
563–565, 568, 578, 582, 587–589,
592, 593, 595, 598, 599, 603,
613
Шилонський, П. 492
Ширин-бей 583, 592
Шмелінг 375
Шостак 23
Шпаченко, Роман 347
Штеєнбок 698
Штернбах, Г. 698
Шугуров, С. 143
Шуйський, Василь 315, 333
Шулежкін, Я. 153, 154
Шумейко, Прокіп 243, 302, 322,
323, 396
Шумовський, Я. 375, 554, 647, 656,
657

Щ

Щавінський, Ш. 173
Щербан, Костянтин 554, 575, 620,
706
Щитницький, ксьондз 471

Ю

Юденков, Іван 433, 435, 474
Юзефович, Ян Томаш 102, 168
Юр'єв, Д. 349
Юр'єв, Іван 580
Юрій, грек 577
Юрійовичі, Павло й Степан 709
Юркевич, сотник 596

Я

Яворницький, Д. 17, 97, 729
Язловецький, Юрій 16
Якименко, Кирило 569
Яким, козак 389
Яким (Якуш) 248
Яків 476
Яків, посол 614

Яковенко, сотник 596
Яковлева, Т. 669
Яковлев, Корній 708
Яковлів, А. 532
Яков, полковник 581
Якуб, перекладач 474
Якуш, священик 162
Яндзецький 150
Яненко-Хмельницький, Павло
505, 506, 550, 576
Янецький, Станіслав 256, 257
Янжула 348, 369
Яницький, Станіслав 414
Янков (Минко) 248
Яремко 190
Якульський, М. 440, 461, 549,
558, 560, 572, 583, 585, 616, 682
Ясько 369
Ясько, посол 497
Яцина, С. 486
Яцина, Я. 500
Яцкевич, Г. 446, 497, 506, 510, 511
Яцкевич, Гарасько 241, 250

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО	5
Розділ 1. ВИБІР ДОЛІ	9
Розділ 2. ПЕРШІ ПЕРЕМОГИ	79
Розділ 3. ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ	133
Розділ 4. ВОЛОДАР КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ	209
Розділ 5. У ВИРІ ДЕРЖАВНИХ ПРОБЛЕМ	285
Розділ 6. БЕРЕСТЕЧКОВА КАТАСТРОФА	345
Розділ 7. ТРИУМФАЛЬНА БАТОЗЬКА ПЕРЕМОГА	403
Розділ 8. У ТЕНЕТАХ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ ПАСТКИ	465
Розділ 9. МІЖ ДВОХ ВОГНІВ	543
Розділ 10. У ПОШУКАХ ВИХОДУ	641
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	723
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	731

Науково-популярне видання

Серія
«Політичні портрети»

Заснована в 2018 році

СМОЛІЙ Валерій Андрійович,
СТЕПАНКОВ Валерій Степанович

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
Полководець, дипломат, державотворець

Наукове редагування *Ю. І. Шаповала*

Редакційна підготовка *О. В. Серьозіної*

Художнє оформлення *І. В. Женченка*

Технічне редагування та комп'ютерна верстка
О. Є. Сцібана

Підписано до друку .05.2020.

Формат 60×90/16.

Ум. друк. арк. 47,0. Обл.-вид. арк. 43,28.

Тираж 1500 прим. Вид. № . Зам. № .

Державне підприємство —
Видавництво Верховної Ради України
(Парламентське видавництво)
04053, м. Київ-53, Несторівський провулок, 4
тел. 272-05-83, факс 272-10-18
E-mail: radabook@gmail.com

Свідоцтво Держкомінформу України ДК № 2759 від 07.02.2007 р.

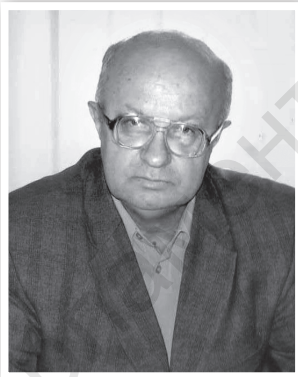
ФОП Гудзинський В. Є.

Свідоцтво Державного комітету телебачення і радіомовлення України
ХК № 269 від 23.11.2010 р.

Смолій Валерій Андрійович — академік НАН України, доктор історичних наук, професор, фахівець у галузі української історії доби середньовіччя і раннього нового часу. Пріоритетами його наукової творчості є проблеми еволюції українського козацтва; національно-визвольних змагань українського народу; формування суспільної свідомості українського соціуму; становлення національного етносу та самобутнього розвитку його культури; перебігу державотворчого процесу в Україні

в XVII–XVIII ст.; міждержавних відносин у Центрально-Східній Європі раннього нового часу та місця і ролі в них українського фактора тощо, а також методологічні розробки, в яких відбито теоретичні роздуми над станом історичної науки в Україні, шляхами її інтеграції у світовий історіографічний простір, мобілізації творчого потенціалу істориків на вирішення актуальних і важливих наукових проблем.

Степанков Валерій Степанович — доктор історичних наук, професор, фахівець у галузі української соціально-політичної історії раннього нового часу. Провідними у його науковій творчості є питання, пов'язані з дослідженням Української національної революції середини — другої половини XVII ст. та її місця в європейському революційному русі ранньомодерної доби, становлення Української ранньомодерної держави та її владних інституцій, внутрішньої та зовнішньої політики гетьманських урядів, процесів формування та розвитку української державної ідеї.

Вчений досліджує діяльність української дипломатичної служби у XVII–XVIII ст., становлення національних спецслужб, соціальну боротьбу українців та її вплив на функціонування державної політичної системи тощо. Помітне місце у його доробку посідають джерелознавчі та історіографічні студії.